

॥ श्री गुरवे नमः ॥
सस्ती वार्तामाळा

वर्ष
४७.

पुस्तक
१०-११-१२.

॥

सती त्रिवेणी

(सती-पतिव्रता रमणीयांनी ऐतिहासिक
वार्ताओ.)

लेखक-श्रीगुरु रणछोडलाल हरिलाल भट्ट
अमदावाद.

पंदरसो पृष्ठनां पुस्तकांनुं

वार्षिक मूल्य:-

काचा जाडा पृष्ठनां रु. २-८-०

पाका सुंदर पृष्ठनां रु. ३-८-०

वी. पी. खं. रु. ०-१-०

चैत्र, चैशाख, ज्येष्ठ.

संवत्. १९७३.

सन. १९१७.

मूला छटक पावु पडु रु. १-४-०

” ” पावु पडु रु. १-८-०

प्रथमावृत्ति. २६०० प्रत.

प्रकाशक

डा. बा. भाई रामचंद्र म्हेता.

व्यवस्थापक-सस्ती वार्तामाळा.

अमदावाद.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૧૨ વાર્ષિક

પુસ્તકનું નામ સત્તા ત્રિવેણી

વિષય ૬-૩

પાંચમા નવા વર્ષમાં નીચલાં પુસ્તકો મળશે પરંતુ એ સિવાય જે કોઈ અન્ય પુસ્તક સાઈ જણાશે તો નીચલાં પુસ્તકોમાં ફેરફાર કરી શકાશે:—

૧. બંગાળી મહારાજ પ્રતાપાદિત્ય અથવા એક સ્વદેશ પ્રેમી બંગાલી મ. ન્યાસી.—લેખક—ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા—આ ઐતિહાસિક નવલકથામાં એક બંગાળી પ્રસાદી રાજાનું વીરરસથી ભરેલું, સ્વદેશ પ્રેમ અને સ્વતંત્રતાના મહિમાનું ગુણગાન કરનારું વર્ણન છે. તે વાંચકના મનને આનંદ આપશે. જેમ મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજી છત્રપતિ, મેવાડમાં પ્રતાપરાણો, છુદેલખંડમાં રાજા છત્રસાલ, પંજાબમાં વીર રણજિતસિંહ થઈ ગયા છે તેજ પ્રમાણે બંગાલમાં વીર મહારાજ પ્રતાપાદિત્યે શહેનશાહ અકબરનો પરાજય કરી બંગાલને એકદમ પોતાના એક છત્રી રાજ્ય નીચે લીધું હતું. તેમના સ્વદેશ પ્રેમની તુલના થાય એમ નથી. સાધારણ રાજાનો પુત્ર જનની જન્મ ભૂમિને માટે પ્રાણાર્પણ કરવા તૈયાર થાય એ કાંઈ સામાન્ય વાત નથી. છપાય છે. સત્વર પ્રકટ થશે. પૃષ્ઠ આશરે ૩૫૦.

૨. પ્રાણેશ્વરીનું પ્રેમ મંદિર અથવા સ્વરાજ્ય માટે સ્વાર્થ ત્યાગ ! લેખક— ડા. રા. મહેતા—આજે જ્યાં ત્યાં પુરૂષો સ્વરાજ્ય માટે ધામધુમ કરી રહ્યા છે. માત્ર એક યુરોપિયન વીર રમણી, મહાદેવી એનિબિસન્ટ હોમરૂલ અથવા ઇંગ્લંડના છત્ર નીચેનું સ્વરાજ્ય મેળવવા અનેક પ્રયત્નો કરતાં નજરકેદ ભોગવી રહ્યાં છે. તેવા સમયમાં એક હિંદુ રમણી હોમરૂલ અથવા સ્વરાજ્ય નહિ મેળવાથી તેને મળવા માટે કેવો સ્વાર્થ ત્યાગ કરે છે, તેનું અપૂર્વ મનોહર—હૃદયદ્રાવક ચિત્ર આ સામાજિક નવલકથામાં દોરવામાં આવ્યું છે. સ્ત્રીઓને માટે હોમરૂલ—સ્વરાજ્યની ઇચ્છા થવી એ અતિ આનંદજનક વાર્તા છે. પ્રેમાળ પત્નીનો એજ ધર્મ છે. કરુણા અને સુંગાર રસનો પ્રવાહ વહે છે. પૃષ્ઠ ૪૦૦.

અગત્યની સૂચના.

નવા વર્ષથી સર્વ ગ્રાહકોને માટે કાચા પૂઠાના રૂા. ૨-૮-૦ અને પાકા પૂઠાના રૂા. ૩-૮-૦ લવાજમ રાખ્યું છે.

જેઓ ગ્રાહકમાં રહેવા ખુશી ન હોય તેમણે તુર્તજ એક પોષ્ટકાઉથી અમને ખબર આપવી કે જોથી અમને વી. પી. ખર્ચતું નુકશાન થાય નહિ કારણ કે નવું પુસ્તક “મહારાજ પ્રતાપાદિત્ય” સર્વને વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે. તે સ્વીકારી લેવા કૃપા કરવી.

નડીઆદ, ભરૂચ, સુરત અને કરાંચીની એજન્સીનાં ગ્રાહકોએ પ્રથમ (નવું) પુસ્તક મળે કે તુર્તજ લવાજમ એજન્ટોને આપી દેવું.

આફ્રિકાના ગ્રાહકોએ તુર્તજ પોષ્ટલ આઉરો મોકલવા.

મેનેજર-સસ્તી વાર્તામાળા—અમદાવાદ.

“સસ્તી વાર્તામાળા”નાં છૂટક પુસ્તકો.

“વાર્તામાળા”નાં બીજા, ત્રીજા અને ચોથા વર્ષનાં છૂટક પુસ્તકોની માગણી ઘણા ગ્રાહકો તરફથી થાય છે પરંતુ અમે તે છૂટક વેચતા નથી; તે અમારા કેટલાક બુકસેલર એજન્ટો પાસેથી મળે છે, તે ઉપરાંત નીચલે ઠેકાણેથી પણ મોકલવામાં આવે છે. જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે નીચલે શરનામેથી મંગાવવાં.

સરનામું:—અંબાલાલ શંકરલાલ દવે.

. ઠે. ખાડીઆ-શ્રી રામજીની શેરી-અમદાવાદ.

૩. નૌકા હુબી અથવા વહાણનું હુબનું—જગત્તંત્ર યશસ્વી ખંગ લેખક સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના મનોવ્યાપારનું કિંવલ ચિત્ર પાડતી આ એક ઉત્તમ નવલકથા છે. આવી જાતના મનોવ્યાપારનું આલેખન કરનાર નવલકથા ખંગાળી સાહિત્યમાં પ્રથમ શરૂ કરનાર સર રવીન્દ્રનાથ કહેવાય છે. આ નવલકથા લોકોમાં ઘણી આદર પામી છે. “એખેરવાલી” પછી બીજી યશસ્વી નવલકથા “નૌકા હુબી” છે. આ બીજી નવલકથા ખડુ ઉત્તમ છે. (ભાષાંતરકાર રા. હ. હ. દ્રુવ.) પૃષ્ઠ આશરે ૪૦૦.

૪. અંગ્રેજી રામરાજ્ય અથવા પિંડારાઓનો દૌરદમામ ! અંગ્રેજ સરકારના રાજ્ય પહેલાં ચાંચીયા, હુંટારા અને પિંડારાઓનું ભારત વર્ષમાં કેટલું જોર હતું, મોગલ-પેશ્વાઈના અસ્ત સમયે ભારત વર્ષમાં કેવી અવ્યવસ્થા થઈ હતી, પિંડારાઓ કેવા કેવા યુક્તિ પ્રપંચ કરી વન જંગલ અને ગિરિ શુદ્ધમાં તેમજ નિર્જન ખેતરોમાં નિવાસ કરી પ્રજાનું ધન અને જનન-માલ કેવી આશ્ચર્યકારક રીતે હરણુ કરી લેતા હતા તથા તેમનું જોર નરમ પાડવા-તેમને નિર્મુળ કરવા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ બેન્ટિન વગેરેએ ચતુર હિંદુ અમલદારોની સહાયથી તેમને કેવી રીતે જોર કર્યા તેનું વીર કશ્મીરસિક વર્ણન આ નવલ કથામાં લખવામાં આવ્યું છે. પૃષ્ઠ આશરે ૩૭૫.

વાર્ષિક મૂલ્ય—સર્વ ગ્રાહકોને માટે કાચા પૂઠાના રૂ. અઢી અને પાકા સુંદર પૂઠાના રૂ. સાડાત્રણ રાખ્યા છે. આફ્રિકાના ગ્રાહક માટે કાચા પૂઠાના રૂ. ૩-૨-૦ અને પાકા પૂઠાના રૂ. ૪-૮-૦ નો પોષ્ટલ ઓર્ડર આ પુસ્તક મળેથી તુર્તજ મોકલવો. કારણકે ઢીલ કરવાથી વખતે તેમને પ્રથમ પુસ્તક ભાગ્યેજ મળશે.

કાગળોના ભાવ હમણા આર ગણાથી પણ વધારે થઈ ગયા છે, પૂઠાનાં અને કપડાના ભાવ પણ વધી ગયા છે. તેથી ભવિષ્યમાં વાર્તામાળાના કાગળો, પૂઠા કે કદમાં સહજ ફેરફાર કરવો પડે તો થોડો વખત અમારા સુઘ્ર ગ્રાહકો અમારી મુશીબત સમજી લઈ તેટલું ચલાવી દેશે. વળી પ્રત્યેક ગ્રાહકજીએ એક એક નવીન ગ્રાહક મેળવી મોકલવા તરફી લેવી.

મેનેજર—સરતી વાર્તામાળા. અમદાવાદ.

॥ સાધ્વી (સતી) લક્ષણ. ॥

માનિની બની પ્રેમરક્ત પિયુર્થી પ્રાણે શી રીક્ષાવતી,
આજ્ઞાકિત બની સ્ત્રી નિજ પતિ માની પ્રભુ પૂજતી.
દેહાર્પણ પતિને કરી વિનય ને દાક્ષિણ્યથી ભાસતી,
વિવેકે ગૃહકાર્યમાં મન ધરી હંકારને ત્યાગતી.
શાંતિથી બની નિર્મલ્લી શુધ મતિ ધારી પતિને ભજે,
સાચા કર્મ અને કદી મનથી એ નિજ શુદ્ધતા ના ત્યજે.
પૂજ્યોને દર્દે માન લાજ ધરી સુ-વાર્મિક કર્મો કરે,
પૈવી નાર સુલક્ષણી જગતમાં સાધ્વી સતીમાં ઠરે.

વિનય કુલિન વનિતાનાં લક્ષણ અનુપમ ભૂષણ લાજ કહે,
કહે આર્ય નીતિકાર સુજ્ઞ સતી પતિપરાયણ નિત્ય રહે.
અહો! પૂર્વે એવાં સ્ત્રી રત્નો ભારતમાં બહુએ નિપજ્યાં,
અધમ દશા આવી હલ્હલતી આજ મળે નહિ એક સુજ્યાં.
સતીત્વનાં સંરક્ષણ અર્થે તન મન બલ અતિ યોગ્ય ગણાય,
પણ કુલ કેરા ધર્મ લોપથી થતો સર્વ ઉચ્છેદ જણાય.
પતિપત્ની વિણ હેતુ પરસ્પર કોપ અવજ્ઞા કલહ કરે,
કેવલ પશુવત્ ક્રીડામાં કહો સત્ય સ્નેહ વ્યાપી જ ઠરે.
વિવેક હિણ વિધવાઓ કંઈ મન ગમતા પતિ સુખે પૂજે,
કંઈક બિચારી સધવાઓ સમ અનાથનાં દુઃખમાં શૂજે.
સ્વાર્થવૃત્તિ આચાર્યો સેવે દંભ વધ્યો બહુ દુનિવામાં,
પર ઉપદેશે પંચિત સઘળા સ્વધર્મનાં સ્વોટાં નામાં!

વાંસદા.

રામચન્દ્ર અધ્વર્યુ.

૧૨-૮-૧૭.

પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી-ડુ હિસ હાઈનેસ-વાંસદા.

॥ श्री गुरवे नमः ॥
सस्ती वार्तामाळा.

वर्ष
४५.
॥

पुस्तक
१०-११-१२.
॥

सती त्रिवेणी

(सती-पतिव्रता रमणीयोनी ऐतिहासिक
वार्ताओ.)

लेखक:-श्रीयुत रणछोडलाल हरिलाल भट्ट
अमदावाद.

पंदरसो पृष्ठनां पुस्तकोनुं

वार्षिक मूल्य:-

काचा जाडा पृठांना रु. २-८-०

पाका सुंदर पृठांना रु. ३-८-०

वी. पी. खर्च. रु. ०-१-०

चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ.

संवत्. १९७३.

सन. १९१७.

मूल्य छटक काचु पृष्ठं रु. १-४-०

” ” पाकु पृष्ठं रु. १-८-०

प्रथमावृत्ति. २६०० प्रत.

प्रकाशक

डा. भाई रामचंद्र म्हेता.

व्यवस्थापक-सस्ती वार्तामाळा.

अमदावाद.

પ્રકાશકની પ્રસ્તાવના.

સુસ્તી વાર્તામાળાના આઠક અંધુઓના કરકમળમાં આજે ચોથા
વર્ષેનું ચોથું અને છેલ્લું પુસ્તક “સતી ત્રિવેણી” સાદર
કરતાં અમને આનંદ થાય છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ત્રણ સતીઓનો

ઇતિહાસ-જીવનવ્રત-આપવાની ઇચ્છા હતી પરંતુ આઠકોને આપવાનાં પૃષ્ઠ
ખૂટતાં હોવાથી બીજી પણ કેટલીક આદર્શ પતિવ્રતા-સતીયોનાં ચરિત્રો આપ્યાં
છે. આ પુસ્તકની સાથેજ લેખક અંધુની પ્રસ્તાવના અન્યત્ર પ્રકટ કરવામાં
આવી છે, એટલે સતી મહિમા ઉપર અને સતીવ્રત-પતિવ્રત ઉપર વિશેષ
વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી, તેમ છતાં વાંચક અંધુઓ અને ભગિનીઓને
એ શબ્દ કહેવાનો શિષ્ટાચાર યોગ્ય લાગે છે. આપણા દેશમાં પરદેશી જાતિનું
રાજ્ય થયું ત્યારથી એટલે આશરે હજારેક વર્ષથી આર્ય જાતિમાં બાળલગ્નનો
પ્રવેશ થયો. તેને પરિણામે આઠ દશ વર્ષની બાળાઓનાં લગ્ન થવા લાગ્યાં
છે !* તેમ થવાથી બાળાઓ અને બાળકો દામ્પત્યધર્મ બૂલ્યા છે ! ત્યારથી
જ તેઓ દેહ ધર્મ ચૂક્યા છે અને ત્યારથીજ તેઓનાં શરીર મન-નિર્ભળ
થઈ ગયાં છે ! તેમની વિચાર શક્તિ, અને વિદ્યા ક્ષીણ થઈ ગયાં છે !
ત્યારથીજ સ્ત્રીઓ પતિવ્રત ધર્મ પણ બૂલી છે તે એટલે સુધી કે જે આર્ય-
કન્યાઓ એક દિવસ પતિને ઇશ્વર સમાન પૂજતી તેજ બાળાઓ આજે
યુનિવર્સિટીની બી. એ. એમ. એ. ની ડીગ્રીઓ મેળવવા તલપાપક થઈ
રહી પતિને બદલે પુસ્તકોની પૂજા કરે છે ! અને પરદેશની નીતિ રીતિ
ગૃહણ કરવા એકે પગે થઈ રહી છે ! પતિ અને પત્નીના સમાન હક્ક છે
એમ માની તે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે ! પરંતુ એ દુઃખજનક
વાર્તામાં હર્ષની વાત એ છે કે મુસલમાનોનું રાજ્ય ગયા પછી જ્યારથી

* કણબી જેવી જાતિમાં તે એક બે માસની બાળકીઓને પણ પરણાવે છે !

બ્રીટિશ ગર્વનમેન્ટનું શાંતિમય રાજ્ય થયું અને આર્યોની ધર્મપ્રાણ કન-
 કાઓને મુસલમાન ધર્મમાં વટલાવાની ભીતિ જતી રહી ત્યારથી ધણી હિંદુ
 જાતિયો પોતાની બાળકીઓને મોટી વયે પરણાવતા થયા છે, પરંતુ હવે
 ઉપરાંત મોટી વયે પરણાવવાથી કેટલીક અનીતિ પ્રવેશ છે, તેથી જ અમે
 અમારા એક પુસ્તક “એમકથા” માં લખ્યું છે તેજ અત્રે પુનઃ લખીએ
 છીએ કે: પતિ પત્નીના વયમાં ૯-૧૦ વર્ષનો તફાવત રહેવો જોઈએ.
 પછી ભલે આર્ય પ્રજા પોતાની કન્યાને ૧૩-૧૪ વર્ષથી ઉપરની વયે પર-
 ણાવે. કન્યાને તેના માતા પિતાએ ધર કામનું અને નીતિ-ધર્મનું યોગ્ય
 શિક્ષણ આપવું જોઈએ. પોતાની બાળાને પ્રાચીન સતીઓનાં જીવન ચરિત્રો
 કહી સંભળાવી તે તેમના આચરણમાં ઉતરે એવો યત્ન કરવો જોઈએ.
 વળી પોતાની કન્યાને યોગ્ય પ્રમાણમાં ગુજરાતી, બાળભોધ વાંચતાં લખતાં
 શિખવવું જોઈએ અને બને તે થોડું ધણું સંસ્કૃત-કેટલાક શ્લોકો તેના
 અર્થ સહિત શિખવવા જોઈએ. એ ઉપરાંત એક મુખ્ય નિયમ જાળવવા બ-
 હુજ લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ કે: જ્યાં સુધી સ્વ-કન્યાને રજસ્વળા થયા પછી
 એ ત્રણ વર્ષ વ્યતીત ન થાય ત્યાં સુધી-ગમે તેમ થાય તો પણ-તેને સા-
 સરે ગૃહસ્થાશ્રમ માટે મોકલવી જોઈએ નહિ. શરીરના સર્વ અવયવો પુષ્ટ
 થાય ત્યારેજ તે ગર્ભધારણ કરવા યોગ્ય બને છે. બાર-તેર-ચૌદ વર્ષમાં-કુમળા
 શરીર અવયવો હોય ત્યારે ગર્ભ ધારણ કરવાથી તે ગર્ભ જોઈએ તેવો હુષ્ટ
 પુષ્ટ થતો નથી, માટેજ ઉપરોક્ત નિયમ પાળવો જોઈએ. એ નિયમ પાળ-
 વાથી તે વયે પતિપત્નીના વિચારોમાં ગંભીરતા અને દરેલપણું આવે છે
 તેથી ગર્ભમાંનું બાળક પણ સશક્ત જન્મે છે અને પરિણામે આર્ય શાસ્ત્ર-
 કારોએ ઉત્તમ સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા માટેજ ગૃહસ્થાશ્રમની રચના કરી છે
 તે નિયમ જાળવાઈ રહે છે. એ પ્રકારે જો ઉત્તમ સંતતિ ઉત્પન્ન થાય તો
 પછી કન્યાઓ પણ પતિવ્રતા થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી અને સ્ત્રીઓ પતિ-
 વ્રતા થાય તો ભારત વર્ષ કે જે અત્યારે દુઃખ ક્ષેત્રમય જણાય છે, નિ-
 બળ-મરકટમય ઠીંગુજી, રોગિષ્ઠ અને હીનાર્થ પુરૂષોથી ભરાયેલું જણાય
 છે તેનું નશીબ ફરીજ નબ ! વાંચક બંધુઓ અને ભગિનીઓ ! આ નવલ

કથા પ્રકટ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય એજ છે કે એમાં પ્રકટ થયેલાં સતીઓનાં-
પાતિવ્રતનાં દર્શાવો વાંચી તેઓ પણ પતિવ્રત પાળતાં જીવે અને પતિને
ધન્યર સમજી તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તી આલોક-પરલોકનું સાધન પ્રાપ્ત
કરે ! લેખકશ્રીના લખવા પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં લખાયેલાં ચરિત્રો જેવી
વર્તણૂક મુધરેલી સીતાઓને ન રૂચે એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ તેવા વાંચ-
કોએ પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તવું-તેમને કોઈ આગ્રહ કરતું નથી ! તેઓ
સ્વતંત્રજ છે, પરંતુ જે સજ્જનો સનાતન આર્યનીતિ-ધર્મના ગ્રાહક છે
તેમનેજ આ પુસ્તકમાં લખાયેલાં ચરિત્રોમાંથી કંઈક બોધ લેવાની ભલામણ
કરીએ તો તે અનુચિત ગણાશે નહિ. આશા છે કે સુઘ બંધુઓ અને
બહેનો આ પુસ્તકમાંથી યોગ્યતા પ્રમાણે ગ્રહણ કરી આર્ય સંસારનું અને
આર્ય માતાનું મુખ ઉજવળ કરશેજ.

*

*

*

*

*

સસ્તી વાર્તામાળાનાં ચાર વર્ષ, જન્મ:—

“સસ્તી વાર્તામાળા” ને પ્રકટ થયે આજે ચાર વર્ષ પૂરાં થયાં
છે અને હવે પછીનાં પુસ્તકથી તે પાંચમા વર્ષમાં પ્રવેશે છે એ આનંદની
વાર્તા છે. એક બાળક જન્મે છે ત્યારથી તેને અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓમાંથી
પસાર થવું પડે છે, પરંતુ કુશળ જનક-જનની તેને સંભાળપૂર્વક ઉછેરે છે !
“વાર્તામાળા” ના જન્મ પછીથી તેને પણ એ ત્રણ વિટંબણાઓમાંથી
પસાર થવું પડ્યું છે, પરંતુ સચરાચર વ્યાપક પરમાત્માની પરમ દયાથી તે
વિટંબણાઓ તેને યત્કિંચિત્કરજ જણાઈ છે ! સત્ય સંકલ્પને નિભાવનાર
અને બાંહ્યબળાની લજ્જા રાખનાર તે પરમદયાળુ, ભક્તવત્સલ ભગવાનજ છે.
તે દીનબંધુએજ “વાર્તામાળા” નો જન્મ આપવાની પ્રેરણા કરી, અને
તેજ તેની બાંહ્ય પકડી ચાર વર્ષ પર્વત ચલાવી પાંચમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરા-
વશે, અને ભવિષ્યમાં પણ તેજ ભક્તવત્સલ ભગવાન તેને શ્રેષ્ઠ મતિ-ગતિ
અર્પશે એવું અમારું દ્રઢ માનવું છે. ૧૯૧૧ ના જૂનની ૧૬મી તારીખે અ-
મારા “ભારત જીવન” પ્રેસ સંબંધી અમારા ભાગીદાર સાથે તકરાર ઉપ-
રિથત થઈ તે વખતે અમે અમારા ભાગીદારને કેટલાક સજ્જન ગૃહસ્થો

રૂપર ધણી નમ્રતા ભરેલી વિનતિ કરી પ્રેસ અને માસિક પત્રમાં વિદન નહિ નાંખવા અને સારી વ્યવસ્થા કરવાની યોજના રજુ કરી પરંતુ સ્વાર્થી મનુષ્યને તે રૂચું નહિ. તેની મહત્વાકાંક્ષાનો તો પારજ નહોતો! *એટલે અમે તે મોહ છોડી દીધો ! જે પરમ પરમાત્મ સત્તાએ તેની ઉત્પત્તિ કરી હતી તેણેજ તેને પુનઃ સમેટી લીધું માની નિર્મોહ થઇ કેટલોક વખત શરીરની અસ્વસ્થતા સુધાર્યા પછી અમદાવાદમાં સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયમાં થતી સાહિત્ય સેવામાં કિંચિત્ ભાગ લેવાની ઇચ્છા ધારણ કરી.

સસ્તા સાહિત્ય ખાતાં સાથે સ્વદેશ સંબંધ:—

અમદાવાદનાં હવાપાણી શરીરને બહુજ અનુકૂળ થયાં. “શ્રી શિવાજીજીવપતિ” લખાયું. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસને આ સેવક ગુરૂરૂપ માનતો હોવાથી તેણે સંસ્થાના માલિકની ઇચ્છાથી “શ્રી રામકૃષ્ણ કથામૃત” લખવાની શરૂઆત કરી. સંસ્થાના માલિક સાથે વિશેષ સહવાસ થયો. તેમના સ્વભાવનો પરિચય થયો. કંઈક આનંદ પણ થયો—કંઈક ખેદ પણ થયો ! આ સેવક સારી પેઢે જાણે છે કે: જ્યાં ઇર્ષ્યાગ્નિ, ક્રોધાગ્નિ, મોહાગ્નિ, લોભાગ્નિ અને મમતાગ્નિ જેવા પંચાગ્નિ પ્રજ્વળતા હોય ત્યાં શાન્તિ સુખની આશા કેવી ? જ્યાં અહંકારનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હોય, જ્યાં લેખકોરૂપી મજૂરી કરનાર મજૂરોજ માત્ર શોધવામાં આવતા હોય, જ્યાં ગમે તેવા સારા લેખકોમાં પણ ખામીઓ શોધાતી હોય અને જ્યાં મૂર્ખ પંડિતોનું રાજ્ય હોય ત્યાં કદરની આશા આકાશ કુસુમ-વતજ ! જ્યાં એક તરફ—જૂઠો—ન્યાય થતો હોય ત્યાં સત્યની ઝાંખી પણ શેની ? જ્યાં મનમોજી ધોરણ પ્રવર્તતું હોય ત્યાં સત્યાસત્યની વાતજ શી ? આ સેવક એમ પણ જાણે છે કે: લેખકો રૂપી માતૃસ્તનમાંથી અમૃતમય પયપાન કરી ગીધ જેની હૃદયપુષ્ટ અનેલી સંસ્થાઓમાંની જુજ સંસ્થાઓ અને પુસ્તક પ્રકાશકોમાંના જુજ પ્રકાશકોજ (બુકસેલરોજ) પોતાના લેખકોની કદર કરી, તેમની સ્થિતિ જાણી તેમને સારી મદદ કરતા રહ્યા છે—કહે.

* અમારા ભાગીદારે અમને જે વિશ્વાસવાત કહ્યો હતો તેના બદલામાં તેને દેવાળું કાઢી આપવાત કરવાની ફરજ પડી ! અધર્મીઓનો ક્ષય એવીજ રીતે થાય છે. જો કે આ લેખક તેમ થવામાં રાજ નથી.

કે તેમના લેખનો સારો બદલો આપે છે. બાકી એક, બે કે બહુતો ત્રણ રૂપિયે ફોર્મ લખાવી લઈ, બિચારા લેખકની ગરીબાઈનો-મુશીબતોનો, કંગાલીયતનો લાભ લઈ તેને ગમે તેવા હલકા શબ્દો કહી, તિરસ્કાર કરી, જુજ રકમ આપ્યા પછી તે પુસ્તક છપાવી પોતે સારો લાડવો ખાઈ જનારા અંથ પ્રકાશકો-ગીધડાંઓ-દ્વારા લેખકોનું કલ્યાણ થાય એ આશા વ્યર્થજ છે ! વળી આ સેવકને એવો પણ અનુભવ થયો છે કે: મિથ્યાભિમાની પડિતો ભરેલી સંસ્થાઓ-જેના પડિતોને પરભાષાનું જ્ઞાન ન હોય છતાં લેખકોના લેખમાં સુધારો વધારો કરવાનું દોઢ કહાપણ કરનાર-દોઢ ડાહ્યાઓ જ્યાં ભેગા થયા હોય અને જેને માત્ર પૈસા કેમ ભેગા થાય, પુસ્તકોના થોકડા બતાવી લે-કોનાં મન કેમ આકર્ષી શકાય, તેમજ એક વખત છપાઈ ગયેલા અંથો ભણે તે અંથકારને નુકશાન થાય પણ માન-યશની આશાએ તેમજ પૈસા કમાવાના લોભે તેના તેજ અંથો ફરી છપાવી ભલા અને ભોળા લોકો સમક્ષ મોટા ભા થવાની મહત્વાકાંક્ષા રાખનાર, જગત્પદ્મ સ્વામી વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થ જેમ જગત્માં નામ કાઢ્યું તેવીજ કોઈ નામના કરી-જગત્માં અમર થવાની, પૂજવાની ઇચ્છાથીજ જ્યાં કામ કરવામાં આવે ત્યાં પ્રજાને સારા સાહિત્યની કિંવા લેખકોને સારો બદલો મળવાની આશા હોયજ નહિ ! એ ઉપરાંત બિચારા લેખકોને હલકી પંક્તિ ઉપર મૂકવા જેવી એક કથા લખતાં અમને દિલગીરીજ થાય છે. જે સંસ્થા અથવા પ્રકાશકો-લેખકોને લખાણના પૈસા આપતી વખતે “ મહેનતાણના ” કિંવા એવાજ ખીજ કોઈ હલકા શબ્દો વાપરતા હોય તો તેને કયા પ્રકારની નીચતા કહેવી ? ખરું જોતાં તો તેવા લેખકોવડેજ તેમનાં હોજરામાં મિષ્ટાન્નો જાય છે ત્યારે ખીચારા લેખકોને મહેનત કરનાર મજુર ગણવામાં આવે છે ! વળી લેખકોના નામ આગળ લેખક, ભાષાંતર કરનાર કે સમ્પાદક જેવા સંસ્કારી શબ્દો મૂકવાને બદલે કોઈ પ્રકાશકો તરફથી “ તૈયાર કરનાર ” જેવો હલકો શબ્દ મૂકવામાં આવે તો તેવા હલકા વિચારના નિરક્ષર ભટ્ટાચાર્યોનાં નામ આગળ કયું વિશેષણ મૂકવું, તે અમે અમારા સાહિત્યાચાર્યોનેજ સોંપીએ છીએ.

સસ્તુ' સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયના પથરા:—

કેટલુંક જાણ્યા પછી પરિણામ એ આવ્યું કે; આ સેવકને “ ભારત જીવન ” પુનઃ પ્રકટવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઇ પરંતુ એક સજ્જનના આગ્રહથી હાલ તુર્વને માટે એ કાર્ય મુલતવી રાખી નવલકથાઓ દ્વારા વાચક વર્ગને નીતિ, ધર્મ, ઇતિહાસ, સમાજ, સંસાર, વ્યવહાર, ઉદ્યોગ, સ્વદેશપ્રેમ, સ્વદેશભક્તિ આદિનું-વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન આપી સાહિત્ય સેવા-દેશસેવા બજાવવાની પ્રેરણા થતાં “ સસ્તી વાર્તામાળા ” નો જન્મ થયો, અને તે પ્રેરણા અમારા મિત્ર પત્રકારોએ, માસિક પત્રકારોએ ટેકો આપી વધારી લીધી. કેટલાક સારા લેખકોએ પોતાનાં પુસ્તકો મોકલી અમારા કાર્યમાં સહાયતા કરી. જે કે તેમ કરવામાં સસ્તા સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયે પ્રથમ પુસ્તક પ્રમાદધનની પ્રભુતાની સમાલોચના કરતાં અમારાં કાર્ય સામે પથરા ફેંકવામાં, પોતાના ગ્રાહકોને આડકતરી રીતે “ વાર્તામાળા ” ના ગ્રાહક થતાં અટકાવવામાં અને તેમના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન કરવામાં બાકી રાખ્યું નહિ ! પરંતુ મનુષ્યની ઇચ્છા ક્યારે ફળિભૂત થાય છે ? જે તેમ થતું હોય તો સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય કદાચ તમામ લેખકોને પોતાને આંગણે ધાંચીના બળદની પેટે બાંધી દેત ! પરંતુ હજી સારું છે કે પરમાત્માએ બહુ વિચાર કરીને પોતાની અસીમ સત્તા અને અકળ લીલા સસ્તા સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના માલિક સાહેબને બક્ષિસ કરી દીધી નથી ! આ સ્થળે ક્ષમા પ્રાર્થના કરતાં કહેવું પડે છે કે: આ સેવકને એ સાહેબ ઉપર કે એ સંસ્થા ઉપર જરા પણ દ્વેષ નથી પણ સ્વભાવની વિચિત્રતા, અસત્ય અને અહં-મમત્વનો અનુભવ આટલું લખાવે છે. આ સેવક તો એમજ જાણે છે કે: સાહિત્યમાં જે કંઈ સારા ગ્રંથોનો વધારો થાય છે તે ગુર્જર વાંચકોનું કલ્યાણજ કરશે, અને ભૂલચૂક હશે તે ભવિષ્યમાં સુધારી શકાશે. મનુષ્ય માત્ર ભૂલના ભરેલાં છે. નિર્દોષો ઘણાં હરિ: “ સસ્તી વાર્તામાળા ” નો જન્મ થયો તેજ વર્ષમાં પ્રભુ કૃપાએ ૨૫૦૦) ગ્રાહકો થઇ ગયાં. બીજા વર્ષની શરૂવાતમાંજ પ્રથમ વર્ષનાં પુસ્તકો ખુરી પડ્યાં ! આમ થવાથી ઇર્ષાભોરોને ઇર્ષા વધી ! તેમને પણ કંઈક ગ્રાહકોમાં નુકશાન થયું ! ત્યાર

પછીથી તે અત્યાર સુધી ગ્રાહકોની સંખ્યામાં ૨૦૦-૩૦૦ ઓછાંવતાં ચાલ્યાં કરે છે. જે હજી પણ જાહેર ખર્ચો વિશેષ પ્રમાણમાં ફેલાવવામાં આવે તો વાર્તામાળાનાં ગ્રાહકો વધવા પામે એવી અમારી ખાતરી છે, પરંતુ કાગળના ભાવો તથા વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર ખર્ચ છપાવવાના ભાવો એટલા બધા વધી પડ્યા છે કે તે જ્યાં સુધી ઓછા ન થાય ત્યાં સુધી એ સાહસ મુશ્કેલી રાખવું પડ્યું છે. ભવિષ્યમાં જોઈ લેવાશે.

એકલે હાથે વાર્તામાળા !

વાર્તામાળા માટે પ્રથમ વર્ષમાં જાહેર ખર્ચોનો પુષ્કળ ખર્ચ થયો, અને બીજા વર્ષની શરૂવાતથી યુરોપમાં યુદ્ધ શરૂ થયું. કાગળ, પૂઠાં, સોનેરી, રૂપેરી વરખ વગેરે સામગ્રીના ભાવો દિનપર દિન ચઢવા લાગ્યા. આજે ભાવ ઉતરશે, કાલે ઉતરશે, એવી આશામાં ને આશામાં ત્રણ ત્રણ વર્ષનાં વહાણાં વાયાં પણ ભાવો તો ઉલટા ચઢતાજ ગયા ! આજે એક બે મહિનામાં તો તે એટલી હદે પહોંચ્યા છે કે ભવિષ્યમાં “**વાર્તામાળા**” માટે અમારે કદાચ કાગળો જરા હલકા અને સાદાં પૂઠાં વાપરવાં પડશે. જે કે તેમાં પણ અમને તો નુકશાનજ છે છતાં કાગળના ભાવો ન ઉતરે ત્યાં સુધી સાહિત્યની-જન સમાજની સેવા બજાવવા માટેજ નુકશાન સહન કરીને પણ “**વાર્તામાળા**” પ્રકટ કરવાની ઈચ્છા છે પછી કાલની વાત ભગવાન જાણે ! જે “**પારકે પૈસે પરમાનંદ**” કરવો હોય, પરમાર્થનું-પરોપકારનું-ધર્મનું બહાનું બતાવી વગર વ્યાજે પૈસા મેળવી કાગળો વગેરેનો જથ્થો ભરી ગમે તેવી ઉથલ પાથલ કરવી હોય તો અમારા ઉપર પણ પરમાત્માની કૃપા છે પરંતુ તે અમને ઈષ્ટ જણાયું નથી. અમારામાં જેટલું બળ હોય તેટલુંજ કરવાનો હાલ તો વિચાર હોવાથી કદાચ સહજ હલકા કાગળો વાપરીને પણ અમે સેવા બજાવીએ તો અમારાં ગ્રાહકો થોડો વખત ચલાવી લેવાની કૃપા કરશે એવી અમને આશા છે.

વાર્તામાળાએ ચાર વર્ષમાં શું કર્યું ?

એક માણસ એકલી જાતે પુસ્તકો લખે, પ્રેક્ષા વાંચે, વર્ષના ધણી દિવસ પર્યંત રાતના બપોરે ત્રણ ત્રણ વાગ્યા સુધી લખવા-વાંચવામાં ગુંથા-

ઈને પણ “વાર્તામાળા”ની સેવા બખવે એ સંબંધી લખવું આ લેખકને આત્મશ્રદ્ધા જેવું જણાય છે, તેમ છતાં તે દોષ બહારી લખને પણ જણાવવું પડે છે કે અન્ય નોકરોની અન્ય કામમાં સહાય હોવા છતાં “વાર્તામાળા”નાં પુસ્તકો સંબંધી ઘણું કાર્ય એકલી જાતેજ કરવું પડે છે! એ ઉપરાંત લેખક બંધુઓ તરફથી લખાઈ આવેલાં પુસ્તકો બંગાળી, મરાઠી કે હિંદી મૂળ પ્રત સાથે મેળવી, તપાસી દુરસ્ત કરી છાપવા અપાય છે. તે તમામનાં પ્રેક્ષા આ સેવકજ વાંચે છે. એજન્ટો વગેરે સાથે પત્ર વ્યવહાર પણ ચલાવાય છે, તેથીજ આ સેવા-કાર્ય કરી શકાય છે, પણ હમેશાં એટલી સખત મહેનત કરી શરીરને જલદી ધસી નાંખવાની ઇચ્છા નથી. વાર્તામાળા સિવાય હજી બીજું એક મહત્વનું કામ કે જેને જગતમાં મહોદું દુઃખ માનવામાં આવે છે તે જન્મમરણનું દુઃખ ટાળવાની સેવકને ઇચ્છા છે. અઘાત્મ જ્ઞાનનો અભ્યાસ ચાલુ હોવાથી હવે દક્ષિણ, બંગાળા, અને મધ્યહિંદમાં ભ્રમણ કરી બંગાળી, મરાઠી કે હિંદી ભાષાનાં સારાં-મોઢક-તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો શોધી લાવી ગુજરાતીમાં પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા થઈ છે. હમણાં “શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનું” (સચિત્ર) જીવન પ્રત, ૭૫૦ ઉપદેશામૃત સહિત ૬૦૦-૬૫૦ પૃષ્ઠનું પુસ્તક છપાય છે. થોડા વખતમાં તે પ્રકટ થશે. એ પછી એવાંજ બીજાં અઘ્યાત્મ જ્ઞાનનાં પુસ્તકો પણ “વાર્તામાળા” ની સેવા સાથે જુદાં પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા છે. ભગવાન સદ્ગુણ આપે.

વાર્તામાળાનાં પુસ્તકો:-

“વાર્તામાળા” એ ચાર વર્ષમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો પ્રકટ કર્યો છે.

પ્રથમ વર્ષ:-

અનુક્રમ.	પુસ્તકનું નામ.	પૃષ્ઠ.	સંખ્યા.
૧.	પ્રમાદધનની પ્રભુતા અથવા સરસ્વ- તીચંદ્રનો ઉપસંહાર. (સામાજિક).	૪૦૦×૧૬	૨૬૦૦
૨.	*રાજપૂત કથાકુંજ (ટુંકી ઐતિહાસિક વાર્તાઓ.)	૩૦૨× ૮	૨૬૦૦
૩.	ચક્રવર્તિ આપારાવ અથવા આર્ય- આદિત્ય. (ઐતિહાસિક)	૨૮૮×૧૬	૨૬૦૦

૪. *બાદશાહી કથાકુંજ (બાદશાહોના વખતની ટુંકી ઐતિહાસિક વાર્તાઓ.)...	૨૭૭x ૮	૨૬૦૦
૫. *મહારાષ્ટ્ર પ્રતાપસિંહ અથવા રવ-દેશ પ્રેમી સન્યાસી. (ઐતિહાસિક.)	૨૭૭x ૧૮	૩૧૦૦
કુલ્લે પૃષ્ઠ } ૧૫૪૪x૬૬ કુલ્લે ૧૩૫૦૦ સંખ્યા... } ૧૬૧૦ પુસ્તકો.		

બીજું વર્ષ:—

૬. અનુપકુમારી અથવા કાશ્મિરપર હલ્લો. (ઐતિહાસિક.)... ..	૩૬૮x૧૦	૩૬૦૦
૭. *પ્રહારિણી અથવા સમાજસેવિકા. (સામાજિક-ધાર્મિક.)	૩૮૩x૧૦	૩૬૦૦
૮. શહેનશાહ જહાંગીરનું જીવનવ્રત. (ઐતિહાસિક.)	૨૦૭x ૮	૨૫૦૦
૯. મહારાષ્ટ્રીય કથાકુંજ. (મરાઠા અને પેશ્વા સરકારના વખતની ટુંકી ઐતિહાસિક વાર્તાઓ.)... ..	૨૮૩x ૮	૨૫૦૦
૧૦. *ઉમાળ નાયક અથવા મહારાષ્ટ્રનો એક પ્રસિદ્ધ હુંદારો. (ઐતિહાસિક.)	૨૫૫x ૮	૨૫૦૦
	૧૫૦૭x૪૫ કુલ્લે ૧૪૭૦૦	
—	કુલ્લે પૃષ્ઠ ૧૫૫૨	પુસ્તકો.

ત્રીજું વર્ષ:—

૧૧. *શાંતિનિકેતન અથવા સુખપ્રાપ્તિના મહામંત્ર. (સામાજિક-ધાર્મિક.) ...	૩૬૮x ૮	૨૬૦૦
૧૨. *રાજા છત્રસાલ અથવા યુંદેલખંડનો ભાગ્યરવિ! (ઐતિહાસિક.)... ..	૪૭૨x ૮	૨૬૦૦
૧૩. યુરોપનો રજુરંગ-યુરોપના યુદ્ધને લગતી ટુંકી વાર્તાઓ.	૨૮૨x ૮	૨૬૦૦

૧૪. મુધરેલી સીતા અથવા આ તે મુધારો

કે કુધારો! (સામાજિક)	૪૦૨x ૮	૨૬૦૦
કુલ્લે પૃષ્ઠ	૧૫૨૪x૩૨	કુલ્લે ૧૦૪૦૦
સંખ્યા.	૧૫૫૬	પુસ્તકો

ચોથું વર્ષ:—

૧૫. *આનંદમંદિર અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિના		
મહામંત્ર. (સામાજિક-ધાર્મિક.) ...	૩૧૧x૧૦	૨૬૦૦
૧૬. છત્રપતિ રાજરામ અથવા મરાઠા-		
ઓના આત્મચરિત્ર. (ઐતિહાસિક.)...	૩૬૭x ૮	૨૬૦૦
૧૭-૧૮. આદર્શ ગૃહસ્થ સાધુ અને જા-		
પાની જનસુસ. (સામાજિક.) (ડિક્ટરીવ.)	૩૫૧x૩૨	૨૬૦૦
૧૯. સતી ત્રિવેણી. (ઐતિહાસિક.) ...	૩૫૧x૫૬	૨૬૦૦

કુલ્લે ૧૩૮૦x૧૦૬ કુલ્લે ૧૦૪૦૦

પૃષ્ઠ સંખ્યા. ૧૪૮૬ પુસ્તકો.

ઉપરોક્ત વિષ્ટ ઉપરથી વાંચક બંધુઓ જોઈ શકશે કે “ સસ્તી-વાર્તામાળા ” એ પ્રથમ વર્ષમાં ૧૬૧૦ પૃષ્ઠનાં, બીજા વર્ષમાં મોંઘવારી છતાં ૧૫૫૨ પૃષ્ઠનાં, ત્રીજા વર્ષમાં ઘણી સખ્ત મોંઘવારી છતાં ૧૫૫૬ પૃષ્ઠનાં અને ચાલુ ચોથા વર્ષમાં પણ અતિ સખ્ત મોંઘવારી છતાં ૧૪૮૬ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો આપી યતિચિત્ત જન-સેવા બજાવી છે. એ ચાર વર્ષમાં કુલ્લે ૪૮૦૦૦ એટલે લગભગ અર્ધો લાખ પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે. એક એક નવલકથા દશ દશ માણસોના વાંચવામાં આવે છે એવું અનુમાન ચાલે છે, એ હિસાબે જોતાં પચાસ લાખ માણસોએ વાર્તામાળાનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં હોવાં જોઈએ. જે કે અમને ખબર મળે છે તે પ્રમાણે તો કેટલાંક પુસ્તકો પચીસ-પચાસ માણસોના વાંચવામાં પણ આવ્યાં છે ! “ વાર્તામાળા ” દ્વારા પ્રકટ થયેલી નવલકથાઓ સંબંધી થોડાક અભિપ્રાયો આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર પ્રકટ થયા છે તે ઉપરથી પણ તેની લોકપ્રિયતા સંબંધી વાંચકો

* આ નિશાનીવાળાં પુસ્તકોના લખનાર ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા છે.

જાણી શકશે. તેમાં બ્રહ્મચારિણી, શાંતિનિકેતન અને આનંદમંદિર, આ ત્રણ નવલકથામાં સનાતન ધર્મનાં તત્ત્વો સરલતાથી ગુપ્તવામાં આવ્યાં છે તે જનસમાજને બહુજ પ્રિય થઈ પડ્યાં છે. એ નવલકથાઓનું મૂળ બંગાલી નવલકથા છે ખરું પરંતુ આ સેવક મૂળ બંગાળી પુસ્તકો વાંચ્યા પછી અને તેના વિચારો જાણ્યા પછી તેને તદ્દન નવી દબ્બીજ લખે છે. શાંતિ-નિકેતન નવલકથા માટે ઘણે સ્થળેથી સંતોષ બતાવવામાં આવ્યો છે અને તે નવલકથા કેટલાક સજ્જનોના ગજવામાંજ રહેલી જણાય છે !

પ્રથમ વર્ષની પ્રથમ નવલકથા બંધુશ્રી ધીરજલાલ નરભેરામ દેસાઈ કૃત પ્રમાદધનની પ્રભુતા અથવા સરસ્વતી ચંદ્રનો ઉપસંહાર પ્રકટ થયાથી વાંચકોમાં આનંદ અને ઉત્સાહ પ્રવર્ત્યો અને તેણેજ આહકો વધાર્યા. ત્યાર પછી રાજપૂત કથાકુંજ, આદર્શાલી કથાકુંજ, આપારાવ અને ઉદયપુરાધિપતિ, મહારાણા પ્રતાપસિંહ એ ઐતિહાસિક નવલકથા ચોથી વાંચકની સંખ્યા વિશેષ વધવા લાગી. તે પછીના વર્ષમાં પણ અમે ઐતિહાસિક અને સામાજિક નવલકથાઓ એવી સારી પ્રકટ કરી કે જેને પરિણામે “વાર્તામાળા” નો વાંચકવર્ગ અત્યારે જિજ્ઞાસુરૂપ થઈ રહ્યો છે. ત્રીજા અને ચોથા વર્ષમાં રાજા છત્રસાલ અને છત્રપતિ રાજારામ નામક બે ઐતિહાસિક નવલકથાઓ વાંચકોને બહુ પસંદ પડી છે. હિટેકટીવ નવલકથાઓ વાંચનાર પણ એક સારો વર્ગ છે, જેથી તેમને પણ અમારે સંતોષવો જોઈએ. તે માટેજ ગપાષ્ટક બરેલી હિટેકટીવ નવલકથાઓ આપવા કરતાં સાચી અનેલી એવી ઐતિહાસિક વાર્તાઓ આપવાનું શરૂ કર્યું અને બીજા વર્ષમાં ઉમાજી નાયક અથવા મહારાષ્ટ્રના એક સુપ્રસિદ્ધ હુંદારાનું જીવનવ્રત આપ્તું જે વાંચકોને પસંદ પડ્યું છે. ત્રીજા વર્ષમાં યુદ્ધેપનો રણુરંગ પ્રકટ કરવાથી પણ આહકોને આનંદ સાથે યુદ્ધ સંબંધી જ્ઞાન મળવા ઉપરાંત દુષ્ટ જર્મન-ક્યસરની રાક્ષસી મહત્વાકાંક્ષા જાણવામાં આવી છે ! ચોથા વર્ષમાં બીજી નવલકથાઓ ઉપરાંત આદર્શ ગૃહસ્થ અને જાપાની જાસુસ નવલકથાઓ પ્રકટ થઈ છે. આદર્શ ગૃહસ્થનું જીવન અમારા ગુર્જર પ્રાંતના શુષ્ક વેદાંતીઓ (બેદાંતીઓ) ને કંઈક શિખામણ

આપે એવું જણાયું છે. જાપાની જસુસમાં જાપાની ભાષામાં લખાયેલી વાર્તાઓ કેવી હોય છે તેનો નમૂનો છે, અને તે વાંચકોને પસંદ પડ્યું છે. “સતી ત્રિવેણી” પુસ્તકમાં પ્રકટ થયેલાં સતી-પતિવ્રતાનાં જીવન ચરિત્રોએ વાંચક બહેનોના મન ઉપર સારી છાપ પાડશે. એ અમારે માટે આનંદની વાર્તા છે. અમારાં કોઈ પણ નૌવેલમાં અમર્યાદિત શ્રૃંગાર કે અનીતિ ગુંથાઈ નથી તેથીજ તે લોકપ્રિય થઈ પડ્યાં છે. આશા છે કે સુગ વાંચકો ભવિષ્યમાં પણ તેનો વિશેષ લાભ લેશે તો તેથી તેમનેજ લાભ છે.

બુકસેલરો શું કરે છે ? તેમની અજબ દીલા !

“સસ્તી વાર્તામાળા”નાં ચાર વર્ષના કાર્યનું ઉપર દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે, તે યત્કિંચિત્ છે. એક હુદ્ર લેખક હુદ્ર કાર્ય સિવાય વિશેષ શું કરી શકે ? સરસ્વતી મૈયાને મહારા જેવો હુદ્ર સેવક શું અર્પી શકે ? જ્યાં મહોટા મહોટા ધુરંધર ગ્રેજ્યુએટ લેખકો, શ્રીમંત પ્રકાશકો ત્યાં આ હુદ્રનું શું ગળું ? જે હુદ્ર છે તેનું કાર્ય પણ હુદ્રજ છે. તે માન, યશની આશા રાખ્યા વગર જન્મ-તને છૂટે ખુણે પડી રહી હુદ્ર કાર્ય કરે છે. ઉપલે નંબર આવવાની કે અંથોના યોકડા બતાવી લોકોને આંજી નાંખવાની ઇચ્છા નથી એવી મહત્વાકાંક્ષા નથી ! દ્રવ્યનો લોભ કે કોઈને પણ હરિદ્ કે દુશ્મન સમજ્યા વગર ખનતું કરવું એટલીજ ઇચ્છા છે ! પ્રભુ તે પૂર્ણ કરે !

આ સ્થળે એક બે અન્ય બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવાની ઇચ્છા થાય છે. તે એ કે : પુસ્તકો પ્રકટ કરવાના કાર્યમાં કેટલાક પુસ્તક પ્રકાશકો (બુકસેલરો) બાણું કરી શકે એમ છે પણ અમારો વિશ વર્ષનો અનુભવ કહે છે કે કેટલાક સારા ગણાતા-પોતાને પ્રખ્યાત કહેવડાવનારા બુકસેલરો સારાં અને સસ્તાં પુસ્તકો જીજ્ઞ કમીશને પ્રકટ કરવાનો શુભ ઉદ્દેશ્ય ધરાવતા હોય એમ જણાયું નથી ! તેમને તો ભરપટ્ટે કમીશન જોઈએ ! પછી પુસ્તક ભલે કચરાપટ્ટી હોય કે પ્રજામાં અનીતિ વધારે એવું હોય ! જો તેમને પુબ્કળ કમીશન મળે તો ગમે તેવાં પુસ્તકની સારી પેઠે બહાર-ખબરો આપી પોતાનું પેટ બરાબર ભરી લે છે ! કેટલાક તો

એક બીજના તેજમાં અંજાળને પણ અમુક પ્રકારનાં પુસ્તકો વેચવા તૈયાર થાય છે પછી બંધે તે ગમે તેવાં હોય ! આ પ્રમાણે લખી કોઈ અમુક બુકસેલરની નિંદા કરવાનો આશય નથી પણ સામાન્ય રીતેજ ઘણા બુક-સેલરોના સમાગમમાં આવતાં એવુંજ જોવામાં-અનુભવવામાં આવ્યું છે ! જો પુસ્તકો જંગલ મૂક્યાં તો છ મહિને કે વર્ષે કે પછી બે ચાર વર્ષે પણ હિસાબ થાય ! પત્રો લખીને થાકે તો તેનો જવાબજ ભાગ્યે ! રોકડેથી વેચવા ગયો તો તે અંથકાર વેચાઈજ ગયો સમજવું ! કદાચ લાગવગ લાગે કે અમુક સાક્ષરશ્રી ગણાતા લેખક હોય તો તેનું કંઈક માન રાખે ખરા ! તેવા બુકસેલરો લેખકોને બે કે ત્રણ રૂપિયા શ્રેમ દીડ આપતાં તો તેને દયાવીને અર્થો કરી નાંખે ! લેખકોની આવી સ્થિતિ હોય ત્યાં સારા લેખકો ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય અને સારાં પુસ્તકો ક્યાંથી પ્રકટ થાય ? બિચારા લેખકોનાં તો દુર્ભાગ્યજ છે ! સારી નવલકથાઓના લેખકોને કંઈક સારો બદલો આપવા માટે હાલ તો આ સેવકના જાણવામાં માત્ર બેજ સરથાઓ છે. ૧-“ ગુજરાતી ” પ્રેસ મુંબઈ અને ૨-મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે બુકસેલર-અમદાવાદ. ગુજરાતી પ્રેસ સંબંધી સર્વજ્ઞ જાણીતું છે પરંતુ અમદાવાદના એક જૂના અને જાણીતા બુકસેલર શેડ મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે સંબંધી કંઈક લખવું ઉચિત જણાય છે. હાલ શેડ મહાદેવ જાગુષ્ટે ત્રણેક વર્ષથી સ્વર્ગસ્થ થયા છે તેમની દુકાનનો સર્વ વહિવટ તેમના સુપુત્ર શેડ ગોવિંદરાવ મહાદેવ જાગુષ્ટેના હાથમાં છે. થોડાં વર્ષ અગાઉ અમદાવાદની હલકી છાપ પડી ગઈ હતી, કારણ કે આ શેડેર અને તેની આસપાસનો વર્ગ -પૈસા બચાવનાર-હલકી કિંમતનાં પુસ્તકો શોધનાર હોવાથી અમદાવાદના બુકસેલરો કેટલાંક પુસ્તકો હલકા કાગળ ઉપર છપાવી, સસ્તી કિંમતે વેચતા. તેઓ પુસ્તકો પાછળ વિશેષ પરિશ્રમ લેતા નહિ પણ કેટલાંક વર્ષથી શેડ મહાદેવે અમદાવાદની હલકી છાપ ધીમે ધીમે જૂંસી નાંખવા માટે કાગળો ઉંચા ગ્રેડડ, પૂડાં મજબૂત સુંદર, છાપમાં શુદ્ધતા સ્વચ્છતા અને પુકો વાંચવામાં તથા અંથ સંશોધનમાં કાગળ રાખી સારાં પુસ્તકો પ્રકટ કરવા માંડ્યાં. તેમના સુપુત્રે એથી પણ આગળ વધીને નવલકથાઓને સારા શબ્દગાર વડે વિભૂષિત કરી સચિત્ર પ્રકટ કરવા માંડી તેથી પુસ્તકો પણ વિશેષ ખપવા માંડ્યાં.

આજે એ દુકાને તો પ્રતિષ્ઠા વધારી સારી છાપ પાડી છે ! અમુક લેખકોને તો તેઓનો આશ્રયજ થઇ પડ્યો છે. લેખકોને “ મહેનતાણુના ” નહિં પણ “ નવલકથા લખ્યાના ” પૈસા મળે છે. લેખકોના પુસ્તક ઉપર “તૈયાર કરનાર” નહિં પણ “ લેખક ” નું વિશેષણ લખાય છે ! અને એ રીતે લેખકોનું ગૌરવ કંઈક વધવા માંડ્યું છે. બંગાલામાં ત્રણસો લેખકો, સ્વતંત્ર લેખો-પુસ્તકો લખી પોતાનું સારી પેઠે ગુજરાન ચલાવે છે. જોકે ત્યાં ૧૫૦૦ ઉપરાંત લેખકો છે, અને તે સર્વનું પોષણ તો થાય છે પણ તેમાંના ઘણા-ખરા સાથે સાથે ખીજે ઉદ્યોગ પણ કરે છે ! હિંદી ભાષામાં અને મરાઠી ભાષામાં પણ ઘણા લેખકો સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાન ચલાવે છે, પરંતુ ગુજરાતી ભાષામાં લેખન-વ્યવસાયમાંજ સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાન ચલાવવામાં સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્ર અને તે પછી માત્ર લેખો લખી બુકસેલરોને આપી દેઈ ગુજરાન ચલાવનારાઓમાં રા. રા. નારાયણ વિસનજી ઠક્કર એકજ જાણવામાં છે. જ્યારે એકલે હાથે લેખન વ્યવસાય ચલાવી પોતાના પુસ્તકો પોતેજ છપાવનાર જો કાંઈ પણ હોય તો તે **સસ્તી વાર્તામાળાના** વ્યવસ્થાપક-આ હુદ્ર લેખક-સેવક એકજ છે અને તે માટે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માનો તે ઉપકારજ માને છે. હમણાં હમણાં ત્રણ ચાર નવીન લેખકો બંગાલી, મરાઠી, હિંદી ભાષા શીખી પુસ્તકો લખવા પ્રવૃત્ત થયા છે. પરમાત્મા તેમને યશ આપો અને ગીઘડાં જેવા પુસ્તક પ્રકાશકોની જાળમાં સપડાતા બચે. એજ પ્રાર્થના છે.

એક સરખામણી:-

સસ્તી વાર્તામાળાનો જન્મ થયો તે વખતે પ્રકટ થતી અન્ય અંથમાળાઓ પ્રત્યે દ્રષ્ટિપાત કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ કાગળ સારા હોય, સાઇઝ-કદ-સાઈ લાગે, તદ્દન દુકું-નકારે-ન જણાય. પૃકું પણ ટકાઉ-મજબૂત સુંદર થાય, વાર્તાઓની પસંદગી પણ સારી થાય, વગેરે વિષયો ઉપર પુખ્ત વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. સસ્તા સાહિત્ય વર્લ્ડક કાર્યાલય તરફથી પ્રકટ થતી અંથમાળાઓના કાગળ પૂઠાં વગેરે જેવામાં આવ્યાં હતાં-એ અંથમાળાના માલિક સાહેબે અમને હિસાબ પણ ગણી બતાવ્યો હતો તેના આંકડા હજી પણ આ સેવક પાસે તૈયાર છે. તેમાં વિવિધ અંથમાળામાં તો ઘણોજ સારો

નફો રહે છે ! તેમ છતાં તેનાં કાયાં પૂઠાં સામાન્ય હલકા કાગળો ઉપર
 હોવાથી—તે જલદી નાશ પામે એવાં હોવાથી—“ સસ્તી વાર્તામાળા ”
 નાં કાયાં પૂઠાં જડા-ટકાઉ કરાવ્યાં છે. સસ્તું સાહિત્ય જે નફામાંથી થોડો
 વધુ ખર્ચ કરી પૂઠાં સારાં કરવામાં વાપરે તો કામ સાફ થાય પણ જ્યાં
 પૈસાનો લોભ હોય ત્યાં સાફ કામ થતું નથી ! જ્યારે પરોપકારજ કરવાની
 ઇચ્છા હોય ત્યારે લોભને સ્થાન બહુ જુજ હોવું જોઈએ. અનેક વિચારો
 કર્યા પછી અમે સસ્તી વાર્તામાળાનાં પુસ્તકો સંબંધી યોજના કરી છે. અલ-
 બત્ત તેમાં અનેક દોષો રહ્યા હશે પરંતુ હાલ તુર્ત તો આહકોને તેવી કોઈ
 ફરીઆદનું કારણ મળ્યું નથી. “ સસ્તી વાર્તામાળા ” પ્રકટ થયા પછી
 થોડા અરસામાંજ સસ્તા સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયને કંઈક હરિશ્ચંદ્ર કરવાની
 ઇચ્છા થઈ તેથી તેણે એકદમ કૂદકો મારી—સસ્તી વાર્તામાળાને દબાવી
 દેવાની કે પછી કોણ જાણે શીયે ઇચ્છાથી—એક સાહસ કરી દીધું ! સસ્તી
 વાર્તામાળા ” જે રૂ. ૩. માં પંદરસો પૃષ્ઠ આવે છે, ત્યારે સસ્તા સાહિત્ય
 ખાતાંએ જે રૂ. ૩. માં જે હજાર પાનાં આપવાની યોજના કરી ! છતાં પણ
 તેણે સસ્તી વાર્તામાળા જેવાં કાયાં પણ જડાં પૂઠાં કર્યા નહિ ! માત્ર લો-
 કોને લક્ષ્યાવવા માટે જે રૂ. ૩. માં જે હજાર પાનાં આપવાની યોજના
 કરી તેમ છતાં પણ સસ્તી વાર્તામાળાનાં આહકો ટૂટ્યાં નહિ પણ ઉલટું
 સસ્તા સાહિત્ય ખાતાનેજ કાગળોના નુકશાનમાં ઉતરવું પડ્યું અને તે સાથે
 વિવિધ ગ્રંથમાળાની હજાર કોપીઓ ઓછી પ્રકટ થયા માંડી અને એક
 જે વર્ષમાં ચરિત્ર માળાનાં આહકો ઓછાં હોવાથી તે બંધ કરવાની તે
 ખાતાંને ફરજ પડી ! એ વખતે અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે તેનું અમને
 સ્મર્ય થયું. Hottest horse will oft be cool. જે કે અમે પારકી
 હવેલી જેઠને અમારી પર્ણકૂટી તોડી નાખવાનું સાહસ કરતા નથી. ભલે
 પૈસાના તોરમાં તણાતા અડકારી સાહિત્ય સેવકો હરિશ્ચંદ્ર કરે અને પ્રજાને
 સસ્તું ગમે તેવું આપે ! પરદેશી આદર્શ જીવન ચરિત્રો આપી સસ્તું સાહિત્ય
 ખાતું અભિમાન કરતું હોય તો ભલે તે તેને મુમારક હો, અમે તો અમારા
 દેશના આદર્શ જીવનચરિત્રોને નવલકથાના રૂપમાં ગુથી અમારી પ્રજા સમક્ષ

રજૂ કરવાનો અમારો ધર્મ સમજાવે છીએ અને તેવાં ચરિત્રો “વાર્તા-
માળા” ના ગ્રાહકોને અમે આપ્યાં છે તે વાંચકોને પ્રિયજ થઈ પડ્યાં છે.
આ “વાર્તામાળા” પ્રકટ થયા પછી બીજી ત્રણ ચાર માળાઓ પ્રકટ થઈ
પણુ તે થોડા મહિનામાંજ બંધ થઈ ગઈ છે ! હાલ નવીન એક બે અથ
માળાઓ આવે છે પરંતુ તેઓ છુટક ભારે કિંમતે પુસ્તકો વેચે છે. વાર્ષિક
લવાજમથી માત્ર બેજ અથમાળાઓ છે. તેમાં સસ્તું સાહિત્ય વર્દક ખાતું
મહારાજધિરાજ છે ! આ સેવક ક્ષુદ્ર છે. તે પોતાથી બનથી ચત્કિચિત
સેવા બળબે જાય છે.

સસ્તી વાર્તામાળાની કદર:-

“સસ્તી વાર્તામાળા” કેટલી બધી સસ્તી કિંમતે પ્રકટ થાય છે,
તેની વાર્તાઓ, કાગળો, પૂડાં, બાઈન્ડીંગ વગેરે કેવું મજબુત-સુંદર-ઉત્તમ
થાય છે તે જોવાથી વાંચકોની ખાત્રી થઈ છે. જે નવલકથા પૂર્વે દોઢ રૂપિયે
વેચાતી તે વાર્તામાળાદ્વારા ૦-૮-૦ અને ૦-૧૨-૦ માં મળે છે ! અને એ
રીતે અઢી હજાર વાંચકોને હમેશનો ફાયદો થયો છે. જે કે “વાર્તામાળા”નું
સસ્તાપણું જોતાં અને ગુજરાતી વાંચકવર્ગ જોતાં તેનાં ધણાં ગ્રાહકો થવાં
જોઈએ પરંતુ તેમ નહિ થવાનાં એક બે કારણો એ જણાય છે કે: ધણા
ગૃહસ્થો શ્રીમંત હોવા છતાં તેઓ ઉત્તમ પ્રકારનાં-બોધક વાંચન તરફ બેદર-
કાર જણાય છે. જ્યારે કોઈ તેમને ખાસ આગ્રહ કરે કિંવા તેમની નજરે
પડે ત્યારેજ તેઓ તેવા વાંચનનો સંગ્રહ કરે છે. તેઓ પોતે સારાં વાંચ-
નનો શોધ કરતા હોય એવું જણાતું નથી એ બહુ આશ્ચર્યનીજ વાત છે !
બીજું કારણ એ છે કે: સાધારણ પ્રજા ઉપરાંત ધણા શ્રીમંતોને પણ
મફતનું વાંચવાની ટેવ પડી ગઈ છે અને બીજા ઉડાઉ ખર્ચોમાં
તેમજ સ્થૂળ શરીરના મુખને ખાતર-ઈંદ્રિયોની તૃપ્તિને ખાતર-સેંકડો
રૂપિયા ખર્ચી નાંખે છે પરંતુ સારાં વાંચન માટે જુજ રકમ ખર્ચતાં તેમને
કંપારી છૂટે છે ! તેમની એ શ્રીમંતાઈને કયા પ્રકારની શ્રીમંતાઈ કહેવી એ
અમને સમજણ પડતી નથી ! યુરોપ, અમેરિકા અને જાપાન દેશમાં ગાડી
હાંકનારા-ગાડીવાળા અને ખાણમાં બોદકામ કરનારા હલકા ગણાતા મજૂરો

સુદ્ધાં વર્તમાનપત્ર અને પુસ્તકો વાંચે છે, પરંતુ આપણા દેશમાં ધણા ધન-
વાનો તેના કરતાં પણ વાંચનમાં છેલ્લે નંબર જાય તેવા જણાય છે !
વાંચવા માટેજ જે શ્રીમંતો મફતનું શોધતા કરે તે પૈસા ખર્ચાને
તો મંગાવેજ શેના ? આ સ્થિતિ વચ્ચે રાજ રજવાડાઓ સંબંધી શું કહેવું
તે અમને સુઝતું નથી ! તેમને પોતાના રાજદારી અને મોજમજહનાં કામો-
માંથીજ કુરસદ ના મળતી હોય ત્યાં ગુજરાતી ગ્રંથો તો વાંચેજ કોણ ? સુધરેલા
દેશોના લક્ષાપતિ કે કરોડોપતિઓ જ્યારે સારા ગ્રંથો વાંચવામાં જીંદગીનું
સાર્થક્ય સમજે છે અને સારા ગ્રંથકારોને ઉત્તેજન આપવામાંજ દેશનું મહદ્
કલ્યાણ સમજે છે ત્યારે અમારા દેશના દેશી રાજાઓ સારા ગ્રંથોને ઉત્તે-
જન આપવામાં મોળા જણાયા છે ! હા, શ્રીમંત વડોદરા નરેશને તેમજ
શ્રીમંત વાંસદા નરેશને એ ગણત્રીમાંથી બાતલ કરી ચકાશે.

શ્રીમંત ગાયકવાડ મહારાજે સાહિત્યની ખીલવણી માટે ઘણું કર્યું છે,
અને તે સ્તુતિપાત્ર છે. જ્યારે વાંસદા નરેશ સોલંકી કુળ બ્રૂષણ મહારાજ
શ્રી ઇંદ્રસિંહજી સાહેબ પોતે સાહિત્ય વિદ્વાસી અને સારા સાહિત્યને ઉત્તે-
જન આપનાર જણાયા છે. સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્ર પછી ભાવનગર નરેશની
સાહિત્ય-ઉત્તેજક વૃત્તિ કંઈક સિધ્ધિ થઈ જણાય છે કારણ કે સ્વ. નારાયણને
તેમણે ઘણાં પુસ્તકોમાં મદદ કરી છે પણ હાલ તેવી મદદ જણવામાં નથી !
એ સિવાય બીજા દેશી રાજાઓ તરફથી સારા ગુર્જર ગ્રંથોને ઉત્તેજન મળેલું
જણવામાં નથી. દેશી રાજા રજવાડામાં હજારો-લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ
થઈ જાય છે પરંતુ સારા ગ્રંથોને ઉત્તેજન ન મળે એ દેશનું જ દુર્ભાગ્ય છે !
જ્યારે બંગાલામાં રાજા રજવાડાઓ અને શ્રીમંતો-જમીનદારો તરફથી ગ્રં-
થોને લેખકોને ઘણું સારું ઉત્તેજન મળે છે, તેથીજ ત્યાં સારા ગ્રંથોની વૃદ્ધિ થઈ
રહી છે ! અને ત્યાંના લેખકો ઉત્સાહથી ગ્રંથો લખી સમાજને સમર્પણ
કરે છે ! જે કે બંગાળી પ્રજા પણ વાંચનપ્રિય છે, પરંતુ લેખકોને શ્રી-
મંતો તરફથી ઉત્તેજન મળતું રહે તો સારા લેખકો ઉત્પન્ન થઈ સારા ગ્રંથો
લખે એ નિર્વિવાદ સિદ્ધજ છે. યુરોપ અમેરિકા જેવા દેશોમાં સારા અને
સસ્તા ગ્રંથોની લાખો કોપીઓ વેચાઈ જાય છે પણ આ દેશમાં હજી તેમ

થતું નથી. અમારા વાંચકોને ભલામણ છે કે તેમણે બીજા ખર્ચો કરવા સાથે દરવર્ષે સારાં પુસ્તકો માટે પણ થોડો ખર્ચ કરવો, તેમાંજ તેમનું અને તેમની બાવી પ્રજનનું કલ્યાણ છે.

ઉપકાર:—

આજે ચાર વર્ષે અમારી “સસ્તી વાર્તામાળા”ને અમે અમારી સાથે કામ પાડનાર બંધુઓનો ઉપકાર ન માનીએ તો અમે કૃતદ્વનજ કહેવાઈ એ. આરંભમાંજ અમારે અમારા લેખક બંધુઓમાં પ્રમાદધનની પ્રભુતા અથવા સરસ્વતીચંદ્રનો ઉપસંહારના લેખક બંધુવર્ય શ્રીયુત ધીરજલાલ નર-ભેરામ દેસાઈનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. તેઓ ભાઈએ પોતાનું એક સાં પુસ્તક સસ્તી વાર્તામાળાના ગ્રાહકો માટે નિઃસ્વાર્થ ભાવે આપી ઉદારતા દર્શાવી છે. જો તેમણે ધાર્યું હોત તો તેઓશ્રી એ પુસ્તક પોતે છપાવી સારી કમાણી કરી શકત પરંતુ અમારી માંગણી થતાં ઘણીજ ખુશીથી તે અમને સમર્પણ કર્યું. એ તેમની ઉદારતા માટે કયા શબ્દોમાં અમારે તેમનો ઉપકાર માનવો તે અમને સ્પષ્ટ નથી. તે પછી બીજા ગૃહસ્થ ચક્રવર્તિ આપ્પારાવળ અથવા “આર્યોનો સૂર્ય” એ ઐતિહાસિક નવલકથાના લેખક રા. રા. લલુભાઈ ગોકળદાસ પટેલ જેઓએ ગુજરાતી શબ્દકોષ લખી ગુર્જર પ્રજા ઉપર મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે તે બંધુએ પણ “વાર્તામાળા”ની સેવા બજાવવા તદ્દન નિઃસ્વાર્થ ભાવેજ એ પુસ્તક અર્પણ કર્યું છે, અને હજી પણ “સસ્તી વાર્તામાળા” માટે એક સાં ઐતિહાસિક નવલકથા લખી રહ્યા છે. ત્યાર પછી “અનુપકુમારી” અથવા “કાશ્મીર પર હલ્લો” નામક ઐતિહાસિક નવલકથાના લેખક રા. રા. પુરષોત્તમદાસ લલુભાઈ પટેલ કે જેમણે એ ઓરિજિનલ નવલકથાજ લખી છે તેમને અમે ભૂલીએ તેમ નથી. “ગુજરાતી” પત્રમાં કોઈ એક ચર્ચાપત્રીએ આ નવલકથા સંબંધી ચર્ચા ચલાવી હતી પરંતુ ચર્ચાપત્રીને ત્રિચારાને લેખકની શી માહિતી? અમે ખાત્રીથી કહીએ છીએ કે એ પુસ્તક કોઈનો અનુવાદ નથી, પણ કેટલીક વખત અમુક પ્લોટ સાથે બીજા પુસ્તકોનું મળતાપાછું આવે છે તેમ બન્યું હોય તો તેથી લેખકને વગોવવા જેવું હલકું પગલું ઝટ ભરી

દેવું એ સારા ચર્યાપત્રીને કદી પણ છાજતું નથી ! “ગુજરાતી” ને મસ્કો લગાડવા માટે ગમે તેવાં બદનક્ષી ભર્યા ચર્યાપત્રો લખવાં અને તે “ગુજરાતી” પત્રે વિના વિચારે પ્રગટ કરવાં એ બનતેને માટે યોગ્ય નથી, અને સાથે વળી એમ પણ કહેવું પડે છે કે તેજ ચર્યાપત્રોનો જવાબ “ગુજરાતી” છાપે નહિં ત્યારે તે ચર્યાને કેટલી કિંમતિ ગણવી ? અમે તો કહીએ છીએ કે ભણે જેને નિંદા કરવાની ટેવ પડી હોય—જેને માખણ મસ્કો લગાડવાની ટેવ પડી હોય—તેણે “યાવત્ ચંદ્ર દિવાકરૌ” તેમ કર્યું કરવું. કોઇમાં છપાયલી વાર્તા જાણી જોઇને અમે કદી પણ પ્રકટ કરી નથી, અજાણતાં તેમ થયું હશે તો તે માટે લાચારજ છીએ, અને તેવા દોષો તો દોષ જોનારમાંથી પણ નીકળી શકશે. નિર્દોશ તો એક પરમાત્માજ છે. ચોથા લેખક રા. રા. ચિમનલાલ રતનલાલ દેસાઇ કે જેમણે “શહેનશાહ જહાંગીર” અને “સુધરેલી સીતા” લખ્યાં છે તેમણે તથા “સત્સંગ” ના અધિપતિ સુરત નિવાસી રા. રા. છોટુભાઈ દાજીભાઈ દેસાઈએ મરાઠીમાંથી મહારાષ્ટ્રીય કથાકુંજ લખી આપી વાર્તામાળાની નિઃસ્વાર્થ સેવા બજાવી છે. પાંચમા લેખક બંધુશ્રી ગો. વર્દનદાસ કદાનદાસ અમીન કે જેઓ સિનાર નિવાસી છે તેમણે “ચુરોપનો રણુરંગ” અને “છત્રપતિ રાજરામ” નામક બે પુસ્તકો નિઃસ્વાર્થ ભાવે લખી આપી અમારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે અને હજી પણ તેઓશ્રીએ નવા (પાંચમા) વર્ષ માટે “મહારાજ રાશાંક ગુપ્ત” એક ઉત્તમ ઐતિહાસિક નવલકથા લખી મોકલી તેમજ ભવિષ્યમાં વાર્તામાળાની યથાશક્તિ સેવા બજાવવાનું આશ્વાસન આપી પોતાની કુલિનતા અને ઉદારતાનો સારો પરિચય આપ્યો છે. ભાઈ ગોવર્દનભાઈ સાહિત્ય પ્રેમી છે, અંગ્રેજી ઉપરાંત, હિંદી મરાઠી અને બંગાલી ભાષા જાણે છે. છટ્ટા લેખક ભરૂચ નિવાસી બંધુશ્રી મગનલાલ હરિકૃષ્ણ મહેતા જેમણે “જાપાની જાસુસ” નામક નવલકથા બંગાલીમાંથી લખી નિઃસ્વાર્થ ભાવે “વાર્તામાળા” ની સેવા બજાવી છે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે રા. રા. મહેતા અંગ્રેજી, હિંદી, બંગાલી, મરાઠી ભાષાઓ જાણે છે. તેમણે સસ્તા સાહિત્ય ખાતામાં “ભક્તરાજ તુકારામ” અને “ભગવતી દેવી” નામના બે ઉત્તમ ચરિત્રો બંગાલીમાંથી લખી

આપ્યાં છે, “આદર્શ ગૃહસ્થ”ના લેખક રા. રા. એમ. એમ. બદને પણ અમે શા માટે બૂલી જઈએ ? આ સર્વ લેખક બંધુઓના ઉપકારનો બદલો વળે તેમ નથી. પરમાત્મા તેમને બુદ્ધિ-મગ્ન આપે અને “સસ્તી વાર્તામાળા”ની-સાહિત્યની-સેવા બજાવી ઉપકાર કરે, એજ પ્રભુ પ્રાર્થના છે.

વ્યાપારીઓના ઉપકાર:—

અમને જેમ અમારા લેખક બંધુઓએ સહાય કરી અમારા અવગુણ સ્થામે નહિં જેતાં “સસ્તી વાર્તામાળા”ની સેવા બજાવી છે તેજ પ્રમાણે અત્રેના કેટલાક વ્યાપારી બંધુઓએ પણ અમને અમારા કાર્યમાં સહાયતા કરી છે. પ્રથમજ અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ ધી “ડાયમંડ જ્યુબિલી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસના માલેક શેઠ દેવીદાસ હગનલાલ પરીખ તથા પ્રેસના મેનેજર શેઠ પોપટલાલ દેવીદાસ પરીખ એ બન્નેનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનવાનું બૂલી શકતા નથી. ચાર વર્ષ જેટલી લાંબી મુદત સુધી “સસ્તી-વાર્તામાળા”નાં તમામ પુસ્તકો એજ વિશાળ છાપખાનામાં છપાયાં છે અને તે તેના માલિકોને માનભરેલું છે. ઘણીખરી ગ્રંથમાળાઓ અનેક પ્રેસોમાં જઈ ચૂકી છે છતાં “વાર્તામાળા” ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રેસમાંથીજ પ્રકટ થઈ છે. અમદાવાદમાં ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રેસ સ્ટીમ પ્રેસ છે. તેમાં પુષ્કળ અંગ્રેજી, ગુજરાતી, બાળભાષા અને ઉર્દૂ ટાઇપો, તથા મશીનો છે. છાપ પણ સુંદર આવે છે. ગ્રાહકોને મન પસંદ વાચકસર કામ મળે છે. ત્યાં કેટલાંક માસિકો અને પુસ્તકો છપાય છે. અમદાવાદનાં કેટલાંક હલકાં છાપખાનાંવાળાઓ ઉપર પોતાના ગ્રાહકોનો વિશ્વાસઘાત કરી વધારે પુસ્તકો છાપી લઈ તે સસ્તે વેચે છે એવો આરોપ મૂકવામાં આવે છે ! પરંતુ અમારો અનુભવ કહે છે કે ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રેસ અમને એ કામ માટે પ્રમાણિક જણાયું છે, એટલુંજ નહિં પણ નામદાર સરકારને પણ પ્રમાણિક જણાયું છે. તેતું દ્રષ્ટાંત એ છે કે અમદાવાદમાં મેટ્રીક્યુલેશન અને સ્કૂલ દાખલલ વગેરે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ લેવાય છે તેનાં સવાલ-પત્રકો એજ પ્રેસમાંજ છપાય છે. એ પ્રેસના માલિક વૈષ્ણવ છે. ધર્મપ્રિય છે. નમ્ર અને વિવેકી છે. અમે પુનઃ તે સજ્જનોનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

અમારી સાથે કામ પાડનાર વ્યાપારીઓમાં અત્રેના કાગળના પ્રખ્યાત વ્યાપારી શેઠ એસ. બી. પટવાની* દુકાનના માલેક શેઠ શકરાભાઈ બકોરદાસ પણ છે. શરૂવાતમાં અમે મુંબઈથી કાગળો મંગાવ્યા પછી અત્રેના એક વ્યાપારી પાસેથી કાગળો લીધા હતા, પરંતુ તે પછી તુર્તજ શેઠ શકરાભાઈ પટવા પાસેથી લેવાનું શરૂ કર્યું. “વાર્તામાળા”ના ચાર વર્ષના (કોઈ પ્રસંગે જુન કાગળો સિવાય) તમામ કાગળો પટવા શેઠ પાસેથી લેવામાં આવ્યા છે, અને તેમાં અમને પૂરતો સંતોષ મળ્યો છે, હાવાની કંઈ પણ ધાસ્તી લાગી નથી. અમારાથી પટવા શેઠની ઇચ્છાનુસાર વર્તવાનું કદાચ પ્રસંગોપાત નહિં બન્યું હોય છતાં પણ એ સજ્જન ગૃહસ્થે અમને નિભાવી લેવાની અને “સસ્તી વાર્તામાળા”ને સહાય કરવાની દ્રષ્ટિથીજ કામ પાડ્યું છે. વ્યાપારી નીતિમાં ઉદાર વૃત્તિ બાગ્યેજ જોવામાં આવે છે, પણ અમે તેવી ઉચ્ચ વૃત્તિ પટવા શેઠમાં જોઈ છે. અમને તેમનાથી સંતોષ થયો છે. અમે તેમનો ઉપકાર કેમ ભૂલીએ ?

“સસ્તી વાર્તામાળા”નાં તમામ પુસ્તકો બાંધવાનું (બાઈન્ડીંગ) કામ અત્રેના સુપ્રસિદ્ધ બુકબાઈન્ડર યશવંતરાવ દોલતરાવને§ સોંપવામાં આવ્યું છે. તેઓ ચાર વર્ષથી “વાર્તામાળા”નાં તમામ પુસ્તકો બાંધે છે. અમને તેમના કામથી સંતોષજ થયો છે. અમદાવાદમાં ઘણા બુકબાઈન્ડરો છે પરંતુ શરૂવાતથીજ અમારો પ્રારબ્ધ યોગ બાઈન્ડર યશવંતરાવ સાથે જોડાયો. અમારો તેમની સાથેનો અનુભવ કહે છે કે:-તેઓ ઘણી કાળજીથી પ્રમાણિકપણે પુસ્તકો બાંધે છે. ચાર વર્ષ થવા છતાં અમે એક પણ પુસ્તક બીજે ઠેકાણે બાંધવા આપ્યું નથી એ ઉપરથીજ વાંચકો વિચાર કરી શકશે કે તેઓમાં કેવી લાયકાત છે. તેમનું કામ સ્વચ્છ, સુંદર, મજબુત, નિષ્કપટી અને કાળજી ભર્યું જણાયું છે. અમે તેમનો પણ ઉપકારજ માનીએ છીએ. દિલ્લીરીની વાત છે કે એ દુકાનના માલેક રા. યશવંતરાવ એકાદ વર્ષથી સ્વર્ગવાસી થયા છે. હાલ તેમના બાઈ પોતાની દુકાન સારી યોગ્યતાથી ચલાવે છે.

*ઈ. પાંચકુવા નવા દરવાજા-અમદાવાદ. § ઈ. ઢાલગરવાડા-બાલેટાઈનની હવેલી પાસે-અમદાવાદ.

અમારા સુર વાંચકો આશ્ચર્ય પામશે કે: અમે ચાર વર્ષમાં એકજ પ્રેસ, એકજ પેપરમર્ચન્ટ અને એકજ બાઇન્ડર પાસેથી “વાર્તામાળા” નું સર્વ કામ લીધું છે. બીજા વ્યાપારીઓને એક વર્ષમાં એકવિશ વ્યાપારીઓ સાથે કામ પાડવાનો પ્રસંગ આવે છે પણ પરમાત્માની કૃપાથી અમને (જુજ કામ પ્રસંગ સિવાય) તેવો પ્રસંગ મળ્યો નથી. અમને ઉપજા ત્રણે પ્રમાણિક વ્યાપારીબંધુઓદ્વારા પૂરતો સંતોષ પ્રાપ્ત થયો છે. અમારા વાંચક બંધુઓને ઉપરોક્ત ત્રણે વ્યાપારીઓ સાથે એક વખત કામ પાડવાની ભલામણ છે. આશા છે કે તેમને સંતોષજ મળશે.

એજન્ટ-બંધુઓનો ઉપકાર:—

આ સમયે અમારા સાહિત્ય-સેવાના પવિત્ર કાર્યમાં સહાય કરનાર એજન્ટ બંધુઓનો પણ ઉપકાર માનીએ છીએ. ચાર વર્ષ થયાં તેઓએ અમારી સાથે કામ પાડ્યું છે. તેમણે ગ્રાહકોને “વાર્તામાળા” ની માહિતી આપી ગ્રાહક થવા ભલામણ કરી છે અને તેમનું લવાજમ મેળવી અમને મોકલ્યું છે. “વાર્તામાળા” પ્રકટ થવામાં કેટલીક વખત વિલંબ થયો છે. તેવે સમયે ગ્રાહકો તરફથી અધિરાધ બતાવી પુસ્તકો મેળવવા માટે તકાદો કરવામાં આવ્યો હશે અને વખતે બે કડવા મીઠા શબ્દો પણ તેમને સાંભળવા પડ્યા હશે તેમ છતાં તે સર્વ બંધુઓએ ગ્રાહકોના શબ્દો સહન કરીને પણ અમારા કાર્યમાં સહાય કરવા ધૈર્ય ધારણ કર્યું છે, તે માટે તેમનો ઉપકાર પણ કાંઈ ઓછો નથી. જો કે કેટલાક બુકસેલરો હજી અહંકારમાંજ રહ્યા છે! તેમણે “વાર્તામાળા” ના કાર્યમાં ભાગજ લીધો નથી અને તેનું કારણ તેમની ઇચ્છાનુસાર અમે રાક્ષસી કમીશન આપ્યું નથી તે છે! પરંતુ તેથી કાંઈ “વાર્તામાળા” ના કાર્યમાં અમે વિઘ્ન માનતા નથી. અમે પરમાત્માની પ્રેરણાથીજ આ કાર્ય ઉપાડ્યું છે. અમે ઉત્તમ જ્ઞાનનો પ્રચાર કરીએ છીએ. અમને અમારા કાર્ય ઉપર શ્રદ્ધા છે, તો પછી તે પરમાત્માજ પોતાના કાર્યની યોગ્ય ગતિ કરશે. કાંઈ બુકસેલરને કાલાવાલા કરવા કે ન પરવડે એવું કમીશન આપવું ઇષ્ટ જણાયું નથી. જેને સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હશે અને સારા જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો હશે તે બંને “વાર્તામાળા”

તરફ દૃષ્ટિ ફેરવશે. પરમાત્મા પોતાનું કામ કર્યેજ જાય છે પણ અમારે તેનાં આહુકો માટે ફિકર શી ? અમને સહાય કરનારા સજ્જન એજન્ટ બંધુઓમાં સ્વ. ભાઈ રંગીલદાસ કાશીદાસ, રા. ભાઈ જીણાભાઈ કાશીદાસ સુરત, ભાઈ ગણપતરામ દુર્ગારામ દેસાઈ. મ્યુનિ. કમીશનર ભરૂચ. મી. મોહનલાલ મનસુખરામ પુકસેલર. વડોદરા, ભાઈ મણીલાલ લલ્લુભાઈ દેસાઈ તથા ભાઈ મગનલાલ દામોદરદાસ પંડ્યા નડીઆદ. રા. મહાદેવ રામચંદ્ર જગુષ્ટે પુકસેલર, જે. એન. વકીલ, રા. નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીવાલા, રા. રા. રણછોડલાલ મોતીલાલ પુકસેલર, રા. રા. જીવનલાલ અમરસી મહેતા, રા. રા. અંબાલાલ શંકરલાલ દવે, ગુજરાત સ્વદેશી સ્ટોર્સ લીમીટેડ, ભાઈ રામ-નારાયણ કેશવલાલ દેસાઈ. રંગના વેપારી, અમદાવાદ,* રા. રા. લલ્લુભાઈ સોમાભાઈ નાંદોદ. ભાઈ જગનલાલ ત્રિભુવન દવે કરાંચી. ભાઈ ચાંદુભલ સુખાનંદ ભાટીયા ઠૂઠા (સિંધ), રા. રા. અમદુલ્લહુસેન આદમજી પુકસેલર ભાવનગર, ભાઈ સાકરચંદ માણેકચંદ ઘડીઆળી, ભાઈ નારણશંકર હરિપ્રસાદ દેસાઈ, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કુ. પુકસેલર, રા. રા. એલ. એમ. ઠક્કર. રા. રા. હરિલાલ જીવણલાલ પુકસેલર, મેઘજી હિરજી જૈન પુકસેલર, મુંબઈ, ભાઈ છોટાલાલ હરિપ્રસાદ દેસાઈ (હાલ) રાધનપુર, ઔદીચ્ય યુવક મંડળના સેક્રેટરી, ખારડોલી, રા. રા. મગનલાલ ભાઈ શંકર શાસ્ત્રી સ્કુલ માસ્તર, એ ઉપરાંત બીજા ઘણા સજ્જનોએ નિઃસ્વાર્થભાવે આહુકો કરી મોકલવાની ઉદારતા દર્શાવી છે. એજન્ટ બંધુઓમાં કેટલાક જુજ કમીશનથી અને કેટલાક તદ્દન નિઃસ્વાર્થ ભાવે કામ કર્યા જાય છે. એ સર્વનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનીએ છીએ. ઉત્તમ પ્રકારનાં વાંચનનો જેમ બહોળો ફેલાવો થાય તેમ વાંચકોના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય છે. ઉત્તમ પ્રકારનું વાંચન મિત્ર-સ્વજનને મે-

* પ્રથમ વર્ષમાં અમને અમદાવાદના ડી. રોયની કુ. ના માલેક ભોળા-નાથ મણીલાલ દવે ઠે. ખાડીયા શ્રીરામજીની શેરીના રહેનારે આહુકો મેળવવામાં કંઈક મદદ કરી હતી, પરંતુ બીજા વર્ષમાં ઉલટાં કેટલાંક આહુકોનાં લવાજમ ઉચાપત કરી-અમને વિશ્વાસઘાત કરી સાહિત્ય પ્રચારના અમારા પવિત્ર કાર્યમાં વિવંત નાંખ્યું છે! આવા જીવાનીઓદ્વારા દેશસેવાની આશા રાખવી બ્યર્થ છે! સાહિત્ય સેવકોએ આવા જીવાનીઓથી સાવચેત રહેવું જોઈએ. લેખક.

જળી આપવું એમાં પણ મહા પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સમજીનેજ સારું વાંચન જેઓ વિશેષ ફેલાવશે તેઓ તેમના પુણ્યના ભાગીદાર થશે એવું અમારું માનવું છે.

ભારતજીવનનાં લવાજમ સંબંધી:—

“ ભારતજીવન ” માસિકપત્ર બધ પડ્યા પછી શરીરની સ્વસ્થતા અને કાર્યની અનુકૂળતા થતાંજ તે પુનઃ પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા હતી, પરંતુ દિન પર દિન અનુકૂળતાને બદલે પ્રતિકૂળતા વધતી ગઈ છે. એક તરફથી કાગળો, પૂઠાં વગેરે ચાર ગણાં થઈ ગયાં છે અને પ્રેસ એક્ટ જરા પણ મંદ થયો નથી. આ બંને કારણો જોતાં હજી પણ કાગળો સોંધા ન થાય ત્યાં સુધી ભારતજીવન પુનઃ પ્રકટ કરવાનું મુશ્કેલી રાખ્યા વિના છુટકો નથી. શરવાતમાં કેટલાંક આહોકોને તેમની માગણીથી અમે બાકી રહેલું અર્થ લવાજમ પાછું આપ્યું છે, કેટલાકને વાર્તામાળામાં મજરે આપ્યું છે, પણ હજી જે આહોકોનું લવાજમ બાકી છે તેમને માટે ભવિષ્યમાં એક સારું પુસ્તક પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા છે, અને તેવું પુસ્તક બનતી ઉતાવળે પ્રકટ કરીને આહોકો ઉપર મોકલવામાં આવશે પરંતુ જે આહોકોને આધરાધ હોય તેમણે “સસ્તી વાર્તામાળા” ના નવા વર્ષમાં પોતાનું બાકી રહેલું લવાજમ મજરે ગણી લેવું અથવા અમને પત્ર લખવાથી તેટલી રકમ મનિઓર્ડરદ્વારા પાછી મોકલવામાં આવશે. ભારતજીવનના સર્વ આહોકોનો અમે અંતઃકરણ પૂર્વક ઉપકાર માનીએ છીએ.

ત્રણ પત્રકારો:—

“ વાર્તામાળા ” નાં પુસ્તકોની સમાક્ષેપના કરતી વખતે ત્રણ પત્રકારોએ સહજ વિરહ વિચારો દર્શાવ્યા છે તેમને યથામતિ ટુંક ઉત્તર આપવાનું ઉચિત જણાય છે. “ પ્રમાદધનની પ્રજ્વળતા ” અભિપ્રાયાર્થે મોકલેલી તે વખતે સસ્તા સાહિત્યપર્લક કાર્યાલયે સમાક્ષેપના કરવા જેટલા બુદ્ધિબળનો દુરુપયોગ કરી “ વાર્તામાળા ” રહામે જે પથરા ફેંકેલા તે સંબંધી પ્રથમ લખાઈ ગયું છે. “વૈદ્ય કલપતદ્” પત્રમાં એજ પુસ્તકનો અભિપ્રાય

તંત્રીને હાથે નહિ લખાતાં એક જીવાનીઆ બધુએ એવી મતલબનું કુંકમાં લખી માર્યું છે કે: “લેખકનો યત્ન સફળ થયો જણાતો નથી વગેરે.” જે એ લેખકભાઈએ કારણો જણાવ્યાં હોત તો ઘણા ઉપકાર થાત. કેટલીક વખત અનણ્યા સમાલોચકો કેવા છપ્પરડો વાળે છે તે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે ! પ્રજાબંધુના સમાલોચક એજ પુસ્તક માટે લખે છે કે: “* * જે જે ચિત્ર લેખકે આલેખવા ધાર્યું છે તે સંપૂર્ણ રીતે આલેખી બતાવ્યું છે, * * રા. ધીરજલાલનો આ પ્રયાસ અનેકગણો ચડીઆતો છે. વગેરે.” રા. રા. કે. એલ. ઝોઝા. એમ. એ. પ્રો. બહાદુરીન કોલેજ-જીનાગઢ લખે છે કે: “* * દરેક સ્ત્રી પુરુષ આ પુસ્તક વાંચશે તો તેને અવશ્ય વ્યવહારના વિકટ માર્ગમાં સરલતા પડવાનીજ. * * ” સાક્ષરશ્રી ગો. મા. ત્રિપાઠીજીના પુત્ર રા. રા. રમણીયરામભાઈ લખે છે કે: “* * એકંદર પુસ્તક સારી રીતે લખાયું છે. * * આનન્દ આપે તેમ છે. એક સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે તે વાંચવાથી લેખકની શક્તિ માટે સારું માન થાય તેમ છે. વગેરે ” આ સિવાય બીજા ઘણા સારા અભિપ્રાયો મળ્યા છે. “વૈદ્ય કલ્પતરુ” ના તે લેખક સાહેબ ભવિષ્યમાં અભિપ્રાયો આપતાં કંઈક અભ્યાસ કરશે તો લેખકો-પ્રકાશકોને ઇન્સાફ મળશે એવું અમારું માનવું છે.

“બ્રહ્મચારિણી” અથવા “સમાજ સેવિકા” પુસ્તક સંબંધી અભિપ્રાય આપતાં પુનેથી પ્રકટ થતું “ગુજરાતી ચિત્રમય જગત” લખ્યું છે કે: “x x આજકાલ આપણી ગુજરાતી ભાષામાં અંગ્રેજી, બંગાલી તેમજ મરાઠી નવલકથાઓનાં ભાષાંતરો પ્રકટ કરવાનો પવન કુંકાયો છે વગેરે.” સમ્પાદક મહાશયનું આ વાક્ય વાંચી અમે તેઓશ્રીને એટલોજ પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ કે: “આપના તંત્રીપણા નીચે પ્રકટ થતા ગુ. ચિત્રમય જગતમાં જે નવલકથાઓ પ્રકટ થાય છે તે તથા લેખો કેટલા સ્વતંત્ર લખાયા છે અને કેટલા ભાષાંતર છે ? અમે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી કહેવાને હરકત નથી કે મરાઠીમાં પ્રકટ થયેલા લેખોનાં ભારોભાર ભાષાંતરોથીજ “ચિત્રમય જગત” ચિતરાય છે એટલુંજ નહિં પણ એક વિચિત્રતા એવી પણ જોવામાં આવે છે કે: જે મહારાષ્ટ્રીય ગૃહસ્થો ગુજ-

રાતીનું નામ નિશાન પણ જાણતા નથી તેમના લેખોનાં ગુજરાતી ભાષાંતર થયા પછી મથાળે તેમનાંજ નામો જોવામાં આવે છે ! જાણે તેજ તે લેખના લેખક ન હોય ! આ કયા પ્રકારનું સત્ય હશે તે તો સમ્પાદકજી જાણે ! તે ઉપરાંત એક ખીજે પ્રશ્ન એ થાય છે કે સમ્પાદક મહાશયે કેટલા સ્વતંત્ર અન્યો લખ્યા છે તે જો જણાવશે તો ગુર્જર પ્રજા ઉપર ઉપકાર થશે. કાર્ય કરનારા ઉપર ટીકા કરવી-ગમે તેવા શબ્દપ્રહાર કરવા રહેલું છે પરંતુ કામ કરવું મુશ્કિલ છે ! અમારાં પુસ્તકો સિંહનાં કે શિયાળનાં બચ્ચાં છે તે ચિત્રમય જગત કહે તેના કરતાં ગુજરાતમાં સાહિત્યની સેવા બજાવી વાનપ્રસ્થ થયેલા સાક્ષરશ્રી છોટાલાલ ન. ભટ્ટ (માજી તંત્રી-કેળવણી. વડોદરા.) એ પુસ્તક માટે કહે તેને જ અમે તો વધુ વજનદાર ગણીએ છીએ. તેઓ લખે છે કે : “ * * વાર્તાની સંકલના પણ ઉત્તમ રીતે ગોઠવી છે. વર્તમાનકાળના વ્યવહારનું ચિત્ર એમાં સાફ આલેખાયલું હોવાથી પુસ્તક ધીરજથી વાંચી જવા જેવું છે.” વળી રા. રા. કે. એલ. ઓઝા એમ. એ. સાહેબ લખે છે કે :—

* The latest book of the series is entitled “Brahma Charini” emanating from the facile Pen of Mr. Mehta himself. The book is adopted from a Bengali novel with considerable additions. How far the book has been improved by the change will be brought home to him who compares the two versions. The watch word of the book under notice is “Brahmacharya” and its heroin Kamalini reminds us of an ideal nun of Medieval Europe etc. “નવસારીથી પ્રકટ થતા “ગુલશન” માસિકના તંત્રી સાહેબ લખે છે કે, “ x x વાર્તારૂપે લેખકે આર્યધર્મનો ખ્યાવ કરી જે જે ઉમદા બોધ આપવાની યોજના કરી છે તે ખરેજ માનનીય છે. * * આ પુસ્તકની ભાષા ઘણી શુદ્ધ છે અને વિષય જો કે ગહન છે છતાં હમો ધાર્યે છીએ કે હિંદુઓ ઉપરાંત પારસી વાંચકોને પણ તે વાંચે તો તેમાંથી કાંઈને કાંઈ લેાવો મેળવ્યા વિના રહેશેજ

નહિ. * * ” “ ચિત્રમય જગત ” ના તંત્રીજી માત્ર કંઈ ને કંઈ ઉપદેશ કરવાનીજ ધારણાથી ગુજરાતી અંથકારીને પોતાના મનગમતા આબખા મારવા તૈયાર થયા હોય તો પ્રથમ તેમણે પોતે પોતાની પીઠજ ધરવી પકડે ! ગુર્જર ગ્રંથગુરુઓ અને સાહિત્ય-સેવકોએ કેટલી સ્વતંત્ર નવલકથાઓ (પુસ્તકો) લખી છે તે ક્યાં કોઈથી અનુસ્યું છે ? જ્યાં સુધી એવા મહારથી અને અતિરથી ગણાતા સાક્ષરો સ્વતંત્ર નવલકથાઓ લખવા તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી સરસ્વતી માતાના ચરણમાં અમારા જેવા હુદ્દા સેવકો આમતેમથી સુંદર પુષ્પો લાવી અર્પણ કરીએ તેમાં ખોટું શું થાય છે તે અમે સમજી શકતા નથી ! આજકાલ કેટલાક સમાલોચકોને એવી ટેવજ પડી ગઈ છે કે “ પોતાના ટોળા ” નો કોઈ અંથકાર ન હોય તો તેના પુસ્તક ઉપર ગમે તેવી ટીકા કરી મારવી ! “ પ્રાતઃકાલ ” ના અધિપતિ સાહેબે “ બ્રહ્મચારિણી ” પુસ્તકનો અભિપ્રાય લેતાં એવું લખ્યું છે કે : “ x x આ નવલકથામાં કમલિની નામની કન્યાને જીવનપર્યંત કુંવારી રાખી તેની પાસે બ્રહ્મચર્ય પળાવી સમાજસેવા કરાવવામાં આવે છે. વગેરે ” અર્થાત્ કમલિનીને અમે બ્રહ્મચર્ય પળાવી સમાજસેવા કરતી ચિતરી છે તે “ પ્રાતઃકાલ ” ના સમાલોચકને રૂચ્યું નથી ! તેમની ઇચ્છા તો એમજ છે કે : સ્ત્રીઓએ પરણીનેજ સમાજ સેવા કરવી. બલે, તેમના વિચાર તેમને ઇષ્ટ હો. જે મનુષ્યને જેવું સહવાસ સુખ મળ્યું હોય-જેવો અનુભવ થયો હોય તેવોજ તેનો અભિપ્રાય ! કાલે સવારે કદાચ તેઓ એમ પણ કહે કે પુરૂષે બ્રહ્મચર્ય નજ પાળવું અને પરણીનેજ સમાજસેવા કરવી તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી ! પરંતુ અમારું એવુંજ માનવું છે કે : જો એક સ્ત્રી જીવનપર્યંત કુમારિકા રહે તો તેનું બ્રહ્મચર્ય જળવાઈ રહેવાને લીધે તેનામાં બળ, બુદ્ધિ, ઓજસ, તેજસ્વીતા વગેરે અધિક પ્રમાણમાં હોવાથી તે સમાજની સેવા બહુ સારી રીતે કરી શકે ! અમે નવલકથા લખીને અમારા દેશની બહેનોને બ્રહ્મચર્ય પાળી સમાજસેવા કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે, અને તે સત્યજ છે. વિદ્વાયતમાં મિસ દક્ષોરેન્સ નાઈટીંગલનું નામ કોણે સાંભળ્યું નથી ? તેણે જીવનપર્યંત કૌમાર્યવ્રત પાળી કેવી દેશસેવા બજાવી છે તે કોનાથી અનુસ્યું છે ? પરણીને

સમાજસેવા કરાવવાની હિમાયત કરનાર તંત્રીજી એમજ માને છે કે વિદ્યા-
યતની સ્ત્રીઓજ જીવનપર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે અને આ દેશની નહિ ?
અમે તો માનીએ છીએ કે આ દેશની સત્વશુણ્ય પ્રધાન પ્રકૃતિની અબળાઓ
બ્રહ્મચર્યવ્રત જેવું પવિત્ર વ્રત પાળી સમાજ સેવા કરે તો તેનાથીજ સમાજનું-
ગુર્જર બહેનોનું વિશેષ કલ્યાણ થશે. તેના પવિત્ર જીવનની અને તેના ઉપ-
દેશની અનેક ગુર્જર બહેનોના અને બાઇઓના મન ઉપર સબળક ડાપ
પડશે ! અમે એવી કેટલીક મોટી વયની કુમારિકાઓ જોઈ છે કે જેઓ
હજી સુધી પોતાનું કૌમાર્ય જીવન પવિત્રપણે ગાળી તપશ્ચર્યા કરી રહી છે અને તેનું
આદર્શજીવન જોઈ કેટલીક બહેનોનાં મન પવિત્ર થઈ રહ્યાં છે. સત્ય છે કે
એ બહેનોને એકાંતવાસ અને ઇશ્વર ભજનજન અનુકૂળ થઈ પડ્યાં છે એટલે
તેઓ વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવી ઇશ્વરભજન ચૂકવા ઇચ્છતી નથી. “પ્રાતઃ
કાલ” ના લેખકબંધુ પરણવામાંજ ઇષ્ટ સિદ્ધિ માનનાર હોય તો બલે તેઓ
સર્વને પરણવાનીજ હિમાયત કરે ! અને તેમ કરી સંતતિની વૃદ્ધિ કરાવે !
પણ તેમણે એટલું તો યાદજ રાખવું પડશે કે જીવનપર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળ-
નાર નર-નારીઓ જગતમાં ઘણુંજ કરી શકે છે. શંકર, બુદ્ધ, આદિ જે
મહા શક્તિએ જગતમાં પરિવર્તન કર્યા છે તે બ્રહ્મચર્યનોજ પ્રતાપ !
“વનિતાવિશ્રામ” નાં સ્થાપક માતાજી ગં. સ્વ. ન્હાની બહેન ગજગર
અને ગં. સ્વ. બાજીગૌરી વગેરે ધર્મ-પ્રાણ માતાઓએ નારીજાતિની ઉત્ત-
તિનો ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો છે તે વિધવા થયા પછીજ ! જે એવીજ
કેટલીક નારીઓ દેશના કલ્યાણ માટે જીવનપર્યંત બ્રહ્મચર્યપાળી વિરાટ-સંત-
તિની સેવા બજાવે તો મહદ્ કલ્યાણકાર્ય થાય ! પરણ્યા પછી પતિ અને
સંતતિના રમડામાં પડવાથી જનકલ્યાણ સાધન ઓછું થાય છે. બ્રહ્મચર્ય
પળાવું નહિ હોવાથી ગર્ભ ધારણાદિવડે શક્તિ ક્ષીણ થાય છે. આ બધું
કંઈ “પ્રાતઃકાલ” ના લેખકબંધુથી અજાણ્યું નથી છતાં પરણવાની હિમા-
યત કરવી એ બહુ આશ્ચર્યકારક છે !

ગુજરાતમાં ઘણી કેળવાયેલી સ્ત્રીઓ છે પરંતુ તેમણે દેશનું કંઈ
કલ્યાણકારક કામ કર્યું છે ? તેનો હિસાબ જે “પ્રાતઃકાલના” લેખક પ્રદે

કરશે તો ઉપકાર થશે. “વનિતા-વિશ્રામ” નાં સ્થાપક વિધવા-બ્રહ્મચારિણી-સન્યાસિનીઓએ વિધવા થયા પછી બ્રહ્મચર્ય પાલન કરી જે મહદ્ કાર્ય કર્યું છે તેવું પરણેલી એક પણ સ્ત્રીએ કરેલું “પ્રાતઃકાલ” બતાવી શકશે ? મિસ ક્લેરેન્સ નાઘટીંગેલના જેવું જ હિંદુસ્થાનમાં-અંગલામાં-કલકત્તામાં-સાચા વિશ્વવંદ્ય સ્વામી વિવેકાનંદની શિષ્ય અમેરિકન કુમારિકા સિસ્ટર નિવેદિતાએ જેવું મહદ્ કાર્ય કર્યું છે તેવું કદા પરણેલી હિંદુ નારીએ ગુજરાતમાં કર્યું છે ? સ્વામી વિવેકાનંદે સ્ત્રીઓને ઉપદેશ દેતાં કહ્યું છે કે:-“બ્રહ્મચર્ય નસેનસમાં જવલનત અગ્નિની પેડે પ્રવાહિત થઈ રહેવું જોઈએ.” સિસ્ટર નિવેદિતાએ કહ્યું છે કે: “કૌભાર્યાવત અહણુને અર્થજ દેશના હિતને માટે સ્વહિત વિસર્જન કરવું તેજ છે.” પરણ્યાં કે તુર્ત દમ્પતિને વિષયવાસના-સંતાન સંતતિની વાસના-અનેક પ્રકારના રંગરામ ભોગ ભોગવવાની વાસના થયા વિના રહેતી નથી. તેને પતિની આજ્ઞા પણ માનવીજ જોઈએ ! તેની સેવામાંજ જ્યાં સમસ્ત દિવસ અને રાત્રિ વ્યતીત થાય ત્યાં પરહિત કરવાનો સ્ત્રીને અવકાશજ ક્યાં ? સિસ્ટર નિવેદિતાએ કહ્યું છે કે: “પ્રકૃત મહત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે આત્માને દેહ ઉપરની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર જય મેળવવોજ પડશે.” “પણ સ્ત્રી પરણે છે એટલે તે પોતાનો દેહ પોતાના પતિનેજ અર્પણ કરે છે ત્યાં પછી તે દેહ વડે અન્યનું કેટલું કાર્ય કરી શકે ? “પ્રાતઃકાલ”ના લેખકશ્રી પરણેલી અને કુમારી જીંદગીનું મહત્વ અને મહાત્મ્યથી અગ્નિપ્રવાહ તો નહિ હોય પણ માત્ર પોતાની આતુલવિક માન્યતાને જનસમાજ સમક્ષ રજૂ કરે તેને કોણ રોકી શકે એમ છે ? આ પ્રમાણે તો તેઓ વિધવાઓને પણ પુનઃ લગ્ન કર્યા પછી જનસેવા કરવાની સલાહ આપતા હોવા જોઈએ ! એક સનાતન ધર્મના પક્ષપાતી હિંદુ લેખક તેમ કરે ત્યારે હડહડતો કળિકાળ આવ્યો એમજ માનવું પડશે !

જ્યાં સુધી “કમલિની” જેવી બ્રહ્મચારિણીઓ ઉત્પન્ન નહિં થાય ત્યાં સુધી ગુજરાતની સ્ત્રીઓમાંથી આદર્શ રમણી રતન ઉત્પન્ન થશે નહિં એવું અમારું માનવું છે. ગુજરાતનો સ્ત્રી સમાજ જમડયો છે, તે પોતાનો દેહ-

ધર્મજ સમજતો નથી, ત્યાં પછી તેની સંતતિ તેવીજ ઉત્પન્ન થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? ભેળંભેળની જાત્રા કરવામાં મોજ માણુનારા ભણે તેવો અનુભવ દર્શાવે અને લગ્ન કરવાની હિમાયત કરે ! સ્ત્રી-પુરૂષની ભેળંભેળ યાત્રા થાય છે ત્યાં જગત ઉપર ઉપકાર કરવા જેવાં કામોની કેવી અધોગતિ થાય છે અને ત્યાં પરિણામે કેવો વ્યભિચાર પ્રસરે છે તે વિરક્ષેત્રને વડે ચઢી જોનારાઓને પણ સુવિદિતજ છે ! અમે તો બંધુ ભાવેજ વિચારો દર્શાવ્યા છે.

મ્હેન્છ અને યવન શબ્દની ચર્ચા:—

આ લેખકે સંખ્યાબંધ પુસ્તકો-લેખો લખ્યા છે અને તેમાં “મ્હેન્છ” —“યવન.” શબ્દો પણ વપરાયા હશે, છતાં અત્યાર સુધી કોઈએ તે સંબંધી વાંધો દર્શાવ્યો નથી, પરંતુ “વાર્તામાળા” ના ગયા પુસ્તક “છત્રપતિ રાજરામ” માં પાને ૪૭ મે “શંભાળ” મહારાજના મુખમાંથી “મ્હેન્છ” શબ્દ પ્રયોગ થયો છે. તે સંબંધી અમદાવાદથી પ્રકટ થતા “પોલીટીકલ ભોમિયો” નામક ઇસ્લામી વર્તમાનપત્રમાં એ ચર્ચાપત્રીઓએ ચર્ચા કરી “કાગનો વાધ” કરી મૂક્યો છે ! અમને બહુ આશ્ચર્ય તો એ લાગે છે કે: એ ચર્ચાપત્રીઓમાં એક (રા. જીવરાજ નેમચંદ) સાયલાકર જેવા હિંદુ-જૈન-કે જેઓ ઉપદેશક હોવાનો દાવો કરે છે તે પણ છે ! એક ચર્ચાપત્રી “ઇસ્લામી” છે. તેમણે તો વગર વિચારેજ ચર્ચાપત્ર ચીતરી મારી માત્ર મુસલમાનભાઈઓની નાહક ઉસ્કેરણીજ કરી છે, અને તે સાથે હિંદુ-મુસલમાનોમાં અથડામણ થાય-તેઓમાં કલેશ વધે એવોજ યત્ન કર્યો છે ! અમને વિશેષ આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે: મુસલમાનભાઈઓને ઉસ્કેરવા જેવો અને સુલેહનો ભંગ કરવા જેવો લેખ “પોલીટીકલ ભોમિયો” પત્રના અધિપતિ બંધુએ પ્રકટજ શા માટે કર્યો ? જો ઘટતા શબ્દોમાં ચર્ચા પ્રકટ થાય તો વાંધો નથી. વધારે સારું તો એ હતું કે તેવી ચર્ચા પ્રકટ થતાં પહેલાં એ બંધુએ અમને પૂછી ખુલાસો મેળવવો જોઈતો હતો. અમે ખાત્રીથી કહીએ છીએ કે “ઇસ્લામી” ચર્ચાપત્રીનો લેખ સુલેહનો ભંગ કરે તેવો છે. રા. સાયલાકર પોતે જૈન છે. તેમને સંસ્કૃત ભાષાની માહિતી હોય એમ જણાવું નથી. જો તેમણે એકાદ સંસ્કૃત ડીક્ષનેરી ઉઘલાવવાનો યત્ન કર્યો

હોત તો “ મ્લેચ્છ ” શબ્દનો અર્થ સહજે સમજી શક્યા હોત ! પરંતુ જ્યાં ત્યાંથી “ પ્રકાશ ” માંજ આવવાની ઇચ્છા હોય અને વગર વિચાર્યે અર્થાપનો લખવાં હોય તો કોઇ હાથ પકડતું નથી ! “ મ્લેચ્છ ” અને “ યવન ” શબ્દોના અર્થ ધી પ્રેક્ટીકલ સંસ્કૃત ઇંગ્લીશ ડિક્શનેરીમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

મ્લેચ્છ: (મ્લેચ્છ-ઘઙ) A NonAryan, One not speaking the Sanskrit language or not conforming to Hindus or Aryan Institutions. (A Foreigner in General. **મ્રાહ્યા મ્લેચ્છ પ્રસિદ્ધિસ્તુ વિરોધા દર્શને સતિ J. N. V. મ્લેચ્છાન્ મૂચ્છયતે** or **મ્લેચ્છ નિવહ નિધને કલયસિ કરવાલે.** Git. I. 2 On out caste. (Baudhayan thus defines the word: **ગોમાંસ શ્વાદકો યસ્તુ વિરુદ્ધં વહુ માસતે । સર્વાચાર વિહિનશ્ચ મ્લેચ્છ** इत्यभिधीयते । 4. Foreigner or barbarians speech. **મ્લેચ્છિતં;** Foreign tongue. **યવન:** (**યુ યુન્.**) A Greek, An Ionian, 2 Any foreigner. etc.

પુના ફરગ્યુશન કોલેજના પ્રૌફેસર શ્રીયુત આપ્ટે સાહેબના સંસ્કૃત કોષ-માં મ્લેચ્છ અને યવન શબ્દની ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા છે તે સંબંધી જ્ઞામાટે કોઇએ કાંઇ વાંધો દર્શાવ્યો નથી ? કેટલાક-જુજ-મુસલમાન બાઇઓ એ શબ્દો સંબંધી વાંધો દર્શાવે છે પરંતુ એ શબ્દો કાંઇ આજકાલના નથી. એ શબ્દો અમારા ઋષિ મુનિઓએ રચ્યા છે. સંસ્કૃતના જ્ઞાન વખરના અજ્ઞાન મનુષ્યો તેની ગમે તેવી વ્યાખ્યા કરે અને લેને ગમે ત્યાં વાપરે પણ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય તો એજ છે કે જ્યાં એ શબ્દની ખાસ જરૂર પડે ત્યાંજ તેનો ઉપયોગ કરવો. મુસલમાન બાઇઓને કિંવા કોઇ પણ પરદેશી જાતિને ખાસ ચીડવવા કે માહું લગાડવા એ શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો અમને ઇષ્ટ જણાતું

* The Practical Sanskrita English Dictionary. By V. S. Apte. M. A. Principal and Prof. of Fergusson College, Poona 1890 P. P. 882.

નથી. કેટલાક મુસલમાન બાધઓ એ શબ્દો સંબંધી વાંધો ઉઠાવી એટલી હદે જાય છે કે જાણે તે શબ્દો વાપરનારે કોણ જાણે કેવોક ભયંકર અપરાધ કર્યો હોય ! અમને સમજણ પડતી નથી કે એ શબ્દથી તેમને એટલો બધો ગુસ્સો શામાટે લાગે છે ? એ શબ્દો જો કોઈની પણ લાગણી દુઃખવે તેવા હોય તો મુસલમાન બાધઓને માટે સહેલો રસ્તો વર્તમાનપત્રનાં કિમતિ કોલમો દેશ હિત અને જાતિ હિત કરવાનાંજ ઉપયોગમાં લેવાં અને નામદાર સરકારને વિનતિ કરી-તેનાં ખરાં કારણો બતાવી-સમગ્ર મુસલમાન બાધઓ-એ એકત્ર લાગણી દર્શાવી એ શબ્દો બંધ કરાવવાનો યત્ન કરવો. અમે તો ધારીએ છીએ કે તેમ કદી પણ થશે નહિ, કારણ કે: એ શબ્દો હિંદુઓનો પ્રાચીન શબ્દ છે. તે અનંતકાળથી વપરાય છે. મનુસ્મૃતિ, વિષ્ણુ સ્મૃતિ, યોગ વાશિષ્ઠ, શ્રીમદ્ ભાગવત, ગીત ગોવિંદ, પ્રતાપ નાટક જેવાં અનેક પ્રાચીન-અર્વાચીન ધાર્મિક-ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં વપરાયો છે એટલે તે ધર્મ-ઇતિહાસના ગ્રંથોમાંથી કોઈ પણ રીતે શબ્દ કઢાવી શકાય એમ નથી. ત્રિના કારણે હિંદુ મુસલમાનોમાં ઉશ્કેરણી ચલાવવાની હલકી વૃત્તિથી એ શબ્દ સંબંધી ચર્ચા કરનારાઓ ભણે તેમ કરે, પણ એ શબ્દ અમારા ધર્મશાસ્ત્રોમાં છે. જો કે અમે મુસલમાનબાધઓ તરફ પ્રેમ ભાવથીજ જોઈએ છીએ, પણ ખોટી ઉશ્કેરણી કરનારા તેવા મનુષ્યો પોતાના યત્નમાં ફળીભૂત થશે નહિ. એક વ્યક્તિ બંધ કરશે પણ બીજા અનેક વ્યક્તિઓનો કોણ હાથ પકડવા જશે ? તેના કરતાં વધારે સારું તો એજ છે કે એવી ચર્ચાને બદલે પોતાની જાતિમાં દુઃખ-દરિદ્ર ભોગવતા બાધઓ ઉદ્યોગ ધંધે વળગી બે પૈસે સુખી થાય એવા યત્નો કરવા કે જેથી તેમને ખુદાને ત્યાં જવાગ દેતી વખતે પણ આનંદ થાય.

ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખવાની જરૂર:—

“ ઇસ્લામી ” ચર્ચાપત્રીએ એજ પત્રમાં એવી મતલબનું લખ્યું છે કે: “ તમે તમારૂંજ ફાડોને ! શા માટે ખીજને છોડો છો ? ” વગેરે અર્થાત્ મુસલમાન-મોગલો સંબંધી નવલકથાઓ પણ શા માટે લખો છો ? ઉત્તર એ છે કે: “ભાઈ ! જરા ઉંડો વિચાર કરો. મોગલ અને મુસલમાન આદશાહોનાં

રાજ્ય ચાલ્યાં ગયાં છે, વીર મરાઠા, રજપૂતો અને શીખ વીરો પણ ચાલ્યા ગયા છે, પરંતુ તેમનાં કર્તવ્ય કર્મ ઇતિહાસનાં પાનામાં અમર રહ્યાં છે. એ પ્રસંગો લખને નવલકથાઓ લખાય છે તેથી જેમ મુસલમાન ભાઈઓને નીતિ-ધર્મ શિખવાની અમૂલ્ય તક મળે છે તેમ અમને હિંદુઓને પણ અમારા પાછલા ધર્મનિષ્ઠ, સત્યાગ્રહી, દ્રઢ ટેકા, વીર, વિવેકી આદર્શ નરવીરોનાં ચરિત્રો ઉપરથી બહુ બોધ મળે છે. એવી નવલકથાઓથી જેમ પુરુષોને બોધ મળે છે તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને પણ સંકટ સમયે કેવું ધૈર્ય ધારણ કરવું, પતિવ્રત બ્રહ્મ થવાની વખતે કેવી રીતે આત્મરક્ષણ કરવું, અસત્યથી વર્તવાથી મનુષ્યને કેટલાં દુઃખ સહન કરવાં પડે છે, સત્યથી વર્તનારને કેવું અખંડ સુખ મળે છે વગેરે અનેક પ્રકારની શિખામણુ મળે છે. આ શિખામણુ માત્ર હિંદુઓને લેવાની નથી પણ મુસલમાન ઇતિહાસો ઉપરથી મુસલમાન ભાઈઓને પણ તેવીજ શિખામણુ મળે છે. તેમ છતાં વિના કારણે છેઠાઈ પડવું અને એક બીજા વચ્ચે કડવાશ ઉત્પન્ન કરવી એ કોઈ પણ રીતે સલાહ ભરેલું નથી. આ લેખક તો હિંદુ, પારસી, મુસલમાન અને ખ્રીસ્તી વગેરે સર્વ ભાઈઓનો દાસ છે. તે સર્વ ઉપર સમાન પ્રેમની લાગણી રાખે છે, એટલે કદાચ કોઈને ખોટું લાગે તેમ હોય તો તેમની ક્ષમા પ્રાર્થના કરવા તૈયાર છે, પરંતુ બધાજ કાંઈ સરખા વિચારના હોતા નથી. માટે મુસલમાન ભાઈઓને-વર્તમાન પત્રકારોને-અને ચર્ચાપત્રીઓને અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે કોઈએ એવા ખોટા વાંધા નહિ પાડતાં હિંદુ અને મુસલમાન ભાઈઓએ એકબીજાના હાથમાં હાથ ભેરવી દેશ અને જાતિનું કલ્યાણ થાય તેવાં પગલાં ભરવાં. તેમ થવાથી દરિદ્રતા ભોગવતી બન્ને જાતિ વિદ્યા-ઉદ્યોગે ચઢી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરશે. અમારા આ ઉલ્લેખથી કોઈ ભાઈએ ખોટું લગાડવું નહિ. અમે બન્નેના કલ્યાણમાંજ રાજી છીએ. બન્નેને અમે તો સરખા ગણીએ છીએ.

મિત્ર પત્રકારોનો ઉપકાર:-

“ સસ્તી વાર્તામાળા ” પ્રકટ થઇ-કહો કે “ ભારતજીવન ” પ્રકટ થયું-તે વખતથીજ અમારા કેટલાક મિત્ર પત્રકારો અમારી ક્ષુદ્ર સાહિત્ય-

સેવા તરફ ઉદારતાથી-અભિ દ્રષ્ટિથી-જેતા આવ્યા છે તેમજ તેના પોતાના પત્રોમાં અભિપ્રાય દર્શાવી પોતાનાં ગ્રાહકો સમક્ષ ધરતા રહ્યા છે તે માટે તેમનો પણ અમારા ઉપર ઉપકારજ થયો છે. સારાં નિર્દોષ-ઉપદેશ જનક-બોધક-પુસ્તકોનો પોતાના ગ્રાહકોને પરિચય કરાવવાથી વાંચકો ઉપર પણ એક પ્રકારનો ઉપકારજ થાય છે કારણ કે પત્રકારો સારાં પુસ્તકોનો અભિ-પ્રાય પ્રકટ કરી એક રીતે વાંચકોને તે વાંચવા ભલામણ કરે છે. તેમ થવાથી જો કે તેઓ તો પોતાનું કર્તવ્યજ બજાવે છે પરંતુ તેથી લેખકો અને વાંચકો પર ઉપકાર પણ થાય છે. કેટલાક પત્રકારો એવુંજ માનતા જણાય છે કે: કોઈ પણ પુસ્તક અભિપ્રાય માટે આવ્યું કે બસ પછી તેમાંથી ખામીઓજ શોધી પ્રકટ કરવી ! અમારે એના એક મદદનીશ અધિપતિ સાહેબ સાથે એ સંબંધી વાતચિત પણ થઈ હતી અને તેમાં અમને જણાયું કે: “ ઓછું પાત્ર ને અદકું બહુયો, વઢકણી વહુએ દીકરો જણ્યો ! ” એવા તે સજ્જન જણાયા ! પત્રના અધિપતિ થયા એટલે જાણે સમસ્ત વિશ્વનું ડહાપણ તેમના મસ્તકમાં ભરાઈ ગયું ! અને તેઓ ગમે તે વિષયનાં પુસ્તકોમાંથી ભૂલો કાઢવા લાયકજ થઈ ગયા ! સત્ય છે કે પુસ્તકમાં સાહિત્ય-કળાની દ્રષ્ટિએ જણાતી ખામીઓ અથવા જેના વાંચનથી પ્રત્નની નીતિ રીતિ બગડે તેવાં પુસ્તકોમાં રહેલી ખામીઓ પ્રકટ કરવી પણ તેથી સારાં-બોધક પુસ્તકોમાંથી “ થેન-કેન પ્રકારેણ ” ખામીઓ પ્રકટ કરવી એના જેવું કલંક ખીજું કયું હોઈ શકે ?

અમારા જે મિત્ર પત્રકારોએ ઉપકાર કર્યો છે તેનાં નામ: અમદાવાદ-ગુજરાતીપત્ર, પ્રજાબંધુ, જૈન એડવોકેટ, (અઠવાડિક). સુંદરીસુબોધ, બુદ્ધિ-પ્રકાશ, ધન્વન્તરિ, જ્ઞાનસુધા, દંપતી હિતેચ્છુ, વૈદ્યકલ્પતર, ભાગ્યોદય, કલા-ધર, બુદ્ધિપ્રભા, (માસિક). વડોદરા—શ્રી સીયાજીવિજય, વડોદરા વર્તમાન, હિંદ વિજય, (અઠવાડિક.) પ્રાતઃકાલ, કેળવણી, ચંદ્રપ્રકાશ, ખાલ શિક્ષક, (માસિક.) ભરૂચ—ભરૂચ સમાચાર (અઠવાડિક) ઝાડેશ્વર—સામ્પ્રતસમય. (માસિક.) લાહરસ—વિવેચક (માસિક.) મુરત—સતસંગ (માસિક.) મુંબઈ—સાંજવર્તમાન. (રોજીંદું) શ્રી દશાસોરઠીયા, પ્રભાત, સમાલોચક, (માસિક.) વેપારી ચેમ્બરનું માસિક, ફીનીક્સ—નાતાલ, ઈન્ડિઅન આપિનિયન,

નવસારી—ગુહ્યન, કોળીસુખોધ, પાટીદાર પ્રકાશ, પુના—ચિત્રમય જગત,
(માસિક). સિદ્ધાર—શ્રીમાલી અબ્યુદય (માસિક) લાવનગર—જૈનશાસન,
(અઠવાડિક). ઇંદોર—નવજીવન (હિંદી માસિક.)

ઉપસંહાર:-

“ વાર્તામાળા ” તું ચાર વર્ષનું સરવાયું લખતાં વચમાં ખીજા ખાખ-
તોનો પણ ઉદ્દેશ થયો છે. તેમાં જે સત્ય કહેતાં કોઇને ખોટું લાગે તો
તેમણે આ ક્ષુદ્ર સેવકને ક્ષમા કરવી અને દયાદ્રષ્ટિ રાખવી. હવે આ સેવકને
૪૬ વર્ષ થયાં છે. પ્રથમ જે કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ હતો તે કાર્યને બદલે
હવે ખીજુંજ કાર્ય પ્રિયપ્રાણ માનવામાં આવે છે. આયુષ્ એ જળના પ્રવાહની
પેડે વહું જાય છે. તે પુનઃ પાછું આવતું નથી. યુવાવસ્થામાં જે ઉત્સાહ
હોય છે તે વયવૃદ્ધિ સાથે અન્ય રૂપમાં પરિણત થાય છે અર્થાત્ ભોગ
તેટલા રોગ સમજવામાં આવે છે. જ્યારે એવું સમજવામાં આવે છે ત્યારે
જગતના બાહ્ય વિષયો ઉપરથી આસક્તિ ઓછી થતી જાય છે. જે વસ્તુ-
ઓનો અનુભવ થયો અને તેમાં જે કાંઈ સાર જણાયો તે ઉપરથી ખાત્રી
થઈ છે કે મનુષ્યનો જન્મ, અમૃત્ય સમય, માત્ર ભોગવિલાસને માટે નથી
પણ જગતમાં મ્હોટામાં મ્હોટું દુઃખ જીવન મરણ, તેનાથી નિવૃત્ત થઈ પુનઃ
જન્મ મરણનું દુઃખ ન થાય તેવજ માર્ગે પ્રયાસ કરવા માટે પણ છે. એ માર્ગ
કોણ બતાવે ? અનેક પ્રકારની વ્યાધિ-દુઃખનું નિવારણ કોણ કરે ? ઋષિ
મુનિ કથિત મહાત્મા-યોગી-સાધ્યા સંત, સાધ્યા સન્યાસી ક્યાં હોય કે જેથી
તેઓ મનુષ્યના ત્રય તાપને કાપી ચિર શાંતિ, ચિર આનંદ આપે ! અહો !
એવા સદ્ગુરુ ક્યાં મળે કે જે દ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાન-આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય ?
એવા સંત ક્યાં મળે કે જે દ્વારા લોભ, મોહ, ઇર્ષ્યાદિ પડ્ રિપુથી મુક્ત
થઈ પડ્ સંપતિની પ્રાપ્તિ થાય ? એવા યોગીરાજ ક્યાં મળે કે જેમની ગુરુ
કુંઘીથી આત્મ સાક્ષાત્કાર થઈ જન્મ મરણનો ફેરો ટળે ! વાંચક ! આ
દીન સેવક હવે એજ માર્ગે વળ્યો છે ! હવે તેની પ્રવૃત્તિઓ નિવૃત્તિમાં લય
પામવા લાગી છે ! સદ્ગુરુને પ્રતાપે જગતમાં જે મ્હોટામાં મ્હોટું દુઃખ
ગણાય છે તે દુઃખથી વિમુક્ત થવાના યત્નો ચાલે છે. હજી બે ચાર વર્ષ

લેખન પ્રવૃત્તિ રહે અને અધ્યાત્મિક જ્ઞાનના ગ્રંથો પ્રકટ થાય એવો સંભવ છે ખરો, પણ ન જાને જ્ઞાનકી નાથ પ્રાતઃકાલે કિં ભવિષ્યતિ । સદ્ગુરની કૃપાથી હવે આ ક્ષુદ્ર સેવક “પિંડે તે બ્રહ્માંડે” એમ માની તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાના ચત્નો સેવે છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસને ગુરુદેવ માની પ્રથમ તેમના ઉપદેશામૃતને આચરણમાં ઉતારવાના ચત્કિંચિત્ ચત્નો ચાલે છે અને આત્મ સાક્ષાત્કાર થયેલા ગુરુદેવની કૃપાથી જે કારણને માટેજ મનુષ્યનો જન્મ થાય છે તેજ મહા કારણની પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિ માટે પ્રયાસ થાય છે. ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ તે સિદ્ધ કરો અને જીવ માત્રનું કલ્યાણ કરો એજ પ્રાર્થના છે.

આ લેખમાં કોઇને ખોટું લાગે તેવું જાણી જોઇને લખાયું નથી પણ અનેકના કલ્યાણને માટે એકને શિખામણ રૂપેજ એ જોલ લખવામાં આવ્યા છે. જે કે તે શિખામણને કેટલે દરજ્જે માનવી તે તો ગ્રાહ્ય કરનાર વ્યક્તિના સ્વભાવ ઉપરજ આધાર રાખે છે પરંતુ અમને એવું ઉચિત-સત્ય જણાવાથી અમે અમારો ધર્મ બજાવ્યો છે તેમ કરતાં કોઇને ખોટું લાગતું હોય તો ખુલ્લે અંતઃકરણે તેમની ક્ષમા માગું છું ક્ષમા વિરસ્ય મૂષણમ્ ।

“ગુજરાતી પંચ” પત્રના ગુણગ્ર અધિપતિ મહારા પરમ રત્નેહી મિત્ર ભાઈ સોમાલાલ મંગળદાસ શાહે “વાર્તામાળા” ના કાર્યમાં મહેને વારંવાર સહાય કરી છે તેથી તેમનો પણ મહારા ઉપર ઉપકાર થયો છે.

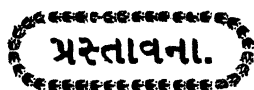
નવા પાંચમા વર્ષમાં આપવાનાં પુસ્તકો પ્રથમ પાને પ્રસિદ્ધ થયાં છે તે સર્વ વાંચકોને જોધ અને આનંદ આપશે. આશા છે કે ગુણગ્ર વાંચકો નવા વર્ષમાં ગ્રાહક રહી નવાં ગ્રાહકો કરી સદ્ગ્જાનનો લાભ લેશે.

અધિક પુરૂષોત્તમ-ભાદ્ર
શુક્લપૂર્ણિમા ૧૯૭૩.
અમદાવાદ.

હાલ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

॥ श्री गुरुराज समर्थ ॥

* जनयति सुतं कञ्चिन्नारी सती कुलभूषणं ।
निरुपमगुणैः पुण्यात्मानं जगत् परिपालनम् ॥
कथमपि न सा निन्द्या बन्धा भवेन्महतां यतः ।
सुरसरिदिव ख्याता लोके पवित्रि तभूतला ॥

+ Womans cause is man's; they rise or sink together, dwarfed or Godlike, bound or free. "

વ ભૂમિ ભારતવર્ષની નિષ્કલંક નામનાને નષ્ટ-બ્રષ્ટ કરનારી
બુદ્ધિ-બળ વિહિન ધર્મ બ્રષ્ટ પ્રજાપર, કુદરતનો ગયળી ફટકો
પડવામાં કંઈ કચાશ રહી નથી ! મરકેટ જેવી એ પ્રજાના હૃદયમાં માતૃ-
પ્રેમ ડ્યાંથી હોય ? ધર્મ-બ્રષ્ટ થયું તેને વિચાર શો ? પશુવત્ સંતાનનાં
પાશવિક કુક્લોથી ખિન્ન થતી-અશ્રુપાત કરતી ભગવતી-ભારતિની હૃદય-
ભેદક અવસ્થા જેને હૃદય છે તેજ સમજી શકે તેમ નથી, અત્યારે તો કુદ-
રત તેને જે હંધ અવનવા ખેલ ખતાવે તે દીન વદને જોઈ માત્ર મૂંગે મ્હોડે
સુખ-દુઃખ સહન કર્યા વગર તેને માટે અન્ય એકે સુલભ-સરલ માર્ગ નથી.

* પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પોતાનાં પવિત્ર ચરિત્રોથી ગંગાનદિની પેઠે પૃથિવીને
પવિત્ર કરે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ અનુપમ ગુણવાળા અને કુળના ભૂષણ રૂપ
એવા સત્પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે; કે જે પવિત્ર ચારિત્ર્યવાળો પુત્ર આત્મા જગતનું
રક્ષણ કરે છે. આવી સાધ્વી સ્ત્રી કોઈ પણ રીતે નિન્દાને પાત્ર નથી; પરંતુ
મહાન પુરુષોને વંદન કરવા યોગ્ય છે.

+ સ્ત્રીનું હિત તેજ પુરુષનું હિત છે, અર્થાત્ તેમનાં હિત બંધાં નથી.
તેઓ જન્મે સાથેજ ક્ષય પામે છે અથવા દેવ સમાન થઈ શકે છે. સ્વતંત્ર થાય
છે, અથવા શુદ્ધામગીરીમાં બંધાય છે.

ધર્મ-પ્રાણ સંતાનને વળાવી બેઠેલી ભારતેશ્વરી ! ત્હારાં ધર્મેહિન સંતાન તરફ દ્રષ્ટિ કરી અત્રુપાત કર્યાં વિના તું ખીજું શું કરી શકે એમ છે ? માતા ! ત્હારા ભૂતકાળના ગૌરવને ભૂલી ગયેલી જગતની પ્રજા આ પળે તો ત્હને વિધથી, વર્ણસંકર, બુદ્ધિ-બળહિન, યશુની માતા કહી ત્હને વગો-વશે-દુઃખી કરશે ! જન્મદાયિની ! ત્હારી પૂર્વની જહોજલાલી અને અનંત ઉપકારને ભૂલી જશે ! ત્હારાં ધર્મબ્રષ્ટ, કર્તવ્યજ્ઞાન શૂન્ય સંતાનોએજ ત્હારી એવી સ્થિતિ કરી છે. દેવી ! પેટ ફાટે ત્યાં પાટો ક્યાં દેવો ? એમાં કોને દોષ દેવો ? મા ! એમાં તું અને એ પણ શું કરે ? વાંક નસિખનો ! સમયની બલિહારી છે. માતા ! શા ઉપરથી જાણ્યું કે સૌના દિવસ સરખા જશે ? મહત્વાકાંક્ષિ કૈસરને માથે કોઇ એવી વિજયી સત્તા નથી કે ? એતો અવશ્યમેવ યાદ રાખવું કે:—

“ ઘડા ઘટમાળના ખાલી થતા પાછા ભરાવાને. ”

આયેશ્વરી ! ત્હારા ભૂતકાળના ગૌરવનું ગરવું માન તો “ યાવત્ત્ ચંદ્ર દિવાકરૌ ” ગવાતુંજ રહેશે. માતા, ન્યાય દ્રષ્ટિથી જોનાર અન્ય દેશની પ્રજાએ મુક્ત કંઠે ત્હારા ગુણનું કિર્તન કરવામાં સહજ પણ આકું પાકું જોયું નથી; અને એજ ત્હારે માટે કેવળ સંતોષની વાત છે. ત્હારા એ દૈવી-વિશ્વવંદ્ય ગુણની કથા અમે જ્યારે સાંભળીએ છીએ ત્યારે અમારા હૃદયમાં એકી વખતે આનંદની સહસ્ત્ર ધારાઓ ફુટી નિકળે છે. આનંદ સાગરમાં તણાતાં અમે ઘડીભર આત્મભાન ભૂલી જઈએ છીએ. મા-તેશ્વરી ! ત્હારા મહિમાનું ગાન કરતો કોઇ વિદેશી આત્મા વાહ વાહ ! શી ભાવના કરી રહ્યો છે ? શું માગી રહ્યો છે ? મા ! તું તો નિરઅહંકારી છે. ત્હારા ગુણગાનથી ત્હને આનંદ ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. ગમે તેમ પણ માતા ! એક વખત હું કહું અને તું સાંભળ, તેથી મ્હને પરમાનંદ થશે. મા ! સાંભળશે કે ?

* “ Soil of ancient India cradle of Humanity. ”

• ભાષાંર્થ:—“ વૃદ્ધ ભરતખંડની ભૂમિ ! પુરુષત્વનું પાલણું, તને વંદન છે. સેંકડો વર્ષના નિર્દય ઉપદ્રવો (હક્ષા) પણ જેને વિસ્મરણની ધૂળ નીચે

Hail, Hail, venerable and efficient Nurse, whom centuries of Brutal invasions have not yet buried under the dust of oblivion. Hail father land of Love, of Faith, of Poetry, and of Science, May we hail a revival of thy past in our Western future."

Mr. Louis Jacolliat.

માતા ! એતો એક અનાદિ નિયમ છે કે:—

* સંપદો મહતામેવ મહતામેવ ચાપદઃ ।

વર્ધતે ક્ષીયતે ચંદ્રો નતુ તારાગણઃ ક્વચિત્ ॥

માતા ધૈર્ય રાખ, ત્હારા સંતાનોને કર્તવ્યપરાયણ થવા દે, પછી ત્હારો ઉદય તો હરતામલકવત્ છે, એ ભૂલીશ નહિ. આશા-તૃષ્ણા કોઈની ગધ છે ? એતો ત્હને ક્યાં સમજવવું પડે તેમ છે કે: ઉદય અને અસ્તનું કાળચક્ર હમેશાં ફરતુંજ રહે છે. આજે ત્હારો અસ્ત છે પણ કાલે ઉદય થશે. ભગવાન પાસે નિત્ય પ્રાર્થના કરવી અને ઉદ્યોગ કરી ઉદયના રથ ઉપર ચડી બેસવું એજ માનવ ધર્મ છે. મા ! તું ત્હારો ધર્મ જાળવતી રહેજે !

ભારતેશ્વરી ! ધર્મ પ્રાણ સંતાન નિપજ્જવી પુનઃ ત્હારી કૃપાને સવિ-
શેષ ધન્ય કહેવરાવ. ત્હારાં ધર્મદ્રોહી સંતાનોએજ ત્હારા સુખ-સૌભાગ્યનું
સત્તાનાશ વાળ્યું છે.

ધિકઃ ત્હારા ધર્મશ્રેષ્ઠ પશુઓને ! ધિકઃ એ ધર્મદ્રોહી કુલાંગારોને !
મા ! ધર્મનોજ જય થશે !

દાદી શક્યા નથી એવી પૂજ્ય અને સમર્થ પાલક માતા ! પ્રણામ ! શ્રદ્ધા, વા-
સના, પ્રેમ, કવિતા અને શાસ્ત્રની પિતૃભૂમિ તને વંદન છે ! ત્હારો ભૂતકાળનો
મહિમા અમારા પશ્ચિમના (યુરોપ) ભવિષ્યમાં સજીવન થાઓ, એજ અમે
માગીએ છીએ."

* જે પ્રમાણે ચંદ્ર લઘુત્વ અને ગુરુત્વ પામે છે તેમ તારાનું કોઈ દિવસ
જેવામાં આવ્યું નથી. એ તો હમેશાં મહાનનેજ આપત્તિ અને મહાનનેજ
સંપત્તિ આવે છે.

જય મૈયા ! જય ! જય ભારતિ ! જય ! જય દેવી ! જય !

x

x

x

x

એ ધર્મ હજી આર્ય નારીઓમાં વિદ્યમાન છે. એ કંઈ ઓછા સૌભાગ્યની વાત નથી. આર્યનારી ગૌરવને દિગ્દિગ્ધાંતર સુધી દિપાવનાર આર્ય રમણીઓએ પોતાના ધર્મ-પાતિવ્રત્યને માટે જે કંઈ કર્યું છે-પોતાનાં જીવન સર્વસ્વને વિસર્જન કર્યા છે એ અનુપમ ઇતિહાસથી સાહિત્ય પ્રેમી વાંચકો ખિલકુલ અચ્ચત નથી. પાતિવ્રત્યનો મહિમા પૃથ્વીમાં કેવળ હિન્દુ રમણીઓજ સમજી શકે છે. ધર્મપરાયણતા પણ તે રમણી વૃંદમાં ઉચ્ચતર જોવામાં આવે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે.

ગુર્જર સાહિત્યમાં પતિવ્રતા સતીઓનાં પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકોમાં ઘણે ભાગે જે આર્ય રમણી રત્નોને સ્થાન મળ્યું નથી, તેમાંના સંશોધન કરતાં સાહિત્ય પ્રેમી વાંચકોના સહભાગ્યે પ્રાપ્ત થયેલાં કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ આદર્શ સતી રત્નોના અનુપમ જીવનવ્રત-ચારિત્ર્ય લખી ગુર્જર ગીરા અને સસ્તી વાર્તામાળાનાં વાંચક નર-નારીની સેવા કરવાનો શુભ યોગ પ્રાપ્ત થવાને અદ્રશ્ય સત્તા દ્વારા આ લેખકના નસિખમાં નિર્માણ થયેલો, તે અપ્રાપ્ય અવસર-અદ્રશ્ય આદેશને વધાવી યથાશક્તિ-મતિ કંઈક પ્રયત્ન આદર્યો છે. ન્હાના-મ્હોટા, નજીવા કે કીમતી પોતાના પ્રયત્નની સાદૃશ્યતાની આશા કોને ન હોય ? અસ્તુ.

સતી ત્રિવેણી સ્વરૂપ નર્મજ સરિતાના વાંચન-સ્નાનથી વાંચનાર પવિત્ર થઈ શકશે. તેમાં સ્નાન કરનાર સ્ત્રી-પુરૂષ અલૌકિક આનંદ-અલભ્ય લાભ-જ્ઞાન મેળવી શકશે. આનંદ અને જ્ઞાનના ભૂખ્યા આત્માઓ શિવાય તે અન્યને તૃપ્ત કરી શકશે નહિ. એ આનંદ અને એ જ્ઞાનથી જેઓ યથેષ્ટ રીતે તૃપ્ત થયા છે તેમને માટે મુક્તિ એ કંઈ મોંઘી વસ્તુ નથી. સતી ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરનાર સ્ત્રી-પુરૂષોનાં સર્વ બંધન છૂટી જઈ તેમને તૃપ્તિ-મુક્તિ મળે એજ આંતરિક અભિલાષ છે. આલોકનાં કે પરલોકનાં સર્વ બંધન કેવળ જ્ઞાનની અહ્મૂત જ્યોતિ અંતરમાં અપૂર્વ રીતે પ્રકટયા શિવાય તૂટી શકે તેમ નથી. પ્રત્યેક ભારતવાસીએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, હું કોણ છું તેનું

સહજ ધ્યાન કરવું જોઈએ. હું કોણ છું એ સમજતાં પોતાને ઉચિત એવા કર્તવ્યનો તેણે ખ્યાલ કરવો જોઈએ. અંતિમ એ કર્તવ્યનું ભાન થતાં, કર્તવ્યપથે નિર્ભય રીતે વિચરવાથી એક નહિ પણ સેંકડો બંધનો આપોઆપ છૂટી-તૂટી જશે. મુક્તિ કહો વા મહા પદ જે વાંચના કરશે તે ચર્ણમાં આવીને ઉપરિથિત થશે. યાદ રાખવું જોઈએ કે: જ્ઞાન વિના કોઈ કાળે આત્મભાન થતું નથી. આત્મભાનને વિસરી નહિ જનારી પહેલી સતી લક્ષ્મી-લક્ષ્મીદેવીના-ચારિત્ર્ય ગળતી અવધિ છે. તેનું પ્રતિજ્ઞા-પાલન અને પતિ-મિલનનો પ્રસંગ વાંચક હૃદયમાં કંઈક આરજ ચમકારો કરી મૂકશે. મૂળ પુસ્તક ઉડિયા ભાષામાં છે, તે ઉપરથી હિન્દીમાં “લક્ષ્મી” અર્થાત “ઉડિસામાં ભોંસલે સેનાપતિ” નામક પુસ્તકનો અનુવાદ છે. તેમાં સ્થળે સ્થળે પ્રસંગોચિત અમૂક ફેરફાર પણ કર્યો છે. છતાં હિન્દી ગ્રંથ પ્રકાશક હરિદાસ અને કુંપની (કલકત્તા) નો આભાર માનવાની તક ગુમાવી શકતો નથી.

ખીજી સતી રાધાકિશોરી એ એક સત્ય કથા છે. મૂળ પુસ્તક બંગાળીનો એ અનુવાદ છે. રાધાકિશોરીના પાતિવ્રત્ય-પતિ-ભક્તિ, પતિ-સેવા વાંચતાં વાંચતાં વાંચકો પરમાનંદમાં મગ્ન થઈ જશે. પ્રત્યેક હિન્દુ ગૃહસ્થના ઘરમાં સતી રાધાકિશોરીનું ચરિત્ર વંચાવું જોઈએ તેમ થવાથી પતિવ્રતને ન્હાનારી સ્ત્રીઓને કંઈક નવું જ જ્ઞાન-નવોજ અનુભવ અપૂર્વ નવિનતા જણાશે. સતી ત્રિવેણીમાં સતી રાધાકિશોરીને અમે અગ્રસ્થાન આપીએ છીએ. તેના બંગાલી લેખકનો આભાર હું શા માટે ભૂલું ?

ત્રીજી સતી જયમતી છે. મૂળ પુસ્તક બંગાળીમાં “આહોમ-સતી” ને નામે છે. તેમાં માત્ર નામનોજ ફેરફાર કર્યો છે. આહોમ રાજ્યનું આ એક સર્વોપરી ચિત્ર છે. સાધ્વી જયમતીની સહનશિલતા સર્વોત્કૃષ્ટ છે; તે વાંચતાં વાંચતાં આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેશે. અહા ! એમાં ખરેખરો કર-ભારસ વહે છે. તેમાં પાતિવ્રત્યની હદ વળી છે. તેના લેખકને ધન્ય છે. હું તેમનો ઘણો આભાર માનું છું. છેવટના ભાગમાં રજુ થયેલી પાતિવ્રત્ય સંબંધી ઐતિહાસિક ન્હાની ન્હાની વાર્તાઓ પણ એક એક રત્ન જેવી છે.

એ ધર્મ પ્રાણ પતિવ્રતા સતીઓનાં જીવનવ્રત નારી માત્રને બોધક તેમજ પ્રિય થઇ પડશે, એવી અમને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે.

સતી ત્રિવેણી પુસ્તક લખી સસ્તી વાર્તામાળાના ગ્રાહકોની સેવા કરવાના અણચિન્તવ્યા પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસંગમાં અનેક પ્રકારની અગવડો આ-આનીને ઉપસ્થિત થવા છતાં ઇશ્વર કૃપાથી એ કાર્ય આજે પૂર્ણ થયું છે. મહારા મુરખી શ્રી ડાહ્યાભાઈ રા. મહેતાએ અમદાવાદમાં રહી સસ્તીવાર્તા-માળાની પ્રવૃત્તિ યોજી ત્યારથી વખતો વખત તેમના સંસર્ગમાં આવતાં જે જ્ઞાન અને લાભ મળતે મળ્યો છે તે મહારે માટે તો ધણેજ યશસ્વી નિવડ્યો છે. “ શશિખાળા. ” “ લક્ષ્મીકાન્ત ” તેમજ આજ સસ્તીવાર્તામા-ળાના ગ્રાહકોની સેવામાં સમર્પણ થતી “ સતીત્રિવેણી ” નવલકથા તે તેમની સહશિક્ષાનુંજ પ્રત્યક્ષ ણ છે. સતી ત્રિવેણી વાંચક વર્ગના સત્કારને પાત્ર થાય તો તેનું સધળું માન તેઓથીનેજ ઘટે છે. પરિશ્રમની સાક્ષ્યતા કેવળ કિરતારના હાથમાં છે. રા. દિવાનાના શબ્દોમાં એટલુંજ કહેવું યસ થશે કે: “ કર્મ એજ છે કાર્ય અમારું, ફળદાતા ભગવાન. ”

આવા મોંઘવારીના સમયમાં સસ્તી કિંમતે સારાં પુસ્તકો પસંદ કરી સમાજને અનુકૂળ સાહિત્ય પૂરું પાડવાના તેમના આ સાહિત્ય સેવાના કાર્ય-માં જોઈએ તેવું ઉત્તેજન મળ્યું નથી. સાહિત્ય-રસિક ગુર્જર પ્રજાએ ખરું જોતાં કંઈજ કદર કરી નથી ! ઉત્તેજન શિવાય અબ્યુદયની આશા રાખતી એ વ્યર્થ છે. ગુર્જર સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાનું જ્યાં સુધી ગુર્જર સમાજ નથી શિખ્યો ત્યાં સુધી માતૃભાષાની ઉન્નતિની આશા આકાશ કુસુમવત્ છે ! માતૃ ભાષા-માતૃ ભૂમિનું અભિમાન-તેની ઉન્નતિને માટે પ્રયત્ન કરવો એ પ્રત્યેક ભારતવાસીનું પરમ મંગલ કર્તવ્ય છે. એ પવિત્ર કર્તવ્યભાવના પ્રત્યેક ભારતવાસી બંધુ-ભગિનીના હૃદયમાં જગૃત થાય એજ વાંચના !

કેટલીક ફેશનેબલ, સમાન હક્ક માંગનારી અનેક મેલાવણમાં તાળી-ઓના ગડગડાટ વચ્ચે લાંબાં લાંબાં ભાષણ કરી ઘરમાં અને ખાનગીમાં ગમે તેવા જોટાળા વાળનારી, સ્ત્રી એ ગુલામડી નહિં પણ પુરુષોના જેવીજ હક્ક-દાર છે એમ કહી અનેક પુરુષો સાથે સ્મિત હાસ્ય કરી વાતોના તાનમાં

ગુલતાન થનારી સુધરેલી (અ)ખલાઓને તો કદાચ પસંદ નહિં પણ પડે ! આ પુસ્તક તેમને માટે લખાયું પણ નથી પરંતુ જે પતિનેજ દેવ સમજે છે અને પોતાને તેની સેવિકા-દાસી-ગુલામડી ગણી તેની પૂજા કરે છે તેને જ માટે છે.

અંતિમ, આ પુસ્તકમાં આક્ષેપાયલાં ચરિત્રો-પતિવ્રત મહિમા-કદાચ આજની જે પતિપ્રાણા સતીઓના પાતિવ્રત્યના મહિમાવડે ભારતવર્ષ મહિમાન્વિત થયો છે તે રમણીકુળ ભૂપણ સતીઓના ચારિત્ર્ય શિક્ષણ દ્વારા સાચી આર્ય રમણીઓ પાતિવ્રત્ય પાળતાં શીખી ધર્મપરાયણા બને એજ આ લેખક સેવકની ઇચ્છા છે. ખરું આર્યત્વ તેમાંજ છે. સ્વ. કવિવર પ્રેમાનંદની દિવ્ય આશાનું સમર્થન કરતાં આપણે પણ પરમાત્મા પાસે એજ માગીશું કે:—

બાપા ગુર્જરી આર્યવર્ત અખિલે ફેલાય ફાલી ઘણી;
દેશે દેશ વિદેશ ગુર્જર ગીરા સોહાય સોહામણી.
વાણી સંસ્કૃત મૃતપ્રાય થઇ છે આ થાય શિરોમણી;
અર્પો તો વિભૂ એજ અર્પણ કરો એ આશ પ્રેમાત્મણી.

સુસંસ્કૃત વાણી સર્વત્ર ફેલાય અને આર્ય ભગિનીઓ ઋષિ મુનિ પ્રચારિક આર્ય ધર્મથી સુશોભિત થઇ અમારા જનસમાજને દિવ્ય ઓજસ બક્ષે એજ પ્રભુ પ્રાર્થના છે. મા ગુર્જરી ! જય ! જય ! મા ! ભારતેશ્વરી ! જય !

॥ પતિવૃતા સતીઓનો જય થાઓ ॥

ૐ શાન્તિ:

રાયપુર-અમદાવાદ.
આવણ કૃષ્ણ જયન્તિ ૧૯૭૩

} રણછોડલાલ હરિલાલ મદ્.

ભારતજીવન અને “સસ્તી વાર્તામાળા”નાં પુસ્તકો સંબંધી થોડાક ટુંક અભિપ્રાય.

—૦૦૦૦—

“ ગુજરાતી ”-(મુંબઈ તા. ૨-૪-૧૧) “ ભારતજીવન ” સચિત્ર માસિક પુસ્તકનો જાનેવારીનો ખાસ અંક અભિપ્રાયને માટે મળ્યો છે. ગુજરાતમાં સચિત્ર માસિકની ખોટ છે. ભારતજીવન તે ખોટ પુરી પાડવા યત્ન-શીલ થશે એવી આશા છે. આ જાનેવારીના ખાસ અંકમાં એકંદર ૬૯ ચિત્રો છે. જેમાંના કેટલાંક આકર્ષક છે. સ્વર્ગસ્થ શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડનું ત્રણ રંગનું ચિત્ર, મી. તારાપોર વાળાનું “ મનોરાજ્યમાં વિહાર ” રમણીય છે. અજંટાની ગુફામાં ખુદ્દેવ, ભસ્મીભૂત ચિતોડ, શાહજહાંની રાણીનો વિલાપ વગેરે ઐતિહાસિક ચિત્રો અને ટોલસ્ટોય, સરલા અને ચપલા સુંદરી, મીસીસ રંભાબાઈ સોઢા, દયારામ, મોરલી આદિ જાહેર નર અને સત્રારીઓનાં ચિત્ર માસિકમાં નજરે પડે છે. ઋષિ ટોલસ્ટોય, વૈદિક ભારતવર્ષમાં અનાર્ય જાતિ, સરલા સુંદરી અને ચપલાસુંદરી, વૈદિક અઘાત્મવાદ, આત્મહત્યા, વગેરે સારા લેખોનો સમાવેશ છે, દીવાનાની કવિતા, ખુલ્લપુત્રની ગજલ અને કેટલાંક સારાં કાવ્યો આ અંકને શોભાવે છે માત્ર ત્રણ રૂપિયાના વાર્ષિક લવાજમમાં ૧૪૦ પાનાનો દળદાર અને સુશોભીત અંક બહાર પાડવા માટે તેના માલિકના સાહસને ધન્યવાદ છે. ”

દેશભક્ત શ્રીયુત ગાંધીજીનું “ ઇન્ડિયન ઓપિયન ” પત્ર તા. ૨૯-૩-૧૧-“ x x ગુજરાતી માસિકોમાં ” ભારતજીવને “ ધીમે ધીમે ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું છે સચિત્ર માસિકોમાં તે અગ્રસ્થાને આવે છે એમ કહેવામાં કાંઈ અતિશયોક્તિ નથી. વાર્ષિક ખાસ અંક કાઢવામાં પહેલ કરનાર આજ માસિક છે. x x ધણાં ખરાં ચિત્રો અર્થ સૂચક તથા ઉપયોગી છે. લેખો ચઢતી પ્રતિના છે. x x અમે ભારતજીવનને સફળતા ઇચ્છીએ છીએ x x ”

“ મી સયાજી વજ્ર ”-(વડોદરા તા. ૨૯-૭-૧૯૦૯) “ x

× છેલ્લા બે વર્ષના અઢી જોતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે. કારણ કે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ થતાં ખીજાં જૂનાં જૂનાં માસિકો કરતાં આ માસિક પત્રના વ્યવસ્થાપકે એમાં મોટો સુધારો વધારો કર્યો છે. × × સાહિત્ય ઉપાસક અને સેવક રા. રા. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતાએ માતૃભાષાની સેવામાં પડતી એક મોટી ખોટ પુરી દીધી છે. લેખો પણ ઐતિહાસિક, સાંસારિક અને ધાર્મિક ઉપરાંત પ્રકટ થતી ઉંચા તત્ત્વ વાળી કવિતાઓ અને નવલ કથાઓ વાંચક વર્ગને નવો સ્વાદ ચખાડે છે. × × અમારા શ્રાવકોને ભક્તિમણુ કરીએ છીએ કે આવા એક મનોહર, મોહક અને ઉપદેશજનક માસિક પત્રને ઉત્તેજન આપી પોતાની લાઘવેરી શોભાવવી × × ”

“ ભરૂચ સમાચાર ”—(ભરૂચ ૨-૧૨-૧૯૦૯) × × આ અંક સહચરીત્ર મુંબઈ ખાતે પ્રકટ થતું માસિકપત્ર છે. તેના પ્રવરતાવનાર મી. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા ભરૂચના રહીશ અને આપખળે આગળ વધી આજે એક સાક્ષર લેખ લખનારની પંક્તિએ ચઢેલા હિંદુ ઇતિહાસિક લેખક જીવાનીયા છે × × માસિકને જૂદા જૂદા દેખાવો આપી હાલની પંક્તિએ ચઢી સારો સુધારો અને એકથી વધુ કલરો સાથની મુરજાઓ સહિત ઉંચા કાગળ વાપરી સારી છાપ સાથે લેખની પદ્ધતિમાં પણ અમુક હદે વધારો સુધારો કરી ભારત પ્રજાની સેવા બજાવવામાં આગળ વધતાં પત્ર દાખલ ને દેખાવ “ ભારતજીવન ” માસિકે આપવા માંગ્યો છે એ સાહસ મી. મહેતામાં રહેલા ઉમંગનેજ આભારી હરે છે. પ્રથમ એઓએ પુસ્તકો પ્રવર્તાવનાર દાખલનો ઉદ્યમ ચલાવવા પછીજ નશીબદેવી સાહસમાં પડનારા ઉમંગી યુવાનોનો હાથ ઝાલો તેને અથ્ર સ્થળે બેસાડે છે તેવાજ કંઈક બનાવો એમના સંબંધમાં પણ બન્યા છે અને ચડતી પડતી સ્થિતિની કસોટી-ઓમાં કસાઈ ઠોકરાઈને એવો “ ભારતજીવન ” પત્ર અને પ્રેસના જોડીઆ કારભારી તેમ માલેક થયા છે. અમે આ ઉત્સાહી જીવાનીયાની એથી અધિક ફતેહ ઇચ્છતાં જીના ચેલા દાખલ તેમને એથી આગળ વધેલા જોવા આશીરવાદ આપીએ છીએ. ”

“ *Indu Prakash* ”—(Daily). “ Another significant sign of the times is the impetuous to Gujarati literature given by the

splendid series of Good books and translated, issued by Mahashaya Dahyabhai Ramchandra Mehta of Ahmedabad at the nominal rate "Sasti Warta Mala," we have nothing but whole hearted, enjoy to offer. We heartily commend the series to the notice of every Gujarati knowing reader in Gujarat and Kathiawar." (K. L. Oza. M. A. Esq.)

પ્રભાત—(મુંબઈ તા. ૯-૮-૧૯૨૪.) લેખક રા. રા. કેશવલાલ એલ એચા. એમ. એ. બહાદુરીન કોલેજ ગુનાગઢ—“તેઓ શ્રી (ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા) જાતીય સાહિત્ય પ્રત્યે ગુર્જર પ્રજાનું વૈમુખ્ય પોતાના તન, મન ધનથી દૂર કરવા મથે છે, અને હિંદની દુર્બળ પ્રજાના લાભાર્થે “સસ્તી વાર્તામાળા” પ્રસિદ્ધ કરી ગુર્જર ગિરાને સર્વાત્મના આશ્રય આપવાની અમૂલ્ય તક સામાન્ય સ્થિતિના હિંદીવાનોને પાલુ આપે છે. વારસીક રૂપિયા એમાં પંદરસો પાના જેટલું ઉમદા સાહિત્ય ગ્રાહકોને બક્ષે છે. ગુજરાતી વાંચક વર્ગના હસ્તક્રમણમાં “પ્રમાદધનની પ્રભુતા” (અથવા સરસ્વતીચંદ્રનો ઉપસંહાર) નામનું રત્ન મુકવા ખાતર તે મહાનુભાવનો ખરા જીગરથી આભાર માનવા ચિત્ત આકર્ષાય છે. આ પુસ્તક અમે સાનંદાશ્ચર્યની લાગણીથી વાંચ્યું છે. વ્યવહારિક, નૈતિક અને ધાર્મિક બાબતોથી ભરપૂર ગ્રંથ અમે બીજે સ્થળે જોયો નથી. “વાર્તામાળા” ના દ્વિતીય પુસ્તક “રાજપૂત કથાકુંજ” માં વીર પુરુષોનાં શરત્વ અને વીર નારીઓનાં સતીત્વના આમેહુમ ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. જે મનન કરવાથી ભારતવર્ષનું ભુતકાળનું ગૌરવ તાદૃષ્ય ખડું કરે છે. તૃતીય પુસ્તક “આપારાવ” માં તે નામના ક્ષત્રીય કુળ દીપકે મેવાડની જાહોજલાલી કેવી રીતે કરી તેનો હૃદયોત્તેજક આલેખ છે. * * શ્રીમાન ડાહ્યાભાઈએ ગુર્જરગિરાનો પુનરોદ્ધાર કરવામાં ભગિરથ પ્રયાસ કરેલ છે અને તેમાં સહાય-ભૂત થવું તે દરેક કેળવાયેલ વ્યક્તિની ફરજ છે. મી. ડાહ્યાભાઈએ ઘણાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. * * જહેનો અને બધુઓ ! ઉપર વર્ણવેલ પ્રયાસને વિજયવન્ત બનાવવો તે તમારા હાથમાં છે. નિઃસ્વાર્થપણે રાત દિવસ ચૈસા તથા વખતનો ભોગ આપનાર * * ને મદદ કરવામાં તત્પર રહેવું

તેના જેવી દેશ ભક્તિ ખીજી કરી નથી. * * દરેક કુટુંબમાં આ ગ્રંથ આભૂષણ તરીકે થઇ પડ્યા સિવાય હશે નહિ.

સુંદરી સુબોધ—(અક્ટોબર-૧૯૧૭) “રા. ડાહ્યાભાઈ તરફથી સસ્તા સાહિત્યને ધોરણે આ વાર્તામાળા પ્રકટ કરવાની શરૂઆત થઇ છે. રસિક પુસ્તકો આ ગ્રંથમાળા દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવાની તેમની યોજના ખરેખર બહુ સસ્તી હોઈ આશાજનક છે. ગુજરાતી ગ્રંથ સમૃદ્ધિમાં વધારો કરવામાં તેમના પ્રયત્ન માટે ધન્યવાદ ધટે છે અને તે લોકપ્રિય થશે એમ માનીએ છીએ.”

ધન્યવન્તરિ—(ડીસે. ૧૯૧૪.) “ભારતજીવન” ના તંત્રી તરીકે, સંખ્યાગ્રંથ નવલકથાઓના લેખક તરીકે, અને અન્ય સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ વડે, રા. ડાહ્યાભાઈ ગુર્જર વાંચકવંદને સારી રીતે જાણીતા છે. શ્રી સસ્તા સાહિત્યવાળા ખાતાએ જે લોકોપયોગી પ્રવૃત્તિ આરંભેલી છે તેમાં જે જે ખામીઓ અગર ન્યુનતાઓ પોતાની દ્રષ્ટિમાં આવી તે ખીજાઓની માફક ખાલી ટીકા રૂપેજ પ્રસિદ્ધ કરવાને બદલે તે દુર કરવા માટે શુ કરવાની જરૂર છે તે કરી બતાવવાના હેતુથીજ રા. ડાહ્યાભાઈએ આ “સસ્તી વાર્તામાળા” કાઢી છે એમ અમને લાગે છે * * તેમનું (સસ્તી વાર્તામાળાનું) પગલું સહેતુક અને પ્રશંસનીય છે. આ ખાતા તરફથી બહાર પડતી “વાર્તામાળા” ના ગ્રાહક થઈ એક સારા સાહસને ઉત્તેજન આપવાનું પુણ્ય અને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન મેળવવાનો લાભ સુઝ જનો અવશ્ય પ્રાપ્ત કરશે એવી અમારી આશા ભરી વિનંતિ છે.”

ગુજરાતી પંચ—(તા. ૧-૩-૧૪). “સસ્તી વાર્તામાળા: પ્રગટ કરનાર રા. રા. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા. વાર્તામાળાનું ખીજું પુસ્તક “રાજપુત કથાકુંજ” હાલ સમાલોચના માટે અમને મળ્યું છે. રાજપૂતોના વીરત્વ અને ઉચ્ચ ચરિત્રનું ઉત્તમ અને રસિક ચિત્ર આપતી આકર્ષક વાર્તાઓનો આ સમુદાય પોતાના ગ્રાહકોને આપવા માટે તેના લેખક અને પ્રકાશક રા. રા. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતાને ખરેખર અભિનંદન ધટે છે. વાર્તામાળાના પ્રથમ પુસ્તક “પ્રમાદધનની પ્રભુતા” (સસ્તી ચંદ્રના અનુસંધાનરૂપ) એ ગુર્જર વાંચક વર્ગના બહોળા વિસ્તારપર લોકપ્રિયતા મેળવી

છે અને આ પ્રકારનો રસિક અને આકર્ષક ક્રમ ચાલ્યા કરશે તો સસ્તી વાર્તામાળાનો પ્રચાર હજી પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિગત થશે એ નિર્વિવાદ છે. વાર્તા અને નવલકથાના વાંચકોને સસ્તી વાર્તામાળા સારું વાંચન પૂરું પાડે છે. x x તેની વાર્ષિક કિંમત ઘણી જૂન છે.”

સમાલોચક—(ફેબ્ર. ૧૯૧૪.) “ રા. ડાહ્યાભાઈની યોજના એક-દર રીતે પસંદ કરવા યોગ્ય છે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રજાવર્ગે તેને યોગ્ય ઉત્તેજન આપવું એ તેનો ધર્મ છે. ”

બુદ્ધિપ્રકાશ—(જાન. ૧૯૧૪.) “સસ્તી વાર્તામાળા રૂપે સસ્તા સાહિત્યની સંસ્થા જાણીતા લેખક રા. રા. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર-તંત્રી ભારતજીવનના તરફથી સ્થાપવામાં આવી છે, અને તેનો હેતુ આ વાર્તાના યુગમાં સારી અને આનંદ આપનારી ઉચ્ચ પ્રતિની નવલકથાઓ ગુજરાતી વાંચનાર આલમ સમક્ષ રજૂ કરવાનો છે, તે આવકારદાયક લેખાશે. રા. ડાહ્યાભાઈ પોતે એક સારા લેખક છે. નવલકથાનાં કેટલાંક પુસ્તકો રચ્યાં છે. તેમની પુસ્તક પસંદગી સારી નિવડશે એ વિષે શંકા નથી. ”

કેળવણી—(ફેબ્ર. ૧૯૧૪.) “રા. ડાહ્યાભાઈએ જે સાહસ ખેડ્યું છે તે બદલ તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. ”

વૈદ્યકદપતરૂ—(એપ્રિલ ૧૯૧૪.) “રા. ડાહ્યાભાઈએ ગુજરાતી પ્રજા માટે જે ઉત્તમ સામગ્રી તૈયાર કરવાનો યત્ન શરૂ કરેલ છે તે ખરેખર આદરણીય છે. આ યત્નનો ગુજરાતી ભાષાઓમાં અવશ્ય આદર થશે. વાર્તામાળાના ગ્રાહક થઈ ઉત્તમ અને સસ્તા સાહિત્યના અવલોકનનો લાભ લેવો. ”

“કેળવણી”—(અક્ટોબર-૧૯૧૪)-આદર્શાહી કથાકુંજ—“ x x પ્રત્યેક વાર્તા વાચનારને તેમાં તલલીન કરી નાંખે એવી છે અને તેથી વાર્તાના મૂળ લેખકને ઉત્તમ કવિ તરીકે સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું નથી. x x અંગ્રેજી નોંવેલ અને સંસ્કૃત કાવ્યનો સુંદર મેળાપ અહિં માલમ પડે છે. x રા. ડાહ્યાભાઈને અમે વખાણીએ છીએ. x x ”

“ગુજરાતી પંચ” (૭-૨-૧૫) મહારાજા પ્રતાપસિંહ—
“ x x લેખક રા. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા x x આ પુસ્તકની સમાલોચના

કરતાં અમને અત્યંત આનંદ થાય છે. આ પુસ્તકના લેખક રા. ડાહ્યાભાઈ અપરિચીત નથી. તેમની વાણી મીઠી, સરસ અને મધુર છે તથા તેમની લેખન શૈલી સિદ્ધાંત એક સરખીજ રીતે ટકાવી શકે છે, પોતાની એ સરળ શૈલી અનુસાર પ્રસ્તુત પુસ્તક પણ છટાદાર ભાષામાં રચાયું છે. મેવાડેશ્વર, વીર કેશરી, પ્રતાપસિંહના આ જીવનમાં દોરવામાં આવેલા પ્રસંગો લેખકના ઐતિહાસિક જ્ઞાનનું એક અમૂલ્ય દ્રશ્યંત છે. x x એ વીરનરતું પ્રશસ્ય જીવન જેવું સમજા છે તેવી રીતેજ એને ઝીલનાર કલમ પણ સમજા હોવાથી પ્રસ્તુત પુસ્તક ઐતિહાસિક નવલકથાના નમુના રૂપ છે. x x ”

દેશી વેપારી એમ્બરનું માસિક.—(મે. ૧૯૧૫) અનુપકુમારી અથવા કાશ્મીર પર હુલો—“ x x રા. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા ભારતજીવન અને ખીજાં ઐતિહાસિક પુસ્તકોથી પ્રસિદ્ધ છે, અને તેમની તરફથી નીકળતી સસ્તી વાર્તામાળામાં દળદાર, ઉચ્ચ પ્રતીનાં અને રસદાર પુસ્તકો નીકળે છે એ માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. અનુપકુમારીમાં પંજાબના વીર કેશરી રણજીતસિંહના પડધા છે. ગુજરાતી ભાષામાં કેટલીક સ્નેહને નામે હલકી પ્રતીની નીકળતી વાર્તાઓનો આમાં જરાએ અંશ નથી. એ ખરેખર લેખકને માન આપનારું છે. સ્વદેશ ભાવના, ઉચ્ચ પ્રેમ, વીર રસ, યુદ્ધ પ્રસંગ લેખકે ખુબ ખુબીથી વર્ણવ્યા છે. x x ”

કેળવણી.—(ફેબ્રુ. ૧૯૧૫) બ્રહ્મચારિણી—“ આ પુસ્તક વાર્તાનું છતાં તેમાં સામાજિક, ધાર્મિક તત્વજ્ઞાન વિષય, અને સામાન્ય નીતિ વિષય અનેક વિષયો પર વિચાર ચલાવ્યા છે. કર્તવ્યકર્તવ્ય ને સંદિગ્ધ મનવાળાને આમાંથી સામાન્યતઃ કંઈક રસ્તો જડી શકે એવું છે. એની વાર્તા સંકલના પણ ઉત્તમ રીતે ગોઠવી છે. વર્તમાન કાળના વ્યવહારનું ચિત્ર એમાં આલેખાયલું હોવાથી પુસ્તક ધીરજથી વાંચી જવા જેવું છે. x x ”

ગુલશન.—(નવસારી. માસિક પત્ર. મે. ૧૯૧૭) બ્રહ્મચારિણી. “મી. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા ગુજરાતના એક ધણા જાણીતા લેખક છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમણે એક કદમ આગળ ધરી.....સસ્તી વાર્તામાળાની હારમાળા કાઢવા માંડી છે, જેનાં ખીજાં વર્ષનું આ ૪-૫-૬ હું

પુસ્તક હોમોને અભિપ્રાય અર્થે મળ્યું છે. આ પુસ્તકને નવલકથા કહેવા કરતાં ધાર્મિક બોધ આપનારું પુસ્તક ગણવું યોગ્ય છે. વાર્તા રૂપે લેખકે આર્યધર્મનો બચાવ કરી જે જે ઉમદા બોધ આપવાની યોજના કરી છે તે ખરેખર માનનીય છે.....”

“એક ભલી સ્ત્રીનો સમાગમ શું કરી શકે છે તે કમલિનીના ચારિત્ર પરથી પ્રગટ જણાય છે. જ્ઞાતિઓના ઝઘડા તથા ભિન્ન ભિન્ન મત મતાંતરોનું અવલોકન આ પુસ્તકપરથી ખુલ્લું જણાય છે. એક બાપ પોતાની બેટીને કેળવણીનાં રૂડાં કૃળ આપી જગતને કેવી ભેટ આપે છે તે આ પુસ્તકના જ્ઞાનાનંદના દર્શાવ પરથી ખુલ્લું જણાય છે, જ્ઞાતિગોરાની અધમતા, અહંકાર તથા મોં બડાઈ જણાવી હોય તો આ પુસ્તકમાં એક નજર કરવાથી ખસ થશે. અંતે ધર્મનો જય છે એમ પ્રગટ છે.....”

“...આ પુસ્તકની ભાષા ઘણી શુદ્ધ છે અને વિષય જો કે ગહન છે છતાં હોમો ધાર્યે છીએ કે હિંદુઓ ઉપરાંત પારસી વાંચકો પણ તે વાંચે તો તેમાંથી કાંઈ ને કાંઈ લેવાયો મેળવ્યા વિના રહેશેજ નહિ.....”

ગુજરાતી ચિત્રમય જગત—પુના. (ડીસેમ્બર ૧૯૧૫.) બ્રહ્મચારિણી—“...કેટલીક બાબતો આપણી સમાજને કેવળ અપરિચિત હોવાથી રાજેશ્રી મહેતાએ તેમાં કેટલોક સુધારો વધારો કરવાની યોજના કરી છે, તેમ થવાથી મૂળ કથાનકનો રસ ભંગ થયો નથી. વાંચકને નવલકથાના વાચનની સાથે નૈતિક તેમજ ધાર્મિક મૂળતત્ત્વોનો સદ્બોધ પણ મળે છે... લોકોમાં વધતી જતી વાચનાભિરૂચીને સંતોષવાને અને તેમનામાં નવીન જાગૃતિ અને નવીન ભાવના ઉત્પન્ન કરવાનું ધ્યેય નજર આગળ રાખી મહેતાએ ઐતિહાસિક સસ્તી વાર્તામાળાદ્વારા જે કાર્ય આરંભ્યું છે તેને માટે તેઓને હાર્દિક ધન્યવાદ.....”

Prof. K. L. Oza, M. A. Esq.—Bahauddin College—Junagadh.
“Much the same praise is due to Mr. Dayabhai Ramchandra Mehta of Ahmedabad whose “*Sasti Vartamala*” has achieved success. Mr. Mehta makes a speciality of the old Rajput

tales which he rehabilitates with a felicity of his own. The first book of the series viz greatness of the “Pramaddhan” is the pearl of the great price etc.....” (ગુલશન-નવસારી).

કેળવણી—(સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫) જહાંગીર—“...આ પુસ્તક અમને વધારે પ્રિય લાગ્યું છે. ભાષા શુદ્ધ અને આડંબર વિનાની હોવાથી તથા રચના સુસ્મિદ્ધ હોવાથી પુસ્તક રસિક થયું છે.....એમાંનાં કેટલાંક વાક્યો સોનેરી અક્ષરે લખી રાખવા જેવાં છે.....વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં આવાં પુસ્તકો મૂકવાથી તેમને લાભ થવા જેવું છે.....”

ગુજરાતી પંચ—(૧૯-૯-૧૯૧૫) મહારાષ્ટ્રીય કથાકુંજ—“.....આ પુસ્તકની ઘણી વાર્તાઓ શ્રી શિવાજી મહારાજના સમયની છે. ...આ વાર્તાઓમાં યંધુપ્રેમ, રાજ્યભક્તિ, સ્વામિનિષ્ઠા, ધર્મનિષ્ઠા, કર્મશ્વદ્ધા વગેરેનાં સારાં દ્રષ્ટાંતો આપવામાં આવેલાં છે.....”

ગુજરાતી પંચ—(૨૬-૯-૧૫) ઉમાજી નાયક—“.....લોકોને સસ્તું, રસિક અને ઉપયોગી વાર્તાઓને લગતું વાંચન પૂરું પાડવા માટે રા. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતાને અભિનંદન આપવું અનુચિત ગણાશે નહિ. ....ઉમાજી નાયકનાં અનેક પરાક્રમોનું વર્ણન એવી સુંદરતાથી કરવામાં આવ્યું છે કે તે એક ચરિત્રના શુષ્ક ગ્રંથ કરતાં નવલકથાનો એક મનોહર અને આકર્ષક ગ્રંથ હોય એમ વાચકોને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.....”

કેળવણી—(નવે. ૧૯૧૫.) શાંતિનિકેતન—“ x x એમાં અત્યંત વાર્તા દ્વારા જનસમાજની નિઃસ્વાર્થ સેવાનો મહિમા, ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા-તેનાં કૃણ, ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ, સત્યનો મહિમા, ધર્મનું સ્વરૂપ, સન્યાસ અને ગાર્હસ્થ્યની તુલના, તે આશ્રમનાં કર્તવ્યો, બ્રહ્મચર્યનો મહિમા, પ્રાણાયામ અને યોગનું વર્ણન, પાપનું પરિણામ વગેરે અનેક વિષયો બહુ સારી રીતે સંક્ષેપમાં વર્ણવ્યા છે. વાર્તાઓ રસિક અને બોધક છે. પુરુષોએ અને સ્ત્રીઓએ, તથા બાળકોએ અને વૃદ્ધોએ પણ વાંચવા જેવું છે. * * ”

ગુજરાતી પંચ—(તા. ૨૮-૭-૧૬) રાજા છત્રસાહેબ—“આ ઐતિહાસિક નવલકથામાં રાજા છત્રસાહેબનું વસ્તુ, તેની સંકલના, નવલકથામાં રજૂ કરવામાં આવેલાં દેશાભિમાનનાં લક્ષ્ય, આ સર્વ એવાં સુંદર, એવાં

આકર્ષક, એવાં અસરકારક છે કે વાર્તામાળાના ગ્રાહકોને આપું ઉત્તમ પુસ્તક મળ્યું છે તે માટે તેઓને અમે ખરેખર ભાગ્યશાળીજ સમજીએ છીએ. રા. ડાહ્યાભાઈને અમે અભિનંદન આપીએ છીએ અને આવી અનેક દેશ-તર્પક ઉત્તમ કૃતિઓ તેઓને હસ્તે પ્રકટ થઈ તેઓએ ઉપાડેલા કાર્યમાં તેમને ઉત્તેજન અને વિજય મળે એવું અમે અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છીએ છીએ.”

વિવેચક—(અક્ટો. નવે. ૧૯૧૬) યુરોપનો રજ્જરંગ—“ આ પુસ્તક એક વખત હાથમાં લીધા પછી પૂરું કર્યા સિવાય મૂકવાનું મન થાયજ નહિ એવું ઉત્તમ છે. * * ”

જ્ઞાન સુધા—(જુલાઈ ઓ. ૧૯૧૬) યુરોપનો રજ્જરંગ—“ x x આ વાર્તામાળા ” ગુજરાતમાં સારો આદર પામી છે એ તેના વ્યવસ્થાપકની ગુજરાતી વાંચકોની નાડી પરીક્ષાના ઉડા અભ્યાસનો પ્રતાપ છે. ચાતુ મહા યુદ્ધના સમયમાં વાંચકોનું ચિત્ત જે વસ્તુ પ્રત્યે વિશેષ લાગ્યું હોય તેજ વસ્તુ આવા પુસ્તકદ્વારા તેમની આગળ મૂકવાથી “ વાર્તામાળા ” પ્રત્યેની અભિરૂચિમાં વધારોજ થવાની આશા રખાય. + + ”

સાક્ષર શ્રી છાટાલાલ ન. ભટ્ટ—(તંત્રી-કેળવણી.) “ સુધરેલી સીતા નામની વાર્તા હું સંપૂર્ણ વાંચી ગયો છું અને ખીજાઓ પણ વાંચે તેવી આશાથી તેમને ભલામણ કરું છું. આજકાલ સુધારાને નામે જે અનર્થકારક રસ્તાઓ લેવામાં આવે છે તેનો આમાં ઉત્તમ ચિતાર આપ્યો છે. આ ચોપડીમાંજ દેશનું ભાવિ અને વર્તમાન બન્ને જોવામાં આવે છે. આખો અંથ અમૂલ્ય રીતે ગુંથાયેલો છે. ”

શ્રી દશાસોરઠીયા માસિક. (તંત્રી-રા. રા. નારણજી પુરષોત્તમ સાંગાણી-મુંબઈ)—માર્ગશીર્ષ ૧૯૭૩-સુધરેલી સીતા—“... કહેવાતા સુધારાની મોહજાળથી હિંદુસંસારનો કેવો નાશ થઈ રહ્યો છે તેનું આખેહુલ્ય વર્ણન શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતાએ આ સુધરેલી સીતા નામના પુસ્તકમાં આપી ગુર્જર પ્રજાની મહાન્ સેવા બજાવી ગુર્જર પ્રજા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. તે માટે તેઓશ્રીને અનેકાનેક ધન્યવાદ ધટે છે .....આવા સ્વધર્માભિમાની પ્રકાશકના કામને ઉત્તેજન આપજો, ખનતી સહાય કરજો.....”

સાક્ષર શ્રી. છાલાલ ન. ભટ્ટ-(ત્રી કેળવણી) આનંદ મંદિર-“આ પુસ્તકની લેખનશૈલી રસભરિત અને ઉત્તમ છે. ધર્માચરણની મહત્તા બતાવવાને આ રસમય વાર્તા એક અમૂલ્ય સાધન છે. ધર્મથીજ વૈભવ મળે છે તે એમાં અનેક પ્રાસંગિક કથાઓ દ્વારા સમજાવ્યું છે. એ સિવાય પુનર્જન્મ, ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ, સાક્ષર નિરાકારનું નિરાકરણ, માયા, વિદ્યા, અવિદ્યા અને તેના પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ ઘણું સારું કર્યું છે. આ મહત્તન વિષયો પણ સામાન્ય વાચકને સમજાય તેમ કરવાનો યત્ન લેખકે યુક્તિ અને ચતુરાઇથી કર્યો છે, તે વખાણવા જેવો છે. આ પુસ્તક વાર્તાનુંજ નહિ પણ ધાર્મિક અને સાંસારિક બોધથી ભરેલું છે.”

કોળી સુબોધ-ફાગણ ૧૯૭૩. આનંદ મંદિર-“જન્મ સ્થાન ભરૂચ અને પાત્રો ભરૂચનાં કદીપી લખવા જે પ્રયત્ન લેખકે કર્યો છે તે ગુજરાત ભૂમિનાં ગૌરવમાં વધારો કરનારું છે એમ કહીશું તો તે ખોટું નથી. પુનર્જન્મ, અષ્ટાંગયોગ, કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિયોગ, અને ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ તથા ગુરુ દીક્ષા વગેરે વિષયો સરળ રીતે સમજાવવામાં આવેલા છે. ભાષા પણ સાદીજ વાપરવામાં આવેલી છે જેથી દરેક માણસથી સમજી શકાય એમ છે. ઇશ્વર સંબંધી જ્ઞાન આપનારી નવલકથાઓ ઘણીજ થોડી લખાય છે. માટે જ્યારે જ્યારે આવી ઉત્તમ તક આવી મળે ત્યારે વાંચનના શોખીનોએ તેને ઉત્તેજન આપવા ખીલકુલ ચૂકવું નહિ. સસ્તી વાર્તામાળાનાં આદ્ય થ્રમ તેને ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ વાંચન પુરું પાડવા પણ ભાગ્યશાળી થાય.....”

ગુજરાતી પંથ-(તા. ૨૯-૭-૧૭) “છત્રપતિ રામરામ” અથવા “મરાઠાઓનો આત્મ યત્ન” “x x આ સસ્તી વાર્તામાળામાં પ્રકટ થતાં વાર્તાનાં પુસ્તકોની પસંદગી હાલમાં પ્રજાને જે જાતની વાર્તાઓ જોઈએ છે તે જાતની કરવા માટે રા. ડાહ્યાભાઈ ઠીક મહેનત લે છે. “આનંદ મંદિર”ના અભિપ્રાયમાં અમે રા. ડાહ્યાભાઈની ગુજરાતી સાહિત્ય સેવામાંની સેવાઓ સંબંધી કહ્યું છે x x પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પ્રસંગ ઠીક રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. ભાષાનું ગૌરવ દીપી ઉઠે છે. પ્રસંગ વીરતાનો છે. આખા પુસ્ત-

ક્રમાં વસ્તુ સંકલના એવી છે કે તે આપણને વાંચવું ગમે છે. આ પુસ્તક પસંદ કરવામાં મજકુર વાર્તામાળાના મેનેજરને ધન્યવાદ ધટે છે. x x ”

“ સાંજવર્તમાન ”—(સુંમર્ધ-તા. ૨૧-૪-૧૭) “ સસ્તીવાર્તામાળા ”— x x સચીત્ર ભારતજીવન માસીકના અધીપતી અને માલેક તરીકે તેમજ સંખ્યાબધ નવલકથાના લેખક તરીકે જાણીતા થયેલા, લગભગ પંદર સત્તર વરસથી માન કે કીર્તીની દરકાર વગર ગુજરાતી સાહિત્યની મુઝે મોઢે સેવા બજાવનાર, ખંગાલી, મરાઠી વીગેરે ભાષાના અભ્યાસી રા. રા. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા તરફથી ઉપલા નામની ગ્રંથમાળા ચાર વરસથી અમદાવાદથી પ્રગટ થાય છે. તેમના તરફથી રૂ. ત્રણના નજીવા લવાજમમાં સુપરરોયલ ૧૬ પેજ સામગ્રી ૧૫૦૦ પાના, પાકું પુઠું, ગ્લેઝ કાગળ ઉપર સ્વચ્છ છાપ સાથેનાં પુસ્તકો આપતાં જોધ અમને અન્યથા ઉપજે છે, અને ગુજરાતી પ્રજાએ તથા લાયબ્રેરીઓએ આવાં પુસ્તકોના ધરાક થઈને દેશી રાજ રજવાડા અને ઠાકોર સાહેબો અને શ્રી-મંત્રોએ રા. ડાહ્યાભાઈને ઉદાર હાથે દરેક રીતની મદદ કરીને એક સારા કામને ઉત્તેજન આપવું જોધ એ છે. હાલ કાગળ વગેરેના ત્રણ ગણા ભાવો થઈ ગયા છે તેવા વખતમાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવામાં મોટું નુકશાન જાય એ દેખીતું છે. મી. ડાહ્યાભાઈ “સસ્તીવાર્તામાળા” બહાર પાડી ને સેવા બજાવે છે તે માટે તેમને મુઆરકબાદી ધટે છે.....”

ભરૂચ સમાચાર—(ભરૂચ તા. ૨૬-૭-૧૭) આનંદમદિર—છત્રપતિ રાજારામ—“ x x બંને પુસ્તકો વાંચવા જેવાં છે. x x કૃત્યા પ્રકારનું નીતિધર્મનું રક્ષણ કરે એવું વાંચન હોવાથી સસ્તીવાર્તામાળા વિશેષ લોકપ્રિય થઈ પડી છે. મી. મહેતા આપણા ભરૂચના નિવાસી છે. તેઓ ભટ મેવાડા બ્રાહ્મણ ગાત્રીના ખાનદાન કુટુંબના છે. તેઓ અયાચી એટલે તેમનું કુટુંબ ભીક્ષા માગતું નથી. એ કુટુંબની એક વખતની જાડોજલાલી પ્રખ્યાત છે. x x એમનું કુટુંબ દીપરામ મહેતાના કુટુંબને નામે પ્રખ્યાત છે. મી. મહેતાને ૧૬ વર્ષની ઉંમરથી છાપખાનું અને સરસ્વતી માતાની સેવા બજાવતાં આજે ૩૦ વર્ષ થયાં છે. તેમણે ચડતી પડતીના અનેક રંગો જોયા છતાં

પ્રમાણિકપણું, સ્વધર્મનિષ્ઠા, અને સરસ્વતીની સેવા છોડી નથી. x x ભર-
ચના કોઇ પણ લેખકે જે સારાં પુસ્તકો સંપ્રદાયમાં હોય તો તે મી. મહેતા
એકજ છે. શરૂઆતમાં આ પત્ર અને પ્રેસની પણ સેવા બગાડી છે. ભર-
ચના દેશાભિમાની સજ્જન ગૃહસ્થોએ આપણા શહેરના એ વિદ્વાન લેખકને
દરેક રીતે બનતી મદદ કરવી જોઇએ. x x x ”

(એ સિવાય ખીજા ઘણા અભિપ્રાયો પ્રાપ્ત થયા છે. “ સસ્તી
વાર્તામાળા ”નાં પુસ્તકો નીતિ અને ધર્મયુક્ત હોવાથી સ્ત્રી પુરુષો સર્વે
આનંદપૂર્વક વાંચી શકે છે. એમાં અમર્યાદિત શ્રંગાર કે અનીતિ લેશ પણ નથી.
સર્વત્ર નીતિ અને ધર્મનાં સૂત્રો ગુપ્તવામાં આવે છે. તેમજ હિંદુ વીર રાજાઓ
સંબંધી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ પ્રકટ થાય છે. પ્રત્યેક સજ્જનોએ અવશ્ય
સંગ્રહી પોતાના ઘરમાં અમૂલ્ય ગ્રન્થ-રતનો ભણ્ણાર ભરવો જોઇએ.)

ખીજા વર્ષનાં ઉત્તમ પુસ્તકો. ૧૫૦૦

પૂઠ તૈયાર છે.

૧-અનુપકુમારી અથવા કાશ્મીરપર હલ્લો-ઐતિહાસિક. ૨-
અહમ્યારિણી અથવા સવાજસેવિકા-સામાજિક-ધાર્મિક-સ્ત્રીઓએ અ-
વશ્ય વાંચવા જેવું છે. ૩-શહેનશાહ જહાંગીર-મોગલ બાદશાહનું બો-
ધક અને ઉપદેશજનક આત્મવ્રત. ૪-મહારાષ્ટ્રીય કથાકુંજ-શ્રી શિવાજી
છત્રપતિ અને પેશ્વા રાજાઓના વખતની વીર, કરણા, શૃંગારરસ ભરેલી
ટુંકી વાર્તાઓ. ૫-ઉમાજી નાયક અથવા મહારાષ્ટ્રનો પ્રસિદ્ધ લુટારો-
બહુ જાણવા જેવું-વાંચવા જેવું છે. કાચા જડા પૂઠાના રૂ. ચાર. પાકા
પૂઠાના રૂ. પાંચ છે. (પુસ્તકો ઘણાંજ થોડાં સીલીક છે.]

દરેક શહેરના પ્રસિદ્ધ
બુકસેલરો પાસથી
પણ મળશે.

} ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.
વ્યવસ્થાપક સસ્તી વાર્તામાળા-અમદાવાદ.

જૈન કોમ માટે ખાસ ઉપયોગી.

શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી ગ્રન્થમાળાના પ્રજાપ્રિય-
પ્રગટ થયેલ ગ્રન્થો.

ગ્રન્થાંક.	પૃષ્ઠ.	કી. રૂ. આ. પા.
૦. ભજન સંગ્રહ ભાગ ૧ હો.	... ૨૦૮	... ૦—૮—૦
૧. અધ્યાત્મ વ્યાખ્યાન માળા.	... ૨૦૬	... ૦—૪—૦
૨. ભજન સંગ્રહ ભાગ ૨ જો.	... ૩૩૬	... ૦—૮—૦
૩. ભજન સંગ્રહ ભાગ ૩ જો.	... ૨૧૫	... ૦—૮—૦
૪. સમાધિ સતકમ્.	... ૩૪૦	... ૦—૮—૦
૫. આતુભવ પચ્ચિશી.	... ૨૪૮	... ૦—૮—૦
૬. આત્મ પ્રદીપ.	... ૩૧૫	... ૦—૮—૦
૭. ભજન સંગ્રહ ભાગ ૪ થો.	... ૩૦૪	... ૦—૦—૦
૮. પરમાત્મદર્શન	... ૪૩૨	... ૦—૧૨—૦
૯. પરમાત્મજ્યોતિ	... ૫૦૦	... ૦—૧૨—૦
૧૦. તત્ત્વચિંતુ.	... ૨૩૦	... ૮—૪—૦
૧૧. ૧૨. ભજન સંગ્રહ ભાગ ૫ મો તથા જ્ઞાનદિપીકા.	... ૧૯૦	... ૦—૬—૦
૧૩. અધ્યાત્મ ભજન સંગ્રહ	... ૧૯૦	... ૦—૬—૦
૧૪. ગુરુબોધ	... ૧૭૨	... ૦—૪—૦
૧૫. તત્ત્વજ્ઞાનદિપીકા...	... ૧૩૪	... ૦—૬—૦
૧૬. ભજન પદ સંગ્રહ ભાગ ૬ હો.	... ૨૦૮	... ૦—૧૨—૦
૧૭. વચનામૃત.	... ૩૮૮	... ૦—૧૪—૦
૧૮. યોગદીપક.	... ૨૬૮	... ૦—૧૪—૦
૧૯. જૈન ઐતિહાસીક રાસમાળા.	... ૪૦૮	... ૧—૦—૦
૨૦. અધ્યાત્મ શાન્તિ (આવૃત્તિ ખીજી)....	૧૩૨	... ૦—૩—૦
૨૧. આનન્દધન પદસંગ્રહ ભાવાર્થ.	... ૮૦૮	... ૨—૦—૦
૨૨. કાવ્યસંગ્રહ ભાગ ૭ મો.	... ૧૪૨	... ૦—૮—૦
૨૩. કુમારપાળ ચરિત્ર.	... ૨૮૭	... ૦—૬—૦
૨૪. પદ્મવ્ય વિચાર (આવૃત્તિ ખીજી) ...	...	... ૦—૪—૦

ગ્રન્થો નીચલા સ્થળેથી વેચાણ મળશે.

અમદાવાદ:—“બુદ્ધિપ્રભા” ઓફીસમાં.

તમારે ગ્રાહક થવું જોઈએ.

ગમે તો એકવાર નમૂનાનો અંક મંગાવી ખાતરી કરો.

“ દેશ, ધર્મ, સમાજ વગેરે જૈન અને જૈનેતર સાહિત્યથી વિભૂષિત. ” અદ્વિતીય માસિક પત્ર.

બુદ્ધિપ્રભા.

દર મહિને નિયમિત પ્રકટ થાય છે, અને પ્રજામાં ઉત્સાહથી વંચાય છે. “ અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળ ” તરફથી પ્રસિધ્ધ થતું હોવાથી વાર્ષિક લવાજમ નજીવું રૂ. ૧-૪-૦ રાખવામાં આવ્યું છે, તેનો ફેલાવો બહોળો છે, અને માસિક લોકપ્રિય થઈ પડેલું હોવાથી વિશેષ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. ધંધાધારી-ઓને પોતાની જાહેરાતો આપવા માટે પણ ઉત્તમ સાધન છે. ભાવ સસ્તા છે. લખો:—

“ બુદ્ધિપ્રભા ” માસિક પત્રની ઑફિસ.

રીચીરોડ—અમદાવાદ.

અત્યારેજ ગ્રાહક થાઓ !

ઉત્તમ લેખો, વાર્તાઓ, કવ્યો અને અનેક અમૂલ્ય ચિત્રોથી ભરપૂર

સચિત્ર માસિક

કચ્છી જૈન મિત્ર.

સામાજિક, વ્યવહારિક, ઔદ્યોગિક, ઐતિહાસિક, અને નૈતિક વિષયોને જાણીતા સાક્ષરો અને અનુભવી વિદ્વાનોના હાથે ચર્ચવા, લોકમત કેળવવા તથા સાંસારિક સ્થિતિ સુધારવા માટે આ સચિત્ર-માસિક દર અંગ્રેજી માસની શરૂઆતમાં બહાર પડે છે. આ માસિક માટે ગુજરાતી, હિંદુસ્તાન તથા અખબારે ઇસ્લામ વગેરે તમામ વર્તમાન પત્રના અધિપતીઓએ, જાણીતા સાક્ષરોએ તેમજ આગેવાન જાહેર શ્રીમંતોએ એકી અવાજે પ્રશંસા કરી પોતાના ઉચ્ચ અભિપ્રાયો જાહેર કરેલ છે. આવા અનેક અભિપ્રાયોમાંથી માત્ર નીચેના બેજ અભિપ્રાયો વાંચી ખાતરી કરો.

મુંબઈની રમેલકોઝ કોર્ટના જજ મી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, એમ. એ. એલ; એલ, બી. જણાવે છે કે “ તમારા માસિકના ચાર અંકો મને મળ્યા છે. આ અંકો મને ઉત્તમ લેખો અને ચિત્રોથી ઘણાજ સુદર અને સુશોભિત લાગ્યા છે. ”

જાણીતા નાટકકાર મી. વૃત્સિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર, બી. એ. એલ; એલ. બી. બાર-એટ-લૉ. જણાવે છે કે: “ આપે જે સાહસ હાથ ધર્યું છે તે માટે અભિનંદન સિવાય ભાગ્યેજ બીજું કંઈ કહેવાનું રહે છે. આપણા દેશમાં અનેક સાતિપત્રો પ્રકટ થતાં જોવામાં આવે છે, પરંતુ મને લાગે છે કે સ્વચ્છતામાં, સૌંદર્યમાં અને લેખોની વ્યવસ્થામાં આપના માસિકે સહેલાઈથી પ્રથમ પંક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. આપના સાહસ માટે આપને ધન્યવાદ ધરે છે. ”

આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ અને ભેટના ઉત્તમ પુસ્તક સાથે માત્ર રૂપીઆ ત્રણ છે.

છુટક નકલના માત્ર આઠજ આના રાખવામાં આવ્યા છે. આ માસિક દરેકે દરેક મનુષ્યને એક સરખું ઉપયોગી હોવાથી જાહેર ખબર માટે ઉત્તમ સાધન છે. લખો:—

ઓ. વ્યવસ્થાપક:—“ કચ્છી જૈન મિત્ર ” માસિક.
માંડવી-મુંબઈ.

“સસ્તી વાર્તામાળા”ના પ્રત્યેક ગ્રાહકોને આ પુસ્તકના

ગ્રાહક થવા ખાસ અમારી લલામણ છે.

એક ઉત્તમ ધર્મ ગ્રન્થ ! તુર્તજ ગ્રાહક થવા પત્ર લખો !

જગત્-વિખ્યાત સ્વામી વિવેકાનંદના સદ્ગુરુદેવ

શ્રી રામકૃષ્ણ

પરમહંસ.

(એમનું વિસ્તૃત, રંગીન ચિત્રો સહિત જીવનચરિત્ર, ૭૫૦-
ઉપદેશામૃત સહિત, ચિકણા બહા કાગળ, પાકું પૂઠું પૃષ્ઠ ૬૦૦-
૬૫૦. લેખક:-ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.)

મૂલ્ય—આસો સુદ સુધીમાં અગાઉથી નામ નોંધાવનાર પાસેથી
રૂ. ૨-૦-૦ પાછળથી રૂ. ૨-૮-૦. પોષ્ટ ખર્ચ જુદું.

ઈશ્વરાવતાર ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ-જેઓ જગદ્-વિખ્યાત
સ્વામી વિવેકાનંદના સદ્ગુરુદેવ હતા તેમનું, પ્રત્યેક મનુષ્યોને
અમૂલ્ય બોધક અને શિક્ષાપ્રદ થઈ પડે એવું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર હજી સુધી
પ્રકટ થયું નહોતું, તે ધણું બગાળી પુસ્તકો તથા જૂનાં અપ્રાપ્ય
બગાળી માસિકપત્રોને આધારે લખવામાં આવ્યું છે. સરલ અને
રસીલી ભાષામાં લખાયેલા આ પુસ્તકમાં, ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણદેવના
જન્મસમયથી તે અંતપર્યંત અનેલા અલૌકિક ચમત્કારિક બનાવોનું વર્ણન
બહુ સુંદર રીતે લખાયું છે. આફ્રિકા માટે મૂલ્ય—શીર્ષાંગ ૩ પેન્સ ૪ નો
પોષ્ટ ખર્ચ ઓડર મોકલવો. સર્વ પત્રવ્યવહાર:—

ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

વ્યવસ્થાપક-સસ્તી વાર્તામાળા, દાણાપીઠ-નવોવાસ-અમદાવાદ.

॥ श्री सदगुरवे नमः ॥

સતી ત્રિવેણી.

૧-સતી લલ્લમા.

પ્રથમ પરિચ્છેદ.

વિદેશિની.

પ્રાતઃકાલનો સમય છે. શિતળ સમિર મંદમંદ વહન થઈ રહ્યો છે. વૃક્ષપર બેસીને પક્ષિઓ સુમધુર કોલાહલ કરી રહ્યાં છે. પૂર્વ-ગગનમાં ઘેરી લાલાશ ઝુવાઈ રહી છે. જોતજોતામાં સૂર્ય ભગવાન ઉદ્યાયળ પર આવી ઉપસ્થિત થયા. તેમનાં જ્યોતિર્ભય કિરણોના પ્રકાશથી વૃક્ષની ડાળીઓ-પત્ર આદિ સોનેરી બની ગયાં છે. જાણે સૃષ્ટિકર્તાએ જાડ-પહાડ પર સુવર્ણનો દોળ ચડાવી દીધો છે. માણસોનો અવર-જવર ચાલુ થયો છે. સાં કોઈ પોતપોતાના કામમાં પ્રવૃત્ત થયાં છે.

આ સમયે રાયખનિયા દુર્ગના અધિશ્વર શ્રીમાન્વાતા પોતાના દરબારમાં બિરાજમાન થયા છે. પ્રત્યેક કર્મચારી પોતપોતાના સ્થાન પર બેસી સ્વકાર્યમાં નિમગ્ન થયા છે. કેટલાક શરિયાદી પોતપોતાની અરજી સંભળાવવાને માટે હાથ જોડી દીન મુખે ઉભા રહ્યા છે. એજ સમયે એક નોકરે આવીને કહ્યું કે: ગોવિન્દપુર કિલ્લાના સિપાહીઓ આપને સલામી આપવા

બહાર ઉભા છે. માત્ર આગાનીજ વાર છે. આગા થતાંજ સિપાહીઓ અદ-બની સાથે આગળ વધી પોતપોતાની તલવારો નીધે ઝુકાવી-સલામ કરીને ચાલતા થયા.

દરબારી જનોએ જોયું કે: એ સિપાહીઓની પાછળ ધુળમાં રગદોળા-એલાં વસ્ત્ર પહેરેલી મલિન મુખવાળી એક અતિ રૂપવતી-સુંદર સ્ત્રી ઉભી રહી છે. તેના ચહેરા પર ઉદાસિનતા પ્રસરી રહી છે. એ કંઈ બોલતી ન-હોતી, પણ માત્ર પાપાણુ પ્રતિમાની પેઠે ઉભીજ રહી હતી. તેની આકૃતિ-પ્રકૃતિ, પહેરવેશ વગેરેથી જણાતું હતું કે: એ વિદેશિની હતી, તેમજ તેનો જન્મ કોઈ સારા-ઉચ્ચ ઘરમાં થયો હતો.

એક સાધારણ માણસને ત્યાં એવી સુંદર સ્ત્રીનો જન્મ થયો એ સંભ-વિત નથી. અપૂર્વ સૌન્દર્ય-શાલિની સુકોમલ પદ્મિનીનો વિકાશ સ્વચ્છ-જલ પૂર્ણ સરોવરમાંજ થાય છે. કિચકમય દુર્ગંધી તળાવમાં તો નહિજ.

તેની અવસ્થાના પ્રમાણમાં એવી કોઈ વાત કહી શકાય તેમ નથી, તેને માટે કોઈ પ્રામાણિક વાત કહી શકાય તેમ નથી, પણ તેતું ચન્પદ-પુષ્પ સમાન સુગૌર વદનમંડલ, અચંચલ સુવિશાલ નેત્ર, આકર્ણુ વિસ્તૃત અપૂર્ણ ધનુષાકાર બ્રમરો, સુંદર સુગઠિત ઉન્નત નાસિકા, પ્રવાળથી પણ અધિક રતાશ ભર્યા તેના અધરોઝ અને સુનિર્મલ-દર્પણ જેવા અંગમાંથી યૌવન-સૌન્દર્ય પ્રકટી રહ્યું હતું.

તેતુ સુદિવ્ય મુખમંડલ જો કે વિષાદ-કાલિમાથી મલિન થઈ ગયું હતું, તેમ છતાં મેઘાવૃત્ત ચંદ્રમંડળ સમાન તેની કંઈક ઓરજ અપૂર્વ છટા હતી. કદમાં તે સહજ ઉંચી હતી, પણ તેથી તેના સૌન્દર્યમાં કંઈ ગાઢ નહોતો આવતો. તેના હાથ અને પગ ખિલેલા કમળ સમાન ગોળ-સુકોમળ અને લોહીથી ભરેલા હતા. તેણે એક સુંદર વાધરો પહેર્યો હતો. શરિરપર જરીની ભરેલી એક કિમતી ચોળી હતી, જે ઉપર પાછળના ભાગમાં-પીઠ-પર લાંબા કાળા ચળકતા શિરોકેશ અવ્યવસ્થિત ફેલાઈ રહ્યા હતા. ઉપરથી એક ચિત્ર-વિચિત્ર રેશમી ઓઢણી તેણે ઓઢેલી હતી. તેના હાથ-પગ, નાક-કાન, કણ વગેરેમાં અનેક જાતનાં ધરેણાં શોભાયમાન જણાતાં હતાં.

સુવર્ણ અને મણિમુક્તા જડિત અનેક આભૂષણશ્રી અલંકૃત એ ઐશ્વર્યશા-
લિની હશે એમ કલ્પના કરી શકાય છે. તેના પહેરેલા શૃંગારજ તેના
ઐશ્વર્યની પ્રતીતિ કરાવવાને બસ હતા. તેનું મુખકમળ, તેના સુંદર મનોહર
કેશ, તેનાં વસ્ત્રાભરણ સર્વ ધૂળથી રંગદોળાએલાં જણાતાં હતાં. શરીરપર
કોક કોક ઠેકાણે કાંટાના ઉઝરડા ભરાયા હોય એમ જણાય છે, એટલું વળી
બાકી રહી બન્ય એ શા કામનું ?

એ દ્રશ્ય જોતાંની સાથેજ કંઈક માણસોનો અવર-જવર અને બોલ-
ચાલ તેમજ આખો દરબાર શાન્ત-નિસ્તબ્ધ બની ગયો ! પ્રત્યેક જણ અનિ-
મિષ નેત્રે તેની તરફ તાકીને જોઈજ રહ્યા છે. માન્ધાતા પણ અન્યની
માફક પહેલાં તો અચંચલ નેત્રે-એક મિટ સરખી માર્યા સિવાય તે સ્ત્રી
તરફ જોઈ રહ્યા, પછીથી તેમણે તેને બે ચાર પાંચ પ્રશ્ન કર્યા, પણ તેમના
એકે પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર તેઓ મેળવી શક્યા નહિ. માતા સંબોધન કરીને
તેમણે ફરી પણ એક વખત પ્રશ્ન કર્યો, પણ હજીય તે અગાડિની માફક
ચુપચાપ ઉભીજ રહી છે. માન્ધાતાએ તેને ઘણું આશ્વાસન આપ્યું, અને
મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો લેશ માત્ર ભય ના રાખવાને કહ્યું, તેમ છતાં
તે મ્હોંથી એક શબ્દ પણ બોલી નહિ. છેવટે એક વૃદ્ધ પણ્ડિત તેની નજીક
ગયા, અને તેને કહેવા લાગ્યા:-

“ બેટા ! પુત્રી ! તને આ સ્થળે બહીવાનું કંઈ કારણ નથી. તું
ચિન્તા ના કર. સામન્તજી તને જે કંઈ પૂછે છે તેનો નિર્ભય ચિત્તે ઉત્તર
આપ. હું ત્હારે માટે ભોજન ઇત્યાદિનો બદોબસ્ત કરું છું. પછી જમી કરીને
નિશ્ચિંત થા. માન્ધાતા મહા દયાળુ અને દાની છે. અનેક અબ્યાગત-અતિ-
થિને તેમને ત્યાંથી સીધું-સામાન મળે છે. અહિંયાં અબ્યાગતનો સારી રીતે
સત્કાર થાય છે. હું ત્હારે માટે જળપાનનો બદોબસ્ત કરું છું, અને તું જે
કંઈ કહેશે તે યથાવિધિ તુર્ત થાય તેવી પાકી વ્યવસ્થા કરી દઈશ. ”

પણ્ડિતજીનાં વચન સાંભળીને પણ તે સ્ત્રી કંઈ બોલી નહિ. પૂર્વવત
બોલ્યા ચાલ્યા વિના ઉભીજ રહી. પણ્ડિત બિચારા મહા ઉસાહથી-ઉતા-
વળા થયા હતા. પણ તેમનેય કંઈ સફળતા પ્રાપ્ત થઈ નહિ. સ્ત્રીએ કેમ
કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો ? શું એ પ્રશ્નકર્તાઓની વિદેશીય ભાષા ન્હોતી

સમજતી ? અથવા શું એ સ્ત્રી કોઈ ઉચ્ચ-જ્ઞાનદાન કુટુંબની હોવાના કારણથી પરપુરોની સાથે વાત કરવામાં લગ્નિજત થતી હતી ? યા તો શિક્ષારીઓના હાથમાં સપડાએલી કોઈ ડોળામાંથી વિખુટી પડેલી હરિણીની માફક ભયાકુળ બનીને તે કંઈ વાતચિત કરવાનું સાહસ કરી શકતી નથી ? તેના ચહેરા પર તો એમાંનાં કોઈ ચિહ્ન જણાતાં નહોતાં. તે પગવડે ચાલી શકે તેવી હતી. તેમ છતાં સિપાહી લોક તેને ડોળીમાં ધાલીને અહીં લાવ્યા હતા. ડોળીમાંથી ઉતારીને તેમણે તેને જે જગાએ મૂકી હતી તેજ જગાએ તે સ્થિતિમાં હજી પણ તે લાકડાની પૂતળી પેઠે મૌન્ય ધારણ કરી ઉભી હતી. સહજ ખિલેલા કમળ સમાન તેનું મોં ઉઘડેલું હતું. આંખોમાં પલ-કારે મારવાની ચેતના શક્તિ છે કે કેમ તે કંઈ જણાતું નહોતું. માત્ર નાસિકાના છિદ્ર શ્વાસના આવવા જવાથી કવચિદ્ કવચિદ્ ફુલતાં હતાં અને કવચિદ્ સંકુચિત થતાં હતાં; તેથીજ માત્ર તેના જીવવાની હકિગત જણાતી હતી.

સ્ત્રી ગમે તેવી હોય અથવા ફાવે તેવી અવસ્થામાં કેમ ન હોય, પણ જ્યે તે હિન્દુ-આર્ય-કુળલલના હોય તો તે પુરોહિતા સમાજમાં પોતાના સ્વાભાવિક સંકેત્ય તેમજ લગ્નને લીધે, સહજ પણ આધુનિક ઓદ્યા શિવાય કદાપિ રહી શકે નહિ, પરન્તુ આ તો આપ અમર ભાઈની સદામે જેમ પુત્રી—અગર જ્યેન ઉભી રહે તેમ ફક્ત ઉભીજ રહી હતી. તેણે જરા પણ મોંઠાં ઢાંક્યું નહોતું. હવે રહી એક તેના ભયાકુળ હોવાની આગત. જીવન પર્યંત મનુષ્યને માટે ભય તો કંઈ ને કંઈ હોયજ. છેવટે મૃત્યુનો તો ખરોજ ! પણ ભય એ છે શું ? વિપદ્યસ્ત સ્થાનમાંથી નિરાપદ સ્થાનમાં જવાની એક પ્રકારની ઇચ્છા. અમારા લોકોના મગજમાં જ્યારે માનસિક તેમજ શારીરિક કષ્ટની લાગણી તીવ્ર થાય છે ત્યારે તેમનો ઇન્દ્રિય—સમૂહ આપો-આપ નિસ્તેજ બની જાય છે; જેથી તેમની ચેતનાશક્તિ ગુમ થઈ જાય છે. તેથીજ તેમના મનમાં લગ્ન-સંકેત્ય અને ભય આદિ જોવામાં આવતાં નથી. અને તેથીજ આ સ્ત્રી પણ સચેતન અવસ્થામાં છે--એવો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થતો નહોતો.

માન્યાતા કોઇ પણ પ્રકારે જ્યારે એ સ્ત્રી પાસેથી કિતર મેળવી શક્યા નહિ, ત્યારે તેમણે તે બાબત પોતાના સિપાહીઓને પૂછ્યું. તેમની ઇચ્છા યથાર્થ સમજીને, ફત્તેસિંહ નામક એક સિપાહીએ હાથ જોડીને ગોડીખાલના જંગલમાંની દુર્ધટના, મરાઠા લોકોનો અત્યાચાર, યાત્રાગુઓનો નિવાસ, પુનઃ એક સ્ત્રીની મુશ્કિતાવસ્થામાં જંગલમાંથી પ્રાપ્તિ વગેરે સર્વ વૃત્તાંત વિસ્તૃતરૂપે તેણે કહી સંભળાવ્યો.

દરબારમાં જેટલા કર્મચારી-દરબારી માણસો હતા તે સર્વ ઉપસો વૃત્તાંત સાંભળીને મહા ખેદિત થયા ! એ સ્ત્રીની શોચનીય અવસ્થા જોઇને અતિશય દુઃખિત થયા. મરાઠાઓના અત્યાચારની હકીગત સાંભળી સૌ બાયાતો ક્રોધથી કંપી ઉઠ્યા. મહા ક્રોધથી સૌ પોતપોતાની તલવારો મ્યાનમાંથી બહાર ખેંચી રહ્યા. તલવારની મૂઠપર વખતોવખત હાથ નાંખી રહ્યા. હાથમાં તલવાર પકડી, હોઠ પિસતા હલાવી રહ્યા. તેમની આંખો ક્રોધથી રાતીચોળ બની ગઈ. ભૂજઓ થડકવા લાગી-શરીર કંપવા લાગ્યું. હાજર રહેલાં મનુષ્યોએ પેલા સિપાહીનું વર્ણન સાંભળીને સહજમાં અનુમાન કરી લીધું, કે કહો ના કહો પણ આ સ્ત્રી નહોટેલા ઘોડેશ્વાર યાત્રાગુઓમાંની છે, જેમની બિના કેટલાક સમયથી ફેલાઈ રહી છે. એ બિચારી પોતાના પિતા, માતા, સાસુ, સસરા, સ્વામી અને છેવટ પોતાના ભાઈઓને ગુમાવીને ચૈતન્યહિન થઈ ગઈ છે. એ લોકોનું અનુમાન યથાસ્થિત હતું. પોતાના સ્વદેશથી કેટલેક છેટે દૂરના પ્રદેશમાં, ગુરજન આત્મીય મનુષ્યોને ગુમાવી, સર્વસ્વહિન એક કુળવતી લક્ષ્મીનાની અપરિચિત પુરુષ-સમાજમાં કેવી દશા થાય છે, તે જણાવવાની કંઈજ આવશ્યકતા નથી !

જનની શી વસ્તુ છે ? એ અમે કયી બાબામાં કહી શકીએ ? તેની તુલના અમે કયી વસ્તુ સાથે કરી શકીએ ? **जननि स्वर्गादपि गरीयसी** ” જનની-એજ જન્મદાયિ, જેની આગળ સ્વર્ગની સર્વ સમ્પત્તિ પણ તુલ્યવત તુલ્ય છે. એ કયી વસ્તુ છે ? એનું અમે કયી બાબામાં અને કયા મુખેથી વર્ણન કરી શકીએ ? **સ્નેહ, દયા, માયા, મમતા, નિઃસ્વાર્થપરતા** આદિ સમસ્ત ગુણ જો મૂર્તિમંત થઇને અમારી સમિપ આવે તોપણ શું તે

માતાની બરોબરી કરી શકે કે ? નર પશુ નર રાક્ષસ મનુષ્યો દ્વારાએ જન-
નિની શોચનિય દશા જોઈને ક્યું યુવતી રત્ન ધૈર્ય ધારણ કરી શકે ? પર-
મયુર-જીવનદાતા અને જીવનપાલક પિતાનું દુષ્ટ મનુષ્યો દ્વારા માર્યા જવું,
એ કયી કન્યાથી સહન થઈ શકે ? વિશેષ કરીને સતી રમણીના હૃદયાકાશનો
પૂણેચંદ્ર, અનેક આશાઓના એક ભંડાર રૂપ-સ્થાન સ્વરૂપ, જીવનનું એક
માત્ર અવલમ્બન, સમસ્ત ઐશ્વર્યના એક કારણરૂપ, પરમારાધ્ય પતિ-દેવતાને
ગુમાવીને પણ જે યુવતી જીવન ધારણ કરી શકે છે, તે કેવળ વિધાતાના
વિધાનની મહાન વિચિત્રતાજ છે !

પરમાત્માએ જેટલા દિવસને માટે મનુષ્ય-જીવને આ સંસારમાં મોકલ્યા
છે, તે ઉપર વધ-ઘટ કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી. અનેક આત્માઓ પળે
પળે કરાળ કાળના ગ્રાસ થતા જણાય છે. છતાં મનુષ્ય પ્રાણી તો જીવન ધારણ
કરી કર્મક્ષેત્રમાં અટક્યા સિવાય આમતેમ કર્યાજ કરે છે. વિધિની એવી
વિચિત્રતાથીજ દરબારમાં ક્લેષી સ્ત્રીનું પ્રાણ પંખેર તેના દેહ-પિંજરમાં અટકી
રહ્યું હતું. પરંતુ તેની પત્યેક ઇન્દ્રિયો કાર્યશૂન્ય થઈને નિસ્તેજ બની ગઈ
હતી. મહદ્દુઃખાનિ માન્ધાતાએ એ સર્વ માત્ર સહજ અનુમાનથીજ જાણી
લીધું. સ્ત્રીની અવસ્થા અને દુર્દશા જોઈને તેના હૃદયમાં દયાનો અપૂર્વ સં-
ચાર થયો. એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી પોતાના આસનને ટેકવી તેઓ બેસી
ગયા. બાદ તેમની આગ્રાથી બે સેવિકાઓને બોલાવવામાં આવી, અને તે
બન્ને ઉક્ત લલના કહો કે વિદેશિનીને હરેક પ્રકારે સમજાવી તેનો હાથ
પકડી કિલ્લામાં લઈ ગઈ. ત્યાં તેને ખાવા-પીવાનો, ઉડવા-બેસવાનો સર્વ
પ્રકારનો સારી રીતે બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. આ દુઃખની પળે પણ તેના
નસિય પ્રમાણે તેને જોઈએ તેવાં સુખ-સાધન વિના પરિશ્રમે પ્રાપ્ત થયાં !

માન્ધાતા ! વિદેશિની પર આટલું બધું બહાલ શું ?

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

દુર્ઘટના.

પા ૫ માસની એક સંધ્યાનો સમય છે. સૂર્ય ભગવાન પોતાના પ્રબળ તાપકારી કિરણોને સમેટી અસ્તાચળમાં આવી સમસ્ત દિવસના પરિશ્રમથી થાકેલા આખરે શાન્ત ચિત્તે વિશ્રાન્તિ લે છે. લાલ, કાળા, લીલા પીળા, વાદળી આદિ પંચરંગી આભાસ વડે પશ્ચિમ ગગન-પ્રદેશ શોભાયમાન થઇ રહ્યો છે. માનો કે, “ સો ઉંદર મારીને મીની બાધ પાટ ખેડાં ! ” એ કહેવત અનુસાર આ સમયે સૂર્યનારાયણ મહારાજ સૃષ્ટિને શાન્તિનો પાઠ સંભળાવી રહ્યા છે. સાત્ત્વિક ભાવ ધારણ કરવાની સંસારી જીવોને શિક્ષા કથી રહ્યા છે. ખરા મધ્યાહ્ને તેમને એ સાત્ત્વિક ભાવનાનું સ્વપ્ન પણ નહિ આવ્યું હોય ! સમજાય છે કે: એ દેવ પણ સમયનેજ માન આપે છે ! ગમે તેમ પણ સાયંકાળની તે કંઈ શોભા ! વાહ ! પાક્ષગણ શાખા-પ્રશાખા પર આમ તેમ ઉડતાં, ખેસતાં, મીડી મીડી કર્ણપ્રિય કથા તેમની દિવ્ય વાણીમાં કહી રહ્યાં છે, પણ અમે સંસારના વિષયિ-પામર આત્માઓ તે ક્યાંથી સમજી શકીએ ? કાગડાઓનાં ટોળે ટોળાં “ કા, કા, ” કરતા સીધા પોતાના વિશ્રામ સ્થાન તરફ ચાલ્યા જાય છે. ટોળાથી સહજ પાછળ પડી ગયેલા એક બે કાગડા રેલવે ચાલવાનો અવાજ સાંભળીને ત્રિજ્ઞ વર્ગના યાત્રિઓની માફક, પોતાના દળની પાછળ પાછળ ગભરાયેલા જેવા ચાલ્યા જાય છે. જાણે એ જીવનની પાછળ ધસડાતા ત્રિજ્ઞ વર્ગના તમેલા ! એમનામાં સ્વતંત્ર શક્તિજ ના મળે; તેમને તો માત્ર પરાધિન થઇ પાછળ ધસડાયાજ જવાનું ! ચારે દિશામાંથી પવનના સુંસવાટા વહી રહ્યા છે. જ્યાં નજર પડે ત્યાં માત્ર અધકાર, અધકાર અને અધકારજ ! અંધારામાં અથ-

ડાતાં ઘસડાતાં વખતે ઠેશ પણ વાગી જાય ! બાધ ! ત્યારે શક્તિ ! વનની
પરાધિનતા-પરતંત્રતા કોને કહેતા હશે ?

ચાકર કેરી ચાકરી, ચટ દધ વહા કરી દે;

ચાકર કેરી વહા કરી, વહૂલે વહડતી રહે !

આ સમયે ગોડીખાલ ધર્મશાળાની નજીકની સડક પર થઇને કેટલાક
યાત્રાળુઓનું એક ટોળુ દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલ્યું જતું હતું. જાણાય છે કે:
એઓ સર્વ એકઠા મળી ભગવાન જગદિશચંદ્રનાં દર્શન કરવા જાય છે. આગળ
જઇને કોઇ એક ખીજી ધર્મશાળામાં વિશ્રામ લેવાની અપેક્ષાથી તેઓ કંઇક
ત્વરાથી ચાલી રહ્યા છે. આખા દિવસના પરિશ્રમથી તેઓ થાકી ગયા હતા;
જેથી વિશેષ વાતાવિત કરવા તરફ તેમનું લક્ષ્ય નહોતું, તેઓ માત્ર ચુપચાપ
ચાલ્યાજ નતા હતા. તેમના પહેરવેષ પરથી જાણાય છે કે: તેઓ પશ્ચિમ
હિન્દુસ્થાન તરફના રહેવાસીઓ છે.

જે સમયની આ વાર્તા છે, તે સમયે હિન્દુસ્થાનમાં રહેલે ગાડી નહોતી.
સાધારણ માણસો ટટ્ટુપર તથા પૈસાદાર લોક ઘોડા તેમજ ઉંટપર સ્વાર થઇ
યાત્રા કરવા જતા હતા. એ યાત્રાળુઓમાં ત્રણ સ્ત્રીઓ તથા પાંચ પુરૂષ
હતા. સૌ ટુપર સ્વાર થયાં હતાં. આ આઠ ટટ્ટુથી અલગ ખીજાં પણ
કેટલાંક ટટ્ટુ હતાં, તે ઉપર માત્ર સરસામાન લાદેલો હતો, અને ચાર માણસો
“હક હક” કરતા પોતાની આગળ તેમને હાંકે જતા હતા. આ યાત્રાળુ-
ઓની આગળ પાછળ થઇને લગભગ આઠ દશ હથિયારબંધ માણસો પણ
ચાલ્યાં જતાં હતાં. એ લોકો તેમના અંગરક્ષક હતા.

ચાલતાં ચાલતાં યાત્રીઓએ અચાનક જોયું કે તેમની પાછળ એ ઘોડે-
સ્વાર ખુબ ઉતાવળા ચાલ્યા આવે છે. ધીરે ધીરે તેમની સંખ્યા ત્રણ-ચાર-
પાંચ-છ સુધી વધી ગઇ. તેઓ ધણી મજબૂત હતા અને સાથે હથિયારબંધ
હતા. તેમના ઘોડા પણ તેવાજ હુષ્ટ-પુષ્ટ અને ચાલવામાં ખરેખર પાણ્ડિત્ય
હતા. ચાલુક લગાવવાનો મોખજ ખાય નહિ ને ! આ સ્વારોની નજર કોઇપર
નહોતી. છનામાના સીધા ચાલ્યા જતા હતા. પણ તેમ છતાં જો કોઇ ચાલક
માણસ આ જગાએ હોત તો તે સમજી શકત કે: તેઓ યાત્રાળુઓ તરફ

અતિ ધ્યાન પૂર્વક જોતા ચાલતા હતા. પહેલાં તો તેઓ યાત્રાળુઓના ટોળાથી કંઈક છેટે છેટે ચાલતા હતા, પણ ધીરે ધીરે તેઓએ પોતાના ઘોડા યાત્રા-
ળુઓના ટોળામાં દાખલ કર્યા, એટલે સુધી કે તેમના ઘોડા અને સ્ત્રીઓનાં ટંકુ
એક બીજાને અથડાતાં ચાલવા લાગ્યાં. એ જોઈને યાત્રાળુઓમાંના એક
હથિયારબંધ રક્ષકે તેમને વેગળે રહેવાને કહ્યું; પણ સ્વારોએ તેના એ શબ્દો
એક કાને સાંભળ્યા અને બીજે કાને કાઢી નાંખ્યા; તે તરફ લક્ષ્ય જ ન
આપ્યું, અને હવે તો તેઓ વળી યાત્રાળુઓને અથડાઈને તેમની ભેગાજ
ચાલવા લાગ્યા. તેમની આ દૃષ્ટતાથી રક્ષકો ધણા નારાજ થયા અને તેઓ
પ્રત્યેક ઘોડેસ્વારની લગામ પકડી ખેંચવા લાગ્યા.

આ જોઈને એક સ્વારે મહા જોસથી એક ઘુચલ વગાડ્યું. તેના
અવાજ સાંભળતાંજ ચારે દિશામાંથી સેંકડો હથિયાર બંધ ઘોડેસ્વાર
“મારો, મારો,” કરતા દોડી આવ્યા, અને યાત્રીઓના ટોળાને ઘેરી લીધું.
આ દેખાવ જોતાંની સાથે યાત્રીઓ ધણા ગભરાઈ ગયા—ભયભિત થયા, અને
આશ્ચર્યચકિત થતાં કેટલાક સમય સુધી તો “કિં કર્તવ્યવિમૂઢ” બનીને
માત્ર ઉભાજ રહ્યા. એકાએક વ્યાઘ્રના હુમલાથી હરિણીની જેવી દશા થાય
છે, તેવીજ દશા યાત્રી દળમાંની સ્ત્રીઓની થઈ રહી, અને તેઓ માત્ર કે.
ળના પત્ર સમાન થર થર ધ્રુજવા લાગી.

જો કદી યાત્રાળુ મંડળ પોતાની માલ-મતાની દરકાર કર્યા સિવાય
એ સ્વારોની શરણે ગયું હોત તો, ધણા ભાગે તેમની જીવન રક્ષા થઈજ
ગઈ હતી; પણ પરમાત્માએ એવા અપમાનજનક કાર્યદ્વારા પ્રાણનું સંર-
ક્ષણ કરવા ક્ષત્રિઓને કહ્યું નથી. પરમાત્માનો એ આદેશ નથી કે ક્ષત્રિ-
ઓએ શત્રુઓનું શરણ—આધિનતા સ્વીકાર કરવી. ક્ષત્રિઓ શરીરમાં પ્રાણ-
હોય ત્યાં સુધી શત્રુઓની આધિનતા સ્વીકારવાનું સમજ્યાજ નથી. ક્ષાત્ર
ધર્મ મુજબ—તેમના માનવા પ્રમાણે જેઓ ગૌઆણ્ણણ અને સ્ત્રીઓનું સંરક્ષણ
નથી કરી શકતા તેમનું જીવન વ્યર્થ છે ! એવા માણસોની સમાજમાં કલંક
રૂપે ગણત્રી થાય છે ! યાત્રાળુઓના ટોળાના મુખ્ય રક્ષકે એકદમ હુકમ કર્યો
કે : “સૌ પોતપોતાના કામ માટે તૈયાર રહો.” હુકમ સાંભળતાંજ રક્ષકોએ

પોત પોતાના મ્યાનમાંથી તલવારો ખેંચી કાઢી, અને બીજા હાથમાં ઢાલ પકડી લડવાને માટે બરાબર તૈયાર થઇ ગયા.

લડાઇ શરૂ થઇ, પણ સેંકડો ઘોડેસ્વારની સહામે માત્ર દશ બાર માણસો ક્યાં સુધી ટકી શકે? તોપણ તેઓ ધણી હોશિઆરીથી લડતા રહ્યા. સૈન્યની સંખ્યા, શિક્ષા પદ્ધતિ, અને વિશેષ રૂપે સ્થાનની અનુકૂળતા પર હાર-જીતનો મુખ્ય આધાર રહે છે. સેનાપતિ નિકોટરે કદા જો વ્રાસને અધિકૃત કર્યું હોત તો વોટરલૂની લડાઇનું શું પરિણામ આવત એ કોણ કહી શકે છે? વ્રાસિના યુદ્ધમાં કલાઇવનો વિજય થવાનું કારણ પણ ધણા ભાગે સ્થાનની અનુકૂળતાજ કહેવાય છે.

યાત્રાળુઓ સહજ પાછા હઠ્યા, અને ગોડીખાલની નહેર ઓળંગી એક કિંચી જગામાં વ્યૂહ રચના કરી ઉભા રહ્યા. આ જગાએથી વાઘ તેમજ નહેર વહેતાં હતાં અને પાછલી બાજુ મહાન વિકટ જંગલ હતું. જેથી એ બેઉ બાજુથી શત્રુ હુમલો કરી શકે તેવો ભય નહોતો. આગળ તેમજ દક્ષિણ તરફ ખૂલ્લું મેદાન હતું-એ બેઉ બાજુથી શત્રુઓ હુમલો કરી શકે તેમ હતું. યાત્રાળુઓએ સ્ત્રીઓને જંગલમાં એક સુરક્ષિત સ્થળે બેસાડી દીધી અને તેમની આગળ ટટ્ટેને એક દિવાલની પેઠે ગોઠવી દીધાં. એ અશ્વ-કોટના અમ્મ ભાગમાં સર્વ રક્ષકો અર્ધ વર્તુલાકાર ઉભા રહ્યા અને યુદ્ધારંભ કર્યો. આમ છતાં અમે આને યુદ્ધ કહી શકતા નથી. જો કે એક તરફથી તો ભયંકર હુમલોજ થતો હતો, પણ બીજી તરફ તો માત્ર આત્મરક્ષણાર્થેજ શત્રુનો ઉપયોગ થતો હતો. સમજો કે અસ્ત્ર-શસ્ત્ર તો માત્ર સંરક્ષણનાં સાધનો માટેજ હતાં. તથાપિ શત્રુઓ યાત્રાળુઓ તરફ એક સાથે હુમલો કરી શકતા નહોતા. એજ કારણથી તેઓ કેટલાક સમય સુધી આત્મરક્ષા કરી શક્યા હતા. જ્યારે વિનાશ નજીક આવે છે ત્યારે જેવી રીતે સૂર્યના અસ્ત થવા બાદ ચારે દિશામાં માત્ર અંધકારજ છવાઇ જાય છે, તે મુજબ ચારે બાજુથી આક્રોશનો વરસાદ વરસી રહે છે.

અસ્ત્ર પ્રહાર અને લડવા ધસવાની દોડધામથી યાત્રાળુઓનાં ટકુ એકદમ બડકી ઉઠ્યાં અને ઉલટાં તેમના સૈન્યમાં ધુસી જઈ દૂંદાકૂંદ કરવા મચી ગયાં.

તેમને વશમાં રાખવાં એ કામ મહા કઠિન થઇ પડ્યું. એ સ્થિતિનો લાભ લઇ શત્રુઓ તેમનાપર તૂટી પડ્યા. ઘેર અધકારને લીધે યાત્રાળુઓ પોતાના અને પારકા માણસોને ઝોળખી શક્યા નહિ. તેમને કંઈ સૂજળ ન પડી. તેઓતો એમની મેળે આપસઆપસમાંજ હતાહત થઇ ગયા. એતો દેખીતીજ વાત છે કે: “ અધારાની મારી એ ! ” બીજી બાબુથી શત્રુઓ! પણ તલવાર અને ભાલાના જબરજસ્ત પ્રહાર કરી રહ્યા હતા.

યુદ્ધનું અંતિમ પરિણામ શું આવ્યું, એ જણાવવાની કંઈજ અગત્ય નથી. શત્રુઓએ જોયું કે, યાત્રાળુઓ કપાઇ-ધાયલ થઇને જમીનપર પડ્યા છે. બાર-તેર માણસો મરી ગયાં છે, એ એક મૃત્યુની અસહ્ય વેદનાથી પિડિત થઈ રહ્યા છે. ત્યારે કોઈ વળી પાણી પાણીની ઝૂમ મારી રહ્યા છે. !

એ દ્રશ્ય જોઇને શત્રુઓ અતિશય પ્રસન્ન થયા, અને યાત્રાળુઓની માલ-મતા લુંટીલઇ બહેંચવા લાગ્યા. એ ડોસીઓ જંગલમાં મૃતવત્ પડી હતી; પણ તેમના શરીરપર અસ્ત્રાવાતના ચિહ્ન નહોતાં. યુવતી સ્ત્રીની તેમણે જંગલમાં ધણી શોધ ખોળ કરી પણ કંઈ પત્તો નહિ લાગવાથી, આખરે વાઘ-વરનો ભોગ થઇ પડી દશે ” એવી કલ્પના બાંધતા તેઓ પોતપોતાના સ્થાને ચાલ્યા ગયા.

તૃતીય પરિચ્છેદ.

ઉત્કલનો પતન કાળ.

પ્રથમ પરિચ્છેદમાં જે ઘટનાનું વર્ણન છે, તે ઘટના પ્રાયઃ અસો વર્ષ અગાઉની છે. એ સમય ઉત્કલના અધઃપતનનો અંતિમ સમય હતો. સુપ્રાચીન ગ્રીસ દેશનું પતન થઇ ગયું, રોમ ડેડ ઉગતિના શિખર પર ચઢી આખરે અવનતિના અગાધ સમુદ્રમાં ગચડી પડ્યું, અને જગદ્વિખ્યાત મિશ્રનો પણ સૌભાગ્ય સૂર્ય અમટીને પુનઃ અસ્ત થઇ ગયો !

વધારે શું કહીએ:-ચતુષ્પતેઃ કમતા મથુરા પુરી । ચતુષ્પતેઃ કમતોત્તર કોશલઃ “ ત્યાં પછી ઉત્કલનું મુખ સામ્રાજ્ય ક્યાં સુધી સ્થિર રહી શકે ? ગમે તેમ હો, આ પ્રસંગે ઉત્કલની આન્તરિક તેમજ રાજનૈતિક અવસ્થાનો અમારી નવલકથા સાથે જોડેલો સંબંધ છે તેટલા પૂરતો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવો ઉચિત સમજાશે છીએ.

વર્તમાન સમયમાં, ઉત્તર ભારતના પંજાબ પ્રાન્તથી લઇને શ્રી ક્ષેત્ર (જગન્નાથ) પર્યંત, દક્ષિણમાં સમુદ્ર કિનારાના મદ્રાસ, રામેશ્વર થઇને, પશ્ચિમીય સિમાનાં પુના, મુંબઇ આદિ સ્થાનોને સ્પર્શ કરતી, ભારતના શરીરપર યજ્ઞોપવિત સમાન જે રેલ્વે સડક ચાલી ગઇ છે, તેનું આ સમયે* કંઈ નામ નિશાન કે ઠામ-ઠેકાણુ નહોતું.

ભારતનો અધિક ભાગ ગહન જંગલોથી ભરેલો છે. તેમાંથી સહિસ-લામત જવું-આવવું એ મહા વિકટ કામ છે. જે સમયની આ કથા છે. તે સમયે એક સારી સડક પણ ન હોતી, પંજી નદી-નાળાંમાં પૂલ તો હોયજ ક્યાંથી ? વર્ષા ઋતુના દિવસોમાં યાત્રાગુઓ સીધે રસ્તે જઈ શકતા નહોતા. જંગલ અને પર્વત પર થઇને, મહા ચક્કર ખાઇ ખાઇને માર્ગ કાપવો પડતો. બનારસથી શ્રીજગન્નાથપુરી આવતાં લગભગ એ-ત્રણ વર્ષ નીકળી જતાં. માર્ગમાં મ્હોટાં જંગલ આવતાં જેમાં ભયાનક-દિંસક પશુઓનો તો કંઈ પારજ ના મળે ! વળી સ્થળે સ્થળે નિર્દય ચોર-લૂંટારાઓના રહેઠાણુ હતાં. તે સમયે બંગાળા, બિહાર અને ઓરીસામાં મુખ્યત્વે કરીને એક જાતના અમાનુષિક પ્રકૃતિના લોક આમતેમ રખડતા ફર્યા કરતા હતા. તેઓ મરાઠા લૂંટારૂઓ હતા. આધુનિક પ્રવાદ મુજબ અમે એ મરાઠાઓને ચોર કહ્યા પણ યથાર્થમાં-ખરૂં જોતાં એ વાત સત્ય નથી. જે કોઇ દરિદ્ર, લક્ષ્મીહિન, દુર્ભાગિ માણસ બૂખના દુઃખે પિડિત થઇ કોઇ ધનવાનના ઘરમાંથી અથવા ગમે ત્યાંથી માલ-મતા યા પૈસા ફાવે તે ચોરી જાય તેને તો અમે ખેશક ચોરજ કહીએ છીએ; પણ જેઓ આખાં ગામનાં ગામ મ્હોટા નગરનાં નગર બાળીને ખાખ કરી નાખે, જેઓ નિર્દોષ, સરળ હૃદય,

* જે સમયનું વર્ણન કરીએ છીએ તે.

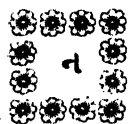
શાન્તિપ્રિય મનુષ્યાની રક્ત પ્રવાહથી ભૂમિને કાદવ-કચ્છડમય કરીનાખી તેમના ન્યાયોપાર્જિત, કુટુંબ પ્રતિપાલનના એક માત્ર સાધન-સર્વસ્વનું હરણુ કરીલે, જેના શુભાગમનથી દેશની શાન્તિ, સુખ અને સંપત્તિનો જડમૂળથી નાશ થઈ જાય અને સર્વત્ર-જ્યાં ત્યાં હાહાકાર વર્તાઈ જાય, ત્રાસદાયક બિપલ્ય આક્રંદધ્વનિ સાંભળવા પડે; શું એઓને કદી ચોર કહી શકાય કે ? નહિ, તેઓ તો અમારા પૂજ્યવીર છે ! ઇતિહાસ તેમનાં યશોગાન ગાઇને કૃતાર્થ થઈ રહ્યા છે. નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, સિકંદર, બાબર, મહમદ ગિજનવી, નાદિરશાહ એ સર્વ એક એકથી ચડતા-ઉતરતા અવશ્યમેવ વીર પુરુષોજ છે. વળી પણ “ દિલ્લીશ્વરો વા જગદિશ્વરો વા ” ઔરંગઝેબને પણ અમે સર્વોશી વીર પુરુષ કહી શકીએ છીએ. જજીઆ વેરો નહિ આપવાથી તેણે હિન્દુઓનાં અનેક આખાં ગામનાં ગામ, શહેરનાં શહેર સળગાવી-ભસ્મિભૂત કરી નાંખ્યાં હતાં, અને અસંખ્ય હિન્દુઓના પ્રાણ લીધા હતા. નિર્દોષ આત્માઓના રક્તથી ભૂમિને રંગી નાંખી હતી ! તેમ છતાં અમે શાન્તિપ્રિય રાજભક્ત હિન્દુઓ શાંતજ રહ્યા હતા. અમારી રાજભક્તિની એ કસોટી વખતે પણ અમે રાજભક્તજ રહ્યા છીએ. તેથીજ તેમને અમે વીર પુરુષ કહીએ છીએ !

ઉપરોક્ત સૂત્ર મુજબ મરાઠાઓ પણ ખરેખર વીર પુરુષોજ કહી શકાય છે, એ શું અમારી એ કસોટી માટે અમને મુસલમાનો ધન્યવાદ નહિ આપે ? કેમકે ગ્રામ-દાહ, લોક-હત્યા, પરદ્રવ્ય હરણુ ઇત્યાદિ જે વીરોનાં કર્તવ્ય છે, તેનું તેમણે યથાર્થ પાલન કર્યું છે. તેમના મુખ્ય સૈન્યની વાત કોરણે મૂકી જોઈતાં તેમનાં ન્હાનાં ન્હાનાં ટોળાં હતાં-છૂટા છવાયા ધોડેસ્વાર હતા તેઓનો મુખ્ય ધંધો-કર્તવ્ય માર્ગ એ હતો કે, જતા આવતા યાત્રાળુઓ પર હુમલા કરી તૂટી પડી, તેમને હરેક પ્રકારે હેરાન કરી તેમની માલ-મતા જે કંઈ હોય તે લઈ-પડાવી લેવું ! ગોડીખાલ નજીકની જે દુર્ધટનાનો હેવાલ વાંચકોએ દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં વાંચ્યો છે, તે પણ એક એવીજ મરાઠાઓની હુકડીની વીરતાનો પ્રતાપ છે !

ચતુર્થ પરિચ્છેદ.

સૂએદાર અલિવદીખાં.

ન વાજ અલિવદીખાંના સમયમાં અંગાળાના સુખા, મરાઠાઓ દ્વારા કેવી રીતે નષ્ટ-બ્રષ્ટ થઈ ગયા હતા, તે કથા ઇતિહાસપ્રેમી વાંચકોથી કંઈ અજાણી નથી.

નવાળે વિચાર્યું કે હવે રાજ્ય—રક્ષાનો એકે સરળ માર્ગ નથી, કેમકે ચારે બાજુથી અનેક પ્રકારની વિપત્તિઓ આવીને ઉપસ્થિત થઈ છે, જે વર્ષથી દિલ્લીમાં ખજાનાની રકમ પણ મોકલી શકાઈ નથી. મન્સુખદાર મુરદખાં મહમ્મદશાહ આદશાહનો શાહી પરવાનો લઈને મુશિદાબાદમાં આવી પહોંચ્યો છે, અને ખીજી બાજુ મરાઠા આલાજીરાવ પેશવાએ લખી મોકલ્યું છે કે: “એથના રૂપિયા સત્વર નહિ અદા કરવાથી હું જાતે આવી તે વસુલ કરવાની ઉચિત વ્યવસ્થા કરીશ.” જેથી પેશવાની સાથે લડવાનું પણ નિશ્ચયાત્મકજ છે. આ તરફ સૈનિકોને દર માસે નિયમિત પગાર નહિ મળતો હોવાથી, કેટલાક પોતાના પગારમાં ત્રણો લાંબો વખત નોકરી કર્યા છતાં કંઈ વધારો નહિ થવાથી વગેરે અનેક કારણોથી અસંતુષ્ટ થયા છે. જેઓ વિદેશી હતા તેઓ પણ રાજનામાં આપી રકૂચકર થવા માંડ્યા છે ! સેનાપતિ મીરહબીબે મેદનીપુરની સમિપના ઘાટ પર જઈને મરાઠાઓનો માર્ગ રોક્યો હતો; પણ હવે તે પણ સસૈન્ય દુશ્મનોને મળી જઈ ઉલટું હુમલો કરવા તૈયાર થયો છે.

નવાળે ધાર્યું કે આ સધળી આફતોનું મૂળ કારણ મરાઠો બાસ્કર પણિડતજ છે. પણિડત પર જો કંઈ પણ દાખ રાખવામાં નહિ આવે તો રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું કામ ત્રણું મુશ્કેલ થઈ પડશે.

ભાસ્કર પણ્ડિત આલેશ્વર બંદર નજીક રહેતા હતા. એ પ્રદેશમાં નવાખી અધિકારનું કોઈ પણ ચિહ્ન નહોતું. આલેશ્વર બંદરનો નવાખ ફેજદાર કલ-તૂખાં નાસી જઈને કેન્દુરના જંગલમાં છૂપાયો હતો. આ પ્રકારે બંદરવાન, કાઢુઆ, હુગલી, નદિયા આદિ પ્રદેશના પણ અનેક સારા સારા માણસો પોતપોતાનાં યાજી—અચ્ચાં તેમજ ધન—માલ લઈ કરીને જહાંગીરપુર, માલદા, રામપુર, બોઅલિઆ આદિ નિર્જન-જંગલી સ્થળોમાં છૂપાયા હતા. આલેશ્વર બંદરમાં નવાખના જેટલા સિપાહી હતા તેમને મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. સાલંદી નદીના ઉત્તર ભાગથી લઈને કંસાવ-તીના દક્ષિણ ભાગ પર્યંત નવાખી સૈન્યનું નામ નિશાન સુદ્ધાં નહોતું. જમકુંડા દૂર્ગ-ગઢના રાજવદલગંજન શાહ, બંદરગઢના વિજયમદલ, આલિઆપાલના હરિહર સામંત આદિ જેઓ મ્હોટા મ્હોટા યજી—પરાક્રમી જંગીરદાર-ગઢપતિ હતા તેઓ સર્વ મલ્લુખ, શિખરખૂમ, ઝાડગાંવ આદિ જંગલોમાં નિવાસ કરતા હતા. આલેશ્વરના દક્ષિણ પ્રાન્તના જેટલા જંગીરદાર હતા તેમણે નીલગિરી, જુગઝરી, વેણાગડીયા, કમ્પસારો, કમ્પિપદા ઇત્યાદિ સ્થળોમાં આશ્રય લીધો હતો. એ સમય જંગીરદારોના અધઃપતનનો હતો. નિઃસહાય થઈને તેઓ ક્યાં સુધી આત્મ સંરક્ષણનો યત્ન કરી શકે ? બંગા-ળામાં સુતાનટી અને ગોવિન્દપુર (હાલનું કલકત્તા) માં એ સમયે શાન્તિ હતી. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા નામક કંપનીના કેટલાક વ્યાપારીઓ ત્યાં લેવડ-દેવડ કરી રહ્યા હતા. તેઓએ મરાઠાઓના ઉપદ્રવોથી આત્મરક્ષણ કરવાને માટે ત્યાં એક “ મરાઠા ડીય ” નામક ખાખ ખોદી હતી. આજ પર્યંત એ ખાખનું નામ એજ છે, અને કલકત્તામાં તેનાં ચિહ્ન પણ કંઈક કંઈક જોવામાં આવે છે. અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ એ સમયે મીઠું, રેશમ, તસર તથા સુતરાઉ કાપ-ડનો વ્યાપાર કરતા હતા, એ કારણથી સ્થાનિકવાસી-દેશી-મનુષ્યોની સાથે તેમનો સંબંધ હતો. વ્યાપાર કરવાની સગવડ અને મરાઠાઓના અમાનુષિક ભયંકર-અત્યાચારથી બચવાને માટે, દૂર દેશોમાંથી પણ અનેક માણસો આવીને કલકત્તાની નવી વસ્તીમાં રહેતા હતા. આ સમયે કલકત્તા સિવાય એવું એકપણ સ્થાન—અભય—નિરાપદ નહોતું. મરાઠા ઘોડેસ્વાર કદ પળે હુમલો

કરી આખા શહેરનાં શહેર લૂંટી-ઉજાડ કરી નાંખશે, એ વિચારથી લોકો ભયભીત રહેતા હતા ! ખેતી કરવાનો સમય નહોતો. લેણુ-દેણુ, વાણિજ્ય-વ્યાપાર સૌ બંધ થઇ ગયું; પછી માલનાં નાણાં-મુડીએ મુડી મેળવવી તે પણ ક્યાંથી બની શકે ? નાણાં વસુલ કરવાનું કામ સહજ આકર્ષ થઇ પડ્યું. મુશ્કિલાબાદના નવાબનો ખજાનો ખાલી થઇ ગયો હતો. નવાબ અલિવર્દી. ખાનને એક પણ ઉપાય સૂજતો નહોતો. અંતે તેમણે ધનકુખેર જગતશેઠને ખાતુ પાડી આપી તેમની પાસેથી ૮૦ લાખ રૂપિયા દેવા કર્યા. જે વડે સિપાહીઓના પગાર વગેરે ચૂકવવામાં આવ્યા, અને સૈન્યમાં પણ કેટલાંક નવાં માણસોને દાખલ કરવામાં આવ્યાં.

પંચમ પરિચ્છેદ.

સામન્તરાય રાધવ રાયસિંહ વૈરીગંજન માન્ધાતા.

*****

ઉત્કલ વીરોના વિનાશના અંતિમ સમય સુધી, ઉત્કલ પ્રદેશમાં કેટલાક એવા વીર હતા કે : જેઓ પોતાની પ્રભુતા અને માન-મર્યાદાનું સંરક્ષણ કરવાને શક્તિવાન બન્યા હતા. ચિલકાજાલના દક્ષિણ પ્રદેશમાં અનેક દુર્ગપતિ હતા, તેઓ ગજપતિ રાજાઓના વંશજ હતા. સુદૂર નિવાસ, દુર્ગોની અગમતા અને સમર કુશળતાથી મોગલ અથવા પઠાણ લોક આ દુર્ગપતિઓ પર પોતાની સત્તા-આધિપત્ય જમાવી શક્યા નહોતા. અમારી આ આખ્યાયિકા સાથે તેનો કંઈ સંબંધ નથી.

ઉત્કલના ઉત્તર પ્રાન્તમાં આવેલા જલેશ્વર રાયવણિક દુર્ગના અધિપતિનું નામ હતું “ કામન્તરાય રાધવ રાયસિંહ વૈરીગંજન માન્ધાતા. ” એવા વિશાળગઢના અધિપતિનું નામ પણ એવુંજ કંઈક મ્હોટું હોય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી, પણ અમારા વાંચક સજ્જનો વારંવાર એ નામનો ઉચ્ચાર કરીને કદાચ થાકી જાય, એ ભયથી અમે હવે માત્ર એ દુર્ગપતિને માન્ધાતા સામન્ત એ નામથીજ સંબોધીશું. માન્ધાતાના અધિ-

કારમાં ત્રિશ હજાર સિપાહી હતા, પણ બાલેશ્વર બંદર પહાણોના કમળમાં જવાથી, ત્રિશહજાર સિપાહી પોતપોતાના સમ્માન સંરક્ષણના હેતુથી, પૌર્વાત્ય પ્રદેશોમાં ચાલ્યા ગયા હતા, જેથી હવે માત્ર દશ હજારજ સિપાહીઓ સામન્તના અધિકારમાં હતા.

ઉત્કલના અધ:પતનનું મુખ્ય કારણ, સ્વાધીન રાજ-મહારાજઓએ બાહ્ય ધર્મ અંગિકાર કરવો એજ છે. નર-રક્તનું વહન કરાવી, સ્વાધીનતાની રક્ષા કરવી, અથવા શત્રુપર વિજય મેળવવો એ અતિશય નિન્દનીય કાર્ય છે, એ સિદ્ધાન્ત અનુસાર રાજ-મહારાજઓ યુદ્ધ કરવામાં ઉત્સુક-તત્પર થતા નહોતા. રાજઓની ઉક્ત અવસ્થા જોઇને, તેમના જે શુરવીર સરદારો હતા તેઓ પણ ઉત્સાહહિન બની ગયા. ઇતિહાસ કહે છે કે: મરાઠાઓએ અથવા પહાણોએ પોતાના બાહુ બળથી ઉત્કલપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો તેમ છતાંએ મહા અન્યાયજ થયો છે !

જે સમયે ઉત્કલમાં તુર્ક તેમજ મરાઠાઓ વચ્ચે બચકર લડાઇ થતી હતી, તે સમયે માન્ધાતા સામન્ત તુર્કને શરણે રહી પોતાના દુર્ગનું સંરક્ષણ કરવાને શક્તિવાન બન્યો હતો. એથી પ્રતીત થાય છે કે: રાયવણિક દુર્ગ મહા મજબૂત અને અજેય હતો. માન્ધાતાના અધિકારમાં જે દશહજાર સિપાહી હતા તેઓ મહાન શૂરવીર, સમર્થ અને આરોક્ષિત હતા.

એ સૈનિકોને પગારમાં નગદ રોકડા રૂપિયા નહોતા મળતા. પ્રત્યેકને સ્વતંત્ર જગીર આપવામાં આવી હતી. છત્રપતિ શિવાજીના ઘોડેસ્વાર, રાજ-પૂતાનાના ક્ષત્રિય વીર તથા ગુરૂગોવિન્દ સિંહના સિખ સિપાહીઓની માફક એ લોકો પણ શાન્તિના સમયમાં ખેતી ખેડ્યા કરતા હતા; પણ જ્યારે યુદ્ધનો સમય આવતો ત્યારે તેમને લડાઇમાં ઉતરવું પડતું હતું.

પ્રાચીન ઇતિહાસપરથી જણાય છે કે: શાક્યવંશીય ક્ષત્રિય લોક પણ આ પ્રમાણે ખેતી અને યુદ્ધ બેઉ કામ કર્યા કરતા હતા.

પોતપોતાના ખેતી કામમાં નિયુક્ત રહેવાથી, સામન્તના હરેક સિપાહી દુર્ગમાં હમેશાં નિયમિત હાજર રહેતા નહોતા. જરૂર પડતાં સાંકેતિક વાઘ અથવા તોપના અવાજ સાંભળીને, અથવા તો દુર્ગની ધ્વજ ફરકતી દેખીને

સૌ યોદ્ધા તૈયાર થઇ એકત્ર થતા હતા, પ્રત્યેક કાર્યમાં તેમની એવી વ્યવસ્થા હતી કે જોત જોતામાં દશ દશ ગાકીથી દૂરના સિપાહીઓ આવીને સમયપર ઉપસ્થિત થતા હતા. ઉત્કલના સ્વાધીન મહારાજાઓના સમયમાં પણ આ પ્રકારે થોડા સમયમાં ત્રણ ત્રણ લાખ યોદ્ધાઓ રાજમહેલનાં સિંહ દ્વાર આગળ આવતા કે ખડા થતા હતા.

ઝોરીસામાં મરાઠાઓના આવવાની તપાસ રાખવાને માટે, તેમજ તેમને સુવર્ણરેખા નદી ઉતરીને અંગાળામાં દાખલ ન થવા દેવા માટે મુશિંદાબાદના નવાબે તેની સાથે મિત્રાચારી બાંધી હતી, અને તેને સશ્ત્રુદ આપીને કંઇક ધનામ પણ આપ્યું હતું.

માન્ધાતા પોતાના કર્તવ્ય પાલનથી સહજ પણ વિમુખ થયો નહોતો. તેના પ્રયત્નથી શત્રુઓ સુવર્ણ રેખાને ઉલ્લંઘી શકતા નહોતા. એ લોકોને વીરભૂમિની આજુબાજુ ધ્રુમી અંગાળામાં પ્રવેશ કરવો પડ્યો હતો, એજ કારણથી મરાઠા સેનાનાયક ભાસ્કર પણ્ડિત માન્ધાતાથી અસંતુષ્ટ રહેતા હતા, પરંતુ એવાં અનેક કારણોથી તેઓ તેનાપર પ્રભાવ જમાવી શકતા નહોતા. કહો કે માન્ધાતાને ઝપાટામાં લઇ શક્યા નહોતા.

૫૫૪ પરિચ્છેદ.

દુર્ગ કથા.

માન્ધાતાનું કોઇ સ્વતંત્ર નિવાસગૃહ નહોતું. મુખ્યત્વે તે રાય-વણિક દુર્ગમાંજ રહેતા હતા. ઉત્કલમાં એ સમયે જોટલા દુર્ગ મુખ્ય હતા તે સર્વ દુર્ગમાંજ તેઓ વારા ફરતી નિવાસ કરતા હતા.

રાયવણિક દુર્ગ ઘણો પ્રાચીન હતો. ઉત્કલનાં પ્રત્યેક ગદમાં તે એકજ માત્ર સર્વ શ્રેષ્ઠ, વિશાલ અને મજબૂત હતો. દુર્ગની અંદર લગભગ એક-લાખ જોટલું સૈન્ય રહીને બહાર શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરી શકે તેમ હતું.

તેની ચારે બાજુ પથરનો મહા જગરદસ્ત-મજબૂત કોટ હતો; તેમાં સ્થળે સ્થળે છિદ્ર પાડેલાં હતાં. સિપાહી લોક એ છિદ્ર દ્વારા બહારના શત્રુઓપર અસ્ત્ર-શસ્ત્ર પ્રહાર કરી શકતા હતા; તેમ છતાં બહારથી આવતાં બાણ તેમના સુધી પહોંચતાંજ નહોતાં. મઠની ચારે બાજુ ફરવાને માટે પ્હોળો-સ્વચ્છ માર્ગ હતો. એ માર્ગની ચારે તરફ અત્યંત ઉંચી પ્હોળી ભીંત બનાવેલી હતી. તેની ઉપર નીચે વાંસ અને ખપાટિયાં બીજાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ ભીંતની ચારે બાજુએ એક ઉંડી ખાઈ હતી, તેમાં હમેશાં પાણી ભરેલું રહેતું હતું. દુર્ગમાં પ્રવેશ કરવાને માટે સિંહદ્વાર સમ્મુખ ખાઈપર એક લાકડાનો પૂલ બનાવવામાં આવ્યો હતો. એ પૂલ એવી રીતનો બનાવવામાં આવ્યો હતો કે, સમયપર તેના બે ભાગ કરીને પાણી ઉપરથી અલગ કરી-ઉપાડી શકાય તેમ હતું અને કામ પડતાં ફરી પાછો જોડી દેવાય તેવો હતો. કોટને ચારે બુણે ચાર ગોળાકાર બુર્જો બનાવવામાં આવ્યા હતા. એ બુર્જો પર, ત્રણે દિશા તરફ મ્હોં કરીને ત્રણ મ્હોટી મ્હોટી તોપો ગોઠવવામાં આવી હતી. અને તેની અંદર વિશ વિશ તોપચીઓ રહી તોપો ચલાવી-ફેંડી શકતા હતા. સિંહદ્વારની બે બાજુએ શિશ્પ કળાના નિર્દેશન સ્વરૂપ પથરના બે મ્હોટા મ્હોટા સિંહ મુકવામાં આવ્યા હતા. એ સિંહોની પાસે ઘડીઆળના જેવી બે વિશાળ તોપો રાખેલી હતી. દુર્ગની અંદર કોટથી થોડેક છેટે, ચારે તરફ રહેવાની જગાપર ભીંતો બનાવવામાં આવી હતી. એ ભીંતો પણ કંઈ થોડી ઉંચી નહોતી. દુર્ગના કોટપર સ્થળે સ્થળે કેટલીએક ચોકીઓ બનાવવામાં આવી છે, એ ચોકીઓ ઉપર રાત-દિવસ સિપાહીઓનો સખ્ત પહોરો રહેતો હતો. એ સિપાહીઓને બહુજ સાવ-ધાન રહેવું પડતું તેમજ તેમની દ્રષ્ટિ પણ દુર્ગની અંદર બિદલ નહોતી રહેતી.

સિંહ દ્વારથી માંડીને જ્યારે ત્રણ ભીંતો પસાર કરાતી ત્યારે ડેઠ અંતર નિવાસ-ગૃહમાં પ્રવેશ કરી શકતો હતો. સિંહદ્વારની લગભગ બે મ્હોટાં મકાન બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. તે દુર્ગનાં અસ્ત્રાગાર હતાં, અને નાના પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રથી ભરેલાં હતાં. દક્ષિણ બાજુ વળી જે એક વિશાળગૃહ

હતું, તે માન્ધાતાનું દરબાર-ભુવન હતું. બીજા ભાગમાં પ્રવેશ કરવાને માટે જ્યાં આગળ દરવાજો હતો ત્યાં પહેરેગિર ઉભા રહેતા હતા. તેની આગળ પણ વિસ્તૃત આંગણ હતું, તથા તેની ચારે તરફ ઘર હતાં. એ ઘરોમાં દુર્ગના મહોટા મહોટા રજવાડી-દરબારી માણસો કામ કર્યા કરતા હતા. એક જગાએ જે સુંદર ઘર બનાવવામાં આવ્યું હતું, તે માન્ધાતાનું ખાસ દરબાર-ગૃહ હતું. તેઓ હમેશાં ત્યાં રહેતા હતા, અને પોતાના કર્મચારીઓ સાથે સમયે સમયે સલાહમસલાત પણ ત્યાંજ કરતા હતા. કામ વિશેષ આવી પડતાં બહાર દરબાર-ભુવનમાં જવું પડતું હતું. ત્રીજા ભાગમાં અંતઃપુર બજાવવામાં આવ્યું હતું. તેમાં પ્રવેશ કરવાને માટે બે દરવાજા હતા. એક દાર ઉપર વૃદ્ધ પહિંડત રહેતા હતા. બીજા ઉપર સ્ત્રીઓનો સખ્ત પહેરો રહેતો હતો. અંતઃપુરમાં પણ અનેક ખંડ બનાવવામાં આવ્યા હતા. તેમાંથી અનાજના કોઠારની સ્લામેના જે ત્રણ મહોટા મહોટા ખંડ હતા તે સામન્તજીને સુવા-બેસવાને માટે તથા આમોદ-પ્રમોદ સારૂ મુકરર કરવામાં આવ્યા હતા. રાયવણિક દુર્ગ અને દુર્ગાધિપતિ સામન્ત-માન્ધાતા મહોદયનું ગૌરવ ઉત્કલ પ્રાન્તમાં સુવિખ્યાત હતું. યોગ્ય દુર્ગપર, યોગ્ય અધિશ્વરે આધિપત્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું, પરન્તુ અભાવ માત્ર એકજ વસ્તુનો હતો. જગન્નિયંતા જગદિશ્વરે કોઇના નસિબમાં અખણ્ડ સુખ-ભોગ નથી લખ્યું. ધન, જન, સ્વાસ્થ્ય, આધિપત્ય, કીર્તિ, કોઈપણ વાતની ન્યુનતા રહી તો માણસ દુઃખી થઈ જાય છે. અમારા માન્ધાતા મહાતુભાવ મહા ભાગ્યશાળી હતા. સુગઠિત-શરીર, સ્વસ્થ-શરીર, તથા અસ્ત્ર સંચાલન, અશ્વ-ગજનૌહન ઇત્યાદી અનેક રીતે યુક્ત હતા. અતુલ સંપત્તિ, નિરંકુશ અધિપત્ય, નિષ્કલંક ચારિત્ર્ય, તથા દ્વિગન્ત વ્યાપિની કીર્તિ વગેરે કોઈ પણ વસ્તુનો અભાવ નહોતો; તોપણ એક મહા કિમતી-અદ્વિતીય અભાવ-ખોટ રાત-દિવસ તેમને હૃદયમાં કાંટાની માફક ખૂંચ્યા કરતી હતી. એ અન્ય કંઈજ નહિ માત્ર-એક વંશધર-પુત્રનોજ તેમને અભાવ હતો. આ અતુલ સંપત્તિનો ઉપભોગ કરનાર, ઉત્તરાધિકારી તેમની પાછળ કોઈ નહોતું. શું ભગવાન તે ખોટ પૂરી નહિ પાડે ?

જીવન પર્યંત અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરી, પ્રાપ્ત કરેલી પોતાની

સંપત્તિ જેના હાથમાં સોંપી, મનુષ્ય આ લોકમાંથી પ્રયાણ કરતી વખતે પોતાની જાતને ધન્ય સમજે છે. નિતાન્ત પરદેષિ અને પરસ્ત્રી હરણ કરનાર મનુષ્ય પણ જેની વિદ્યા-બુદ્ધિ અને ધન-માનમાં પોતાથી અધિક જોઈને પોતાનાં પૂર્વ-તપ અને દયામય ભગવાનની અમિત કૃપાનું સ્મરણ કરે છે, અને વધારે તો શું પણ જેના દર્શન માત્રથી મનુષ્ય પોતાનાં અનંત સંકલ્પને ત્રીવાર ભૂલી જાય છે, જેને માટે તે પોતાનો પ્રાણ સુદ્ધા વિસર્જન કરવાને ખુશીથી તૈયાર થઈ જાય છે, તે પુત્ર રત્ન જેના ઘરમાં નથી તે મનુષ્ય, અનેક પ્રકારનાં સુખ વડે સુખી હોય તોપણ તે મહા દુઃખીજ જણાય છે. જે ઘરમાં પુત્ર નહિ-તે ઘર શૂન્ય કહેવાય છે. જે પ્રમાણે ચંદ્ર વિનાનું ગગન-મંડળ, પુષ્પ વિનાનો ઉદ્યાન, ગંધ વિનાનું પુષ્પ, નીતિ વિનાનું શ્વરાતન, અને આંખવિહિન સૌન્દર્ય, સૌન્દર્યના નામને લગ્નજે છે, શોભા આપતું નથી, તેવી રીતે રીતે પુત્ર વગરનું ઘર પણ કદાપિ શોભાયમાન જણાતું નથી. વેદનું કથન છે કે: “ **આત્મા વૈ પુત્ર નામાસિ** ” અનેક રાજાઓ પોતે કરેલા ધૈર અત્યાચાર-પાપના પરિણામે સંતાનહિન થઈ જાય છે, પરંતુ અમારા માન્ધાતાજી તો પાપ અને અધર્મ એ શું છે તે સમજતાજ નહોતા. સ્વપ્નમાં પણ તેમણે પાપ-અધર્મ આચરણની કલ્પના સરખી કરી નહોતી. અર્વાચીન રાજાઓમાં તેમના જેવા ચારિત્ર્યવાન તેમજ એક પત્નીવ્રત પાળનારા તો કોઈ વીરલજ્જ હશે. તેમ છતાં પુત્ર મુખ્ય દર્શનથી તેઓ વંચિત હતા. વિધાતાના વિચિત્ર મર્મ-ભેદનો પાર પામવો એ મનુષ્ય શક્તિની બહાર છે. દુનિયા ભણે તેમને ભાગ્યહિન ગણે, પણ તેઓ જાતે પોતાના ભાગ્યની નિન્દા કદી કરતા નહિ, તેનું એક કારણ માત્ર તેમની પતિવ્રતા સતિ મહાદેવીનો સુમધુર-કાર્ય-કલાપજ હતો.

મહાદેવી એ માન્ધાતાની સહધર્મચારિણી-પત્ની-હતી. તેમના અંતઃપુરમાં અન્ય એક પણ સ્ત્રી તેમના પ્રેમ-પ્રણયની પાત્ર-અધિકારિણી નહોતી. દુર્ગેશ્વરી મહાદેવીનું નામાભિધાન તેના ગુણ-કર્મ અનુસાર યથોચિત્ હતું. કોઈ નેત્રહિન-અધ મનુષ્યના પદ્મલોચન નામ પ્રમાણે મહાદેવીના નામ અને ગુણમાં કંઈ એવી વિચિત્રતા અથવા અયોગ્યતા નહોતી. રાયર્વાણક દુર્ગના અંતઃપુરમાં

સેવિકાઓ તથા અન્યાન્ય સચ્ચરિત્રા યુવતિઓ નિવાસ કરતી હતી; પરંતુ માનવાતા સાથે તેમને કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ નહોતો. એ સઘળી માનવાતાજીના સતિ સ્ત્રી મહાદેવીની માત્ર પરિચારિકાઓ અને સખી-સાહેલિયો હતી. માનનિયા મહાદેવીની સાથે રહેનાર યુવતિઓને શું અમે તેની સેવિકાઓ કહી શકીએ કે ? નહિ, તેમને પરિજન નામથી સંબોધન કરવું એજ ઇષ્ટ છે. જે કે સ્ત્રીઓ મહાદેવીની સેવા-સુશ્રૂષા કરવાને માટે નિયુક્ત થઈ હતી; પરંતુ યથાર્થમાં મહાદેવી સ્વયં તેમની ચિન્તામાં અહોનિશ નિમગ્ન રહેતી હતી. કોણે ખાધું નહિ, કોને દુઃખ થયું, કોણ ક્રોધિત થઈ, કોની પાસે વસ્ત્ર નથી, અને કોને માટે ઔષધિ-ચિકિત્સાની જરૂર છે. એવા પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાંજ તેનો સઘળો સમય ચાલ્યો જતો હતો.

મહાદેવી સૌન્દર્ય અને રૂપ-લાવણ્યમાં પણ પોતાના કૂળ અને પદ-ગૌરવના પ્રમાણમાંજ હતી. તેને જેતાંજ હૃદયમાં એવો ભાવ જગૃત થતો કે: જાણે એ મૂર્તિમંત સાક્ષાત્ જગદંબા-દેવી સ્વરૂપાજ છે. જે સૌન્દર્યને જેતાંજ હૃદયમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિનો સંચાર થાય છે. જે સૌન્દર્યની આગળ મનુષ્યોની ભાવના-ધૃત્તિ માત્ર તેના ચરણમાં આજોટવાનીજ થાય છે, તેની પદ-રજ શિરપર ચઢાવવાની સ્વાભાવિક અંતરમાં વાંચ્છા થાય છે, મહાદેવીના વદન-મંડળપર એજ સ્વર્ગીય-અનુપમ સૌન્દર્યનો વિકાસ હતો. જેમ તેની શારીરિક સુંદરતા અનુપમ હતી તેજ પ્રમાણે તેના માનસિક વિચાર અને કાર્ય પ્રજ્વાલિત પણ અવશ્ય અનુપમ હતી. તેના જેવી જ્ઞાનશીલ, દયાવતી, પરોપકારી સ્ત્રી આ સંસારમાં દુર્લભજ !

મહાદેવીને એક પણ સંતાન નથી. હિન્દુ-સમાજમાં ચાલિશ વર્ષની સ્ત્રી ઘણે ભાગે વૃદ્ધામાંજ ગણાય છે. ક્યવિહ્ ક્યવિહ્ એવી પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ હોય છે કે, જેઓ એવી પ્રૌઢ અવસ્થામાં પણ સંતાન-પ્રાપ્તિની આકાંક્ષાથી પ્રત-અનુષ્ઠાન આદિ કર્યે જાય છે, પરંતુ મહાદેવીના મનમાં કોઈ દિવસ એવો ભાવ જગૃત થતો નથી. તેને સ્વપ્ને પણ એવો વિચાર આવતો નથી. અતિથિ-પરિજનની પરિચર્યા અને સ્વામીની સેવા એનેજ માત્ર તે પોતાના જીવન તુલ્ય સમજતી હતી. એશક, ઉપાવ્રત આદિની ગણના તો હિન્દુ લલનાઓના નૈમિત્તિક કાર્યોમાંજ છે.

રાત્રિના સમયે શયન કર્યા પહેલાં બે કલાક તો તે નિત્ય શ્રીમદ્ ભાગવત શ્રવણ કરતી હતી. માત્ર ગુરુવારને દિવસે એક પણિકતા સ્ત્રી આવીને મંથની પૂજા-આરતિ કરી ચાલી જતી, માત્ર એજ દિવસ મંથ-પાઠ થતો નહિ.

સરખા દરજ્જાની દાસિઓમાં અનેક સમય કલહ-વિવાદની ધમાલ મચ્યાજ રહે છે; પણ મહાદેવીના શાસન અને દેખરેખ નીચે એ સામાન્ય નિયમ બંધમેસ્તો નહોતો. કયારેક તેમના પરિજનોમાં લડા-જંગડી ઉત્પન્ન થતી, પણ મહાદેવીને કાને જ્યાં તે વાત આવતી કે તુરતજ તે સ્વયં કલહ સ્થાનમાં જઈ ઉભી રહેતી; જેથી બંને ઝગડો તેજ સમયે પતી જતો. મહાદેવી કોઈ દિવસ કોઈને કંઈ સ્વરથી બોલાવતી નહિ. ક્રોધ ઉદ્ભવે એવા અનેક પ્રસંગે પણ મહાદેવી શાન્તજ રહેતી, પણ માત્ર આશ્ચર્યની વાત એ હતી કે: પ્રત્યેક જણ તેનાથી ઝીંઘીને ચાલતું; અને સૌ પોતપોતાના કાર્યમાં કોઈપણ પ્રકારની કંઈપણ ખોટ ન જણાય એમ સારી રીતે સમજીને કાળજી પૂર્વક કામકાજ કરતાં. શ્રીમતી મહાદેવી પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળમાં બંધે ફરી વળી જતે સર્વ વ્યવસ્થા જેતી. જે કોઈ જગાએ સહજ પણ કયરો તેની નજરે પડ્યો તો તુરતજ જતે હાથમાં સાવરણી લઈ વાળવા મંડી જતી. એ જેતાંની સાથેજ કેટલીક સ્ત્રીઓ દોડી આવતી અને તેના હાથમાંની સાવરણી લઈને તે જગાએથી પૂંજે-કયરો કાઢી નાંખતી. જેના સ્થાન પર આ બનાવ બનતો હતો તે સ્ત્રી મહા ભયભિત થતી, અન્ય સ્ત્રીઓ દ્વારા તેનાં જેવાં જેમંએ તેવાં વખાણ થતાં, અને તેથી તેને તો વિચારીને બે ચાર દિવસ સુધી તો કોઈને મ્હોં બતાવવું પણ કઠિન થઈ પડતું ! પછી કોઈ દિવસ આવો બનાવ બનવા પામતોજ નહિ. પરિજન મનુષ્યોને રહેવા ખેસવાને માટે અલગ અલગ મકાનો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. કોક કોક ઘરમાં ચાર-પાંચ માણસોની ભેગીજ રસોઈ થતી હતી. પ્રત્યેક ઘર લીંપીધું પીને સાફસૂદ્ધ રાખવામાં આવતાં હતાં. ગુરુવાર સંક્રાન્તિ અને પૂર્ણિમાને દિવસે તો સૌ ઘર અવશ્ય કરીને કંચન જેવાં રહેતાં હતાં.

આજસુ માણસો ઉપર રાત-દિવસ નજર રહેવાથી તેઓ હમેશાં પોતા-

ના કર્તવ્યમાં બરાબર લક્ષ્ય રાખતાં હતાં. મહાદેવી એ બાબત બરાબર ધ્યાન-પૂર્વક વખતો વખત તપાસ રાખતી. જેવી રીતે એ પોતે આલસ રહિત હતી, તેજ મુજબ અન્યને પણ નિરલસ બનાવવાને માટે તે ઉત્સુક હતી. દરેક પરિજનોને માટે કામની એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી કે કોઈપણ મનુષ્ય કામ વિના એક ઘડી પણ વ્યર્થ બેસી રહે નહિ. હમેશાં સહવારે નિયમાનુસાર સર્વને એક એક પાલી ચોખા યાતો જેને જે ધાન્ય જોઈએ તે અપાતું. સૌ પોતપોતાની મેળે ખાંડી-ઝાડકાને સાફ સ્વચ્છ કરીને તેનો ઉપયોગ કરતાં હતાં. જેઓ કામ કરવાને અશક્ત અને વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલી હતી, તેમને માત્ર હાથમાં તુળસીની માળા લઈ ભગવત્નામ સ્મરણ કરવાનો પવિત્ર આદેશ હતો. દરેક મંદિરમાં કથા-પુરાણ-કંઈને કંઈ હમેશાં વંચાતું હતું. તેને માટે કેટલીક પહિંડત-સ્ત્રીઓને નિયુક્ત કરવામાં આવી હતી. ડુલ ચૂંટવાં, માળા ગુંથવી, પુષ્પના છોડવાઓને પાણી સિંચવું, એ વગેરે યુવતિ સ્ત્રીઓનાં નિત્ય કર્તવ્ય હતાં. જ્યારે બે-ચાર યુવતિઓ માળા ગુંથવા અથવા તો એવુંજ કંઈ અન્ય કામ કરવા એકજ ઠેકાણે એકત્ર થતી, ત્યારે સારાં સારાં સુમધુર સ્વરે ગીત ગાવાં અને શિખવાનો વધારાનો જોગને પણ તેમના પર આવી પડતો હતો. પોતાનાં પરિજનોને નિજ નિજ કર્તવ્યમાં મગ્યા રહેવાને મહાદેવીના કઠિન શાસનની કંઈજ અગત્ય નહોતી. તેના પ્રેમ, સહાનુભૂતિ, દયા આદિ ગુણોએ તેઓ સર્વને સંખ્યાબદ્ધ કરી પોત-પોતાના કર્તવ્યપાલનમાં તત્પર કર્યાં હતાં. સર્વ મહાદેવીને સાક્ષાત્ ભગવતી-ધર્મશ્રી સમાન માન આપતાં હતાં. તેના પર તેમની અટક શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને વિશ્વાસ હતો. તેની આજ્ઞાનો અનાદર તથા તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાનું કોઈ સાહસ કરી શકતું નહિ. અંતઃપુરમાં, મહાદેવીના આવાસ-ગૃહોની સાનિધ્ય, આંગણાના મધ્ય ભાગમાં એક અતિ સુંદર વિશાળ સ્થાન હતું. તેની ચારે બાજુ થૂનાની ડોએલી કિનાર હતી, અને ચારે ખુણે ચાર ઘાટ બનાવવામાં આવ્યા હતા. પ્રત્યેક ઘાટની આમણ-સામણ એક એક ન્હાનીશી તુલસી ક્યારીઓ હતી. આસપાસ ચંપક-મીલી આદિનાં સઘન વૃક્ષ હતાં. સ્થાનના મધ્ય ભાગમાં એક કમળ-કુણ્ડ હતો. જેમાં

કમળ આદિનાં પુષ્પ હાલતાં-ડોલતાં હતાં, અને અનેક પ્રકારનાં જળચર પક્ષિ તેમાં આમોદ-પ્રમોદ કરતાં હતાં. ચારે બાજુ જૂન, ચપો, ચમેલી, ચુલામ, મોગરો, અશોક આદિ નાના પ્રકારનાં પુષ્પના છોડવા વાવેલા હતા. રંગ-મેરંગી ફુલપર બ્રમર-યૂથ ઉડ્યા કરતું હતું, તેમનો “ ગણુ, ગણુ ” થતો ગુંજરવ અને પક્ષિઓના ગાનથી કર્ણ તૃપ્ત થઈ જતા હતા. ઘણુંજ શાન્તિદાયક અને સુંદર સ્થાન હતું, તેથી પણ અધિક તુલસી અને પુષ્પના છોડવાઓની એક મનોહર કુંજ હતી. ડાકોરજીની સેવા પૂજાને માટે વૃક્ષ સ્ત્રીઓ અને પુજારણુ સ્ત્રીઓ હમેશાં એ જ કુંજમાંથી પત્ર-પુષ્પ આદિ લઈ જતાં હતાં. એ વૃક્ષ-રક્ષા મહાદેવી મહાકાળજી અને યત્નપૂર્વક કરતી હતી. રોજ જળસિંચન થાય છે કે નહિ તેની બરાબર દેખરેખ રાખતી. વૃક્ષના મૂળમાં જરી પણ ઘાસ અથવા પાંદડું અને કાદવ-કચરો કંઈ પણ રહેવા પામતું નહિ. આ છોડવાઓને-ઝાડને પાણી પિવરાવવાને માટે કેટલાક નોકરો રાખવામાં આવ્યા હતા; અને અમૂક અમૂક ભાગ દરેકને ઇલાયદો સોંપવામાં આવ્યો હતો, જેથી તેઓ દરેક મહાદેવીને ખૂશ કરવા માટે કૃપા મેળવવા માટે ષોતપોતાના સ્વાધિન વૃક્ષ-છોડવાઓની અપૂર્વ સંભાળ રાખતા હતા. ઉક્ત વિશ્વાળ-સુંદર સ્થાનની ચારે દિશામાં ચાર મંદિર હતાં, દક્ષિણાયન મંદિરમાં ગદયણિની મૂર્તિ, પૂર્વમાં ગઢેશ્વર મહાદેવ, ઉત્તરમાં દૂર્ગા, લક્ષ્મી, ગણેશ, બ્રહ્મા કાર્તિકેશ્વર અને પશ્ચિમના મંદિરમાં રાધાકૃષ્ણ, શાલિગ્રામ આદિની મૂર્તિઓ સ્થાપિત હતી. દેવીના મંદિરમાં સ્તુતિ-પાઠ અને ગદયણિના મંદિરમાં દેવાર્યન થતું હતું. અન્ય મંદિરોમાં નિત્ય દેવ-દર્શન, તથા ચરણોદક ગૃહણ કરીને મહાદેવી પોતાના આવાસ ગૃહમાં પાછી ફરતી હતી.

મહાદેવીએ કેટલાંક ભાતભાતનાં પક્ષિઓ પણ પાળ્યાં હતાં. પરિજન મનુષ્યોમાં જેઓ વૃદ્ધ હતી તેમને “રાધાકૃષ્ણ” બોલતાં શીખવવા શુક-સારિકાઓ રાખી હતી. પોષિત પક્ષિઓની મીઠી મીઠી બોલી વૃદ્ધાઓનાં “રાધાકૃષ્ણ” નામોચ્ચારણુ તથા અનેક પ્રકારનાં ગીત-ગોવિન્દ અને પૌરાણિક કથાઓના મિશ્રણથી કલ્પનિનાદિની સરિતાના “કલ્લ કલ્લ” શબ્દસમાન

અંતઃપુરમાં એક સુમધુર સ્વર ઉત્પન્ન થઈને નિત્યપ્રતિ વાયુમંડળના આન્દો-
લિત કરતો હતો. અંતઃપુરમાં પુરોષને આવવાનો પ્રતિબંધ હતો. ૬૦ વર્ષ
ઉપરની અવસ્થાવાળા વૃદ્ધ પણ્ડિત માત્ર પ્રવેશ કરી શકતા હતા. માન્ધાતાના
શયન ગૃહની વ્યવસ્થા તેમજ અન્યાન્ય સેવા-સુશ્રૂષાનાં કાર્ય મહાદેવી સ્વયં
હાથે કરતી હતી. અન્ય કોઈ તેમાં હસ્તક્ષેપ કરી શકતાં નહિ. જ્યાં સુધી
માન્ધાતા ભોજન કરતા નહિ, ત્યાં સુધી મહાદેવી જળ સરખું ગ્રહણ કરતી
નહિ. તેના ભોજન કરી રહ્યા બાદ થાળીમાં જે કંઈ અવશેષ પ્રસાદ રહેતો,
તેનેજ તે ગૃહણ કરતી. તેમાં પણ એક વિશેષતા હતી. જે પદાર્થને માન્ધાતા
સ્પર્શ કરતા નહિ, તે પદાર્થની તે ગંધ સુદ્ધાં લેતી નહિ. મહાદેવી પતિની
આશાનું કદિ ઉલ્લંઘન કરતી નહિ. હા, એક બાળ્યમાં લાચાર હતી. માન્ધા-
નાના ના કહેવા છતાં પણ તે બે-ત્રણ કલાક પતિની પદસેવા કર્યા શિવાય
કોઈ દિવસ શયન કરતી નહિ. પતિ નિદ્રાવશ થયા બાદ પોતે પતિ-પ્રભુ
નામ સ્મરણ કરતાં નિદ્રાધિન થતી. દેવ-બ્રાહ્મણ પર મહાદેવીની અચળ
ભક્તિ હતી-અટલ અતુરાગ હતો. ગમે તેમ પણ પ્રાણીમાત્ર પર તેને જે
દયા-મમતા હતી, તેની દયા-મમતા બહુજ યોડાં માણસોમાં જોવામાં આવે
છે. પરંતુ તેનો આંતરિક સ્નેહ તથા તેની આંતરિક શ્રદ્ધા-ભક્તિ સ્વામી
ઉપરજ હતી. સ્વામી એ એકજ તેનું જ્ઞાન-ધ્યાન, સ્વામી એ એકજ માત્ર
તેનો હૃદયેવ, સ્વામી એજ તેનો જીવન-જપ મંત્ર તથા સ્વામીજ માત્ર તેનું
સર્વસ્વ હતું. તેના જેટલા જપમંત્ર, દેવાર્ચન આદિ થતા હતા, તે સર્વ
સ્વામીની મંગળ કામનાને માટેજ, તથા ગૃહસ્થ ધર્મનાં કર્તવ્યપાલન, તે પણ
તેના સંતોષ-સાધનને માટેજ કરતી. પરિજનોની સુખ-સ્વચ્છંદતા તરફ એ
કારણથી તે સાતિશય લક્ષ્ય આપતી હતી કે: પોતે સ્વામીની આશ્રિત હતી.
ધર-આંગણાંને સ્વચ્છ પણ એટલાજ માટે રખાવતી હતી કે: ત્યાં આગળ
સ્વામી નિવાસ કરતા હતા. સંક્ષેપમાં એટલું કહેવુંજ યથેષ્ટ છે કે: મહાદેવી
સ્વપ્નમાં પણ પોતાને સ્વતંત્ર સમજતી નહોતી. એનો દ્રઢ સિદ્ધાન્ત એજ
હતો કે: મન, પ્રાણ, શરીર, ધન, સંપત્તિ, નોકર-ચાકર જે કંઈ છે તે સર્વ
સ્વામીનુંજ છે. એ ઉપર આપણો કંઈજ અધિકાર નથી. હા, તેમની તરફથી

પ્રતિનિધિ સ્વરૂપે તેની વ્યવસ્થા કરવી એ પોતાનો ધર્મ છે. પ્રત્યેક વસ્તુઓ સરળ તેમજ નિષ્કપટ હૃદયથી સ્વાગીની સેવામાં અર્પણ કરી દેવી જોઈએ, તેમાંજ તે પોતાનું પરમ કર્તવ્ય સમજતી હતી. બીજી તરફ માન્ધાતાનો વ્યવહાર પણ મહાદેવી તરફ તેથી પણ વધારે ઉજ્જો-પ્રશંસનિય હતો, તે પણ મન, વચન અને કર્મથી પત્નીને જે પ્રકારે સંતોષાનંદ અર્પિ શકાય તે પ્રમાણે વર્તવાને તકભાર ચૂકતો નહિ. તે એક પત્નીવ્રત ધારી નૃપકુળ ભૂપ-ણ નૃપેન્દ્ર હતો. રાજ્યોમાં એવો દામ્પત્ય રનેહ ધણીજ થોડો-ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે! શાન્તિ અને સુખ સાધનને માટે ઉભય પતિ-પત્ની સહ-યત્ન કરવાથી કોઈ પણ પ્રકારે મનોમાલિન્ય થવાનો સંભવ હોયજ નહિ. સદૈવ સ્વર્ગીય સુખ-શાન્તિ પ્રસરી રહેતી. એટલું કહી દેવું વ્યાજબીજ છે છે કે: માન્ધાતા અને મહાદેવી ઉભય દંપતિ “એક પ્રાણ અને એ દેહ” હતા. આવી શાન્તિ, આવું સુખ, આવા મધુમય સદ્વ્યવહાર, આવો સમસ્ત સામગ્રીપૂર્ણ ભણ્ડાર તથા આવો દૈવી દામ્પત્ય પ્રેમ, નેમ, દયા, દક્ષિણ્ય, પારસ્પરિક સહાનુભૂતિ અને મમત્વ રાજ્યોના અંત:પુરમાં કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતા નથી.

પુણ્યવતી, ગુણવતી, શ્રીમતી મહાદેવીના સંસર્ગથી શ્રીમાન માન્ધાતાનું અંત:પુર સાક્ષાત્ સ્વર્ગ ધામ સરખું થઈ રહ્યું હતું. એજ કારણથી સંત-નના અભાવનો ક્લેશ તે દંપતિનાં હૃદય સુધી પહોંચી શકતો નહિ.

સપ્તમ પરિચ્છેદ.

પરિવર્તન.

પ્રત્યેક મનુષ્ય કહે છે કે: દિવસો જોતજોતામાં-આંખ મીચીને ઉઘાડતામાં ચાલ્યા જાય છે તે પાછા આવતાજ નથી ને! જાણે સૂર્ય ઉઘ્યો કે આશ્વિન્યો, વાઈ પણ એ દિવસો જાય છે ક્યાં? દિવસ પર દિવસ, માસ પર માસ, ઋતુ પર ઋતુ, અને આખાં વર્ષનાં વર્ષ આવે છે.

અને જાય છે. હા, પરિવર્તન માત્ર થયા કરે છે. આજ જે સૂર્યને અમે અસ્તાચળના ગર્ભમાં છૂપાતો-સંતાતો જોઈએ છીએ, એજ સૂર્યને અમે કાલે ઉદ્યાચળના શિખર પર વિરાજીત થતો જોઈશું. માત્ર તે વડેજ રાત અને દિવસ બને છે. દિવસ કંઈ ચાહ્યા-નાસી જતા નથી-એ કંઈજ જતા નથી, માત્ર દિવસ અને રાતનું પરિવર્તનજ થયા કરે છે. સૃષ્ટિના આદિ કાળથી જે દિવસ અને જે રાત હતાં, તેજ રાત અને તેજ દિવસ આજે પણ છે, અને પ્રલય કાળ પર્યંત તે જેમને તેમ કાયમજ રહેશે. કુમ્ભારનો ચાક કંઈજ જતો નથી, તે પોતાના એકજ-નિશ્ચિત સ્થાન પર રહીને માત્ર પરિવર્તનથીજ-ચક્કર ચક્કર ફરીને-હજારો વાસણુ તૈયાર કરી દે છે. દિવસ ચાહ્યા જતા નથી પણ અમેજ જઈએ છીએ, તમેય જાઓ છો-અને વળી જાય છે અખિલ સંસારનાં સમસ્ત પ્રાણી. અમે કુદ્ર પ્રાણીની બાહ્ય, કિશોર, વાદ્ધ્ય આદિ અન્ન-પાન અને સુખ-દુઃખ, ધન-સંપત્તિ, ખ્યાતિ-પ્રતિષ્ઠા, અધિક તે શું ! પ્રાણુ પર્યંત-ધીરે ધીરે પ્રલય, પયોદધિમાં સમાઈ જવાને માટે અવિશ્રાન્ત રૂપે ચાહ્યા જાય છે. દિવસ અને રાત એ ઉભય કાળ ચક્રનાં ઉપર નિચેનાં બે પડ છે. તેની વચમાં પડીને અનાજ રૂપી પ્રાણી ગણુ નિત્ય પ્રતિ દળાયા-ઘોટ થતા જાય છે. પ્રત્યેક પળે અવસ્થાન્તર થએ જવું, એ અનંત પ્રભુનાં અનંત-અક્ષાંડની એક સનાતન વિધિ છે. અય ! મદોન્મત્ત, ક્ષમતાશાલી, પ્રભુતાવાન ધનકુમેર ! તું આ સંસારના એ દુર્લભ-નીચ પરિવર્તન-જનિત કડોર નિયમને એકદમ ભૂલીશ નહિ. અય ! વિપદ અસ્ત, રોગ વ્યાકુળ, યંત્રણા પીડિત સંસાર-વિરાગી માનવ ! તું નિશ્ચય સમજ કે હમેશાં સ્થીતિ એક સરખી-સમાન રહેતી નથી. સંસારી રોગ-દુઃખ અને યંત્રણાઓની પણ પરિસિમા છે. એક દિવસ જે છે તે બીજેજ દિવસે-બીજીજ પળે ચાહ્યાં જાય છે. સંસારમાં પરિવર્તન શીલ છે.

સંસારમાં નિવાસ કરનારાઓને અર્થ નાશ, બંધુ વિયોગ, સ્વાસ્થ્ય હાનિ, વગેરે અનેક પ્રકારની વિપત્તિઓએ અદ્રષ્ટ-સૂત્ર મુજબ એક પછી એક આવ્યેજ-પડેજ જાય છે. જેવી રીતે આકાશમાંથી વરસાદ-પડી જળા પ્રવાહના રૂપે સમુદ્રને જઈ મળે છે; એજ પ્રમાણે અનેક વિપત્તિઓ પણ

ધીરે ધીરે ચાલી જાય છે, પરંતુ જે ગઢ તે તો ગઢ, તે ફરી પાછી આવતી નથી. અમારા જીવનમાં જે કંઈ સુખ-દુઃખ, પીડાઓ આવે જાય છે, તે જો અમારા પર જીવન પર્યંત સ્વાર થઈને રહે તો અમારું જીવન કેવું દુઃખ-મય અને ભારરૂપ થઈ પડે ! સુખ અને દુઃખમાં જે ભિન્નતા છે, તેનો અનુભવ કરવા ખાતર નીતિનિપૂણ ચતુર વિદ્યાતાએ વિસ્મૃતિરૂપ આવરણની અદ્ભૂત-અલૌકિક રચના કરી છે ! અમારા શરીર પર દુઃખરૂપી આઘાતથી જે સચોટ ચોટ લાગે છે, તે ચોટની જગાએ જ્યારે વિસ્મૃતિ રૂપી પ્રલેપ લાગી જાય છે, ત્યારે તેની વ્યથા-પીડા આસ્તે આસ્તે ઓછી થવા માંડે છે. જ્યારે આઘાત સમૂળગો રૂઝાઈ જાય છે, ત્યારે ચિદ્ સ્વરૂપ એ દુર્ઘટનાનું સ્મરણ માત્ર રહી જાય છે; તેમાં કંઈ વ્યથા રહી જતી નથી. જે જનની આજ પુત્ર-શોકથી વ્યાકુળ બની ગઈ છે, અન્ન-જળનો ત્યાગ કરી માત્ર મૃત્યુનો જપ-મંત્ર જપતી તેનાજ ધ્યાનમાં બેઠી છે, તેના વદન પર અમે કોઈ ને કોઈ દિવસ હાસ્યની રેખા અવશ્ય બેઠાંચું. પોતાના જીવન-પ્રાણ સ્વરૂપ હૃદય-દેવતા સ્વામીથી બેનસિય અનેલી વિધવા પત્ની અમે પ્રત્યેક રથજે પ્રત્યક્ષ બેઠાંચું છીએ. તે પતિની હયાતીમાં કેવાં સ્નેહ-માધુર્ય ભયાં, નમતાયુક્ત વાક્યો ઉચ્ચારી પતિ હૃદય પર દૈવી પ્રેમની અપૂર્વ છાપ પાડતી દર્શે ! અમે નથી માની શકતા કે આ દુનિયામાં એવી એકપણ સ્ત્રી નહિ હોય કે જેણે પતિને એમ નહિ કહ્યું હોય કે તમારો વાળ વાંકો થાય તો હું આ દુનિયામાં જીવન ધારણ નહિ કરી શકું ! શું પતિના અવસાન પછી એ સતી સ્ત્રીઓએ પતિની સાથે પરલોક ગમન કર્યું છે કે ? અરે ! એક પર્યંત અંતરે પણ વિજ્ઞેગ વ્યાધિથી પીડાઈ એવી કેટલી વિધવા પ્રમદાઓએ પ્રાણ ત્યાગ કર્યા છે ? જવા હો એ અપ્રાસંગિક વાત. માત્ર એટલુંજ કહેવું પડશે કે આ પરિવર્તનશીલ સંસારમાં કોઈપણ વસ્તુ સ્થિર નથી.

વારું, જરી પેલી વિદેશિની-રમણીની અવસ્થા તો જુવો. પહેલાં તો એને બિલકુલ સંચાલિત અવસ્થામાં લાવવામાં આવી નહોતી તે આવી શક્તી, કિંવા મ્હોડેથી એક વાત સરખી પણ કરી શક્તી નહોતી. તેને લાવી દુર્ગમાં આશ્રય આપે આજ પૂરા છ મહિના થયા છે. તે દરમિ-

યાન તેની અવસ્થામાં કેટલુંક પરિવર્તન થઇ ગયું છે. પહેલે દિવસે પરિચારિકાઓ તેની અચૂત અવસ્થામાં અંતઃપુરમાં લઇ ગઇ. દયાવતી મહાદેવીએ જ્યારે તેની શોચનીય સ્થિતિ જોઇ, તથા તેના પર ગુજરેલી મહાન આ-
 ર્થતોની કથા સાંભળી, ત્યારે તેની આંખમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. તેના અપ્રતિમ સૌન્દર્ય, સુકુમારિતા અને તરૂણાવસ્થાને જોઇ તેને અતિશય કષ્ટ થયું. તેણે સ્વયં પોતાને હાથે તેના કોમળ વદનકમળને સ્પર્શ કરી અનેક રીતે તેને શાન્તવન આપ્યું છે. પલકહિન, અશ્રુરહિત નયનવડે એ રમણી મહાદેવી તરફ જોઇ રહી. તેના હૃદયના ભાવ, તેની આંતરિક વ્યથા, તેના વદનપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. પોતાને હાથે મહાદેવી પણ સરખીજ સમાન વેદના અનુભવે છે એ જોઇ તે સ્ત્રી માત્ર રોઇ રહી ! કેટલાએક દિવસ પર્યંત સહજ વાતચિત પણ કર્યા શિવાય તે માત્ર રડતીજ રહી. તેને રડતી જોઇ મહાદેવી પણ પોતાની આંખમાંથી નિકળતાં અશ્રુ રોકી શકતી નહિ; તે પણ તેની સાથે માત્ર રડયાજ કરતી. એ જોઇને વિદેશિની મહાદેવીના સંતો-
 પને ખાતર વૈર્ય ધારણ કરી ચૂપ રહી જતી હતી, અને તેના સમ્મુખ કોઇ દિવસ આકંઠ કરતી નહિ; પરંતુ કવચિદ્ કવચિદ્ કંઇક વિચાર સ્ફુરી આવતાં તે બિચારીથી રડી જવાતું. મહાદેવી તેને ઘડીક પણ અળગી કરતી નહિ, તેને પોતાની આંખો સ્હામે રાખીને તેની બરાબર કાળજીપૂર્વક સંભાળ રાખતી હતી. મહાદેવીના માનની ખાતર હૃદયના ઉભરાને દબાવી તે રોતી તો નહિજ પણ તેના શરીરપર તે બિલકુલ લક્ષ્ય આપતી નહિ. મહાદેવી જાને આવીને મહામહેનતે અત્યાગૃહ પૂર્વક તેને ખવરાવતી. એ કેવળ આ-
 ગ્રહથી તથા મહાદેવીને સંતોષવાને ખાતર થોડુંક ખાઇ લેતી. પરિચારિકા-
 ઓ જખરદસ્તીથી તેને શરીરે તેલ ચોળી સ્નાન કરાવતી, તથા તેના માથામાં તેલ વગેરે નાખી મહા યત્ન પૂર્વક તેની વેણી વગેરે ગુંથતી. તે માત્ર પોતાની ઇચ્છાથી હમેશાં સ્નાન કર્યા બાદ એક કંકુનો ચાંદ્રો બરાબર કપાળના મધ્ય ભાગમાં કરતી. પરમ સૌભાગ્યવતી તો સર્વાંશે તે સમયેજ તે જણાતી. એ દિવસોમાં મહાદેવી જાને કંઇ પણ કાર્ય કરતી નહિ. પ્રત્યેક કામ તે વિદેશિની દ્વારાજ કરાવતી હતી. એવુંજ સમજાય છે કે તેના

ચિત્તને પ્રસન્ન રાખવા માટે તે તેને કામ કરવાની આશ્રય પૂર્વક ફરજ પાડતી. અન્નના કોઠારથી તે ધનના ભંડાર સુધીની વ્યવસ્થા તેજ કરતી હતી. તે સર્વની વ્યવસ્થા કરવાની તેનેજ સોંપવામાં આવી હતી. મહાદેવીની આજ્ઞાનુસાર અંતઃપુરમાં વસતી પ્રત્યેક વ્યક્તિ તેને રાજકુમારી તરીકે માન આપતાં, અને તેની આજ્ઞાનું યથાર્થ પાલન કરતાં. સર્વ સાધારણ માણસોએ મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો કે: મહાદેવીએ તેને પોતાની ધર્મ પુત્રી તરીકે સ્વીકારી છે અથવા તેનો એવોજ કંઈક વિચાર હશે. વિદેશિની પણ માન્યતા તેમજ મહાદેવીને પિતા-માતા કહીને બોલાવતી. સમયપર મહાદેવીના વાતસલ્ય ભાવને આધિન થઈ વિદેશિનીએ પુછવાથી પોતાનો યથાર્થ સર્વ પરિચય કરાવ્યો કે: મહાર્ નામ “ લક્ષ્મી ” છે. હું ક્ષત્રિય કન્યા છું. રૂઢેલખંડ જીલ્લાના સિંહાન નામક ગામમાં મહાર્ ધર હતું. મહારા પિતાનું નામ ધોકલસિંહ હતું, અને તેઓ એ હુદ્ર ગામના અધિકારી-માસિક હતા. મહારા સિવાય તેમને એક પણ સંતાન નહોતું, અને આખર હુંજ તેમની ઉત્તરાધિકારિણી હતી, અને મહારા સ્વામીની સાથે હું સદૈવ પિયરમાં જ રહેતી હોતી. ” એ સઘળી કથા સર્વ અંતઃપુરવાસીઓને કાને પહોંચી હતી. કહેવત છે કે: “ વાત તો વાયરે ઉડે. ”

પરિચારિકાઓ—સાહેલિઓએ અનેક વખત તેના સ્વામીનું નામ પૂછ્યું; પણ લક્ષ્મી કશુંય કહેતી નહિ. તે તો માત્ર આકાશ તરફ હાથ લાંબા કરી અતિશય આકંઠ કરવા મગી જતી! વખતો વખત દાર્દ્ર નિશ્વાસ મૂકતી. તેને રોતી જોઈ કોઈ તેને વધારે પૂછપરછ કરવાનું લેશ પણ સાહસ કરી શકતું નહિ. દરેક જણે અનુમાન કર્યું હતું કે: હો ન હો પણ તેના પતિનું નામ સૂર્ય-ચંદ્ર અથવા નક્ષત્રાદિમાંથી એક હશે. યાત્રા વિષયક પૂછપરછ કરતાં તેણે સમજાવ્યું કે: મહારા પિતાને કોઈ સંતાન તો હતુંજ નહિ. જ્યારે તેમણે જાણ્યું કે ઘણો કાળ ગયા છતાં પણ એકે સંતાન થયું નહિ ત્યારે સપરિવાર શ્રી જગદિશ ભગવાનનાં દર્શન કરવાને માટે તેમણે શ્રી જગન્નાથ પુરી-ધામમાં જવાનો વિચાર કર્યો. માર્ગમાં ગોડીખાલ ધર્મશાળાની નજીક જે દર્દશા થઈ તે તો સર્વથી જાણીતુંજ છે.

લક્ષ્મી હવે રડતી નથી એ એક ઠીક છે પણ તેના વદનમંડળ પર અહોનિશ ઉદાસિનતા છવાયલી રહે છે, તથા તે મેધાવૃત્ત ચંદ્રમા સમાન નિસ્તેજ રહ્યા કરે છે. શરવાતમાં તો મહાદેવી તેનું સૌન્દર્ય તથા તેની અવસ્થા જોઈને તેના ઉપર દયાભાવ બતાવતી હતી; પણ હવે તો તેના યુગ્મથી તે મુગ્ધ બની ગઈ છે. લક્ષ્મી મહા સુશિલા તથા લજ્જાવતી છે. જ્યારથી તેને અંતઃપુરમાં તેડી લાવવામાં આવી છે, ત્યારથી તેણે કોઈને ઉંચે સ્વરે એક શબ્દ સરખો કહ્યો નથી, તથા કોઈને અરચિકર થઈ પડે તેવું એક પણ કાર્ય તેણે કર્યું નથી. પરિજન મનુષ્યો સર્વ તેની પાસેજ બેસી રહેતાં, પરંતુ જ્યારે તેને કંઈ કામ કરવાનું સૂઝી આવતું, ત્યારે તે તે કામ અન્ય કોઈને કરવાની આજ્ઞા કરતી નહિ, પણ તે કામ કરવાને પોતેજ તૈયાર થતી હતી. પરિજન તેને લેશમાત્ર કામ કરવા દેતાં નહિ. તેનો તેમને એટલો ભય રહેતો કે તેઓ બિચારાં અગાઉથી સૌ કાર્ય યથોચિત કરી રાખતાં હતાં. તેના સદાચરણથી સર્વ કોઈ તેનામાં અંજાઈ ગયાં હતાં; અને તેથીજ તેની સાથે ઠૂઠા-મશ્કરી કરતાં પણ કેટલીક સમવયસ્ક પરિચારિકાઓ ડરતી હતી. ધાર્મિક કાર્ય પર લક્ષ્મીનો અટલ અતુરાગ હતો. એકાદશી વ્રતથી તે કેડ અન્ય સર્વ વ્રતોનું તે નિયમપૂર્વક પાલન કરતી હતી. મહાયજ્ઞાના મંદિરમાં જપ-પૂજન કરવામાં તેનો ઘણો સમય વ્યતીત થતો હતો.

મહાદેવીની દયા અને કરુણાને લીધે લક્ષ્મી પોતાનું દુઃખ કંઈક અંશે બૂલી ગઈ હતી. એક દિવસ જમવાની વખતે પ્રસંગોપાત વાતચિત કરતાં માન્યાતાએ મહાદેવીને કહ્યું કે: “ગોડીખાલની દુર્ઘટનામાં જે વીર યુવકોએ પોતાના વિસ્તવનો સ્વાદ મરાડાઓને ચખાડ્યો હતો તેમાંના કેટલાએક જીવિત હોવાનું અંબળાય છે. તેની શોધ કરવા મ્હેં કેટલાએક સિપાહિઓને મોકલ્યા છે. ચાહે તેટલું ખર્ચ થશે, અતુલ પરિશ્રમ પડશે તોપણ તેઓની શોધ અવશ્ય હું મેળવી શકીશ!”

તુરંતજ તે વાત લક્ષ્મીના કર્ણ સુધી પહોંચી. તેણે કોઈને કંઈ પણ કહ્યું તો નહિ, પણ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો. અગાધ સમુદ્રના ગર્ભમાં ડૂબતી એક નૌકાના નાવિકની દ્રષ્ટિ કોઈ દૂર ચાલી જતી બીજી નૌકા પર પડતાં તેને જોટલો

હર્ષ થાય છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવાને તે જેટલો વ્યગ્ર બની જાય છે; તદનુસાર એ સમાચાર સાંભળીને લક્ષ્મી પણ ભવિષ્ય-સન્મિલનની આશામાં મગ્ન રહેવા લાગી. એ દિવસથી પોતે સદૈવ તેનાજ ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેતી હતી, તથા ગઢ-ચણ્ડના મંદિરમાં અધિક સમય સુધી પાઠ-પૂજા વગેરે કર્યા કરતી હતી. મંદિરની પૂજારણુ જ્યારે તેના લલાટમાં દેવીની પ્રસાદી રૂપ કુમકુમનો ચાંદલો કરતી ત્યારે તે મહાહર્ષપૂર્વક તેને વધાવી લેતી. એ કુમકુમના બિન્દુથી તેના મુખની સ્વાભાવિક કાન્તિ તેથી પણ અધિક વધી જતી, અને તેનાં નેત્ર પણ એ નીલ-કમળ સમાન અપૂર્વ રમણીય જણાતાં હતાં.

સંસારમાં પ્રાણીયોના પ્રવાહને અખંડ રાખવા માટે કૌશલ્યમય વિધાતાએ મનુષ્યના હૃદયમાં, વિશેષ કરીને-નારી-જાતિના હૃદયમાં, સંતતિ સ્નેહને સંપૂર્ણ-પણે ભરી રાખ્યો છે. મહાદેવીના હૃદયમાં પણ સંતતિ સ્નેહની જે સ્વાભાવિક વૃત્તિ હતી, તે આટલા સમય પર્યંત અવસર પ્રાપ્ત નહિ થવાથી પ્રકટ નહોતી થઈ; પણ હમણા લક્ષ્મીને મેળવવાથી તેના હૃદયનો એ સંતતિ-સ્નેહ પ્રવાહ ભક્ત સેતુના મૂળમાંથી રોકાએલા જળ પ્રવાહ સમાન એકદમ પ્રવાહિત થવા લાગ્યો. તે લક્ષ્મીને પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક માનવા લાગી.

માન્ધાતાના મુખમાંથી આજ્ઞાજનક બીના સાંભળીને, મહાદેવીને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતપન્ન થયો કે: લક્ષ્મીનો સ્વામી અવશ્ય જીવિત છે. તેને દ્રઢ વિશ્વાસ હતો કે: સચ્ચરિત્રા ધાર્મિક સ્ત્રીના જીવનાકાશમાં વિહરતા ભાગ્યચંદ્રમાં વૈધવ્યરૂપી દુઃખનું દુષ્કલંક કદિય સંભવેજ નહિ. જ્યાં ત્યાં એ વાત પ્રસરી રહી કે: માન્ધાતા અને મહાદેવીની ઇચ્છા લક્ષ્મીને પુત્રી બનાવીને, તેના સ્વામીનો પત્તો લાગ્યા બાદ તેનોજ પોતાની કિતરાધિકારિણી-દત્તકપુત્રી-તરીકે સ્વીકારવાની છે.

વાંચક ! તો તો વિદેશિનીના નસિયની બલિહારીજ બોલો !

ધન્ય ! વિદેશિની ! ધન્ય ! ત્હાં નસિય !

અષ્ટમ પરિચ્છેદ.

પણ્ડિત શિવશંકર માલવીર.

પણ્ડિત શિવશંકર માલવીર એ એક મહારાષ્ટ્રિય બ્રાહ્મણ હતા. સંસ્કૃત તેમજ માતૃભાષા પર તેમનો સારો કાબુ હતો. કાવ્ય, નાટક, અલંકાર, પદ્ય દર્શનશાસ્ત્ર તેમને કંઠાગ્ર હતાં. વિશેષ કરીને દૂત-સલાહકારના કામમાં પણ્ડિતજી સુનિપુણ હતા. સંભળાય છે કે: તે સમયે એ કામને માટે એમના જેટલી યોગ્યતાવાળો બીજો એક પણ માણસ નહોતો. પોતે ઉત્કલના રાજાઓની સાથે સંધિ-સલાહ સ્થાપિત કરવાને માટે નાગપુર દરબારમાંથી નિમાધ આવ્યા હતા. દશ પદલાના બંજ, બાંછીના શ્રીચન્દન, તિગિરિઆના ચમ્પતિ, નીલગિરીના હરિચન્દન આદિ દુર્ગપતિઓએ તેના વાક્ય-કૌશલથી અંગ્રામ રઘુજીની આધિનતાનો સ્વીકાર કર્યા પછી સંધિ-પત્રો ઉપર સહી કરી આપી હતી. ફોજદાર ભાસ્કર પંડિત પોતાના શસ્ત્ર-બળથી ઢેંકવાનાળના અધિશ્વર પર વિજય પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહોતા. ઉલટા પરાજય પામીને પાછા ફર્યા હતા, તેથી મહારાષ્ટ્ર-ગૌરવના ચંદ્ર પર કલંકની કાલિમા લાગી હતી. પરંતુ ધન્ય! શિવશંકર માલવીર! જેના સાધારણ વાક્ય-ચાતૂર્ય પર મુગ્ધ બની ઢેંકવાનાળના અધિપતિઓ સંધિપત્ર પર સહર્ષ સહી કરી આપ્યાનું સંભળાય છે. રાયવણિક દુર્ગના અધિશ્વર શ્રી રાયરાવવ રાયસિંહ જમદેવ વૈરીગંજન માન્ધાતાએ અઘાપિ પર્યંત ભોંસલેની આધિનતા સ્વીકારી નહોતી. એ મરાઠાઓના શત્રુ-પક્ષમાં રહી, તેમનું દમન કરવામાંજ રચ્યાપચ્યા રહ્યા હતા. ઉત્કલથી બંગાળામાં પ્રવેશ કરવાને માટે રાયવણિક દુર્ગ એ એક કિમતી દાર હતું. દુર્ગેશ્વર માન્ધાતા મહાન ક્ષમતાશાળી અને રણ-કૌશલમાં અપૂર્વ નિપુણ હતા. તેમના અધિકારમાં પચાશ હજાર સાહસિક રણ-નિપુણ શરવીર હતા. ઉત્કલના શિર્ષ ભાગમાં મરાઠાઓના પ્ર-

બળ શત્રુ નિવાસ કરતા હતા, તેથી ઉત્કલને કેટલેક અંશે આધિન બનાવ્યા હતાં તેઓ નિશ્ચિંત રહી શકતા નહિ. ફોજદાર બાસ્કર પંડિતને કોઇ પણ પ્રકારે પોતાના કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત થઇ નહિ, ત્યારે છેલ્લે ઉક્ત કાર્ય-પરત્વે કંઈક કિસ્સા લડાવવા-સલાહ કરાવવા-શિવશંકર માલવીરને મોકલવામાં આવ્યા.

ઠીક, બરાબર સાયંકાળે દૂતવંર શિવશંકર માલવીર રાયવણિક દુર્ગના મુખ્ય વીર સમુખ આવી ઉપસ્થિત થયા. રાજ્યનુર વનમાળી વાયરપતિ, પુરોહિત પુરૂષોત્તમ રથ, ગોપાલ પ્રધાન આદિ રાજકીય પુરૂષોએ તેમનું સારી રીતે સન્માન કર્યું અને અતિ આદરપૂર્વક તેમને દરબાર ભુવનમાં લઇ ગયા.

માન્ધાતા સિંહાસન પર વિરાજીત હતા. એ તરફ રાજકર્મચારી પુરૂષો યથાનિયમ પોતપોતાના સ્થાન પર બેઠા હતા. શ્રી માન્ધાતાના જમણા હાથ સ્વરૂપ, દક્ષિણ ભાગમાં રાજ્યગુરૂ, પુરોહિત, મંત્રિ આદિ અન્યાન્ય નિર્ધન બ્રાહ્મણો તેમજ અમલદાર વર્ગ પૈકીના કેટલાકનાં આસન હતાં. એ સર્વના મધ્ય ભાગમાં યથોચિત સ્થળે દૂત-શ્રેષ્ઠ માલવીરને સ્થાન ગૃહણ કરવા કહ્યું. તે બ્રાહ્મણ હતા. માન્ધાતાએ માનપૂર્વક તેમને પ્રણામ કર્યા. પંડિતે એ હાથ ડેર્યા કરી ઉભે ઉભે આશિર્વાદ ઉચ્ચાર્યો:—

“ કण्ठे यस्य विराजितं च गरलं, शर्षपे च मंदाकिनी;
बामांगे गिरिजाननं कटितटे, शार्दूल चर्माम्बर ।
माया यस्य रुणादि विश्वमखिलं, पायात् शिवःशंकरो;
जम्बूवज्जल बिन्दुवज्जलजवज्जम्बाल वज्जालवत् ॥ ”

તેઓ બોલ્યા કે:—

“ જે ચંદ્રશેખર ભગવાનના કણ્ઠમાં જમ્બુફળ (જાંબુ) સમાન ગરલ (વિષ), મસ્તિષ્ક પર જળ સ્વરૂપ મંદાકિની, વામ ભાગમાં સુકોમળ-સુંદર કમળ સમાન પાર્વતિનું વદન કમળ અને કટિ પ્રદેશ પર કર્દમની તુલ્ય વ્યાઘ્ર-ચર્મ શોભી રહ્યું છે, અને જેનું માયારૂપી આવરણ-જલ સમસ્ત-અખિલ સંસારમાં પ્રસરી-છવાઇ રહ્યું છે, એવા અમંગળને દૂર કરનારા શ્રી સદા-શીવ-મંગળકારી મહાદેવજી આપનું સદૈવ સંરક્ષણ કરો ! ”

એટલું કહી, સર્વને પુનઃ પ્રણામ કરી માલતીર પાંડિતે પોતાનું સ્થાન ગૃહણ કર્યું. સભા નિસ્તબ્ધ થઇ ગઇ. સૌ કોઇ દૂતની સ્થાને જોવા લાગ્યા. સ્થાન ગૃહણ કરી, દૂતે એક વાર માન્ધાતા તરફ જોયું પછી સર્વ સભાસદો તરફ નજર ફેરવી લીધી. ત્યારબાદ તેણે ગંભીર ભાવથી સભાગૃહનું શાન્ત ભાવથી નિરીક્ષણ કર્યું અને ઘડીભર માન્ય ધારણ કરી નીચું માથું કરી જમીનપર કંઈક જોઇ રહ્યા.

ઉભય પક્ષની કુશળતા તથા રાજ્યના મંગળ સમાચારના વિષયમાં અસપરસ પ્રશ્નોત્તર થઇ રહ્યા બાદ દૂતે માન્ધાતા પર દ્રષ્ટિ ફેંકી કહ્યું:—

“યદા યદાહિ ધર્મસ્ય, ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અમ્યુત્થાનમ ધર્મસ્ય, તદાન્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥

હે ! દુર્ગેશ્વર ! અને સભાસદદંડ સાંભળો:

“સંસારમાં જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ અને અધર્મની અતિવૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે હું અવતાર ધારણ કરીને પોતાને પ્રકટ કરું છું. એ ભગવાનના શ્રીમુખનું સર્વ માન્ય સત્ય કથન છે. તેઓ ફરી પણ કહે છે કે:—

“પરિત્રાણાય સાધૂનાં, વિનાશાય ચ દુષ્કૃતાં ।

ધર્મ સંસ્થાપનાર્થાય, સમ્મવામિ યુગે યુગે ॥”

અર્થાત્ “ધર્મનિરત સાધુજનોના પરિત્રાણને માટે અધર્મિ-પાપિજનોના વિનાશને અર્થે અને સત્ય-સનાતન ધર્મનું સૃષ્ટિમાં સ્થાપન કરવાને માટે, હું યુગે યુગે જન્મ ધારણ કરું છું.” જીવો ! વિચાર કરો. ભગવાનના શ્રીમુખનું એ કથન કદિ અસત્ય નથી.

“આ પૂણ્ય ભૂમિ ભારત વર્ષમાં જ્યારે જ્યારે દુર્વૃત્ત રાક્ષસોએ પ્રબળ બનીને સાગ-યજ્ઞ આદિ વૈદિક ક્રિયાઓને નષ્ટ-બ્રષ્ટ કરી, ધર્મપરાયણ ધર્માત્માઓ પર અત્યાચાર કર્યો છે, ત્યારે ત્યારે દયાનિધાન ભગવાને-અખિલ નાયકે-અવતાર ધારણ કરી પોતાના ભક્ત જનોનું સંરક્ષણ કર્યું છે. ખરેખર ! ભક્તને માટે ભગવાન જે નહિ કરે તે ઓછુંજ છે. ભક્તને માટે સમય પર ભગવાન પોતાના દેહનું ભાન પણ ભૂલી ગયા છે ! જીવો ! તે પરમાત્મન શ્રીમુખે કહે છે કે :

નાહં તિષ્ઠામિ વૈકુંઠે યોગિનાં હૃદયેનચ ।

મદમક્ત્યા યત્ર ગાયંતિ તત્રતિષ્ઠામિ નારદ ॥

“અહાહા ! એજ ભક્તપ્રિય ભગવાને રામાવતારમાં રાવણનો વિનાશ કર્યો. કંસ, જરાસંઘ, શિશુપાળ આદિ પશુવત્ આત્માઓએ દ્વાપરમાં પોતાના અધર્માચરણવડે ધર્માત્માઓને અત્યંત કષ્ટ આપ્યું. તેથીજ માત્ર ભગવાનને કૃષ્ણાવતાર લઈ તેમનો નાશ કરવો પડ્યો. એ પરમાત્માનો અભય આદેશ છે કે: જ્યારે જ્યારે આ સંસારમાં ધર્મની હાનિ અને અધર્મનો પ્રચાર થશે ત્યારે હું અવશ્યમેવ સાધુજન સંરક્ષણાર્થે અવતાર ધારણ કરીશ.”

“હે માનવાતા ! આપ આ પુણ્યભૂમિ ઉત્કલના સમસ્ત રાજાઓમાં અગ્રગણ્ય-ભૂષણરૂપ છો. આપની ધાર્મિકતા, આપનું પાણ્ડિત્ય, તથા અપૂર્વ સાહસ સૌ કોઈ સારી રીતે જાણે છે. ભોંસલેના દરબારમાં જ્યારે ઉત્કલી રાજાઓની ચર્ચા-વાતચિત-નિકળે છે ત્યારે સૌથી પહેલાં આપના નામનોજ ઉલ્લેખ થાય છે.”

“આપ શરવીર કુળ ચૂડામણી છો. શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર ભગવાને ગીતામાં સ્વયં કહ્યું છે કે: મનુષ્યોમાં હું રાજા છું. રાજાઓ, વિષ્ણુ ભગવાનના અસથી કૃતપત્ર થાય છે. આપ પણ દુરંધર નૃપતિ વીર છો; જેથી આપ ભગવાન વિષ્ણુ સમાન પૂજનીય છો.”

“આપની સભાના જ્ઞાનવાન, મહાસમર્થ વિદ્વાન અને રાજનીતિજ્ઞ સમાસદોનાં નામ મહેં અનેક વખત સાંભળ્યાં હતાં, પણ આ ઘડીએ હું તેમને પ્રત્યક્ષ જોઈ ઘણોજ હર્ષિત થાઉં છું. તેઓ સર્વની સમ્મૂખ આ સભામાં મહારા જેવા એક ક્ષુદ્ર માનવ પ્રાણીએ વધારે કહેવા જવું એ કેવળ મહારી ધૃષ્ટતાનુંજ નિદર્શન છે. પરંતુ કરવું શું ? પ્રયોજનાનુસાર કંઈક એ શબ્દ કહેવાની જરૂર જણાય છે. આ પુણ્યભૂમિ ભારતવર્ષમાં પરધર્મીઓની પ્રબળતાથી દેવ-પ્રાણીઓની મર્યાદા તથા શ્રી શંકરાવતાર ભગવાન શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્ય પ્રચારિત વૈદિક ધર્મ વિલુપ્ત થઈ ગયો હતો. કહ્યું છે કે:-

“મ્લેચ્છ નિવહનિધને કલયસિ કરવાલં,

ધૂમકેતુમિવ કિમપિકરાલં ।

કેશવ ધૃત કલિક શરીર-”

“મહારાષ્ટ્ર કુળ કેસરિ મહાત્મા શિવાજી છત્રપતિ વિષ્ણુનો કહિક અવ-
તાર હતા. તેમણે મોગલોનું પતન અને ધર્મનો ઉદ્ધાર કરીને પોતાની માનવ-
લીલા પૂરી કરી છે. જો એ મહાત્માનો જન્મ ન થયો હોત તો, સંદેહ નહિ
કે આજે આ વિશ્વપૂજ્ય-પુણ્યભૂમિ ભારતવર્ષમાં, હિમાલયથી તે કન્યાકુમારી
પર્યંત મોગલોનો અધિકાર થઈ ગયો હોત અને શુદ્ધ સનાતન વૈદિક-આર્ય ધર્મનું
એક પણ ચિહ્ન સરખું દ્રષ્ટિગોચર થાત નહિ! મહાત્મા શિવાજીએ દિલ્લિશ્વરના કટિ-
પ્રદેશમાં એવો કુકારાઘાત કર્યો છે કે: તે બિલકુલ નિર્વિર્ય થઈ ગયા છે! તેમનું એ
અધ:પતન અનિવાર્ય છે. એક વૃક્ષનાં મૂળ જ્યારે નાબૂદ થાય છે ત્યારે તેનાં
ડાળાં-પાંદડાં પણ સ્વયં આપોઆપ ધીમે ધીમે નષ્ટ થઈ જાય છે. મોગલોના
દિલ્લિના સિંહાસનની સાથે તેના જેટલા સૂબા અને પ્રદેશ છે તે સહ ધીમે
ધીમે વિનષ્ટ થઈ જશે-એ આપ ખરી ખાત્રીથી માનજો. આ સમયે મોગ-
લોના અધિપત્યનું પતન અને સનાતન હિન્દુ ધર્મના ઉત્થાનનો સંધિકાલ
ઉપસ્થિત છે. આપણા હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ અધિપત્યને અચળ અનાવરતને
માટે, પ્રત્યેક હિન્દુ રાજાઓનું કર્તવ્ય છે કે: તેઓ આ કામમાં તન, મન,
અને ધન દ્વારા યથોચિત સહાય પ્રદાન કરે. ઉત્કલના હિન્દુ રાજાઓમાં આપ
અગ્રગણ્ય છો. દેવભૂમિ ભારતવર્ષના પ્રાધાન્ય તિર્થ સ્વરૂપ, પતિતપાવની સર્વ પાપ
વિનાશિની-મહાનદી જલ-વિદ્યોત આ ઉત્કલ ખંડમાંથી મુસલમાન-અધિકા-
રનો નાશ કરી હિન્દુધર્મ અને હિન્દુ રાજ્ય સ્થાપન કરવાને માટે આપ અવશ્ય
પ્રયત્ન કરશો. અમારા વરાડ-પતિ સંપૂર્ણ આશા રાખે છે કે: આપ એ
પુણ્ય કાર્ય અને મહદુદ્દેશ્ય સાધનમાં અવશ્ય તેમની સાથે હાથોહાથ મિલા-
વશો. આ સમયે ઉત્કલમાં જેટલા રાજાઓ છે તેમણે દરેકે વરાડ-દરબાર
સાથે સન્ધિ કરી દીધી છે. વરાડપતિ એવું સ્વપ્ને પણ ધારતા નથી કે
ઉત્કલના સ્વજાતિય રાજાઓ પોતાના પક્ષનો ત્યાગ કરી મુસલમાન-પક્ષમાં
ભળી જશે. આપ પૃથ્વિરાજ, જયચંદ્ર, પ્રતાપ તથા શાકતસિંહના સમયથી
આજ પર્યંતના હિન્દુ ઇતિહાસ તરફ નજર કરો, એવું આપને કાંઈપણ
સમયે નહિ મળી આવે કે: હિન્દુ જાતિની અવનતિનું કારણ હિન્દુઓના
શૌર્ય અને વિર્યનો અભાવ થયું હોય. હિન્દુ જાતિનાં શૌર્ય, વિર્ય, અને રણ-

પણિત્ય સમસ્ત સંસારમાં અતુલ છે. પારસ્પરિક વિદેષ એજ માત્ર તેમના પતનનું મૂળ કારણ છે. કુશ્કેત્રનું મહાભારત એ આર્યોના પારસ્પરિક-વિદ્રોહનું જ્વલન્ત પ્રમાણ છે. એ ગદ્ય-ગુજરી બીનાના અપ્રાસંગિક વિષયમાં માથું મારવું એ કેવળ અનાવશ્યક છે. પરંતુ હાલ તો પ્રત્યક્ષ ઇશ્વરદત્ત સુયોગ હાથ લાગ્યો છે.”

“આવો, આપણે સર્વ પરસ્પર ઐક્યતાના દ્રઢ સૂત્ર વડે બંધાઈને, એ વિધર્મિ શત્રુઓનો નાશ કરી, આપણી “સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી” જનની માતૃભૂમિને સ્વતંત્રતા રૂપી રત્ન પ્રાપ્ત કરાવી આપવા યથાશક્તિ સહાય કરીએ. વરાહપતિના સ્વાર્થની સાથે સાથે એ મહત્ત્વ કાર્યમાં પ્રત્યેક ભારત-સન્તાનનો સ્વાર્થ સમાયેલો છે. અમારા સર્વનું લક્ષ્યબિન્દુ એકજ હોવું જોઈએ. એક બીજાનો તિરસ્કાર કરીને લક્ષ્ય બ્રષ્ટ થવું એ કદાપિ ઉચિત નથી. મહિમાવર ભોંસલેએ મહને મહોટી આશાએ આપની પાસે મોકલ્યો છે. મહને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે: આપ એ પવિત્ર-કાર્યને માટે મૈત્રિ સ્થાપન કરવામાં કદિ અસમ્મત નહિ થાઓ.”

આ પ્રમાણે શુદ્ધ સરળ ભાષામાં પોતાનું વક્તૃત્વ સમાપ્ત કરીને દૂત પણિત શ્રીયુત શિવશંકર માલવીર ચૂપ થઈ ગયા, અને પ્રત્યુત્તર મેળવવાની આશાથી માન્ધાતા તરફ જોવા લાગ્યા.

દૂતના કથનનો ઉત્તર આપવાની ખાતર દુર્ગેશ્વરે રાજ્યગુરૂ વનમાલી વાગ્યસ્પતિ તરફ દ્રષ્ટિ ફેંકી. દુર્ગેશ્વરનો અભિપ્રાય સમજી જતાં રાજ્યગુરૂને કંઈ વિલંબ થયો નહિ. એક બે વાર ખોંખારો કર્યા પછી મહા ધીરતા અને ગંભીરતા પૂર્વક કહેવાનો તેમણે આરંભ કર્યો:—

“દૂતવર ! આજકાલ ભારતવર્ષમાં વરાહનો રાજ્યદરબાર વિશેષ ગૌરવાન્વિત છે. એવા ક્ષમતાશાળી નૃપતિની સાથે મૈત્રી સ્થાપન કરવી એ મહા સાંભાગ્યની વાત છે. તેમણે અમારા દુર્ગેશ્વરની સાથે મૈત્રિ બાંધવાના અભિપ્રાયથી, સુયોગ્ય પુરૂષના હાથમાં કાર્ય-સંપાદનનો ભાર અર્પણ કર્યો છે. આપના ભાષણમાં આપે જે જે બાબત વર્ણવી તે સર્વોંશે સત્ય અને યોગ્ય છે. જે કદિ મહાત્મા શિવાજી હજીપતિનો જન્મ ન થયો હોત તો એમાં

કેઈજ સદેહ નથી કે: આજ અમારા પવિત્ર આર્ય-હિન્દુ-ધર્મનું સત્યાનાશ વળી ગયું હોત ! અરે ! તેનું ચિહ્ન સરખુએ નજરે ના આવત ! મોગલોના વિનાશને અર્થેજ એ શ્રી શિવાજી છત્રપતિ સ્વયં વિષ્ણુ-ભગવાનનો અવતાર હતા-એ વાતને લખી-વાંચી જાણુતા પ્રત્યેક માણસો એકે અવાજે સ્વીકારે છે. ”

“ આ દેવદુર્લભ, રત્ન પ્રસવિની, સમગ્ર ભારતભૂમિમાં જેનું અખંડ આધિપત્ય વિસ્તરેલું છે, જેના અસંખ્ય શસ્ત્રધારી પાયદળ, લાખ લાખ અશ્વારોહી, હજારો ગજારોહી સકેત થતાંજ યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ જાય છે, સૂર્યવંશ-ચંદ્રવંશી મ્હોટા મ્હોટા હિન્દુ રાજાઓ જેના આગ્રાકારી છે. ભારતની સમસ્ત રાજમંડળી જેના સિંહાસન સમિપ-નીચે મસ્તક ઝૂકાવે છે, જેનો ભંડાર કુબેરની સંપત્તિથી પરિપૂર્ણ છે-એવા “દિલ્હિશ્વરો વા જગદિશ્વરો વા” પ્રતાપાન્વિત સમ્રાટ-અધિશ્વરને એક સાધારણ જમીનદારના પુત્રે અશિક્ષિત સૈનિકોની સહાયતાથી પરાસ્ત કર્યા. જે એ વસ્તુસ્થિતિ કોઈએ પ્રત્યક્ષ જોઈ ન હોત તો તે બાબત કદાચ કોઈ વિશ્વાસ પણ ન કરત પરંતુ શિવાજી છત્રપતિમાં જેવું ચારિત્ર્યબળ તથા બાહુબળ હતું તેવું સાધારણ મનુષ્યોમાં જોવામાં નથી આવતું. તેમની રણ-પટ્ટતા, ધાર્મિકતા અને સ્વદેશ-પ્રીતિ આ સંસારમાં દુર્લભ છે ! ”

“ દૂતવર ! અધિક શું ? એ મહાત્માની સાથેજ આર્ય ગૌરવ પણ લુપ્ત થઈ ગયું. હવે શિવાજી છત્રપતિની એ કીર્તિ કોટનું અધઃપતન અનિવાર્ય છે. ”

દૂત: “ વાયસ્પતિજી ! શું સમસ્ત આર્ય-નૃપતિગણ પરસ્પર એકતા કરી એ કીર્તિ-કોટનું રક્ષણ કરવાનો યત્ન આદરે તોપણ તેનું પતન રોકી શકાય નહિ કે ? ”

રાયગુરુ: “ ઐક્ય-ઐક્ય-વિધાતાએ આર્ય જાતિના અદ્રષ્ટમાં એકતા લખીજ નથી. ”

“ વદ યદાચરતિ શ્રેષ્ઠ સ્તત્ત દેવેતરેજના: । ”

“ મહાન પુરૂષો જે પથનું અનુસરણ કરે છે, તેજ પથ પર ચાલવાનો ઇતર જનો પણ પ્રયત્ન કરે છે. દૂતવર ! આપ તો ઉત્કલી રાજાઓની સાથે

રનેહ—સંપ સૂત્રથી ખંધાવાની અભિલાષા રાખો છો, પણ આપ કૃપા કરી જરા કહેશો કે: સિન્ધિયા, હોલ્કર, ગાયકવાડ. એઓમાં કોને કોની સાથે ભળતું આવે એમ છે? તેઓમાં એક ખીજની સાથે એકબાવ છે કે?”

હૂત: “એ લોકોમાં આજકાલ કોઇપણ પ્રકારનો વિરોધ યા વાદવિવાદ ચાલતો નથી. તેઓ એક ખીજની સાથે મિત્રતાના દ્રઢ બંધનમાં ખંધાઇ ગયા છે.

રાયગુરુ: “આપ જેવા સુયોગ્ય સંજ્ઞનના મુખ દ્વારા એવી વાત નહિ નિકળવી જોઇએ; તેમજ રાજદરબારમાં એ કથા પ્રકાશિત થવી એ તદ્દન અનુચિત છે. પણિડતજી! જવા દો એ સર્વ:—

“ઉપર કી અમ્છી ઝૈાર લિતર કી રામ જાણુ.”

હૂત: “ઘરમાં ભાઇઓ ભાઇ સાથે કલહ હોવા છતાં પણ જો કદિ કોઇ દુષ્ટ માણસ ઘરમાં ઘૂસી જાય, તો શું તેને મારી-હાંકી કાઢવાનો સૌ હળીમળીને પ્રયત્ન નહિ કરે? વર્તમાન સમયમાં મોગલ સત્તા ભારતમાં પ્રબળ થઇ પડી છે. જો આ સમયે હિન્દુસ્થાનના પ્રત્યેક રાજા-મહારાજાઓ એકત્ર મળી-પારસ્પરિક વિખવાદ દૂર કરીને, આપસ આપસમાં ચાલતાં છળ-કપટને દૂર ફેંકી દઇ એક ખીજની બાંધ ગૂહણુ નહિ કરે તો તેમનાં ધર્મ-કર્મ તો શું પણ તેમની માન-મર્યાદા સાથે શરીરમાં પ્રાણ રહેવા એ પણ મુશ્કેલ થઇ પડશે!”

રાયગુરુ: “શરૂઆતમાં આપે જે વાતચિત કરી તે બૂલી ગયા કે શું? આપ તો આપના પોતાના શબ્દોનુંજ ખંડન કરી રહ્યા છો! બ્રાત્રીવિરોધ રૂપી સુયોગ પ્રાપ્ત કરીને, શત્રુઓએ પોતાનો અધિકાર જમાવી દીધો. રોગોત્પત્તિના કારણને શોધ્યા સિવાય, માત્ર એકલો તેના ઉપર આધિ પ્રયોગ કરવો એ ક્યાં સુધી ઉચિત છે?”

હૂત: “અનન્ત: ઉત્કલ પ્રદેશમાંથી શત્રુઓને હાંકી કાઢવાને માટે શું ઉત્કલી રાજાઓએ વરાડ-પતિનો સાથ ગૂહણુ કરવો ઇષ્ટ નથી?”

રાયગુરુ: “હૂત શ્રેષ્ઠ! વરાડપતિ ઉપયાયક બનીને અમારા પર જે અનુગ્રહ કરવા માગે છે, તે અનુગ્રહ જો તેઓ ન કરત તો ઉત્કલ પોતાનું અહોભાગ્ય સમજત.”

હૂત: “રાયગુરુ મહાશય ! મહારાજ રધુજી ભોંસલે એવો શો અન્યાય કરી રહ્યા છે કે આપ તેમનાથી વિરુદ્ધ છો ? જો મીર કાસમને ખાલેશ્વર ખંદર આગળથી હાંકી કાઢ્યો તે આપને અયોગ્ય લાગ્યું હોય તો તે જૂદી આખત છે, અને પછી તો અમારે તમને કંઈ કહેવા-કહાવવાનું રહ્યુંજ નહિ !”

રાયગુરુ: “હૂતવરજી ! આપ વિદેશી હોવા છતાં પણ ઉત્કલના પૂર્ણ વ્રતાંતથી માહિતગાર છો; તથાપિ સમયાનુસાર સંક્ષિપ્તમાં જો રાજ્ય કહેવા એ અસ્થાને તો નહિજ ગણાય-અવશ્ય પ્રયોજનીય છે. જેવી રીતે એક કોઈ મહા-જૂના, પુરાણા સમયનો વટ-વૃક્ષ હોય, અને તેની શાખા-પ્રશાખાઓ જમીનમાં મજબૂત રીતે મૂળ ધાલીને એસે-એક સ્વતંત્ર વૃક્ષજ ખની જાય છે; તે પ્રમાણે જ્યારે ઉત્કલના રાજરાજેશ્વર ગજપતિ વંશની અવનતિનો સમય આવ્યો ત્યારે કેટલાક વંશધર અને ખડિયા દુર્ગપતિ તથા સેનાપતિ લોકોએ પોતપોતાના સૈન્યની સહાયતા વડે વિશાખાપટ્ટણ બંદરથી લઈને તામ્રલિપ્ત બંદર સુધી સર્વત્ર પોતપોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને અનેક દિવસ પર્યંત શાન્તિથી-સુખ પૂર્વક રાજ્ય કર્યું. દિલ્લિશ્વર અકબરશાહના સુયોગ્ય હિન્દુ સૈન્યાધ્યક્ષ માનસિંહ તથા રાજા ટોડરમલના અતુરોદ્ધતિ તથા માતૃભૂમિની શાન્તિ-રક્ષાને માટે ઉત્કલના દરેકે દરેક રાજાઓએ મોગલોની આધિનતાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. એટલું હોવા છતાં પણ મોગલો પર્વતવાસી દુર્ગપતિની સ્વતંત્રતા પર હસ્ત-ક્ષેપ કરી શક્યા નહોતા. “મુગલ બંદિતો લોકોએ પણ મોગલ આધિનતાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. ઉત્કલની વર્તમાન વસ્તુ સ્થિતિ પર સહજ દ્રષ્ટિ ફેંકી-દેશમાંથી શાન્તિદેવીએ પ્રયાણ કરી દીધું છે. ચારે દિશામાંથી ભય અને હાહાકારના રોદન ધ્વનિ સંભળાય છે-દરિદ્રતા છવાઈ ગઈ છે. હજારો દુર્ગપતિ દુર્ગની દિવાલોનાં ચિન્ન સરખાં પણ નજરે પડતાં નથી ! એ ઘોર અમંગળતાનું કારણ આપ કંઈ કહેશો કે ? અન્ય પર દોષારોપણ કરવો એ સર્વથા અનિષ્ટ-અનુચિત છે-સમજો કે એ કંઈજ નહિ પણ માત્ર ઉત્કલના નસિબનો જ વાંક છે. એ સિવાય અન્ય કંઈજ કહી શકાય નહિ.”

“ નજર કરો ! હરિષપુર તેમજ તામ્રલિપ્ત બંદરનો મધ્ય પ્રદેશમાં

સમુદ્રપર વાણિજ્ય-વ્યાપારનો કેટલો પ્રચાર હતો ? ઉત્કલી નાવિક લોકો યવ, બ્રહ્મ, સુખતરા, લક્ષદ્વિપ આદિ સ્થાનોમાં જઈ વ્યાપારનો અથાક ફેલાવ કરતા હતા. વાણિજ્યમાં કેટલી અભિવૃદ્ધિ કરતા હતા, પણ આ સમયે વાણિજ્ય ધન, એ તો સમુદ્રના ગર્ભમાં જઈ પડ્યું છે ! રહ્યું કેવળ સ્થળ વાણિજ્ય ! માનો કે: સુવર્ણપૂર્ણ ભારત એ અત્યારે તો સુવર્ણ ભૂમિ ભારતના નામથીજ ઓળખાય છે, અને તેથીજ માત્ર ભારતવાસી કુલાઈ જાય છે. બલિહારી તો વિદેશીઓના વાણિજ્યની ! ”

“ હૃતરાજ ! મહારાષ્ટ્રપતિની પાસે ઉત્કલી દુર્ગપતિઓની તરફથી અમે એટલીજ પ્રાર્થના-કરીએ છીએ કે: ઉત્કલ પર તેઓશ્રી એવી ઉદારતા, કૃપા કરીને પુનઃ કોઈ કાળે ન જતાવે. ઉત્કલનું જે કંઈ અધઃપતન થયું છે. તેનું જે કંઈ સર્વ નાશ થયું છે, તેની પૂર્તિ તો સેંકડો વર્ષો વહિ જશે પણ ખાત્રીથી માનજે કે નહિજ થાય. આપ વિચાર કરો, શત્રુઓને હાંકી કાઢવાને માટે અમે મહારાષ્ટ્ર પતિનો પક્ષ અંગિકાર કરીશું-મોગલો ચાલ્યા જશે-મહારાષ્ટ્ર પોતાનો અધિકાર જમાવશે-તેથી સહજ સમજવો તો ખરા કે ઉત્કલને શો લાભ થશે ? ”

હૃત: “ ભલે, જે તમે મહારાષ્ટ્રપતિની કૃપાને તુચ્છ અને અમંગળ સમજો છો તો તો પછી અમારે તમને કહેવાનું કંઈ રહ્યુંજ નહિ. ચાલો, તેઓ આપના ઉપર કૃપા નહિ કરે પછી ? ગભરાતા નહિ. સાંભળો, સેંકડો નહિ પણ હજારો દુર્ગપતિ વરાડ-પતિના સિંહદાર પર પ્રાર્થા બનીને ઉપસ્થિત થઈ રહ્યા છે ! મહારાષ્ટ્ર સાથે સન્ધિ કરવી અથવા ન કરવી એ એક જૂઠ્ઠા વાત છે; પરંતુ મહા દુઃખની વાત એ છે કે: આપ એ મહા માન્ય રાજરાજેશ્વર પર અકારણુ દોષારોપ કરતાં લેશ પણ અચકામા નહિ ! આપ સારી રીતે સો ટકા માની લેજો કે ઉત્કલી દુર્ગપતિઓના વિનાશનું કારણ મરાઠાઓ નથી. એ કેવળ આપના અપરાધનાંજ પ્રત્યક્ષ ફળ છે. વિધર્મિ મોગલોનો પક્ષ ગ્રહણ કરવો એ શું તેમને માટે શોભારૂપ છે ? શત્રુ અથવા શત્રુ-પક્ષના મનુષ્યોને દંડ આપવો એ રાજધર્માનુમોદિત નથી શું ? રાજ્ય સમ્માન અને રાજ્ય-ધર્મનું સંરક્ષણ કરવું એ રાજાઓનો પરમ ધર્મ છે.

પ્રજન્મ કલ્યાણનો માર્ગ તેમને વગર હરકતે તન-મન-અને ધનથી મદદ કરી સર્વ પ્રકારે અવિલંબે મોકળો કરી આપવો એ ઇશ્વરાંશ રાજને ત્રિભૂવન-પતિનો પ્રથમ આદેશ છે. પરતંત્રતાના બંધનથી પ્રજાને મુક્ત કરવાના પવિત્ર કાર્યને વરાડપતિ કદાપિ અંતઃકરણમાંથી દૂર કરશે નહિ. ઠીક, હરિ-શપુર, મારીચપુર, વિષ્ણુપુર, કુળંગ, આલિકનિકા આદિના જમીનદાર પણ દુર્ગપતિજ છે ને ? ”

રાયગુરુઃ “ એ સદગુણ અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ. પોતાના પૂર્વ-જ્ઞેની માન-મર્યાદા અને પોતાના આધિપત્યને ગુમાવી મરાઠા ફોજદારની આધિનતામાં રહી પ્રધાન બનવાની અપેક્ષા રાખવા કરતાં તેમણે માત્ર દુર્ગપ-તિઓના પંથનું અનુકરણ કરવું એ તેમને માટે હજાર દરજ્જે પ્રસંશાપાત્ર હતું. એવા મનુષ્યો કુળમાં કલંકરૂપ છે. એઓની સહાયતાથી મરાઠાઓ અન્યાય દુર્ગાધિપતિઓના વિનાશ-સાધનમાં સમર્થ થઈ શક્યા. ”

રાયગુરુની આ વાત સાંભળી દૂતે ઉત્તેજિત થઈને કહ્યું: “ રાયગુરુજી ! સાંભળો, મહારાષ્ટ્રપતિની પાસે તો સૈન્ય સરખું ન હોતું. તેઓ તો માત્ર વાંસની લાકડીઓ (ડાંગો) વડેજ ખૂબ લડ્યા કરે છે. ”

દૂતની હકિકત સાંભળી વનમાળી પ્રધાનના શરીરમાં ક્રોધની અપૂર્વ આગ પ્રજ્વલિત થઈ ગઈ, તેણે મ્યાનમાંથી એકદમ તલવાર બહાર ખેંચી કાઢીને મહા જીરસાપૂર્વક-ક્રોધથી કહ્યું: “ શું ? શું ? આપે હમણાં શું કહ્યું ? તેઓ માત્ર વાંસની લાકડીઓ વડેજ લડે છે ? આપ આપની પાસે જે કંઈ હોય તે સંભાળો. તમારાં બગલમાંનાં ચોપડાં અને ટિપણાં સંભાળો. તમને લાકડીઓની બાબત શું માલમ ? તમે તેમાં શું જાણો ? હાં, જાણે-કે ઢંકવાનાળની લડાઈમાં આપના ફોજદાર ભાસ્કર પણિંદે માલમ છે કે: કંઈને કંઈ જરૂર ક્યું છે. બધું જાણીએ છીએ. હજી પૂરા ચાર દિવસે નથી થયા એટલામાં આપ આ શું કહી રહ્યા છો ? ”

અન્યાય કર્મચારિઓ પણ ઉત્તેજિત થઈ ગયા. તેઓ પણ કંઈને કંઈ એ શબ્દો કહી નાખત પણ માન્યતાએ એ સર્વના ઉપર નિષેધ-સૂચક દ્રષ્ટિ-પાત કર્યો, જેથી તેઓ તુરત પોતપોતાના સ્થાન પર ચિત્તવૃત્તિ શાન્ત રાખીને બેસી રહ્યા.

રાજગુરુએ દૂતને કહ્યું: “ મહાશય ! આપ અન્ય સર્વના કહેણ પર મનમાં કંઈ લાવશો નહિ. એમના શબ્દોને હૃદયમાં સ્થાન આપતા નહિ. આપના કહેવાથી તેમના હૃદયમાં જળરો આધાત થયો તેથી તેઓ એટલા બધા ઉત્તેજિત થઈ ગયા હતા. ”

દૂત: “ મહારાષ્ટ્રના વિરોધી દુર્ગપતિની વાત જાણી છે, પરંતુ આવા અપમાનજનક શબ્દ મુખથી કાઢવાને તેમને શો અધિકાર છે ? ”

રાજગુરુ: “ દૂતરાજ ! “ સત્યં બ્રૂયાત્ પ્રિયં બ્રૂયાત ” અમે અમારી અનેચ્છા છતાં, આપના કથનનો સત્ય ઉત્તર આપવાનું ઉચિત ધારીએ છીએ. આપને ઉત્કલની વસ્તુસ્થિતિ પરત્વે કંઈજ ખ્યાલ નથી. જે હોય તોપણ અમારે કહેવું જોઈએ કે: આપ માત્ર આપના પક્ષના સમર્થનમાં કેવળ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો. ઉત્કલના પ્રત્યેક દુર્ગપતિ સેંકડો વર્ષથી સ્વાધિનતારૂપિ અમૃતનું પાન કરતા આવતા હતા. કોણ જાણે કેટલાયે આનંદ-ઉત્સવ પૂરિત દુર્ગ અને નગર આજે સ્મશાનરૂપે થઈ રહ્યાં છે. આજકાલ ઉત્કલીય લોકો મરાડાઓથી, નરમાંસાહારી બ્યાધ અને શિયાળ કરતાં પણ વધારે કરે છે ! જે જાતિને મનુષ્યોનો આટલો ભય રહે છે, આટલો અવિશ્વાસ છે, તે જાતિનું આધિપત્ય સ્વીકારવું એ કેટલું ન્યાયોચિત છે ? પાશ્વિક બળદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલો રાજ્યાધિકાર કોઈ કાળે ચિરસ્થાયી રહી શકતો નથી. રાજ્ય અને પ્રજા ઉભય વચ્ચે પિતા-પુત્ર જેવો સંબંધ રહે છે. રાજ્યપિતાની સેવા અર્થે પ્રજા સંતાન જે કંઈ કરે તે ઓછુંજ છે; એજ પ્રજા-સંતાનના કલ્યાણ હિતની ખાતર પિતા પોતાનું સર્વસ્વ વિસર્જન કરતાં શા સાર અચકાય ? ”

રાજ્ય-પ્રજા વચ્ચેનો પિતા-પુત્ર જેવો દિવ્ય સંબંધ સૌ કોઈ આજે લાંબા કાળે પણ એકે અવાજે કબૂલ કરે છે. તેના દ્રષ્ટાંતમાં કહી શકાશે કે ચાલતા ભિખણુ-રાક્ષસી ઘોર રણસંગ્રામમાં રણમયદાનમાં આગળ પડી જિતન આંધવોનો હાથ પકડી પ્રાર્થના કરતાં હિન્દુસ્થાનના અતૂલ બળ-પરાક્રમિ શૂરવીરોએ અણીને પ્રસંગે સંબંધ બતાવી આપ્યો છે. જિતન-અને હિન્દ એ ઉભયના સ્નેહ સંબંધનું આ સ્મરણ ચિદ્ર, જગતના ઇતિહાસમાં યાવત્ત્વન્દ્ર દિવાકરૌ પર્યંત સૃષ્ટિના અન્ય દેશોની આંખ આંજતુ જેવું ને તેવું કાયમ

રહેશે. સમય પર એ હિન્દવાસીઓના શ્રેય સાધનમાં જો રાજ્યપિતા કંઈ કયાંય રાખે તો તે કેવું કહેવાશે ?”

“સપિતા પિતરસ્તેષાં કેવલં જન્મહેતવઃ દુતરાજ ! આપજ અતાવો આપના શાસનને અમારે શું કહેવું ? શાસન કે લૂંટફાટ ? મરાઠા ફોજદારોના જીવમથી અનેક આખા ગામનાં ગામ નિર્જન થઈ ગયાં છે ! મહાત્મા શિવાજીનો ક્રોધેશ્વ હતો કેવળઃ-ધર્મસ્થાપના આધુનિક મરાઠાઓ જે અત્યાચાર કરી રહ્યા છે, તે જોતાં શું તેમની રાજ્યલક્ષ્મી કદાપિ અચળ રહી શકશે કે ? જીવમી રાજ્યોનાં રાજ્ય અને લક્ષ્મી અચળ રહ્યાં છે કે ?”

દૂતઃ “રાયગુરૂ મહારાજ ! આપજ મહને સહજ એટલી સમજ પાડો કે જો શ્રી માન્ધાતાનો અમુક સેવક કોઈ પણ પ્રકારનો અપરાધ કરે તો શું તેને માટે સ્વયં માન્ધાતાજી દોષિત ઠરાવી શકાય કે ? એ દૂરના પ્રદેશમાં એક ફોજદારે કરેલા અપરાધથી સ્વયં રાધોજીભોંસલેને દોષિત ઠરાવવા એ પણ તેવુંજ છે.”

રાયગુરૂઃ “જો કદાચ આપ આપના સેવકને ચોરી, અગર એવાજ પ્રકારની લૂંટફાટ કરવાનો કિપ્રદેશ અને સુયોગ આપશે તો તેઓને માટે જૂમ્હેદાર કોણ છે એ કંઈ આપ કહી શકશો કે ? વરાડ-દરબારમાં કિતલ દેશની હરરાજી થાય છે. જેઓ વધારે આર્થિક સહાય આપી શકે છે-તેનેજ ફોજદારી-અમલદારીપાછું પ્રાપ્ત થાય છે, એ અમલદારે જેટલાં નાણાં તમને આપ્યાં છે તે વ્યાજ સાથે કોઈ ને કોઈ રીતે વગર હરકતે તે વસૂલ કરશે. અરે પ્રજા ખંડાઈ જાય અગર તેનો કચ્ચરધાણુ વળી જાય તેથી તેમને શું નહાવું પડે તેમ છે ? હજીય તેઓ પ્રજાને રગડી તેની પાસેથી આધક નાણાં પ્રાપ્ત કરવાને અથાક પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે ! સત્તાનો એ રીતે સદુપયોગ કરી રહ્યા છે ! કેમકે તેઓ પણ બિચારા સારી રીતે સમજે છે કેઃ “નહાયા એટલુંજ પુન્ય !” તેમનેય ક્યાં દરબાર પર જોઈએ તેવો વિશ્વાસ છે ? ફોજદારીની સણુંદ લઈને ફોજદાર જ્યારે દરબાર ગૃહથી બહાર નિકળે છે ત્યારે બિચારા પાછું વાળી વાળીને લાંબી-તિક્ષ્ણુનજરે જુવે છે કેઃ કોઈ અન્ય માણસ તો સણુંદ લઈને આવતો નથી ? વિધર્મી મોગલોના અધિકાર નીચે બલા ગમે તેમ પણ પ્રજા કંઈક સુખી તો છે ?”

હૂત: “ આપે જે હકિકત કહી તેને અમે કેવી રીતે યથાર્થ-સત્ય-છે એમ માની શકીએ ? કદાચ સત્ય તરીકે સ્વીકારવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ તેથી શું સ્વધર્માવલંબિઓના પક્ષનો પરિત્યાગ કરીને ગોમાંસાહારી શત્રુઓની પદ રજ શિરપર ચઢાવવા જવું-તેમની સાથે મળી જવું અને દેશ બાંધવોના સર્વ નાશમાં સાધનભૂત થવું એ હિન્દુઓને ઉચિત છે કે ? ”

રાયગુરૂ: “ માલવીરજી ! આપ અસાધારણ વિદ્વાન છો, એ તો સર્વ-માન્ય છે. આપને રાજ્યનીતિ કંઈ સમજાવવી પડે તેમ નથી. નીતિજ્ઞોએ કહ્યું છે કે: **उपकर्त्ता संमं सन्धिर्नामित्रेणापकारिणा** । અર્થાત્ ઉપકારી મનુષ્ય સાથે સન્ધિ કરવી એ સર્વથા યોગ્ય છે; પરંતુ ભલે ને આપણો મિત્ર કેમ ન હોય, પણ જે તે અપકારી હોય તો તેની સાથે ખચિત સન્ધિ ન કરવી જોઈએ. ”

રાયગુરૂની વાતચિત દરમિયાન હૂતે કહ્યું: “ મહામાન્ય રાયગુરૂજી ! એ વાતો જવા દો. રાજકાર્યમાં જે કંઈ પણ દોષ રહી જાય તો તે વગર દર-કતેતુરતજ સુધારી શકાય છે, પરંતુ એક વખત આપણો અમૂલ્ય રત્ન સ્વરૂપ સનાતન ધર્મ નષ્ટ થયા પછી તે પુનઃકોઈ પણ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકશે ? હિન્દુ ધર્મ જેટલો પવિત્ર છે, તેટલોજ અત્યલ્પ કાળમાં તેને બ્રષ્ટ થવાનો ભય રહે છે. મોગલોના સંસર્ગથી હિન્દુ પતિત થઈ ગયા પછી તે સમાજમાં બળી શકતા નથી. ધર્મ બ્રષ્ટ થયા તે થયા. આપ એક વખત આપના સનાતન આર્ય ધર્મ તરફ નજર કરો. ”

“ પુણ્યક્ષેત્ર ઉત્કલખંડ દેવાલયોથી પરિપૂર્ણ છે. જીવો, કાશીનું વિશ્વેશ્વર મંદિર ગયું ! વૃન્દાવનનું ગોપાલજીનું મંદિર નષ્ટ થઈ ગયું, અને કાલિન્જર, ચિતોડ, અણહિલવાડ, અવન્ટિ, ધારા આદિ સ્થાન પણ દેવાલય-શૂન્ય થઈ ગયાં ! ”

“ રાયગુરૂજી ! સનાતન ધર્મ એ નામને લીધે અમે તમને આટલો અનુરોધ કરીએ છીએ. એવો પ્રયત્ન કરવો આપને બાજબી નથી કે જેથી આપણાં તિર્થ-ક્ષેત્રો પર અત્યાચાર થાય, અને ઉત્કલની પવિત્ર ભૂમિ ગો-રક્ત વડે અપવિત્ર થાય.

રાયગુરુઃ “ દૂતરાજ ! ભય કિંવા સ્વાર્થને અંગે રાજાઓ પરસ્પર સન્ધિ કરે છે; પરંતુ વર્તમાન સમયમાં એ ઉભય કારણોનો અભાવ છે. વળા આપે ઉત્કલનાં દેવાલયોની રક્ષા સંબંધી જે કંઈ કહ્યું, તે હજારો ઔરંગઝેબ અને અલીવર્દી હશે તોપણ ભુવનેશ્વર અને જગદિશ ભગવાનના મંદિરના પથ્થરની એક ભોંય પડેલી કાંકરી સુદ્ધાને સ્પર્શ સરખો કરી શકશે નહિ ! અખિલ ભારતવર્ષ એ મંદિરોનો રક્ષક છે. વર્તમાન અથવા ભવિષ્ય કાળમાં જે રાજાઓ એ ઉભય મંદિરને નષ્ટ કરવાનો લેશ માત્ર યત્ન કરશે તેના પતનમાં પણ કંઈક સંશય નથી. આજ લગભગ પાંચસો વર્ષથી ભારતમાં મુસલમાનોનો અધિકાર ચાલ્યો આવે છે; પરંતુ તેઓ કોઇપણ રીતે અનિષ્ટ-સાધનમાં હજી સુધી ક્ષાત્રી શક્યા નથી ! અમારે મહા કટ તેમજ લગ્ન-પૂર્વક કહેવું પડે છે કે: આજકાલ જે આ પુણ્યભૂમિ ઉત્કલના કોઇપણ શત્રુ હોય તો તેઓ કેવળ હિન્દુ-સન્તાન મરાડાજ છે ? ”

“ મરાઠાઓના જુદામતે લીધે ગિચારા ગરિમ યાત્રી તીર્થદર્શનના મહા પુણ્યથી વંચિત થયે જાય છે. ભલા, બતાવો તો ખરા કે: ઔરંગઝેબનો જજ્યા વેરો અને મરાઠાઓના આ જુદામતમાં શો તફાવત છે ? જજ્યાવેરાથી તો કંઈક આરામ પણ હતો. પણ મરાઠાથી, પ્રભુ તોખાહ ! તે દિવસે ગોડી-ખાલમાં જે દુર્ઘટના ઘટિત થઈ, તે તો લોકોના હૃદયમાં હમેશને માટે કાયમ રહેશે-વિસરી નહિ શકાય. આપ તો પ્રત્યેક વાતમાં હિન્દુ-ધર્મ અને હિન્દુજાતિનો કલ્લેખ કયેં જાઓ છો. શાન્ત, શિષ્ટ, ધર્મનિષ્ઠ યાત્રિઓના ધન-પ્રાણ હરણ કરી, તેમની લગ્નશીલ કુળવતી રમણિયોપર હસ્તક્ષેપ કરવો એ શું ઉચિત છે ? વિધર્મિ મોગલો પણ એવો અન્યાય-અધર્મ કરતાં સંકોચાય છે. જે શિવાજી જીવપતિએ હસ્તગત અપૂર્વ સુંદરી નવાબઝદીને માત્ર સંબોધન કરી વિદાય કરી હતી તેજ મહાત્માના વંશના હીરાઓ આજ સ્વજાતીય હિન્દુ લલનાઓપર અત્યાચાર કરતાં સહજ પણ સંકોચાતા નથી ! શું એજ તેમના અધઃપતનનું પ્રથમ લક્ષણ નથી ? જે અમારા એ કથનનો આપ કદિ પ્રતિવાદ કરશો તો તેનો ઉત્તર આપવાની અમારામાં શક્તિજ નથી. મહા કવિ માધવું કથન છે કે: “ વારંવાર અપરાધ કરનાર મનુષ્ય ક્ષમા-પાત્ર નથી. ”

એ સાંભળીને શિવશંકર માલવીર કંઈક લજ્જિત થયા. તેમણે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકીને કહ્યું: “ રાયગુર ! હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે: આવી દુર્ઘટનાઓ ભાસ્કર પણિતના કાન સુધી ભાગ્યેજ પહોંચતી હશે, પણ તે સ્ત્રીઓ સર્વ પ્રકારે સુરક્ષિત છે. ”

રાયગુર: “ શા સારું તેઓનું સંરક્ષણ થાય છે ? જ્યારે લોકમાન્ય ભદ્રવ્યક્તિ વરાડ દરબારના અતિથિ થશે ત્યારે તેમને ભેટની પ્રિતિપૂર્વકની સામગ્રિ તરીકે તેમની આગળ હાજર કરવાને માટે અથવા તો બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપવા માટે બાધ પદાર્થોની સાથે સ્ત્રીઓ પણ ભેટમાં અપાય છે ? જરા સમજાવશો કે: વરાડ દરબારની એ કેવી નિંદાજનક પ્રથા છે ? ”

હૂત: “ આપ સર્વ પુરાણુજ છો. આપનાથી કોઈ બાબત છાની નથી. ભગવાન કૃષ્ણ દ્વંપાયન કૃત મહાભારત જરા ઉઘાડી-તે પર દ્રષ્ટિ ફેંકી જુવો. કૌરવ પાણ્ડવ વંશિયજનો અતિથિ અને બ્રાહ્મણોને કુંવારી કન્યાઓ દાનમાં આપતા હતા કે નહિ ? શું તેઓ પોતાના ઘરની કન્યાઓ દાનમાં આપતા હતા કે રાજ્યમાંથીજ તેનો સંગ્રહ કરતા હતા ? શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ્યારે હૂત બનીને હસ્તિનાપુર ગયા ત્યારે દુર્યોધને સહસ્ર કન્યાઓ તેમને ઉપહારમાં આપી હતી. શું એ સર્વમાન્ય કથાનો તમે અસ્વીકાર કરો છો ? ”

રાયગુર: “ હશે કદાચ, અમે તો એ પૌરાણિક કથા જાણતા નથી. પ્રજા જ્યારે ચોથ અથવા કર આપવામાં અસમર્થ બને છે, ત્યારે પાંચે ભાઈ પાણ્ડવ અને સો ભાઈ કૌરવો ઘોડેસ્વાર થઈને તેમના વહુ-દિકરીઓને બળાત્કારે પકડી પકડીને લઈ-સંગૃહિ પોતાના અતિથિ-અભ્યાગતોને ભેટમાં આપતા હતા ! ”

હૂત: “ અમે જોઈ શકીએ છીએ કે: મરાઠાઓના દોષ બતાવવામાં આપ મહા નિપુણ છો. આપ એક સદવંશમાં ઉત્પન્ન થએલા નિષ્ઠાવાન બ્રાહ્મણ છો. અમને એ પર વિશ્વાસ ન હતો કે: એક ઉત્કલીય બ્રાહ્મણના મુખમાંથી આવી અકૃતઘટા-જનિત વાત નીકળશે ! ઉત્કલમાં કોણે અનેકાનેક બ્રાહ્મણોને “ શાસન ”^૧ પ્રદાન કર્યા છે ? કોની કૃપાથી લાખ લાખ બ્રાહ્મણો

પ્રતિપાલિત થઇ રહ્યા છે? અને તેઓ “યાવત્ ચંદ્રાર્ક” જીવન ધારણ કરી દિવસમાં ત્રણે કાળ કોને આશિર્વાદ પ્રદાન કરશે? મરાઠાઓએ યદિ ભૂમિ—દાન ન કર્યા હોત તો ઉત્કલખણડમાંથી બ્રાહ્મણ—ધર્મ ધણે ભાગે વિલુપ્ત થઈ ગયો હોત. બ્રાહ્મણોને પોતાના ઉદર—પોષણાર્થે શત્રોનું દાસત્વ સ્વીકારવું પડ્યું હોત. કયા વિધર્મી રાજ્યએ અહીં બ્રાહ્મણ શાસન સ્થાપિત કર્યું હતું? આપ શત્રુ—મોગલોના પક્ષપાતી છો તે ઉપરથીજ જાણાય છે કે: આપ કાળ બનવાની ઉમેદવારી કરી રહ્યા છો ! ”

રાયગુરુ: “ શાસન—સ્થાપનકારી મહાત્મા શિવાજી હનુપતિને ઉત્કલી બ્રાહ્મણો અવશ્ય અનન્તકાલ પર્યંત ત્રિસન્ધ્યા આશિર્વાદ પ્રદાન કરશે, અન્ય કોઇ કોઇ ફોજદારે પણ અવશ્ય “ શાસન ” સ્થાપન કર્યા છે; પણ જ્યારે પ્રજા રૂપી દુઝણી ગાયનો વધ કરીને પછી તેના ચામડાના જોડા બનાવરાવી તેનું બ્રાહ્મણોને દાન કરવાથી પુણ્ય થતું હોય, તો તો તે સીધા યોગીઓને દુર્લભ એવા વૈકુંઠમાં જઈ શકે છે ! દૂતવર ! આગળ પાછળનો સર્વ વિચાર કરીને અમે જ્યારે બરાબર અંતર દ્વારા દ્રષ્ટિ ફેંકીએ છીએ ત્યારે એમજ માલમ પડે છે કે: મરાઠાઓ સાથે સન્ધિ કરવી એ તરકરોનો સંગ કર્યા બરાબર છે ! ”

દૂત: “ બ્રાહ્મણોનું કહેવું યથાસ્થિત છે, પણ આપ આ સમજી વડીલાત કોના તરફથી કરી રહ્યા છો? કોના પ્રતિનિધિ સ્વરૂપે ખંડન—મંડન મચાવી રહ્યા છો? આપ કોને માટે આ બાવી અમંગળનો માર્ગ મોકળો કરી રહ્યા છો? વરાડ—દરબારથી આપ એક પણ બાબત લેશ પણ છાની રાખી શકશો નહિ. જે દરબારના પ્રકાણ્ડ સિંહદાર સમિપ સશસ્ત્ર હજારો અશ્વારોહી, અને લક્ષાવધિ પાયદળ રાજગણી રાહ જોતું ઉભું રહ્યું છે. તે દરબારમાં તમારા આ સમજીના આજના અપમાનજનક શબ્દોની સારી રીતે આલોચના થશે—વિચાર થશે. ”

એ પ્રથા ગાયકવાડી રાજ્યમાં છે. સંસ્કૃતમાં સારી—હંચી પરીક્ષાઓમાં પાસ થનાર વિદ્વાનોને એ રાજ્ય તરફથી વર્ષ દિવસે અમુક દ્રવ્ય શાસનમાં મળે છે. તે સમયે બ્રાહ્મણોને શાસનમાં આખાં ગામનાં ગામ મળતાં હતાં.— લેખક.

રાયગુરુએ હસીને ઉત્તર આપ્યો: “હૂતરાજ ! ભય-પ્રદર્શન દ્વારા આપ જે કાર્ય સંપાદન કરવાની લાલસા રાખો છો તે કોઈ કાળે ફળીભૂત થશે નહિ. આપનો એ વિચાર વ્યર્થ છે. ગૌરવાન્વિત વરાડ-દરબારને હલકા પાડવા એ આ દરબારનો કદાપિ ઉદ્દેશ્ય નથી. જ્યારે આપ આપની મેળેજ આપની વાતોના યોગ્ય ઉત્તરને અસમ્માનજનક સમજે છો, ત્યારે તો નિરૂત્તર રહેવું એજ અમારે માટે ઈષ્ટપ્રદ છે.”

હૂતે કંઈક શાન્ત ભાવથી ઉત્તર આપ્યો: “અમારી અભિલાષા છે કે: આપણા આ સર્વ બપેડાનું સમાધાન સહજમાં થઈ જાય. અમે બન્ધુભાવથી કહીએ છીએ કે માન્ધાતા જે શત્રુપક્ષના હિમાયતી છે તેનો પતન-કાળ ધણે દૂર નથી. અલિવર્દીખાંનો અંત સમય આવી પહોંચ્યો છે.”

રાયગુરુ: “હિન્દુ અથવા તુર્ક બેમાંથી કોઈનું આધિપત્ય ભારતવર્ષમાં રહેશે નહિ. એઓ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરનારા અનેક કર્તવ્ય-પાલનથી વિમુખ છે, જેથી વિધાતા પણ તેમનાથી પરાડ-મુખ છે. સાર્વજનિક પ્રેમ, ન્યાયતત્પરતા, પ્રજાહિતૈષિતા, અપક્ષપાતપણું, સત્યનિષ્ઠા આદિ રાજકીય ગુણોથી એઓ રહિત છે. ન્યાયી અકબર તેમજ ધર્મપ્રાણુ શિવાજી મહારાજની સાથેજ એ ઉભય જાતિઓથી રાજ્ય-ધર્મ પણ લુપ્ત થઈ ગયો છે !”

હૂત: “આપ તો એક મહા વિચિત્ર વાત કરી રહ્યા છો ! ત્યારે શું પૃથ્વી અરાજકજ રહેશે ?”

રાયગુરુ: “વૈવસ્વત મનુના સમયથી આજ પર્યંત પૃથ્વી એક પણ અરાજ રહી નથી. શ્રીહરિ વિનાનો સંસાર અને રાજા વિનાનું રાજ્ય એક ક્ષણ પણ રહી શકે નહિ. સંભળાય છે કે: સમુદ્ર-ગર્ભ-સ્થિત શ્વેત દ્વિપમાંથી કોઈ એક શ્વેતાંગ વણિક અહીં આવીને સુતાનટી* અને ગોવિન્દપુરમાં વ્યાપાર કરી રહ્યા છે. એઓ જેવા શુકલ વર્ણુ છે, તેવા શુકલકર્મા પણ છે. નજર કરો, જીવો, હિન્દુ સનાતન હિન્દુ રાજાઓનો અવિશ્વાસ કરીને એ અચાત કુળ-શીલ વિધર્મિ-વિદેશી વ્યાપારીઓના અભયાશ્રયમાં નિર્ભયતાપૂર્વક નિવાસ કરી રહ્યા છે. એ શ્વેતાંગ વ્યાપારી ન્યાયપર, શરણાગત-પ્રતિપાલક, વિપન્નના

ખન્ધુ અને નિરાશ્રયના આશ્રય છે. કુટિલતા અને સ્વાર્થપરતા પૂર્ણ જે વા-
ણિજ્ય-વ્યવસાય તેમાં પણ જેઓ ન્યાયનું એટલું ધ્યાન રાખે છે, તે રાજ્ય
૫૬ પર વિરાજવાથી પ્રજા અપૂર્વ શાન્તિ-સંતોષપૂર્ણ સુખાનુભવ કરશે એમાં
કંઈજ સંશય નથી.”

“ સૌના દિવસો હમેશાં એક સરખા જતા નથી. ભારતભૂમિએ અનેક
પ્રકારના અત્યાચાર સહન કર્યા છે; હવે તેના એ દિવસોનો અન્ત આવ્યો
છે, હવે એ દિવસો નહિ રહે. દુઃખની પણ સીમા હોય છે. હિન્દુ અને તુ-
ર્કોએ રાજશક્તિનો અતિ દુરુપયોગ કર્યો છે-જેથી હવે રાજ્ય પરિવર્તન અ-
વશ્ય થશે; અન્યથા હિન્દુ અથવા તુર્કોના હાથમાં આધિપત્ય રહેવાથી પાર-
સ્પરિક વિરોધ વધતો જશે અને નર-રક્તની ધારા પ્રવાહિતજ રહેશે. હું
અંધે વર્ષે મહરસંક્રાન્તિને દિવસે ગંગા સ્નાન કરવા ગયો હતો. કાલીઘાટ ન-
જીક એક શ્વેતાંગ મનુષ્ય સાથે મ્હારે મેળાપ થયો. એ પાદરી હતો. શ્વે-
તાંગ મનુષ્યોનો પુરોહિત. તે દેશી ભાષા સારી રીતે બોલી-સમજી શકતો
હતો. ઘણા લાંબા સમય સુધી એણે મ્હારી સાથે અનેક વિષય સંબંધી વાત-
ચિત કરી. એણે જે કંઈ કહ્યું તેના સંક્ષિપ્તમાં સાર નીચે મુજબ છે:—

“ પરમેશ્વર એ એકજ માત્ર આ સમસ્ત સંસારનો માલિક છે. પ્રાણી-
માત્ર ઇશ્વરનાં સન્તાન છે. પોતાનું સામર્થ્ય, પોતાનું જ્ઞાન, મનુષ્યજાતિની
સેવામાં અર્પણ કરવું એ પરમ ધર્મ છે. પુત્ર પર અત્યાચાર કરનાર મનુષ્ય
તેના પિતાના ક્રોધને પાત્ર થાય છે. તદ્દનુસાર મનુષ્ય જાતિ પર અન્યાય
અને અત્યાચાર કરનાર પણ પરમ પિતા પરમાત્માના કૃપાપાત્ર કદી થઈ
શકતા નથી. તમે પરમેશ્વરની પાસે જે કંઈ દયા અને ક્ષમાની સદૈવ પ્રાર્થના
કરો છો, એજ દયા અને ક્ષમાની દ્રષ્ટિથી તમે સ્વયં મનુષ્ય જાતિ પર નજર
કરો-જીવો. પોતાના જીવનને એજ પરમેશ્વરના ચરણમાં અર્પણ કરી દો અને
નિત્ય તેનું સ્મરણ કર્યા કરો. આ જીવનનો એજ ઉચ્ચતર હેતુ છે. ”

હૂતરાજ: “આપ તો એક અંસાધારણ પણિડત છો. કહો જોઈએ, એ
પાદરી એ જે કંઈ કહ્યું તે દર્શન શાસ્ત્રાનુસાર યથાસ્થિત નથી? એના કથ-
નથી મહેં તો એજ નિશ્ચય કર્યો છે કે: એક સત્ય અને ધર્મ માર્ગથી વિચલિત

જાતિ રાજ્યપદ માટે સર્વથા અયોગ્ય છે. જુઓ:—

“ एक एव पुरा देवः प्रणवः सर्व वांमयः । ”

“ હિન્દુજાતિ જે દિવસથી એ વૈદિક બીજ મંત્રનું ધ્યાન ભૂલીને નાના પ્રકારના કાષ્ઠનિક ઉપધર્મોના પાલનમાં પ્રવૃત્ત થઇ, તે દિવસથી તેના પતનનો આરંભ થયો. “**वसुधैव कुटुम्बकम्**” એ સૂત્ર હવે હિન્દુઓના પુસ્તકમાંજ પડ્યું—સડ્યું રહ્યું છે !

“ અમારૂં અનુમાન છે કે: ભારતવાસિઓના મંગળ—સાધનને માટે દશા-મય પરમેશ્વરે શ્વેતદ્વિપમાંથી એ શ્વેતાંગ વ્યાપારિઓને અહીં મોકલ્યા છે. જ્યાં સુધી નીતિ અને ન્યાયતત્ત્વરતાનો અસ્ખલિત પ્રવાહ તેમના હૃદયમાં અવિચ્છિન્નપણે વહન કરશે ત્યાં સુધી પરમાત્માની તેમના ઉપર અમિત કૃપા રહેશે. ત્યાં સુધી તેમનું રાજ્ય યથાસ્થિત ચાલ્યું જશે. ” કેટલાક સમય સુધી હું કંઇક મૌન્ય ધારણ કર્યું. પુનઃ એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી તેણે કહ્યું:—

“ એ વિચિત્ર કર્મા વિધાતાની લીલા દુર્જેય છે. તેની ઇચ્છા અવશ્ય સફળ થશે. આ હાલતમાં અમારા લોકોનું એજ પરમ કર્તવ્ય છે કે અમારે આત્મ-કર્તવ્ય બ્રહ્મ કદી થવું નહિ. એટલાજ માટે સર્વાન્તરયામી પરમેશ્વરે અમને વિવેક બુદ્ધિ આપી છે. ગમે તેમ હો “**सहसा विदधीत न क्रिया ।**” અમે આશ્વા રાખીએ છીએ કે: માનવાતા સ્વદેશની શાન્તિ, સ્વધર્મનું ગૌરવ અને સ્વજાતિના ધન-પ્રાણની રક્ષા કરવાના અભિપ્રાયથી “ સન્ધી સ્થાપન કરવી એ ઉચિત છે કે નહિ ? ” તે પ્રશ્ન પર સ્થિર ચિત્તે પુનઃ એક વખત વિચાર કરશો. ”

રાયગુરુ: “ હૃતવર ! આપ અન્ય શી આકાંક્ષા રાખો છો ? ”

હૃત: “ તો શું એજ અન્તિમ સિદ્ધાન્ત છે ? ”

રાયગુરુ: “ આ પક્ષનો તો એજ સિદ્ધાન્ત છે. ” હું એક ગાદો શ્વાસ ખેંચીને અદ્વસોસ પ્રદર્શિત કરતાં કહ્યું: “ હિન્દુ હિન્દુઓના સંહારાર્થે વિપક્ષમાં રહી અસ્ત્ર ધારણ કરશે—એ દ્રવ્ય જેટલું ભયંકર છે, એટલું ઝાત-નિકારક પણ છે ! હિન્દુઓના શસ્ત્રાધાતથી હિન્દુ શોષિત દ્વારા પવિત્ર આર્યભૂમિ કલંકિત થશે—એ વાતનું સ્મરણ પણ દુઃસહ છે ! તેનો પ્રતિકાર

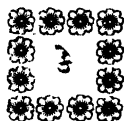
કરવાનો એકે અન્ય સુલભ-સરળ માર્ગ નથી. ”

રાયગુરુ: “મનુષ્ય આહે તેટલો યત્ન કેમ ન કરે, ફાવે તેટલો વ્યાકુળ કેમ ન થાય, પણ વિધાતાની વિધિ અને કાળની ગતિ કદી રોકી શકાય તેમ નથી.”

॥ દૈવો વિચિત્રા ગતિ ॥

નવમ પરિચ્છેદ.

મહાનંજન મહુલીમાં મહત્વાકાંક્ષા !

ઉઝરના કિલ્લાથી પૂર્વ તરફ અરણ્ય-જંગલમાં સોસો નામક એક સુદ્ર ગામ છે. ગામમાં લગભગ વિશ-પચિશેક ઘર હશે.

તેમાં વસનારા મનુષ્યો કોળી, બીલ્લ, સન્થાલ આદિ જંગલી જાતિનાં છે. ગામ ગોળાકાર વસ્તું છે. ઘર ઘણાંજ ન્હાનાં ન્હાનાં છે. સાધારણ કમાડથી બંધ કરેલાં દાર પણ બહુજ ન્હાનાં ! જે ઘરમાં પ્રવેશ કરવો હોય તો નમીને જવા શિવાય છૂટકોજ નહિ. સમગ્રે કે ક્ષત્રિય વંશના રાજા—મહારાજાઓનો ગર્વ ત્યાં સહજમાં ઉતરી જાય ! તેમને પણ નમીનેજ અંદર દાખલ થવું પડે. ઘરની બારશાખ ભાંગીને શિર નમાવ્યા વગર અંદર પેસે તો તો તેમને માટે અમે કંઈ કહી શકતાજ નથી. આલો, ગામની બહાર પણ બીજાં બે-એક ઘર છે, અને તે કંઈક અમારી ઉપરોક્ત મહાનંજન વિશ્વ-પચિશ મહુલીઓ કરતાં કંઈક મ્હોટાં છે. સત્યાભિમાની હિન્દુ-સમાજમાં પાંચ પાંચ વર્ષની દીંગલીઓ જેવી કન્યાઓને પરણાવવામાં આવે છે, અને એ અનુચિત લગ્નથી અનેક મનુષ્યોનાં અકાળ મૃત્યુને આમંત્રણ કરવા જેવો ઘાટ બને છે, તે પ્રથા ગમે તેમ કહો પણ એ જંગલી-સુધરેલી જાતિમાં નથી ? એઓ પણ પ્રકૃતિનાં સન્તાન છે-પ્રકૃતિનો આદેશ એજ તેમને માટે શાસ્ત્રાચાર છે. કન્યા પંદર વર્ષની અને પુત્ર વિશ વર્ષનો થયા શિવાય કોઈ દિવસ તેમનાં લગ્ન થતાં નથી. અવિવાહિતા કન્યા અને અવિવાહિત પુત્રને પોતાને ઘેર સુવાનો નિષેધ છે. રાત્રિએ આખા ગામની કુંવારી

કન્યાઓ, અને કુંવારા યુવકોને ગામથી થોડેક છેટે ઉપર જણાવેલાં બે મ્હોટાં ઘર પૈકી એકમાં સઘળી કન્યાઓ અને બીજામાં પ્રત્યેક યુવક સુવા જાય છે. યુવક શયન ગૃહના સંરક્ષણ-સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા આદિને માટે બે પહેરેગીર નિયુક્ત કરવામાં આવેલા છે. કન્યકા શયન-મંદિરને માટે એ-વીજ બે સ્ત્રી પહેરેગીર હોય છે.

ગામથી થોડેક છેટે બીજું પણ એક ઘર છે, પ્રત્યેક ઘરથી આ ઘર સાડું-મ્હોટું અને સાફ-કંચન જેવું હોય છે. એ હમેશાં ખાલી પડ્યું રહે છે. જ્યારે જ્યારે આ ગામમાં કોઈ મુસાફર અથવા વ્યાપારી આવે છે ત્યારે તેઓ આખી રાત એ સુંદર ઘરમાંજ નિવાસ કરે છે. વર્ષા ઋતુમાં ગામના મુખી-મતાદાર પંચાત-પંચાયત પણ ત્યાંજ કરે છે. ગામની ચારે બાજુએ નિખિડ અરણ્ય છે. સાગ, સીસમ, નાળિયેર, જાંબુ, આંખા, કદમ્બ, આદિનાં અનેક વિશાલકાય વૃક્ષ, નાના પ્રકારની લતિકાઓથી યુક્ત, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં પત્ર-પુષ્પ ફળ આદિ વડે સુશોભિત, દિગ્ગન્ત પર્યંત પ્રસરી-ફેલાઈ રહ્યાં છે. એ સિવાય બીજું પણ હજારો પ્રકારની નામ-ગુણથી અગ્નણી વનસ્પતિઓનાં પત્ર સંમિલિત ડાંખળીઓ અને લતિકાઓ અપૂર્વ ઝોલાં ખાઈ રહી છે. કોક કોક ઠેકાણે મ્હોટાં મ્હોટાં શાલ-વૃક્ષ તાડ-વૃક્ષ સમાન શાખા-પત્ર વિહીન ટટાર સીધાં આકાશ સ્હામું જોઈને માત્ર ઉભાં રહ્યાં છે. છેક ટોચ પર શાખા-પ્રશાખાઓ તથા પત્ર-ગુચ્છ એક છત્ર સમાન શોભાયમાન થઈ રહ્યાં છે; જેમાં પાંદડાંની સન્નતાથી સૂર્યનાં કિરણો પણ પ્રવેશ કરી શકતાં નથી. જેટલાં વિશાલકાય વૃક્ષ છે તે સર્વ સમોચ્ચ-સરખાં ઉંચાં અને સમાન આકારનાં છે. એવીજ કલ્પના કરી શકાય છે કે: સ્વાભાવિક સૌન્દર્યપૂર્ણ આ એક મનોરમ્ય બગિચો છે.

વૃક્ષના નીચેની ભૂમિ બરાબર સમતલ અને સાફ છે. કોઈ ઠેકાણે એક દૂર્વાદળ પણ જોવામાં આવતું નથી. કેટલાંય વર્ષોનાં પડેલાં સૂકાં પાંદડાંના પથરાવાથી જમીન એટલી બધી કોમળ બની ગઈ છે કે, તે પર ચાલવાથી એવું લાગે છે કે: જાણે સૂકોમળ ગાદીપર ન ચાલતા હોઈએ ! શાલ-વૃક્ષના પેલા અત્યુચ્ચ પત્રાવલી વિશિષ્ટ શાખા સમૂહની એક કુદ્ર

શાખાપર, પોતાના કુદ્ર દેહને છૂપાવી બેઠેલી પેલી કોયલ કેવું ઉત્તમ-સુમધુર ગાન છેડી રહી છે ? એ કુદ્ર પક્ષિના કોમળ કણ્ઠમાંથી નિસરતી સુમધુર અને સુદીર્ઘ સુર-લહરી સુવિસ્તૃત અરણ્ય પ્રદેશમાં બ્રમણ કરતી ગિરિ-કન્દ-રાઓમાં પ્રતિધ્વનિત થઈ રહી છે. ઠીક, એજ સમયે પેલી કોયલની જોડી પણ એક શાંત કુંજમાં બેસીને પોતાના સ્વામીના સન્તમ સુરનું અનુકરણ કરવામાં મગ્ન છે. એ ચૂપચાપ બેસીજ રહે છે, પણ જ્યાં સ્વામીનું સંગીત બંધ થાય છે ત્યાંતો તે પોતાના મનોહર કર્ણ પ્રિય ગાનનો આરંભ કરી દે છે. જેથી સમસ્ત અરણ્ય પ્રદેશ ઝંકારિત થઈ ઉઠે છે. આ પ્રકારે કલા-કોના કલાક સુધી ઉભય-કોયલના સંગીતનો જલસો ચાલ્યાજ કરે છે. તેમના ઉડી જવા બાદ કોઈ અન્ય પંખીનું યુગલ ત્યાં આવીને ઘડીબર વિશ્રાન્તિ લે છે.

વિચિત્રકર્મા વિધાતાએ એ કુદ્ર પ્રાણીને કેવો સુમધુર કણ્ઠ પ્રદાન કર્યો છે, એ વિચાર કરતાં ચિત્ત વિમોહિત થઈ જાય છે. તે શાલ-વનની અંદર કંઈક મયુર પોતાના વિશ્વવિમોહક, વિધાતાનો સૃષ્ટિના સૌન્દર્યની પરાકાષ્ઠારૂપ ચિત્ર વિચિત્ર પુચ્છને ઉત્તર તેમજ વિસ્તૃત તથા ઘડીએ ઘડીએ હલાવતાં, ચારે બાજુએ ગંભિર ભાવથી દ્રષ્ટિ ફેંકતાં મયુરિઓને પોતાની અપૂર્વ સુન્દરતા બતાવવામાં-તેમનું ચિત્ત વિમોહિત કરવામાં મગ્ન છે-અરે ! નાચી રહ્યા છે. મયુરીવૃન્દ પણ એ નેત્રપ્રિય દ્રબ્યને જોઈ જોઈ મુગ્ધ બની રહ્યું છે. કેટલીએક ચંચલ-સ્વભાવની, ભયાતુર, ચક્રિત હરિણિયોનાં જૂથ ઠેકાણે ઠેકાણે વિચરી રહ્યાં છે. કોઈ જમીન પર પડેલાં શાલ વૃક્ષનાં ફળને ખાતી ખાતી ચમકી જાય છે, અને પોતાની ચારે બાજુ ચંચલતાથી જોવા મંડી જાય છે. હરિણિયોની સાથે કેટલાંક ન્હાનાં ન્હાનાં બચ્ચાં ઘડીકમાં દોડે છે, ઘડીકમાં આમ તેમ જુવે છે, ઘડીકમાં માતાની સાથે ચાલે છે, ઘડીકમાં આતુરતાથી લબ્ધ લબ્ધ કરતાં દુગ્ધ પાન કરે છે, તો કોઈ વળી તૃણ ચરે છે. ગામની નજીક એક પણ ગગન ચુમ્બિત-ઉચ્ચ પર્વત-માલા નથી.

હા, ન્હાની ન્હાની કંઈક ઉંચી ટેકરીઓ તો છે. ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભાગમાં કોંક કોંક ન્હાના કુંગર પણ છે, જેઓ એક બીજાથી જોડાએલા

કેટલેક દૂર સુધી-સમજો કે લાંબી સોડ તાણીને સૂધ રહ્યા છે ! કુંગરોમાં જે ગર્જર-ગુફાઓ છે તે કણ્ટકમય લતા અને જટિલ વૃક્ષોથી પરિપૂર્ણ છે. રાત્રિ-દિવસ ત્યાં માત્ર અંધકારજ છવાયેલો રહે છે. મનુષ્ય જાતિનો ત્યાં પ્રવેશ નથી. વ્યાધ, રીંછ, વરૂ, આદિ હિંસક, ફાડી ખાનાર-વિકાળ પશુઓનાં ત્યાં વિશ્રામ સ્થાન અને સૂતિકાગાર છે. ગામથી ઉત્તર દિશામાં સાલન્દી નદી લગ્નજાતીલા કુળવતી રમણીની માફક વૃક્ષલતાઓની મધ્યમાં થઈને પોતાની ક્ષીણ કાયાને છૂપાવતી, કલ્ કલ્ શબ્દ કરતી કુટિલ-સર્પિણી સમાન વક્ર ગતિએ પ્રવાહિત થઈ રહી છે. સોસો ગામ અન્ય ગામોથી કંઈક દૂર છે. તેથી ત્યાં વિદેશી લોકો ધણાંજ થોડાં આવે છે. ગામના લોકો કોઈ રાજની પ્રજા અથવા કોઈ શાહુકારની દેવાદાર નથી. તેમને કોઈ વસ્તુનો અભાવ નથી. તરેહ તરેહવારનાં સુમિષ્ટ ફળદાયક વૃક્ષ-સમૂહ એજ તેમનો અક્ષય ભંડાર છે; તેથી ખારે માસ તેમને ફળ-મૂળ મળેજ નય છે. ધણે ભાગે મહુડાનાં વૃક્ષ તેમને બહુજ ઉપયોગી છે, કેમકે તેનાં ફળનો રસ પણ સારો નિકળી શકે છે. મહુડાનાં વૃક્ષ ગ્રામવાસિયોએ પરસ્પર બહેચી લીધાં છે. તેઓ પોતપોતાનાં વૃક્ષ પોતાની ભવિષ્યની પ્રજાને ખીન હરકતે વારસામાં આપી શકે છે. ગ્રીષ્મ અને વસંત રતુમાં બે-ચાર પંનખી વ્યાપારીઓ આ ગામમાં દરેક વર્ષે આવે છે. તેઓ ચામડાં, હરણનાં સોંગડાં, લાખ આદિ વસ્તુઓના બદલામાં તેમને મીઠું, કાપડ, અને તમાકુ વગેરે આપી જાય છે. ગામના લડાઈ-ઝગડા અને ઝાડ-ફળના દિવાની કામોનો નિકાલ ગામના મુખી-મતાદાર દ્વારાજ થાય છે. તેમની આગ્રાને સૌ કોઈ સારી રીતે માન આપે છે. અપમાન કરનારા તથા વિશ્વાસઘાત કરનારા કે એવાજ ખીજ સાધારણ ગુન્હેગારોને ઉચિત શિક્ષા થાય છે, અને વિશેષ અપરાધિઓને એ ગામની હદ છોડીને ચાલ્યા જવાનો દણ્ડ દેવામાં આવે છે ! ફાંસી અને શણી ત્યાં સંભળાતી નથી !

વર્તમાન પરગણાનું નામ મુટર માછી છે.

ટાઢના દિવસોમાં, ચાર મહિના કોઈ માણસ ગામમાં રહેતું નથી. સૌ કોઈ ઉપરોક્ત શાલ-વનમાં રહેવા જાય છે, અને તાપણીઓ સળગાવી સળ-

ગાવીને મળહથી તેઓ ત્યાં નિવાસ કરે છે. એક બાળુ પુરુષો અને બીજા બાળુ સ્ત્રીઓ બેસે છે. પુરુષો વાદ્ય વગાડે છે, સ્ત્રીઓ ગીત ગાય છે, અને નૃત્ય કરે છે. આ પ્રકારે આમોદ-પ્રમોદમાં રાત ચાલી જાય છે.

આ લોકોને કોઈ વાતનો અભાવ નથી તેમ કોઈપણ પ્રકારની ચિન્તા પણ તેમને રાત-દિવસ ખાધ જતી નથી ! અતિશય રમત-ગમતમાં રાત્રિ-દિવસ ચાલ્યાં જાય છે; ગમે તેમ હો પણ આ જગતમાં કોઈપણ વસ્તુ અવિચલ નથી. રાજા હો. વા રંક, ધનવાન હો વા દરિદ્ર, રોગી હો વા સ્વસ્થ, કોઈની અવસ્થા-સ્થિતિ આ સંસારમાં સર્વદા એક સરખી કોઈ કાળે રહેતી નથી. આ પરિવર્તનશીલ જગતમાં નિત્યમેવ અવસ્થાન્તર થએજ જાય છે.

શાંત જીવન ગાળનાર સોસો ગ્રામવાસિયો પર અચાનક વિપત્તિ આવી પડી, તેથી સૌ કોઈ એ ગામનો ત્યાગ કરી જંગલમાં નાસી ગયાં છે. અચાનક કોણ જાણે ક્યાંથીએ બે-ચાર તુર્ક અને ચાર-પાંચ હથિયાર-બંધ દુર્ગ પતિયોના સૈન્યે ગામને તાબે કરી લીધું છે. ગૃહ-નિર્માણોપયોગી વસ્તુઓનો તો ત્યાં કંઈ અભાવજ નથી. હુમલો કરનારા નરાધમોએ ત્યાંનાં જંગલી ઘરોને તોડી-ફોડીને ત્યાં પોતાનું નવું ગામ વસાવ્યું છે !

સામ્પ્રતમાં શાન્તિ સુધાનો આસ્વાદ લેનાર જગતની પ્રત્યેક જાતિના સુખમાં કૂર કૈસરની મહત્વાકાંક્ષાએ જે મ્હોટી આગ સળગાવી છે-મનુષ્ય માત્રને જે કંઈ વેડવું પડે છે, તે સ્થૂલ શબ્દો દ્વારા સમજાવવાની કંઈજ અગત્ય નથી. સુધરેલા જમાનામાં વળી આ રાક્ષસિ યુદ્ધ શાં ? એ અન્ય કંઈજ નથી પણ છે માત્ર મહત્વાકાંક્ષાની મહાન મ્હોંકાણુ ! માનો કે એવાજ કોઈ નર રાક્ષસની મહત્વાકાંક્ષાના પરિણામે સોસો ગામનાં શાન્તિ-પ્રિય મનુષ્યોના સુખ-શાન્તિનું સત્યાનાશ વળી ગયું છે ! તે જમાનાની બિચારી અજ્ઞાન-અસહાય, નિરાશ્રય પ્રજા શું કરે ? વિશમિ શતાબ્દીમાં જર્મન યુદ્ધ પર આક્રમણ કરીને-અસહાય-નિર્દોષને સહાય કરતાં હિન્દ-ચિટ્ટને પરસ્પર એક બીજાની બાંદા પકડી જે વીરહાક વગાડી છે, નીતિ અને ન્યાયના સંરક્ષણાર્થે પોતાનું સર્વસ્વ વિસર્જન કરવા મહા મંગળ પગલું ભર્યું છે તે શું સૂચવે છે-શું બતાવી આપે છે ? બસ એજ કે:-

न्यायात् पथं प्रविचलन्ति पदं न धीरः ॥

દશમ પરિચ્છેદ.

નાગી જમાત.

આ જે સોસો ગામમાં નાગી-જમાતે ધમસાણ મચાવી મૂક્યું છે ! નવ મનુષ્ય નાગા બાવા અને એક મહાન્ત-કુલ દશ માણસો છે. તેમની મૂછો મ્હોટી મ્હોટી છે. દાઢી છાતી સુધી લાંબી અને પીડપર લાંબી જટાઓ ફેલાઈ રહી છે. સર્વે મહા બળવાન છે. તેમનાં નયનદ્વારા ચીરત્વની જ્યોતિ પ્રકટી રહી છે. શરીરપર ભસ્મ લેપન કરેલું છે. કોઈ ચાલાક-કલ્પના કુશળ મનુષ્ય સહજ દ્રષ્ટિ માંડીને બરાબર નજર કરે તો તુરત જણાય કે નાગા બાવાઓના શરીરપર અસ્ત્રાધાતનાં અનેક ચિન્હ છે. પ્રત્યેકની પાસે એક એક મૃગચર્મ, એક એક ચિપિયો, અને એક એક ઝોળી છે. દશ મનુષ્યોની પાસે દશેક ટંદુ પાણુ છે. શાલ-વનની અંદર ધૂણી જગાવી આસન જમાવી તેઓ બેઠા છે. ગ્રામ્યજન્યો સાધુજનોની સેવા કરવામાં વ્યસ્ત છે. વિશેષ કરીને છોકરાંઓ વધારે વ્યસ્ત જણાય છે. મહા ઉત્સાહથી ગામના પાદરમાં દોડધામ ચાલી રહી છે. પહેલે દિવસે સાધુઓએ પ્રસાદ ભજવન કરીને વિશ્રામ કર્યો હતો. બીજે દિવસે સહવારે એક શાલ-વૃક્ષની નીચે દશ સાધુ, ગામના મુખ્ય મુખ્ય તુર્ક અને એક દુર્ગાપતિ મળીને લગભગ વિશ-બાવિશ માણસો બેઠા છે.

ચારે બાજુ સિપાહિઓ પહેરા ભરી રહ્યા છે. જે કે અરણ્ય જંગલમાં પહેરાની કંઈ આવશ્યકતા નહોતી, તેમ છતાં તેમણે આ સ્થળે સખ્ત બપતો રાખ્યો હતો. તેઓમાં જે વાર્તાલાપ થયો, તે સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે. સાંભળો.

ગામના પ્રધાન તુર્ક મીર કસમે સાધુઓને પૂછ્યું કે: “આજ કાલ તો

રસ્તો બંધ છે. તમે લોકો કેવી રીતે આટલે સુધી આવી શક્યા ? ” મહન્તે ઉત્તર આપ્યો, “આવવાનો પણ કોઈ ડેકાણે કંઈ રસ્તો છે ? બાલેશ્વર બંદરથી માંડીને ઠેક મેદનિપુર સુધીનો રસ્તો મરાઠાઓથી છવાઈ ગયો છે. તીર્થ-યાત્રાળુઓને જવા આવવાનો માર્ગ પણ નથી ને મુસાફરોનું તો પછી પૂછવુંજ થું ? ”

મીર કાસમ : “ ત્યારે તમે આવ્યા કેવી રીતે ? ”

મહન્ત : “ નાગા અને સન્યાસિ જનોને હિન્દુ લોકો સાઈ માન આપે છે, તેથી અમે પણ આવો વેશ ધારણ કરીને અહીં સુધી આવી શક્યા. ”

મીર કાસમ : “ મંબળાય છે કે, નાગા અને સન્યાસિ લોકો આખાં ગામનાં ગામ લૂંટીને નાસી જાય છે. તેમના ઉપદ્રવથી પ્રજા મહા ગમરા-ટમાં પડી ગઈ છે. ”

મહન્ત : “ ખરા-અસલ હિન્દુ નાગા અને સન્યાસી આજકાલ આ દેશમાં નથી. જૂઠ્ઠા-વેપધારી સન્યાસીઓનો આજકાલ ભારતવર્ષમાં રાફડો ફાટ્યો છે. કેટલાક સન્યાસિ તો સન્યાસી એ શબ્દની વ્યાખ્યા સરખી નહિ જાણતા હોય. જાણતા હશે તેમને પૂછવાથી જણાશે કે: તેમણે યથાર્થરૂપે આ સંસારની સઘળી તુચ્છ વાસનાઓનો ત્યાગ કર્યો છે ? એવા સન્યાસિઓ સન્યાસીના નામને કલંકિત કરે છે ! એવા સન્યાસિઓ તેમનાં ભગવાં વચ્ચે લગ્નવે છે ! એવા સન્યાસિઓ પોતે અને તેમના વિશ્વાસુ-શ્રદ્ધાળુ સેવકોને શે રૈ નરકના અધિકારી બનાવે છે ! ખરા સન્યાસિઓ પોતે મુક્ત થઈ સંસારને મુક્તિ અપાવે છે. યથાર્થ સન્યાસિઓ સંસારમાં પરમાત્મા તુલ્ય પૂજવા યોગ્ય છે. નમન, તેવા ધર્મરાવતાર-યોગી-સન્યાસિ જનોને ! લૂંટા-રાઓ નાગા અને સન્યાસી બની બનીને આખા મૂલકના મૂલક ઉજડ કરી રહ્યા છે. મરાઠાઓના જુદમથી જે જે ગામ બચ્ચાં હતાં તે સર્વ એ નકલી નાગા બાવા અને સન્યાસિઓએ લૂંટવા માંડ્યાં છે. તમે સાંભળ્યું હશે કે, તેઓ પુનઃલગ્નમાં રહેનારા પિણ્ડારા છે. બંગાળામાંથી તેમને નાશુદ કરવાને માટે નવાબ અલીવર્દીખાં એક ફાજ તૈયાર કરી રહ્યા છે. ”

મીરકાસમ : “ મરાઠાઓ તો પોતે મનથી એમજ સમજે છે કે અમે

ઝોરીસાના રાજ છીએ; ત્યારે શાસાડ તેઓ લૂંટફાટ બંધ કરવાની કોશીષ કરતા નથી ? ”

મહન્ત: “વાહ ! અન્યનું ઝોપિયન્દન થાય, બીજની માલ-મતા લૂંટાય તેમાં તેમનું શું ગયું ? તેઓ ખુદ લૂંટ-ફાટ કરનારા છે. તેઓ શાસાડ લૂંટ-ફાટ બંધ કરે ? ”

મીરકાસમ: “બાલેશ્વર બંદરના શા વૃતાન્ત છે ? ”

મહન્ત: “ અમે સર્વ પટ્ટાસપુર થઇ, જંગલનાં જંગલ ભટકીને અહીં સુધી આવ્યા છીએ; પણ હવે બાલેશ્વર બંદર તરફ થઇને જવું પડશે. ફોજના આગલા ભાગનો હેવાલ જાણવાની ઇચ્છા છે. તમારા સર્વ સાથિઓ છે કે નહિ ? ”

મીરકાસમ: “ ના, મુખ્ય મુખ્ય બેચાર માણસો સાથે છે. બાકી બીજ બંધા ચારે દિશામાં ફરતા ફરે છે. કહો, મુશ્કિરબાદના શા સમાચાર છે ? ”

મહન્ત: “ હજરત ! નવાબ સાહેબના પરવાનાથી વાકેફ થવાશે. ”

એમ કહીને મહન્તે પોતાની ઝોળીમાંથી નવાબ સાહેબના હાથ દસ્કતનો એક પરવાનો કાઢીને મીરકાસમના હાથમાં મુક્યો. પરવાનો હતો તો ફારસીમાં પણ દુર્ગપતિ અને સિપાહિઓને સમજાવવાને તેનો અનુવાદ કરી સમજાવવામાં આવ્યો. ખુદ મીરકાસમે તે વાંચી બતાવ્યો. તેનો બાવાર્થ નીચે પ્રમાણે હતો:—

મહેરબાન ફોજદાર મીરકાસમ,

બાલેશ્વર બંદર.

હલકારાની માર્ફત તમારી અરજ મળી. બાસ્કર પહિંડતના જીલમથી તમે તમારો ઇલાકો છોડીને કેઉઝરના જંગલોમાં ચાલ્યા ગયા છો. આજ-કાલ દુખનો એ સ્થળમાંજ છે. તેમને બન્દી બનાવવાને માટે, રમજન મહિનાની આખરે ઇદને તીજે દિવસે, ખુદ સરકાર ફોજ સહિત મુશ્કિરબાદથી રવાના થશે. તમને જણાવવામાં આવે છે કે: સમસ્ત સરકારી ફોજ બાલેશ્વરની ઉત્તરની તરફ કુલારી નદીની નજીક મોકલી તમે તાકીદથી જંગલને રસ્તે રાયવણિક કિલ્લાના અધિશ્વર સરકારના દોસ્ત રાધવ રાયસિંહ

ત્રૈવીંગંજન માન્ધાતાને જઇ મળેા. એક પરવાનો માન્ધાતાને પણ મોકલવામાં આવે છે. આ પરવાનાને લઇ જનાર, શેખ સમશેરખાં, એક બહાદુર અને હોશિયાર માણસ છે. સરકારને તેના પર પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તે જે કંઈ કહે તેથી બરાબર વાકેક થવું એજ.

સન. ૧૧૪૮ રમજન મહિનો, તીજે દિવસ, પીર

તખ્ત મુશિદાબાદ.

પરવાનાથી સમજાયું કે વેશધારી મહન્ત શેખ સમશેરખાં નામક એક દલ્લરી મન્સબદાર છે.

ત્યારબાદ બાલેશ્વર ખંદરની અવસ્થા અને મરાઠાઓની ગતિ, તેમની કાર્ય પદ્ધતિ વગેરેની તપાસ કરવા ગુપ્ત વેશી નાગા લોકોએ સોસો ગામને સલામ કરી ત્યાંથી ચાલતી પકડી. તેઓએ બદ્રક હવેલીના માર્ગથી બાલેશ્વર ખંદર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

એકાદશ પરિચ્છેદ.

ચઢાઈ.

 અરગી* લોકોની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઘોષણા નવાબ સાહેબે સર્વત્ર ફેલાવી દીધી છે. ઇંદને ત્રીજે દીવસે પ્રાતઃકાળમાં અલીવદીખાં પોતાના પ્રાતઃકાર્યથી પરવારી વજીર, ફૈજદાર, પેશકાર, મન્સબદાર આદિ સર્વ કર્મચારીઓને લઇને જુમ્મા મસજીદમાં નિમાજ પઢવાને માટે ગયા. ત્યાર બાદ યુદ્ધને માટે કૂચ કરવામાં આવી. આજ નવાબ સાહેબ મ્હોટા ઠાઠમાઠ-આડંબરથી બહાર નિકળ્યા છે. એવો સૈન્ય-સમાગમ એવો સાજ-સરંજામ મુશિદાબાદમાં અમાક કોઇ દિવસ જોવામાં આવ્યો નહોતો. નવાબ સાહેબની

*મરાઠા ઘોડસ્વાર બે પ્રકારના હોય છે. (૧) ખરગી. તથા (૨) શિલેદાર. ખરગીને સરકારી ઘોડા મળેછે; અને શિલેદાર ખાસ પોતાના ઘોડા રાખે છે.

ખાસ સરકારી ફોજ ઉપરાંત અન્યાન્ય કેટલીજ ફોજો આવીને નવાખ સાહેબના મહા સૈન્યમાં ભળી ગઇ હતી. મરાઠાઓ સર્વના શત્રુ છે જેથી તેમના વિનાશને માટે સૌ પ્રજા યત્નશીલ છે, પુર્નિયાના નવાખ સમ્પત-જંગ, નવ-દ્વીપના મહારાજા કૃષ્ણચંદ્રરાય, વર્દમાનના મહારાજા પ્રતાપચંદ્ર આદિ પ્રત્યેક રાજા-મહારાજાઓએ પોત પોતાની ઇચ્છા અનુસાર નવાખ સાહેબની મદદે પોતાનું સઘળું સૈન્ય મોકલ્યું છે.

જમતશેહના એ હજાર સિપાહિઓ પણ આવીને સૈન્યમાં ઉપસ્થિત થયા છે. સેનાપતિ મીરજાદરે નવાખસાહેબની પાસે આ પ્રકારે સૈન્યનો હિસાબ-અડસદો જાહેર કર્યો. પાયદળ સિપાહી પચાશ હજાર, ઘોડેસ્વાર ત્રિશ હજાર, ગોલન્દાજ એ હજાર, બાલાદાર ખરકન્દાજ ચાર હજાર, ગાયો છેતાલીશ હજાર અને તેની સાથે રહેનાર લશ્કર લગભગ પચાશ હજારનું હતું. સૈન્યના કુચ કર્યા પહેલાં એક દિવસ અગાઉથી એક હજારી મનસખદાર શેખ ઇનાયત હુસેન પોતાના પાંચ હજાર સિપાહિયો સહિત રવાના થઇ ગયો હતો. એ સૈન્ય આગળ આગળ જનાર હતું. તેની સાથે પાવડા, કુહાડી, કોશ, તિકમ આદિ અન્યાન્ય હથિયારબંધ મજૂરો વગેરે પણ હતા. મુખ્ય સૈન્યના આગમનની સરળતા અર્થે, જંગલ આદિ કાપીને રસ્તો સાફ કરવો, તોપ તથા સર-સામાનનાં ગાડાં આવવા-જવાને માટે ખાડા-ટેકરાવાળી જગાઓ ખરાબર સમાન કરવી અને પાણીની સારી સગવડ જોઇ ત્યાં પડાવ નાંખવો, એજ માત્ર આ ફોજનું અગત્યનું કામ હતું. ફોજની આગળ તથા બન્ને બાજુએ કેટલાક ગાઉ સુધીની શત્રુઓની ભાજ મેળવીને મુખ્ય સેનાપતિને વિદિત કરવું એ પણ આ ફોજનુંજ કામ હતું. આ કામને અંગે જોઇતા તેમની સાથે કેટલાક જસસ સ્ત્રી-પુરૂષ પણ હતા. એ લોકો યોગી, સંન્યાસી, બિખારી, આપારી, તીર્થ-યાત્રિ આદિનાં નકલી જૂઠાં રૂપ ધારણ કરી, ગુપ્ત વેશે ભ્રમણ કરી શત્રુઓના સમાચાર મેળવતા હતા.

જુમ્મા મસજિદમાં નિમાજ પઢી રહ્યા બાદ, રણ-વાઘના ધ્વનિ કરતાં સૈન્યે કુચ કરી અર્ધચંદ્ર સુશોભિત પતાકાનું અનુસરણ કરતા પ્રત્યેક સૈનિકો આગળ વધ્યા જતા હતા. સૌથી આગળ ગોલન્દાજ, તેમની પાછળ પાયદળ

સૈનિક અને તેમની પણ પાછળ ઘોડેસ્વાર બેઠેલો રસાલો ચાલ્યો જતો હતો. સ્વારોની પાછળ, પોતાના પરિજનોની સાથે બંગાળ-બિહાર અને ઓરીસાના ખુદ નવાખ અલીવર્દીખાં પોતાના દોહિત્ર સિરાળુદોલાને સાથે રાખીને ચાલતા હતા. નવાખ બહાદુર એક વિશાલ કાય, મદ-મરત હાથી પર સ્વાર થયા હતા. એ હાથી ઉપર સુવર્ણ અને રૂપાથી મઢીત-રત્ન જડિત અંઝાડી હતી, તેમાં જરીથી ભરેલાં મખમલનાં સુવાળાં ખીજાનાં અને ગાદી પાથ-રવામાં આવી હતી.

જરીઆન-રૈશમી વસ્ત્રથી હાથીનું સર્વાંગ ઢંકાએલું હતું. તેના મસ્તિક અને ગળામાં બહુમૂલ્ય આભૂષણ ધાલવામાં આવ્યાં હતાં. નવાખની સ્વારીના હાથીના અગ્ર ભાગમાં સ્વર્ણરૌપ્ય જડિત કૌપેય વસનાવૃત ખીજા પણ એ હાથી હતા. તે બન્ને હાથી ઉપર એ મહાર્ધ વસ્ત્રાલંકાર વિભૂષિત યુવક, હાથમાં સુવર્ણ દંડ સહિત, એ રૈશમી પતાકાઓ ધારણ કરીને સ્વાર થયા હતા. ડાબી બાજુએ રૌપ્ય હોદાધારી એક હાથી પર એક સુસજ્જિત પુરુષ ગુલાબજળ પૂર્ણ એક સુવર્ણ-પાત્ર લઇને સ્વાર થએલો હતો. એ સુવર્ણ પાત્ર એકવિશ-બાવિશ હાથના રત્ન જડિત રૌપ્ય દંડથી જોડાયેલું હતું. હાથીપર સ્વાર થએલો પુરુષ એ રૌપ્યદંડની સહાયતાથી એ સુવર્ણ-પાત્રને નવાખ સાહેબના હાથી સુધી પહોંચાડતો હતો.

નવાખ સાહેબની બેઠકના પાછલા ભાગમાં ઉપવિષ્ટ એક કુલિન મુસલ-માન યુવક એ રૌપ્યદંડના અગ્રભાગને હાથમાં લઇને કચિદ્ કચિદ્ ગુલા-બજળ પૂર્ણ સુવર્ણ પાત્રને નવાખ સાહેબના મુખ આગળ લઇ જતો હતો. જમણી અને ડાબી બાજુ, કેટલાએક સમોચ્ચ સુસજ્જિત હાથીઓપર વસ્ત્રા-લંકાર ધારણ કરેલા યુવકો બાદશાહી અતિ ઠાઠમાઠથી હાથમાં છત્ર, સોંટી આદિ અમુક અમુક વસ્તુઓ લઇને સ્વાર થયા હતા. આગળ-પાછળ બંન્નાં ત્યાં પોત પોતાના દરજ્જા પ્રમાણે સારા સારા પોષાક અને આભૂષણથી અલંકૃત થએલા અમીર, ઉમરાવ અને પ્રધાન નવાખ સાહેબના હાથીને ઘેરીને વિશાલ-કાય હાથીઓ પર સ્વાર થયા હતા. હાથીઓની પાછળ નવાખના શરીર-સંરક્ષક હતા, અને શરીર-રક્ષકોની પાછળ જોઇતાં સાધનો અને સર સામાન

લાદવાના હાથી, ઘોડા, ઉંટ, ખચ્ચર, તથા નોકર ચાકર અને મજૂર લોકોનું મ્હોટું દળ હતું. ચાર હજાર બરકન્દાજ આ રસાલાના સંરક્ષણાર્થે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. તેમની પાછળ બજારી લોક, ફેરીયા, પેશદાર, નર્તકી, ગાયક, બિખારી, હકીમ, કવિ અને લેખકો ઇત્યાદિ ધણાએક લોક પોતા પોતાના પદ અને મર્યાદા અનુસાર કોઇ ઘોડા, કોઇ ગાડી, કોઇ ટંકુ, કોઇ ડોળી આદિપર સ્વાર થઇને ચાલતા હતા. કોઇ કોઇ માણસો તો વૈશાખ-નંદન-ગધેડાં-પર પણ સ્વાર થઇને પોતાની મર્યાદાનું સંરક્ષણ કરતા હતા ! પાયદળનો તો કંઇ સુમારજ નહોતો. નવાબ સાહેબની આગળ-પાછળ, જમણી-ડાબી, ચારે બાજુએ કેટલેક છોટે, સેંકડો ઉંટ જવલન્ત-અંગારપૂર્ણ લોહ પાત્રોને ધારણ કરીને ચાલતાં હતાં; એ અંગારપૂર્ણ પાત્રોમાંથી ધૂપ-ગુગળ, ચન્દન કર્પૂર આદિ સુગન્ધિત પદાર્થોથી અનન્ત ધૂમ-રાશિ પ્રસરી રહી હતી. તે વડે ચારે દિશાએ સુગન્ધિપૂર્ણ થઇ રહી હતી.

પહેલે દિવસે ચાર ગાઉ ચાલીને, મુશિંદાબાદના એક પરગણામાં સૈન્યે પડાવ નાખ્યો. બીજે દિવસે મ્હોટી સ્હવારે પ્હો ફાટતાં ફરી ત્યાંથી કુચ કરી. આખા દિવસમાં ફક્ત એક પ્રહર ચાલતા હતા. લગભગ એક યોજન પર્યંત લશ્કર લંબાતું હતું. સૈનિકો મહા સાવધાનીથી હારખંધ ચુપચાપ સેનાધિપતિઓની આજ્ઞાનુસાર ચાલ્યા જતા હતા. ફોજના અગ્ર-ભાગને કિલ્લની સીમમાં પહોંચવાને માટે બરાબર દશ દિવસ લાગ્યા. રાયવણિક દુર્ગના અધિશ્વર રાય રાઘવ રાયસિંહ વૈરી ગંજન જગદેવ માન્ધાતા પણ પોતાના સૈન્ય-સામન્તો સહિત દાન્તોન નામક સ્થાન આગળ જઇને સરકારી સૈન્યમાં મળી ગયા-માન્ધાતા અલીવર્દીખાનના સૈન્યમાં શામિલ થઇ ગયા.

દ્વાદશ પરિચ્છેદ.

હલ્દીઘાટનું યુદ્ધ-નવાખની દુર્દશા !

*****
* ન *
*****

વાખી સૈન્યનો અગ્રભાગ જે સમયે હલ્દીઘાટ નામક સ્થાન પર આવી પહોંચ્યો તે સમયે નવાખ અલીવર્દીખાં સુવર્ણુરેખા નદીને કિનારે, રાજઘાટ પર વિરાજમાન હતા. એજ સમયે એક જા-સૂસે ખખર પહોંચાડી કે, મરાઠા સૈન્યાધ્યક્ષ ભાસ્કર પણ્ડિત પોતાના પાંચ હજાર ઘોડેસ્વાર સૈન્ય સાથે બાલેશ્વર ખંદરના પશ્ચિમ ભાગમાં, ભાસ્કર બંજ નામક સ્થાન પર ઉપસ્થિત છે. જણાય છે કે, અદ્યાપિ પર્યંત નવાખી સૈન્યના આગમનના સમાચાર મરાઠાઓના કાન સુધી પહોંચ્યા નથી; કેમકે તેઓ સંપૂર્ણ નચિન્ત જણાય છે. આ સમાચાર સાંભળીને નવાખ સાહેબ અતિશય પ્રસન્ન થયા. શત્રુઓ પર એકદમ આક્રમણ કરવામાં આવશે. ઉત્કલમાં તેમનું નામ-નિશાન સુદ્ધાં નહિ રહે. બાલેશ્વર ખંદર આગળ ઉપસ્થિત થઈને શત્રુઓ સાથે યુદ્ધારમ્ભ કરવાની ખાતર નવાખ સાહેબની આજ્ઞા લઈ મીરજ-કર મધ્ય રાત્રિએ ત્યાંથી ચાલતો થયો. માઘ માસ પૂરો થવા આવ્યો છે. એ દિવસોમાં આકાશમાં વાદળાં વિશેષ રહે છે, જેથી પ્હોં ફાટતાં પાછલી રાત્રિએ ઠણ્ઠ કંઈક વધારે જણાય છે.

પાછલી રાત્રિ રહી છે. આકાશ અંધકારમય છે. કુચ કરવાને હજી કંઈક વાર છે. નવાખી સૈન્ય સંપૂર્ણ જાગૃતાવસ્થામાં છે. કેટલાએક ધર્મપરાયણ સિપાહિઓ નમાજ પઢવામાં રોકાયેલા છે, કોઈ પોતાનું મ્હોં-હાથ-પગ આદિ ધોઈ પવિત્ર થઈ રહ્યા છે, કોઈ ખાઉધરા ગઈ રાત્રિએ ખાતાં વધેલા કંઈક ખોરાકનો નાસ્તો કરી રહ્યા છે. શિયાળાના દિવસોમાં રાત્રિના ચાર વાગે નિદ્રા સહજ કંઈ ઠીક આવે છે, તેથી કોઈ કોઈ નિદ્રા પરાયણ નિદ્રારાગી સિપાહીઓ કાંબળ-ખન્નૂસ આદિ પોતપોતાની પાસે જે કંઈ હોય

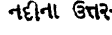
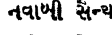
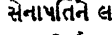
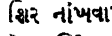
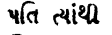
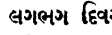
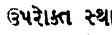
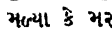
તે ખરાબર મ્હોડેથી તે પગ સુધી લપેટીને-ઘોડમોટ થઇને નાકનાં નસકોરાં-માંથી “ઘરડ ઘૂ” અવાજ કરતા સૂઇ રહ્યા છે ! એજ સમયે આકાશ-માંથી વજ્રના વરસાદની માફક અચાનકજ પાંચહજાર મરાઠા ઘોડેસ્વાર “હર હર મહાદેવ”ની બીણણુ ગર્જના કરતા, નવાખી સૈન્ય પર તૂટી પડ્યા, અને જ્વેતજ્વેતામાં માર-ફેડ કરી તેમના સૈન્યને છીન-ભિન્ન કરીને ત્યાંથી નસાડી મૂક્યું. ધન્ય મરાઠાઓની ચતુરતા !

અકસ્માત હજારો શત્રુઓના આક્રમણથી મીરજાદર તો બહેબાકજોજ બની ગયો, કારણ એક ક્ષણ અગાઉ તેમના આવવાનો સહજ અવાજ સરખો તેને કાને અથડાયો નહિ. જાણે પૃથ્વીમાંથીજ મ્હારા બહાલા ન પ્રકટ થયા હોય ! નવાખી સૈન્યને અસ્ત્ર ધારણ કરવાની તક સરખી મળી નહિ. તેઓ હમણાંજ સૂતેલા ઉઠ્યા છે. આકાશ પણ અધકારમય છે. શત્રુઓના આક્રમણની ખબર કાને અથડાય તે પહેલાં તો તેઓ ધરાશાયી થઇ રહ્યા છે. અર્ધા કલાકમાં સૈન્યનો મ્હોટો ભાગ તો હતો નહતોજ થઇ ગયો ! મોગલ સૈન્યમાં આ વાતની ખબર પહોંચતાં મ્હોટો ખળભળાટ મચી ગયો. સૌ કોઇ “કિં કર્તવ્ય વિમૂઢ” બની ગયા. શત્રુઓની સ્થામે થઇ શક્યા નહિ. નાસી જવાનો પણ એકે રસ્તો મળ્યો નહિ. મીરજાદર એક પ્રવિણુ તેમજ દીર્ઘદર્શી સેનાપતિ હતા. આ અણચિન્તાવ્યા-વિકટ પ્રસંગે પણ તે ધૈર્યહિન થયા વગર શત્રુઓના આક્રમણને પાછા હટાવવાને-દુર કરવા તૈયાર થયો; પરંતુ તેમાં તેને એકદમ સફળતા તો પ્રાપ્ત નજ થઇ; કેમકે આટલી બધી ઉતાવળથી યુદ્ધ શરૂ થશે તેવો તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો; જેથી તેના સિપાહી પણ અસ્વસ્થ હતા. તેની ફેાજ તૈયાર નહતી. ગોલન્દાજ સૌથી આગળ હતા, પણ તોપનો મારો ચલાવવાનો તેમને અવસરજ મળ્યો નહિને ! મરાઠાઓ, શત્રુ સૈન્યમાં એવી રીતે ભળી ગયા હતા કે તોપ ચલાવવાથી આત્મ-પક્ષની કંઇક વધારે હાનિ થવાનો સંભવ હતો. પાછળના ઘોડેસ્વારોને આગળ વધવાનો મોગલ સેનાપતિએ આદેશ કર્યો, પણ તેઓ-યોગ્ય સમયે કાર્ય-ક્ષેત્રમાં હાજર થઇ શક્યા નહિ; કેમકે બે બાણુએ જંગલ હતું. સૈન્યને આગળ વધવાને માટે વિશ ચોરસ હાથ જમીન સાફ

કરવામાં આવી હતી. આગળના ગોલન્દાજેએ, પાયદળની આગળ તેમની આડમાં જઈને, ઘોડેસ્વારોને જવાને માટે દક્ષિણ માર્ગ મોકલો કરી આપવા વિચાર્યું; પણ તે સમયે તેમ પણ થઈ શક્યું નહિ. ઘોડેસ્વારની ઉતાવળને લીધે ઘોડાઓના પદાધાતથી ઉલટા કેટલાએક સિપાહી માર્યા ગયા. એ અશ્વા-રોહિયોને શત્રુ સમિપ પહોંચતાં લગભગ એક પ્રહર કરતાં પણ વધારે સમય લાગ્યો. ધુમાડાથી છવાયેલું આકાશ બરાબર નિર્ભળ થઈ ગયું હતું. મહા આશ્ચર્યની વાત એ હતી કે બરગી મરાઠાઓનો કંઈ પતોજ નહતો. અસંખ્ય મૃત મોગલ સિપાહિયોની મધ્યમાં કેવળ પચાસ-સાઠ મૃત મરાઠાઓ પડ્યા છે. જે પ્રકારે બાજપક્ષી કપોતના ઝુણક પર આક્રમણ કરીને તુરત ઉડી જાય છે, તદ્દનુસાર મરાઠાઓ પણ શત્રુઓનો વિનાશ કરીને-આંખ મીંચી ઉઘાડતામાં-જેતજેતામાં-અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા ! ધન્ય ! મરાઠા વીર ! ધન્ય ! હુમારી વીરતા !

ત્રયોદશ પરિચ્છેદ.

ફુલવાર-યુદ્ધ.

નાપતિ મીરજાદરે જોયું કે ક્ષેત્ર વ્યૂહ રચના અને સૈન્ય સંચાલનને માટે આ સમય તદ્દન અસુવિધા જનક છે. સમાચાર મળ્યા કે મરાઠાઓ ફુલવાર નામક સ્થાનમાં જઈ વિશ્રાન્તિ લઈ રહ્યા છે. ઉપરોક્ત સ્થાન ખુલ્લા મેદાનમાં હોવાથી, યુદ્ધને માટે ઘણુંજ અનુકૂળ હતું. લગભગ દિવસના બે વાગે ગોલન્દાજ તેમજ કેટલુંક પાયદળ સૈન્ય લઈ સેનાપતિ ત્યાંથી ચાલતા થયા. પાછળના સૈન્ય સંરક્ષણનો ભાર અશ્વારોહિયોને શિર નાંખવામાં આવ્યો. સૈન્ય સહિત ફુલવાર સ્થળ પર પહોંચતાં પહોંચતાં સેનાપતિને લગભગ સંધ્યાકાળ પડી ગઈ. પરાજય, અનાહાર, અને પથ-શ્રમથી નવાબી સૈન્ય સંપૂર્ણ થાકી ગયું હતું. વિશ્રામ કરવાનો આદેશ થયો. ફુલવાર નદીના ઉત્તર-દક્ષિણ બેઠ કિનારાપર નવાબી સૈન્ય છવાઈ ગયું.

પ્રાતઃકાળની નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરતાં તોપના ગોળા વરસવા લાગ્યા. એક પછી એક મૂશળધાર વૃષ્ટિની માફક મ્હોટા મ્હોટા ગોળાનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. તેની ગર્જનાના અવાજથી ચારે દિશાઓ ગાજી રહી અને વાયુ મંડળમાં તેનો પ્રતિધ્વનિ પ્રસરી રહ્યો. અનન્ત ધૂમ્રરાશિ વડે ગગન-મંડળ પૂર્ણ આચ્છાદિત થઈ ગયું. એટલે સુધી કે: સો સો હાથ છોટે સુધીની કોઈ વસ્તુ બરાબર જોઈ શકાતી નથી. લગભગ એ એક કલાક બાદ મીરજનકરને જણાયું કે, પાછળની સેનાના દક્ષિણ ભાગમાં ધરાશાયી થઈને બરગી મરાઠાઓ શત્રુ-સંહાર કરવાના પ્રયત્નમાં નિમગ્ન છે, પણ તેને તો પોતે પોતાનો બ્રમ સમજી લીધો. મીરજનકરે પહેલાં અનુસન્ધાન કરીને જોયું કે મરાઠાઓ નદીની જમણી-દક્ષિણ બાજુ, લગભગ એક ગાઉ પર્યંત ઘેરો નાખીને પડ્યા છે. આખી રાત તેમણે પોતાના સૈન્યને અંધકારમાં ચૂપચાપ છૂપાવીને ઉભું રાખ્યું, અને રાતે ને રાતે મહાન પરિશ્રમ વેઠીને લગભગ પચાશ તોપો તેઓના તરફ મ્હોં કરીને ગોઠવી દીધી હતી. તેમનો વિચાર બરગીઓનો એકદમ ધ્વંસ કરવાનો હતો; પરન્તુ બરગી લોકોની ચાલાકીથી તેમના એ સર્વ વિચાર વ્યર્થ ગયા. તુર્ક સેનાપતિને ભૂલાવામાં નાંખવાને માટે, મરાઠાઓ જગાએ જગાએ દેવતા સળગાવીને રાંધવા-ખાવાનું બહાનું કરી રહ્યા હતા, તથા કેટલાક સિપાહી નકામો શોર-અકોરજ કરી રહ્યા હતા. બાકી જેટલા મરાઠા સિપાહીઓ હતા, તેઓ નવાખી સૈન્યના દક્ષિણ ભાગ તરફ એક ગાઉ જેટલે આગળ વધીને નદીની પેલી પાર એકત્રિત થયા. બરાબર રાતના ત્રણ વાગે નદીનો દક્ષિણ પ્રદેશ સંપૂર્ણ શાન્ત થઈ ગયો. તુર્ક સેનાપતિએ વિચાર્યું કે, મરાઠાઓ સૂઈ રહ્યા છે, તેથી કંઈ બોલ-ચાલ જણાતી નથી.

પાછલી રાતે નવાખી સૈન્યે તોપનો મારો શરૂ કર્યો. ચારે દિશામાં અંધકાર પ્રસરી રહ્યો હતો. સમીપની એક પણ વસ્તુ જોઈ શકાતી નહતી. વ્યર્થ બ્રમમાંજ ફૂટાઈને સેનાપતિ ગોળાઓનું પાણી કરાવી રહ્યા હતા. બ્યારે તેમણે જોયું, કે આ તો આપણાજ પક્ષનાં માણસો તોપોના ગોળા વડે માર્યા જાય છે, ત્યારે તેણે તોપોનાં મ્હોં બીજી દિશામાં ફેરવી નંખાવ્યાં. આ સમયે ચતુર મરાઠાઓ નદી ઓળંગીને, અરાડ નામક સ્થાનમાં નાસી ગયા હતા.

યદિ તુકં અશ્વારોહિયોએ શત્રુનો પીછો પકડ્યો હોત તો તેમને અવશ્ય વિજય પ્રાપ્ત થાત; કેમકે તેમની સખ્યા ધણીજ થોડી હતી. અરાડ પણ ત્યાંથી બે ગાઉ કરતાં દૂર નહોતું; તથાપિ મોગલોએ તેમનો પીછો પકડ્યો નહિ, તેમ તેઓ પીછો કરી શકત પણ નહિ. કુલવાર નદી અને અરાડની મધ્ય ભૂમિમાં કંઈક માર્ગ હતો; તેમ છતાં તુકં ઘોડેસ્વાર તેમજ તોપોની ગાડીઓ તે બાજુ થઈને સહેલાઈથી ઉતાવળથી જઈ શકતાં નહોતાં. આ માર્ગથી એક કોસ પશ્ચિમ તરફ એક સુંદર રસ્તો હતો, જે મોગલોથી તદ્દન અજાણ્ય હતો. મરાઠાઓ એજ રસ્તેથી પસાર થઈ ગયા હતા.

સેનાપતિની આજ્ઞાનુસાર એ અચાત-ભૂમિ પર તોપોની ગાડીઓ ચાલી શકે તેવો, અવિલમ્બે એક રસ્તો તૈયાર કરવામાં આવ્યો. મોગલો જ્યાં અરાડ પહોંચ્યા ત્યાં પુનઃ યુદ્ધારંભ થયો. મરાઠાઓએ જે સ્થાન પર વ્યૂહ-રચના કરી હતી, તે સ્થાન કંઈક ઉચું હતું; જેથી મોગલોની સાથે યુદ્ધ કરવામાં તેમને સારી અનુકૂળતા હતી; પણ તેઓ મોગલોનો તોપનો મારો સહન કરી શક્યા નહિ, અને ત્યાંથી તો તેમને નાસવું પડ્યું.

રાત હોવાથી મોગલ-સેનાપતિએ ત્યાંજ વિશ્રામ કર્યો. મ્હોટી સહવારે તેઓ મરાઠાઓની પાછળ પડ્યા; પણ એટલો વ્યર્થ પરિશ્રમ કરવાની તેમને કંઈજ અગત્ય નહોતી. મરાઠાઓ સ્વયં આજુમાત્રમાં આવીને ત્યાં આગળ ઉપસ્થિત થયા.

અદ્ય સખ્યક મરાઠાઓ સર્વત્ર સ્થગે વિશાળ મોગલ-સૈન્ય પર વિજયજન મેળવતા હતા. એનું એક કારણ માત્ર એજ હતું કે, મરાઠાઓના ઘોડા ક્ષીણુમય પરન્તુ ચંચળ અને મહા કષ્ટ-સહિષ્ણુ હતા. તેઓ વન્ય-મૃગની માફક પહાડી રસ્તાઓ પર વાયુબેગે દોડતા ચાલ્યા જતા હતા. તેમના સ્વાર પણ તેવાજ કષ્ટ-સહિષ્ણુ અને ચાલાક હતા. માત્ર એજ ગુણોને લીધે તેઓ ક્ષેત્ર મેળવી શકતા હતા. મરાઠાઓનો યુદ્ધ પોષાક બિલકુલ આડંબરશૂન્ય હતો. એક લગામ અને પીઠપર એક કાંબળી એટલોજ સામાન ઘોડાપર હતો. એ એક કાંબળી વડેજ સ્વાર ટાઢથી પોતાનું સંરક્ષણ કરી શકતો હતો. ઘોડાની પીઠ પર એક થેલી પડી રહેતી. તે સિવાય બદલવાનું એક કપડું

અને પાણી પીવાનું એક પાત્ર પણ તેઓ પાસે રહેતું હતું. હથીઆરમાં મરા-
ઠાઓની પાસે, ઢાલ, તલવાર, કટારી, ભાલા, અને પિસ્તોલ (પંદ્રક) વગેરે
હતાં. સમય પર જ્યારે વિશ્રામ કરવાનો આવતો, ત્યારે ભાલાને જમીનમાં
ખોસી તે સાથે ઘોડાને બાંધતા હતા. વરસાદ અને તાપના દિવસોમાં ઘોડાના
પેટની નીચે પડી રહી આત્મરક્ષા કરતા હતા.

નવાખી સૈન્યમાં જેટલા ઘોડા હતા, એ સર્વ શરીરે સ્થૂલ અને સતત
પાલિત ધણુજ કોમળ અને દેખાતા અલ્પમસ્ત જેવા હતા. દરેકે દરેક
કિંમતી જીન, લગામ વગેરેથી વિભૂષિત હતા; તેઓ પહાડ અને જંગલોમાં
ત્વરાથી ચાલી શકે તેવા નહોતા. લાંખી સફરને માટે પણ તેઓ અસમર્થ-
અયોગ્ય હતા. પ્રત્યેક ઘોડાને માટે બખ્ખે નોકર હતા. મોગલ સ્વારોનો વેષ-
વિન્યાસ પણ એવોજ આડંબરપૂર્ણ હતો. મ્હોટા મ્હોટા ખાંસાહેબ પણ યુદ્ધ-
સ્વારીના વિકટ પ્રસંગે પોતાની દાઢીઓમાં સુગંધી તેલ-કુલેલ લગાવાનું
ભૂલતા નહોતા, અને વૃદ્ધ થવા છતાં આંખમાં સૂરમો આંજતા ! ખાંસાહેબ
જે સમયે લડાઈમાં જોડાએલા રહેતા, ત્યારે પણ તેમના બખરચી જેવા
વાંકડીયા વાળના ગુચળાંનું સમાર કામ તો ચાલુજ રહેતું ! મહિને પંદર
ઢહાડે સફેદ વાળ પર કાળો કલક પણ ચઢતો ! અને નવજવાન જેવા બનતા !
રખે રણક્ષેત્રમાં કદાચ કોક બેહસ્તની પરી હાજર હોય, અને તેમને નાલાયક
ગણી તે નામદાર સ્હામે નજર સરખી ના કરે ! નિઃસંશય એ સધળો વિચાર
તે કરવાનોજ ને !

મરાઠાઓ યુદ્ધ સમાપ્ત થયા બાદ તથા યુદ્ધ સમયે યોડાક ચણા ચાનીને
સંતોષ માની લેતા હતા, અને તેથીજ માત્ર તેઓ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકતા
હતા. સમયાનુકૂળ સાદા વર્તનથીજ શ્રેષ્ઠતા પમાય છે, એ આજે મુસલમાન
સમાજને સમજાતું હશે ! પછી મિથ્યાભિમાનમાં ન સમજાય તો પ્રારબ્ધ !

સેનાપતિ મીરજાદર, ગોલન્દાજ અને ઘોડેસ્વારો સાથે અરાડમાં હતા.
નવાખ સાહેબ હજી સુધી રાજધાટ પરજ હતા. કુલવાર નદીથી માંડીને
સુવર્ણ-રેખા પર્વત મોગલ-સૈન્ય પોતપોતાના સેનાપતિને આધિન રહી રથજો
રથજો ઉભા રહ્યા હતા. નવાખ અને સેનાપતિઓને દ્રઢ વિશ્વાસ હતો કે

શત્રુ અમારી સમુખજ છે. એથીજ અમભાગી સૈનિકગણ યુદ્ધને માટે તયાર હતા. પાછલી બાજુથી શત્રુઓના આક્રમણની કોઇ પણ પ્રકારની લેશ પણ આશંકા નહોતી, અને તેથી સર્વ નિશ્ચિંત હતા.

મરાઠા મન્સબદાર લક્ષ્મણજીએ બે હજાર માણસો સહિત અરાડની નજીક સેનાપતિ મીરજીદરની સાથે યુદ્ધારંભ કર્યું. મોગલ સિપાહિયોએ કેટલેક છેટેથી તોપનો મારો શરૂ કર્યો. તોપ-ગન્દૂક ચલાવવામાં મોગલો મરાઠાઓ કરતાં સુનિપુણ હતા. સેનાપતિએ ઉત્સાહ પ્રદાન કરતાં એટલા જોરથી તોપો ચલાવરાવી, કે મરાઠાઓ એ પ્રચણ્ડ તોપના ગોળાઓનો સખ્ત મારો સહન કરી શક્યા નહિ, અને પાછળ હટવા લાગ્યા. આ પ્રકારે પાછા હટતાં હટતાં બરાબર બે ગાઉ દૂર વાંગીરિયા નામક સ્થાન સુધી પાછા જતા ગયા ! આશ્ચર્યની વાત એ બની કે : લડાઈ એક પ્રહર સુધી ચાલુ રહી પણ, એકે પક્ષની કાંઇ વધારે હાનિ થઇ નહિ. યુદ્ધ-પ્રણાલીથી જણાયું કે પ્રકૃત યુદ્ધ કરવાનો મરાઠાઓનો ધરાદો નહોતો. તુર્ક સેનાપતિનું ધ્યાન આકર્ષિત કરીને, તેમને નવાબની પાસેથી કેટલેક છેટે લઇ-ખેંચી જવાનો તેમનો ઉદ્દેશ્ય હતો. એજ સમયે મહાશ્વર્યની સાથે જણાયું કે, દશ હજાર મરાઠાઓ સહિત સ્વયં બાસ્કર પહિંડત તુર્ક સૈન્યપર આક્રમણ કરી રહ્યા છે; અને તેમનો કચ્ચરધાણ વાળી આમ લેમ નસાડી રહ્યા છે! મોગલ સૈન્યની સંખ્યા કંઇ ઓછી નહોતી, પણ તેઓ પરસ્પર સહાયતા કરવાને સામર્થ્યવાન બની શક્યા નહિ. મોગલ સૈન્યની જે જે ટૂકડીઓ હતી તેઓ પર સ્થળે સ્થળે અસંખ્ય મરાઠાઓ તૂટી પડ્યા-હજીય સેનાપતિઓને સહાય કરવાનો સમય મળી શક્યો નહિ. નવાબ સાહેબનો હુકમ પણ સેનાપતિઓ સુધી પહોંચી શક્યો નહોતો. એક સેનાપતિ બીજા સેનાપતિને સહાય કરી શકતા નહિ, તેમ સહાયતા મેળવી શકતા પણ નહિ. મરાઠાઓ બે ચાર ન્હાની ન્હાની ટુકડીઓમાં વિભક્ત થઇ મોગલ સૈન્યન. ડેરા-તંબુને બિન્ન કરી નાખતા હતા. સેનાપતિઓએ જોયું કે : તંબુઓની આસપાસ ચારે તરફ મરાઠાઓ વિંટાઇ વળ્યા છે. ત્યારે તેઓ છાનામાના માત્ર ઉભા હતા તે જગાએ ઉભાજ રહી આત્મ-રક્ષાના યત્ન કરવા લાગ્યા. સૈન્યનો અધિકાંશ ભાગ

મરાઠાઓદ્વારા મૃત્યુલોકથી કુચ કરી મહાલોકમાં ચાલ્યો ગયો !

ભારતર પશ્ચિમ જોટલી ઝડપથી નવાખ અલીવર્દીખાંના વિશ્રામ સ્થાન તરફ ચાલ્યા જતા હતા, તે પરથી ધારી શકાતું હતું કે, આજે નવાખ સાહેબનો વધ અથવા બન્ધન બેમાંથી એક બનવા ચોક્કસ છે, પણ રાયવણિક દુર્ગના અધિપતિ તથા સો સો ગામથી આવી પહોંચેલી મોગલ સેના સાથે હોવાથી એ દિવસે તો તેની રક્ષા થઈ ગઈ.

ઉપરોક્ત સેનાઓ પહાડી યુદ્ધમાં ધણીજ કુશળ હતી. તેમણે જંગલની અંદર સંકીર્ણ-માર્ગોથી પ્રવેશ કરીને, પાછળ તથા બાજુપરથી મરાઠાઓપર આક્રમણ કર્યું. મરાઠાઓને તેની યદ્ધકિંચિત્ આશંકા નહોતી. આ અચાનક આક્રમણથી તેઓ વ્યાકુળ થઈ ઉડ્યા, જેથી તેઓ ઉતાવળથી આગળ વધી શક્યા નહિ. આગલી બાજુ તુર્ક મન્સબદાર શમશેરખાં પોતાના સૈન્ય સહિત અતિશય સાહસપૂર્વક મરાઠાઓના સહાય થવાને તૈયારજ હતા. આ પ્રમાણે મરાઠાઓ ચારે કોરથી આક્રાન્ત થઈને આત્મરક્ષા કરવામાં વ્યથા બની ગયા. પાછળ શત્રુઓ ઘેરાઈ વળ્યા હતા. એ તરફથી પણ સટકી જવાનો એકે માર્ગ નહોતો. ચારે બાજુ જંગલ હતું. ભારતર પશ્ચિમે જોયું કે: મરાઠાઓની મૃત સંખ્યા વધે જાય છે; પણ શત્રુઓની વિશેષ હાનિ થતી નથી. તે પોતાની મેળે ઝાડની ઓથે છૂપાઈ રહીને લતા-પત્રની કુંજમાં ભરાઈ રહીને શત્રુપર અસ્ત્ર પ્રહાર કર્યે જાય છે. કોઈ બરગી ઘોડા પરથી જમીનપર ગબડી રહ્યો છે, તો કોઈ વળી ઘોડા સહિતજ ધરાશાયી થઈ રહ્યો છે. અલ્પ-સંખ્યક શત્રુ-સૈન્યદ્વારા થોડાજ સમયમાં અસંખ્ય મરાઠાઓ માર્યા ગયા છે. જો એજ સમયે કદિ મોગલ સૈન્યની પાયદળ સેનાએ શત્રુપર આક્રમણ કર્યું હોત તો નિઃસંદેહ તેમનો સમૂળગો નાશ થઈ જત. પરંતુ મરાઠાઓની દુર્દશાના હાલ-હવાલ નવાખના સૈન્ય સુધી પહોંચી શક્યા નહિ-તેઓ બળ્હી શક્યા નહિ. તુર્ક સૈનિકો ભયવિર્જન થઈને ઘણાજ પાછળ પડી ગયા હતા. સૂચકતા વાપરનાર બાહોશ ભારતર પશ્ચિમે વિચાર્યું કે, હવે યુદ્ધ-પ્રણાલિકા બદલ્યા શિવાય પત્તો ખાય તેમ નથી. આ પ્રમાણે લડ્યા જવાથી ક્ષણ ભરમાં સમૂળગો નાશ થઈ જશે. તેણે તુરંતજ

મરાઠાઓને આદેશ કર્યો કે: ઘોડા પરથી ઉતરી પડી હાથમાં ઢાલ-તલવાર પકડી શત્રુઓપર એકદમ તૂટી પડો. આદેશ થતાંની સાથે પાંચ હજાર મરાઠા ઘોડે સ્વાર ઘોડા પરથી ઉતરી પડ્યા અને હાથમાં યથોચિત શસ્ત્ર ધારણ કરી શત્રુ સમિપ ધસ્યા. જ્યાં ત્યાં ધોર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. મોગલોની લાંબી લાંબી દાઢીઓ કાંટામાં ભરાઈ જવા લાગી! ખાલના સેંથા પાડેલા સારા મેશ ગુચ્છા મૂળમાંથી ઉખડવા લાગ્યા! તેમ છતાં તે તરફ તેમનું આજુ માત્ર લક્ષ્ય નહોતું. રણોન્મત્ત બનેલા રણધિર-વીર પુરુષોને તે દેહનુંય ભાન હોય કે? બસ એજ લક્ષ્ય બિન્દુ! એજ આંતરિક-ઉત્કટ ભાવના કે: हतो वा प्रापस्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोग्यसे महिम् ।

ધીરે ધીરે ભીષણયુદ્ધ વિશેષ ભીષણ બન્યું. “હરહર મહાદેવ.” “અહા હો અકબર.” “જય ગઢ ચણિ.” આદિ ધોર ગર્જનાઓથી આખો અરણ્ય પ્રદેશ પ્રતિધ્વનિત થઈ ઉડ્યો. વૃક્ષ, શાખાઓ, લતા પુષ્પ, પત્ર વગેરે નર-શોણિતમાં રંગાઈ-રંગદોળાઈ ગયાં, તેથી એ સ્થાન પલાસ-વન સમાન પ્રતિત થવા લાગ્યું. હાથે પગે ધવાયેલા તેમજ અસંખ્ય શબના ઢગલા વડે ભૂમિ ઉભરાઈ ગઈ. લગભગ એક પ્રહર જેટલી અવિશ્રાન્ત લડાઈને અન્તે રાયવણિક દુર્ગના સૈનિકો હતાશ-નિસ્તેજ થઈ ગયા. મરાઠાઓની અંખ્યા કંઈકે સવિશેષ હતી. જંગલમાં મરાઠાઓનું પાયદળ સૈન્ય યુદ્ધ કરી રહ્યું હતું. શત્રુ સૈન્યમાંનો જે કોઈપણ માણસ ત્યાં થઈને પસાર થવાનો પ્રયત્ન કરે તો મરાઠાઓના પંજમાં સપડાયા વિના રહેજ નહિ. કેટલાય મોગલો મરાઠાઓના ઝપાટા તળે આવી ગયા છે; જે કે મરાઠાઓએ વિજ-યશ્રી મેળવી, તેમ છતાં ભાસ્કર પણ્ડિત પોતાના મનથી પોતે પરાજીતજ સમજતા હતા. તેના પક્ષના કંઈ નહિ તોય લગભગ અર્ધોઅર્ધ પાંચ હજાર સૈનિકોનો યુદ્ધમાં કચ્ચરધાણ વળી ગયો! આવડી મ્હોટી હાનિ તેને કોઈ સમયે સહન કરવી પડી નહોતી. તે સમજી ગયો કે આટલી બધી હાનિ થવાનું કારણ રાયવણિક દુર્ગના સૈનિકોનીજ બહાદુરી છે. તેના બ્યાજ સાથે બદલો વાળવાને તેણે પોતાના મનથીજ પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી. જે આ સમયે ભાસ્કર પણ્ડિતે નવામ અલીવર્દીખાના સૈન્યપર આક્રમણ કર્યું હોત

તો મિઃસંશય તેની જીત થાત, પણ તે તો પોતાને પરાજીત સમજી યુદ્ધ-ક્ષેત્રથી પલાયન કરી ગયા. બચ્યા-બચાવ્યા રહ્યા તેટલા સૈનિકોની સુખકર વ્યવસ્થા કરવામાં લગભગ બે કલાક જેટલો સમય ચાલ્યો ગયો. યુદ્ધ-ક્ષેત્રને ત્યાગતાં બરાબર સન્ધ્યા સમય થઇ ગયો હતો.

પોતાનો પ્રાણાધિક-પ્રિયતમ સિસગુદ્દાલા સાથે હોવાથી નવાખ અલી-વર્દીખાં બચવિઢ્ઞળ બની ગયા. એકાએક સિસગુદ્દાલા સહિત એ સ્થાનનો તેમણે ત્યાગ કર્યો અને ત્યાંથી મુઠ્ઠીઓ વાળીને ચાલતી પકડી ! એટલે સુધી કે આખો દિવસ અને રાત્રી પર્યંત અવિશ્રાન્તપણે ચાલેલા નવાખ બ્યારે પોતાના નિશ્ચિત સ્થાન-દામોદર નદિના તટપર આવેલા તેવરા નામક સ્થાન પર સહિસલામત પહોંચ્યા ત્યારે તેમણે પૂરો દમ પણ લીધો !

પાછળની નષ્ટ-બ્રષ્ટ સેના સહિત સૈન્યાધ્યક્ષ મીરજીદર અને મુસ્તફાખાં ચારપાંચ દિવસે નવાખ સાહેબને જઈ મળ્યા.

બરગીઓએ નવાખનું આખ ઉતારી નાંખ્યું !

ચતુર્દશ પરિચ્છેદ.

રાયવણિક-યુદ્ધ.

❖❖❖❖
❖❖❖❖ તનું અપમાન ! યાચક મૈત્રીનો અસ્વીકાર, એક સામાન્ય દુર્ગપ-
❖❖❖❖ તિની એવી ઘૃષ્ટતા, એ પ્રબળ પ્રતાપાન્વિત વરાડ પતિને ખરે-
ખર અસહ્ય થઇ પડ્યું ! બીજું: પાછળના યુદ્ધમાં પણ વિજય પ્રસંગે વચમાં આવીને વિદ્ધ ઉપસ્થિત કર્યું, તેનો પણ બદલો વાળવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો હતો. ત્રીજું: બંધાણમાં પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ સમૂળગો-નિષ્કંટક કરવો એ પણ પરમાવશ્યક હતું. ઉપરોક્ત કારણોથી રાયવણિક દુર્ગ પર ચઢાઇ કરવાની અભિલાષાથી વરાડ-પતિના જમણા હાથ સ્વરૂપ નૌજીરાવ પોતાના દશહજાર ઘોડેસ્વાર સૈનિકો સહિત બાલેશ્વર બંદર આગળ આવીને બારકર પ્રવિડતાના

પચિશહજીર સૈનિકો સાથે જઈ મળ્યો. પોતાના જમસો દ્વારા એ અશુભ સમાચાર સાંભળી રાયવણિક દુર્ગના અધિપતિ માન્ધાતા મહા ચિન્તાતુર થયા. પાંત્રિશ હજાર ઘોડેસ્વાર સૈનિકોના પ્રબળ આક્રમણ સહામે થવું તે તેમના ગળ બહારની વાત હતી. નવાખ સાહેબ તરફથી પણ કોઈ પ્રકારની સહાયતાની આશા રાખવી એ કેવળ મૃગજળવત્ હતું, આકાશ કુસુમવત્ હતું. પણ તેનું કારણ ?

નૂતન બળ પ્રાપ્ત કર્યા શિવાય, નવાખ સાહેબ અગ્રેસર થઈ-સહાયક થવાને અસમર્થ હતા. આટલી બધી ઉતાવળથી-જલ્દી યુદ્ધ-પ્રસંગ આવશે એવો તેમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો, અને તેથીજ રાયવણિક દુર્ગના પ્રત્યેક સેનાપતિ તેમજ સૈનિકો નવાખ સાહેબને મદદ કરવા સહાય્યાર્થે ચાલ્યા ગયા હતા. સહાય-પ્રાપ્તિની આશા તો વેગળી રહી, પણ ઉક્ત દુર્ગોગના સમાચાર નવાખના કાન સુધી પહોંચ્યાડવા તે પણ એક મુશ્કેલીની બાબત હતી. મરાઠાઓએ જગાએ જગાએ પોતાના પડાવ નાખીને જવા આવવાના દરેક માર્ગ રોકી-બંધ કરી દીધા હતા; તેમ છતાં માન્ધાતા લેશ પણ હતાશ થયા નહિ. પોતાના પાંચહજાર દુર્ગ સંરક્ષણ કરનાર સિપાહિયોની સહાયતાથી તેમણે શત્રુઓની સહામે થવાને નિશ્ચય કર્યો. જોતજોતામાં મરાઠાઓ “હર હર મહાદેવ”નો નાદ કરતા દુર્ગ પર તૂટી પડ્યા. પ્રાતઃકાળથીજ યુદ્ધારંભ થયો. ચારે બાજુથી દુર્ગ પર આક્રમણ થવા લાગ્યાં, પરંતુ સિંહદાર તરફથી પણ શત્રુસૈન્ય સહામે પ્રબળ આક્રમણ થયે જતું હતું. મહોટા મહોટા આગના ગોળા સિંહદારના લોહ નિર્મિત-વિશાળ કમાડ પર ધડોધક અથડાતા હતા. ઘોર અવાજ થઈ રહ્યો હતો. અસંખ્ય ગોળા, પથરોના મજબૂત કોટ નીચેની માટીની દીવાલ પર જોસથી અડાળાતા હતા. આ પ્રમાણે યદ્ધક્રિયાત બંધ રહ્યા શિવાય લાગલાગટ ત્રણ દિવસના પ્રબળ આક્રમણથી પણ શત્રુઓ દુર્ગને કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ પહોંચાડી શક્યા નહિ ! દુર્ગ રક્ષકમણ ખાંધ ઉપરની વાંસની ચાલની નીચે છૂપાઈને શત્રુઓપર શસ્ત્ર-પ્રહાર કરતા હતા. જેથી તેમની પણ કંઈ હાનિ થઈ નહિ. પણ તેમના અસ્ત્ર પ્રહારથી મરાઠાઓ એક પછી એક જમીનદોસ્ત થઈ રહ્યા હતા.

મરાઠાઓ એટલા બધા ઉત્સાહ પૂર્વક સિંહ દ્વારપર આક્રમણ કરતા હતા કે તેમની અપરિમિત હાનિનું પણ તેમને લેશ માત્ર જાન રહ્યું નહિ. અર્ધ ગાઉ પર્યંતની જમિ મૃત મરાઠાઓનાં મૂર્દાથી છવાઈ ગઈ હતી, તેમ છતાં જુલે ચૂકે પણ તેજ તરફ તેમની દ્રષ્ટિ પડતી નહિ. આંખ ઉઘાડીને—ઉચ્ચી કરીને જીવેજ શા સાર ? સાતિશય ધ્યાન પૂર્વક એકજ માત્ર લક્ષ્ય બિન્દુ રાખીને સિંહ દ્વારપર પ્રયત્ન આક્રમણ કરી રહ્યા હતા. ત્રણ દિવસ પર્યંત અવિરલ-સંગ્રામ—યુદ્ધાક્રમણ ચાલુજ રહ્યું. એવે દિવસે માન્ધાતાએ વિચાર કર્યો કે, શત્રુ સૈન્યની આવી અથાગ હાનિ થવા છતાંય અસંખ્ય મરાઠાઓ દુર્ગને ઘેરો ઘાલી રહ્યા છે. તેમણે પોતાના સૈન્યની અત્યથ્થ હાનિ પણ વિશેષ ગણી, તેમ છતાંય તેમને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા—વિશ્વાસ હતો કે છેવટમાં છેવટ-ક્રમમાં કમ એક મહિના પર્યંત તો આત્મ-સંરક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય મહારા-માં છે, પરંતુ એજ સમયે એક દુર્ઘટના બની. સિંહ દ્વારપર ફરકતી ગદ ચણિડની ધ્વજ-પતાકા, તે શત્રુઓના, તોપના ગોળાના આઘાતથી દંડભગ્ન થઈને જમીનપર જઈ પડી. આ એક મહા અનિષ્ટ-અશુભ ચિહ્ન હતું. પતાકાને જમીનપર પડતી જોઈ માન્ધાતાનો ચહેરો ઉતરી ગયો, સૈનિ હતોત્સાહ થઈ ગયા ! રાણી અંતઃપુરમાં મૂર્ચ્છિત થઈ ગઈ. સ્વયં માન્ધાતા પણ હત બુદ્ધિ થઈને જમીનપર ગળડી પડ્યા. હાહાકાર શબ્દથી આખું અંતઃપુર ગુંજી રહ્યું. આજ સમયે એક અન્ય દુર્યોગ પણ આવીને ઉપસ્થિત થયો. દુર્ગના ઇશાન કોણમાં ખાઈથી જોડાએલું ખાવળ-ચોર આદી કંટક યુક્ત વૃક્ષનું ગહન વન હતું. એ બાજુથી શત્રુઓના આક્રમણની લેશ પણ આશંકા નહોતી; અને તેથીજ તે તરફની રક્ષા કરવાની તેમને કંઈ અગત્ય જણાઈ નહિ. તેમણે તે તરફ તો બિલકુલ લક્ષ્ય આપ્યું-જ નહિ. તે સ્થળનું રક્ષણ કરવાને તેમણે યદ્દિક્ષિત યત્ન કર્યો નહિ. ખાઈથી માંડીને ઠેઠ કોઠની અંદર ને અંદર કેટલેક દૂર સુધી પાંચ હાથ જમીન અચાનકજ ભયંકર શબ્દની સાથે ફાટી ગઈ. શત્રુઓએ સુરંગ ખોદી તેમાં દારૂગોળો ભરીને આગ લગાવી દીધી હતી. જમીન ફાટતાની સાથે મરાઠા દળ “હર હર મહાદેવ” ગર્જના કરતાં જળ-પ્રવાહની માફક કોઈ-

પણ પ્રકારની અગવડ વગર, કોઈના લેશમાત્ર અટકાવ શિવાય દુર્ગની અંદર નિર્વિઘ્ન દાખલ થવા લાગ્યું. શોકાકુલ સતી મહાદેવીએ શોક આકંઠનો ત્યાગ કર્યો, અને વીર રમણી સમાન એક વખત શત્રુ-સંન્યપર તેણે દ્રષ્ટિ-પાત કર્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે, હવે મ્હારે શા સાર આ જીવન ધારણ કરવું જોઈએ ? મ્હારા જીવનેશ્વર તેતો ચાલ્યા ગયા, હવે શું ધર્મભ્રષ્ટ થવા સાર હું જીવીશ કે ? તેણે આવેગ-પૂર્ણ હૃદયે એક વખત ભક્તિ-શ્રદ્ધા પૂર્વક ગદ્યહિંડને પ્રણામ કર્યા, અને તેમના ગળામાંની માળા પોતે પહેરી પવિત્ર થઇ. સરોવરના અગાધ જળમાં પતિ સ્મરણ કરતાં પ્રવેશ કર્યો અને જોતજોતામાં મહેશ્વરી-મહાદેવી અદ્રશ્ય થઇ ગઇ ! અહાહા ! મહાદેવીએ સ્વધર્મ-પતિવ્રતાધર્મના સંરક્ષણાર્થે જળ સરોવરમાં જીવન વિસર્જન કર્યું ! તેની અનેક પરિચારિકાઓ પણ તેની અનુગામિની થઇ, તેઓએ પણ મહાદેવીની પાછળજ સરોવરમાં પડી પ્રાણાર્પણ કર્યા ! દુર્ગની અંદરની રક્ષાનો ભાર હવે શ્રી માન્ધાતાના શિર પર પડ્યો. પોતાના સેનાનાયકને સિંહ દાર પર રાખી એ પોતે અંદર ચાલ્યો ગયો. સતી મહાદેવીના પ્રાણ ત્યાગના સમાચાર સાંભળી મહોન્મત-મસ્ત કુંજર-હાથી સમાન હાથમાં ઢાલ-તલ-વાર પકડી મરાઠાઓ સ્થામે યુદ્ધ કરવા ઉપસ્થિત થયો. તેણે પોતાના જીવનની દરકાર રાખ્યા શિવાય-જીવવાની લેશપણ આશા રાખ્યા શિવાય-મહા-વિકટ યુદ્ધ કર્યું. અસિમ સાહસ અને અપૂર્વ શક્તિ સહિત પોતાની પ્રબલ તલવારના પ્રહાર-ધાવથી સંખ્યાબદ્ધ-અનેક મરાઠા શત્રુઓનાં શિર ધડથી અલગ કરી નાંખ્યાં. શત્રુઓના અસ્ત્રાધ્રાતથી તેના શરીરમાંથી રક્તની ધારા પ્રવાહિત થઇ રહી હતી. અંતિમ, અવિરત રક્તપાતથી શરીર શક્તિ-ચૈતન્ય હિન થવા લાગ્યું. બાહ્ય જ્ઞાન પણ રહ્યું નહિ. “ મમ્માયા-ધૃશ્વરી ” “ ચ-હિંડ-ભગવતી ” નો ધોર ચિત્કાર કરતા વીરવર માન્ધાતા શબ્દરાશિપર લથડી-ગપડી પડ્યા ! તેજ ક્ષણે મરાઠા હવાલદારે પોકાર કરતાં કહ્યું “ સાવધાન ! શત્રુને મારવો નહિ. સેનાપતિ.....તું પ્રયોજન-હેતુ સિદ્ધિ-તેના જીવન દ્વારાજ છે.”

પંચદશ પરિચ્છેદ.

વિચાર અને પ્રાણદંડ.

વિ જ્ય પ્રાપ્ત કરી, મરાઠાઓએ રાયવણિક દુર્ગપર પોતાનો સંપૂર્ણ અધિકાર જમાવ્યો છે. દુર્ગની સંપૂર્ણ સમ્પત્તિ નષ્ટ પ્રાય થઇ ગઇ છે. દુર્ગની અંદર એકપણ માણસ જીવતો નથી. જીવિત મનુષ્ય હિન-બહાર, અંદર, ચારે બાજુએ જ્યાં જીવો ત્યાં અસંખ્ય શબરાશિથી ઉભરાઇ જતો દુર્ગ ભયંકર રમશાન જેવો દ્રવ્યમાન થાય છે ! ગીધ, સમડીઓ, શ્વાન, આદિ પશુપક્ષિઓના લડાલડી-ઝપાઝપીના વિકટ ચિત્કારથી સવિશેષ ભયંકરતા ઉદ્ભવે છે. દુર્ગમાંથી મહાન દુર્ગંધિ આવી રહી છે.

શ્રીશ્રીશ્રી રાય રાધવરાયસિંહ વૈરીગંજન જગદેવ માન્ધાતા આ સમયે મરાઠાઓના હાથમાં બંદીવાન છે. શસ્ત્રાધાતની અસહ્ય પિડાને લીધે અઘાપિ પર્યંત માન્ધાતા શય્યા ભૂકત-સૂતેલા હતા; તેને માટે હજી કંઈ વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી-તેમને માટે હજી-કાંઈ ધારવામાં આવ્યું નથી. આજ વિચારનો દિવસ છે. એ પ્રહરનો સમય છે. મહારાષ્ટ્ર-વ્યૂહના બરાબર મધ્ય ભાગમાં આવેલા એક સુરમ્ય મંડપમાં, વિચાર કરી-ફેંસેલા આપનાર ભાસ્કર પંડિત બેઠા છે. આજુબાજુ કિસનજીરાવ, જયનંતરાવ, ગોપાલજીરાવ, આદિ સેનાપતિ તેમજ કર્મચારી જનો ઉપવિષ્ટ છે. અમારા પૂર્વ પરિચિત પેલા શિવશંકર માલવીર પણ ઉપસ્થિત-હાજર છે. એજ સમયે ચમકતી-ચમક ચમક થતી હાથમાં નાગી તલવાર સહિત પચાશ સિપાહીઓથી ઘેરાએલા, બંદીવાન-બદ્ધ હસ્ત રાયવણિક દુર્ગેશ્વર શ્રીમાન માન્ધાતાને વિચારસ્થળમાં લાવવામાં આવ્યા. પિંજરમાં પૂરાએલા કોધોન્મત કંસરી સમાન માન્ધાતાસિંહે એક વખત તીવ્ર કટાક્ષથી ભાસ્કર પંડિત તરફ દ્રષ્ટિ ફેંકી, અને મહાન નિર્ભયતાપૂર્વક તેમજ ગંભીરતાથી તેઓ માત્ર ચૂપ-

આપ ભાસ્કર પંડિત સાનિધ્ય ઉભા રહ્યા. માન્ધાતાની સાથે એક અન્ય બંદીવાનને પણ લાવવામાં આવ્યો હતો. તેનું નામ રાયગુરૂ વનમાળી વાયસ્પતિ છે. અસંખ્ય જ્નેનારા છેવટના પરિણામની રાહ જોતા ચૂકાદો આપનાર-વિચાર કરનાર ભાસ્કર પંડિતના મ્હેં સામે એકજ દ્રષ્ટિએ ઉભા ઉભા જોઈ રહ્યા છે. સમસ્ત દરબાર-મંડપગૃહ નિસ્તબ્ધ છે. રાજકીય વકીલ ગણુપતરાવે કહ્યું: “રાયવણિક દુર્ગના અધિપતિ-માન્ધાતા ! સાંભળો, તમે રાજદ્રોહી છો. પ્રયજ્ઞ પ્રતાપાન્વિત વરાડ-દરબારે મોકલેલા દૂતનું તમે ધાણુંજ અસહ્ય અપમાન-અસમ્માન કર્યું છે. શત્રુ-પક્ષમાં મળી જઈ તમે રાજકીય સૈન્ય વિરૂદ્ધ-સ્થામે શસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે. તમારા કરેલા અપરાધ પર આ સ્થળે વિચાર થશે. તે પરત્વે તમારે જે કંઈ કહેવું-કરવું હોય તે કહો.” આ પ્રકારે બંદીવાન બનીને તથા અપમાનસૂચક શબ્દોથી સંબોધિત થવાથી માન્ધાતા એટલા બધા ક્રોધિત થયા કે, તેઓ તેનો લેશ માત્ર ઉત્તર આપી શક્યા નહિ. તે તો પૂર્વવત નિર્ભયતાપૂર્વક મૌન્ય ધારણ કરી ઉભાજ રહ્યા.

શિવશંકર માલવીરે કહ્યું: “માન્ધાતા ! જુવો, મ્હેં રાયવણિક દુર્ગથી પાછા ફરીને અહીં આવીને સેનાપતિ ભાસ્કર પંડિતને સમજાવી દીધું છે કે: તમે તો મ્હને કંઈ પણ કહ્યું કર્યું નથી; પણ તમારા રાયગુરૂએ-બંદીવાન આહ્વાણે-મુખ્યત્વે મ્હાર-વરાડ દરબારનું અપમાન કર્યું છે. જે આ ઘડીએ ત્હમે શ્રીમાન સાનિધ્ય ક્ષમા પ્રાર્થના કરી હ્યો તો તમારું જીવન સંરક્ષણ થઈ શકે તેમ છે. એ નરાધમ-આહ્વાણ તો અવસ્થ પ્રણુદંતેજ પાત્ર છે.”

શિવશંકર માલવીરનું કથન સાંભળીને રાયગુરૂ વનમાળી વાયસ્પતિ વાતાહત કદળી વૃક્ષ સમાન ધ્રુજ-કંપી રહ્યા હતા. જે આજુબાજુના પહેરે-ગિરોએ તેને પકડી ના લીધા હોત તો તેઓ અવસ્થ જમીનપર ગબડી-ઉથલી પડત.

પોતાને માટે તો માન્ધાતાને બિલકુલ ચિન્તાજ નહોતી. તેમણે રાજકીય વકીલોના કહેવાનો તો કંઈજ પ્રત્યુત્તર આપ્યોજ નહિ; પરંતુ રાયગુરૂની અવસ્થા જોઈને તેમણે તુરતજ કહ્યું: “વકીલ ! તમે સહજ ભાસ્કર પંડિતને સમજાવો કે, એ આહ્વાણ તદ્દન નિર્દોષ છે. તેણે માત્ર મ્હારી આજ્ઞા

પ્રમાણેજ સર્વ કહ્યું છે. તમારે સમજી-માની લેવું જોઈએ કે જે શબ્દો એણે કહ્યા છે તે સ્વયં હું પોતેજ બોલ્યો છું. તમે ચોક્કસ-નિશ્ચય માનજો કે: આ નિર્દોષ બ્રાહ્મણની પ્રાણુ-હત્યાથી, તેના અભિશ્રાપથી અખિલ મહારાષ્ટ્રનું નિકંદન નિકળી જશે. ” શિવશંકર માલવીરે કહ્યું: “ માન્ધાતા ! સાંભળો, વિનિત થાઓ. તમારા જીવન-સંરક્ષણને માટે હું અનુરોધ કરીશ. ”

માન્ધાતાએ કહ્યું: “ ક્ષમા ! એવો કયો વિચાર કરનાર મૂલો છે ? હું કોઈની પાસે ક્ષમાયાચના નહિ કરું. હું ક્ષમા યાચું ? આ સાંભળીને ભાસ્કર પંડિતે અતિશય ક્રોધ પૂર્વક કહ્યું: “ દુર્ગપતિ ! જો, તું રાજદ્રોહી છે, પ્રાણુદંડને લાયક છે. ત્યારે જો કંઈ કહેવું હોય, ત્યારા બચાવનાં જો કંઈ સાધેના મહારી સમક્ષ રજી કરવાનાં હોય તે કરી લે-કહી દે. ક્ષમા પ્રાર્થના શિવાય જીવન-સંરક્ષણની જો આશા રાખીશ તે આકાશ કુસુમવત્ છે. ”

માન્ધાતાએ કહ્યું: “ રાજદ્રોહી ? રાજ છે ? ગજપતિ ગોડેશ્વર એ મહારો રાજરાજેશ્વર છે. ઉત્કલના પ્રત્યેક દુર્ગપતિ એજ રાજરાજેશ્વરની પ્રદાન કરેલી-આપેલી સંપત્તિથી પ્રતિપાલિત થઈ રહ્યા છે. દુર્ગપતિ કોઈ કાળે રાજ-દ્રોહી નથી. કેવળ એજ રાજરાજેશ્વરના સિંહાસન નીચે તેનું મસ્તિક ચિર-કાળ પર્યંત નમેલું રહેશે. ”

ભાસ્કર પંડિત: “ ગજપતિ વંશ ? એ તો આજકાલ મહા મહિમાવાન વરાડ-અધિપતિની એક માત્ર સામાન્ય પ્રજા છે. રાધોજી ભોંસલે એ એકજ માત્ર આ સમયે સમસ્ત ઉત્કલ ખંડના અધિશ્વર છે. ત્હોં મહારાજની સ્લામે અસ્ત્ર ધારણ કર્યો, આ વિપ્રાધર્મ ભરી સભા વચ્ચે મહારાજવિરાજનું અપમાન-નિન્દા કરી ? ઉભય પ્રાણુદંડને પાત્ર છો. ”

માન્ધાતા: “ સાંભળો, ભાસ્કર પંડિત ! સાંભળો. તમે લોકોએ ભર-તખંડના રાજાઓના મુકુટમણિ ગજપતિવંશના આ પુણ્ય-પવિત્ર દેશને ખેદાન ખેદાન કરી નાખ્યો છે ! અસંખ્ય નિર્દોષ-નિયારાં બાળકો, અને અનેક નિર્દોષ સ્ત્રીઓની હત્યા કરી છે. હવે આ તદ્દન નિર્દોષ બ્રાહ્મણની બ્રહ્મ હત્યા પણ શિરપર ઝોરી લ્યો, પણ યાદ રાખજો કે એ બ્રાહ્મણની હત્યા કરવાથી તે સર્વ શક્તિમાન જગન્નિર્ધતા તમને અવશ્ય તેનો અદલો આપશે.

તમને તેના ઉચિત દંડ મળ્યા સિવાય નહિજ રહે.”

ઉપરોક્ત કથન બાસ્કર પંડિત સાંભળી—સહન કરી શક્યો નહિ. અત્યાચારીની સહામે કદી તેના અત્યાચારોનું વર્ણન કરવામાં આવે તો તે ક્રોધિત થઇ ઉઠે એ વાત તો સ્વાભાવિકજ છે. તેની આગળ સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરનું નામોચ્ચાર કરવું એ તો તેને અવશ્ય ઘણુંજ અસહ્ય લાગે. પાપા-ત્માઓના કાનમાં વળી ભગવન્નામના પડ્યા શા ? ”

અમે તો કહીએ છીએ કે શ્રીમાન માન્ધાતાએ તેની સમ્મુખ પરમાત્માનું નામ લીધું તે ઘણુંજ અયોગ્ય કર્યું ! તેમને વળી ઇશ્વરની ખ્હીક હોય કે ? આત્મસુખ પિપાસુ મહત્વાકાંક્ષિ મનુષ્યોના હૃદયમાં તે શાન્તિ-દયા-પરમાત્મ પ્રેમ-ખ્હીક હોય કે ?

યથાસ્થિત છે. ખ્હીક તો હોય આવલા-નામદોને ! બડવીર બાસ્કર પંડિતના મ્હોં આમળ એવી ઇશ્વરી સત્તાનું માન્ધાતાએ સ્પષ્ટિકરણ કર્યું એ કેવું કર્યું કહેવાય ? માન્ધાતા:-

ખ્હેરા કને સિતારના શું તાર છેડીએ ?

અંધા કને કિનખાખના શું પટ ઉકેલીએ ?

નીજ માન મેલીએ.

માન્ધાતાના શબ્દોથી જોના અંતરમાં આગ સળગી રહી છે તેવા બાસ્કર પંડિતે તીવ્ર સ્વરે આજ્ઞા કરી: “ સિપાહીઓ ! આ સમામંડપ વચ્ચેજ-મહારી નજર સમક્ષ આ નરાધમોનો વધ થવો જોઇએ. વિલગ્ન કરવાની બિલકુલ આવશ્યકતા નથી. સર્વ સમાસદોએ નિઃશ્વાસ મુકીને પોતપોતાના માથાં નમાવી દીધાં ! તેઓ સર્વ નીચું મ્હોં કરી જમીન તરફ જોઇજ રહ્યા ! માન્ધાતા પૂર્વવત્ નિર્ભયપણે પોતાના ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરતા ઉભા હતા તેજ સ્થળે આંખ મીચી ઇશ્વર ધ્યાનમાં હાલ્યા ચાલ્યા સિવાય માત્ર ઉભાજ રહ્યા. આજ્ઞા થતાંજ ધાતક સિપાહીઓ આવીને ઉપસ્થિત થયા. જોત જોતામાં એ મહાવીર માન્ધાતાની સાથે રાયવણિક દુર્ગના વીર વંશનું નામ પણ લુપ્ત થઇ ગયું !!!

પપ્પદશ પરિચ્છેદ.

અનાથિની.

સુ

વર્ણુ રેખા નદીની ઉત્તરે, મધુપુર નામક એક ન્હાતું ગામ છે. અધાં મળીને એ ગામમાં એકંદર અહોતેર ધર છે. તેમાં નિવાસ કરનારા પ્રત્યેક માણસો એકજ જાતિના જાગિરદાર છે. નષ્ટ-બ્રષ્ટ અને પાદર જેવાં થઈ ગએલાં મ્હોટાં ધર તેના પૂર્વ ગૌરવનો પરિચય કરાવે છે. અધિકાંશે ધર જન-શૂન્ય છે. કેટલાંક ધરોમાં વૃદ્ધા સ્ત્રીઓ, બચાતુર પુરુષ તથા બાળક બાલિકાઓ નિવાસ કરે છે. ગામની સરહદમાં જેટલી જમીન છે તે સઘળી અહોતેર ભાગમાં વિભક્ત છે. ગામ સિપાહિઓને જાગીરમાં મળેલું છે. તેના શીર્ષ-પ્રદેશ-ભાગમાં એક પુષ્કરિણી-નદી છે. તેનું જળ દર્પણ જેવું સાદુ અને નિર્મળ છે. અનેક પ્રકારની ન્હાની ન્હાની માછલીઓ પાણીમાં ઉછળ્યા કરે છે. સૂર્યના પ્રકાશથી તેની ચાંદીના જેવી ધવલ-ધોળી આભા ધણીજ સરસ-મનોહર લાગે છે. નદીની વચ્ચેવચ્ચ એક મજબૂત સ્તંભ અનાવેલો છે. ચારે બાજુ કમગ-પત્ર વાયુમાં લહરી રહ્યાં છે, અને તે પર તેનાં સફેદ પુષ્પની છટા ધણીજ મનોહર જણાય છે. કોક કોક ઠેકાણે રતા-ગૂનાં એ ચાર લાલ કુલ પણુ ખીલી રહ્યાં છે. પાસેજ એક આંખાવાડીયું છે. તેની નજીકના રસ્તા ઉપરજ, આસુતોષ ભગવાન સદાશીવ-મહાદેવજીનું દેવળ છે. તેની સ્થામેજ એક વડનું વિશાળ વૃક્ષ છે. નદી કિનારે બેસીને પેલાં બે બગલાં મહા ધ્યાન લગાવીને ભોજાનાથની આરાધના તો નહિ કરી રહ્યાં હોય ! વાહ ! વાહ ! શું તેમની એકાગ્રતા-તન્મયતા ? બગ ભગત ! ધન્ય તમને ! ધન્ય ત્હમारी શાન્ત-સાત્વિક વૃત્તિને ! પેલી તોફાની તો એકલી માછલીઓજ કે તેમને જરાકે જપ વગે છે ? પાણીમાં એમની મેળે કૂદા-કૂદ અને ગુલાંટ ખાતીજ જાય. ગમે તેમ પણ માછલાં તો મહા તોફાની.

અનંતરસ્મિ સૂર્ય ભગવાન અસ્તાચળમાં સંતાવા લાગ્યા. હજી બરાબર અધિકાર છવાયો નથી. શિવાલય સમિષ પેલા વટ-વૃક્ષ નીચે કોઇ એક મલિન વદના યુવતી કપોલ પ્રદેશપર હાથ ટેકવી વિચારમગ્ન અવસ્થાએ માત્ર પેલાં બે ધ્યાનસ્થ બગલાં તરફ અનિમિષ નેત્રે માત્ર જોઇજ રહી છે. બેઉ બગલાં એક બીજાની પાસેજ બેઠાં છે. ક્વચિદ્ ક્વચિદ્ ગળા સાથેજ ગળુ લગાવીને “કીર્ રી કીર્ રી” શબ્દ કરી દે છે. પુનઃ શાન્ત-સમાધિમાં ! પેલી યુવતીએ પોતાના મનથીજ કલ્પના કરી-દ્રઢ ધારણા બાંધી કે: કદી જો આ સંસારમાં કોઇ પણ સંપૂર્ણ સુખી હોય તો તે એકજ માત્ર આ ઉભય પક્ષીની જોડીજ છે. આહા ! એવા કયા પુણ્ય-પ્રભાવને લીધે તેઓ આટલાં બધાં અપૂર્વ સુખી છે ? કયા પુણ્ય-બળે તેમને આ સુખ પ્રાપ્ત થયું છે ?

થોડી વારમાં ચારે બાજુ અધિકાર પ્રસરી ગયો, અને એ ઘોર અધિકારમાં ઉક્ત વિહંગ-દમ્પતિ અદ્રશ્ય થઇ ગયાં. એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી યુવતી પોતાના મનથીજ ચિન્તા કરવા લાગી: “હા વિધાતા ! તહે મહારા નસિબમાં શું લખ્યું હતું ? એક સારા જમીનદારની છોકરી, મા-બાપની એકની એક અપૂર્વ લાડકવાયી, કેવા સુખ અને કેટલા પ્રયત્ન-કાળજીથી મહારૂં લાલન-પાલન થયું હતું, કેવા આનંદ-ઉત્સવમાં મહારા દિવસો નિર્જન થતા હતા ! સર્વ નાશ તો થઇજ ગયું હતું, અનાથા સ્વરૂપે જે પવિત્રાત્માઓના આશ્રયમાં હતી, જેઓ મહને પોતાની કન્યાથી પણ વધારે સમજતા હતા, અને જેની શિતળ સ્નેહભરી છાયામાં રહી હું મહારૂં શેષ જીવન વ્યતીત કરવા ઇચ્છા રાખતી હતી, હા ! વિધે ! તેમનાથી પણ તહે મહને અલગ કરી દીધી ! તહે મહારા તે અભયદાતાનો પણ વિયોગ કરાવ્યો ! મહાદેવી શરૂવાતથીજ જાણતાં હતાં કે: “મરાઠાઓ રાયવણિક દુર્ગપર પોતાનો અધિકાર જમાવશે; અને માત્ર એજ કારણથી તે દિવસે ચાર પરિચારિકાઓ અને કેટલાક સિપાહિઓ સાથે મહને દુર્ગના યુદ્ધ દ્વારથી મધુપુર પહોંચતી કરી. મહે કેટલો વિલાપ કર્યો, ચરણમાં પડીને કેટલી પ્રાર્થના કરી કે: તમારી અમી ભરી આંખ આગળથી મહને રજ અજગી ન કરો, પણ મહારી કોઇ વાતપર એ સતી મહાદેવીએ બિલકુલ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ, અને

ઉલટું મહને સાન્તવન આપ્યું કે: “બહેન ! હું થોડાક દિવસમાં ત્યાં આવીને ત્હને મળીશ. અત્યારે સાંભળું છું કે: તેઓ સ્વર્ગવાસી થયાં, પરમકૃપાળુ પરમાત્માના પરમ ધામનાં અધિકારી થયાં ! મહાદેવી જનનિ-સ્વરૂપા મહને મૂકીને અમર લોકમાં ચાલી ગઇ ! ધિક્કાર છે મ્હારી બુદ્ધિને ! ધી:ક પડ્યો મ્હારા આ જીવનમાં ! હું શા સાર તેમનો ત્યાગ કરીને એકલી ચાલી આવી ! મા ! ત્હમે તો મહને ત્હમારી પુત્રીથી પણ અધિક સમજતાં હતાં. મ્હેં તમારો એવો કયો-શો અપરાધ કર્યો કે, મહને એકલી નિરાધાર મૂકીને વૈકુંઠવાસી થયાં ! હાય ! મા ! તું મહને રવડતી-રખડતી મૂકીને ચાલી ગઇ કે ! મધુપુર વાસી સ્ત્રીઓએ મહને અમંગળા-અપશ્ચકનીયા, દુર્ભાગિની કહીને ગામમાંથી પણ બહાર કાઢી મૂકી ! એમનું સમજવું પણ યથાન્યાય છે. મ્હારા આવતાની સાથેજ રાયવણિક દુર્ગનું સત્યાનાશ વળી ગયું ! મધુપુરની સ્ત્રીઓ વિધવા થઇ. તેઓ મહને અનેક પ્રકારની બિભત્સ ગાળો દે છે-મ્હારાપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવે છે-તેમાં તેમનો લેશ પણ દોષ નથી ! તેઓ બિચારી પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવીને રોષ રોષને મરી રહી છે. હુંજ બે-નસિબ છું. વાસ્તવિક જોતાં એ સર્વાંશે સત્ય છે કે: હુંજ અમંગળા છું.”

“ દિકરી ! તું કોણ છે ? ” “ ત્હારું ઘર ક્યાં છે ? ” “ તું શું ખાય છે ? ” “ તું અહીં કેમ બેઠી છે ? ” પ્રત્યુત્તર મળવાનો કંઈજ નહિ જતાં તે ઉપરા ઉપરી પ્રશ્ન કરવાજ લાગી. એકાએક ચમકીને યુવતીએ દ્રષ્ટિ કરી તો તેને જણાયું કે પ્રશ્ન કરનાર એક અત્યંત વૃદ્ધ, મલિનવદના, અસ્થિચર્મા-વશિષ્ઠા સ્ત્રી પોતાના સમિપ ઉભી છે. તેણે આંગપર એક મેલું વસ્ત્ર પહેરેલું હતું. આખા શરીરપર જ્યાં ત્યાં કરચલીઓ પડેલી હતી. સર્વોગ કંપી રહ્યું હતું. માથું ઉઘાડું હતું. તેલહિન સફેદ કેશ પવનને લીધે ફરફર ફરફર ઉડી રહ્યા હતા. જમણી બગલમાં એક ટેકો રાખેલો હતો, અને ડાબા હાથમાં ટેકો મૂકીને ચાલવાને માટે એક વાંસની ન્હાની લાકડી પકડેલી હતી. તે અધકાર અને પોતાના શરીરનો વર્ણ એકમેક કરીને ઉભી હતી. તે વૃદ્ધ અમારી વિશેષ ઝોળખાણુ-પિંજાનવાળી છે. એ પોતાના બન્ને સૈનિક પુત્રો, બન્ને વહુઓ તેમજ સર્વ સમ્પત્તિને ગુમાવી ખાલી-આવળીયા

જેવી થઈ ગઈ હતી. એ ફત્તેસિંહની મા હતી. તેને જેતાની સાથે આજ કાંઈ એવું કહી શકે એવું નહોતું કે: “અહાહાહા! એ કોણ-એનું ઘર કોણ? એના જેવું તે ઘર-સુખ વૈભવ! સમયે તેની સ્થિતિ અને સીકલ ફેરવી નાંખી! સંસારમાં સ્થિતિ અને સમયનીજ બલિહારી છે. વૃદ્ધાનું મ્હોં એક પણ પણ બંધ રહેતું નહિ. પણે પણે જેની તેની સાથે ધાંટાધાંટ-લડાલડ કરતી ફરતી. જે રસ્તે થઈને એ જતી હોય તે રસ્તે થઈને જવાની કાંઈ પણ સ્ત્રી પુરૂષ હિમ્મત કરી શકતું નહિ. જડ-ચેતન પ્રત્યેક વસ્તુ સાથે હમેશાં લડા-જગડી કરવા છતાંય તેના જીવને શાન્તિ-સંતોષ મળતો નહિ. કુતરાં, બિલાડાં, વૃક્ષ, પત્ર, ફળ, ફુલ, કાગડા, ચકલી, કીડી-મકોડી જે કંઈ તેની નજર તળે આવતું તેનો છાલજ છોડતી નહિ. જે હાથમાં આવ્યું તેના કુચા-પાણી કાઢી નાંખ્યા સિવાય તેને જરા જાંપજ ના વળેને! લડવામાંથી તેને ઘડીની કુસંત મળતી નહિ. છેવટે કંઈ નહિ તો મચ્છર સાથે પણ મારામાર-ગાળાગાળી કર્યા કરે!

વટવૃક્ષ નીચે બેઠેલી અનાથા યુવતીનો પરિચય આપવાની અમે ધારીએ છીએ કે કંઈજ અગત્ય નથી. એ તો એજ અમારા પાંડકોની પૂર્વ પરિચિતા પેલી વિદેશિની અને લક્ષ્મી સ્વયં પોતેજ છે.

ફત્તેસિંહની મા અને લક્ષ્મી ઉભયની વચ્ચે જે કંઈ વાતચિત થઈ તેનો સારાંશ આ છે.

વૃદ્ધની તરફ દ્રષ્ટિ કરી દીન ભાવે લક્ષ્મીએ કહ્યું. “માજી! હું તો સહજ આ સ્થળે બેઠી છું. તમે તમારી મેળે જ્યાં જવું હોય ત્યાં આશ્વ્યાં જાઓ.”

વૃદ્ધા: “હા, હા, બસ, એ તો હું સમજી ગઈ. તું મરાડો છે ને? વળી આજ પાછો ફરીથી આવ્યો છે? સ્ત્રી થઈને આવ્યો છે. બતાવ, કહે કહે, ત્હારો ઘોડો ક્યાં છે?”

લક્ષ્મી: “ના, માજી! ના, હું મરાડો નથી. હું મહાન દુઃખિની છું. તમે મ્હને ગાળો દેશો ના. મ્હારા પર વ્યર્થ શા સાફ ક્રોધ કરો છો?”

વૃદ્ધા: “હું ત્હને ઓળખું છું-સારી રીતે ઓળખું છું. તું ત્હારે

ત્હારી ચાલાકી ત્હારી પાસે રાખને ! તું મરાડો નથી તો આવી મીલાવી મીલાવીને વાતો કેમ કરે છે ? પણ હવે ત્હારે અહીંથી લેવાનું બાકી શું રહ્યું છે ઠીકરાં ? હવે અહીં શું એવું રહી ગયું છે કે તું લઇ જઇશ ? લેવી હોય તો લે મ્હારી પાસે તો આ વાંસની લાકડી છે. મ્હેં તેજ વખતે મ્હારા બેય છોકરાઓને કહ્યું હતું કે, અરે ! બેય વહુઓને લઇને ચાલો જંગલમાં જઇને છુપાઇ રહીએ. માલ-મતા તો ગઇ તો બગી. એ અત્યાચારી મરાઠાઓ સાથે વિવાદ કરવામાં મળ્મહ નથી; પણ તે તે વળી મ્હારી રાંકડી ગરીબડી ડોસીનું કહ્યું ગણકારે ? હાલ-તરવાર લઇ લઇને પ્રગળ શત્રુઓની છાતી પર પગ દઈને ઉભા રહ્યા-ખૂબ લડ્યા, પણ ક્યાં એ મ્હોટા ચોદાઓ, અને ક્યાં મ્હારાં કુમળાં કુત્ર ? થોડાજ સમયમાં આ દુનિયામાંથી ચાલતા થયા. મરી ગયા એ તો ઠીકજ થયું, પણ માર્યા છે પાર વિનાના ! હાય, હાય, તને તો ચકલીની માફક ચુંથી નાંખે. ”

લક્ષ્મી: “ ના, મા ! હું કદી મરાડો નથી. મરાઠાઓ તો મ્હારા પૂરા શત્રુ છે. ”

વૃદ્ધા: “ બસ બસ. રહેવા દે. તું મ્હને શું સમજાવે છે ? મ્હારી ઉમ્મર તેવૂ-સો વર્ષની, હું તો હવે મરવા-મ્હોત માગું છું. મ્હારી કોડીઓમાં અનાજ માતું ન્હોતું. ગૌશાળામાં કેટલી તો ગાયો ! બળ્મે વહુઓ, સોના-ચાંદીથી ઘર ભરેલું હતું. દુધ, દહીની તો કંઇ કમીજ નહિ. હાય ! મ્હારી કાબરી ગાય ક્યાં ગઇ ? તું તેનું દુધ ખાઇને કેવો હજ-પુજ થયો છે ! ત્હારા હાથમાં આ સોનાની પહોંચિઓ છે. ત્હેં કિમતી રેશમી સાડી ક્યાંથી—કેવી પહેરી છે ! બલા, ત્હેં તે શા સાઈ આવું રૂપ ધારણ કર્યું છે ? હવે એ રૂપ ધારણ કરવાથી તું શું અહીંથી શકોરાં લઇ જઇશ ? ”

લક્ષ્મી: “ માજી ! મ્હારા મ્હો આગળ એવી નકામી-ગ્યર્થ વાતો ન કરો. મ્હને અભાગિનીને વધારે દુઃખી ન કરો. હું સત્ય કહું છું—હું મરાડો નથી. મ્હને મરી ગયેલીને હવે ત્હમારાં વચ્ચેનોતો માર મારવો રહેવા દો—બંધ કરો. ”

વૃદ્ધા: “ મારીશ, મારીશ, તુંજ મ્હને મારીશ કે ? ” એવું કહેતાંની

સાથે વૃદ્ધા એના હાથમાંની વાંસની લાકડી લક્ષ્મીને મારવા દોડી. લક્ષ્મી બિચારી ખૂંટી-મભરાધને પાછી હડી, જરીક આધી-પાછી થઇ ગઇ. ગાળો દેતી દેતી ગાંડી ડોસી એની મેળે ગામમાં ચાલી ગઇ.

વૃદ્ધાના ગયા પછી લક્ષ્મી પોતાના જીવતરને ધિક્કારતી કહેવા લાગી: “હું જ્યાં ગઇ ત્યાંથી દરેકે મ્હને ધુત્કારીને ઠાઠી મુકી. ધિક્કાર પડ્યો આ જીવતરમાં ! હવે મ્હારે ક્યાં જવું ? સંસારમાં મ્હારે માટે એક પણ સ્થળ નથી. જો કદી કોઇ મરાડાએના હાથમાં સપડાઇ ગઇ, તો તો પૂરા ભોગજ વળ્યા-તો તો સત્યાનાશ વળી જશે ! હવે આ જીવન ધારણ કરવાનું કંઇ પ્રયોજન ? મહાદેવી પરલોકમાં છે. બલા, ત્યાં જવાથી તેને તો મળી શકીશ. તેણે સરોવરમાં પડી જીવન વિસર્જન કર્યું. આ પણ સરોવર-સરિતાજ છે. પાણી સિવાય અન્ય કંઇ છે કે ? માત્ર નામજ જૂઠાં, ત્યારે મ્હારે શાસાડ હવે વિલંબ કરવો જોઇએ ? લક્ષ્મીએ આકાશ તરફ દ્રષ્ટિ કરી એક વખત સર્વ નક્ષત્રોને સારી રીતે જોયાં. ફરી એ પોતાની ચારે બાજુ નજર કરીને, હાથ જોડી, આંખો બંધ કરી, આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવા લાગી:—

“ હે જગદિશ્વ ! હે ગંગે ! ” ઠીક, એજ સમયે લક્ષ્મીના કર્ણદ્વાર પર આવતા કે શબ્દ અથડાયા: “ ના, મા ! અમે મરાડા નથી. જીવે છે-એ દુઃખિની વૃદ્ધાએ-” લક્ષ્મીએ ચમકતાંની સાથે નજર કરી તો તેને જાણાયું કે: શબ્દો મંદિરમાંથી આવે છે. તે વિચારસાગરમાં તણાવા લાગી કે: શબ્દ-સ્વર તો અમૃત સમાન મ્હારી જનેતાને મળતો છે. શું આ તે મ્હારો વ્યર્થ જ્રમ છે કે અન્ય કંઇ ? અથવા હું સ્વપ્નમાં તો નથી. ફરી એક વખત દ્રષ્ટિ ફેંકી, બરાબર એ દિશા તરફ કાન માંડીને ઉભી રહી. પુનઃ એકવાર તેણે સાંભળ્યું: “ હાયરે વાદળ ! હાય મ્હારા પતિદેવ ! હા, આ કેવું અનિષ્ટ ! ” હવે લક્ષ્મીને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ઉપજ્યો કે: એ અમૃતમય-સુધા વર્ષણીય વાણી નિશ્ચય મ્હારી માતૃદેવીનીજ છે. શિવાલયનો દરવાજો-દ્વાર તો ઉઘાડુંજ છે. કોઇ જોવામાં તો આવતું નથી. ફરી શબ્દ થયો—“ હા ! જગદિશ્વ ! ત્હારા દર્શનને માટે ધણે દૂરથી આવ્યા હતા. ત્હારી આવી ઇચ્છા સાથી થઇ ? ” લક્ષ્મીએ વિચાર્યું કે: “ઓ ! આ તો મ્હારાં સાસુનો સ્વર છે ! ” એ

ગભરાતી શિવાલય તરફ દોડી ગઇ; પણ એ દેવાલય જન-શૂન્ય હતું. શક્તિ ઉપર શિવલિંગ વિરાજીત હતું. ઘોર-ભીષણ અધિકાર પ્રસરી રહ્યા હતા ! લક્ષ્મી આખું દેવાલય ફરી વળી; એક એક સ્થાનને ત્રણ ત્રણ, ચાર ચાર વાર જોઇ નાંખ્યું પણ કોઇ મનુષ્ય તેની નજરે ચઢ્યું નહિ. વારંવાર શિવ-લિંગ અને શક્તિપરજ હાથ પકડતા હતા. દેવાલયની ચારે બાજુએ જ્યાંત્યાં દરેક સ્થળે શોધ-ખોળ કરીને જ્યારે લક્ષ્મી થાકી ગઇ, ત્યારે દિવાલને ટેકવીને એકદમ હતાશ થઇ ભોંયપર ખેસી ગઇ, અને હાથ જોડીને મંગલ મૂર્તિ મહેશ મગવાનની પ્રાર્થના કરવા લાગી:—

“ હે પરમાત્મન ! પુનઃ એક વખત કૃપા કરો. ફરી એક વાર એ શબ્દ સંભળાવો. એ સુધામધુર વચનો એક વાર સંભળાવી મહારા દગ્ધ થતા હૃદયને શીતળ કરો. ” લક્ષ્મી પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થના કરવા લાગી. હવે તો પ્રાર્થના કરવાની પણ તેનામાં શક્તિ નથી. એક હાથે વંદન કરીને અધિકારમાં ખેડી ખેડી સતૃષ્ણ નયને નગદૂહિતાપતિ ભગવાન ચંદ્રશેખરની મૂર્તિ તરફ જોવા લાગી. આખું દેવળ અધિકારમય હતું, પરંતુ તેનું હૃદય-મંદિર તો તેથી પણ વધારે અધિકાર પૂર્ણ હતું. તેની બુદ્ધિ વિચલિત થઇ ગઇ હતી. તેના ચિત્તમાં સહજ વિચાર સરખો નહોતો ઉદ્ભવતો. કેટલાક સમય પર્યંત એ એવી મૂઠ જોવી અવસ્થામાં રહી. તેની આંખમાં એકાએક ઘેન આવવા લાગ્યું—ઉંઘ આવવા લાગી. અસાતાવસ્થામાંજ નિદ્રાદેવીએ તેને પોતાની ગોદમાં લઇ લીધી. આવી ચિન્તાતુર, હૃદયમાં આગ સળગી રહી હોય તેવી-અવસ્થામાં તે ઉંઘ ક્યાંથી ! ગમે તેમ પણ લક્ષ્મી તો ગાઢ નિદ્રામાં નિમગ્ન થઇ ગઇ.

લક્ષ્મીએ સ્વપ્ન અનુભવ્યું:—અતિ રમણીય, સન્તાનિલ-પ્રવાહિત, સુખશાન્તિ યુક્ત, પ્રસ્ફુટિત-અર્ધ વિકસિત પારિજાત પુષ્પથી પરિપૂર્ણ નન્દન કાનનની અપૂર્વ મહાન હૃદયગ્રાહી શોભા-દ્રશ્ય છે. અનેક દેવ-દેવી યાત્રા-ગુઓ ગો-લોકની યાત્રા કરવાના ઉદ્દેશ્યથી રસ્તે ચાલ્યાં જાય છે. લક્ષ્મી પણ એક પાલખીમાં પોતાના સ્વામીની ડાખી બાજુ ખેસી, તે યાત્રાગુઓની સાથે ચાલી જાય છે. કેટલેક દૂર સુધી તો સૌ કોઇ અતિ શાન્તિ પૂર્વક ગયાં પણ

આગળ જતાં અચાનક મ્હોટા મ્હોટા દાંતવાળાં જંગલી હુકરો બૂંડના એક ટોળાએ ખૂબ જોરથી તેઓપર આક્રમણ કર્યું. યાત્રાળુઓ એક ખીખથી જૂદાં પડી પોતપોતાના જીવન-સંરક્ષણાર્થે આમતેમ, જ્યાં ફાળ્યું ત્યાં વિખરાઈ ગયા. લક્ષ્મી પણ પાલખીમાંથી ઉતરી એક બાજુ નાસવા લાગી. માર્ગમાં એક દેવી બેઠી હતી; તેણે લક્ષ્મીને પોતાની પાસે બોલાવી આશ્રય આપ્યો. વળી પણ શુકર-બૂંડનું દળ ફરીથી આવ્યું. દેવીથી લક્ષ્મીની રક્ષા થઈ શકી નહિ. બચાકુળ થઈને લક્ષ્મી નાસવા લાગી. શો દિવસ અને શી રાત, તે તો એની મેળે વખતો વખત-હરબડી નાસતીજ રહી. કેટલાં ગામ, કેટલાં નગર, રસ્તામાં કેટલાંય કોણ જાણે નદી-નાળાં આવ્યાં તે પાર કરીને પણ લક્ષ્મી અવિશ્વાન્ત સ્થિતિએ નાસતીજ રહી. આખર એક દેવ-નગરમાં પહોંચી. દેવ-દૂતોએ સત્વર પેલા શુકરના યૂથને નસાડી મૂક્યું. કેટલીક દેવ-કન્યાઓ પણ ત્યાં પરિભ્રમણ કરી રહી હતી. તેઓ પતિવ્રતા, સતી, સાધ્વી, સૌભાગ્યવતી આદિ શબ્દથી લક્ષ્મીને સંબોધિત કરતી, તેને આદર-પૂર્વક પોતાની સાથે સાથે લઈ આલતી થઈ. લક્ષ્મીનો જીવન દેવતા-હૃદયેશ્વર, સ્વામી એક રત્નમય સિંહાસન પર વિરાજીત હતો. દેવબાળાઓએ લક્ષ્મીને તેના પતિના પાર્શ્વ ભાગમાં બેસાડી દીધી. એજ સમયે એક પક્ષી “કોણુ છે ? કોણુ છે ?” કરતું મંદિરના શિખર પર આવીને થાક ખાવા લાગ્યું-મેહું. વટ-વૃક્ષ પર રહે રહે ચાતક એકે અવાજે, એક પણ સરખો થાક ખાધા શિવાય, અટક્યા શિવાય “સ-અ-તી, સ-અ-તી,” પોકાર કરવા લાગ્યું. પક્ષીનો અવાજ કર્ણહાર પર અથડાતાં લક્ષ્મી નિદ્રા ભંગ થઈ. એજ સમયે તેને એવુંજ જણાવા લાગ્યું કે જાણે દેવકન્યાઓ મૃદુ-મંદ સ્વરે “સ-અ-તી, સ-અ-તી” કહી રહી છે. તેને સ્વપ્ન વૃતાન્ત સત્ય જેવો જણાવા લાગ્યો.

અહ્ય સમયમાં તે સપૂર્ણ ચૈતન્યાવસ્થામાં આવી ગઈ, ત્યારે તે મહાન આશ્ચર્યતાની સાથે વિચાર કરવા લાગી કે: આ વળી શી વિચિત્રતા છે ! રખે દેવ-માયા તો નહિ હોય ! હમણાંજ પેલી દેવ-કન્યાઓ મ્હને કહેતી હતી કે તું સતી છે. બલા, શું હું સતી છું ? સતી કોણુ છે ? હે ભગવન ! હે શમ્ભો ! આપ જાણો છો કે મ્હેં જન્મ ધારણ કરી કોઈ દિવસ કંઈ

પણ પાપ કર્યું નથી. હું મહારા મહોંથી કોઇ દિવસ અસત્ય વદી નથી-કોઇ પણ આત્માને મહેં દુભાવ્યો નથી. કોઇને મહેં કષ્ટ આપ્યું નથી. કોઇના અમંગળની મહેં મહારા ચિત્તમાં કલ્પના સરખીય કરી નથી. જનેતાની શિક્ષા. આજ્ઞાથી મહેં સદૈવ દેવ બ્રાહ્મણોની સેવા-સુશ્રૂષા કરી છે. મહારા પતિને-આ હૃદય-રાજ્યના માલિક હૃદય-મંદિરના દેવ સમજીને મન, વચન, અંત કર્મથી તેમના ચરણકમળની અહોનિશ પૂજા કરી છે, તથા સદૈવ તેમની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરી છે. કોઇ દિવસ તેમની આજ્ઞાની અવગણા કરી નથી. લગ્ન સમયથીજ મહેં તેમને મહારા હૃદયસિંહાસન પર સ્થાપિત કર્યા છે. વાણીથી, શરીરથી અથવા કર્મથી મહેં કોઈ દિવસ સ્વામીથી પ્રતિકૂળ એવું એક પણ નિંદ્ય કાર્ય કર્યું નથી. હે દેવ ! હું તો એક ક્ષુદ્ર પ્રાણી છું. મહેં આશિર્વાદ આપો કે હું સદાકાળ પતિવ્રતા સતી સૌભાગ્યવતી રહું. મહારી માતાના મુખથી તથા પુરાણોમાં સાંભળ્યું હતું કે: **સતી સ્ત્રીઓ સદૈવ સૌભાગ્યવતીજ રહે છે.** સીતા, સાવિત્રી, શકુન્તલા આદિ જોટલી સતી સ્ત્રીઓ છે, એ સર્વ સૌભાગ્યવતી સધવા છે. હે પ્રભો ! મહેં મહારા સ્વામીનો સત્વર મેળાપ કરાવી આપો. તેમની શોધ કરવાની મહેં શક્તિ આપો. હું ચારે દિશામાં તેમનું પ્રતિરૂપ જોઈ રહી છું. મહારાં નયનોની પ્રતિમા બનીને તેમની એ નયન મનોહર મૂર્તિ મહેં વખતો વખત યાદ આવે છે.”

લક્ષ્મીએ કથા-પુરાણોમાં સાંભળ્યું હતું કે, સતી સ્ત્રીઓની પરીક્ષાને માટેજ વિધાતા તેમના પ્રણય-પથમાં કંઈને કંઈ વિદ્ય ઉપસ્થિત કર્યાજ કરે છે. એવા વિકટ પ્રસંગોમાં પણ સતી કદાપિ ધર્મભ્રષ્ટ થતી નથી. તેમનો ધર્મજ તેમનું રક્ષણ કરે છે. સતી સ્ત્રીઓ એક વખત અસાધ્યને પણ સાધ્ય કરી બતાવે છે.

લક્ષ્મી પોતાના મનથી વિચાર કરવા લાગી: “આત્મઘાતિની બનીને, શું આ જીવનને હું કલંકિત કરીશ ? અનેકાનેક કષ્ટ સહન કરીને મહાન્ કૌશલથી સતી સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિને પ્રાપ્ત કર્યા છે. મહેંતો મહારાં શરીર અને પ્રાણને પતિદેવના ચરણમાં સમર્પણ કર્યા છે. તે સ્વામીના અધિકારની આ વસ્તુ-શરીર-તેને નષ્ટ કરવાની મહેં શું સત્તા છે ? મહારા સ્વામી મહારં

અન્વેષણ કરી રહ્યા છે. હું પણ તેમની શોધ-ખોળ કર્યા કરીશ. પતિ સેવા ન મળે ત્યાં સુધી પતિ શોધ કરવી એજ પ્રતિજ્ઞા ! હું મહારા નાથને અવશ્ય મેળવી શકીશ. ભગવાન એકેશ્વર એકલિંગ મહારા એ પવિત્ર કાર્યમાં મહેને સહાય્ય કરશે. આ સમયે મહારે માટે કરવાનાં માત્ર એજ કાર્ય છે: સ્વામીની શોધ અને પિતૃહત્યા કર્તા મરાઠાઓનો વધ-સાધન. શત્રુઓ તો અનેક અને મહાન પ્રબળ છે; હું તો અત્યારે અનાથા અને એકલી છું. ચિન્તા નહિ. ભયભંજન મધુસૂદનજી મહારી વહાર કરશે. સાધુ-મંગળ-કાર્યમાં પરમાત્માના અભય હસ્તનાં દર્શન થાય છે. પરમાત્મા અવશ્ય સહાય્ય થશે. શત્રુ તો અસંખ્ય છે. દરેકને તો મારી ન શકું. તેનો સેનાપતિ જેની આગ્રાથી તેઓ સર્વ વર્તતા હતા, અવશ્ય તેનોજ એકલાનોજ હું વધ કરીશ. નર-હત્યા તો થશે; પણ પિતૃઘાતી એ પાપાત્માનો વિનાશ કરવો એ પણ પરમ કર્તવ્ય છે. અસંખ્ય નિર્દોષ આત્માઓનો ધ્વંસ કરનાર એ નરાધમનો વધ કરવામાં પાપ શું ? તેમાં તો મહાપુણ્ય સમાએલું છે. લક્ષ્મી શિવલિંગ પર મસ્તિષ્ક મુકી પ્રાર્થના કરવા લાગી:—

“ હે દીનબન્ધુ ! પ્રભો ! હે અનાથના નાથ ! મહેને સહાય્ય થાઓ. જો હું સતી હોઉં, જો હું આપની અચળ ભક્તિ કરતી હોઉં, તો આપ અવશ્ય મહારી અનાથિની બાંધ્ય ગ્રહો. આ અનાથ, અજ્ઞાત અખલા બાલિકાની રક્ષા કરો. સિસોદિયા રાઠોડ વંશના કુળદેવ, હે એકલિંગેશ્વર ! હું અગાધ દુઃખ સમુદ્રમાં પડી છું—મહારી રક્ષા કરો. ”

આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી લક્ષ્મીએ ભગવાન સદાશિવને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. એ સમયે તેનું ભક્તિ-શ્રદ્ધાયુક્ત હૃદય સ્વર્ગીય શાન્તિ-સુધાનો આસ્વાદ લઇ રહ્યું હતું. તેના શરીરમાં તેજ સમયે અપૂર્વ બળનો સંચાર થયો, અને તેને પરમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.

ગયા ચાર પાંચ દિવસથી લક્ષ્મીએ અત્ર-ગળ ગ્રહણ કર્યું નથી; પણ તેથી તેને કંઈ વધારે કષ્ટ થયું નહિ. અચાનક તેનો હાથ પોતાના સ્તન પ્રદેશ પર પડ્યો ! પણ તેથી શું ? એવું તે ત્યાં શું હશે ? રાયવણિક દુર્ગથી નિકળતાં મહાદેવીએ તેને એક ન્હાની શી પોટલી આપી પોતાની કંચૂકીની

અંદર રાખવા આચાર્ય-સૂચના કરી સમજાવેલું. અત્યાર સુધી તેને એ માલમજ નહોતું. માનો કે તેનો તો તેને બિલકુલ ખ્યાલજ નહોતો, પણ આ સમયે રત્ન સહિત કંચૂકીમાં દૂધાવી રાખેલી પેલી પોટલી પર તેનો હાથ પડ્યો. તેની સાથે તેને ફરી છોડી જોવાનો વિચાર થયો. વળી તેનું એક કારણ હતું. પોટલી સોંપતાં મહાદેવીએ માથે હાથ ફેરવી કહ્યું હતું કે: બહેન ! દિકરી ! ભૂખ લાગે ત્યારે આ વડે ખાધ લેવું. ખોરાક મેળવવો. મહાદેવીનાં એ અમૃત તુલ્ય વાક્ય યાદ આવતાં, તમાશ્રુની ધારા વહેવા લાગી. આ પહેલે તેને માતૃ-સ્નેહ યાદ આવ્યો. તે તો બિચારી ધારતી હતી કે કાંક પોટલીમાં હશે. ખાવાની કોઈ એવી ચીજ, પણ તેને અત્યાર સુધી ભૂખ લાગી હોય તો તે છોડેને ! લક્ષ્મી પોટલીને આંગળાં દબાવતી છોડવા પ્રયત્ન કરવા લાગી, પણ તેની ગાંઠ કોઈ કાચા-પોચાના હાથની વાળેલી નહોતી. પુત્રીવત લક્ષ્મીના જીવન-સંરક્ષણની મહાદેવી જનેતાની પ્રયત્ન આકાંક્ષાએ એ પોટલી જાતે બાંધેલી હતી, તે તે એમ એકદમ છૂટે કે ? માત્ર બહાર હાથ ફેરવવાથી એટલું તો સમજાયું કે કંઈ ગોળ ગોળ કઠિન પદાર્થ છે. અચાનક ગાંઠ છૂટી ગઈ. કંઈ નહિ તો લગભગ પંદર વિશ સુવર્ણ મુદ્રાઓ જેતાં લક્ષ્મીની તો આંખ ફાટી ગઈ. તેને મહાદાશ્ચર્ય લાગ્યું. જેતજેતામાં ફરી એક વખત મહાદેવીની માયાળુ લાગણી-મમતાને યાદ કરી અચીરત અશ્રુપાત કરવા લાગી. શાન્ત સ્વસ્થ થઈ કટિ પ્રદેશ પરથી ચોખ્ખાની કોથળા કઢાડી હાથમાં લઈ શિવજીને ચોખ્ખાનો ભોગ ધરાવ્યો. શિવાલયમાં બહાર આવી પાસેજ વહન કરતી પવિત્ર સલિલાના નિર્મળ પવિત્ર જળનું ભક્તિયુક્ત ચિત્તે પવિત્ર ભાવથી જય ! સચ્ચિદાનંદ; જય ઇષ્ટદેવ નર્મદેહર કિચ્ચાર કરી પવિત્ર જળનું પ્રાશન કર્યું. પવિત્ર-કૃતાર્થ-થઈ.

જય નર્મદે ! નર્મદે હર.

સમદશ પરિચ્છેદ.

નાસો ! નાસો ! મરાઠા આવ્યા.

પ્ર

કૃતિના અખાધિત આદિ-અનાદિ નિયમાનુસાર જે પ્રમાણે મધુપુરીમાં પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળ થયા કરતો હતો તે પ્રમાણે આજ પણ પ્રાતઃકાળ થયો. ક્રતેહસિંહની મા એક હાથમાં-બગલમાં-મરાવેલી ઘોડી અને બીજા હાથમાં એક વાંસની લાકડી લઈ હમેશની માફક આજ પણ પોતાના ધરથી કેટલેક દૂર નિકળી પડી. ઘડીયે ઘડીયે ‘બક બક’ કરતાં સૌ કોઈને મન દ્રાવે તેમ ગાળો દેવી એ તો તેનું રોજનું કામ હતું-તેનો નિત્ય-નિયમ હતો. તેજ પ્રમાણે આજ પણ તે ‘બક બક’ કરતી ચાલી જાય છે. આજ પણ પેલા વટ-વૃક્ષ નીચે ઉભી રહેલી જણાય છે. એકાએક કાલની વાત તેને યાદ આવી ગઈ. બગલમાં ઘોડી અને હાથમાંની લાકડીના આધારે ઉભી રહીને વૃક્ષના થડ તરફ અને તેની ચારે બાજુ અત્યંત ધ્યાન પૂર્વક તિવ્ર દ્રષ્ટિથી જોવા લાગી; પણ કોઈ માણસ તેની નજરે ચડ્યો નહિ. તેના ચહેરા પરથી એવું માલમ પડે છે કે તેથી એ કંઈક નારાજ થઈ. જે તેને ત્યાં આગળ કાલની પેલી (મરાઠો) યુવતી મળી હોત, તો તેની સાથે એકવાર પેટ ભરીને ખૂબ લઢી શાન્ત થઈ હોત તથાપિ એ એની મેળે વડના થડનેજ યુવતી સમજીને ‘બક બક’ કરવા લાગી.

ગામમાં નિવાસ કરતાં પ્રત્યેક માણસો સન્ધ્યા સમય થયો એટલે સૌ પોતપોતાની મેળે ચૂપચાપ સૂઈ જતાં હતાં, પણ ગઈ રાત્રે તેમ અન્યું નહિ. એક મહાન વિકટ-અનિષ્ટ ઘટના બની ગઈ.

ક્રતેહસિંહની મા ગઈ કાલે લક્ષ્મીને ગાળો દેતી દેતી બ્યારે પોતાને

ધેર ગધ, ત્યારે તેના આંગણામાં કોઇ એએક વૃદ્ધાઓ બેઠેલી જણાઇ. તેમને તે ખુશ ગુરૂસે થઇ, અને તેમની સાથે નાહક લડા-ઝગડી કરી, હાથમાંની લાકડી વડે તેમને મારવા ઉછળી પડી. ઉભય વૃદ્ધા આથી ઘણી દુઃખિત થઇ, અને પોતાની નિર્દોષતા પ્રકટ કરતી લેંધી ડોસીની ક્ષમા પ્રાર્થના કરવા લાગી; પણ ફતેહસિંહની મા તે ક્યાં જરીકે તેમનું સાંભળે તેવી હતી ! તે તો અનર્ગળ ગાળો દેતીજ રહી. “ દુષ્ટો ! નરાધમો ! ત્હમે મ્હારી સઘળી માલ-મત્તા લુટી લીધી. ત્હમે મ્હારા બે દિકરાને મારી નાંખ્યા, મ્હારી બે વહુઓને છીનવી લીધી, ત્હમે મ્હારું સર્વ નાશ કર્યું.” આ પ્રમાણે તેમના પર દોષારોપણ કરતી-અકતીજ રહી. એક બાળુ વિરક્તિ અને બીજી બાળુથી વિનય-કોઇ કોઇની વાત સાંભળતુંજ નહોતું.

ફતેહસિંહની માના અમુલક દોષારોપથી બેઠે વૃદ્ધાઓ એટલી બધી દુઃખિત થઇ કે તેઓ પોતાના પતિ, પુત્ર તથા પરમેશ્વરનું નામોચ્ચારણ કરતી-એઓ સર્વને યાદ કરતી ઉચ્ચ સ્વરથી-છાતીફાટ રોવા લાગી. તેમના રડવાનો અવાજ બગીચાના શિવાલયમાં પ્રતિધ્વનિત થઇ રહ્યો. મહાદેવનું એ દેવાલય ફતેહસિંહની માના ઘરથી સોએક કદમ કરતાં વધારે દૂર નહોતું. વચ્ચે માત્ર બેજ ઘર હતાં. લડતાં લડતાં બ્યારે ફતેહસિંહની મા થાકી ગઈ, ત્યારે તે પોતાના ઘરમાંથી બહાર નિકળી પડી. તેની પડોસી રાજ્ય રાવતની વિધવા બ્હેન રાધિકા ફતેહસિંહની માનો કાર્ય-કલાપ ક્યારની જોઇ રહી હતી. ઉભય વિદેશિનિયોનો અચાવ કરવાની તેની અભિલાષા હતી-પણ લડાઇના ભયથી તે એમ કરી શકતી નહિ, કારણ કે, ગાંડાથી ગામ નાસે ! એકાએક ફતેહસિંહની માની દ્રષ્ટિ દૂર ઉભી ઉભી જોઇ રહેલી રાધિકા પર પડી. એ કહેવા લાગી: “ જોઇ શું રહી છે ? આ બે તો છેજ છે; અને વળી એક બીજો મરાઠો આવતો કે પેલા બગીચાના વટ-વૃક્ષ નીચે બેઠો છે. હવે રહ્યું છે શું ? હવે તે એ શું લઇ જશે ? છે માત્ર દેવતા-રખ્યા અને મ્હારી આ હાથમાંની વાંસની લાકડી. ”

આ સાંભળીને રાધિકા ચમકી ઉઠી. ભયભિત થઇ તે પૂછવા લાગી: “ હાય, હાય, શું કહો છો ! મરાઠાઓ બગીચા સુધી આવી પહોંચ્યા !

જે કદી રાધિકા બગીચા સુધી ચાલી ગઇ હોત, તો તેને પ્રકૃત મરાઠાનો પરિચય પૂરેપૂરો મળી જત; પણ આતો “ વાઘ આવ્યોરે વાઘ આવ્યો ” એ વાળી વાત, તે ખરીકે ખોટી તેનો તપાસ ખાત્રી કરવાને મજે તેની પાસે જવું એ કમ અક્ષલનુંજ કામને ! તદનુસાર રાધિકા પણ એવી બુદ્ધિમતિ હતી ! તેણે રજ પણ એવો વિચાર ન કર્યો કે : આ ડોસીનું તો ચક્કર ખસી ગયું છે. ડોસીના કહેવા પરથી તેણે અનુમાન બાંધ્યું કે : મરાઠાઓનાં તો મ્હોટાં ઝુલ્હનાં ઝુલ્હ આવે છે. એઓ ગુપચૂપ હજારોનાં ટોળે ટોળાં મળીને આવ્યા હશે—કંઈ આટલામાં નજીકમાંજ છૂપાઇ રહ્યા હશે—તેમની પાસે ઘોડા પણ હશે. એ એકદમ મ્હોટી મ્હોટી બુમો પાડતી કહી રહી : “ નાસો નાસો ! હજારો મરાઠા ઘોડેસ્વાર બગીચા સુધી આવી પહોંચ્યા છે ! ” એટલું સાંભળતાંજ આખા ગામમાં વિજળીના વેગે હલ્લો—ઊંડેરણી મચી ગઇ. જ્યાં ત્યાં એજ વાત. સૌ કોઇ “ નાસો નાસો ” ના પોકાર કરવા લાગ્યાં. જેઓ જ્યાં હતાં ત્યાંથી જીવ લઇને હાંફળા-ફાંફળા નાઠા. કોઇ ભાણુપર બેસીને ચાલુ કરતું હતું તે થાળી મુકીને જાય નાહું. હાથ ધોવાનો પણ મોખ ન મળ્યો. કોઈ સૂવાની તૈયારી કરતું હતું—કોઇ સાંભળી રહ્યું હતું—જેઓ જે દિશામાં હતા તેઓ તે તે દિશામાં જાય ઉભી પૂછડીએ નાઠા ! મહાન શોર-બકોર મચી ગયો. એક યુવતી પોતાના બાળકને ભાત ખવરાવતી હતી—બિચારા છોકરાનું આવડું પકડતી કે જાય નાહી—તેને ખોળામાં—ગોદમાં પણ લઇ શકી નહિ ! બાળક બિચારું “ એ એ ” કરતું રોકકળ—આકંદ કરી રહ્યું હતું, પણ તેની માનું તે તરફ લેશપણ ધ્યાન નહોતું. એ ઘાંટા ઘાંટ કરી રહી હતી :— “ નાસો નાસો, મરાઠા આવ્યા, મરાઠા આવ્યા ! ”

હાલુવારમાં આખું ગામ નિસ્તમ્બ થઇ ગયું. રાત અધારી હતી—ગામની ચારે દિશાએ એક એક માઇલ પર્યંત ગહન જંગલ હતું. આ ઘોર અધકાર અને ગહન વન ગ્રામ્યવાસિયોના સૌભાગ્ય અને દુર્ભાગ્ય બેડના કારણુ રૂપ હતાં. જંગલ નિકટ હોવાથી તેમને વધારે દૂર નાસી જવું પડ્યું નહિ એ એક સંતોષની બાબત; પણ એક ભયંકર જંગલમાં વાઘ આદિ હિંસક પ્રાણીઓનો સુમાર નહોતો જેથી અધકારમાં તેની અંદર

જવું એ પ્રાણને કાળના ખોળામાં-મ્હોંમાં મુકવા બરોબર હતું. સૌ કોઈ જંગલના કિનારે, વૃક્ષની નીચે છૂપાઈ-લપાઈને બેસી રહ્યાં હતાં. કોઈએ મ્હોંથી એક શબ્દ સરખો બહાર કાઢ્યો નહોતો. કોઈ સ્ત્રી-યુવતી પોતાના બાળકના મ્હોંમાં સ્તન રાખી તેના કપાળપર, માથા પર આસ્તે આસ્તે ટપલીઓ લગાવતી ‘ચેન કેન પ્રકારેજ’ બાળકને રડતું બંધ રાખવા પ્રયત્ન કરતી હતી. બાળક જરીકે “ઉંઆં” સરખું કરે નહિ તે માટે પૂરતું લક્ષ્ય આપતી હતી, નહિ તો રખેને મરાઠાઓ બાળકના રડવાનો અવાજ સાંભળીને ત્યાં આવી પહોંચે ! એ તે ઓછી મુસિબતની વાત ! ‘ગુણુ ગુણુ’ કરતા મચ્છરો જ્યાં ત્યાં દંશ કરતા હતા, પણ અવાજ થવાના બચથી કોઈ હાથ હલાવીને તેને ઊરાડી શકતું નહિ. હાય હાય ! અહીં પણ શાન્તિ નહિ. મરાઠા ઘોડેસ્વાર ઘોડાઓની ખરીઓથી જમીનને ધ્રુજવતા નજીકમાં થઇનેજ ચાલ્યા જતા હતા. હવે કેવી રીતે રક્ષા થઇ શકે ! નાસો, નાસો, નાસોનાજ શબ્દ થવા લાગ્યા. પ્રત્યેક માણસે એ ધોર અધકારપૂર્ણ જંગલમાં જ્યાં ત્યાં નાસવા લાગ્યા. કોઈના પગમાં મ્હોટી મ્હોટી ફાંસો પેસી જાય છે, તો કોઈનાં કપડાં કાંટાળાં ઝાડનાં ઝુણડમાં ભરાઇ કપડાં ફાટી જાય છે. કોઈના હાથ પગમાંથી રક્તની ધારાઓ વહે જાય છે. હવે રહ્યાં માત્ર વાઘ વર રીંછ વગેરે. તેમનાથી તો કદાચ બે ચાર મનુષ્યોનાજ જીવ જશે, પણ એ દુષ્ટ મરાઠાઓ તો બાળ-ખચ્યાં સુધી કોઈને છોડેજ નહિને ! જંગલનાં હિંસક પશુ વિચાર કરતાં હશે, કે આજ આ કેવો અનર્થ થઇ રહ્યો છે. યદિ જો તે આમ્મજનો માફક યુદ્ધિ રાખતાં હોત તો ખબર પડત કે મરાઠાઓના અંત્યાચાર કરતાં જંગલમાં કંઈ અધિક શાન્તિ નથી, પણ આજ એવી હિલચાલની કંઈજ આવશ્યકતા નહોતી. ખરેખર મરાઠા ઘોડેસ્વાર તો એ રસ્તે થઇને ગયા નહોતા, પણ હરિણ-હરિણિયોનું એક ટાળું ચરીને આવી રહ્યું હતું. મનુષ્યોની ગંધ આવતાં તેઓ ભયનાં માર્યા સૌ સાથે જોરથી દોડવા લાગ્યાં. એનેજ સૌએ મરાઠાઓના ઘોડાના પગરવ કદખી-માની લીધા. જંગલની અંદર ને અંદર નાસતાં આખરે સૌ જણ એક નિરાપદ સ્થાન પર આવી પહોંચ્યાં. કોઈ પ્રકારે ત્યાં રાત ગુજરી સહવાર થઇ ગઇ. સૂર્યોદય પણ થયો.

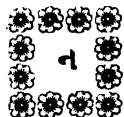
એ મહાન વિપત્તિથી મુક્તિ મળી. હવે ક્યો રસ્તો લેવો ઉચિત છે ? અનેક પ્રકારના તર્ક-વિતર્ક અને વાદાનુવાદ કરતાં સૌએ નિશ્ચય કર્યો કે : મરાઠાઓની હકિકત મેળવવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ કામને માટે ચાર સાહસિક માણસોને મોકલવામાં આવ્યા. એ લોકોએ જંગલને મોખરે જમને એક ખૂબ-અત્યંત ઉંચા શાલ-વૃક્ષ પર ચઢીને ચારે બાજુ દ્રષ્ટિ કરી જોયું, પણ તેમને સર્વત્ર નિર્જનતા પ્રતિત થઈ. ત્યાંથી પાછા આવીને તેમણે એ બિના સર્વને દહી સંભળાવી ખૂબ સાવચેતીથી સૌએ જંગલોમાંથી બહાર નિકળવાનું સાહસ કર્યું. આગળ આમળ પુરૂષો ચાલતા હતા, તેમની પાછળ પાછળ બાળ-બચ્ચાં સહિત સ્ત્રીઓ ચાલી જતી હતી. આખરે ધીરે ધીરે ચારે બાજુ દ્રષ્ટિ કરી તેમને બહીતાં બહીતાં ગામમાં પ્રવેશ કર્યો; પણ મરાઠાનું એક ચિન્હ સરખું તેમણે મળ્યું નહિ. મરાઠાઓ ગયા ક્યાં ? ઘરબારમાં કંઈ માલમતા નહિ મળવાથી બહીલું મ્હોં લઈને પાછા ગયા હશે ? કોઈએ કહ્યું : “ ના ના, મરાઠાઓ આટલામાં કંઈ નજીકના જંગલમાં છૂપાઈ રહ્યા છે. ” કોઈએ વળી તેના આવવામાંજ સન્દેહ પ્રકટ કર્યો. કોઈ એ બાબતનું પ્રમાણ આપવા લાગ્યા કે, મરાઠાઓ રાયવણિક દુર્ગ તરફ લડવાને માટે ચાલ્યા ગયા. કોઈ ક્ષુદ્ર વક્તૃતા દ્વારા લોકોને સમજાવવા લાગ્યા કે, ફતેહસિંહને માટે નકામી વાતજ જૂઠી ઉડાવી છે. બિલ્કુલ જૂઠું. આમવાસિઓની આટલી બધી દુર્દેશા થવા છતાં ફતેહસિંહની માને તેની રજા ચિન્તા નથી. તેણે તો આખી રાત્રિ માત્ર પોતાના ઘરમાંજ મચ્છરોની સાથે વિતણવાદ કરવામાંજ ગાળી. આખી રાતમાં એક ઘડીકે તેને કુર્સત મળી નહિ, એ કાળરાત્રિ તો એમ ને એમ પસાર થઈ ગઈ. મરાઠાઓ પરત્વે લોકોએ તેને પૂછપરછ કરી, પણ જે કોઈ એને ઘેર પૂછવા જતું તેને ગાળોજ દેવા મંડી જતી, જેથી સૌ ચૂપ થઈ ગયા. કેટલાક ભલા માણસ મક્કતની ગાળો બધા આવ્યા પણ બેમનું ઓસડ થયું નહિ.

ઉભય વિદેશિની વૃદ્ધાઓ આ સમયે પેલા બગીચાના વટ-વૃક્ષની નીચે બેઠી છે. ક્યાં જવું જોઈએ ? કેટલાય દિવસથી બિચારી લાગલાગટ ઉપવાસ કરી રહી છે. હરવા-ફરવાની પણ શક્તિ નથી. ફરતાં ફરતાં અકસ્માત

જ્યાં આગળ લક્ષ્મી બેઠી હતી, તે સ્થળે તેઓ પણ બન્ને આવીને ત્યાં આગળ બેઠાં. પૂછવાથી ગામનાં માણસોને તેમની થયેલી દુર્દશાનો કંઈક ખ્યાલ આવ્યો. સૌ કોઈ અફસોસ કરવા લાગ્યાં. પશ્ચિમ પ્રદેશના જગન્નાથજીની યાત્રાએ જતા યાત્રી, ગોડીખાલની દુર્ઘટના, આત્મીય લોકોનો વિનાશ, સર્વસ્વ અપહરણ, મરાઠા ફોજમાં બંદી, વૃદ્ધ હોવાથી વર્જન-છૂટકારો-મૃત્યાદિ પ્રત્યેક આગત યથાસ્થિત તેઓના સમજવામાં આવી ગઈ. ગામના દરેક માણસો કંઈ ફતેહસિંહની મા જેવાં નહોતાં. દયાળુ મનુષ્યોએ વૃદ્ધોને પોતાને ઘેર તેડી લઈ જઈ, તેમને સાન્તવન આપ્યું-તેઓ તરફ પોતાની રહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી, ત્યારે લક્ષ્મીનું કંઈ ?

અષ્ટાદશ પરિચ્છેદ.

તમ્બોળી.

ન વામની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી મરાઠા ફોજદાર ભાસ્કર પશ્ચિમ સૈન્ય સંગ્રહ કરવામાં વ્યસ્ત છે. આ સમયે તેને પડાવ હલ્દીઘાટ પર છે. અર્થની પિપાસા, ધન-લોભ એ મહાન ભયંકર છે ! ધન સંગ્રહ કરવાને માટે મનુષ્ય વિપદયસ્ત સ્થાનમાં જવાને માટે પણ જરા અચકાતો નથી. સિપાહિઓને આવશ્યકતાની ચીજો વેચીને, અર્થ-સંગ્રહ કરવાની ખાતર નાના પ્રકારની ચીજો-વસ્તુઓ લઈ લઈને વ્યાપારી લોકો-ફેરીયાઓ ફોજની સાથે સાથે ફર્યા કરે છે. મરાઠા ફોજમાં આજકાલ કેટલાક દિવસોથી એક નવો વ્યાપારી આવ્યો છે. એ નવા વ્યાપારીની વ્યાપાર કરવાની કુનેહ ધ્રુણીજ સારી છે. સૌ કરતાંય વકરા-પાણી તેને સારાં થાય છે.

વ્યાપાર કરવામાં ભણેલાઓનાં ભણતર અને ચોપડીઓનાં થોથાં કામમાં નથી આવતાં ! તેમાં તો ઇશ્વરદત્ત શક્તિનો મગજમાં વિકાસ જોઈએ. અભણ-બ્રહ્માક્ષર નહિ જાણનારા અનેક માણસો-શેઠીયાઓ-વર્ષે દહાડે કરોડો રૂપિયાની ઉથલ-પાથલ કરે છે. અમારા ભણેલા-ગણેલા એવા કેટલાય

વકીલ, ઝેરીસ્ટર અને સોલિસિટરોને વર્ષ દિવસે હજાર રૂપરડી પેદા કરતાં કેટલા લોકોના મળાપર છૂરી ફરવવી પડે છે ! કેટલાંક સાચાં-ખોટાં કરવાં પડે છે ! તેમના સુખની સીમા તો તેમને પૂછો ત્યારે માલમ પડે નહિ તો માનીજ લ્યો કે “ ઉપરકી અઘ્છી ઓર બિતરકી રામ જાણે ! ”

મરાઠા ફોજમાં દાખલ થયેલો અમારો નવો સાહસિક વ્યાપારી જતે તમ્બોળી છે. પાન, સોપારી, તમાકુ, બીડી, ગડાકુ આદિ વેચ્યા કરે છે. તે સમયમાં સોડા, લેમન, જીંજીર, આઇસ, આઇસક્રિમનું નામ-નિશાન, ઠામ-ઠેકાણું પણ નહિ હોય, નહિતો એ મૂર્તિ કાચી નહોતી ! એ તો મહારાજાઓ વગર પૂછે કે ગાછે તુરતજ ઝુકાવે ! ખપાવવામાં તેને કંઈ હરકત પડે તેમ ન હતું. પણ કરે શું ? માત્ર લાચાર. ફોજની ગડમથલમાં-ધમાલમાં કોણ કોને પૂછે છે ? પણ તેની આકૃતિ-પ્રકૃતિ પાશ્વિમાત્ય જેવી જણાતી હતી. તેની ઉમ્મર પચિશ વર્ષથી કંઈક ઓછી છે. લગભગ એટલીજ, પણ આશ્ચર્યની બાબત એક એ છે કે અઘાપિ પર્યંત તેને દાઢી-મુઠ કંઈ આવ્યું હોય એમ જણાતું નથી. અરે ! મુઠનો દોરો સરખોય ફૂટ્યો નથી ! રખેને સ્ત્રી કરાવ્યું હોય ! શરીરપર તેણે એક ઢીલું અંગરખું પહેરેલું છે. શિર-પર એક નાળુક-ન્હાની પાઘડી છે. મરાઠા ફોજદારના તમ્બુમાં તેની વિશેષ આવ-જા છે. સત્કવિઓનું કથન છે કે:-વિદ્યા, વપૂ, (રૂપ) વાક્ય, (વાણી) વસ્ત્ર, અને વિભવ એ પંચવકારો યુક્ત હોવાથી મનુષ્ય સર્વદા-અવશ્ય વિપદ-ભંજન થાય છે. પરન્તુ-

“ પ્રાયેણ સામગ્રય વિધૌ ગુણાનાં ।

પરાંમુર્ત્ત્વા વિશ્વસૃજઃ પ્રવૃત્તિઃ ॥ ”

એ સર્વ પાંચે વકાર ધણે ભાગે દરેકના ભાગ્યમાં લખ્યા હોતા નથી. ફોજદારના અંગરક્ષક સિપાહિઓ તમ્બોળીને સાફ માન આપતા હતા. તમ્બોળી દેખાવે ધણોજ સુંદર હતો. તેનાં અંગ-વસ્ત્ર પણ બરાબર કંચન જેવાં-સાફ રહેતાં. હિન્દી મીશ્રિત ટૂટી-ફાટી ઉડિયા બોલી બોલી શકે છે. તેની વાણી ધણીજ મધુર છે. માલ પણ ધણોજ સસ્તો વેચે છે. વિના સંકોચે ઉધાર પણ આપે જાય છે. જેની પાસે પૈસો નથી હોતો તે પણ

એમને એમ પાન લઇ જાય છે. તેની પાસે એવા પાનનો કંઈ હિસાબજ રહેતો નથી ! તમ્મોળી સહવારથી તે સાંજ સુધી ફોજદારના તમ્મુની પાસે ફરી ફરીને-ધૂમી ઘૂમીને પાન-તમાકુ વેચ્યા કરે છે. બાપ ! મહેનત વિના પૈસો છે ક્યાં ? રાતે તે ક્યાં સૂવે છે-શું ખાય છે, એ કોઈ જાણતું નથી. ફોજદારે યુદ્ધાર્થે ઉત્તર દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું. તમ્મોળી પણ તેની સાથે ચાલતો થયો. જે આમને આમ લાંબો વખત યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું તો તમ્મોળીનો બેડો પારજ સમજવો. વર્તમાન યુદ્ધ પ્રસંગને લઈને પેલા જપાનનાં રહી કામળનાં પણ સારી રીતે માન વધ્યાં છે ! એક સ્વદેશપ્રેમી સતે યથાર્થ કહ્યું છે કે : અધસ્થાન (હિન્દુસ્થાન)ના આધળાઓની તો ઇશ્વર આંખ ઉઘાડે ત્યારે ! બિચારા અપંગ-અનાથ એ તે શું કરી શકે ? અમારા સાહસિક યુવાન તમ્મોળીનું અનુકરણ કરનારા તો જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે. માત્ર એજ એક શાન્તિ-સંતોષની વાત છે !

ધન્ય તમ્મોળી ! ધન્ય ત્હારો વ્યાપાર !

ઉનવિંશ પરિચ્છેદ.

મીર હખીમ અથવા અપાત્રે દાન.

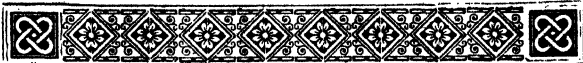

મીર હખીમ, નવાબ અલીવર્દીખાંના એક મુખ્ય સેનાપતિ છે. તેનું જન્મસ્થાન પરશિયા (ઇરાન) છે. તેનો પિતા ઘણોજ ગરીબ હતો. તેના બાલ્યકાળ પોળામાં તેમજ સડકપર ભીખ માગવામાં પસાર થયો છે. તેને શિક્ષણ તો કંઈ મળ્યુંજ નથી. પોતાની સહી કરતાં પણ તેને પૂરું આવડતું નથી. ઉદર-પોષણ નિમિત્ત સિપાહી તરીકે તે હિન્દુસ્થાન આવ્યો હતો. મીરહખીમ જે કે કંઈ લખી-વાંચી શકતો નથી, તેમ છતાં તેની બુદ્ધિ ઘણીજ તીવ્ર છે. એ બળવાન, કાર્યદક્ષ અને આલસ્યહિન છે. જે ગુણોને લીધે લક્ષ્મી પ્રસન્ન થાય છે, તે સર્વ ગુણ મીરહખીમમાં જણાય છે. કોઈ પણ મનુષ્ય પૂર્ણ ગુણવાન અથવા તો દુર્ગુણી હોતોજ નથી. ગુણ અને

દોષનું તારતમ્યજ મનુષ્યને ઉચ્ચ અને નીચ બનાવે છે. મીરહબીબમાં એક એ એવા મ્હોટા દોષ છે. તે મહાન ક્રોધી, ક્ષમા વિનાનો અને હિંસા પરાયણ છે. મીરહબીબ પહેલવહેલો મુશિંદાબાદના નવાબને ત્યાં સિપાહી તરીકે નોકર રહ્યો. પોતાની કાર્યદક્ષતા વડે, ધીરે ધીરે તે જમાદાર, હવાલદાર, મન્સબદાર આદિની જોખમભરી જગાઓ સુધી પહોંચ્યો, અને અન્તે તેને બિહારનો અધિપતિ બનાવવામાં આવ્યો. એ રાજ્યપદ પર રહેવાથી નવાબના દરબાર પરવે તેના મનમાં કંઈક મેલ ભરાયો; સમજે કે તેની બુદ્ધિ ખગડી, તેનું કારણ એ હતું કે નવાબના સેનાપતિ મીરજાદર, મુસ્તફાખાં, ઉમરાવ, ગુલામરસુલ, હબીબુલ્લા, રહેમાન, અબ્દુલ અને સુલ્તાનખાં આદિ વર્ગ શીઆ દળનો હતો, પરંતુ મીરહબીબ સુન્ની દળનો પક્ષપાતી હતો. જ્યારે દરબારમાં તેની ખબર પહોંચી ત્યારે તેના ઉપર મહાન ગુસ્સો પ્રકટ કરવામાં આવ્યો. જેથી માનો કે, એ અપમાનનો બદલો લેવાની ખાતર, અથવા તો એ સર્વ સેનાપતિ વર્ગ પર સત્તા ચલાવવાને માટે, અરે ! સ્વયં મુશિંદાબાદના સિંહાસન પર બેસવાનો અધિકાર મેળવવા માટે, મીરહબીબ મરાઠાઓની સાથે મળી ગયો. એ આ સમયે માત્ર પાંચ હજાર માણસોની ન્હાની ફોજ સહિત મેદનીપુરમાં રહેતો હતો. ખડ્ગપુરની પાસે ભારકર પહિંડત સાથે તેનો ભેટો થયો. મરાઠાઓ અને તુર્ક ભેગા મળીને એ દળમાં વિભક્ત થઈને તેમણે નવાબ અલીવર્દીખાં પર આક્રમણ કરવાનો યોક્તસ વિચાર કર્યો.

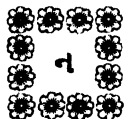
વાંચક ! પણ અનદાતાને ઉથલાવવા તૈયાર થએલો નરપશુ એ મીરહબીબ વિચાર કરે કે મરાઠાઓનું શું લીલું વાળશે ? ગમે તેમ પણ મરાઠાઓ તેને પાણીમાં મૂકીએ વળાવે એમાંના ધરાક છે ! બિચારા નવાબ અલીવર્દીખાંને શું ખબર કે મહત્વાકાંક્ષિ મીરહબીબ માલિકપર તરાપ મારવા તત્પર થયો છે ! અમારા આર્ય શાસ્ત્રકારોએ માણસની સાથે પ્રસંગ પાડવા પહેલાં-તેને કોઈ સારા હોદ્દા પર નિયુક્ત કરવા પહેલાં-તેની પૂર્ણ કસોટી કરી જોવાને આજ્ઞા કરી છે, પણ આર્યશાસ્ત્રના એ અદ્વિતીય-સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત નવાબ અલીવર્દીખાંના કાન સુધી તે સમયે કોણે પહોંચડ્યા હોય ? પહોંચેજ ક્યાંથી ?

મીરહબીબ શરો તો ખરો, પણ સ્વામીદ્રોહી ! કારણ ? અપાત્રે દાન થયું તે એજ.

વિંશ પરિચ્છેદ.

મુસ્તફાખાં કે નસિબનો વાંક ?

ન વાખ સાહેબના સેનાપતિની તે કંઈ સીમા હોય કે ? તેમના એક બીજા સેનાપતિનું નામ મુસ્તફાખાં. તે રહેવાસી પંજાબનો હતો. તેના સમાન પદપર નિયુક્ત થયેલા કેટલાક જમાદાર, હવાલદાર, આદિ કર્મચારીગણ પણ પંજાબીજા હતા. એ પંજાબી લોકો આ સમયે નવાખ સાહેબની વિરુદ્ધ થઈ ગયા; કેમકે ખજાનામાં નાણું નહોતું, જેથી તેમનો માસિક-દરમાયો પણ તેમને નિયમિત મળી શકતો નહોતો. તેમની વિરુદ્ધ થવાનું વળી એક અન્ય કારણ હતું. સૈન્યના આગળના ભાગમાં-મોખરે ચાલવું એ એક સિપાહિયોને માટે ઘણીજ ગૌરવની વાત છે. નવાખ સાહેબે એ અપૂર્વ ગૌરવનિવત પદ્વી એકલા મીરજાફરનેજ આપી ઘણાજ અન્યાય કર્યો હતો. ખરું જોતાં એ પદનો યથાર્થ રીતે અધિકારી તો એકજ માત્ર મુસ્તફાખાં હતો. એ પદ તેનેજ મળવું જોઈતું હતું. તે અવસ્થા, વંશ અને તેની સાથે પદમાં પણ મીરજાફર કરતાં એક-એ ડીઝિ ચડે તેવો શ્રેષ્ઠ હતો. મુસ્તફાખાં અને અલીવર્દીખાંના મનોમાલિન્યની વાત મીરજાબી-બંધી અગ્રણી નહોતી. મીરજાબીએ સાહસપૂર્વક મરાઠાઓ સાથે મળી જવા માટે મુસ્તફાખાંને સૂચના કરી હતી; પરંતુ હજી સુધી તેણે તેનો કંઈ સાદ જવાખ આપ્યો નહોતો. નવાખ સાહેબની પડતી કહો કે પરાજયનું આ એક બીજું કારણ ઉપસ્થિત થયું.

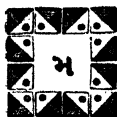
કદપના તો એવીજ કરી શકાય છે કે, કહો ના કહો પણ અલીવર્દીખાંના સર્વે ગ્રહો આ સમયે અવળા થતા જાય છે ! રાજ્યલોભ, ધનલોભ, અને સત્તાની ભૂખ તો આ સંસારમાં નહાનાથી માંડીને ઠંઠ મોટા સુધીમાં

પ્રતિપળે જોવામાં આવે છે. જો એ સ્વાભાવિક નિયમ તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ તો મીરહબીબ અને મુસ્તફાખાંએ અરસપરસ મરાઠાઓ સાથે મળી જઈ નવાબ અલીવર્દીખાંપર આક્રમણ કરવાને પગલું ભર્યું હોય તો તેમાં કંઈ અસંભવિત નથી. કારણ વિના કાર્ય બનતું નથી. વળી પાછું ઉભયના હાથમાં કંઈ ને કંઈ કારણ આવ્યું પછી શા સારૂ વાટ જીવે ? બિચારાઓ નીતિ અને ન્યાયના ઉમદા અંથો ભણ્યા હોય તો તે અલીવર્દીખાંના સૈન્યમાં શરવાતમાં સિપાહીની નોકરી કરવા આવતજ શા સારૂ ? અલીવર્દીખાંએ પણ વિચાર કર્યા વગરજ કસુંબાપાણીની ઘેનમાંજ મીરજીરને ઉપરોક્ત સૈન્યના અગ્રભાગમાં ચાલવાનું માન તેને એકલાને આપ્યું હોય તેમ જણાય છે, નહિ તો મુસ્તફાખાં તેનાથી કંઈ જન્ય તેવો નહોતો, પણ અવશ્ય એ એક મ્હોટી ભૂલ થઈ, અને તેનું પરિણામ જો હવે કદાચ બચાવ આવે તો તેમાં કોનો અપરાધ ? અમે ધારીએ છીએ કે: મુસ્તફાખાંને કદાચ “ જી લખ્ખે ” કહી વળતો વખત શીર જૂઠાવતાં-મસ્કો લગાવતાં નહિ આવડતું હોય. અમે ખાત્રીથી કહીએ છીએ કે જો તે આ પરીક્ષામાં પાસ થયો હોતા તે ઉપરોક્ત પદ પ્રાપ્ત કરવામાં પહેલે નંબરે પાસ થાત. અમારા કૃષ્ણચંદ્ર ભગવાન પણ મસ્કાના ભૂખ્યા-ચોર હતા ! તેમને તો વળી મસ્કો ઘણોજ પ્રિય હતો. કહો પછી એ તો જગપતિ હતા, અને આ તો બિચારો નવાબ, એમાં એનોએ શા દોષ કહાડીએ !

કહો, દોષ માત્ર નવાબના નસિબનો.

એકવિંશ પરિચ્છેદ.

રાતની લડાઈ વા અંધારાની મારી બે !

રાઠાઓ મહા ચાલાક છે. તેમની કાર્ય પદ્ધતિ કંઈક એવી હોય છે કે, તેના મૂળ હેતુ શત્રુઓના સમજવામાં કોઈ કાળે આવી શકે; અને માત્ર એજ કારણથી તેમને સદૈવ વિજય પ્રાપ્ત થાય છે.

રાત્રિનો સમય છે. સર્વત્ર નિસ્તબ્ધતા છવાઈ ગયેલી છે. દામોદર નદીના કિનારા પર, મહિષરેખા નામક ગામના વિસ્તીર્ણ મેદાનમાં, નવાળ અલીવર્દી-ખાનું સુવિશાળ-સાગરવત્ સૈન્ય નિદ્રાદેવીની ગોદમાં વિશ્રાન્તિ લઈ રહ્યું છે. થોડા સમય પહેલાં નવાળ સાહેબના જસસોએ ખડ્ગપુરથી આવીને સમાચાર કહ્યા હતા કે, મરાઠાઓના લશ્કરમાં હજી ક્લેશ પણ યુદ્ધની તૈયારી જોવામાં આવતી નથી; તેઓ તો સ્વસ્થ-શાન્ત છે. ઉક્ત સમાચાર સાંભળી નવાળ સાહેબ પણ નિશ્ચિંત ચિત્તે સૂઈ રહ્યા છે.

નિશા—આકાશની નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરતાં, અચાનક તોપોના બીપણ અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. એક પછી એક એમ, નિમિષ માત્ર પણ અટક્યા શિવાય તોપ પર તોપ છૂટવા લાગી. તોપના અસંખ્ય ગોળાઓ અગ્નિનો વરસાદ વરસાવી રહ્યા. આકાશથી થતા વજ્રપાત સમાન નવાળી સૈન્ય પર ગોળા છૂટી રહ્યા. નવાળી સૈન્યના લશ્કરમાં ભંગાણ પડ્યું. આગના ગોળા પડવાથી કપડાના તમ્બુ સળગવા લાગ્યા, અને આગની જવાળાઓ આકાશ તરફ ઉંચે જવા લાગી. ભયભિત થઈને હાથી, ઘોડા, ઉંટ, ખચ્ચર આદિ પશુ પોતાના બંધ તોડી તોડીને આમ તેમ નાસવા લાગ્યાં. તેમના પદ-પ્રહારથી ધણીક સૈનિકો કચરાઈ ગયા. નવાળ અને સેનાપતિની જ્યારે આંખ ઉઘડી, ત્યારે તેમણે પોતાની આંખ સામે આ વિષમ દેખાવ જોયો; પરંતુ આ અણચિન્તવી ઉપાધિથી પણ તેઓએ ધીરજ છોડી નહિ. સમયને અનુસરી તે પ્રમાણે તેમણે સૈન્યની યશોચિત્ત વ્યવસ્થા કરી. શત્રુઓની તોપોના મ્હોંમાંથી નિકળતા અપરિમિત ધૂમાડાથી રાત્રિ વિશેષ અધારી બની ગઈ. શત્રુ ક્યાં આગળ છે એનો પણ કંઈ પતો નથી. માત્ર શબ્દ પર લક્ષ રાખી ગોલનદાન કેવળ વ્યર્થજ તોપો છોડવા લાગ્યા. પ્રત્યેક ક્ષણે નવાળી સૈન્યની વધારે ને વધારે હાનિ થતી ગઈ. મરાઠા લશ્કર છાનુમાનુ છૂપાઈને પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યું હતું. અધારી રાતે આવીને મરાઠાઓએ નદીના અન્ય કિનારાપરનાં વૃક્ષો સાથે બરાબર શત્રુઓને તાકી તાકીને તોપો બરાબર આંધી રાખી હતી. કેટલાએક મરાઠાઓ નજદીકમાંજ છૂપાઈ રહ્યા હતા, અને એજ કારણથી નવાળી સૈન્યની તોપોના પ્રહારથી તેમની વધારે હાનિ થતી

નહોતી. છેવટે મોગલ સૈન્ય પોતાના જમીનદોસ્ત થયેલા-ધવાએલા સાથિઓ પર પગ મુકી મુકીને, નવાબનો સંગ છોડી છોડીને નાસવા લાગ્યું. પણ એ કામમાં પણ તેઓ ફાવી શક્યા નહિ. મીરહખીબ મરાઠાઓના એક લશ્કર સહિત નવાબી સૈન્યના પાછલા ભાગમાં જઈ રસ્તો રોકીને ઘૂપાઈ રહ્યો હતો; તેથી જેટલા તુર્ક સિપાહિઓ એ રસ્તે થઈને નાહા, તે સર્વ તેના પંજમાં જઈને પડ્યા. ધીમે ધીમે રાત વીતી ગઈ. પાછલી રાતનો થોડા સમયનો પણ ભયંકર અધકાર ગગનમંડળમાં છવાઈ ગયો હતો. આશ્ચર્યની સાથે નવાબ સાહેબે બેસું કે, નવાબી ફોજ લગભગ જન શૂન્ય થઈ રહી છે. પોતે સ્વયં એકલાજ હાથી પર બેઠા છે-એ વિશાળકાય હાથી જણા સહિત નવાબ સાહેબના હાથીની આંખુ બાંધુ ઉભા રહ્યા છે.

નવાબ સાહેબના હાથી સુશિક્ષિત હતા. તોપોના અવાજથી સહજ પણ વિચલિત થતા નહોતા. નવાબની એવી શોચનીય અવસ્થા બેઠને નદીની પેલી પારનાં વૃક્ષ પર ચડેલા લગભગ બસો એક સશસ્ત્ર મરાઠાઓ થોડાજ સમયમાં નદી ઓળંગીને “હર હર મહાદેવ”ની ગર્જના કરતા તેના પર તૂટી પડ્યા. નવાબ સાહેબ એકલા અને શત્રુઓ અનેક-તેમનો વિનાશ અનિવાર્ય છે. પણ “જેને રામ રાખે રે તેને કોણ મારી શકે?” તદ્દનુસાર જેનું ઇશ્વર રક્ષણ કરવા ધારે છે-તેનું અનિષ્ટ કરવાની શક્તિ શત્રુમાં સંભવેજ નહિ. નવાબ સાહેબની સ્થામેના પતાકા યુક્ત હાથીઓ લોહાની મ્હોટી મ્હોટી મજબૂત સાંકળોથી જકડેલા હતા. હાથી બ્યારે ચાલતા હતા ત્યારે એ સાંકળોનો ખણુણુ ખણુણુ અવાજ થતો હતો. જેને લીધે તેમને પથ-શ્રમ જણાતો નહોતો, ઉલટો તેમના મનમાં હર્ષ થતો જણાતો હતો. જણા વાળા બેડે હાથી અપરિચિત મનુષ્યોના આવવાથી તથા શત્રુઓની બરછી-ભાલાઓના પ્રહારથી ઉન્મત્ત બની ગયા. તેઓ પોતાની ગરદન પરથી તે ઠેઠ પગ સુધી લટકતી સાંકળોને સૂડમાં લઈ લઈને, મહા ઉચ્ચતાથી, તેને પોતાની ચારે બાજુએ એવી રીતે ધૂમાવવા લાગ્યા કે તેના આઘાતથી શત્રુઓ વગર વિલંબે ભોંયપર પડવા લાગ્યા. વળી આ સમયે એક બીજું પણ વિચિત્ર બીના બની. જે સમયે ઉભય હાથી પોતાની સામેના શત્રુઓને મારવા લાગ્યા

હતા, એજ સમયે ચાર બળવાન યુવક મરાઠા ઘોડેસ્વારોએ પોતાના ઘોડાને ઘૂમાવી, એકદમ કૂદાવતાં નવાબ સાહેબ પર ભાલાનો પ્રહાર કર્યો. નવાબ અલીવર્દીખાં બચ વિઠ્ઠળ થઇને તેઓ તરફ જોઇ રહ્યા. નવાબ સાહેબે જોયું કે એક મરાઠો ખુબ જોસથી તેમના પર પોતાનો ભાલો ફેંકવાની તૈયારીમાં હતો, તેજ સમયે કોઇએ તેના હાથપર એક ભાલાનો એવો બળપૂર્વક પ્રહાર કર્યો કે જેથી એ પોતાના ભાલા સહિત જમીન પર ગળડી પડ્યો. આ જોઇને આકીના ત્રણ મરાઠાઓ ક્રોધાન્ધ બનીને નવાબ પર ઉછળી પડ્યા; પણ એક અલિષ્ટ યુવક સાહસ પૂર્વક નવાબસાહેબના હાથની પાછલી બાજુથી તેઓ પર ઝપટ્યો, અને ક્ષણવારમાં એ ત્રણેનાં શિર ઘડથી અલગ કરી નવાબને મૃત્યુ પ્રસંગથી મુક્ત કર્યા. શત્રુઓનો નાશ થયો—નવાબ સાહેબ પણ નિર્ભય થયા. મહારાષ્ટ્ર-સૈન્યમાં આ બાબતના સમાચાર પહોંચે તે પહેલાં તો નવાબ સાહેબ ત્યાંથી અગીઆરા ગણી ગયા. નાસતી વખતે કૃતચ નવાબે પોતાનું સંરક્ષણ કરનાર પેલા અપરિચિત યુવકને પણ પોતાના હાથી પર બેસાડી દીધો. આ સમયે સૂર્યોદય થઇ ગયો હતો, મન્દ મન્દ શિતળ સૌગંધમય પવન પ્રવાહિત થઇ રહ્યો હતો. નવાબ સાહેબના ત્રણે હાથી, એક પછી એક ખુબ ઉતાવળી ઉભી પૂછડીએ ચાલ્યા જતા હતા. નવાબે જોયું કે આખો પ્રદેશ મૂર્દાંથી ભરાઇ ગયો છે. રક્ત-પ્રવાહથી ભૂમિ કાદવ જેવી બની ગઇ છે. મનુષ્યોનાં માથાં વૃક્ષ પરથી પડેલાં તાલ-ફળ સમાન જમીનપર ગળડી રહ્યા છે. સર્વત્ર હાહાકાર થઇ રહ્યાં છે. તોપોના મ્હોટા મ્હોટા ગોળાના આઘાતથી ચૂર્ણ-વિચૂર્ણ થયેલા નર-માંસના ઢગલા ને ઢગલા થઇ રહ્યા છે. મનુષ્ય આકારનું એક ચિહ્ન સરખું રહ્યું નથી. માથા વિનાનાં ધડ નૃત્ય કરી રહ્યાં છે. હજી પ્રાણવાયુ શરીરમાંથી બહાર નીકળી ગયો નથી. જમીન પર ધાયલ થઇને પડેલા એવા અનેક અસહાય સિપાહીઓ ઉઠવાનો ધણેાય પ્રયત્ન કરે છે; પણ શત્રુને પ્રબળ ધાવ થવાથી તેમનામાં ઉઠવાની જરીક પણ શક્તિ નથી. પાસે થઇને ચાલ્યા જતા નવાબ અલીવર્દીખાંને વિનિત ભાવે તેખિઆરા પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે કે: “હે માલિક ! અમને આ સ્થ-જેથી ઉઠાવીને લઇ જાઓ, અમે સ્વસ્થ થયા બાદ પુનઃ પાછા યુદ્ધમાં તમને

મદદ કરીશું. તમારે માટે અમે અમારું આ રણભૂમિમાં લોહી રેડ્યું છે, અને વળી રેડીશું. તમારા એ ઉપકારનો બદલો અમે વ્યાજ સાથે વાળીશું. પણ તેમની એ દીનવાણી સાંભળે છે કોણ ? તેમને તો જરૂર હતી માત્ર મરનારની-મરેલાની. તેઓ શા સાફ પરવાહ રાખે ? કોઈ આર્ત સ્વરે પાણી પાણીના પોકાર કરી રહ્યું છે. દુઃખથી પીડાતા એવા કેટલાક દુર્ભાગી જીવો હૃદયભેદક-આર્ત સ્વરે પસ્તાવો કરી રહ્યા છે, તેની લેશ માત્ર અસર નવા-અને થતી નથી. તેતો જોતા જોતા આગળ ને આગળ ચાલ્યાજ જાય છે. અસર થાય છે કંઈક પેલા નવાળ સહિત હાથીપર બેઠેલા યુવકને, પણ આ ઘડીએ તો એમજ ધારી શકાય છે કે બળવાન સમયે તેને પણ વિરાગી બનાવી દીધો છે. ચાહે તેમ કહો પણ ઉદાર ચરિત્ર યુવક ધારી ધારીને જીવે છે, આંખમાંથી એક બે અશ્રુ-ગિન્દુ વેરતાં કોઈ પરમાત્માનું નામ લેતા, કોઈ પોતાનાં સ્વજનોને યાદ કરતા, કોઈ પાણી પાણી પોકાર કરી રહેલા એવા અસંખ્ય મનુષ્યો તરફ પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરે છે. તે સારી રીતે જોઈ શકે છે કે: અનેક મરણ શરણ થયેલા, અર્ધજીવિત વીર યોદ્ધાઓ હાથી, ઘોડા, ઉંટ આદિ પશુઓની ઉપર નીચે પડ્યા છે. ધવાયેલાં પશુઓના પદા-ધાતથી ભૂપતિત અર્ધમૃત મનુષ્યો પ્રાણ ત્યાગ કરી રહ્યા છે. નવાળ સાહેબના બચાકુળ બનેલા ત્રણે હાથી લોહાના અંકુશનો માર સહન નહિ કરી શકવાથી જમીનપર પડે પડે પોકાર કરતા, કેટલાક સિપાહિઓને પગતળે કચડી નાખતા મહા વેગ પૂર્વક નાસતા ચાલ્યા જાય છે. મનુષ્યોનાં પેટ અને માથાં 'ફૂચ ફૂચ' 'કચડડ કચડડ' અવાજ કરતાં ફાટી ફૂચા-પાણી થઈ રહ્યાં છે ! આ બીજાણ દ્રવ્ય નવાળ સાહેબથી જોઈ શકાયું નહિ, તેમણે પોતાના આત્મિયોની એવી દુર્દશા જોઈને પોતાની આંખો બંધ કરી દીધી.

નવાળ સાહેબના નાસી ગયા બાદ મરાઠાઓ રણભૂમિપર ઉપસ્થિત થયા. જો તેજ સમયે તેઓ નવાળ સાહેબની પાછળ પડ્યા હોત તો નવાળ સાહેબનું સંરક્ષણ થવું એ દુર્લભ હતું; પરંતુ કેટલાંક કારણોથી તેઓ એમ કરી શક્યા નહિ. પહેલું તો એજ કે, તેમના આવ્યા પહેલાંજ નવાળ સાહેબ નાસી ગયા હતા; જેથી એ કંઈ તરફ ગયા એનો કંઈ પતો મળ્યો નહિ.

બીજું એ કે મીરહખીય દૂર હોવાથી બાસ્કર પડિત તેની સલાહ લઇને પોતાનું કર્તવ્ય નિરૂપણ કરી શકતા નહોતા. ત્રીજું, નવાય સાહેબની ફેજનાં માલિક વિનાનાં અસંખ્ય પશુ, બહુ મૂલ્ય સમ્પત્તિ અને અપરિમિત ખાદ્ય પદાર્થ મેળવવાથી મરાઠાઓને નવાય સાહેબની પાછળ પડવાનું યાદજ ન રહ્યું. નવાય ફાળ્યા !

દ્રાવિંશ પરિચ્છેદ.

વીર પરિચય.

*****

એ દિવસે કેટલાય ગાઉ ચાલ્યા બાદ, પોતાના સૈન્યને મળતાં મળતાં ***લગભગ રાત પડી ગઇ. થાક્યા-પાક્યા સિપાહિઓ એક ખુલ્લા મેદાનમાં ભૂખ્યા પડી રહ્યા હતા. તેઓએ ચોક્કસ કલ્પના બાંધી દીધી હતી કે, નવાય સાહેબ શત્રુઓને હાથે માર્યા ગયા હશે, અથવા તો છેવટે તેમના હાથે કેદ પકડાયા હશે. આ વિચારથી તેઓ સવળા નિરાશ થઇ ગયા હતા; પણ નવાય સાહેબને સહિસલાગત પાછા ફરેલા જોયા ત્યારે તેમના આશ્ચર્યની કંઈ સીમા ન રહી. તેઓએ તેમને જોતાંજ “અલ્લાહો અકબર” કહેતાં એ પવિત્ર ધ્વનિથી તેમનો સહર્ષ સત્કાર કર્યો.

હાથીપરથી ઉતરીને નવાય સાહેબ, એક વૃક્ષની નીચે બેઠા છે. અંધકાર પ્રસરી રહ્યો છે. મોગલ-સૈનિકો ઉંઘને લીધે આજોટતા જમીનપર લાંબા થઇને સૂઇ રહ્યા છે. નવાય સાહેબની આંખોમાં ઉંઘ નથી. તેમની પાસે માત્ર એકલો પેસો અપરિચિત યુવકજ બેઠો છે. રાત વિતાવવાની ખાતર, ઉભય આડી અવળી વાતો કરી રહ્યા છે. નવાય સાહેબની ઇચ્છાનુસાર, એ યુવકે તેમને આ પ્રમાણે પોતાનો પરિચય આપ્યો:—

“ મહાર્ નામ બળવતસિંહ છે, મહેને બાલ્યાવસ્થામાં મુકીનેજ મહારા પિતા મરી ગયા હતા. વિધવા માતા સહિત હું મહારે સાસરે રહેતો હતો. ”

“ મહારા સસરા એક સારા જમીનદાર હતા; તેઓ રહેલખંડના રહે-

વાસી હતા. અમે મહારા સસરા, સાસુ, પત્ની, તથા અન્યાન્ય કેટલાંક માણસો એકઠાં મળીને ભગવાન જગન્નાથજીના દર્શનાર્થે આલ્યાં જતાં હતાં. ગોડીખાલની નજીક, અત્યાચારી મરાઠાઓએ અમારાપર આક્રમણ કર્યું અને સર્વનો વધ કરી સઘળી માલ-મતા લૂંટી લીધી. હું પણ ધણોજ ધવાયેલો હતો, પણ આયુષ્ય બળવાન તેથી બચી ગયો. અમે લૂંટાયા તેને બીજે દિવસે મહારામાં કંઈક ચેતન્ય આવ્યું, હું મહા કષ્ટપૂર્વક એક પાસેના ગામમાં ગયો. એ ગામના દયાળુ માણસોની દયા અને સુશ્રુષાથી, હવે હું આરોગ્ય થયો છું. મહેં મરાઠા સરદાર ભારકર પશ્ચિતનો આ હાથથી વધ કરીને તેના રક્તથી પિતૃ-તર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. જો કદી હું મહારી પ્રતિજ્ઞામાં સફળ નહિ થાઉં તો આત્મહત્યા દ્વારાજ આ સંતત્ત્વ હૃદયની આગ ઓલવીશ.” પણ એક બાબત છે. હું નિસ્સહાય અને એકલો છું. શત્રુ પ્રબળ અને અગણિત છે. એ અસાધ્ય કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે આપની સહાયતાની અવશ્ય આવશ્યકતા છે. ”

“આ એક ક્ષુદ્ર જીવને માટે નવાબ સાહેબનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવો એ કંઈ જેવું તેવું કાર્ય નહોતું; પરંતુ યત્નબળ દ્વારા અસાધ્ય કાર્ય પણ સાધ્ય કરી શકાય છે. એજ વિશ્વાસથી હું કેટલાય દિવસથી આપનું અનુસરણ કરવાને માટે શુભ અવસરની રાહ જોયા કરતો હતો. અધ્યવસાયી મનુષ્યોને પરમાત્મા અવશ્ય સહાય કરે છે. કેટલેક અંશે હું ધારું છું કે મહારો પ્રયત્ન સફળ થઈ ગયો છે. એક તો યુવકે નવાબ સાહેબના પ્રાણની રક્ષા કરી હતી, બીજું નવાબ સાહેબના દુષ્મનનો વધ કરવો એ તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય લક્ષ્યબિન્દુ હતું. એ કારણથી નવાબ સાહેબ તેના ઉપર મહા પ્રસન્ન થયા. તેમણે તુરંતજ તેને એક હજારી મન્સબદારના પદ પર નિયુક્ત કર્યો. રાજપ્રિય મનુષ્યોનું સન્માન તો અવશ્ય કરવુંજ પડે છે. નવાબનો પ્રિતિપાત્ર એ અગ્રાત યુવક વાદળસિંહ થોડાજ સમયમાં આખી ફોજમાં સુપરિચિત થઈ ગયો. મરાઠાઓના ધાવથી તેનો એક કાન કપાઈ ગયો હતો; જેથી દરેક જણ તેને કાનકદા મન્સબદાર એ ઉપનામથી સંબોધતું !

વિશાળ આકાશના ગર્ભમાં ભાગ્યબળે દૂપાયેલો વાદળસિંહ રૂપી ચંદ્ર

-વાદળ-વિપત્તિઓનાં દળને વિખેરીને કર્મજળવડે અત્યલ્પ કાળમાં પ્રકાશમાં આવ્યો.

વાદળસિંદ ! તું તો ખરેખરો યુક્તિખાજ ! ત્હારી હિમ્મતની અલિહારી છે.

ત્રયોવિંશ પરિચ્છેદ.

નવાખ અને મુસ્તફાખાં.

પ્રા

રખવશાત્ સમયે રાજ મહારાજાઓને પણ સ્થળે સ્થળે બન-ટકવું પડે છે. અંગાળા, બિહાર, અને ઓરીસાના સુબેદાર

હજરત અલીવર્દીખાં મરાઠાઓના બચના માર્યા જ્યાં ત્યાં નાસતા ફરે છે ! મહિષરેખાના યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં મરાઠાઓએ નવાખી સૈન્યની સઘળી સમ્પત્તિ અને ડેરા તમ્બુ જે હાથમાં આવ્યું તે સર્વ લૂટ્યું છે. ઉલવાડીયા નામક સ્થાનમાં નવાખ સાહેબ એક ન્હાના સરખા જૂતા-પુરાણ તમ્બુમાં વિશ્રામ કરી રહ્યા છે. અન્યાન્ય સેનાપતિઓ ખુલ્લા મેદાનમાં પડ્યા છે. નવાખ સાહેબે પોતાના પ્રાણાધિક દોહિત્રને માટે મહા મહેનતે બે રોટલીઓ મેળવી હતી; તેમાંથી એક અર્ધી રોટલી ખાઈ એક ગ્લાસ ભરીને ઉપર પાણી પી નવાખ સાહેબ પોતે તૃપ્ત થયા. બહાબર રાતના એક વાગ્યાના સુમારે જસસોએ આવીને ખબર આપી કે, શોધ કરતાં કરતાં શત્રુઓ અહીંથી એક ગાઉ પર પોતાનો પડાવ નાખીને પડ્યા છે. સાથે સાથે એ પણ સમાચાર મળ્યા કે સૈન્યમાંના સિપાહિઓનો ઘણો ખરો ભાગ વિદ્રોહી થઈ ગયો છે. નવાખ સાહેબે વિચાર્યું કે, હવે બચવાનો એક પણ ઉપાય નથી. જરૂર મરણ પ્રસંગજ જણાય છે. તેમણે પોતાના પાસે સૂઈ રહેલા સિરાજુદ્દૌલા તરફ એક વખત દ્રષ્ટિ કરી. તે સમયે તેમની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. એ સમયે જો મરાઠાઓએ આક્રમણ કર્યું હોત તો કોઈ પણ રીતે નવાખ સાહેબની આત્મ રક્ષા થઈ શકે તેમ નહોતું; પરંતુ એટલું એમનું અહોભાગ્ય

સમજવું જોઈએ કે, માત્ર એ કારણોને લીધે મરાઠાઓ તે સમયે આક્રમણ કરી શક્યા નહિ.

પહેલું: મીર હબીબની મન્ત્રણાથી નવાબી સેનાના કેટલાક સૈનિકો વિદ્રોહી બની ગયા હતા. મરાઠાઓ સાથે તેઓના મળી જવાથી યુદ્ધ અંથવા તો રક્તપાત શિવાયજ નવાબ સાહેબ પરાજીત થઈ શકતા હતા, એથી જો કદાચ હમણાજ યુદ્ધારંભ કરવામાં આવ્યો હોત તો એ સમર-સ્વાદ નવાબને ચખ્ખાડવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ.

બીજું: અન્ય કોઈ પણ માર્ગ હાથ નહિ આવવાથી નવાબે વર્ધમાનના દીવાન જનકી રામને સન્ધિ કરવાની ઇચ્છાથી ભાસ્કર પણ્ડિતની પાસે મોકલ્યા. સન્ધિ કરવાથી મરાઠાઓને ઘણું ભાગે ધન-લાભ ઘણું થાય તેમ હતું; પરંતુ ભાસ્કર પણ્ડિત જે જે શર્તો કરવા માગતા હતા તે નવાબને માટે ઘણી અગવડ ભરેલી હતી. ગમે તેમ પણ ભાસ્કર પણ્ડિત નવાબ સાહેબના ઉત્તરનીજ રાહ જોઈને બેઠા હતા.

શૂન્યકાર રાત્રિ. નિસ્તબ્ધ પ્રકૃતિ. અન્વકારમય દિશાઓ. એથી પણ નવાબ સાહેબનું હૃદય વધારે અંધકારપૂર્ણ છે. આંખમાં ઊંઘ નથી. સિરાળુદો-લાની પથારી પાસે બેસી અતિ ચિન્તા કરી રહ્યા છે. એ ચિન્તાનો કંઈ પાર નથી ! ચિત્ત વિચલિત છે-ચિન્તામાં કંઈ બાબત ઠસતી નથી. મગજને ચેન નથી. “ **किं कर्तव्य विमूढ** ” થઈ રહ્યા છે.

નવાબ સાહેબે તમ્બૂની અંદરથી દ્રષ્ટિ કરીને જોયું તો સઘળી દિશાઓ અંધકારથી છવાઈ ગયેલી છે. આકાશમાં ન્હાના-મોટા અનન્ત તારાઓ ચમકી રહ્યા છે, કેટલેક છોટે ન્હાની ન્હાની તાપણીઓ બળતી જવામાં આવે છે. તાપણીઓની ઉંચે જતી જવાળાઓને લીધે લાલરંગનો મહા મનોહર પ્રકાશ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. નવાબે કલ્પના કરી કે, મરાઠાઓના બૂહનો એ અભય-સૂચક પ્રકાશ છે. મરાઠાઓ અભય પ્રદાન કરતા, નવાબી સૈન્યને આત્મ પક્ષમાં ભેળવવાને માટે આર્દ્રાન કરી રહ્યા છે. મરાઠાઓ સાથે મળી જઈને આ ઉપસ્થિત થએલી વિપત્તિથી મુક્ત થવાને માટે થાક્યા-પાક્યા નવાબી સૈનિક અને સેનાપતિઓ અવશ્ય તૈયાર થઈ જાત;

પણ તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા કે, ઇસ્લામ ધર્માવલમ્બી પોતાના સ્વા-
મીનો પક્ષ ત્યાગ કરીને વિધર્મી લોકોનો સંગ કરવો એમાં ઘેર પાપ છે.
તેમ છતાંય સેનાપતિઓએ મરાઠાઓના પક્ષનું અવલમ્બન કર્યા શિવાય એ-
કલા સૈનિકો જમને તેમની સાથે મળી જઈ શકે તેમ નહોતું. તમ્બૂના દર-
વાજા પર છાનામાના ઉભા રહીને, નવાળ સાહેબ મરાઠાઓની વ્યૂહ રચના
જોતા વિચાર કરવા લાગ્યા: “જણાય છે કે, હવે અમે દિનનો પ્રકાશ જોઈ
શકીશું નહિ. આ ઘેર અન્ધકારમાં મરાઠાઓ ચૂપચાપ આક્રમણ કરીને અ-
મારો વધ કરશે.” નિરાશાસૂચક એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકીને નવાળ સાહેબ સર્વ-
શક્તિમાન દયામય ભગવાનના અભય પાદપદ્મનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. તે
દરમિયાન તેમને અચાનક સેનાપતિ મુસ્તફાખાનું સ્મરણ થઈ આવ્યું.

નવાળે વિચાર્યું કે, મુસ્તફાખાં મહાન સાહસી, રણ-કુશળ અને બહુ-
દર્શી સેનાપતિ છે. તેનું સૈન્ય પણ સુશિક્ષિત અને કર્તવ્યપરાયણ છે. મરાઠાઓ
અવશ્ય રણ-નિપુણ છે, પણ મુસ્તફાખાંની યરામરી તો તેઓ કોઈ પણ પ્ર-
કારે કરી શકે તેમ નથી; કેમકે મરાઠા સૈન્ય શ્રદ્ધાગ્રામ્ય નથી.

આ સમયે મુસ્તફાખાં શિવાય અમારી મુક્તિ નથી. એના શિવાય
અમારો કોઈ કાળે છૂટકો નથી. મહેં મુસ્તફાખાંનું અપમાન કર્યું એ મ્હોરી
ભૂલ કરી છે. તેમ છતાંય જો તે કદી મહેરબાની કરીને મ્હને સહાય થાય
તો આ વિપત્તિથી ઉદ્ધાર પામવાનો કંઈક સંભવ છે; પણ શું મુસ્તફાખાં
હવે મ્હારું કહેવું સાંભળશે ? આ આશ્વતકાળે સગો ભાઈ સરમો આપણો
થતો નથી, અરે ! પેટનો દિકરો તે પણ માત-પિતાનો ત્યાગ કરીને ચાલતો
થાય છે, તો મુસ્તફાખાંને માટે શું કહી શકાય ? ગમે તેમ હો, એક વખત
તેની સહાયતા મેળવવાને માટે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે, ધન અને સેવાથી
સંસારમાં અસાધ્ય કાર્ય પણ સાધ્ય થઈ શકે છે. એ વિચારથી નવાળ
સાહેબના કાળજમાં કંઈક તાઢક વળી, તેમને કંઈક ધીરજ-હિમ્મત આવી,
અને તેમના શરીરમાં એક અપૂર્વ નૂતન બળનો સંચાર થઈ આવ્યો. આ
સમયે રાતના ત્રણ પ્રહર વીતી ચૂક્યા હતા. સુતેલા સિરાજુદ્દૌલાને જાગૃત
કરી, તેનો એક હાથ પકડી તેને લઈને તે બીજા અધિકારને ભેટમાં તેમણે

મુસ્તફાખાના તમ્બૂ તરફ પ્રયાણ કર્યું. એક કુદ્ર તમ્બૂમાં મુસ્તફાખાં સૂતો હતો. નવાખ સાહેબે ત્યાં જઈને તેને જગાડ્યો. મુસ્તફા, પોતાના અનદાતા સ્વામી ગંગાળા, બિહાર અને ઓરીસાના નવાખ સાહેબ હજરત અલીવર્દીખાને તેમના દોહિત્ર સાથે દીનભાવથી પોતાની સ્થાએ ઉભેલા જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો, અને કંઈક લજ્જિત પણ થયો. તુરતજ એક ઉચ્ચાસન પર નવાખ અને સિરાજને બેસાડી હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો: “જહાંપનાહ ! ગુલામને શો હુકમ થાય છે ?” આંખમાં પાણી ભરેલા નેત્રે અત્યંત દીનભાવે નવાખે કહ્યું: “દોસ્ત મુસ્તફા ! હું ખીજું શું કહું-મહારા કહેવા સાંભળવા આગમચ્છ થઈ ગયું. દોસ્ત ! સાંભળ, મનુષ્યને પોતાના પ્રાણથી અધિક વ્હાલી એવી કોઈ ગીજ આ સસારમાં નથી; તેમ છતાં આ સમયે મહારૂ જીવન મહેને ભારૂપ લાગે છે. હું મૃત્યુનો સત્કાર કરવાને માટે હરેક રીતે તૈયાર છું. મહારે નહિ કહેવું પડે કે, આજકાલ તું મહારાથી વિરક્ત છે. જો ત્હારી એવીજ ઇચ્છા હોય કે, મહારે નવાખનો વધ કરી શાન્તિ-તૃપ્તિ મેળવવી છે, તો હો, બેશક તું જો, એ નવાખ આજ ત્હારી નજર આગળ દીન ભાવે, ત્હારી એ અભિલાષાને સફળ કરવા ઉભો છે. પરંતુ યાદ રાખ ભાઈ ! કે મહેને મારવાને માટે, દોસ્ત ! મહારો વધ કરવાને માટે એવા પ્રપંચની કંઈજ અગત્ય નથી. વ્યર્થ પ્રપંચ શા સાર ? સત્ય છે, હું ત્હારો અપરાધી છું, પણ શું એ પાપનું કોઈ અન્ય પ્રાયશ્ચિત નથી કે ? દોસ્ત ! પવિત્ર ઇસ્લામ ધર્મનું એકવાર સ્મરણ કર. મુસલમાન થઈને મુસલમાનના ગૌરવની રક્ષા કર. હું આ વિપત્તિને વધારે સહન કરી શકતો નથી. (નવાખ સાહેબે પોતાની તલવાર મુસ્તફાખાની આગળ ધરીને કહ્યું,) ખીજું કંઈ નહિ, હો ચાલ, વિલમ્બ થાય છે. હું ત્હારી સાનિધ્યજ ઉભો છું, મહારી આંખની કીકી સમાન આ સિરાજ પણ ત્હારી સમીપ છે, આજ સ્થળે બેઠો એકજ સાથે ફેંસલો કરી-વધ કરી ત્હારા ઉદ્ધિમ હૃદયને શાન્ત કર. વિધર્મી લોકોને માટે આ દેહ રાખીશ નહિ; પણ મુસ્તફા ! એક વાત છે. જો ત્હને મહારી સાથેના આટલા બધા દિવસોના સખધનું બહુકિંચિત સ્મરણ હોય-મહેં કદી ત્હારા ઉપર કોઈ કાળે કંઈ પણ ઉપકાર કર્યો

હોય, અથવા કંઈ નહિ તો છેવટે તું મહારા તરફ ત્હારી ઉદારતા પ્રકટ કરી શકતો હોય, ત્હારા જાતિય ગૌરવની તું ત્હારે હાથે રક્ષા કરી શકતો હોય એ ત્હને ઘટ લાગતું હોય, તો આવ, લે આ કુરાનેશરીફ હાથમાં પકડ અને મોગંદ લે કે : “હું તમારી ખાંભ કદી છોડીશ નહિ.” માત્ર મહારે તને એજ કહેવાનું છે. આ સમયે તું મ્હને એ સૂચવ કે ભાસ્કર પડિડત સાથે અત્યારે કેવા વ્યવહારની આવશ્યકતા છે. ત્હારાથી મહારો અભિપ્રાય કંઈજ ટૂંપો નથી. મરાડા સરદારે સન્ધિની જે જે સર્તો કહાવી મોકલી છે, તેને સન્મત થવું એ મહારે માટે મહાદુઃખની વાત છે. માત્ર એક મહારે માટેજ નહિ, પણ મુસલમાન માત્રને માટે એ કરાર અસહ્ય અનુચિત છે.”

નવાખ સાહેબનાં ઉક્ત કરણ વચનો સાંભળી મુસ્તફાખાં વિચલિત થઈ ઉઠ્યો. તેનું પત્થર જેવું હૃદય પિગળી ગયું. નવાખ સાહેબના પ્રશ્નનો શો ઉત્તર આપવો એનીજ તેને કંઈ સમજણ પડી નહિ. કેટલાક સમય પછે ત લાકડાના પૂતળાની માફક મુંઝે મ્હોડે ઉભોજ રહ્યો. થોડા સમય બાદ તેણે અતિશય વિનીત ભાવથી કહ્યું : “પ્રભો ! ક્ષમા કરો, મ્હને વિચાર કરવાને થોડોક સમય આપો. આપણા અંગત માણસોની સાથે સલાહ-મસલત કર્યાં સિવાય તેમનો અભિપ્રાય જાણ્યા વગર હું મહારો એકલાનો તુચ્છ અભિપ્રાય જાણ્યાવી શકીશ નહિ.” નવાખે મહાવ્યથતાથી કહ્યું : “ભણે, એ બરાબર છે. એમાં મ્હને કોઈ પણ પ્રકારની અગવડ નથી.”

મુસ્તફાખાંએ તુરતજ એક માણસ મોકલી, હવાલદાર સમશેરખાં, જમાદાર સર્દારખાં, મન્સુખદાર અબ્દુલ સુબાનખાં, અબ્દુલ રહેમાન આદિને બોલાવી મંગાવ્યા. બ્યારે તેઓ સર્વ આવી પહોંચ્યા, ત્યારે મુસ્તફાખાંએ નવાખ સાહેબને કહ્યું : “જહાંપનાહ ! આપે મ્હને થોડી પળ પહેલાં જે હકિકત કહી તે આ સર્વને કહી સંભળાવો.

આવેલા માણસોને નવાખ સાહેબે પોતે જે હકિકત અગાઉ મુસ્તફાખાંને કહી હતી તે સંપૂર્ણ અથથી ઇતિ સુધી કહી સંભળાવી. તેમની એ હકિકત સાંભળીને પ્રત્યેક જણ નિશ્ચિત થઈ ગયા. મુસ્તફાખાંએ કહ્યું : “ભાઈઓ ! નવાખ સાહેબને તાકીદે ઉત્તર આપવો જોઈએ.” ત્યારે સર્વની અનુમતિ લઈને સમ-

શેરખાં અને સર્દારખાંએ મુસ્તફાખાને કહ્યું: “અમે સર્વ શું કરી શકીએ એમ છે? આપ અમારા સર્દાર છો, આપ અમારા સેનાપતિ છો, જે રસ્તો આપને ઠીક લાગે તે અમારે સર્વથા માન્ય છે. તમે જે કંઈ કહેશો તે અમારે કમુલ છે. આપની આજ્ઞાનું અમે કોઈ દિવસ ઉલ્લંઘન કર્યું નથી-કરીશું પણ નહિ.” શરણાગત નવાબ સાહેબનાં હૃદયગ્રાહી વચનો સાંભળી, તથા તેમની આંખોમાંથી નિકળતાં અનર્ગળ અશ્રુની ધારા પ્રવાહિત થતી જોઈને મુસ્તફાખાનું હૃદય પિગળી ગયું. તેણે સમશેરખાં, સર્દારખાં, અબ્દુલ સુબાન આદિ જતોતે સંબોધન કરીને કહ્યું: “ભાઈઓ! જે થયું તે થઈ ગયું. ગઈ ગુજરી વાતોને હવે ભૂલી જાઓ. હું નિષ્કપટ ભાવથી પવિત્ર કુરાને શરીફના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, આજથી હું મહારાં પુત્ર કન્યા સહિત નવાબનો દાસાનુદાસ થયો. આજથી આ મહારા શરીરનાં પ્રત્યેક રજકણો-રકત-ખિન્દુપર આ (નવાબ તરફ આંગળી કરીને) મહારા માલિકનો પૂર્ણ અધિકાર થયો. આ શરીર હવે એ સ્વામીનીજ સંપત્તિ છે.”

“ભાઈઓ! હું દ્રઢતાપૂર્વક કહું છું. કોઈપણ જાતના કપટ ભાવથી નહિ-આ મહારા અંતરનો વિચાર છે. ભાઈઓ! જો હું તમારા જેવાજ ખીજા સો એક માણસો મેળવી શકું તો તે એક સો વીરોની તલવારના વિશ્વાસથીજ, હું એક મહારાજ્ય સ્થાપન કરી શકું એમ છું. ભાઈઓ! નિરાશ થવું નહિ. આ સમયે પણ વિશ હજાર ઘોડે સ્વાર સૈનિકો હાજર છે. જો તેઓ હૃદયના ઉત્કટ ભાવથી માલીકની ખાતર-પોતાના સ્વામીના અભિમાનની ખાતર-પોતાના જાતિ-ગૌરવની ખાતર અપૂર્વ ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરે, તો હું નિશ્ચયથી કહું છું કે, શત્રુઓ યોદ્ધાજ સમયમાં નષ્ટ બ્રષ્ટ કરી સ્થાય તેમ છે.”

“ભાઈઓ! હું કહી ચૂક્યો છું. અને ફરીથી પણ કહું છું કે, ભૂતકાળની વાતો એકદમ ભૂલી જાઓ. મહેં તો મહારા અંતઃકરણની વાત તમારી આગળ જાહેર કરી છે. હવે તમારે પણ તમારા અંતરનો પરદો ઉઘાડી નાંખવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.”

મુસ્તફાખાની હકિકત સાંભળીને દરેક જણે કહ્યું: “ભાઈ સાહેબ!

અમને વધારે કહેવાની કંઈ જરૂર નથી. તમારી મરજી એ અમારી મરજી છે, એ વાત નિશ્ચય છે. આપનો તથા નવાખ સાહેબનો વિશ્વાસ મેળવવાને માટે, અમે સર્વ પણ અત્યારથી કુશને શરીરના સોગંદ ખાધએ છીએ.”

તૃપાર્તને શિતળ જળ ધારા પ્રાપ્ત થઇ. ક્ષુધાર્તના કર-કમળમાં કામ-દુધા આવી. અથાગ સમુદ્રના ગર્ભમાં તણાતા આત્માને અનુપમ એક નિર્ભય નૌકા મળી ગઇ. અમાવાસ્યાની ઘેર અધારી રજનીમાં સહસા શિતરખિ-ભગવાન કુમુદ-કાન્તનો ઉદ્ભવ થયો. નવાખ સાહેબને કંઈક ધીરજ આવી. નવાખ સાહેબે મનથી વિચાર્યું. કે, મુસ્તફા નિજુર અને મહાન ક્રોધી છે, એ વાત તો ઠીક છે; પરંતુ એ યથાર્થ રીતે મહાવીર અને સત્યવાદી છે. ઇસ્લામ ધર્મપર તેનો દ્રઢ વિશ્વાસ છે. મનુષ્ય જાતિના જે એ મહદ્ગુણ, સ્વજાતિ-વાત્સલ્ય અને સ્વજાત્યાભિમાન. એ ઉભય ગુણ મુસ્તફાખાંમાં સંપૂર્ણ રીતે જ્ઞેવામાં આવે છે.”

ત્યારબાદ નવાખ સાહેબ સિરાજુદ્દોલા સહિત પોતાના તંત્રીમાં પાછા આવ્યા. મુસ્તફાખાં આવીને તેમને તમ્બુના દ્વાર સુધી પહોંચતા કરી ગયો. અમે એ કહેવાનું તો ભૂલીજ ગયા કે: પેણે કાન કદો મન્સઅદાર પણ ઉપ-રોક્ત ઘટનાની શરવાતથી તે છેવટ સુધી, નવાખ સાહેબના અંગ-રક્ષક તરીકે સાથેને સાથેજ હતો.

ચતુર્વિંશ પરિચ્છેદ.

મન્ત્રણા.

❖❖❖❖❖
❖ રા ❖ ત વીતી ગઇ. સૂર્યોદય થયા પહેલાંજ નવાખ સાહેબે પવિત્ર
❖❖❖❖❖ થઇ પોતાની સ્થવારની ઇશ્વરોપાસના સમાપ્ત કરી. તેમણે
મનનો સંશય મટાડવાને માટે આજમાઆદના વજ્ર ગુલામકાદરને ફરી પાછો
મુસ્તફાખાંની પાસે મોકલ્યો. પાછા ફરતાં વજ્રે આવીને નવાખને કહી સંભ-

ખાવ્યું કે, મુસ્તફાખાં દ્રઢ મનનો છે. તે પ્રાણ જતાં ફરી શકશે નહિ. નવાખ સાહેબના તમ્બૂમાં મન્ત્રણાને માટે એક સભા ભરવામાં આવી. મુસ્તફાખાં, સમશેરખાં, સદ્દારખાં, મીરજાદર, અબ્દુલકાદર, વાદળસિંહ (કાનકદો મન્સ-બદાર) અને નવાખ સાહેબ સ્વયં હાજર હતા. કુલ સર્વ મળીને આઠ સભાસદો હતા. કોઈ એક નૂતન હિંદુને આ ગુપ્ત મન્ત્રણાગૃહમાં ઉપસ્થિત જોઈ, તુર્ક સેનાપતિ વર્ગ એકબીજાના મ્હેં સ્થામે તાકી તાકીને જોવા લાગ્યા. એઓ સર્વનો અભિપ્રાય સમજી નવાખ સાહેબે ગયા દિવસની દુર્ઘટનાઓનું સવિસ્તૃત વર્ણન કહી સાંભળાવ્યું ત્યારેજ મોગલ સૈન્યાધ્યક્ષોને સમજણ પડી કે, મહિપરેખા યુદ્ધમાં જો કદી વાદળસિંહ નહોતો તો આજ અમે નવાખ સાહેબને આ સ્થળે જોવાને ભાગ્યશાળી થયા ન હોત. સર્વને સલામ કરી વાદળસિંહે કહ્યું: “ખાં સાહેબો! સાંભળો, મહારા અંતઃકરણની વાતો એક વખત આપ સર્વ સાંભળો, મહારી પ્રતિજ્ઞા સાંભળો, આપ સર્વની નજર સ્થામે હું એક હિંદુ છું; પણ સાહેબો! હિંદુઓનો પણ એક સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર છે. ઈશ્વર આપના અલ્લાહતાલાથી કંઈ જુદો નથી. હું એજ પાક-પરવરદિગાર ખુદાતાલાનું નામ સ્મરણ કરીને આજ તમારે શરણે આવ્યો છું. હું એક જમીનદારનો પુત્ર છું. મહને ધનની પરવાહ નથી. મહારી સાંસારિક વાસનાઓ સર્વ તૃપ્ત થઈ ગઈ છે. (પોતાના કપડામાં વિંટાળેલી એક કાળની જામ જેવી ચકચકિત કટાર બહાર કાઢીને તેણે કહ્યું) હું તે પરમ પિતાનું સ્મરણ કરીને, મહારા ઇષ્ટદેવનું નામ લઈને, પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે: મહારાં માત-પિતાના પ્રાણ લેનાર પેલા પાપિષ્ઠ મરાઠા-સરદારના હૃદય-રક્તથી પિતૃ-તર્પણ કરીને, હું આખર કેવળ તપશ્ચર્યા કરવાને માટે હિમાલય તરફ ચાલ્યો જઈશ. જો હું મહારી એ પ્રતિજ્ઞા-પાલન કરવામાં સમર્થ નહિ થાઉં તો આ અસ્ત્રદ્વારા આત્મઘાત કરીશ. ખાં સાહેબો! હું આપ સર્વની સમક્ષ હજી કંઈક કાચી ઉમ્મરનો છું, આપ સર્વ મહારા બંધુ સમાન છો, આજથી ત્હમે સર્વ મહારા ધર્મ-બંધુ થયા. આપ સર્વ અંતઃકરણપૂર્વક એક વખત મહને આશિર્વાદ આપો કે જેથી હું મહારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી શકું; નહિ તો હું મહારા માત-પિતાનો ઋણી રહેવાથી અન્તે શૈરવ નર્કનો અધિકારી થઈશ.”

વાદળસિંહ પોતાનાં માત-પિતાનું સ્મરણ કરી, અત્યાર સુધી દ્યાર્દ્ર વયનો દ્વારા પોતાના આંતરિક ભાવ પ્રકટ કરી રહ્યા હતા, પણ અચાનક તેના હૃદયના ભાવનું એવું પરિવર્તન થઈ ગયું કે, એ ધરતીપર પગ પછાડતો લમણે હાથ મૂકી નિઃશ્વાસપર નિઃશ્વાસ મુકવા લાગ્યો. તેની આંખોમાંથી અગ્નિની જ્વાળાઓ નિકળવા લાગી. તેને અચાનક પોતાની હૃદયેશ્વરીનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. શત્રુઓ તેનું હરણ કરી ગયા છે-એ મુખ્યત્વે કરીને ક્ષત્રિઓ માટે ધણુંજ અસહ્ય જણાયું.

વાદળસિંહનો જ્ઞાતાન્ત સાંભળીને, ખાં સાહેબોએ તેને ધીરજ આપી, અને તેને પોતાની પાસે બેસાડી શાન્તવન આપવા લાગ્યા. સમાનું કાર્ય શરૂ થયું. મરાઠાઓની સાથે યુદ્ધ કરવું કે સન્ધિ તે પરત્વે સૌ કોઈ વિચાર કરવા લાગ્યા. મુસ્તફાખાંએ કહ્યું: “મરાઠાઓની સાથે સન્ધિ કરવી એ મહારી મરજી વિરૂદ્ધ છે; તેમ છતાં વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે, કે આ સમયે શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવું એ આપણુ સર્વને ઉચિત્ છે કે નહિ. સૈનિકોને યુદ્ધ-ક્ષેત્રમાં મોકલવા, એ અન્ય કંઈજ નહિ, પણ માત્ર તેમને કાળના ડાયામાં ધકેલવા ખરાબર છે. તેઓ દોડી દોડીને ઘણાજ થાકી ગયા છે. ખાવા કરવાની વાતતો અલગ રહી, પણ તરશ છીપાવવાને માટે પાણી સરખું મેળવવું એ તેમને માટે મુશ્કેલીની બાબત છે. તેમને પિવાનું પાણી સરખું પૂરતું મળતું નથી એ ઓછી અફસોસની વાત છે ? વળી મહારી સેનાનો દારૂગોળો પણ શત્રુઓને હાથ ગયો છે. શરીર શક્તિહીન, અને તેમ છતાંય અસ્ત્ર-શસ્ત્ર પણ જરૂર જેટલાં નથી, આવી પરિસ્થિતિમાં યુદ્ધની ઇચ્છા કરવી એ માત્ર વિનાશની નિશાની વગર અન્ય કંઈજ નથી. આ સમયે ફોજમાં સૈનિક અને લશ્કર મળીને લગભગ એક લાખ માણસો છે. એમને માટે ખોરાકનો બંદોબસ્ત કરવો એ કંઈ જેવી તેવી બાબત નથી. આગળ પાછળનો એ સઘળો વિચાર કરીને મહેં નિશ્ચય કર્યો છે કે: એકદમ યુદ્ધારમ્ભ કરવો એમાં કુશળ નથી.”

નવાબ સાહેબે કહ્યું: “ ભારકર પહિલત એક કરોડ રૂપિયા અને ચોથ-રકમને માટે વર્દમાન અને મેદનીપુર બેડ જીલ્લા લેવા માગે છે, સાથે સાથે એ એટલું પણ કહે છે કે: મીર હમીદ પૂર્વતત બિહારનો શાસન કરતાં થશે.

આ બાબુ બાલકૃષ્ણાવ હોસ્કર, ચોથ વસુલ કરવાને માટે, બિહારમાં જ્યાં હોય ત્યાં ક્રિપાત મચાવી રહ્યા છે. બાસ્કર પણિડતને રૂપિયા આપવાની હકિકત સાંભળતાંજ એ પણ ઉસ્કેરાઇ જશે. ખજનાની હકિકત તો સૌને વિદિતજ છે. જે સિપાહિઓ મ્હારે માટે પ્રાણ-વિસર્જન કરવા મ્હારી પાછળ આવ્યા છે, તેમને સાર ખાવા-પિવાનું પણ કંઈ ઠેકાણુ નથી. જેમણે તાઢ તડકાની કંઈ પણ પરવાહ રાખ્યા સિવાય ઉઘાડે પગે અને ખુલ્લે શરીરે મ્હારી ખાતર જંગલોમાં દોડવાનું ઇષ્ટ ધાર્યું છે, તેમનાં બાળ-બચ્ચાં, પરિવાર શું ભૂખે મરશે ! ” મુસ્તફાખાંએ કિતર આપ્યોઃ-” નહિ, કદી નહિ. સન્ધિની એ શર્તોનાં અમે કદાપિ સ્વીકાર કરી શકીશું નહિ. અમારા મુસલમાન સિપાહિઓ ક્ષુધાર્ત વંદને મ્હોં તાકતા રહેશે અને એ હિંદુઓ “જર્બદસ્તીથી શિરપર પગ મૂકીને રૂપિયા લઇ જશે ! એ અમે કોઇ કાળે સહન કરી શકીશું નહિ ! ”

અનેક પ્રકારના તર્ક-વિતર્ક કર્યા બાદ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે, કોઇ પણ પ્રકારે આડાં-અવળાં કારણો બતાવીને એ ચાર દિવસ માટે યુદ્ધ બંધ રાખી શકાય તેવી વ્યવસ્થા કરવાની અગત્ય છે. દારૂ-ગોળો વગેરે પ્રાપ્ત કરવાને માટે કોઇને, મુર્શિદાબાદ મોકલવાની જરૂર છે. સેનાપતિ મીરજીર હલ્દી-ઘાટના યુદ્ધમાં ધાયલ થયા છે, તેઓ હવા-પાણી ફેર કરવાને માટે મુર્શિદાબાદ જાય તો ઠીક, આરોગ્ય થઇ ગયા બાદ તેઓ કેટલાક નવા સિપાહિઓ સહિત ફાજને આવી મળશે.”

સમશીરખાંએ કહ્યુંઃ “ નવાબ સાહેબનો પક્ષ ત્યાગ કરીને અમે મરાઠાઓ સાથે મળી જઇશું, એ આશયનો એક પત્ર આપીને કોઇ યોગ્ય માણસ સાથે તે બાસ્કર પણિડતને પહોંચાડવો જોઇએ. બાસ્કર પણિડત એની રાહ જોતો એ ચાર દિવસ યુદ્ધ બંધ રાખશે. ”

મુસ્તફાખાંએ એ પર કંઈક નારાજ થઇને કહ્યુંઃ “ એ નાલાસીબર્યા કામમાં અમે સમ્મત નથી. એ નાક કપાવાનો ધંધો કરવા અમારી બિલકુલ સલાહ-ઇચ્છા નથી. ”

લજ્જિત થઇને સમશીરખાંએ કહ્યુંઃ “ ના ના, હું તો માત્ર આપણો સ્વાર્થ સરી જાય તેની ખાતરજ એ યુક્તિ લઢાવવાને સચવું છું. ”

પાછળથી જાણવામાં આવ્યું કે: સમશેરખાં અને નવાખ સાહેબ એક-જણે નામનો એક ઉપરોક્ત આશયનો પત્ર ભાસ્કર પહિંડત તરફ રવાના કર્યો હતો !

અન્તિમ સભાની સમ્મતિ અનુસાર જનકીરામને પત્ર આપી ભાસ્કર પહિંડતની પાસે મોકલવામાં આવ્યા. તેમને આ કાર્યમાં જેમ અને તેમ વિલગ્ન થાય તેમ કરવાની ગુપ્ત રીતે સૂચના કરવામાં આવી હતી.

રાજ્ય-તંત્રમાં દાવ-પેચ વગર તો દહાડો વળેજ નહિ; પણ યુક્તિયાજ મોગલોને માટે તો, બસ કંઈ ન પૂછો !

પંચવિંશ પરિચ્છેદ.

ક્ષણિક વિશ્રામ.

ત્યેક કામનો પૂરેપૂરો સારી રીતે વ્યવસ્થાપૂરઃસર બંદોબસ્ત થયો, એતો ઠીક છે; પરન્તુ સૈનિકો ભૂખના માર્યા વિશેષ જાણી શીર્ષ થઈ રહ્યા છે; હવે આગળ યુદ્ધ કરવાનું કંઈક બંધ રાખ્યું છે. એ દિવસ થયા ઘોડાઓને એક તૃણસરખો ચારો મળ્યો નથી. મુસ્તફાખાં, સમશેરખાં અને સદારખાં વગેરે સઘળા પંજાબી વીરોએ કંઈક ટોઠા જેવા ખીચડીયા ચોખ્ખાનો થોડોક ભાત અને જરી જરી માંસ પકાવીને કેટલેક અંશે હુદ્દા શાન્તિ કરી છે. આ બાબતુ સ્વયં પણ એજ દશા થઈ રહી છે ને ! મઘ રાત્રિના ઘોર અધકારની સાથે સાથે નવાખ સાહેબની ચિન્તા કંઈ થોડી થોડી ઓછી થઈ છે. તેમના મ્હોટા મ્હોટા સેનાપતિ વર્ગને હોજરી ભરવાને માત્ર માંસનો એક એક ટૂકડો મળ્યો છે, પછી દોડી દોડીને થાકી ગયેલા હુધાર્ત સૈનિકો ને વળી સાર્-ખોટું શું ? પાણીની શોધમાં તેઓ આગળ ને આગળ દોડતાજ રહ્યા. ખાવાનું તો કોરાણે રહ્યું, પણ ખૂબ તરશને લીધે તેમના કંઈ સુદ્ધાં સુકાઈ ગયા હતા, કોક કોકની છાતીમાં ગભરામણ થતી હતી, કોઈની આંખે

અંધારાં આવતાં હતા, કોઈના મગજમાં વળી ભૂખની ગરમી ચડી ગઈ હતી. કેટલાએક સેવકોએ પાણી નહિ મળવાથી પ્રાણ ત્યાગ કર્યા છે. એ રસ્તે એટલામાં જળનો એક છાંટો સરખો મળવોએ દુષ્કર હતું. અસ્તુ, દિવસ ઉગ્યા પછી એક જળ-પૂર્ણ નિર્મળ તળાવ તેમની દ્રષ્ટિએ પડ્યું. યાત્રાગુઓના સુખની ખાતર-પરોપકારને માટે હિન્દુ-ધનવાન ગૃહસ્થોએ જગન્નાથપુરી જવાના રસ્તામાં આ, અને આના જેવાં ખીજાં કેટલાંક જળાશયો ખોદાવ્યાં છે. એ તળાવની આસપાસ ચારે તરફ ઘણું ઘાડુ શિતળ છાયાયુક્ત આ વન હતું. સમજો કે એ તળાવની આસપાસ આ એક આંખાનાં વૃક્ષનો અદ્ભુત-સુંદર, નવન-મનોહર કોટ હતો. પરમ સુખકર વસન્તનો સોભાયમાન સમય હતો. નવીન કુમળાં પાંદડાંથી વૃક્ષ પશ્ચિત થઈ રહ્યાં હતાં. આત્ર વનથી થોડેક દોરે એક સાધારણ જંગલ હતું, જેમાં સારાં સારાં મિષ્ટ ફળ ફુલથી લચી રહેલાં અનેક વૃક્ષો ભૂખથી પિડાતા આત્માઓને દુધા તૃપ્તિ કરી જવા એલાં ખાતાં ખાતાં અપૂર્વ સ્નેહભર્યું સ્વાગત કરી રહ્યાં હતાં. નવાખના સૈનિકોએ તે સ્થળે જઈ ફળ, મૂળ ભક્ષણ કરી કેટલોક સમય ત્યાં વિશ્રાન્તિ કરી. પાણી પણ દૂર નહોતું. ખોરાક, અને પાણીથી તેમના શરીરમાં કંઈક નવીન જળ સંચાર થયો. તેઓ ખુદા તાલાનો મન ભરીને એશાન માનવા લાગ્યા. ઘણા દિવસના કોક કોક ખૂખજ ભૂખ્યા સૈનિકોએ તો વગર વિચારે આંખ સરખી ઉંચી કર્યા સિવાય ફળ આરોગ્યા કર્યા, અને ઉપરથી ઘડો દોઢ ઘડો પાણી પીધું ! કમનસિખ આત્માને-કેટલાકને આશરો અદ્યો અને એક અકરાંતિયો અક્લહિન સૈનિક તો લાંબો થઈને સૂતો તે સૂતોજ રહ્યો ! તુલુ-ભક્ષણ, જળ-પાન અને જમીનપર સારી રીતે આજોટવાથી અવાચક પ્રાણી-ખિચારાં ઘોડાં ઓતો થાક પણ દૂર થયો.

ઉપરોક્ત સ્થળનો ક્ષણિક વિશ્રામ પણ સર્વને સ્વર્ગીય સુખાનુભવ તુલ્ય થઈ પડ્યો.

પડવિંશ પરિચ્છેદ.

અણચિન્તયું યુદ્ધ.

ખ જ એકત્ર કરવાને મોગલોએ સન્ધિનું કહેલું મોકલ્યું છે; પરન્તુ ખરું જોતાં તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સન્ધિ કરવાનો નથી. તેમની વાક્ય-ચાતુરી અને વિશ્વાસઘાતથી મરાઠાઓ ઘણા સારી રીતે જાણીતા છે. મોગલ સેનાપતિઓએ મરાઠા સૈનિકો સાથે મળી જવું એ પણ ખરું પૂછાવે તો એક પ્રકારનો ગુપ્ત પ્રપચજ છે. થોડોક વખત કંઈક ગુલાંટ ખવરાવવાનો વિચાર હશે. ખોરાક તેમજ લડાઈના કેટલાક સામાનને માટે જે લોડેસ્વાર ગુપ્ત રૂપે મુશિંદાખાદ ગયા હતા, તે સર્વ વૃતાન્ત પણ ભાસ્કર પહિંદત ઘણી સારી રીતે જાણે છે. એ હકિકત પણ પૂરેપૂરી તેમને કાને આવી છે. દગાખાજ શત્રુઓના વચન પર વિશ્વાસ કરવો એ કેવળ મૂર્ખ મનુષ્યોનું કામ હતું. સન્ધિનું કહેલું મોકલાવીને વિશ્વાસઘાત કરી મોગલ-સૈન્ય જ્યારે રાતો રાત રવાના થવા લાગ્યું; ત્યારે સઘળા મરાઠા સૈનિકોના અંતઃકરણમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ. સંશય આવતાંની સાથેજ, તેઓએ લડાઈ કરવાને માટે કુચ કરવાનો એકદમ આરંભ કર્યો. એ સમયે મોગલો એક વિસ્તીર્ણ-સપાટ-મેદાનમાં પડ્યા હતા. મરાઠા સૈનિકોએ એજ મેદાનની પાસે વટ-વૃક્ષ સાથે તોપો ગોઠવી, તુર્ક સૈનિકો પર તોપનો મારો શરૂ કર્યો. એ વખતે મોગલો અશક્ત હતા. ફળ-મૂળનો જુસ્સો શરીરમાંથી ગયો નહોતો. મુસ્તફાખાં, સર્દારખાં, સમશીરખાં એ ત્રણે સેનાપતિઓએ ત્રણ દુકડીઓ લઈ ત્રણે તરફથી મરાઠાઓ પર આક્રમણ કર્યું. આવી રીતે ઘોર અંધારી રાત્રિમાં, ઉભય પક્ષમાં ભારે યુદ્ધ થયું. ઘોર અધકારને લીધે તેમને દિશા-અદિશા તેમજ લક્ષ્યા-લક્ષ્યનું કંઈજ જ્ઞાન રહ્યું નહિ. ભયંકર રીતે ઉભય પક્ષમાં શસ્ત્ર-પ્રહાર

થવા લાગ્યા. કોઇ કોઇ ચક્રમ જેવા તો પોતાના સૈનિકોનોજ ઘાણુ વાળવા મંડી ગયા. અધારામાં કેવી રીતે મ્હાડે ત્હાડે સમજણ પડે ! કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓના ઘાયલ થવાથી મરાઠા સૈનિકો સહજ હતાશ થઇ ગયા, તેઓ વિસ્મય પામી ગયા. છેવટે તેમણે કેટલીક ન્હાની હાની ટૂંકડીઓ બનાવી, અને તેમને અનુક્રમે જૂદી પાડી પુનઃ મોગસો પર આક્રમણ કર્યું. ઉભય પક્ષના સૈનિકો પરિશ્રમથી થાકીને ઘોર અધકારમય રાત્રિમાં, બ્રમના માર્યા વારંવાર શૃંખલાબ્રષ્ટ થઇ જતા હતા; પણ કરે શું ? શૃંખલાબ્રષ્ટ થઇને પણ જે હથિઆર ચલાવી ના શકે તો, પરાજય સિવાય કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેમ ન હતું. સૈન્ય સંરક્ષણ કરવા સાડે મરાઠા સૈનિકોએ સમ્મુખ રહી આક્રમણ કરવાનું ત્યજી દઇને, પાછળના ભાગમાં જે ટૂંકડીઓ ગોઠવી દીધી, આથી મોગસોને સૈનિકો પાછા હઠાવાનો યોગ મળ્યો. એઓ યુદ્ધ કરતા કરતા, પાછળ ને પાછળ હઠવા લાગ્યા. આ પ્રકારે આખી રાત અને બીજે દિવસે એક પ્રહર પર્યંત બન્ને લશ્કરમાં યુદ્ધ ચાલુજ રહ્યું. આખર મોગસો નિસ્તેજ થઇને હારવાની અણી પર આવી ગયા. જે બરાબર એક પ્રહર વધારે લડાઇ ચાલુ રહી હોત તો તેમના પરાજયને માટે કંઈ પૂછવું પડે તેમ નહોતું. સમજો કે પરાજય થયો તો ? પણ એ બૂલ્યા:—

“ભૂલે ભલભલા ભૂલે રે, ભાવીનો ભરમ કોથી નવ ખૂલે.”

માનવ જાતિનું શુભ અથવા અશુભ તેના પોતાના અલક્ષિત ભાવથી ઉપસ્થિત થાય છે. કિચાડિયાં નામક સ્થાનમાં, મરાઠાઓને સહસા ભગવતી માગીરથી શ્રી ગંગા માતાનાં દર્શન કરવાનો શુભ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. માતેશ્વરી ગંગાના પુણ્ય પુણ્યોદય સ્પર્શથી મરાઠાઓ આનંદ સાગરમાં તરવા લાગ્યા. માતો કે મહાનંદથી નૃત્ય કરવા લાગ્યા. તેઓએ વિચાર્યું કે: હવે મોગલ સૈનિકો નિસ્તેજ થઇને બેસી ગયા છે. થોડી વાર પછી તેમનો વિનાશ કરી શકાશે; પરંતુ ગંગામાતાનાં દર્શનની પ્રાપ્તિ એ તો મહા સૌભાગ્યની વાત ! પ્રારબ્ધયોગે અત્રે એ મહેશ્વરનાં પવિત્ર દર્શન કરી કૃતાર્થ થયા છીએ; જેથી તેમનું ધ્યાન-સ્થાન કર્યા સિવાય આગળ વધવું એ એક રીતે અધર્મીયરણુ જેવું છે !

નીતિવેત્તાઓનું કથન છે કે, “શત્રુ ગમે તેટલો દુર્બળ કેમ ન હોય, તેની અપેક્ષા કરવી, તેથી બેદરકાર રહેવું એ સર્વાંશે અનુચિત છે. તેમણે એ વિષય પરત્વે એટલું પણ કહ્યું છે કે: “કાર્યની સરવાતથી માંડીને, છેવટ પર્યંત મનુષ્યે સચેત રહેવું એ પરમ શ્રેષ્ઠ છે.” અસ્તુ. મરાઠા સૈનિકો યુદ્ધ પડતું મુકી બંધૂવિ માતનાં પવિત્ર તટપર ત્રિશ્રાન્તિ લેવા લાગ્યા. પેલી તરફ મોગલો પણ ગતિ-શક્તિ-રહિત શત્રુઓને અટકેલા જોઈ સુસ્તી ઉડાડવાને માટે, થાક ઉતારવા ત્યાંજ અડિંગા નાખીને પડ્યા.

સપ્તવિંશ પરિચ્છેદ.

બીષણ યુદ્ધ-એ યુવક કોણ ?

એ એ ક લગ્ન ચારસ સુવિશાળ મેદાનમાં તુર્ક સેનાએ પડાવ કર્યો છે. બીજા પહોર છે. ઘણાજ સખ્ત તાપ પડે છે. આખી રાતની નહેનત. અનેક દિવસથી પેટ ભરીને પૂરું શાન્તિથી અન્ન ખાવા મળ્યું નથી, અને તેમાં વળી સૂર્યનાં પ્રખર અગ્નિ વર્ષાવતાં કિરણો મનુષ્યો અધમ્વા જેવાં થઈ રહ્યાં છે. આની અગાઉજ મરાઠાઓએ આ આસપાસના પ્રદેશમાં ખુબ હુલ્લુ ચલાવીને મરૂભૂમિ સમાન કરી નાખ્યો છે. ખેતરોમાં અનાજનો ઉભો પાક, અને ગામનાં મનુષ્યોનો સઘળો ધનમાલ મરાઠાઓ રૂપી મહાશ્મિના પ્રબલિત કુણ્ડમાં જઈ પડ્યો છે ? જે જે ચીજ મરાઠાઓ સ્વયં પોતાની સાથે ન લઈ જઈ શક્યા, તેને આગ લગાડી સળગાવીને ભસ્મભૂત કરી ગયા છે. ગામ સૂના-સ્મશાનવત્ થઈ ગયાં છે. પોતાનો જીવ લઈ લઈને, બાળ-અવ્યાવાળાં મનુષ્યો ગામમાંથી ઉભે શ્વાસે ફરે ત્યાં જંગલોમાં નાસી ગયાં છે. ઉનાળાના દિવસોમાં ખેતરો પાકથી પરિપૂર્ણ હોય છે, લોકોના ઘરોમાં પણ ધન-ધાન્યની કંઈ કમી નથી હોતી. ઘોડેસ્વાર મરાઠાઓના ઘોડાઓને માટે જ્યાં નજર પડે ત્યાં દાણા-પાણીની ખોટ ન મળે; અને

તેથીજ મરાઠાઓ ઉનાળાના દિવસોમાંજ હુંટ-ફાટ અને લડાઈને માટે ઠેર ઠેર રખડતા રહે છે. હુંટફાટ અને લડાઈને માટે ઉનાળો તેમને સારો સદી ગયો છે !

મરાઠાઓની હુંટ-ફાટ અને ઉપદ્રવથી બચી ગયેલાં જે કંઈ ફળ-મૂળાદિ એકત્રિત કરી શક્યા, તે વડે તેઓ પેટની પૂજા કરવા લાગ્યા. પણ આ અડધાં-પડધાં બાકી રહેલાં ફળ-ફુલ અને ખેતરોમાં બાળી નાંખતાં બચી ગયેલું અર્ધ દર્ધ કાચુકોર અનાજ તે પણ પુરું સર્વને મળી શક્યું નહિ. મ્હોટા મ્હોટા ખાં સાહેબ જે વસ્તુની માત્ર સુગંધ સરખી ન લે તે તેઓ હસ્તે મ્હોંટિ ખાઈ રહ્યા હતા ! કરે શું ?

એક સ્થાન પર લમણે હાથ મુટ્ટી મુસ્તફાખાં વિચાર કરતા બેઠા છે. તેમની પાસે જઈને વિનયપૂર્વક વીર વાદળસિંહે તેમને સલામ કરી.

મુસ્તફાએ પુછ્યું: “ કેમ વાદળસિંહ ! શા સમાચાર છે ? ”

વાદળસિંહ: “ ખાં સાહેબ ! તકલિફ માફ કરશો. હું આપને સલાહ આપવા નથી આવ્યો. આપ તો પૂર્ણ અનુભવિ અને વૃદ્ધ આદમી છો, અને આપ સમક્ષ હું તો હજી કાચી ઉમ્મરનો એક નાદાન બાળક છું. કહો, હું આપને કેવી રીતે કોઈ પણ પ્રકારની સલાહ આપી શકું ? ઠીક, તો હું આપને સહજ પૂછું છું કે, અમે આમને આમ ક્યાં સુધી બીખ માગતા ફરીશું ? અમારે ક્યાં સુધી આમ બીખ માગ્યા કરવી ? હજી ક્યાં સુધી નાસતા મ્હોં સંતાડતા રરવાના ? કેટલાક દિવસથી દુખનો અમારા મ્હોંમાંથી રોટલી સરખી ખુંચાવીને લઈ જશે, અને બીકના માર્યા, ડરકણની માફક અમે નાહા જઈશું ! ધણી વખાણવા જેવી બાબત છે ! ઠીક જ્યારે મરવું એ નિશ્ચય છે. જ્યારે કોઈ ને કોઈ દિવસ અમે કાળના કોળીયા થવાનાજ છીએ. અમને કાળ છોડે એમ નથી, ત્યારે આવોને. હાથમાં તલવારો પકડી પકડીને શત્રુઓ સાથે લડતાં વીરોચિત મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરીએ-વીરને મ્હોંતે મરીએ. નાસી નાસીને આખર ભૂખ અને તરસના માર્યા આમ ક્યાં સુધી દુખનોને જવા દઈશું ? સમર સુધાનો અહોનિશ આસ્વાદ લેનારા યુદ્ધ-પ્રેમી વીરો તે કદી ભૂખથી નાસીપાસ થતા હશે કે ? આપજ જરી સમજવો કે શું એ કાર્ય

અમને લાયક છે ? ખરું પુછાવો તો શરમ છે આપણી ડરકણ વીર્યહિન સેનાને ! કહો, આપ કંઈ આગ્રા ફરમાવી શકો છો કે ? ”

વાદળસિંહની વીર ગર્જના સાંભળીને મુસ્તફાખાં તો મ્હોં વિકાસીને ઘડીભર તેના સ્થાને ચૂપચાપ તાકી તાકીને જોઈજ રહ્યો. સમશીરખાં, સર્દારખાં, આદિ સેના નાયકોને બોલાવીને તેમના ઉપર અગ્નિ વર્ષાવતી રાત્રી આંખે જોઈજ રહ્યો. પુનઃ ગુરસે થઇને તેમને કહેવા લાગ્યો : “ ભાઈઓ ! સાંભળો, આ હિન્દુ વીર મન્સખદાર શું કહી રહ્યો છે ? અફસોસ ! અલ્લાહ અકબર ! સમજો અનેક વખત ઘિકાર છે ! અમારા મુસલમાન નામને પણ લજ્જવીએ છીએ ! અમે મુસલમાન કુળના કંટકજ છીએ ! કાબૂલના કલંકરૂપ છીએ ! અમારામાં બળજ નથી. જુમ્મામસજીદમાં અમે લોકોએ માત્ર બીજા બતાવવાની નમાજ પઢી ! હિન્દુ શત્રુઓ અમારી પાછળ પડ્યા છે, અને અમે લોકો પગમાં પુછડીઓ ધાલી નાસતા જઈએ છીએ ! નવાબ સાહેબે અમારા લોકોનું નિરર્થક પાલણુ પોષણ કર્યું. અમે મુશિંદાબાદમાં જઈને શું મ્હોં બતાવીશું ? કાબૂલના વતનીઓ અમને શું કહશે ? એઓ અમારી તરફ કેવી દ્રષ્ટિથી જોશે ? હવે વિલંબની જરૂર નથી. આવો, પોતપોતાની તલવારો મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી કાઢીને, ગણી ગણીને હિન્દુ મરાઠાઓને કતલ કરી તેમને યમ સુધીનો માર્ગ બતાવીએ. ”

ઉપર મુજબની હકિકત સાંભળીને સર્વ સેનાપતિ ખૂબ ગુસ્સાના આવેશમાં આવી ગયા. “ દીન દીન ” નો પોકાર કરતાં હળાર હળાર તુર્ક નગ્ન તલવારો લઇને જોતજોતામાં ઉછળી પડ્યા.

આ તરફ સમર વિજયી મરાઠાઓ અત્યાનંદમાં મસ્ત બની ગયા છે. માતો કે દીવાના જેવા બની ગયા છે. તુર્ક ફોજ ફના ફાતિયા થઇને નાસી ગઇ છે. કોઇ મેદાનમાં જઈને, બૂખ તરસથી અધમુઘ થઇ રહેલી કોણ જાણે ક્યાંએ આજોટતી પડી હશે ! એનાં તો હવે ડોઢલાં પૂરેપૂરાં બેસી ગયાં. હવે સાયંકાળને વખતે અહીંથી ઉપડી તેમનો ફેંસલો કરી નાખીશું ; પછી ફરીથી દગાબાજ મોગલો પોતાનું માથું ઉચું કરી શકશે નહિ. મહદ પુણ્ય પ્રતાપે અંગા મૈયાનાં દર્શન પ્રાપ્ત થયાં છે. ઘણે દિવસે આનંદપૂર્વક સ્નાન સંધ્યા,

પૂજન વંદન કરવાનો શુભ અવસર હાથ આવ્યો છે. બહા, એને કેમ બ્યથે જવા દેવાય ? માતેશ્વરી ભાગીરથીમાં સ્નાન કરવાથી અનેક જન્મ જન્મ-તરનાં પાપ નષ્ટ થશે, એવો વિચાર કરતા મરાઠાઓ નિશ્ચિત ચિત્તે સ્નાન પૂજનમાં નિમગ્ન છે. કોઇ, હરહર મહાદેવ ! કોઇ ગંગેહર ! કોઇ જય નર્મદેનો ઉચ્ચાર કરતા. કોઇ કોઇ મૃતિકાની શિવમૂર્તિ બનાવી રહ્યા છે. કોઇ

ગંગા તરંગ રમણીય જટા કલાપં,

ગૌરી નિરન્તર વિભૂષિત વામભાગમ્ ।

નો સુમધુર સ્વરવડે પાઠ કરી રહ્યા છે, કોઇ ભગવાન ભાષ્યકાર શંકરાવતાર ભગવાન શંકરાચાર્ય રચિત નર્મદાષ્ટકતું મુક્ત કંઠે સ્તુતિ ગાન કરી રહ્યા છે. “ નમામિ દેવી નર્મદે ” એ પુનિત નાદ ગર્જના તો એ શાન્ત પ્રદેશમાં ઘણોજ કર્ણ પ્રિય લાગે છે. કોઇ કણ્ઠ પર્યંત ગંગા ધારામાં સ્વચ્છ શરીરે, પવિત્ર હૃદયથી “ ગંગા સ્તવન ” કરતા સાથે સાથે ‘ દેહ અને આત્મા ’ ઉભયની પવિત્રતા સંપાદન કરવામાં નિયુક્ત છે. કોઇ ભગવાન સૂર્યનારાયણને અર્ધ્ય-પ્રદાન કરી રહ્યા છે. કોઇ ભક્તિ-યુક્ત ચિત્તે પ્રણામ કરી રહ્યા છે. કેટલા-એક નવયુવક મરાઠાઓ ગંગાના અગાધ જળ-પ્રવાહમાં તરી રહ્યા છે. કોઇ કોઇ પાણીમાં ડૂબકી મારીને એક બીજને પકડવાની રમત રમી રહ્યા છે.

ગાડે ગાડાં ભરીને લોટ, તેટલોજ ગોળ, સેંકડો મણુ ધી, હજારો ગાડાં દાળ-ચોખા, ચયેષ્ટ માલ-મસાલો આજ મરાઠાઓને હાથ આવ્યો છે. કેટલાય દિવસ પર્યંત કંઈ ખાવા કરવાનું બરાબર ઠેકાણું નહોતું; આજ મરાઠા સેન્ય આ સમ્પત્તિ ઉપયુક્ત ભોજન સામગ્રી નજર સમક્ષ જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થઈ રહ્યા છે. આજ અનુપમ આનંદનો દિવસ છે ! તીર્થ-ક્ષેત્રમાં સ્નાન અને વળી ઇચ્છાનુસાર ઉત્તમ ભોજન સોતું અને સુગંધ, મુક્તિ અને તૃપ્તિની સમાન પ્રાપ્ત !

સમજો કે બીજી બાજુ શત્રુનો નાશ થયો, એ પણ ઠીક નિરાંત છે. ખૂબ ધન-માલ હાથ આવ્યો છે. મરાઠાઓના નસિબની તો બલિહારી છે. તેમના સૌભાગ્યની તે શી વાત ! સત્ય છે, સારા દિવસોમાં-ઉત્કર્ષના દિવસોમાં-ચારે બાજુથી સુખ-સમૃદ્ધ આવીને એક પછી એક એકઠાં થાય છે.

એવા શાન્તિદાયક સુસમયમાં લડા-ઝમડી અને નાસ ભાગની વાત કોને યાદ આવે ?

જુવો તો ખરા, અઘાપિ સુધી પૂજન-કાર્ય સમાપ્ત થયું નથી. સિપાહી લોકોએ પોતાનાં કપડાં લત્તાં, અને હથિયાર આદિ જ્યાં ત્યાં નાંખી મુક્યાં છે. “ હર હર મહાદેવ ” “ જય ગંગે ” ના આનંદ-ધ્વનિ કરતા સૈનિકોનાં ટોળે ટોળાં ગંગાના ગર્ભમાં ડિતરી રહ્યાં છે, સરિતા સ્નાન કરી રહ્યાં છે.

આમ જુવો, કોઈ રોટલી કરી રહ્યું છે, કોઈની દાળ ચઢી રહી છે, કોઈ ભાતના એ ચાર દાણા કાઢી કડઝીમાં લઈ ચાંપી રહ્યા છે-ચઢ્યા ના ચઢ્યાની પરીક્ષા કરી રહ્યા છે, કોઈ શાક સમારી રહ્યું છે, કોઈ અધિરા-અભાગીયા જીવ તો ચઢ ચૂક્યા ખાઉ કરતા લોહી ઉપરથી રોટલી લઈનેજ ખરા-ખર પેટની પૂજા કરી રહ્યા છે, કોઈ વળી સંગીતના ગાન-તાનમાંજ મસ્ત છે. એ ચાર જણ પડ્યા પડ્યા ગદા રાત્રિની મારકાપની કથાજ કહી રહ્યા છે. એકે કહ્યું : “ ભાઈ ! પણ મહેં કેટલાય મોગલોને કચ્ચર ઘાણ વાળી નાંખ્યો છે. ” સાંભળનારે કહ્યું : “ હું શું કહું ! મહેં ખરાખર ગણી ગણીને લગભગ સત્તાવીસ મોગલોને યમરાજના દરવાજામાં પહોંચતા કર્યા છે. તેમની દાઢિયો પકડી પકડીને કેળના ઝાડની માફક કાપતાં, તેમને “ હિંદુ હત્યા ” તો ખૂબ સ્વાદ ચખાડ્યો છે ! ”

મોહટા મોહટા સેનાપતિ બિસ્તરા પાથરી પાથરીને બેઠકાર પડ્યા છે. કોઈ ખર્ચનું બજેટ બનાવવામાં મથાગુલ બન્યા છે. અમારા ડાક્ટર સાહેબો-કોઈ ધવાયેલા સૈનિકોને મલમ-પટા લગાવવામાં રોકાયા છે-દવા-દારૂ કરી રહ્યા છે. “ વૈદ્યો નારાયણો હરિ । ” એકાએક “ તુર્કે આવી પહોંચ્યા, તુર્કે આવી પહોંચ્યા ” ના પોકારથી મરાડા સૈન્યમાં મહા ગભરાટ મચી ગયો. લગભગ પંદર હજાર તુર્કે સ્વાર નાગી તરવારો સહિત જોત જોતામાં આવી પહોંચ્યા. સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણોને લઈને તેમની તરવારો કાળની જીભ સમાન “ ઝમક ઝમક ” થઈ રહી છે. કંઈ નિયમ નથી, અન્ય નિશ્ચય પણ નથી, માત્ર મારવા યા મરવું એજ નિશ્ચય કરીને મોગલ ઘોડેસ્વાર મરાડાઓપર તૂટી પડ્યા છે. આવા સમયે મોગલો આવીને હુમલો કરશે,

એ આખતની મરાઠાઓને સ્વપ્ને પણ શંકા નહોતી. નહિ તો આમ પડ્યા રહે કે ? સધળા નિશ્ચિંત હતા, શત્રુઓ અણુચિન્તવ્યા આવતા કે કાપા-કાપ કરી રહ્યા છે. જમીન પરથી લઇને હાથમાં તરવાર પકડવી એટલે પણ અવકાશ નથી. મરાઠાઓ જ્યાં જે હાલતમાં હતા, ત્યાંથી તે અવસ્થાએ જીવ લઇને નાહા. કોઇ નદીમાંથી બહાર નિકળીને ભીંજાયેલે કપડે મુઠીઓ વાળીને નાહા જાય છે. કોઇ હાથમાં રોટલી પકડી મ્હોંમાં મુકી રહ્યું છે. કોઇ દાળનો સબડકો લઇ રહ્યું છે. કોઇ ધર્મ-પ્રાણુ આત્માને એંડા હાથે મોગલોને અથડાઇને નાસવું પડે છે. કોઈ પૂજા પડતી મુકીને પલાયન કરી રહ્યું છે. કોઇના હાથમાંની “ મૃત્તિકા-શંકર ” ની મૂર્તિ પડી ગઇ છે, અને તેની પરવાહ રાખ્યા શિવાય પ્રાણુ-ભયથી નાસી ગયા છે. પોતાનાં કપડાં પહેરવાનો યા તરવાર શોધવાનો પણ સમય નથીને ! ”

“ દીન-દીન ” કહેતા તુર્ક જે અપાટમાં આવ્યા તેને કાપી રહ્યા છે. ભયના માર્યા મરાઠાઓ મુખથી એક શબ્દોચ્ચાર કરી શકતા નથી. જેમ તેમ કરીને જ્યાં ત્યાં નાહા જાય છે. ઘણાએક મરાઠાઓ શત્રુઓને હાથે માર્યા જવાના ભયથી પોતાને હાથેજ ગંગા મૈયાની ગોદમાં અનન્ત કાળની શાન્તિ મેળવી રહ્યા છે. બલા બિચારા નદીમાં ડુબીને મરી ગયા છે. મ્હોટા મ્હોટા સેનાપતિઓ પણ આવા સમયે પોતાના સૈન્યને કેવી રીતે મંભાળી શકે ? પોતે બચી ગયા, એજ ઠીકને, નહિતો ક્યારનો ઘડો લાડવો ન થઈ ગયો હોય કે ?

મહિષરેખાના રણક્ષેત્રમાં મોગલો પાસેથી, મરાઠાઓએ જેટલો માલ મેળવ્યો હતો, તેનો બદલો ચક્રવર્ત્તિ બાજુ સાથે શત્રુઓએ પૂરેપૂરો ચૂકાવી લીધો છે. તેમને બાજુ બાજુ સાથે મુડી મળી તેથી વળી અધિક આનંદ ક્યો હોય ? લૂંટમાં હાથ આવેલો સધળો માલ, ધન-ધાન્ય જે સધળું તે સધળાની દરકાર રાખ્યા વગર મરાઠાઓ મ્હોતની ખીકે મન ફાવે ત્યાં રસ્તો માપી ગયા. મેળવેલા માલ સાથે માથાનું મ્હોતું પણ ગુમાવી બેસવાનો સમય આવ્યો. જે પ્રમાણે મરાઠાઓ છૂટા-છવાયા નાહા જતા હતા, તે પર લક્ષ્ય આપી જે મોગલ સૈન્ય તેમની પાછળ પડ્યું હોત તો તેમની પૂરી રેવડી થઇ જત; પરંતુ તુર્ક સેના પણ કેટલાક સમયથી નાસ-ભાગ-

ને લીધે થાકીને લોથ-પોથ થઈ ગઈ હતી. તેમનામાં એટલું બળ પણ નહોતું, અને હવે તેમને તેઓનો પીછો પકડવાની પરવાહ પણ ભાગ્યેજ હતી. પાછા ખાં સાહેબો ને ! કલ દેખા જાયગા-ખૂદા બેજેગા. ઔર ક્યા ?

મોગલોએ જોયું કે: દાળ, ભાત, રોટલી, શાક, સધળું તૈયાર છે. કોક કોક શોખિન મરાઠાએ તો સરસ પકવાન જેવો મિષ્ટ ખોરાક તૈયાર કરી થાળીમાં પિરસી રાખ્યો હતો. વાર હતી માત્ર આરોગવાની; પણ એટલામાં નસિબ આગળ ફરી વળ્યું. ભૂખને લીધે મોગલોના જીવ ઉડી જવાની તૈયારીમાં હતા, પણ હવે તે ક્યાં ? અલ્લાહ માલિક, ખુદા દેને વાલા, અબ દોસ્ત ! દેરી ક્યોં ? થોડાપરથી ઝટપટ ઉતરી ઉતરીને, માથા-પરની પાઘડી ફેંટા, ટોપી, જે કંઈ હતું તે ઉતારી ઉતારીને, પાંચ પાંચ, દશ દશ જણ ભેગા બેસી ગયા; બાદ “બીસમિલ્લાહ રહમાન ઉલ્લ રહીમ” મન્ત્ર-પાઠ પૂર્વક નાસ્તા નામક કાર્યનો આરંભ થઈ ગયો ! તુર્ક ફોજની સાથે આગેવાની ભાગ ભજવતો મન્સુબદાર “વાદળસિંહ ” આવ્યો હતો. તેણે આનંદ અને કિસાદ પૂર્વક શત્રુઓનો સંહાર કરતાં, મરાઠા લશ્કરના એક યુવકને તાસતાં જોયો. તે યુવકની આકૃતિ જોયા બાદ, એ પુનઃ હથિયાર ધારણ કરી શક્યો નહિ. મોગલો આ તરફ આનંદ-કિસવમાં મગ્ન થયા, પરંતુ વાદળસિંહ ગંગા તટપર જઈને છાનોમાનો બેસી ગયો. તે અત્યંત નારાજ-વ્યાકુળ બની ગયો ! તેના ચહેરાપર સંપૂર્ણ કિદાસી છવાઈ ગઈ.

તો, એ યુવક કોણ-શત્રુ કે મિત્ર ?

અષ્ટાવિંશ પરિચ્છેદ.

કાટોયામાં નવાળ.

ન વાળ અલીવર્દીખાં એક મહાન ચાલાક પુરુષ હતા. એ સારી રીતે સમજી શક્યા છે કે, મહેં મરાઠાઓપર જે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, તે બળ-પરાક્રમ વડે નહિ, પણ માત્ર દૈવયોગજ છે. જો મરાઠાઓ

કદી યદ કિંચિત્ સાવધાન રહ્યા હોત તો જીતની આશા નહોતી-સફળતા પ્રાપ્ત થવી એ તદ્દન અસંભવિત હતું. ગમે તેમ હો, “ ઉમાડિયા ” સૈન્યને માટે વિશ્રાન્તિ લાયક સ્થાન નથી. આ સ્થળે નિરાતિ ખેંચી રહેવું, એ હાથે કરીને મૃત્યુને આમંત્રણ કરવા જેવું છે. એવો વિચાર કરી બીજે દિવસે સહવારે નવાખ સાહેબે પોતાનું સઘળું સૈન્ય કાટોયા નામક સ્થાન તરફ રવાના કરી દીધું, અને પોતે પણ તે તરફ કુચ કરી; પરંતુ તેમની એ યાત્રા પણ કુશળતાપૂર્વક પૂરી થઈ શકી નહિ. મરાઠાઓ ગંગા તટ પરથી નાસીને લગભગ ચાર ગાઉ જેટલે દૂર જઈ થાક ખાવા લાગ્યા છે. મોગલોએ તેમની પાઠ પૂજા અને ભોજન વિશ્રામને સમયે તેમનું જેવું અપમાન કર્યું હતું, તે કંઈ તેઓ જરીકે ભૂલી જાય તેવા નહોતા-વીર મરાઠાઓ એ અપમાન કોઈ કાળે સહન કરી શકે તેમ નહોતું. મરાઠા સેનાપતિઓ ન્હાની ન્હાની ટૂંક-ડીઓ કરી “ નવાખ ” પર આક્રમણ કરવાને માટે રવાના થયા, અને બરાબર મોખ તાકીને તેમણે નવાખ પર આક્રમણ કર્યું. રસ્તામાં અનેક સ્થળે ન્હાનાં ન્હાનાં યુદ્ધ થયાં; પણ એ લડાઈઓથી કોઈ પક્ષની કંઈ અધિક હાનિ થઈ નહિ; કેમકે મરાઠા સાનિધ્ય રહીને યુદ્ધ નહિ કરતાં ખૂબ ચાલાકી ભરેલી રીતે અમૂક એક બાજુએ રહીને લડતા હતા. તેમના યુદ્ધ કરવાનો કંઈ નિયમ નહોતો. શત્રુની સૈન્ય-શ્રેણીમાં જે સ્થાન તેમને સહજ દુર્બળ જણાતું, તેજ જગો પર તેઓ તુરતજ અચાનક આક્રમણ કરતા. શત્રુઓની વ્યૂહ રચના અવ્યવસ્થિત થઈ જતી, અને તેઓ વિખેરાઈ જતા. જે શત્રુઓ તે સ્થળે કદાચ સામટા એકઠા થઈ જતા તો, મરાઠા ટૂંકડી પાછી સરકી જતી. અસ્તુ, આવી રીતે કુમળા-ન્હાનાં ન્હાનાં યુદ્ધ કરતા કરતા નવાખ સાહેબ મહા મહેનતે “ કાટોયા ” પહોંચ્યા!

દિવસ અને રાત્રિની માફક મનુષ્યને સુખ અને દુઃખ ઉભય પ્રસંગે-સમયે સમયે ભોગવવાં પડે છે. નિરવચ્છિન્ન દુઃખ વિધાતાએ મનુષ્યના ભાગ્યમાં નથી લખ્યું. વિપદ અવસ્થામાં રહેવું, એ કોને બહાલું હોય? દુઃખી અવસ્થા ભોગવવી એ કોને પ્રિય હોય? સંસારમાં પ્રાણી માત્ર દુઃખ શુદ્ધથી થયેલી જાય છે, સુખની અભિલાષા એ મનુષ્ય જાતિનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. કોણ સુખની ઇચ્છા નથી રાખતું? એમ છતાંય મનુષ્યો અનેક વખત દુઃખી

દુઃખી થઇ જાય છે. એ અન્ય કંઈજ નહિ પણ વિશ્વ-વિધાતાનું દુર્લ્લેધનીય વિધાન છે. ક્રાન્સના અધિશ્વર મહાવીર નેપોલિયને કહ્યું છે કે:—“ હે, મનુષ્ય ! તું ચિર સુખી છે વા ચિર દુઃખી છે, એ વાત તારા જીવન કાળમાં કહેવાનો તને કંઈ જ અધિકાર નથી.”

“ નૈષ્ઠૈર્ગચ્છત્યુપરિચ્છ દશાચક્ર નૈમિ ક્રમેણ. ”

સૃષ્ટિ કર્તાએ સંસારમાં સુખ-દુઃખની દિવસ અને રાત્રિ જેવી અપૂર્વ જોડ બનાવી છે. દિવસે ચારે દિશામાં જેવી રીતે પ્રકાશ છે-ધર-ખહાર ઝાક-ખહાડ જ્યાં જીવો ત્યાં ચૈતન્ય પ્રેરક પ્રકાશજ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, તે પ્રમાણે રાતને વખતે સર્વ સ્થળે અધકારનુંજ આધિપત્ય હોય છે.

નવાખે ઘણી વિટંબના ભોગવી-ઘણું સહન કર્યું હવે તેમના ભાગ્ય-ચંદ્રના પરિવર્તનનો સુસમય આવી પહોંચ્યો છે. “ કાટોયા ” માં પહોંચ્યા બાદ નવાખ સાહેબે પૂરો દમ પણ દીધો-જીવને કંઈક ટાઢકજ ત્યારે વળી. “કાટોયા” એ યુદ્ધને માટે, વ્યૂહ રચનાને માટે ઘણુંજ અનુકૂળ સ્થાન છે. “ અજય ” અને “ ભાગીરથી ” જેડ નદીઓ ચારે બાજુએ ખાઇની માફક ઘેરાયેલી છે. ત્યાં એકાએક શત્રુ આક્રમણનો સંભવ-ભય કંઈક ઓછો રહે છે. એ કિતમ અને સુરક્ષિત સ્થાન છે. દરેક વાતની અનુકૂળતા છે. જે જોઈએ તે સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. ત્યાં પહોંચતાંની સાથે નવાખ સાહેબની નજર સમિપ ભાત ભાતના ખાધ પદાર્થોનાં ગાડાંની ડટ્ટ જમી ગઇ છે. દાળ, ચોખા, લોટ, કેળાં, ઘી, ગોળ, લસણ, મશાલો, લાકડાં, એ સર્વનો દગલો થઇ ગયો. ધાન્યનો વરસાદ વરસી રહ્યો. કેટલીક અપ્રાપ્ય વસ્તુઓને જોતાં જ માત્ર ખાં સાહેબોના મ્હોંમાંથી લાળ છુટવા માંડી. ખુશી થતા મોમલ સૈનિકો આનંદ સાગરમાં સ્નાન કરવા લાગ્યા. તેમના અંતરાત્મા ખુશી થતા તૃપ્ત કરવા લાગ્યા. જેને જે ચીજ જોઈએ તેની ખુમરાણ મચી ગઇ. ઘી લાવો, ગોળ લાવો, લોટ લાવો, એવો મહા શોરખકાર થઇ રહ્યો.

નવાખ સાહેબનો રસાલો આવી પહોંચવાનો છે, તેથી સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવાને આગળથી હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો, અને તેથીજ આસપાસના જમીનદાર ભૌકો અનાજનાં ગાડે ગાડાં ભરીને નવાખ સાહેબને

નજરાણું કરવા-સલામ ભરવા આવ્યા હતા.

નવાળ સાહેબે જોયું કે હવે કોઈ વાતની હરકત નથી. આક્રમણનો પણ ડર નથી. સૈનિકો પણ સર્વ ખુશ મિનનજમાં છે. એ પણ એક મહા સતોષની વાત છે. તેમના ભાગ્ય બળે આજ અદળક ખોરાક પણ તેમને પ્રાપ્ત થયો છે. તેમની ઘણા દિવસની ભૂખની આગ હવે સંપૂર્ણ રીતે ઓલવાશે. પેટમાં જ્ઠેંત જ્ઠેંતના ખાડા પડી ગયા હોય ત્યાં લડવાનું ક્યાંથી સૂજે ? વિદ્વાનોએ સત્ય કહ્યું છે કે:—

“ ક્ષુધાતુરાણાસ્ ન બલં ન તેજઃ ”

પણ હવે તો સારી રીતે માલ-મશાલો મળ્યો એટલે પછી પૂછવું જાયું ? ઘણા દિવસનો થાક-ભૂખ મટાડીને, હવે પુનઃ પૂર્ણ જીવસાથી લડવાને માટે મોગલ સૈનિકો તૈયાર થઈ ગયા. હવે તો તેમણે જીવ સડે લડવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. અત્યારે તેઓ પૂર્ણ જોસમાં આવી ગયા છે. આ સમયે લડવાની સોળેસોળ આની હિંમત તેમનામાં આવી હોય તેમ પ્રતિત થાય છે. વખતો વખતની હાર, અને નાસાનાસીથી તેમજ ભૂખ તરસથી જે સૈનિકો હેરાન થઈને ઉદાસ અને મુડદાલ જેવા થઈ ગયા હતા, તેઓ બહાદુરીથી મૂંઝપર તાવ દેવા લાગ્યા છે. એમાં એમનો વાંક નથી, તેમને અભિમાની-ગર્વિષ્ટ કહેવાનું કારણ નથી. કારણ એ તો “ સમયની બલિહારી ” છે !

સેનાપતિ મીરજશર દશહજાર ઘોડેસ્વારની ફોજ સહિત મુશિંદાબાદથી રવાના થઈ ચૂક્યાના સમાચાર નવાળ અલીવર્દીખાંના સાંભળવામાં આવ્યા છે. નવાળ સાહેબના આનંદની હવે કંઈ અવધી નથી. મરાઠાઓ પાસેથી મેળવેલો દારૂ-ગોળો અને અન્ય સરસામાન એ કંઈ તેમને નવો તો મળ્યોજ નથી, પરંતુ પોતાનો ઠેર ઠેર ગુમાવેલો માલ આ એક વિજય પ્રસંગે તેમને પાછો હાથ આવ્યો છે તેથી તેઓ અંતરમાં ખૂબ હરખાઈ રહ્યા છે. ગુમાવેલું મેળવવું એ પણ કંઈ છોકરાંની રમત નથી ! નવું પ્રાપ્ત કરતાં જે પરિશ્રમ વેઠવો પડે છે, તેથી અધિક પરિશ્રમ ગુમાવેલું પાછું મેળવતાં સહન કરવો પડે છે. એ યુદ્ધ પ્રસંગ અનુભવી લેવા જેવા નથી, તેની તો સાંભળવામાંજ લિજ્જત રહે છે. મિત્ર રાજ્યોની બહાદુરી અને જર્મનોની ખુવારી પેપરોમ

વાંચવામાંજ પૂરો રસ છે, બાકી એ બહાદૂરી-ખૂવારી નજરે જોવામાં પ્રસંગ આવે તો આંખના ડોળા પણ બહાર નિકળી પડે !—બહેત કાળજી ખસી જાય ! મમે તેમ પણ દેશ, ધર્મ અને નીતિને માટે સર્વસ્વ વિસર્જન કરતા સમર-પ્રેમી શૂરવીરોને અનેક ધન્યવાદ છે. સ્વાર્થની મારામારી તો સંસારમાં જ્યાં ત્યાં જોઈએ છીએ પણ દુર્મળને સહાય કરવાના પરમાર્થ કાર્યમાં ભાગ લેવા રણ યુદ્ધમાં યાહોમ કરીને પડનાર મીત્ર રાજ્યોની બલિહારી છે. અમારા નવાજ અલીવર્દીખાંના સમયનાં યુદ્ધ અને વર્તમાન યુદ્ધમાં આકાશ જમીનનો તફાવત છે. કારણ કે એ ભૂત કાળના અને પ્રસ્તુત યુદ્ધના હેતુજ જુદા છે. યુદ્ધ પ્રસંગે હારવું, જીતવું, મરવું, જીવવું, ખોવું, મેળવવું એતો સ્વાભાવિક નિયમ છે અને તે મુજબ કદાચ કેટલોક સામાન મરાઠાઓનો પણ નવાખી સૈન્યને હાથ આવ્યો હોય તો તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથીજ. કમળા, કમળી, ટંદુ, તમંચા કંઈ ને કંઈ હાથતો આવ્યુંજ હશે.

વ્યાજ સાથે મુડી મળી ગઈ છે. આજ નવાજ સાહેબની ખુશાલીનો કંઈ પાર નથી. શત્રુનો નાશ અને પોતાનો અબ્યુદય જોઈ આનન્દિત થવું. એ માનવ જાતિનો નૈમર્ગિક ધર્મ છે. અને તે સૂત્ર મુજબ આજે મોગલ સૈન્ય મહા આનંદમાં મસ્ત છે.

ઉનત્રિંશ પરિચ્છેદ.

આક્ષેપ અને આશ્વાસન.

*****
* મ *
*****

રાઠાઓ ભયને લીધે અસ્થિર થઈ રહ્યા છે. ભાસ્કર પહિંડત ગાલપર હાથ ટેકવી ભારે ચિન્તામાં દૂખી ગયા છે. એમના મનથી એમ ને એમજ થઈ ગયું છે કે: “ હાય, આ થઈ શું ગયું ? પકડતાં પકડતાં શત્રુઓ હાથમાં આવેલા છટકી ગયા, એ પણ એક નવાઈનીજ વાત છે ને ! ગમે તેમ પણ નવાજ અલીવર્દીખાં બડો ભાખ્યાણી.

તેની એક લાખથી પણ વધિક સેનાને મહેં ચૂર્ણ કરી નાખી નષ્ટ-બ્રષ્ટ કરી નસાડી મુકી. તેમનાં અન્ન શસ્ત્ર, અને તેમનાજ દારૂ ગોળા દ્વારા મહેં તેમના સૈન્યનો વિનાશ કર્યો. “ આલેશ્વર ”ની “ કુલવાર ” નદીથી લઇને ઠેઠ ભાગીરથી-ગંગાનદીના તટ સુધી તેમને વળાવતો આવ્યો. તેમનો ધન-માલ રાત્ર-રચિલું જે હાથ આવ્યું તે લૂંટી લીધું. લાચાર ! એટલું થતાંય પંજમાં આવેલો શિકાર નાસી છૂટ્યો. આટલી આશા, આટલો ભરોસો, તેમ છતાં મહારે સર્વથી નિરાશ થવું પડ્યું હાય ! એક દિવસમાંજ બધી બાજુ પલટાઇ ગઇ. તાલ બગડી ગયો. હવે તો તેમની પાસે ધન-વાન્યના ઢગલે ઢગલા અને સર્વ, અમારી પાસે જે કંઈ હતું તે સર્વ તેમને હાથ આવી ગયું. હવે ના-છાંની પણ તેમની પાસે કમી ન રહી. મુર્ચિદાબાદથી કેટલીક નવી પટ્ટણુ પણ આવી પહોંચી છે. હવે દરેક દિશામાંથી તેમના નસિબના દરવાજા આપો આપ ઉઘડી ગયા છે. તેમને જ્યાં ફાવે ત્યાં આગળ વધવાના માર્ગ પણ કુદરતે મોકળા કરી આપ્યા છે. જ્યાં ઇચ્છા થશે, જે બાજુ જવાની મરજી હશે તે બાજુ વગર હરકતે બેપરવાહ, ખુશીથી જઈ શકશે. હાય ! મહેં આટલું બધું કષ્ટ સહન કર્યું, આટલી બધી વિપત્તિઓની સ્હામે થયો-તેને ગણકારી નહિ, અને હિમ્મતથી આગળ વધે ગયો, જીવ જતાં પણ શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવામાં આધુપાધુ જોયું નહિ, એ સર્વ ધૂળમાં મળી ગયું; એનું મહેને શું ફળ મળ્યું ? હવે અલીપર્દીની સ્હામે કોણ ટકી શકે એમ છે ? મહારી પાસે તીર કમાન નહિ, દારૂ ગોળો નહિ. રૂપિઆ-નાણું નહિ, તલવાર, ખરજી અને બાલા સરખાં સમર-સાધનો પણ પૂરતાં નથી. એ સઘળી બાબત એક તરફ રહી, મુખ્ય વસ્તુ ખોરાક પણ અમારી પાસે નથી. બધું અનુકૂળ હોય તથાપિ ખાવાનું ન હોય તો આગળ કેવી રીતે વધી શકાય ? તે વગર તો ચાલેજ નહિ. લડવું અને જૂપે મરવું એ ક્યાંથી બને ? નજીકમાં એવું કોઈ ગામ પણ નથી કે લૂટ-ફાટ કરીને પણ ત્યાંથી કંઈ પ્રાપ્ત કરી શકીએ. બંગાળના સૂબાનાં આખાં ગામના ગામ વેરાન જેવાં થઇ પડ્યાં છે. લાહનના ભયંકર મામલાને લીધે પ્રજા ખિચારી ગામ છોડી છોડીને પહાડ અને જંગલોમાં નાસી-ફૂંપાઇ ગઇ છે. મહારા શરવીર સિપાહિઓના મહેરા

પણુ સેવાઈ ગયા છે. આજ તેઓ નારાજ અને ઉદાશ જણાય છે. તેમનો પણ શો દોષ? કેટલા માસ વીતી ગયા, પગારમાં તેમને એક પૈ સરખી મળી નથી. દોડતાં-નાસતાં બિચારા થાકીને હેરાન થઈ ગયા છે. હવે હું તેમને સમજાવી પણ કેવી રીતે શકું? મુસ્તફા, મીરજાદર સર્વને મહેં પરાજીત કર્યા હતા. પણ એ બેવકૂફ હિન્દુ મન્સખદાર કોણ? તેનું તો મહેં પણ નામ નહોતું સાંભળ્યું. એજ નરાધમ, એજ પાખણ્ડી, મહારા વિજય પ્રયત્નમાં ખસેલ પહોંચાડનાર છે. જો એ કોઈ નવો હિન્દુ મન્સખદાર ન હત, તો “ મહિ પરેખા ” માંજ બધો ઇન્સાફ અપાઈ જત-મહેં તેમનો ક્યારનોય દેંસલો કરી નાખ્યો હોત. પણ એ દુષ્ટ ! જાતિ દોહી ! પવિત્ર તિર્થસ્વરૂપ ગંગાના કિનારાની સખ્ત હારનું કારણ એજ એકલો સ્વજાતિ વિદ્રોહી હિન્દુકૂળ કલંકજ છે. એવાજ પાખંડી અને કુળ-કલંક પાપી લોકોને લીધે આજ હિન્દુ ધર્મનો લોપ થવા આવ્યો છે ! ! ! હવે અહીં ટકવામાં શ્રેય નથી. આવખંતે અંગાળ દેશમાં હજી વધારે સમય રોકાવામાં સર્વ નાશ સિવાય અન્ય કંઈજ નથી. હવે તો જેટલી બને તેટલી ત્વરાથી સીધા સ્વદેશ તરફ ચાલ્યા જવું એજ શ્રેયસ્કર છે. ”

ભાસ્કર પહિડતે પોતાનો એ અભિપ્રાય પોતાના સૈનિકોને જણાવી દીધો. એ સઘળી હકિકત સાંભળી મીર હખીએ કહ્યું:-“ પંડિતરાજ ! આપ એ શું કહી રહ્યા છો ? શું એ વીરોનું કામ છે ? માત્ર એકજ લડાઈમાં પરાજય થવાથી આટલા બધા હિમ્મત હારીજાઓ છો ? જીવો, જીવો, નવાબના ધૈર્ય અને સાહસનો સહજ મનથી ખ્યાલ તો કરો ! તમે શું સમજ્યા ? અનેક વખત હાર પામવા છતાં કદી પ્રસંગવશાત્ નવાબે તમને એક વખત હાર ખવરાવી તો તેથી શું તમારે આમ ના ઉમેદ-ના હિમ્મત ખતી જવું એ શું તમને વીર પુરૂષને ઉચિત છે કે ? એ વીર ધર્મ છે કે ? જો જો, આપના એ નિરાશા ભર્યા-નિન્દિત કાર્યથી આપ તરફ દુનિયા હસે નહિ. મૂળથી એવા શબ્દો ઉચ્ચારી દુનિયાને હાથે કરી વ્યર્થ હસાવો નહિ. મરાઠાઓની નિષ્કલંક કીર્તિને તમારી ખીકજીતાથી ડાઘ લગાડો નહિ. આપ જરા શાન્ત થાઓ. ધૈર્ય ધારણ કરો. આપની પુનઃ જીત થશે; હું છાતી

ઠોકાને કહું છું કે અવશ્ય આપણી જીતજ છે. તમને એવું શું ભારે નુકશાન થયું છે ? શત્રુ-સૈન્ય દ્વારા જે કંઈ મેળવ્યું હતું, તેજ આપણે ગુમાવ્યું છે તેવું હતું તે તેને હાથ આવ્યું છે-પોતાનું હતું અને પોતે લાઇ ગયો છે. એમાં અમારી ગાંઠનું અમે તેને શું છોડી આપ્યું છે ? જરા વિચાર કરો. જો પરમાત્માની ઇચ્છા હશે તો ફરી એટલીજ-નહિ બધકે તેથી પણ બમણી, તમણી માલમતા, દારૂગોળો, પૈસો સર્વ અમે તેની પાસેથી પડાવી-લૂંટી છીનવી શકીએ છીએ. એની વળી ફીકર શી ? વિચાર કરો, જીવો, કેટલાં વર્ષના ઘોર મહાઘોર પરિશ્રમ બાદ આપને આ મહાન અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે. રૂષિકુલ્યા નદીથી તે કેહા ગંગાનદી પર્યંત, આ વિશાળ રાજ્ય હવે આપના હાથમાંજ સમજીને ! લડાઈ બંધ કરવાથી આટલા મોટા રાજ્યથી આપને હાથ ધોવા પડશે. તેના નામનું મોટું મીઠું વળી જશે. છટ ! છટ ! એવી અનુચિત બાબત જવા દો. ઉડિયા ખંડાયત (ખંડિયા વીર) આપને શું કહેશે ? જવાદો એ વાત. સેનાપતિના બળપર આખા સૈન્ય બળનો આધાર છે. નજર કરો, અમારા વીર મરાઠા ઘોડે સ્વાર કેવા નિસ્તેજ બની ગયા છે? આવો, એક વખત આપ ઉભા થઈ કમર કસીને સહજ આગળ ડગભરો, અને પછી આપ જોયા કરો કે: હું શું શું કરું છું. એ પછી આપને ખચર પડશે. આપ મીરહબીબના બળ-પરાક્રમથી મહારા ધારવા મુજબ અપરિચિત તો નથીજ. કહો કહો, શો વિચાર છે ? કલંક બહારવું છે વા વિજયમાળ પહેરવી છે ? માથું કોરાણે મુક્યા વગર માલ નહિ મળે. કહો, ઝટ કહો. ”

એટલું સાંભળીને ભારકર પંડિતે પોતાનો સર્વ હેવાલ મીર હબીબને કહી સંભળાવ્યો, તેણે એ પણ કીધું, કે આવી દશામાં પ્રબળ શત્રુની સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવું એ મોટો કઠિન વ્યાપાર છે. નવાબના મહાસાગર જેવા સૈન્ય આગળ મહારા થાક્યા પાક્યા ભૂખ્યાં ડાંસ જેવા મૂઠીબર મરાઠાઓનો શો આશરો ! જરા તમે વિચાર કરો.”

મીરહબીબે કહ્યું: “ એની ખાતર આપ આટલા બધા નિરાશ થઇ રહ્યા છો ? સાંભળો, પંડિતજી ! સીધા રસ્તાપર તો સધળા ચાલી શકે છે; પણ અસાધ્ય સાધન કરવામાંજ ખરી વીરતા છે. એ સત્ય છે કે: આપની પાસે

નાણુ નથી. રૂપિયા હું આપીશ. આપને જેટલા રૂપિયાની જરૂર હોય, તેટલા આપ બે ફીકર મ્હારી પાસેથી ગણી લેજો. તેમ છતાં પણ જો આપ મ્હારી હકિકત સાંભળીને પાછા ફરશો તો આપ ખરી ખાત્રીથી માનજો કે, વરાહ-અધિપતિ રાધોજી ભોંસલેને હું લખી જણાવીશ કે, ભાસ્કર પંડિત સૈન્યાધ્યક્ષના પદને માટે તદ્દન નાલાયક છે-એ બગોટકલ દેશમાં મરાઠા-ગૌરવનો નાશ કરનાર છે. ”

ભય અને બંધુતાને લીધે, ભાસ્કર પંડિત મીર હખીબતું કથન સાંભળી કંઈ બહીષા અને સહજ શાન્ત પણ થયા. મીર હખીબના જીગરને પણ ધન્ય છેને. તેણે દમ કસવામાં કંઈ કયાશ રાખી છે કે ?

મરાઠા-સૈન્ય મીર હખીબને સારી રીતે માન આપે છે. તેના બુદ્ધિ-બળ વડે કેટલીક વખત તેમની જીત થઈ છે. તેના વીરતાના પરિણામેજ મરાઠાઓએ અનેક વાર મોગલોને મ્હાત કર્યા છે.

મીર હખીબતું કહેવું સર્વ મરાઠા સૈન્યે માન્ય કર્યું, અને નવાબની સાથે પુનઃ યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય થયો. બરાબર છે, શત્રુથી કરીને નાસી જતું એ તે વીર-ધર્મ છે ?

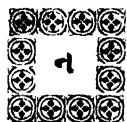
મરાઠાઓએ જ્યાં પડાવ નાંખ્યો હતો ત્યાંથી મુશીંદાબાદ ફક્ત વિશ ગાઉ દૂર હતું. મીર હખીબે ચૂપકીથી પંદર હજાર રણનિપુણ ઘોડેસ્વારની ફોજ લઈ રાતોરાત મુશીંદાબાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું. મરાઠાઓની આ ચાલાકીની નવાબને ખબર નહોતી. રહવારે તેમણે મુશીંદાબાદના સુપ્રસિદ્ધ ધનાઢય શેઠ જગતશેઠની કોઠી (ધન ભંડાર) પર હલ્લો કર્યો. નગદ બે કરોડ રૂપિયા અને અન્યાન્ય ઘણોક બહુમૂલ્ય સામાન મરાઠાઓએ હાથ કર્યો. મીર હખીબની ચાલાકીથી અતુલ ધન પ્રાપ્ત થવાથી મરાઠાઓ ખૂશ ખૂશ થઈ ગયા; અને સર્વ એકે અવાજે મીર હખીબના બુદ્ધિ ચાતુર્યની પ્રસંશા કરવા લાગ્યા.

જો મરાઠાઓએ ધાર્યું હોત તો તેઓ નવાબના મહેલ અને રાજ્ય-ભાણ્ડારને પણ ઘણી ખૂશીથી લૂંટી શકત; કેમકે મહેલ અને ખજાના પર ઘણાજ થોડા પહેરાવાળા હતા; પણ તેમ કરવાનું તેઓ સાહસ કરી શક્યા નહિ, અને એમ કરવું એ ઘણે ભાગે મીર હખીબને પણ ઉચિત લાગ્યું નહિ.

આ તરફ મીર હમીય મુશિંદાબાદ તરફ રવાના થયાના સમાચાર નવાબનાથી છૂપા ન રહ્યા. તેને તુરતજ ખબર પડી ગઇ. હલકારા દ્વારા એ સમાચાર મળતાંજ, તેમણે કાંટોચા છેડીને ઉતાવળથી મુશિંદાબાદ તરફ ચાલતી પકડી. નવાબના જીવને હજીય પૂરી નિરાંત ક્યાં છે ?

ત્રિંશ પરિચ્છેદ.

ઉદ્વિગ્ન તંબોળી.

ન વામી ફોજમાં જે નવીન મન્સબદારની નિમણૂક થઇ છે. તેની વીરતા, ધીરતા-અરે ચાતુરીપૂર્ણ ગર્ભિરતાની વાત મરાઠા સૈન્યમાં છૂપી નથી રહી. સૌ મુક્ત કંઠે કહેવા લાગ્યા છે કે, નવાબની જે જીત થઇ છે-નવાબ જીવતા રહ્યા છે તેનું કારણ માત્ર એ એક હિન્દુ મન્સબદારજ છે. મન્સબદાર રહેલખાંડનો રહીશ છે. એ યુવાન પુરૂષ છે. મરાઠા સૈન્યમાંથી જેણે જેણે તેને જોયો છે, તેઓ તેના રૂપ, તેનું શારીરિક બળ અને દેહ-ગઠન પરત્વે વિવિધ પ્રકારની વાતો કરવા લાગ્યા. અમારો પૂર્વ પરિચિત પેલો પાન વેચનાર તંબોળી યુવક પણ મરાઠા સૈન્યની સાથે સાથે જોડાએલોજ છે. પોતાના નિત્ય નૈમિત્તિક નિયમાનુસાર, પોતાના હમેશના મુકરર કરેલા સ્થાનપર એ હમેશ પાન-ખીડી વેચવાનું કામ કરે જાય છે. કેટલાક દિવસથી લોકો તેને કંઈક ઉદાસ જુવે છે. એ અગાઉની માફક હમણાંનો ખિન્ન જણાય છે. તેની ચિત્તવૃત્તિ પહેલાંની માફક સ્થિર જણાતી નથી. કોઈ તેની પાસે પાનનું ખીડું માગે છે, તો તે તેને ચૂનો આપે છે. સોપારી મામનારને ધલાયત્વી આપવા માંડે છે. કેટલીક વખત માલ આપી આપીને મૂલ લેવાનું પણ ભૂલી જાય છે ! સમયપર એ ચાર પાંચ સૈનિકો એકઠા થતાં તેમને મદત મસાલાદાર પાનનાં ખીડાં બનાવી આપી ખુશી કરી “મહિષરેખા” યા ‘ગંગાકૂલ’ની લડાઇનું વૃતાંત સંભળાવવાને આ-

જીજ કરે છે. હિન્દુ મન્સબદારની વાતો સાંભળવામાં તે ઘણો ઉત્સુક જણાય છે. માત્ર હિન્દુ મન્સબદારની વીરતા સાંભળવાની ખાતરજ તે લશ્કરની ચર્ચા છેડે છે, એટલું છતાં પણ, તેણે સ્પષ્ટ રીતે કોઇને એ હિન્દુ મન્સબદાર સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો નથી.

એક દિવસ તંબોળી એકાન્તમાં બેસીને ચિન્તા કરવા લાગ્યો:—

“ હે પ્રભો ! હે દયામય ! શું આપે મહારાપર ખરેખર—અચૂક કૃપા કરી? શું પુનઃ મહારા ભાગ્યનો ઉદય થશે? શું હું ફરી તેમના ચર્ણુદર્શન કરી શકીશ? પ્રભો ! હવે આપની ઇચ્છાપર મહારા સધળા સુખ-દુઃખનો આધાર છે. દયામય ! વિપદભંજન ! આપનું દયામય નામ સાર્થક હો. ”

તંબોળીએ વિચાર્યું: “ નિવાસ રૂહેલખંડ છે. લોકો જેવા રૂપનું વર્ણન કરે છે, તે પણ બરાબર મળતું આવે છે. નામ શું છે? હિન્દુ મન્સબદાર ! એ નામ તો કંઈ મળતું આવતું નથી. ઠીક, એ વ્યર્થ વિચાર કરવાથી શો લાભ ? સ્વયં એક દિવસ જાતે જઈને, તેને જોઈ આવવાથી સધળો સંદેહ દૂર થઈ જશે. આજકાલ નવાબ મુર્શિદાબાદમાં છે. ફોજ અને સધળા સપાહિ સરદાર પણ ત્યાંજ હશે. “ **શુભસ્ય શીઘ્રમ્** ” એજ હાથે તંબોળી મુર્શિદાબાદ તરફ ચાલી નીકળ્યો; પરંતુ મુર્શિદાબાદ સુધી ચાલીને જતાં તેને થાક પણ ન લાગ્યો, અને તેના પગ પણ દુખ્યા નહિ ! રસ્તામાંજ તેના મનનો સંદેહ ટળી ગયો.

હિન્દુ મન્સબદારનું નામ “ કાનકદો ” મન્સબદાર છે. તેનો એક કાન કપાઈ ગયો છે; જેથી તે “ યથા નામ તથા રૂપ ” છે.

તંબોળી પોતાના મન સાથેજ વિચાર કરવા લાગ્યો કે: હું કેમ આમ મૂઝવણીકામાં પડ્યો છું? આ તો એક બૂલ-ભૂલેયાં છે. ચાર દિવસ થઈ ગયા. અહીં તહીં માર્થો માર્થો ફરી રહ્યાં છું. હવે એ દુરાચારી (ભાસ્કર પંડિત) કંઈક નિરાશ જણાય છે. બેચેન જણાય છે પણ રહે છે સાવધાન. કોને ખબર કે આ ચાર દિવસમાં મહેને કંઈને કંઈ ‘સુયોગ’ પ્રાપ્ત થઈ જાત. મહેં મહારા કુળ-દેવતા ભગવાન “ એકલિંગ ” ના નામોચ્ચારણપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, આ જીવનની એક પણ પણ વ્યર્થ ગુમાવીશ નહિ. મહારા ઉદ્દેશ્ય

સાધનમાં હમેશ તત્પર રહીશ. મહારો કિંદ્રિય મહાન્ બીષણ છે; મહાન કષ્ટ-સાધ્ય છે. એમ છતાં મહારો ઇશ્વર મહને સહાય કરનાર છે. એ મહને બળ આપશે. એજ મહને શક્તિ પ્રદાન કરશે. જય! ભગવાન જય. તહારો આશરો છે મહારા પ્રભુ! મહારી મનોકામના સિદ્ધ કરંજે.

તમ્બોળી પોતાના પૂર્વસ્થાન તરફ પાછો ફર્યો.

એકત્રિંશ પરિચ્છેદ.

મરાઠા વિશ્રામ.

***
* ન * વાળ અલીવર્દીખાં કાટોયા નામક સ્થાનનો ત્પાગ કરી જ્યાં
*** આલતા થયા, ત્યાં તે બાસ્કર પંડિતે તે સ્થાનપર જઈને તુરતજ પડાવ નાખ્યો. અમે શરૂવાતથીજ જણાવ્યું છે કે, “કાટોયા” લડાઈને માટે ઘણીજ સરસ જગા છે. માનો કે, એ એક ન્હાનોશો અકૃત્રિમ દુર્ગ છે. ત્રણ માસ વીતી ગયા છતાં હજીય મરાઠા સૈન્ય અહીંયાં મોજથી આરામ કરી રહ્યું છે. લડાઈનો પરિશ્રમ અને ભોગવવી પડેલી હાડમારીને હવે સઘળા મરાઠા સિપાહિઓ અૂલી ગયા છે. હવે તેમની તંદુરસ્તી દિનપ્રતિદિન સુધરતી જાય છે. અગાઉના જેટલું નવીન બળ અને જુસ્સો પણ તેમના શરીરમાં સારી રીતે આવી ગયો છે. બર્દવાન, વીરભૂમિ, બાંકુડા તથા બરાકર આદિ સ્થાનોને મરાઠાઓએ પોતાના અધિકાર નીચે રાખ્યાં છે. એ ત્રણ સ્થાન પોતાને સ્વાધીન રાખ્યાં છે. જ્યાં ત્યાં સર્વના મનમાં હવે એવી ખાત્રી થઈ ગઈ છે—એવી અફવા ફેલાણી છે કે, મરાઠા હવે નિર્વિધને “બંગેશ્વર” થઈ ચૂક્યા છે; પરંતુ બાસ્કર પંડિત હજી સુધી પોતાની ઇચ્છાનુસાર અર્થ લાભથી વંચિતજ છે. તેને તેની આશા અને ઇચ્છા પૂરતો ધન-માલ હજી પ્રાપ્ત થયો નથી. તે ઘણો હતાશ થઈ ગયો છે. બાસ્કર પંડિત બચંકર અર્થ-પિશાચ, શ્રેષ્ઠ દરજ્જાનો ધન-કીટ તથા લોભી પુરૂષ છે. ધન એજ તેનું સર્વસ્વ છે. “ટકા ધર્મ, ટકા કર્મ, ટકાહી પરમમ્ પદમ્.”

એ તે અર્થ લોલૂપ આત્માનો જીવનમંત્ર છે. સિપાહિઓના અત્યાચારથી પ્રજાજનો દેશત્યાગી, ગૃહત્યાગી થઈ રહ્યા છે. પછી ધન તે ક્યાંથી આવે ? ધનવાન લોકો, હિન્દુ વા મુસલમાન, પોતપોતાની ધન સમ્પત્તિ સાથે લખ લખને કલકત્તાના અંગ્રેજોના શરણમાં જઈને પડ્યા છે. જો એકલી કલકત્તા પરજ ધાડ પાડવામાં આવે તો અઢળક ધન સમ્પત્તિ આજુમાત્રમાં હાથ આવી શકે તેમ છે; પણ કેટલાંક કારણોને લીધે ભાસ્કર પંડિતે અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવાનો હજી સુધી વિચાર કર્યો નથી. અંગ્રેજોની સખ્યા ઘણીજ થોડી છે. એક મૂઠીભર સૈન્ય કહીયે તો પણ કંઈ ખોટું તો નથીજ. પણ તેમના ગોરા સિપાહિઓ અપૂર્વ સુશિક્ષિત છે. સમર-સમર્થ છે, અંદક ચલાવવામાં જાદૂના જેવી અતૂલ શક્તિ ધરાવે છે, તથા સાંભળવામાં આગ્ર્યું છે કે મદ્રાસમાં તેમના ઘણા સિપાહિઓ રહે છે. કામ પડે-સમયે તેઓ પવન વેગે યુદ્ધ સ્થળપર આવીને ઉપસ્થિત થાય તેવા છે. એ વાત પણ સાથે પ્રસરી રહી હતી કે, શ્વેતાંગ અંગ્રેજોના રાજા જેર્જ અદ્વિતીય સમ્રાટ છે. અનન્ત સમુદ્રના એ અધિપતિ છે. નૌકા યુદ્ધમાં તેમની ખરોખરી કરી શકે તેવી એક પણ પ્રજા અવની પટપર નથી. સાગર યુદ્ધપર તેમનો જખરો પ્રભાવ છે. એટલાજ માટે કલકત્તાપર લૂંટ ચલાવવી એ લાભકારક છતાં, પરિણામે મહા ભયંકર છે. ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર વર્ષનાં જહાણાં વહી ગયાં, અનેક ભીષણ યુદ્ધ અને ઘોર રણસંઘામ જમ્યાં છતાં હજી સુધી નવાખ અલીવર્દીખાં હાથમાં આગ્ર્યા નથી. તેમાં વળી અંગ્રેજોની સાથે યુદ્ધ છેડવું, એ હાથે કરીને વ્યર્થ શિરપર આફત જોડારી લેવા ખરોખર છે. આગળ પાછળ બન્ને બાજુથી શત્રુ સાથે લડવું એ કંઈ સહજ વાત નથી. એ મધળી બાજતોનો વિચાર કરી, ભાસ્કર પંડિતે કલકત્તાપર તરાપ મારવાને ઉચિત ધાર્યું નહિ. કોઈ પણ ઉપાયે પ્રખળ શત્રુ નવાખ અલીવર્દીખાં માથે જાય અને કોઈ રસ્તે મુશિંદાબાદનો ખજનો પોતાને હાથ આવે, માત્ર એજ ચિન્તામાં ભાસ્કર પંડિત રાત-દિવસ ઉદ્વિગ્ન-અસ્થિર રહ્યા કરે છે. તેમનો પ્રખળ સહાયક અને સલાહકાર મીર હખીબ એકાએક મુશિંદાબાદ લૂંટી લેવાની હમેશાં સમ્મતિ આપી રહ્યા છે. જો કદી તેની સમ્મતિ પ્રમાણે મુશિંદાબાદ

પર લૂંટ ચલાવી હોત તો સધળી બાજુ હાથ આવીજ ગઇ હતી. તેમને અવશ્ય સફળતા પ્રાપ્ત થાત. પરન્તુ કેટલાંક કારણોથી મીર હખીમની એ મન્ત્રણા સમ્મતિથી અમલમાં મુકી શકાય નહિ.

અમલમાં કેમ મુકી શક્યા નહિ, તે અમે શું કહી શકીએ ?

દ્વાત્રિંશ પરિચ્છેદ.

સન્ધ્યાના રંગ.

❖❖❖❖❖
❖ મ ❖ રાઠાઓ સાથેના બીણણુ યુદ્ધથી નવાખ કુશળતા પૂર્વક ઘેર
❖❖❖❖❖ પાછા ફરશે, એ આશા મુશિંદાબાદ નિવાસીઓને નહોતી.
ખુદ નવાખ સાહેબ પણ લડાઈને સમયે પોતાના જીવનની આશા ત્યાગી
મેડા હતા. નવાખ સહિસલામતીથી ઘર તરફ પાછા ફરી રહ્યા છે. આજ
મુશિંદાબાદ નગરી આનંદોત્સવથી પરિપૂર્ણ થઇ રહી છે. પુષ્પ-માળા, ધ્વજ
પતાકા, તોરણ આદિ અનેક મંગળ નિદર્શન સ્વરૂપ સાજથી રાજમાર્ગ
શોભાયમાન થઇ દ્વિગુણિત શોભા ધારણ કરી રહ્યો છે. નવ-નવીન આભૂ-
પણોથી રાજમાર્ગ હસી રહ્યો છે. રડે છે માત્ર રાજનગરમાં વીજળીના
દીવા ! સ્થળે સ્થળે મંગલ નાદ કરતાં ભીન્ન ભીન્ન પ્રકારનાં વાજાં વાગી
રહ્યાં છે. હિન્દુઓના દ્વારપર કેળના સ્થંભ, અતે આસોપાલવનાં તોરણોથી
લગ્ન જેવી ધામધૂમ નજરે પડે છે. મૌલવી સાહેબ કામતી કપડાં પહેરીને,
સેન્ટ-અતર દ્વારા અંગમાંથી ગંધ ઉડાવતા ઉતાવળા ઉતાવળા નવાખ સા-
હેબને માટે દુવા માગવા મસજિદ તરફ જઇ રહ્યા છે. ગલી-ખૂંચીઓમાં
જ્યાં જુવો ત્યાં નાય-રંગના નમુનેદાર જલસા ઉડી રહ્યા છે. હિન્દુ ધન-
વાન લોકો ગરીબોમાં દીન-દુઃખીમાં મિડાઇ બહેંચી રહ્યા છે-તેઓ વળી
એ પ્રકારે પુણ્યદ્વારા પોતાનો અંતરનો ઉત્સાહ પ્રકટ કરી રહ્યા છે. ગમે તેમ
પણ ભૂખ્યા-ભટકતા નિરાધાર આત્માઓને ત્રાસ કરનાર પરાપકારી હિન્દુઓની
ધાર્મિક ભાવનાની તો બલિહારીજ છે ! કેટલાક લોકો સરિયામ રસ્તા ઉપર

આની, બે આની, ચાર આની, આઠ આની લૂંટાવી રહ્યા છે. નવાળ સાહેબનાં દર્શનને માટે, મ્હોટા મ્હોટા ધનવાન, આખરદાર શેઠ, શાહુકાર તેમજ રાજ્ય કર્મચારી પુરૂષો નવાળ સાહેબના મહેલ તરફ ખુબ બની ઢનીને જઈ રહ્યા છે.

બરાબર સમયે નવાળ સાહેબની સ્વારી મુશિંદાબાદમાં પહોંચી. લોકોએ પોકાર કર્યો: “ હાથી દેખાયો, હાથી દેખાયો. નવાળ સાહેબ બહાદુર કુશળ આવી પહોંચ્યા છે.” આનંદનો સમુદ્ર ઉભરાઈ ગયો. ચારે દિશામાં આનંદની છાંજો ઉછળતી પ્રત્યક્ષ થવા લાગી. વાહવાહ ! રસ્તે પસાર થતા નવાળ સાહેબપર ઝરૂખાઓમાંથી પુષ્પ-વૃષ્ટી થવા માંડી, મનુષ્યો હર્ષ-સૂચક ધ્વનિ કરી રહ્યા. આખા નગરમાં માનો કે નવજીવનનો સંચાર થઈ ગયો. સિંહ-દ્વાર આવતાં હાથી અટકી ગયા. નવાળ સાહેબ નીચે ઉતર્યા. કોણ કહી શકે કે અદ્રશ્ય રહીને મોતીનો વરસાદ કોણે વરસાવ્યો ! સ્વયં નવાળ સાહેબે નજર કરી પણ કોઈ જણાવું નહિ. ગમે તેમ પણ તે માંગલિક પ્રસંગે નવાળ સાહેબને મોતીડે વધાવનારની વાહવાહ ખોલાઈ ગઈ ! મ્હોટા મ્હોટા સરદાર, ઉમરાવ, મૌલવી, પંડિત, શેઠ, શાહુકાર કેઃ જમીન સુધી વળી—નીચા નમી નમીને સલામ કરવા લાગ્યા. નવાળ સાહેબ અત્રીવર્દીખાં-એ પોતાના આત્મ સ્વરૂપ દોલિત સિરાજુદ્દૌલાનો હાથ પકડી, સર્વનાં અભિ-વંદનનો સ્નેહથી સ્મિતહાસ્ય સહિત પ્રત્યુત્તર વાળતાં મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો.

ખાંદિયોના લશ્કર સહિત ખુદ બેગમ સાહેબા નવાબના સત્કારાર્થે આગળ વધીને અત્યંત પ્રેમ પુરસર તેમને સ્નેહોર્મિયા વધાવા લાગી—તેમને અભિવંદન દેવા લાગી, અને ઘણા દિવસ થયા અંતઃપુરનો રસ્તો ભૂલી ગયે-લા નવાબને રસ્તો બતાવતી તેમની આગળ ને આગળ ચાલતી તેમને પોતાની સાથે સાથે લઈ ચાલી. બેગમનો આનંદ ખરેખર બે, ગમ-જાણી શકાય તેવો નથી. તેની કલ્પના સરખીય કરી શકાય એમ નથી. જે સમ-યથી નવાળ સાહેબ લડાઈ કરવાને માટે મુશિંદાબાદમાંથી ચાલ્યા ગયા હતા, તે સમયથી એ જીવનમૃત સમાન થઈ રહી હતી. ઘણી બ્યાકુલ, અતિશય ચિન્તાતુર અને દુઃખિત રહેતી હતી. આજ પો-તાના જીવન-વલ્લભને મેળવી એ જીવનમયી થઈ રહી છે. હાસ્ય,

કૌતુક, ગીત, વાદના આનંદ ઉત્સવથી બેગમ સાહેબાનો મહેલ ગૂંજી રહ્યો છે. સિરાજુદ્દૌલાને પોતાની ગોદમાં લઈ બેગમ સાહેબ પુનઃ પુનઃ પ્રેમ પૂર્વક-વાત્સલ્યભાવથી તેનું સુખ ચુખન કરી રહ્યાં છે. નવાબ અલીવર્દીખાંમાં બીજા અનેક દુર્ગણ હોવા છતાં તેમનામાં એક મહાન ગુણ હતો. તેમનો એ એ દેવી ગુણ “ એક પત્નીવ્રત ” હતો. બહુ પત્નીપ્રિય મુસલમાન નવાબ-મંડળીમાં આ એકજ માત્ર વિચિત્ર દ્રશ્ય છે. એ સ્વર્ગીય પ્રેમ-પ્રસાદથી તેના ભાગ્યમાં દેવદુર્લભ સુખ સંભોગ સુલભ થઈ રહ્યાં હતાં. બેગમ સાહેબાએ ધન, રત્ન, વસ્ત્રાભૂષણ, સુરસ મિષ્ટ ભોજન ઇત્યાદિદ્વારા આજ પોતાના ધનાગાર, વસ્ત્રાગાર અને ભોજનગૃહને ખૂબ ઝાક ઝમાળ કરી દીધાં છે. જ્યાં ત્યાં આનંદ પ્રદર્શક વસ્તુઓજ દ્રષ્ટે પડે છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં આનંદ, આનંદ ને આનંદજ.

હવાલદાર, સરદાર, મન્સખદાર, જમાદાર અને સિપાહી સૌ કોઈ દુખ્મનોનો સંહાર કરી-વિજય પ્રાપ્ત કરી પાછા ફર્યા છે. સ્ત્રી વર્ગના આનંદની પણ સીમા નથી. ભોજનને માટે ઘેબર, કચોરી, સીરા, પુરી, ખાજાં, જલેબી, મુન્દેલી જેઓ જે જે ખોરાક ઉપયોગમાં લઈ શકતા હોય તે સઘળી રસોઈ કરવાના આનંદમાં ભડીયારણો મશગૂલ બની ગઈ છે. કેટલાક દિવસ આ પ્રમાણે આનંદ-ઉત્સવ, નાચ-રંગ, બદ્ધત-મિજમાનીમાં પસાર થયા. અમારા આદિ પિતા, માનવ-સૃષ્ટિના પ્રથમ પુરૂષે સૂર્યોદય જોઈને મનથી વિચાર્યું હશે કે, એ દીપ્યમાન પદાર્થ સર્વદા ગગન-મંડળમાં વિરાજીત રહેશે. પૃથ્વી પણ તેની માફક સદૈવને માટે આલોકિત રહેશે, પરંતુ સન્ધ્યા સમયે સૂર્યાસ્ત જોઈને તે અવશ્યમેવ ચકિત થયા હશે. ઘેર અંધકારમય રાત્રિ જોઈ, તેણે વિચાર્યું હશે કે પૃથ્વીમાં આ મુજબ ચિરકાળ પર્યંત અંધકારજ વ્યાપ્ત રહેશે. હવે ફરીથી સૂર્યોદય નહિ થાય. એ પ્રમાણે અમે પણ સુખના સમયમાં એવા ઉન્મત્ત થઈ જઈએ છીએ કે, આની પછી દુઃખની પણ વારી આવશે તથા સુખના સમયમાં પણ ઘેર રાત્રિ તુલ્ય નિરાશા આવીને અમારા હૃદયદેશને આચ્છન્ન કરી દેશે. એ વાતનો અમને સહજ ખ્યાલ પણ નથી રહેતો.

મુર્શિદાબાદના એ સર્વ આનંદ ઉત્સવ ક્ષણિક હતા. મેઠ નામક એક જાતનું વન-પુષ્પ જે પ્રમાણે ખીલીને તુરતજ જમીન પર ખરી પડે છે, તે પ્રમાણે એ સર્વ આનંદ ઉત્સાહ પણ કોણ જાણે કયાંય અદ્ધર ઉડી ગયા; અને ધોર વિપદ આવીને ઉપસ્થિત થઈ, ત્રણ તરફથી ત્રણ શત્રુઓ નવાબના રાજ્યને ઘેરી હુલ્લમચાલવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ધીમે ધીમે વીકટ રૂપ ધારણ કરે જાય છે.

પહેલો શત્રુ: પ્રખળ પ્રાધાન્ય શત્રુ બાસ્કર પડિત એ તો પાછળ પડેલોજ છે. બીજો શત્રુ: આલાજરાવ હોદ્દકરે “ ચોથ ” વસુલ કરવાને માટે બિહાર પ્રદેશમાં લૂંટ-ફાટ મચાવી મુકી છે. લાગ સાધીને એ પણ એક ફાટયામાં પગ ધાલી રહ્યો છે !

ત્રીજો શત્રુ: દિલ્લીના આદલાહના કારકુન છે. અંગાળાના સૂબાની ખંડણી એ વર્ધથી દિલ્લીના ખજાનામાં પડતી નથી-ખંડણી ભરાતી નથી; જેથી આદલાહને ખાસ “ પરવાનો ” લઈને કારકુનો મુર્શિદાબાદમાં આવીને જુલમ વર્તાવી રહ્યા છે. એ પણ એક તકદિરનો અજબ તમાસો છે.

બહા બિયારા નવાબ સાહેબના મનને તો પૂછે ખર છે ! તેમના અંતરમાં ચિન્તાનો કંઈ પાર નથી. વિકટ-સહજ અગવડના સમયે જ્યાં ત્યાંથી અગવડતાનાજ દેખાવ નજરે પડે છે. ખજાનામાં નાણાંની ભીડ છે. પ્રજાની પાસેથી કર છત્યાદિ વસુલ થઈ શકે તેમ નથી. વળી, નવાબ સાહેબના ચિત્તને લેશ માત્ર સ્થિરતા નથી.

રાજ્યની કેટલીક પ્રજા પોતાનાં ઘર-ગૃહાર છોડી છોડીને આમ તેમ ભટકતી ફરે છે. જેઓ આપ-દાદાની સમ્પત્તિની માયા ન છોડી શક્યા, તેઓ બિયારા ઘરમાં પડી રહ્યા છે પણ “ગજ મુક્ત કપિલ્યવત્ ” નિસાસા નાંખતા લમણે હાથ મુકીને બેઠા છે. મરાડાઓનો જુલમ, ચોર-બદમાસોનો ક્રોધાત, પ્રજા બિયારી મધુહીન મધમાખ સમાન થઈ રહી છે. વસ્તુ સ્થિતિ તદ્દન પલટાઈ ગઈ છે. હવે ઉક્ત સ્થિતિમાં શું કરી શકાય ?

નવાબ સાહેબે જગત શેઠ અમીચન્દ પાસેથી પૈસા દેવા કરી આદલાહી દેવું ચુકાવવાની કંઈક વ્યવસ્થા કરી શકત; પણ નિમકહરામ મીર હખીબે

જગત શેઠનો ધન બાણડાર લૂંટીને તે નિર્ભય રસ્તામાં પણ કંટક પાથર્યા છે. નવાખ અલીવર્દીખાં પ્રવીણ અને ધૈર્યશાળી પુરૂષ છે. આવી વિપત્તિની વખતે પણ તેઓ ધૈર્યચ્યુત થયા નહિ. દિલ્લીના બાદશાહ તરફ તેમણે એક પ્રાર્થના પત્ર લખી મોકલ્યું—“ગરીબ પરવર શાહનશાહ ! મરાઠાઓએ જ્યાં ત્યાં દરેક સૂબામાં ઉત્પાત મચાવી મૂક્યો છે. રાજ્ય અરણ્યમય થઇ રહ્યું છે. રૂંચત તોળાહ તોળાહ થઇ રહી છે. હવે આવી સ્થિતિમાં સરકારી ઢોલું અહારે કેવી રીતે ચૂકવવું ?”

નવાખની અરજી પ્રાપ્ત થતાની સાથે બાદશાહને તે પર પૂરો વિશ્વાસ બેઠો—તેને તે સર્વ હકિકત સત્ય લાગી. તેણે હુકમ ફરમાવ્યો કે: બાદશાહી દેવું ચૂકવવાનું હમણાં મુલતવી રાખવું. તદુપરાંત તેને મદદ કરવાને માટે તેમણે અવધના સૂબેદારના નામ પર એક પરવાનો લખી મોકલ્યો. આ સમાચાર સાંભળીને નવાખના જીવમાં જીવ આવ્યો. તેમ છતાંય હજી એ રાત્રી તો ઉભા છે. એક શત્રુને જીતવો એજ કઠિન થઇ પડ્યું છે, તો પછી એ શત્રુની તો વાતજ શી કરવી ?

મંત્રિઓની મંત્રણાનુસાર હોલકરની સાથે સન્ધિ કરવાનું મુકરર થયું. નાના પ્રકારની ભેટની કીમતી ચીજો લઇને જનકીરાય અને સદાંરખાં બેઉ જણ સન્ધિના પ્રસ્તાવને માટે હોલકરના સંન્યમાં આવી પહોંચ્યા. “જ્યેતુનું અને પાછાં પિયરીયાં મળ્યાં.” હોલકરની પણ એજ ઇચ્છા હતી. વિના રક્તપાત અને વિના પરિશ્રમે જ્યારે ધનલાભ થયો તો તેનાથી વધારે આનંદની વાત બીજી કયી હોય ?

રાજમહેલની નજીકજ નવાખ સાહેબ અને હોલકરની ભેટ થઇ. હોલકરને અનેક વસ્તુઓ ઉપહાર તરીકે આપી મધુર વચનાલાપથી નવાખ સાહેબ તેને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા; પરંતુ હોલકર કંઈ કાચા ગુરૂનો ચેલો નહોતો. એ નકામી વાતોથી—મસ્કાથી ખૂશ થાય એવો નહોતો. એને તો ખાસ નાણાં—રૂપિયાની અગત્ય છે. એ ધન—કીટ છે. આ તરફ તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને નવાખ અક્ષમ છે. નવાખ સાહેબની પાસે હાલમાં નાણાંની ધણીજ તંગી છે. છેવટે એ વાતનો નિશ્ચય થયો કે: હોલકરનો પ્રતિનિધિ મુર્શિદાબાદમાં રહેશે,

અને ચાર માસ પછી સન્ધિની ચર્તો પ્રમાણે એક કરોડ રૂપિયા લઈને તે તેની મેળે ચાલ્યો જશે. ચાર માસ બાદ નવાખ એક કરોડ રૂપિયા કોઈ પણ પ્રકારે હોદ્દા કરને પહોંચતા કરશે.

સૈન્ય સહિત બાલાજી હોદ્દા કર સ્વદેશ તરફ પાછા ફર્યા. આ તરફ વસાહત-ફોજદાર ભાસ્કર પંડિત કાટોયામાં પડાવ કરીને છાનામાના પડ્યા છે. તેમણે સાંભળ્યું કે, નવાખે બાલાજીરાવ હોદ્દા કરને એક કરોડ રૂપિયા આપ્યા. હવે તો તેને લેશમાત્ર ધીરજ રહી નહિ-તે ઘણાજ અધિર થઈ ઉઠ્યો. લાભ-લોભે તો તેને ખૂબ વિકળ કરી નાખ્યો ! લડાઈને માટે તે ઘણાજ ઉતાવળથી તેમ-રીઓ કરવા લાગ્યો.

ચંચળ લક્ષ્મીના ક્ષણિક સુખને માટે મનુષ્ય કેવાં કેવાં અધમાધમ કૃત્ય કરવા તત્પર થાય છે ! લક્ષ્મીએ તો કેટલીય શાહનશાહતનાં સત્યાનાશ વાળ્યાં છે !

ત્રયસિંશ પરિચ્છેદ.

નવાખ અને વાદળસિંહ.

(વિતંડાવાદ !)

રાત્રિનો એક પ્રહર વ્યતીત થઈ ચૂક્યો છે. નવાખ સાહેબના મહેલમાં બે જણ બેઠા બેઠા ચૂપચાપ કથોપકથન કરી રહ્યા છે. આ બે સિવાય અહિં અન્ય ત્રીજું કોઈ પણ નથી. ઉઘાડી તરવાર સહિત દરવાજા પર સિપાહીઓ પહેરા ભરી રહ્યા છે.

“વાદળસિંહ મનસખદાર ! જીવો, અમારા બંને જણનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય કેવળ ભાસ્કર પંડિતનો ધ્વંસ કરવાનો છે; પરંતુ આ સમયે અમારી એવી અવસ્થા થઈ રહી છે કે, સન્ધિ કરવા સિવાય અમને હવે એવો અન્ય એક પણ માર્ગ સ્પષ્ટ નથી.” નવાખ અલીવદ્દીખાંની આવી વાતો સાંભળી વાદળસિંહે સહજ ક્તેજીત થઈને કહ્યું: “ હુબૂર ! મ્હારો ગુનોહ માફ કરજો. જો એમજ

હોય તો આપ આ મહાર્ રાજનામું કૃપા કરી સ્વીકારી લ્યો. હું આ સ્થળેથી હમણાં ને હમણાં ચાલ્યો જઈશ ! હજુરે અમલેજ ફરમાવ્યું કે, હમારા બન્નેનો ઉદ્દેશ્ય એકજ છે, પણ ખરું પૂછવો તો તે સત્ય નથી. હજુરનો ઉદ્દેશ્ય રાજ્ય-શાસન, અને મહારો વૈર-સાધનનો છે. હજુર હજુરો પ્રયત્ન કરીને શત્રુની કૃપા પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે પણ તેથી મહને શું ? એ સાથે મહને કંઈજ સંબંધ નથી. મહને હૂકમ કરો, હું અહીંથી આ પળે ચાલ્યો જઈશ. મહને એ હમેશાં સાંભરશે કે, યંગાળ, બિહાર અને ઓરીસાના સુખેદાર પોતાના કર્તવ્ય-પાલનમાં બિલકુલ અસમર્થ છે. દુનિયા સારી રીતે જાણી લેશે કે, નવાબ સાહેબ વિર્ય-બળહિન છે, તેમનામાં કંઈજ શક્તિ નથી, માત્ર શત્રુની કૃપા પ્રાપ્ત કરીનેજ તે રાજ્ય-શાસન કરી રહ્યા છે. કલકત્તાના વ્યાપારીયોને પણ એ સમજતાં કંઈવાર નહિ લાગે કે, ભય-પ્રદર્શન દ્વારા દ્રવ્ય મેળવવું અથવા કંઈક ચમત્કાર બતાવીને, નવાબી તખ્તપર અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો તેમાં કંઈજ મુશ્કેલીની વાત નથી. દિલ્લીના શાહનશાહ જાણશે કે, ઉપયુક્ત આદમી નવાબ પદને યોગ્ય નથી. તે નવાબી તખ્તને દિપાવી શકશે નહિ.”

નવાબ સાહેબે કહ્યું : “વાદળ ! તું ગુસ્સે ન થા. તું મહને ઘણો પ્રિય છે. તું ત્હારી મેળે ધૈર્ય પૂર્વક અહીં રહે. હું ત્હારી પ્રતિજ્ઞા-પાલનમાં સમયપર ત્હને અવસ્ય સહાય કરીશ. તું મહારી પાસેથી ચાલ્યા જવા પછી એકલો શું કરી શકીશ દોસ્ત ! ઉતાવળે તે આંખ પાકતા હશે કે ? જરા શાન્ત થા.”

વાદળસિંહે ઉત્તર આપ્યો : “સમજતા નહિ કે હું એકલો છું. સર્વશક્તિમાન ભગવાન એકલિંગ મહારા સહાયક છે. જ્ને મહારો ઉદ્દેશ્ય કેવળ પવિત્ર અને મહાન છે, તો મહારા ઈષ્ટદેવ મહને અવસ્ય સહાય કરશે. મહને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, પ્રાણી-માત્રના સત્સંકલ્પે તે સર્વાન્તરયામી પરમાત્મન હમેશાં સિદ્ધ કરે છે. મહારા કર્તવ્ય-નો સંધળો ભાર તે શ્રીહરિના શિરપર છે. હું અને તમે તો છીએ નિમિત્તમાત્ર ! મનુષ્યનો ભરોસો રાખવો તમામ વિડંબના છે-ઉલટી ઉપાધિ છે. હું ભરોસો ભગવાનનો રાખું છું અને તેજ ભક્તપ્રિય ભગવાન મહારી બાંધ પકડી મહારો ઉદ્ધાર કરશે. મહારી પ્રતિજ્ઞા-પાલનમાં મહને બળ અર્પશે. દક્ષાંત તરીકે મહેં ઇશ્વરના નામપર પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે : “ આ જૂનવડે પિતૃધાતી પાપા-

તમાનો હું વધ કરીશ; નહિ તો આત્મઘાત કરી આ તુચ્છ શરીરનો ત્યાગ કરીશ. ક્ષત્રિયો સત્યવાદી હોય છે, ક્ષત્રિયોની પ્રતિજ્ઞા અટલ હોય છે. કોઈ પ્રકારની લોભ-લાલસા અને કોઈ પ્રકારનાં વિદ્વન મૂલને મહારી પ્રતિજ્ઞાથી વિચલિત કરી શકશે નહિ. મેં સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરીને જે કંઈ કહ્યું હતું. તેથી વિરૂદ્ધ વર્તવાની કદ્દપના કરતાં આપ લેશ પણ અચક્યા નહિ ! રાજ-પુરુષોને માટે આ એક પ્રકારની વિચિત્રતા નથી ! રાજનીતિનો એ સિદ્ધાન્તજ છે કે : “ **વિશ્વાસો નૈવ કર્તવ્ય સ્ત્રીષુ રાજ્યકુલેષુચ** ” ! ત્હમારાં વચનના તે વિશ્વાસ શા ? રાજપુરુષો પોતાના વચનના મળ્યુત નથી હોતા; પરંતુ હું તો સ્વતંત્ર છું. હું અન્નદાસ બનીને આપની નોકરી નહિ કરી શકું. આપ આ ઘડીએજ મહેરમાનીની રાહે મહારં રાજનામું પાસ કરી મૂલને મુક્ત કરો. ”

વાદળસિંહની આ સંવળી હકિકત સાંભળીને નવાખ સાહેબ વિરકત ન થયા—પરંતુ કંઈક લજ્જિત થયા.

નવાખ સાહેબે વિચાર્યું કે, વાદળસિંહને તેના પ્રાણની પરવા નથી—તેને જીવનનો મોહ નથી. જેને મૃત્યુનો કંઈ બય નથી હોતો તેજ યથાર્થ રીતે નિર્ભય છે. વળી પણ નવાખે વિચાર્યું કે, વાદળને ધનની અભિલાષા નથી. પદ પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી તે મહારા સૈન્યમાં નોકરીએ જોડાયો નથી. પછી એ શા સારૂ મહારા અસહ વ્યવહારની નિન્દા ન કરે ? એ હજી ન્હાનો છોકરો છે, મહારે ઓધિન છે, તેની સાથે મહેં જે પણ લીધું હતું, તે પાળવામાં મહેં વિલંબ કર્યો, એ મહારે માટે ઘણીજ શરમની વાત છે. વાદળ હિન્દુ-શત્રુ છે.—પોતાની પ્રતિજ્ઞા—પાલનમાં અટલ છે. હું મુસદ્દાન થઈને પણ મહારં વચન પાળી શકતો નથી. શરમ છે ! ”

હરેક રીતે વિચાર કરી નવાખ સાહેબે કહ્યું : “ વાદળ ! તું છોકરમત કરે છે. તું સમજ્યા વગર મહારાથી વિરકત થાય છે. જો, આજ ત્રણ વર્ષ થયાં મરાઠાઓ અમારી પાછળ પડ્યા છે. અમારું સર્વસ્વ સ્વાહા થઈ ચૂક્યું છે. અમારો દારૂ ગોળો પણ ક્યારનો ખૂટી ગયો છે. ખાવાને પૂરતું અન્ન પણ નથી. ખજાનો ખાલી હોવાથી કોઈ ઉધાર પણ આપતું નથી.

રાખ્યો પાયો હાલમ ડોલમ થઇ રહ્યો છે. હું કેવી રીતે મરાઠાઓ સાથે હવે યુદ્ધ કરી શકું ? અને વળી રાત દિવસની ત્યન્તાથી, તથા યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં અનાહાર, ડિંગગરાથી શરીર પણ ચૂંથાઇ ગયું છે. શરીરમાં રજે શક્તિ નથી. વાદળ ! મહારા તરફ નજર કર, હું કંઈ એમ ને એમ સહજમાં સન્ધિ કરવા તૈયાર થયો હોઇશ ? યુદ્ધ ક્ષેત્રની દુર્દશાનો હેવાલ તને કંઈ કહેવા જેવોજ નથી. એ વિપત્તિને સમયે કદાચ જો ત્હેં મહને સહાય ન કરી હોત તો આજ મહારી શી સ્થિતિ હોત ? અમારી કેવી દશા થઇ ગઇ હોત ? વાદળ ! ખરું જોતાં ત્હારી પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને કેટલીક ધિરજ આવી હતી; પરન્તુ કરવું શું ? લાચારી છે. ”

વાદળસિંહે નમ્રતાથી કહ્યું : “ જહાંપનાહ ! શું શત્રુને હણવાનો કોઇ અન્ય ઉપાય નથી કે ? ”

ત્યારબાદ નવાખ સાહેબ અને વાદળસિંહ મોડી રાત સુધી કંઈક ગુપ્ત મન્ત્રણા કરતા ખેસી રહ્યા.

તેમણે એટલી સાવધાનતાથી તથા એટલે ધીરે ધીરે વાર્તાલાપ કર્યો કે, ખીજા કોઇથી તેમાંનું કંઈ પણ સાંભળી શકાય નહિ-અરે ! અડીને એટો હોય તોય શું થયું ? છેવટે નવાખ સાહેબે કહ્યું : “ શકશે તો ? ”

વાદળસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો : “ અવશ્ય, હું ધર્મ અર્ધર્મ કંઈજ જાણતો નથી. ન્યાય અન્યાયનું મહને કંઈ જ્ઞાન નથી. સમજો કે : આ પળે નીતિ-અનીતિનું પણ મહને કંઈ જ્ઞાન નથી. હું એટલુંજ માત્ર જાણું છું કે : પિતૃધાતી અવશ્ય વધ્ય છે. હું મહારા હાથથી એ પિતૃ ધાતકનો વધ કરીશ એ મહારી અચલ અટલ પ્રતિજ્ઞા છે. હું પિતૃધાતીને તેના અર્ધર્મનું પ્રતિકૂળ ફળ ચખાડવામાં પાપ નથી માનતો. જહાંપનાહ ! હું તો તેમાં મહા પુણ્ય સમજું છું. યેન કેન પ્રકારેણ શત્રુનો વિનાશ કરવો અને સુખી થવું, એ શાસ્ત્રસમ્મત છે. સ્વયં શ્રી કૃષ્ણયુદ્ધ બગવાને જરાસંધનો વધ કર્યો હતો. ”

નવાખ : “ સેનાપતિ મુસ્તફાખાં આ બાબતમાં સમ્મત થશે કે કેમ તેની મહને શંકા છે. પછી તો બને તે ખરું. ”

વાદળ: “ આપના કાબૂલી કિસમિસવાળા સેનાપતિને તો મહેં ઓળખી લીધો. ભસતા કુતરાને જે કદી એક રોટલીનો ટૂકડો નાખવામાં આવે તો તે શું શાન્ત ન થાય કે ? નહિ તો પછી નવાખ સાહેબ:

“અંકુશે મદમસ્ત હાથી લગૂડે ગધ્ધો અને ધ્વાનરે ! ”

ચતુત્રિંશ પરિચ્છેદ.

સન્ધિ પસ્તાવ.

(ચતુરતા.)

ક્રીડા નામક સ્થાનમાં, ભાસ્કર પંડિતના તમ્બુની અંદર, ન-
કા ટોચા નામક સ્થાનમાં, ભાસ્કર પંડિતના તમ્બુની અંદર, ન-
વાખ સાહેબ તરફથી સન્ધિનો પ્રસ્તાવ લઈને આવેલા દિવાન
જનકીરામ, મન્સબદાર મદારખાં અને સ્વયં ભાસ્કર પંડિત બેસીને સન્ધિ
પરત્વેની સલાહ-મસલત કરી રહ્યા છે. અનેક તર્ક વિતર્ક, અનેક વાદાનુવાદ
અને અનેક કથોપકથનની બાદ જનકીરામે કહ્યું: “ જુવો, પંડિતજી ! હું
હિન્દુ છું. હિન્દુએ પોતાના જાતિ બન્ધુ હિન્દુનું મંગલ થાય તે પ્રમાણે
કાર્ય કરવું તે એક સ્વાભાવિક છે; પરન્તુ હું નવાખ સાહેબનો સેવક છું.
તેના સ્વાર્થ પર લખ્ય રાખીને કાર્ય કરવું, એ મહાઈ પરમ કર્તવ્ય છે. આ
સમયે હું ઉભય પક્ષના મંગલ-સાધનની દ્રષ્ટિથી કહી રહ્યો છું કે: સન્ધિ
કરવી સર્વ પ્રકારે શ્રેયસ્કર છે. સન્ધિ નહિ કરવાથી, આપને અધિક કષ્ટ ઉ-
ઠાવવું પડશે. નિશ્ચિત લાભનો ત્યાગ કરીને અનિશ્ચિત લાભની આશા રાખવી
એ બુદ્ધિમાન પુરુષોનું કામ નથી. નવાખ સાહેબ તરફથી સન્ધિ કરવાના
ઉદ્દેશ્યથી, આપેના જેવા નીતિગ્ર સામે સટીક વ્યાખ્યા કરવી એ તદ્દન અ-
નાવશ્યક છે. આપની સમિપ વ્યર્થ ડાહી ડાહી વાતો કરવી એ અમને ઘણું
લજ્જાસ્પદ છે-કેલટો એ તો અમે અમારો દંભ પ્રકટ કરીએ છીએ. ગયાં
ત્રણ વર્ષની લડાઈથી અરસ-પરસને એક બીજાના વિરત્વનો કેટલેક અંશે

પરિચય થઇ ગયો છે. આ સ્થિતિમાં, આપ જો સહજ અનુમાન કરશો તો આપને વિના પરિશ્રમે સમજાશે કે, સન્ધિ ખાસ અગત્ય છે. આપ સ્વયં સારી રીતે જાણો છો કે, કેવળ બળાબળ પરજ કંઈ જાય-પરાજયનો આધાર નથી રહેતો. વિજય-લક્ષ્મી સદૈવ દૈવાધિન રહે છે. પરંતુ આ સમયે દેશની સ્થિતિ તરફ લક્ષ્ય આપતાં ખરી ખાતરી માનવું જોઈએ કે જય પરાજય ઉભય પક્ષનોજ છે. બંગાળ જન સૂન્ય થઈ રહ્યું છે. જો હજી કંઈક લાંબા સમય સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું, તો પછી તેને વન પશુઓનું નિવાસ સ્થાનજ સમજી લેવું. જન શૂન્ય રાજ્ય પર વિજય પ્રાપ્ત કરી, તે પર અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો, એ કેવળ વિડંબના છે, ઉલટી ઉપાધિ છે. શરવાતમાં તો નવાખ સાહેબ પણ આપની માફક સન્ધિના વિરોધી હતા. પરંતુ જ્યારે અમે તેમને યથાર્થ રીતે સમજાણુ પાડી, ત્યારે તેમણે પોતાના ખરા મનથી સ્વીકાર્યું છે કે, આવી પરિસ્થિતિમાં સન્ધિ એજ એક સુલભ-ઘણ માર્ગ છે. ”

આવણુ માસ ચાલે છે. ઉપયુક્ત સ્થાનાભાવને લીધે મરાઠા સિપાહી મહા ગભરાટમાં પડ્યા છે. મરાઠાઓના જીવન સ્વરૂપ ઘોડાઓના પગમાં, રાત દિવસ કીચડમાં ઉભા રહેવાથી રસવાત નામનો અમુક વ્યાધિ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો છે. ભાગીરથી અને અજય, એ ઉભય નદીઓમાં ખૂબ પાણી આવવાથી રસ્તો રોકાઈ ગયો છે. જાલેશ્વર ખંદર તરફ ચાલ્યા જવું કે પછી નવાખ સાહેબ સાથે સલાહ કરવી, એ ખાતર ભાસ્કર પંડિત પોતાના સેનાપતિયો સાથે વાતચિત કરી રહ્યા હતા. હીક, એજ સમયે નવાખ સાહેબ તરફથી સન્ધિનો પ્રસ્તાવ લઈને દૂત આવી પહોંચ્યો, જેથી તેઓ પોતાના મનથી ઘણા પ્રસન્ન થયા; અને વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આવો સુયોગ તો પૂર્વના સુભાગ્ય બળ વડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. અમારા ભાગ્યમાં આવા દુઃખ-સુખ પૂર્ણ પ્રસંગો અનેક વખત આવે છે ! દુઃખ અને સુખનો અનુભવ ઘણે ભાગે વિપરિત અવસ્થામાંજ થાય છે. અમે સમજીએ છીએ કે સમયે દુઃખ-કર વિષય સુખકર અને સુખકર વિષય ઘણી વખત દુઃખકર થઈ પડે છે. પણ ભવિષ્યમાં શું થનાર છે, એ મનુષ્યથી જાણી શકાતું નથી.

ભાસ્કર પંડિતે પોતાને અભિપ્રાય છૂપાવીને, તથા સન્ધિ પ્રસ્તાવપર

પોતાની સમ્મતી પ્રકટ કરીને કહ્યું: “ અવશ્યમેવ યુદ્ધ કોઇને વાંચ્છનીય હોય નહિ; પરન્તુ કોઇ એમ ને એમ તે પોતાનો સ્વાર્થ ગુમાવે ? તમે તો સુવિગ્ન રાજનીતિજ્ઞ છો. ઉભય પક્ષની મંગલ કામનાથી સન્ધિનો પ્રસ્તાવ કરી રહ્યા છો. પણ આશા છે કે, પહેલાં આ વિષયપર કંઈક વિચાર કરશો. ”

જનકીરામ: “ આપ જે કંઈ કહો તે કંઈ અનુચિત તો નથીજ, કારણ તે પણ સન્ધિનું એક મુખ્ય અંગ છે; પરન્તુ આપે એટલું લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ કે: સન્ધિ કરવાથી ઉભય પક્ષને કંઈ ને કંઈ હાનિ ઉડાવવી પડે છે. ”

ભાસ્કર પંડિત: “ હા હા, આપ કહો છો તે સત્ય છે. પણ ન્યાયની રીતે જેને જેટલું મળવું જોઈએ, તેતો તેને અવશ્ય મળવુંજ જોઈએ. વરાડપતિને તેની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં જેટલું દ્રવ્ય મળવું જોઈએ, તેટલું તેને આપવાને જે નવાખ સાહેબ તૈયાર હોય, તો અત્યારે સન્ધિ કરી શકાય તેમ છે. ”

જનકીરામ: “ આપ કયી શર્તોપર સન્ધિ કરવા તૈયાર છો ? ”

ભાસ્કર પંડિત: “ આપ જ્યારે એ બાબત સ્પષ્ટ કહી રહ્યા છો; ત્યારે મહારે પણ આહું અવળું કયાં શિવાય તેનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપવોજ જોઈએ. બાલેશ્વર, બાંકુડા, વર્ધમાન અને હુગલી એ ચારે જીલ્લા તો મહારાષ્ટ્ર પતિએ જીતી લીધા છે. એ બાબત તો કંઈ કહેવા કરવાનું છેજ નહિ. બંગાળાનો અન્યાય પ્રદેશ અને વરાડને ચોથ તરીકે એ કરોડ રૂપિયા આપવાને નવાખ સાહેબ ખુશી હોય તો, સન્ધિ કરવામાં મહને કંઈજ હરકત નથી. ”

જનકીરામ: “ આપની ધારણા-ધમ્મ-કંઈ અનુચિત તો નથીજ. પરન્તુ એ વિષય પરત્વે આપ આપની મેજેજ તેનું નિરૂપણ કરી શકો તેમ છે. વિચાર કરો, હુગલીપર તો મરાઠાઓએ કદી જીત મેળવીજ નથી. તેમ છતાંય, એ દૂરના પ્રદેશમાં બેઉ રાજ-શક્તિઓ શાન્તિપૂર્વક રહી શકે નહિ. આમ બિહારની ચોથને માટે બાલાજીરાવ હોલકરે એક કરોડ રૂપિયા લઈ લીધા છે. ”

ભાસ્કર પંડિત: “ નવાખ સાહેબના સંતોષ-સાધનને માટે હુગલીનો

દાવો તો અમે છોડી શકીએ છીએ, પણ બાલાજીરાવ હોદ્દરે જે ચોથ લીધી તે લેવાનો તેને કંઈજ અધિકાર નથી. તેણે મફતના એક કરોડ રૂપિયા લઈ લીધા !”

જનકીરામ: “ સન્ધિ કરવાના સમયે જેમ તેમ કરીને, એક વખત સારાસારનો વિચાર પણ સુકીને માત્ર કાર્ય પતાવવું પડે છે. બાઈ ! નરમ ગરમ થવું પડે છે. એક માત્ર સ્નેહ સંબંધ સાચવવાની ખાતરજ હોદ્દરને એક કરોડ રૂપિયા આપવામાં આવ્યા છે.”

ભાસ્કર પંડિત: “આપ તો અવશ્યજ્ઞ શાન્તિ પ્રિય છે. આપના પ્રયાસ અને પરિશ્રમથીજ નવાજ સાહેબ અને હોદ્દરની વચ્ચે શાન્તિ સ્થાપિત થઈ શકે છે કે, આપ પ્રસ્તુત સન્ધિને માટે પણ, વરાડ પતિને માટે કંઈક કચાશ નહિ રાખો. આપ જો ધારો તો તે વગર હરકતે અવિલાંબે થઈ શકે તેમ છે.”

જનકીરામ: “ અમે નિશ્ચય પ્રાણપૂર્વક તેનો યત્ન કરીશું. પણ જ્યારે ત્હમે અને નવાજ સાહેબ આપોઆપ એક બીજાને મળશો ત્યારે તુરત તેનો નિવેડો આવી જશે. એવી અમને પક્કી ખાત્રી છે. હોદ્દરની સાથે પણ સન્ધિ કરવાની વખતે ઘણા વખત સુધી એવા વ્યર્થ તર્ક-વિતર્ક ચાલ્યા; પરંતુ જ્યારે પરસ્પર તેમનો સાક્ષાત્કાર થયો ત્યારે તેનો તુરત નિકાલ થઈ ગયો. અમારા કથનની સત્યતાનો આપને અનુભવ થશે ત્યારે જણાશે. ભાસ્કર પંડિતને કેપહારમાં આપવાને માટે, જનકીરામ અને સર્દારખાં નવાજ સાહેબની આજ્ઞાથી રાજ્ય ભણ્ણારમાંથી મણી-માણિક્ય જડિત અનેક પ્રકારનાં સ્વર્ણાલંકાર અને વિવિધ જાતના ખડું મૂલ્ય પદાર્થો તેઓ સાથે લાવ્યા હતા. તેને જોઈને ભાસ્કર પંડિત ખૂબ ખૂશ થયા, અને પોતાના મન સાથેજ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, દ્રવ્ય-લાભનું આ મંગળાચરણ તો ઘણું મીઠું છે ! એ તો કહેવત નથી કે: Well begun is half done.”

ત્યારબાદ સર્વ કાર્ય નિષ્કપટ ભાવથી કરવાને માટે ભાસ્કર પંડિત અને જનકીરામ હાથમાં ગંગાજળ લીધું, તથા સર્દારખાંએ કુરાને શરીર ઉપાડીને સોગંદ લીધા. નિશ્ચય થયો કે, નવાજ સાહેબ અને ભાસ્કર પંડિતની રૂબરૂમાં મુકરર કરેલી ચર્તો અનુસાર સલાહ-પત્રપર એક બીજાના સહિસ્કતથી થઈ

જશે. ઉભય પક્ષની મર્યાદાના રક્ષણને માટે કોઇના પોતિકા સ્થાન પર કોઈ જઈ શકે નહિ, તેટલા માટે મુર્ષિદાબાદ અને કટોયાના મધ્ય પ્રદેશમાં “માનકર” નામક સ્થાનમાં નવાબ સાહેબના તમ્બૂમાં ઉભય પક્ષનું મિલન થશે. કેવળ પદ ગૌરવની રક્ષાને માટે બેઉ તરફના મળીને એકસો સિપાહી હાજર રહેશે.

આવળ વદ ત્રીજ યાને શનિવારે પ્રાતઃકાળે મળવાનો નિશ્ચય થયો. પરસ્પર પ્રેમાલાપ પૂર્વક સૌ વિદાય થયા, હસ્તધ્વનન કરી એક બીજાથી દૂટા પડયા.

આથી ઉભય પક્ષને આનંદ થયો, તેમાં કંઈજ સંદેહ નથી. નવાબ પક્ષવાળા એથી હર્ષિત થયા કે, બિલાડી કોઈ રીતે ફંદામાં આવી જાય છે, અને ભાસ્કર પંડિતના માણસો એ વિચાર કરવા લાગ્યા કે કોઈ પ્રકારે મુસલમાનને ત્યાંથી નાણું નિકળે છે, પછી જોઈ લેવાશે. હાલકરે એની મેળે ચાલાકીથી એક કરોડ રૂપિયા કઢાવી લીધા. જોઈએ કે હવે શું થાય છે ? આતો એના જેવો ઘાટ કે : “ કુતર તાણે ગામ ભણી, અને શિયાળ તાણે શીમ ભણી ! ” ખેર ગમે તેમ હો, એક કરોડથી તો એક પાંચ પણુ ઓછી લેવી નથી. એવો ભાસ્કર પંડિતે પોતાના મનથી દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો છે. ભગવાન વાસુદેવે અર્જુનને કહ્યું હતું કે : લોભજ મૂળ વિપત્તિનું દ્વાર છે. લોભથીજ વિનાશ થાય છે. કબિરજીએ પણ યથાર્થ કહ્યું છે કે :—

કામીકા ગુર કામ હૈ, લોભીકા ગુર દામ :

ગુર કબિરકા સંત હૈ, સંતનકા ગુર રામ.

ચાલાકી વાપરવામાં કોઈ કોઈથી ઉતરે એવા નથી. અદ્રવ્ય શક્તિદ્વાર :—ગુપ્ત રીતે અમને કંઈક એમ માલમ પડ્યું છે કે, ભાસ્કર પંડિત અને જનકીરામે ગંગાજળ કહીને જોનો સ્પર્ષ કર્યો હતો, તે યથાર્થ રીતે ગંગાજળ નહોતું. ઉભય પક્ષના નોકરો યુક્તિથી દૂવાના પાણી લાવ્યા હતા. સદારખાંએ પણ ગુલિસ્તાને કુરાને શરીફ કહીને ચાલાકી વાપરી હતી. પોતપોતાના મનથી પોતાની અક્લ-હુશિયારીની પ્રશંસા કરતા-ખાંડ ફાકતા ઉભય પક્ષવાળા નિશ્ચિંત હતા !

વાંચક ! બંનેમાં નવાબ સાહેબને કંઈ કહેવાનો અમને હક્ક-મત્તલ નથી.

પણ ભલા બિચારા ધન લોભી ભારકર પંડિતનો અમને કંઈક વિચાર થઈ આવે છે. તેને અમે બીજી તે શું કહીયે ? અસ એજ:—

ચેતી ચેતી ચેતી અખ, ચેત કહા સોવે મૂઠ ?
ચીરી ચૂગી જાય ખેત, પીછી પિછતાઈગો;
યા માયા કે કંદ મહી, પર્યો હૈ કા અંધ અરે !
ભજી લે ગોવિંદ સખ, કાજ સધ જાયગો;
દહે કવી ગંગ તેરા, અંગકો ભરોસો નાહં,
મુઠ્ઠી આંધ આયો તું, પસાર હાથ જાયગો.

પંચત્રિંશ પરિચ્છેદ.

આનંદ.

હૈ ભગનાન રક્ષા કરો. વિદ્યૂતગતિયાં આ શુભ સમાચાર આખાં દેશમાં ફેલાઈ ગયા, કે નવાખ સાહેબ અને મરાઠાઓ વચ્ચે સલાહ થશે. આ સમાચાર સાંભળી સૌ કોઈ હર્ષિત થઈ ઉઠ્યા. વ્યાપારી વર્ગમાં મહા આનંદ પ્રસરી રહ્યો. વ્યાપાર કરવાનો માર્ગ ખુલ્લો થશે. ખેડૂત વર્ગ ખુશ ખુશ થઈ ગયો. ખેતી કરવાનો શુભ-શાન્તિયુક્ત અવસર પ્રાપ્ત થશે. સૈનિકો આનંદમાં નૃત્ય કરવા લાગ્યા-ચોમાસાના ચાર મહિના ઘેર બેઠે બેઠે ખીચડી ખાઈશું અને લડાઈના પરિશ્રમ પછી ખૂબ આરામ લઈશું. સેનાપતિવર્ગ ખુશમિજબજમાં હતો-વર્ષાઋતુની રમઝમ કરતી રાત્રિઓ, બિહાગ અથવા મહલારના આલાપ અને સંગિત-વિનોદદ્વારા સુખમાં વ્યતિત કરીશું. મરાઠાઓ હર્ષિત હતા-સ્વદેશ તરફ પાછા ફરીને કુટુંબવર્ગનું સુખાવલોકન કરી સંતુષ્ટ થઈશું. મુશ્કિલાવાદમાં વાહ વાહ ! અપૂર્વ આનંદ ઉત્સવ થઈ રહ્યો છે. આ સન્ધિની સાથે અનેક મનુષ્યોના સુખ-દુઃખનો સંબંધ છે. સૌ કોઈ સન્ધિની શતો જાણવાને અત્યંત આતુર છે. હા, એક તો વાદળ-

સિંહ નિર્જન સ્થળે બેસીને પોતાનો ઘણોખરો સમય કંઈક ઉડા-અર્ભિત વિચારમાં પસાર કરે છે.

મનુષ્ય જાતિને એ વાતનો મ્હોટો ગર્વ રહે છે કે: તે ઇશ્વરીય સૃષ્ટિનું સર્વ શ્રેષ્ઠ પ્રાણી છે; પરંતુ ઘેર અધકારમય ભવિષ્યના પરદામાં છૂપાયેલી અનેક બાબતો જાણવાને માટે, અથાક પ્રયત્ન કરવા છતાં, આજ સુધી એ અનંત સત્તાધિશ ઇશ્વર સિવાય અન્ય કોઈ સમર્થ થયું નથી. જો કે એ બાબત સત્ય છે, તો પણ મનુષ્ય આશાસ્પી ચક્ષુદ્વારા એ ઘેર અંધકારમાં પણ સુખ પૂર્ણ દ્રષ્ય જોયા કરે છે; પરંતુ દુઃખ પૂર્ણ દ્રષ્ય જોવાની તેને કોઈ કાળે ઇચ્છા થતી નથી. વળી, મનુષ્ય જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની દ્રઢ આશા કરી બેસે છે તે વસ્તુ તેને પ્રાપ્ત થતી નથી. એને ઠેકાણે કોઈ એવોજ ખેલ બની જાય છે કે, જેનો તેણે સ્વપ્ને સહજ ખ્યાલ પણ નથી કર્યો હોતો ! મનુષ્ય આ સઘળી બીનાઓ નિત્ય અનુભવે છે, તેમ છતાંય અજ્ઞાનાન્ધ કારમાં પડી રહે છે. કેવી આશ્ચર્યની વાત ?

ભાસ્કર પંડિતે પોતાના અનુયાયિઓ સાથે આખી રાત સુધી ગડમથક ક્યાં કરી, કે કેવી રીતે નવાખ સાહેબ સાથે સન્ધિ કરવામાં આવશે, કેટલા રૂપિયા લેવાના છે, એ રકમમાંથી કેને કેટલા મળવાના છે, કયી બાબતમાં કેટલા વાપરવાના છે, એ સર્વ બાબતોનું બજેટ તૈયાર કરવું એજ માત્ર આ સભાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય હતો. સમય પ્રવાહને વહેતાં વાર શી ? એક પછી એક એમ દિવસ ચાલ્યા ગયા અને આવણુ વદ બીજને શુક્રવારની સન્ધ્યાકાળ થઈ. ત્રિજને શનિવારનો પ્રાતઃકાળ ઉપસ્થિત થયો. “ માનકર ” ગામના સુવિસ્તૃત મેદાનમાં નવાખ સાહેબનો સુવિશાળ દરબારી તમ્બૂ ખેંચાયો છે. તમ્બૂના મધ્ય ભાગમાં, જરીઆનથી ભરેલા કિનખાપના મહામૂલ્ય વસ્ત્રથી આચ્છાદિત થએલું નવાખ સાહેબનું નયન મનોહર સિંહાસન શોભી રહ્યું છે. ભાસ્કર પંડિત પણ પોતે મહારાજાધિરાજ વરાડ-અધિપતિના પ્રતિનિધિ અને સાથે કુશળ સેનાપતિ છે- માનો યા ન માનો, આખર એ પણ એક અસાધારણુ પ્રતિભાશાળી મનુષ્ય છે.

નવાખ સાહેબના સિંહાસનની ડાબી બાજુએ, તેમને માટે એક સ્વ-

તંત્ર આસન ગોઠવવામાં આવ્યું છે. તેમના દરબજા પ્રમાણે તેમને પણ માન મળવું જોઈએ તેવો પાકો જાદોખસ્ત કરવામાં આવ્યો છે. દરબારી તમ્બૂના એક માફ જેટલા ઘેરાવામાં કપડાનો એક ગોળાકાર ઘેરો લગાવવામાં આવ્યો છે.

સિંહાસન પર વિરાજીત નવાબ સાહેબ અલીવર્દીખાં, ભાસ્કર પંડિતની રાહ જોયા કરે છે. મુસ્તફાખાં, સંયદ અસફઅલી, જનકીરામ, સદારખાં, વાદળસિંહ, અબ્દુલ સુબાનખાં, મીર હખીયુલ્લા, ગુલામકાદર આદિ મુખ્ય મુખ્ય કર્મચારી મનુષ્યો પ્રસન્ન ચિત્તે આમ તેમ ઘૂમી રહ્યા છે.

એજ સમયે મરાઠા તમ્બૂમાંથી જે અશ્વારોહી ભાસ્કર પંડિતના આવવાના સમાચાર લઈ આવીને ઉપસ્થિત થયા. એકતું નામ આલીમા કારાયુ-એલ અને બીજનું નામ કિસનજીરાવ હતું. એ કિમય વીર ભાસ્કર પંડિતના પ્રધાન સેનાપતિ અને વિશ્વાસુ બાન્ધવ હતા. હમેશાં તેના જમણા હાથની માફક તેની પાસે ને પાસે જ રહેતા હતા.

યુદ્ધ વ્યવસાયી આત્માઓ સદાય શંકાશીલ બની રહે છે. એક બીજા-એ અન્યોન્ય સોગંદ લીધા ને સ્નેહપૂર્વક વાતોચિતો થઈ ગઈ, ભેટ આપવા-મેલવાની પણ વ્યવસ્થા થઈ ગઈ; પણ ભાસ્કર પંડિતનો વિશ્વાસ, સમયે સમયે, સંદેહની કાલિમાર્થી હજી પણ ઘેરાઈ જાય છે, તેના હૃદયમાંથી મોગલો પરત્વેનો અણુવિશ્વાસ જરાકે ખસતો નથી. બરાબર છે, કોણ જાણી શકે કે, મોગલોના અંતઃકરણમાં શું હશે? નવાબ સાહેબનો અભિપ્રાય, તમ્બૂની આસપાસની અવસ્થા અને કર્મચારીઓની પરીક્ષા કરવાના ઉદ્દેશથી, ઉક્ત અશ્વારોહી સેનાપતિઓનું આવવું થયું હતું; પણ તેમણે ચાલાકીથી પોતાનો મૂળા હેતુ છૂપાવી રાખ્યો અને “નવાબ સાહેબને અવકાશ છે કે નહિ,” એની ખબર કાઢવા માટે આવવું થયું છે, એમ બહાનું બતાવી દીધું. નવાબ અલીવર્દીખાં અને સેનાપાત મુસ્તફાખાં વિચિત્રતા પ્રતીતિ હતાં. વિચિત્રતા એજ તેમનું આલૃપણ હતું. તેમની દ્રઢ ધારણા હતી કે, વિચિત્રતાથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે; અને એ કારણથી નવાબ સાહેબનો દરબાર સદૈવ વિચિત્ર મન્ત્રણાઓથી ભરેલો હોય છે. એ કરોળીયાની જાળમાં સહેલાઈથી માખીયો લપટાઈ

આખર પાયમાલ થાય છે. મરાઠા-ઘોડેસ્વાર નવાખ સાહેબના પ્રેમાલાપ અને નાના પ્રકારની ભેટોથી વિમોહિત બની ગયા. તમ્મુની સંદેહહિન અવસ્થા, નવાખ સાહેબનો મિષ્ટાલાપ અને કાર્યભારિયોની પ્રસન્નતાથી તેમના હૃદયમાં સહજ પણ શંકા ઉદ્ભવી નહિ. મરાઠા દૂતોએ કૌશલપૂર્વક જોયું કે, દર-બારી તમ્મુ કપડાના કોટથી ઘેરાયેલો છે. કોઈ સ્થળે કોઈ માણસ જોવામાં આવતું નથી. મુખ્ય મુખ્ય વિશ્વાસુ કાર્યવાહકો વગર દરબારી તમ્મુમાં, અથવા તો તેની આસપાસ એક પણ માણસ નથી.

દૂત પોતાના તમ્મુ તરફ પાછો ફર્યો. તેમની હકિકત સાંભળીને ભાસ્કર પંડિત નિઃસંશય થઈ ગયા, ત્રિજને શનિવારને દિવસે સૂર્યોદય સમયે પ્રયાણ કર્યું. સાથે મહા શરવીર પચાશ અસ્ત્રધારી ઘોડેસ્વાર પણ હતા. આ અસ્ત્ર-ધારી ઘોડેસ્વાર સાથે કદાચ પંડિતજીના પ્રયાણને કંઈક ગુપ્ત સંબંધ હશે; પણ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, સન્ધિ-પત્રપર સહી કરતી વખતે દરેકે પોતપોતાના અસ્ત્ર-સ્પર્શ કરીને સોગંદ લેવા પડશે.

આજ કેટલાક દિવસ થયા, અમારો પેલો પૂર્વ પરિચિત તમ્મોળી કં-ગ્રુક અસ્થિર અને વ્યસ્ત રહ્યા કરે છે. ભાસ્કર પંડિતના શરીર રક્ષકોની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાને માટે, તેણે પોતાની આખી પાનની દુકાનની સઘળી પૂંજ ખલાસ કરી નાંખી છે! તેઓની કૃપાથી પ્રત્યક્ષ સન્ધિ કાર્ય જોવાના ધરા-દાથી એક નોકર બનીને, પોતે પણ તેઓની સાથે ચાલતો થયો. નવાખ સાહેબના તથુમાં ખમર પહોંચી ગઈ કે “મરાઠાઓ આવ્યા, મરાઠાઓ આ-વ્યા.” પ્રત્યેક જણ પોતપોતાના કાર્યમાં તત્પર થઈ ગયા. નવાખ સાહેબ અનિમિષ નેત્રોએ મરાઠા સરદારની પ્રતિક્ષા કરવા લાગ્યા. સર્વત્ર નિસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. કાર્યભારીઓ પોતાના મનના ભાવ પ્રકટ કરવાને માટે એક બીજાની સામે જોવા લાગ્યા. સૌની આંખોમાંથી એક વિજ્ઞતિય જ્યોતિ નિકળવા લાગી.

ઘોડા પરથી નીચે ઉતરી જમીનપર પગ મૂકતાની સાથે સરદારખાં અને જનકીરામ ભાસ્કર પંડિતને તમ્મુની અંદર લઈ ચાલ્યા. આગળ જનકી-રામ, મધ્યમાં ભાસ્કર પંડિત અને તેમની પાછળ સરદારખાં અને તેમની પણ

પાછળ મરાડા-અનુચર-વૃન્દ હતું. ભાસ્કર પંડિત શ્રવણની માફક પગ મૂકતાં ઘણી સાવચેતીથી ચાલ્યા જતા હતા. તેમના ચિત્ર વિચિત્ર જરીદાર મખમલના પોશાક પર પ્રાતઃકાળના બાળ-સૂર્યનાં સોનેરી કિરણો પડી રહ્યાં હતાં, જેથી તેની ચમક-દમક વળી કંઈક ઓર વધી ગઈ હતી. કમર પર લટકતી રત્ન-જડિત-તલવારનો “ઝનન ઝનન” શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.

અરે ! અચાનક આ થઈ શું ગયું ! નવાબ સાહેબના દરબારી તમ્બુ-માંથી “પકડો, પકડો, મારો મારો, નાસો નાસો,” ની નિકળતી ઘોર ગર્જના આકાશ-મંડળને આંદોલિત કરવા લાગી. દારૂ ભરેલી તોપના મ્હોંમાં અગ્નિ ચાંપવાથી જે પ્રકારે વિકટ અવાજ ઉત્પન્ન થઈને સઘળા દિશાઓ કંપાવી મૂકે છે, તે પ્રમાણે અચાનક સેંકડો મનુષ્યોની કીકીયારીથી એક બીજા શબ્દ ઉત્પન્ન થયો. “મારો મારો” કરતા ભાસ્કર પંડિતના સશસ્ત્ર ઘોડેસ્વાર સિપાહિયો તેજ ક્ષણે ઉછળી પડ્યા; પરંતુ અત્યલ્પ સમયમાં તેનું શિર ધડથી અલગ થઈને જમીન પર અથડાઈ પડ્યું. નવાબ સાહેબ ચૂપ-ચાપ પોતાના સિંહાસન પર બેઠે બેઠે ઉક્ત-દ્રવ્ય જોઈ રહ્યા હતા. ભાસ્કર પંડિત જ્યાં આગળ તમ્બુના દારને ઉદ્ભવી સહજ આગળ વધ્યા તેની સાથે જ બેઠે બાળુથી બે નવયુવક એકી સાથે એકજ સ્વરે “ભગવાન એકલિંગની જય” નો ઘોર ચિત્કાર કરતા ધણા દિવસના ભૂખ્યા સિંહની માફક અચાનક તેના પર તૂટી પડ્યા. નવાબ સાહેબની નજર સામે, જોત-જોતામાં બેઠે યુવકોની તિક્ષ્ણ છરીઓના આઘાતથી ભાસ્કર પંડિતની ગર્દન બેઠે બાળુથી અર્ધી અર્ધી કપાઈ ગઈ. તત્કાલ લોહીથી લદબદ થયેલું મરાડા સેનાપતિનું ધડ મૂળમાંથી ઉખડી ગયેલા કેળના વૃક્ષની માફક ધડાકે દબને જમીન પર ગળડી પડ્યું, અને અસહ્ય યન્ત્રણાથી પિડિત થઈને હાથ-પગ પછાડવા લાગ્યું. પરંતુ તેને આ કષ્ટ લાંબા સમય સુધી ભોગવવું પડ્યું નહિ. બોળીયામાંથી પ્રાણ તરતજ નિકળી ગયો. ઇશ દેવતાનું નામ સ્મરણ કરવાનો સમય પણ ન મળ્યો. નવાબ સાહેબે જોયું કે, એ યુવકોમાં એક વાદળસિંહ છે પણ બીજો કોણ છે તે કંઈ ઓળખી શકાયો નહિ. નવાબ સાહેબે પોતાના મન સાથેજ પ્રશ્ન કર્યો: “પણ એ અપરિચિત યુવક, છે કોણ ?”

વાદળસિંહે જમણા હાથથી ભાસ્કર પંડિતના ગળાપર છરી ચલાવતાંની સાથે ડાબા હાથથી એક સીટી બજાવી. સીટીનો શબ્દ સાંભળતાંની સાથે તમ્બુની ચારે તરફથી પચાસ સશસ્ત્ર સિપાહી તીરને વેગે આવી પહોંચ્યા. તેઓએ મરાઠા ઘોડેસ્વારપર આક્રમણ કરીને તેમને ક્ષણવારમાં પાયમાલ કરી નાંખ્યા, મરાઠાઓએ આત્મરક્ષાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો. નવાબના પક્ષની કંઈ અધિક હાનિ થઈ નહિ. હા. દિવાન જનપ્રીરામ અને મન્સબદાર સદારખાં મરાઠાઓની તલવારના આઘાતથી ધાયલ થયેલા મૃતવદ્દ મળી આવ્યા. ખાસ નવાબ સાહેબના પક્ષવાળાઓના મ્હોંથી પણ સાંભળવામાં આવ્યું કે, એ એમની વિશ્વાસઘાતકતાનુંજ એમને ફળ મળ્યું છે. ભાસ્કર પંડિતનો વધ કરતી વખતે આવેગમાં આવીને એક હત્યાકારી યુવકો એક બીજાના શરીર સાથે અથડાઈ પડ્યા. એ સમયે એક બીજાના અંગ-સ્પર્શથી એક જણને ઘડીભર સ્વર્ગીય સુખનો અનુભવ થયો. એવું જણાવવા લાગ્યું કે, તેમના અંગ-પ્રત્યંગની પ્રત્યેક નસોમાંથી અમૃતની ધારા પ્રવાહિત થઈ રહી છે. પરસ્પર સુખાવલોકન કરતા એક સ્તંભિત-ભાવથી ઉભા થઈ ગયા. એકના હાથમાં લોહીથી ખરડાયેલી કાળની જામ જેવી ચિઠ્ઠાણ છરીઓ હતી ! પગ નીચે ભાસ્કર પંડિતનું શરીર અથડાતું ટિચાતું હતું-ઠોકરે આવતું હતું !

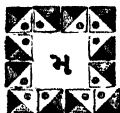
એટલો શોર-મકોર થયો, એટલાં મનુષ્યો ભાયાં ગયાં, પણ તે તરફ એ કિભય નરહત્યાકારીઓનું સહજ પણ લક્ષ્ય નહોતું. તે તો કેવળ પૂર્ણાનંદમાંજ મસ્ત હતા.

નાયકહિન મરાઠાઓ “ કિં કર્તવ્ય વિમૂઢ ” થઈને જંગલને રસ્તે બંગાળા પ્રાન્તમાં ચાલ્યા ગયા. કેટલાક તો બાલેશ્વર બંદર તરફ અને કોક કોક સ્વદેશ તરફ ચાલ્યા ગયા.

પરિત્રિંશ પરિચ્છેદ.

ઉમ્મેદવારની પ્રાર્થના.

હાવીર મરાઠા સૈન્યાધ્યક્ષ, રાધેશી ભોંસલેના પ્રાણ-સ્વરૂપ શ્રીમાન્ ભાસ્કર પંડિતના વધનો હાહાકાર જ્યારે કંઈક શાન્ત થયો ત્યારે નવાખ સાહેબે સિંહાસન પરથી ઉતરીને મન્સબદાર વાદળસિંહને સપ્તેમ આલિંગન કર્યું. બીજા યુવકોને પણ આલિંગન કરવાને માટે નવાખ સાહેબ આગળ વધી રહ્યા હતા; પણ એ સલજ્જ ભાવથી સહજ પાછો હટી ગયો. નવાખ સાહેબ પૂરા નસિબદાર નહિ તો ! આલિંગન કરવાને એ હાથ લાંબા કરી જરા વધારે વાંકા વળ્યા હોત તો પૂરી ફૂટેતી ! દાઢી અને કપાળના કૂચા થઈ જત ! બિચારા અચાત યુવકને પણ તે સિવાય છૂટકો નહોતો, નહિતો નવાખના માનનો અસ્વીકાર શા સાડ કરે ?

જેઠ્યાકળા જેવા નવાખ સાહેબ કેટલાક સમય પર્યંત એ ઉચ્છ્વેલ યુવકની તરફ ખુબ ધ્યાનપૂર્વક તાકી તાકીને જોઈ રહ્યા. બાદ ઉમ્મદા હંદ-યના નવાબે તેને સ્નેહ પૂર્વક પૂછ્યું : “ યુવક ! તું કોણ છે ? ”

એ યુવક અમારો પૂર્વ પરિચિત પેલો પાન વેચનારો તંબોળી છે.

નવાખ સાહેબનો પ્રશ્ન સાંભળીને, એ યુવકે વિનિત ભાવથી કુરનિસ કરી. એ કંઈ નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ કે, મહારે તેમના પ્રશ્નનો શો ઉત્તર આપવો. આખર તેણે ઉતાવળથી કહી દીધું : “ હજૂર ! હું ઉમ્મેદવાર છું.”

નવાખ સાહેબને મોટી નવાઈ લાગી. “ ઉમ્મેદવાર ! અવશ્યજ, સેનામાં ભરતી થવાથી કદાચ એ ખાલી ઉમ્મેદવારી કરતો હશે; પણ તેણે આવું ભયંકર કાર્ય કરવાનું દુઃસાહસ શા સાડ ખેડ્યું ? તે સાથે તેને, શું લાગતું-વળગતું ! આ તો પોતાના જનનું જોખમ બહારવા જેવું છે ! શું તેને

પોતાના પ્રાણની મમતા નહિ હોય ? તેમ છતાંય, એ તો મહારા હિતનું કાર્ય છે પણ તે વાતની તેને શી રીતે ખબર પડી ? આ અગમ્ય સ્થાનનો પત્તો તેને ક્યાંથી મળ્યો ? આ સુરક્ષિત સ્થાનમાં તે શી રીતે આવી શક્યો ? કોઈ કાર્ય કુશળ કર્તવ્યશાળી યુવક છે. ચાહે તે હો પણ મહારા શત્રુનો વધ કરનાર સર્વથા એ મહારા આદરને પાત્ર છે. તેના સંબંધી સઘળી હકિકત તો હું મહારી મેળે સમયે મેળવી લઇશ્ચ-એતો એની મેળે ખબર પડશે.”

એજ સમયે સર્વ કર્મચારિઓ નવાખ સાહેબને ઘેરાઈ વળ્યા. નવાખ સાહેબ જરા મજાક કરવાના અભિપ્રાયથી કૃત્રિમ ક્રોધ પ્રકટ કરતા કહેવા લાગ્યા: “ અરે ! ઓ નાદાન યુવક ! ત્હેં મરાઠા સરદારનું નિષ્પ્રયોજન-વગર ગુન્હે-ખૂન કર્યું ! તું જાણે છે કે: “ એ મહાન અપરાધની તને શું સજા ભોગવવી પડશે ? ”

અમારો તમ્મોળી અનેક પ્રકારની વિપત્તિઓ સહન કરીને રીઢો થઈ ગયો છે ! સૈનિક પુરોનો સાથે રહીને તે મહાન સાહસિ થઈ ગયો છે. માનો ન માનો પણ તેનું કાળજી વજ જોવું થઈ ગયું છે, પણ એ સત્ય કે, જેને પોતાના પ્રાણની પરવાહ નથી હોતી, તે હમેશાં નિર્ભય રહે છે. તેણે કુરનિસ કરીને બિલકુલ નિર્ભયતાથી સઘળા કર્મચારિઓની રૂખમાં નવાખ અલીવર્દીખાંના કથનનો ઉત્તર આપ્યો: “ જહાંપનાહ ! જે એમાં મહારો કોઈ પણ પ્રકારે અપરાધ ઠરતો હોય, તો બેશક તેનો દંડ સહન કરવાને હું તૈયાર છું; પણ હું બુલતો ન હોઉં તો, મહેં હુબૂરના દુખન-નોજ વધ કર્યો છે. ”

નવાખ: “ નહી, કદી નહિ. મરાઠા સરદાર મહારો દુખન નહિ, પણ દોસ્ત હતો. ”

તમ્મોળી: “ મરાઠા સરદાર આખી દુનિયાનો દુખન હતો. જે દુનિયાનો દુખન હતો તે અવશ્ય બાદશાહનો પણ દુખનજ હતો; અને તેથીજ મહેં તેનો વધ કર્યો છે. કહો ! બાદશાહનો દુખન વધ કરવા યોગ્ય નહિ કે ? ”

નવાખ: “ ઠીક, પણ ત્હેં તેનો વધ શા સાર કર્યો એ કંઈ કહીશ કે ? ”

તમ્મોળી: “ એટલાજ માટે કે એ દુનિયાનો દુખન હતો. ”

નવાળ: “ પાછી એ વાત—એ દુનિયાનો દુખન હોતો તેમાં ત્હારું શું ગયું ? એ ત્હારો તો દુખન નહોતો ને, ત્હારે ત્હારુંજ સંભાળી લેવું હતું ને ? ”

તમ્બોળી: “ જી જહાંપનાહ ! હું મ્હારી મેળે મ્હારુંજ સંભાળીને હવે નિરાતે બેઠો છું. એ દુનિયાનો દુખન હોતો. હું પણ એક દુનિયાનોજ માણસ છું. કહો હવે કંઈ ? ”

નવાળ અલીવદીખાં મહા ગુણગ્રાહી હતા. જો કે પોતે શરવાતથીજ તેના કાર્યથી અત્યંત સંતુષ્ટ હતા, પરંતુ હવે તેના વાક્ય, વિન્યાસ, વચન-માધુર્ય અને રૂપ લાવણ્યથી અતિશય મુગ્ધ થઈ ગયા. કૃત્રિમ ક્રોધ ત્યાગ કરીને, નવાળ સાહેબે તેને અતિશય સ્નેહ પૂર્વક કહ્યું: “ ઠીક, ત્હું દુનિયાના દુખનનો વધ કર્યો છે, તો તું અવશ્ય ઉત્તમ બક્ષિસ મેળવવાને લાયક છે. ”

તમ્બોળીએ ફરી કુરનિમ કરીને, વાદળસિંહ તરફ સલજી બાવથી હાથ લાંબો કરી કહ્યું: “ હુજૂરનો એ સાહસિ સિપાહી બક્ષિસ મેળવવાને યોગ્ય છે. ”

નવાળ: “ એને તો અવશ્ય મળશે, પણ ત્હનેય મળવી જોઈએ. ”

તમ્બોળી: “ હુજૂર માલિક છે. ”

સૌ સૌને ફાવે તેમ કહો, પણ વાદળસિંહ કરતાં તમ્બોળીની (મસ્કાની) ગોળી બરાબર વાગી !

સપ્તત્રિંશ પરિચ્છેદ.

સાક્ષાત અને સંશય.

હો કાચંત્ર જેવી રીતે કોઈ પણ દિશા તરફ રાખવા છતાં, હમેશાં ઉત્તર તરફજ ફરી જાય છે, તે પ્રમાણે અમારા તમ્બોળીની દ્રષ્ટિ પણ હરબડી વાદળસિંહ તરફજ રહે છે. એ યુવકના દર્શ-

નથી વાદળસિંહને પણ અપૂર્વ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે—કંઈક ધીરજ ઉદ્ભવે છે. અને તેને સ્વર્ગીય શાન્તિ મળે છે. એજ કારણથી, એ પણ તમ્બોળી તરફ જણા પ્રેમથી અનિમિષ નેત્રે જોયા કરે છે, અને તેની વાતચિત ખરાબર કાન માંડીને યથાસ્થિત સાંભળી રહ્યો છે. તમ્બોળીની વાતચિતપરથી માલુમ પડે છે કે, નવાખ સાહેબની સાથે તેણે જે સ્વરે વાર્તાલાપ કર્યો, તે તેનો પ્રકૃત સ્વર નહોતો, તેનો પ્રકૃત સ્વર સાંભળીને તથા તેના રૂપ લાવણ્યને જોઈ વાદળસિંહના આશ્ચર્યની કંઈ સીમા ન રહી. વિસરેલી દુર્ઘટનાઓ યાદ આવવાથી તેનું હૃદય ડામાડોળ થઈ રહ્યું છે. વાદળસિંહે પોતાના મનથી વિચાર કર્યો કે, લક્ષ્મીને કદાચ કોઈ ભાઈ હોત તો તેનું આવુંજ રૂપ અને આવીજ બોલી હોવાનો ધણે ભાગે સંભવ હતો. ત્યારે આ શું ? પૃથ્વીમાં ક્યાંય કદી એ જણનું એક સરખું રૂપ હોઈ શકે કે ? ચાલ અને ચહેરા તો કોઈનો કોઈ દિવસ મળતો આવેજ નહિ. એકલું એવું રૂપજ નહિ, પણ સાથે સ્વર પણ મળતોજ આવે છે. મહા આશ્ચર્યની વાત છે ! પણ આ અવસ્થાકેરે શો ? પિન્ડ-ભેદ કેવો ! ના, ના, એ તો મ્હારો ખાલી ભ્રમ છે. શું લક્ષ્મીનું આવુંજ રૂપ હતું—આજ લક્ષ્મીનું રૂપ ? જી, એ સ્વર્ગીય સૌંદર્ય ક્યાં ? એ વીણાના નાદ જેવાં કોમળ મધુર વચન ક્યાં ? એ અનૂપમેય નિર્મળ સલજ્જ દ્રષ્ટિ ક્યાં ? એ મૃદુ મંદ હાસ્ય ક્યાં ? હા ! ભગવન ! આલ્પકાળથીજ હું નામ વગરનો હતો, ત્હેં મ્હને પિતા આપ્યો, અઢળક ધન વિભવ આપ્યો. પતિવ્રતા સતી સુલક્ષણી સ્ત્રી આપી; પણ આ સમયે તો એ સઘળું મ્હને સ્વપ્ન જેવું થઈ પડ્યું છે ! ખરેખર એ સ્વપ્ન વગર અન્ય કંઈજ નહિ. નહિ તો નાટક જેવો આ નવનવીન ખેલ શો ! મ્હેં શું શું જોયું છે અને અત્યારે હું આ શું જોઈ રહ્યો છું ! ”

વાદળસિંહે લક્ષ્મીના અન્તિમ પરિણામની કલ્પના કરી એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો. તેના અંતરમાં કંઈ કળતર થતા માંડ્યું. તે અતિશય ચિન્તા કરવા લાગ્યો કે : “ હાય ! મ્હારી પ્રાણ પ્રતિમા, આંખની કીકી, હૃદયેશ્વરી લક્ષ્મી પરલોક સિધાવી ગઈ વા દુષ્ટ મરાઠાઓના હાથમાં હજી સુધી કેદજ છે ? ” એ વિચારથી વાદળસિંહનું હૃદય ક્રોધાગ્નિથી સળગી ઉઠ્યું. તે હાથ-

માંની છરીની મૂઝ જોરથી પકડીને વારંવાર લાલચોળ જેવી આંખોવડે આસ્કર પાંડિતના શય તરફ જોવા લાગ્યો. તેના હૃદયનો અભિપ્રાય સમજી જઈને નવાખ સાહેબે તુરતજ હસતાં હસતાં તેના હાથમાંની છરી ખુચવી લીધી. પ્રાણેશ્વરીનો વિયોગ પ્રિયતમને પરમ દુઃખકર થઈ પડ્યો છે.

વાદળસિંહ એની મેળે બહેમને હિંચોળે હિંચતોજ રહ્યો !

અષ્ટત્રિંશ પરિચ્છેદ.

માગતાં બૂલ્યો કે આપતાં ?

તુભવી જનોનું એવું કથન છે કે, ત્રિજિત સ્થાનમાં વિશ્રામ કરવો એ સર્વાંશે અનુચિત છે. મુર્શિદાબાદ રવાના થવાને માટે નવાખ સાહેબે ફોજને હુકમ આપી દીધો.

જે પ્રમાણે સરિતા અનેક વિધન અડચણોને ભેટીને આગળ ને આગળ પસાર થઈ સમુદ્રને મળવાને માટે ઉતાવળા વેગે પ્રવાહિત થાય છે, તે પ્રમાણે અમારો તમ્બોળી પણ પોતાનાથી બની શકે તેટલી ત્વરાથી વાદળ-સિંહને મળવાની આકાંક્ષામાં રાતદિવસ બ્યથ રહેવા લાગ્યો; પરંતુ સ્વેચ્છા પૂર્ણ કરવાને અંગે જે સુયોગ અને અવકાશની અગત્ય છે તે તેને પ્રાપ્ત થતાં નથી.

કેટલાક દિવસથી લાગલાગટ મુર્શિદાબાદમાં આનંદની મહાધૂન મચી રહી હતી, પણ આજ એ આનંદ ઉત્સવ હજાર દરજ્જે વધી ગયો છે. શત્રુઓનો વિનાશ થઈ ગયો, સમસ્ત દેશમાં હવે થોડા સમયમાં સંપૂર્ણ શાન્તિ પથરાઈ જશે, એ વિચારથી પ્રજાના હૃદયનો કંઈ પાર નથી. સર્વદા શત્રુ વિહિન સ્થાનજ દૈવી શાન્તિનો અનુભવ કરી શકે છે. નવાખ અલી-વદીખાના પ્રધાન શત્રુનો એકાએક અણુચિન્તબ્યો એક તદ્દન અજાણ મુવકને હાથે વધ થયો એ ખીના ખીજ સર્વના અંતઃકરણમાં સાનંદાશ્ચર્ય પ્રકટાવી રહી.

રાજા સેવકો, શેઠ, શાહુકાર, સૈન્યના સૈનિકો, દેશનો સધળો ખેડૂતવર્ગ આદિ લગભગ પ્રત્યેક ગામવાસી અને નાગરિક જનો દરબારમાં આવી આવીને નવાખ સાહેબને અભિવંદન આપવા ઉતાવળા ઉતાવળા દોડ ધામ કરી રહ્યા છે. નવાખ સાહેબ પણ પ્રીતિપૂર્વક પ્રેમાલાપ દ્વારા સર્વને સંતોષિ રહ્યા છે. ત્યાર બાદ કેટલાક સમય પર્યંત મહા ધામધૂમથી વિમતવાર માન ચાંદની લ્હાણી થઈ. સર્વ સેનાપતિ વગેરે મુખ્ય મુખ્ય યુદ્ધ દરમિયાન અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવનાર પરાક્રમી વીરોના કાર્યની યથેષ્ટ કદર થઈ. અન્તિમ મરાઠાઓ સાથેના રણયુદ્ધમાં પોતાનું જીવન વિસર્જન કરવા તત્પર થયેલા મોગલ વીર-ત્વના મરાઠાઓને સ્વાદ ચખાડનાર કેટલાક સૈનિકો સાથે વાદળસિંહને પણ બોલાવવામાં આવ્યો. નવાખ સાહેબે હર્ષની સાથે કહ્યું: “વાદળ ! તારો ઉપકાર, તારું સાહસ અને માત્ર તારા વીરત્વથીજ આજ અમે નિષ્કલંક થયા છીએ. મહારા અન્ય સેનાનાયકો સમાન, મહારો વિચાર છે કે, મહારે તને પણ એક સારી જાગિર આપી તારા અનુપમ કાર્યની મહારે કદર કરવી. તારા એ ઋણથી મહારે કંઈક મુક્ત થવું. આમ આવ સાંભળ (પીઠ ચાબડતાં, સાખાસી આપતાં) “ રાજાની પદ્ધિ સહિત તને મેદિનિપુર જલ્લાન્તર્ગત વનવિષ્ણુપુર પરગણું આજથી બક્ષિસ આપવામાં આવે છે. હવે તારી જે કંઈ ઇચ્છા હોય તે ખુશીથી જણાવ. જેની તું ઇચ્છા રાખતો હોય તે વગર હરકતે આજ મહારી પાસેથી મેળવી લે. મહારો જાન બચાવનાર ક્ષત્રિય વીર ! હું તારાપર અત્યંત પ્રસન્ન છું, તારાથી હું સંતુષ્ટ છું. કહે, કંઈ ઇચ્છા છે કે ? ”

વાદળસિંહની દ્રષ્ટિ જ્યારથી તમ્બોળીપર પડી છે, ત્યારથી વિસરી ગયેલી વિપત્તિ પુનઃ યાદ આવી, તેના હૃદયને ખાખ કરી રહી છે-તેનું હૃદય અવિરત શોકથી ઉભરાઈ જાય છે. હાલમાં એવી કોઈ પાર્થિવ વસ્તુની તેને ચાહના નથી. જીંદગીના જોખમે પણ તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી છે. બસ તેને મન એજ તેણે મહોદું સામ્રાજ્ય મેળવ્યું છે. બરાબરા ક્ષે, એતો ક્ષાત્ર સિદ્ધાન્તજ છે કે: “ રધુકુલ રીતિ સદા ચલી આઈ, પ્રાણ જાય અરૂ વચન ન જાઈ. ” એ વચન સિદ્ધ વીરને હવે માગવાનું કે મહેલવાનું કંઈજ નથી, હવે તેને અન્ય કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા નથી.

વાદળસિંહે કહ્યું: “ હુજૂર ! હવે મ્હારી કંઈ પ્રાર્થના નથી. ” વાદળ-સિંહના હૃદયનો ભાવ જોઈને આસપાસ બેઠેલા સર્વ મનુષ્યો વિસ્મિત થઈ ગયા.

ત્યારબાદ નકીએ પોકાર કર્યો: “ ઉમેદવાર હાજર ! ઉમેદવાર હાજર છે ! ”

દરબારમાં ખૂબ બીડ હોવાથી, અમારો તમ્બોળા એક નિર્જન સ્થાને ઉભો ઉભો એક મીઠ સરખી માર્યા સિવાય અત્યંત નયને ફક્ત વાદળસિંહને જોઈ રહ્યો હતો. પોકાર સાંભળીને તે ધીરે ધીરે આગળ વધ્યો. આ પળે તેના સ્વભાવમાં ઘણું પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. જે વીર મનુષ્યે પોતાના પ્રાણની પણ પરવાહ રાખ્યા સિવાય, સેંકડો વીરોની વચમાં, મહાન નિર્ભયતાથી, એક જગદ્વિખ્યાત અજ્ઞાન બાહુ વીરનો વધ કર્યો હતો; તે આ સમયે એવો બીકણ બાવલો બની ગયો હતો કે, નવાબ સાહેબની સામે જઈને ઉભા રહેવું એ તેને મન મ્હોટો પહાડ ઉલ્લંઘવા બરાબર થઈ પડ્યું. લજ્જા-ભય અને સંકોચના દબાણથી તે એટલો દબાઈ ગયો હતો કે, આગળ પગ મૂકવાની તેનામાં યદ્દિક્ષિત શક્તિ નહોતી; પણ નવાબ સાહેબના વારં-વાર બોલાવવાથી અમારો તમ્બોળા વાદળસિંહ તરફ સલજ્જ નયનોથી જોતો જોતો મહા મહેનતે જેમ તેમ કરીને આગળ વધ્યો. તેને જોઈને નવાબ સાહેબે અપૂર્વ સ્નેહ અને આદરની સાથે કહ્યું: “ યુવક ! તું પણ કંઈક યોગ્ય બક્ષિસ મેળવવાને લાયક છે. મ્હારો વિચાર છે કે મ્હારે જગીર તરીકે તને પણ કંઈક આપવું. તું કહીશ કે ત્હારી શી ઇચ્છા છે ? કહે, ગભરાવાની કંઈજ જરૂર નથી. ત્હારા કાર્યનો બદલો મેળવવાની તને ઇચ્છા થતી નથી ? કેવો વિચિત્ર છોકરો ! કંઈ કહે છે કે ! ”

નવાબ સાહેબના “ પ્રશ્નનો શો ઉત્તર આપવો ” એનો તે કંઈ નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ. નીચું માથું કરી જમીન તરફ જોતો, ડાબા પગના અંગુ-ડાથી જમીન ખોતરતો તે તો માત્ર ચૂપચાપ ઉભોજ રહ્યો. દરબારના સર્વ મનુષ્યોની દ્રષ્ટિ તેના ઉપર ચોંટેલી હતી. યુવક વધારે તો તેથી સંકોચાતો હતો. નવાબ સાહેબના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી. તેણે એકદમ કહી નાખ્યું: “ મ્હારી બહેનની સાથે એ મન્સબદારનાં લગ્ન થાય. ” નવાબ સાહેબે ધાર્યું હતું કે, આ યુવક ઉમેદવાર છે. એ ઘણું ભાગે હવા-

હદારી, મન્સઅદારી અથવા તો કોઈ એવી બીજી પદ્ધિ મેળવવાની અવશ્ય એ પ્રાર્થના કરશે, પણ તેની આ વિચિત્ર અક્ષિસની ઇચ્છા સાંભળી તેમને બાણું નવાઈ જેવું લાગ્યું. દરબારી જનો તો સર્વ એક બીજાની સામે જોતા દિગ્મુઢ બની ગયા. કેટલાક ઉમેદવારના મ્હોં તરફ જ તાકી તાકીને જોઈ રહ્યા. કેટલાક મૂર્ખાઈ પર હસવા લાગ્યા. કેટલાક તેના નસિબનો વાંક કાઢવા લાગ્યા. કેટલાક બિચારા દરબારની મર્યાદાનું રક્ષણ કરવાને લીધે મ્હોં-માંથી એક દાંત સરખો બહાર કાઢી શક્યા નહિ. બનાવ પણ એવોજ બન્યો કે હસવું આવ્યા વગર રહેજ નહિ, અને વાદળાસિંહ, એતો બિચારો તેની વાત સાંભળીને “**દારૂમૂતો મુરારી**” થઈ ગયો. તેની તરફ જોતો વિચારવા લાગ્યો: “આ યુવક પાગલ તો નથી ?”

નવાબ સાહેબે વાદળાસિંહ તરફ દ્રષ્ટિ કરીને કહ્યું: “જીવો, મન્સઅદાર ! અલ્લાતાલાની તમારા ઉપર તો મ્હોટી મહેરબાની થઈ. રાજ થઈ ગયા, વંશપરંપરા અક્ષિસ જાગીર મળી ગઈ અને વળી એક કોઈ રૂપ યૌવનસંપન્ન પત્ની પણ તમને પ્રાપ્ત થશે. તું તો દોસ્ત પૂરો નસિબદાર, વાદળ !”

વાદળ છાનોમાનો ઉભો રહ્યો હતો. નવાબ સાહેબની વાત સાંભળીને તેણે કહ્યું: “હુજૂરને મહારી પ્રતિજ્ઞા માલમ છે કે આ દુનિયા અને તેની દૈલ-તની હવે મ્હને કંઈજ ઇચ્છા નથી. ગયા ક્ષેત્રમાં, પિતૃ-તર્પણ દ્વારા પિતૃ-ઋણથી મુક્ત થવું, એ એકજ કાર્ય કરવાનું મ્હારે માથે હવે રહી ગયું છે. હુજૂર ! અવિનય માફ કરશો, મ્હેં મહારી સ્ત્રી સમક્ષ એક પત્નીવ્રત પાળવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. હું અન્ય સ્ત્રીનું કદાપિ મુખાવલોકન પણ નહિ કરી શકું. જીવન પર્યંત મ્હારા હૃદય મંદિરમાં પ્રિયતમાની મંગલ મૂર્તિ સ્થાપિત કરીને, તેની મનસા-વાચા દ્વારા શુદ્ધ અંતઃકરણના સાત્વિક પ્રેમથી તેની અહર્નિશ પોડશૌપચાર પૂજા કર્યા કરીશ.”

નવાબ સાહેબે વાદળાસિંહને સમજાવવાના અભિપ્રાયથી મુસ્તફાખાં તરફ દ્રષ્ટિ કરી. મુસ્તફાખાં અને વાદળાસિંહ વચ્ચે સારો સ્નેહ હતો. નવાબનો અભિપ્રાય સમજીને મુસ્તફાખાંએ કહ્યું: “દોસ્ત વાદળ ! હજી તો તું યુવાન છે. જરા દુનિયાદારીની વાતોમાં લક્ષ્ય આપતો જા. આ વળી અત્યારથી ફ-

કીરી લેવા મ્માં જાય છે ? એક સ્ત્રીની સાથે લગ્ન થયું હતું, તેની તો હવે વાતજ કરવાની નથી, કારણ ત્હારા વિયોગે અથડાઇ ટિચાઇને કોણ જાણે કેવા મ્હોતે ક્યાંય મરી ગઇ હશે. સાંભળ, કુરાને શરીરમાં લખ્યું છે કે : માણસ ચાર વાર લગ્ન કરી શકે છે. કોઇ કોઇ મહાપુરુષોએ તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે : આકાશમાં જેટલા તારા છે, તેટલી વખત માણસ નિકાહ કરી શકે છે. દોસ્ત ! તું તો હજી ખીલતું ફુલ છે, ત્હારે વળી આવા વૈરાગ્યના વિચાર શા કરવા ? શું એક સ્ત્રી ફના થઇ ગઇ તો તેની પાછળ આપણે પણ વગર મ્હોતે ચાલ્યા જવું ? ઘણી શરમ ભરેલી વાત છે. જહાં-પનાહનાં વચનને માન આપવું એ શું ત્હારી પહેલી ફરજ નથી કે ? આ તો ત્હને ઉલટું ભારે માન મળે છે.

મુસ્તફાખાનો વાણી-વિનોદ વાદળસિંહના હૃદયમાં કંઈ અસર કરી શક્યો કે નહિ, એ તો કંઈ કહી શકાય તેમ નથી. મુસલમાનોના હૃદયા-કાશમાં અસંખ્ય તારા પ્રકાશિત થઇ રહ્યા છે; પણ વાદળસિંહના હૃદય-ગગનમાં તો એકવાર જે ચંદ્ર ઉદિત થઇને અસ્ત થઇ ગયો છે, તે સિવાય ત્યાં નિરાશાનો ઘેર અંધકારજ છવાયેલો છે. અશ્રુ ભર્યાં નેત્રે વાદળ માત્ર મૌન્ય ધારણ કરીને ઉભોજ રહ્યો છે, તેની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઇ ગઇ. હવે તેને અન્ય કોઈ વસ્તુની ચાહના નથી. તેનાં મન પ્રાણ પ્રયત્નમા પત્ની લક્ષ્મીમય થઇ રહ્યાં છે. અદ્રશ્ય રીતે જ્યાં ત્યાં એ લક્ષ્મીની નયન મનોહર પ્રતિભાજ જોયા કરે છે. સૌભાગ્યવતી લક્ષ્મીના ભણકારા ઘડી ઘડી તેના કાનમાં આવીને અથડાય છે. ચમકીને પુનઃ પાછો શાન્ત હુખી થઇ જાય છે. હવે તેના જીવનમાં તેને શું કાર્ય કરવાનું છે, તેનું પણ તેને કંઈ જ્ઞાન નથી. રહ્યું રાજપદ અને જમીનદારી પણ વાદળ જે અમૂલ્ય અદ્વિતીય વસ્તુથી હાથ ધસીને બેઠો છે, તેની ખોટ તો એવાં સેંકડો હજારો રાજ્યની પ્રાપ્તિથી પણ પૂરાઇ શકે તેમ નથી. એ પત્ની કોણ ! એ પત્નીની મહત્તા શું ! મહામૂનિ માર્કણ્ડેય શું કહે છે :—“ પત્ની મનોરમાં દેવી, મનોવૃત્તાનુસારિણિ તારિણિ દુર્ગ સંસાર સાગરસ્ય કુલોદ્ભવામ્ । ” સાંસારિક વિભવ ભોગના ભાગી કુટુંબના અભાવથી, સુખ સાધનાથી પરિપૂર્ણ, ધન-પતિ કુબેરની સમ્પત્તિ પણ હુખનું કારણ બની જાય છે.

મુસ્તફાખાં અને વાદળસિંહ વચ્ચે જે કંઈ વાતચિત્ થઈ તેનો પ્રત્યેક શબ્દે શબ્દ અમારે। તમ્બોળી મનોયોગ પૂર્વક શાન્તિથી સાંભળી રહ્યો હતો. તેણે પોતાના હૃદયના ભાવ છૂપાવવાની અનેક પ્રકારે ચેષ્ટા કરીઃ પણ તેમાં તે ફાવી શક્યો નહિ. તેની આંખમાંથી અશ્રુની અવિરલ ધારા વહેવા લાગી, વાદળનો અનૂપમેય પત્ની પ્રેમ જોઈ તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેના માનાસક કષ્ટની કલ્પના કરી, તે તેથી વધારે વ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યો. આ જોઈને મુસ્તફાખાંથી મૂંઝા રહી શકાયું નહિ. તેણે કહ્યુંઃ “ આ બન્ને યુવક મહારા બહાલા કેવા બેવકુફ છે ! ” મહોટા મરદ થઈને ઓરતની માફક આમ વ્યર્થ આંસુ વેરે છે ! નાદાન ! કમ અફલ ! ”

નવાબ સાહેબે મનથી કલ્પના કરી લીધી કેઃ “ વાદળ તેનાં માત-પિતાને યાદ કરી અશ્રુ પાત કરે છે; અને ઉમેદવાર એટલા માટે રડે છે કેઃ વાદળે તેની બહેનનો સ્વીકાર ન કર્યો. ઠીક એ બાબત આગળ ઉપર વિચાર થશે. ”

દરબાર બરખાસ્ત સૂચક વાઘ વાગ્યું. નવાબ સાહેબના આદેશાનુસાર તમ્બોળીને રહેવા બેસવાની સારી રીતે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

તમ્બોળી માગતાં બૂલ્યો કેઃ પછી વાદળાસહ આપતાં ? એ તોઃ-
“ ભૂલે ભલાભલા બૂલેરે, ભાવીનો ભરમ કોઈ નવ ખૂલે. ”

ઉનચત્વારિંશ પરિચ્છેદ.

શોધ કે સ્વપ્ન દર્શન ?

દા. મિલક મિથ્યાભિમાની માનવ ! આત્મ-પૌરુષ-કર્તવ્યનેજ તું ઁષ્ટ માને છે; પરન્તુ કોઈ ને કોઈ દિવસ ત્હારા જીવનમાં અવશ્ય કોઈ એવો સમય આવી જશે, કે જેથી તને એ બાબતનો સહજ કંઈક ખ્યાલ આવી જશે કે તું માત્ર આ સંસારમાં એક અદ્રશ્ય શક્તિ દ્વારા

પરિચલિત થઇ રહ્યો છે. ઘટના ચક્રમાં પડીને મનુષ્ય નિત્યપ્રતિ અવસ્થા-
ન્તરને પ્રાપ્ત થયે જાય છે, અને વળી પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિનો વિષય પણ દૈવાધિ-
નજ છે. કવચિદ્ એવો સમય આવે છે કે, અમે ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કર-
વાને માટે ખરે ખરી મથીએ છીએ, છતાંય તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી.
સમયે અનાયાસજ વાંચિછત્ વસ્તુની પ્રાપ્તિનો સુયોગ અમને પ્રાપ્ત થાય છે;
પણ અમારા નસીબની જે તેમાં કંઈક ન્યૂનતા હોય છે તો, એ હાથ
આવેલો સુયોગ પણ હવામાં અદ્ધર ઉડી જાય છે ! સમજો કે જોત જોતામાં
હાથથી ગુમાવી બેસીએ છીએ. માનવ ! તું કોઈ પણ સમયે, કોઈ પણ
અવસ્થામાં, અને કોઈ પણ વિષયમાં, કર્તવ્ય પાલન તરફ કદાપિ ઉદાસિનતા
પ્રકટ ન કર. અમે કર્તવ્ય-પાલનના ફળને-દૈવ અને પ્રયત્ન ઉભયને-સ્વી-
કારીએ છીએ. એક એકથી ઉતરે તેમાંનું નથી. પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ બેઠ-
નો દોર—દમામ સરખો છે.

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્રે શ્રીમુખે અર્જુનને કહ્યું છે:—

“ કર્મણ્યે વાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન । ”

અમારા પેલા રડતા તમ્બોળીની સ્થિતિ હવે કંઈક ઠીક છે. હવે તેના
હૃદયમાં કંઈક શાન્તિ અને સંતોષ જણાય છે. અદ્રવ્ય સત્તા દ્વારા તેને
સહજ આશ્વાસન મળ્યું લાગે છે. તેના આનંદની સીમા નથી. ભગવાન
એકલિંગજીજ્ઞ તેના સહાયક થયા છે. તેણે અસાધ્યને એકવાર સાધ્ય કરી
ખતાવ્યું છે. જે હૃદય-સર્વસ્વનું તેને સૂતાં જાગતાં, હરતાં ફરતાં, ખાતાં-
પીતાં, પળે પળે સ્મરણ થયા કરતું હતું. તેજ આજે તેને અનાયાસે મળી
ગયું છે. હર્ષને લીધે આજ તે અધીર થઇ રહ્યો છે; પરંતુ તેને ડર માત્ર
એટલોજ છે કે, રખેને તેનો ગુપ્ત વેશ પ્રકટ ન થઇ જાય. તેને મહા સાવ-
ધાનતાથી રહેવું પડે છે. અમારો તમ્બોળી એક ભેદી આત્મા છે—ગુપ્ત વેષિ
છે. અમે તેને વખતો વખત અમારો કહીએ છીએ તેનું એક મુખ્ય કારણ
છે: અમે અનેકવાર તેના હાથનાં મક્ત પ્રેમ ભર્યા પાન ચાવ્યાં છે,
તેના પાનમાંની ઇલાયચીની સૌગંધ તો હજી અમારા મગજમાંથી ખસતી
નથી. ગમે તેમ પણ તેના પાન તરફ અમે માનની દ્રષ્ટિથી જોઈએ છીએ.

અરે ! એ પાનના પ્રતાપિ રંગેજ તેના પૂર્વજોનો રંગ રાખ્યો છે. તેના ગુપ્ત વેષનો રંગ રાખ્યો છે. તેની પ્રતિજ્ઞાનો પણ પૂરો રંગ દાખવ્યો છે. કહો હવે તેને અમે હરધડી અમારો કહીશું તો તેમાં કંઈ વાંધો હરકત છે ? શું કહીએ ? એ તમ્બોળીના પાનનો દાગ તો હજી અમારા કાળજનાં જોવા ને તેવોજ છે. હવે તમે શું કહેશો ? અમે તો કહેતા આવ્યા છીએ અને કહીશું કે : “ ધન્ય તમ્બોળી ! ધન્ય ત્હારું પાન ! ”

બરાબર એક પ્રહર રાત્રિ વ્યતિત થઈ ચૂકી છે. અમારા તમ્બોળીએ ખુબ ધારી વિચારી રાત્રિના અંધકારમાં નિર્જન સ્થાનમાં, વાદળસિંહની પાસે જવાનો વિચાર સ્થિત કર્યો, કૌશલ પૂર્વક એ વાદળસિંહના રહેવાના મકાનનો બરાબર પતો મેળવી પાછો પોતાને સ્થાને પાછો આવ્યો.

અહા ! આજનો દિવસ કેવો મહાન છે. કેમે કર્યો સૂર્યાસ્તજ થતો નથી ને. અમારા તમ્બોળીએ કોણ જાણે સેંકડોવાર આકાશ તરફ જોયા કર્યું, અનેકવાર લોકોને પૂછ્યું કે : “ કેટલો સમય થયો છે ? કેટલા વાગ્યા હશે ? ” આનંદના ઉદ્વેગમાં તેને ખાતું પીતું પણ ઠીક લાગતું નથી. તેના વિચારમાં એમજ આવ્યું છે કે, બધા દિવસ કરતાં આજનો દિવસ ઘણો વધી ગયો છે. પણ યથાર્થમાં એમ નહોતું ! એમ તે બને કે ? યથા સમયે સૂર્યાસ્ત થયો; ક્રમશઃ એમ ને એમ રાતનો એક પ્રહર ચાલ્યો ગયો. રાજ-માર્ગમાં લોકોનો અવર જવર કંઈક ધીરે ધીરે ઓછો થવા લાગ્યો. કોક કોક બે ચાર અભાગી જીવડા હજીય કામથી પરવાર્યા નથી. કુટુંબનું ભરણ પોષણ કરવાની ગડમથલમાં કંઈક ઉંધાં ચતાં કરતાં હરાયા દોર જોવા, હાથની આંગળીઓ હલાવતા, કપાળની કરચલીઓ ચઢાવતા ઉભે પગે ચાલ્યા જાય છે !

હવે વિલમ્બ કરવાનું કંઈ કારણ ? આ સમયે અમારા છદ્મવેશી તમ્બોળીના મનમાં અનેક પ્રકારના વિચાર ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. કેવી રીતે જીવને મળીશ. શી શી વાતો કરીશ; આ પ્રમાણે તેના સામે એક વપમ સમસ્યા આવીને ઉપસ્થિત થઈ. સાથે સાથે તેને ભય પણ ઉપજવા લાગ્યો. ધીરે ધીરે તેનો ભય વધી ગયો. મ્હારો સ્વીકાર કરશે કે નહિ ? આટલા

દિવસ પર્યંત હું એકલી હતી, અનેક પુરુષોના સહવાસમાં હું સદૈવ રહેતી હતી, ના ના, હું તેમના ચર્ણુમાં આઝોટી પડીશ, રોધ રોધને તેમને હું મહારા પર ગુજરેલી, આપ વીતી કહી સંભળાવીશ. ઇષ્ટ દેવના સોગંદ ખામને કહીશ. હું કંઈ મહારી મરજીથી એકલી પડીને જ્યાં ત્યાં ભટકતી રહી નથી. એ સર્વ વૃતાંત સ્વામીના જાણવામાં તો છેજ, પછી શા સારૂ મહને ગૃહણ નહિ કરે ? મહારા પ્રત્યે જેનો આટલો અટલ અનુરાગ છે, જેનો મહારા પર દૈવી પ્રેમ છે. મહારે માટે જે વીર પુરુષને આટલું માન છે, જે મહારા સિવાય રાજ-પદને પણ તૃણવત લેખે છે, જેણે અન્ય સ્ત્રીનું મ્હોં સરખું નહિ જોવાને દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા ગૃહણ કરી છે, એ શું એમ નિષ્કુર થઈને મહારો એકદમ અસ્વીકાર કરશે ? નહિ, એમ કદાપિ નહિ બને. એ મહને અવશ્ય શરણે લેશે. મહારા અક્ષમ અપરાધની પણ હું માફી મેળવી શકીશ. એ જીવન-દેવના પાવત્ર પદ પંકજની સેવા કરવાને પુનઃ હું અધિકારિણી બની શકીશ. મન પ્રાણ એક છે, માત્ર દેહજ જૂદો છે ને ! ભક્તાધિન ભગવાન છે. શું એ મહા પ્રભૂ મહને આધિન નહિ બનાવે ? હું અશ્રુ જળ વડે તેમના પદ-પ્રક્ષાલન કરીશ. પતિ ભક્તિથી તેમની પૂજા કરીશ. અંતરના ઉમળકાના કુલડે એ નયનારામ અશ્વિદેવને વારંવાર નમી નમીને વધાવીશ. પછી એની તો ચિન્તાજ વ્યર્થ છે. ”

ખીજ ચિન્તા એ બાબતની હતી કે, મૂળ વેશે જવું કે ગુપ્ત વેશે. “નહિ આ સમયે રાજમાર્ગમાં પ્રકૃત વેશે જવું એ ઠીક નથી.” તમ્બોળીએ દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખીને ઇષ્ટ દેવતાનું નામ સ્મરણ કરી.....દર્શનની શુભ યાત્રા કરવા પ્રયાણ કર્યું. એક રીતે જોવા જતાં રાજમાર્ગ નિર્ણય છે—કવચિદ્ કવચિદ્ એક બે મનુષ્યો વચ્ચે આવતાં જતાં જણાય છે. પહેરાવાળા સિપાહીઓ “કોણ છે ? કોણ છે ? ” કરતા પોતાની કર્તવ્યતત્પરતા પ્રકટ કરી રહ્યા છે. ગલીયો અને સડકપર કૂતરાંના ભસવાના અને કોક કોક દિશામાંથી રડવાના શબ્દ સંભળાય છે. રાજમાર્ગ પર શહેરમાંના એક શુકલ વર્ણુ સાંઢ (આખલો) વાગોળતો મ્હોટા નવાખ જેવો નિશ્ચિંત થઈને પડ્યો છે ! અમે આ સાંઢને નવાખ અલીવર્દીખાં કરતાંય મહા ભાગ્યશાળી સમજીએ

છીએ; કેમકે નવાખ સાહેબ આટલા બધા સત્તાધિશ છતાંય નિરાંતે બેસીને નિશ્ચિંત જીવે જમી શકતા નથી ! અંતરમાં કંઈ ને કંઈ ઉત્પાત મચીજ રહ્યા હોય. કોણ સુખી ? શહેરની દૂકાનો બધ થઈ ગઈ છે. જ્યાં ત્યાં નિસ્ત-
બ્ધતાનું સામ્રાજ્ય છે. કોઈ કોઈ ઘરનાં બારણાં અને બારીઓમાંથી બળતા દિવાના મંદ મંદ પ્રકાશ સડક પર પડી રહ્યા છે. ઘણે ભાગે દરજી, મોચી અને ધાંચી વધારે જાગતા હોવાનો સંભવ છે, પણ કોંચી ડોક કરવાનો અવસર તેમને ક્યાંથી મળે ? અમુક-તમુક જગાએથી કંઈક અસ્પષ્ટ શબ્દ પણ સંભળાય છે ખરા.

અમારો તમ્બોળી વાદળસિંહના નિવાસ સ્થાન તરફ ધ્યાન લગાવી માત્ર તેજ લક્ષ્ય બિન્દુ રાખી આડું અવળું જોયા સિવાય સડક પર ચાલ્યો જાય છે. આશંકા અને ઉદ્વેગને લીધે તેના મનમાં અનેક પ્રકારના તર્ક વિતર્ક ઉત્પન્ન થઈ તેને બ્યાકુળ કરી રહ્યા છે. અગાધ મહાસાગરમાં વહન કરતી નૌકા, જે પ્રમાણે પવનના વેગથી તરંગોમાં પડીને વિચલિત થઈ જાય છે; તે પ્રમાણે અમારો તમ્બોળી પણ નાના પ્રકારના વિચાર વમળમાં ગોથાં ખાતો વિચલિત થઈ રહ્યો છે, એટલે સુધી કે ચાલતાં ચાલતાં તેના બન્ને પગ એક બીજાને અથડાતા જતા હતા, અને ઘણું જોર કરવા છતાં ઉતાવળથી આગળ વધી શકતા નહિ.

છઠ્ઠાં વેંશી તમ્બોળી વાદળસિંહ મન્સબદારના મકાન પર પહોંચી ગયો. દરવાજા પર સન્નિચે હાંક મારી : “ કોણ છે ? ”

અમારો તમ્બોળી મુશિંદાબાદમાં કંઈ રજો અજાણ્યો નથી. નવાખ સાહેબની જેના ઉપર સંપૂર્ણ કૃપાદ્રષ્ટિ છે, તેને કોણ માન ન આપે ? સન્નિચે નિચા નમીને અંદર પૂર્વક સલામ કરી અને પ્રશ્ન પૂછે તે પહેલાંજ કહ્યું : “ હુજૂર ! મન્સબદાર સાહેબ કાર્યવશાત્ બહાર ગયા છે. ” શું બહાર ગયા છે ? અમારા તમ્બોળીના મનમાં અચાનક અમંગળ જનક આ શંકા થઈ. પોતાના પ્રેમીના વિષયમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની શંકાઓ ઉદ્ભવે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. કેટલાક સમય સુધી તમ્બોળી સ્તમ્ભિત થઈને ઉભો રહ્યો. હાય ! મનુષ્યને અનેક વખત એ વાતનાં પ્રમાણ મળ્યાં છે કે : આશા

મહોટી વિશ્વાસઘાતિની છે; તેમ છતાં તે તેની જૂલ જૂલૈયામાં પડ્યોજ રહ્યો છે. હા, એક બાબત છે. આશા અવશ્ય મહાન વિશ્વાસઘાતિની છે; પરંતુ તેના મોહનમન્ત્રમાં મુઘ્ધ થયા વગરના આ સંસારમાં એક પણ મનુષ્યને જીવન ધારણ કરવું એ એકલું કષ્ટદાયક છે એમ નહિ પણ અસમ્ભવ છે. મહાત્મા કબિરજીએ યથાર્થ કહ્યું છે:—

જહાં દેખો જહાં દુઃખિઆ રે.....બા.....બા,
સુખીઆ કો નહિ હે, રે...બા...બા સુખીઆ કો ન હે.
જોગી દુઃખિઆ જંગમ દુઃખિઆ, તપસિકુ દુઃખ દુના;
આશા-નૃણ્યા સખ ઘટ વ્યાપિ, કોઇ રહે નહિ સુના.—સુખીઆ.
રાગ દુઃખિઆ, પ્રણ દુઃખિયા, દુઃખિઆ ગૃહ, વૈરાગી;
દુઃખકારનસે શુકદેવને, ઉદરી માયા ત્યાગી.—સુખીઆ.
સચ કહો તો સખ જગ દુઃખિઆ, જૂઠા કહી ના જઇ;
બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર દુઃખિઆ, ઉન્ને સૃષ્ટિ જમાઇ.—સુખીઆ.
ધુત્તા અવધૂત દુઃખિઆ, દુઃખિઆ હે ધનર રંકા;
કહત કબિરા વો નહિ દુઃખિઆ, જીન્હે નિયમ કીયા હે મનકા.—સુખીઆ.

* બીજી જ ક્ષણે તેનો અંતરાત્મા તેના કાનમાં કહેવા લાગ્યો કે: “બહાર ગયા છે તો, હમણાં પાછા ફરશે. આટલી બધી અધિરાઇ શા સાર ?”

તમ્બોળીએ સન્નિત્રને પૂછ્યું: “મનસબદાર સાહેબ ક્યારના બહાર ગયા છે ? કેટલા વાગે ?”

સન્નિત્ર: “એક પહોર રાત પછી એ અહીંથી નિકળ્યા હતા.”

તમ્બોળી: “ક્યાં ગયા છે ?”

સન્નિત્ર: “એ કંઈ કહ્યું નથી.”

તમ્બોળી: “ક્યારે પાછા આવશે ?”

સન્નિત્ર: “માલમ નથી.”

તમ્બોળી: “શું નવાબ સાહેબની ખિદમતમાં ગયા છે ?”

સન્નિત્ર: “સંભવ નથી, કેમકે તેઓ સાધારણ કપડાં પહેરીને ગયા છે.”

તમ્બોળી ચૂપ થઇ ગયો.

રાજ-માર્ગની તરફ અનિમિષ નેત્રે દ્રષ્ટિ ફેંકતો, અમારો છદ્મવેશી તમ્બોળી દરવાજાની નિસરણીના પગથિયા પર ચૂપચાપ વિચાર કરતો બેઠો છે. રાજ-માર્ગ ઘેર અંધકારમય છે. કવચિદ્ કવચિદ્ આગિયાનો ક્ષણિક પ્રકાશ પ્રકાશિત થઇને અંધકારમાં ભળી જાય છે. તમ્બોળીના હૃદય-રાજ્યમાં તેથી પણ અધિક અંધકાર છવાયેલો છે. આગિયાના ક્ષુદ્ર પ્રકાશની માફક આશાની જ્યોતિ પ્રજ્વલિત થઇ થઇને નિરાશા રૂપી અંધકારમાં વિલિન થઇ રહી છે !

એમ કરતાં કરતાં રાત્રિનો બીજો પહોર અને ત્રીજો પહોર પણ વીતી ગયો. પહેરાવાળા સિપાહી એ ત્રણ વખત એ રસ્તેથી પસાર થઈ ગયા. મનુષ્યને સમય પર અવસ્ય ધૈર્ય ધારણ કરવું પડે છે; પરંતુ એ ધૈર્યની કંઈક સીમા હોય છે. આકાશ પાતાળની બાબતોના મ્હોટા મ્હોટા વિચાર કરીને પણ અમારો તમ્બોળી કંઈજ નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ. રાત્રિની સાથે ને સાથે તેની આશાનો પણ અન્ત આવી ગયો. કાળ પ્રવાહને વહેતાં શી વાર ? થોડી વારમાં સ્થવાર થઇ. જે કે અમારો તમ્બોળી પોતે સારી રીતે જાણતો હતો કે, વાદળસિંહ ધરમાં નથી. તોપણ અધિર હૃદયે ધરમાં જઈ પ્રત્યેક ખૂણેખૂણા તેણે ચોક્કસાઈથી પૂર્ણ રીતે તપાસી લીધા. માત્ર એકજ ખંડ જોવાનો બાકી રહી ગયો, તેની અંદર એ જઈ શક્યો નહિ. આખર થાકી અસહાય થઇ તે દરવાજાપર જઈને બેઠો.

સૂર્યોદય થયો. નવાખ સાહેબને ત્યાંથી તેડું આવ્યું. વાદળસિંહ પોતાના ધરમાં નથી. પ્રત્યેક સ્થળે તેની તપાસ કરાવવામાં આવી, પણ તેનો કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. સૌ એજ નિશ્ચયપર આવ્યા કે કહો ન કહો પણ વાદળ-સિંહ આજ મુશ્કિલાબાદ શહેરમાં નથી.

નવાખ સાહેબે અમારા તમ્બોળીને પણ બોલાવ્યો પરંતુ એ છદ્મવેશી તમ્બોળીની હવે શક્તિ નથી કે: પુનઃ તે નવાખ સાહેબની સાનિધ્ય જઈને નિર્ભયપણે ઉભો રહે. એ અશક્ત હોવાથી નાદુરસ્ત સ્થિતિમાં પથારીવશ થઈને પડ્યો છે. તેનામાં પથારીમાંથી ઉઠીને જરા બેઠા થવાની પણ તાકાત

નથી. જોકે તેની આવી શોચનીય અવસ્થા છે, તેમ છતાં અન્ય મનુષ્યો દ્વારા એ ચુપ રીતે વાદળસિંહની ખોળ કરી રહ્યા છે, પણ આ અમારા તમ્બોળી જેવો તે કોઈ મૂર્ખ માણસ હશે કે ? જ્યારે વાદળસિંહને તેની પરવાહ નથી, ત્યારે તેને તેની શી સાડા બાર પડી છે ! એને અનેક વખત સમજાવવા છતાં વ્યર્થ વાદળ વાદળ કરીને નકામી પોક મૂકે છે. નવાખની મહાકૃપાના પરિણામે કદી વાદળના મગજમાં પવન ભરાયો હોય-તેને કંઈક ગર્વ થયો હોય, તોપણ તેથી બીજાને શું ? નવાખ સાહેબ તમ્બોળીનેય ક્યાં ભૂલ્યા હતા-તે મૂર્ખ માગતાંજ ભૂલ્યોને ? વાદળે શું એનું માન રાખ્યું ? વગર ખોલાવે વગર તેડે વાદળને ત્યાં આવવાનું ભાઈ શું પ્રયોજન ? કંઈક સમજી છે, પણ જ્ઞાન નથી. અમે તેને લાખ વખત સમજાવ્યું, આ અમારું માથું પણ પાકી આવ્યું કે : જો ભાઈ:-

આવ નહિ આદર નહિ, નહિ નૈનન મેં નેહ,

ઉસ ધર કબૂ ન જાઈએ, કંચન વરસે મેહ.

કહો ત્યારે તમ્બોળીની આ મ્હોટી મૂર્ખાઈ કે અન્ય કંઈ ? હજીય ક્યાં છાલ છોડે છે ! સાંજ પડી. તેને સખત તાવ ચડ્યો છે; છતાં વાદળની યાદ જરીય વિસરતી નથી ! ધીરે ધીરે તાવ વધવા લાગ્યો. નવાખ સાહેબના કાને વાત પહોંચતાં તેમણે કોઈ સારા હોંશિયાર હકીમને તેની ચિકિત્સા કરવા મોકલ્યો. કેવી મમતા !

ત્રીજે દિવસે રાત્રિના ચોથા પહોરમાં તમ્બોળીને એક સ્વપ્ન આવ્યું. તેણે જોયું કે : “અનન્ત આકાશ ફેલાઈ રહ્યું છે, તેમાં અનન્ત તારાઓ ઝળક ઝળક થઈ પૃથ્વીપરનાં પ્રત્યેક પ્રાણી માત્રને પોતાના કુદ્ર તેજની પ્રતીતિ કરાવતા ગર્વ કરી રહ્યા છે, પણ એ નકામો ગર્વ શો ? અરે ! વળી આ પેદો ચંદ્રનો પ્રધાન કહીયે કે પટાવાળો-થુક તેની ખુમારીનો-તેના અભિમાનનો તે કંઈ આડો આંક છે કે ? એ પણ અમારા આજકાલના મ્હોતને ભૂલી ગયેલા, કદાચ સહજ જોરથી પૃથ્વીપર પગ પડેતો પૃથ્વી ફાટી જાય તેવો મગજમાં પવન રાખતા ધમ ધમ કરતા ચાળા ચટકા કરીને ચાલનારા નવાખજાદા જેવો ઉચ્છ્રંખળજ છે ને ! એ અભિમાનનું પૂતળું ઉંચે અને

અમે નીચે ! અમારું કહેવું ક્યાંથી તેના કાન સુધી પહોંચે ! પહોંચે વા ન પહોંચે
પણ અમારો ધર્મ છે, અમારે એને-સૌને કહેવું જોઈએ કે દોસ્ત:-

બચ્ચા મત કરના અભિમાન, એક દિન નિકલ જાયગા પ્રાન. ટેક.

રાવનકી તો સંપત દેખો, શીરત લંકમેં ડૂંડી;

રામચંદ્રકા લગા ઝપેટા, ગુસડ ગઇ દશ મૂડી ! બચ્ચા.

દુર્યોધનકા બલ કયા, દેખો, બારા હજાર હસ્તિ;

ભિમસેનકી લગી ગદા જળ, તનકી હો ગઇ મટી ! બચ્ચા.

સાત બાલ કૌસનને મારે, મસ્ત હૂવે મથુરામેં;

સપડ ગયા જળ બાલકૃષ્ણસે, મીલા રાજ ધૂલનમેં ! બચ્ચા.

કહત મહેન્દર સૂન બે ગોરખ, બારબાર નહિ આવે;

નહિ સરન સાધુ કે વાનર, શીર શીર ગોથાં આવે. બચ્ચા.

તમ્મોળી અમારા સ્વપ્નમાં અદ્ભૂત દ્રવ્ય જોઈ રહ્યો છે. તેણે જોયું
કે, નક્ષત્ર-મંડળની ઉપર પિતૃલોક વિરાજિત છે. ત્યાં આગળ પિતૃઓની એક
મહા સભા ભરાઈ છે. નિષ્કલંક, પવિત્ર મનુષ્યના આત્માઓ દિવ્ય શરીર
ધારણ કરીને સભાના મધ્ય ભાગમાં શોભાયમાન થઈ રહ્યા છે. મનુષ્યના
આત્માઓના પુત્ર-પૌત્ર વિદ્વાન અને સદ્વર્તનવાળાં છે, તેમનાં આસન સર્વોચ્ચ
છે. સચ્ચરિત્ર સંતાનના ભાગ્યશાળી-દૈવી આત્માઓ એ દિવ્ય ધામમાં ધન્ય !
ધન્ય ! કહાવે છે. તેમનો ત્યાં સારી રીતે સત્કાર થાય છે.

તમ્મોળીએ જોયું કે તેના પિતા ધોકલસિંહનો આત્મા એ પિતૃ—
સભાના દારપાળો દારા ધૂતકારી કદાચ છે. દારપાળો તેને ધક્કા મારી
મારીને દૂર કાઢી મૂકે છે. અવિરત કદ્ધાંત કરતો, વારંવાર નિસાસા નાંખતો
ધોકલસિંહનો દુર્ભાગી આત્મા નિરાશાપૂર્વક દૂતના ત્રાસથી દબાતો એક
તુચ્છ સ્થાનપર નિયુત્ જોઈને ઉભો છે—અનિમિષ નેત્રે અશ્રુ ટપકાવતો
પૃથ્વી તરફ જોઈ રહ્યો છે. પિણ્ડહીન અપવિત્ર-આત્માનો એ દેવ-સભામાં
પ્રવેશ ક્યાંથી ? ”

તમ્મોળીની નિદ્રા ભંગ થઈ. તે પોતાની જાનને ધિક્કારતો મન સાથે
વિચાર કરવા લાગ્યો: “ હાય ! હું એકજ માત્ર મ્હારા પિતાનો વારસ

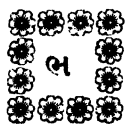
હું, તેમના વંશમાં હું એકલોજ છું. પિતૃ આત્માનો ઉદ્ધાર કરનાર ખીજો કોઈ નથી. હાય ! મહેં કર્તવ્ય-પાલન કરવામાં ઘણો વિલંબ કર્યો છે. પિતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો એ મહાર્ પ્રથમ પરમ કર્તવ્ય છે. હું અધમ સંતાનને લીધે મહારા પિતા એ દેવ-ભૂમિમાં નિસાસા નાંખતા, દીન સ્વરૂપે અપમાન અને અત્યંત કષ્ટ સહન કરતા એક તુચ્છ સ્થાનપર ઊભા રહેવા પામ્યા છે. પિતૃદેવ ! દયા ! ક્ષમા ! ”

પ્રતિદિન અમારો તમ્બોળી સ્વસ્થ થવા લાગ્યો. તેનો તાવ ઊતરી ગયો. પરમાત્માની ઇચ્છા જો અતુકૂળ હશે તો અલ્પ સમય બાદ તેના અંતરના સઘળા તાપ પણ આપોઆપ સમાઈ જશે. પરંતુ આજ પાંચ દિવસ થયા તે મુશ્કિલાદમાં કોઈના જોવામાં આવ્યો નથી ! પણ એ ભત્રો ખાણસ ત્યારે ગયો ક્યાં !

વાંચક ! પાન-ખીડીની દુકાન માંડીને તો કોઈ ઠેકાણે નહિ બેઠો હોય ?

ચત્વારિંશ પરિચ્છેદ.

ગયા ક્ષેત્ર.

ભ ગવાન વિષ્ણુએ ગયાસુરનો વધ કરી, આ પવિત્ર ક્ષેત્રની પ્ર-
તિષ્ઠા કરી છે. જમ્બુદ્વીપ-ભરતખંડમાં એ એક મહાપુણ્ય-
પવિત્ર ધામ છે. ભારતવર્ષના પ્રત્યેક ખુણામાંથી અસંખ્ય શ્રદ્ધાળુ હિન્દુ-સ-
ન્તાન હજારો ગાઉનો રસ્તો કાપીને, અનેક ગાઉથી પગે ચાલતા જઈને, પો-
તાના પ્રાણની પણ દરકાર કોરાણે મુકીને, અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરીને,
મહા પરિશ્રમે મેળવેલા ધન ધામનો મોહ છોડીને, એ મહદ્ પુણ્યમય ક્ષે-
ત્રમાં આવીને ઉપસ્થિત થાય છે. જનકનન્દિની સતિકૂળ શિશૌમણી સીતા
દેવીએ વનવાસ સમયે, પોતાના પિતૃઓના ઉદ્ધારને માટે એ પવિત્ર તિર્થ-
ક્ષેત્રમાં પિણ્ડદાન કર્યું હતું. અંગલા જેવાં પથરનાં સુવિશાળ મકાનો અને દેવ-

મંદિરોના પગ પ્રક્ષાલન કરતી પ્રસન્નસલિલા, પતિતપાવની, પિતૃલોક તારિણી કૃદ્ગૂ નદી વહન થઇ રહી છે. નદીના રેતાળમય ગર્ભમાં અર્ચ્ય યાત્રા-ગુઓ પૂજ્યભાવથી પિણ્ડદાન કરી રહ્યા છે.

પ્રાતઃકાળ પૂર્ણ થયા બાદ લગભગ નવ દશ વાઝાના સુમારે, ઘણે ભાગે પચિશેક વર્ષની ઉમ્મરનો કોઇએક સુકોમળ તેજસ્વી યુવક કૃદ્ગૂ નદીની રેતાળ જમીનમાં આમ તેમ ભ્રમણ કરતો દેશ પરદેશથી આવેલા અસંખ્ય યાત્રાગુઓના પિણ્ડદાનની ક્રિયા જોઈ રહ્યો છે. યાત્રાગુઓનાં ટોળે ટોળાં ઉપરાં છાપરી આવેજ જાય છે. એક ટોળું જ્યાં પિણ્ડદાન સમાપ્ત કરીને ચાલતું થયું કે તેની જગાએ બીજું આવીને ઉભુંજ છે. એ યુવકે જોયું કે: એક જગાએ એક પુરૂષ સૂર્યના કિરણોના તાપથી બચવાને માટે મસ્તક પર એક વસ્ત્ર રાખી, હાથ જોડીને, આંખો મંધ કરીને ધ્યાનસ્થ થઇને, સરિતા તટપર રેતમાં આસન માંડીને બેઠો છે. તેની સામી બાજુએ બેસીને ગોર મહારાજ મન્ત્રપાઠ કરી રહ્યા છે:

“ પિતા સ્વગ, પિતા ધર્મ, પિતા હિ પરમં તપઃ ।

પિતરી પ્રીતિમાપન્ને, પ્રીયન્તે સર્વ દેવતાઃ ॥ ”

જોનાર યુવકે ધ્યાનપૂર્વક તે મન્ત્ર સાંભળ્યો. આ ધ્રુવીએ તેના મનમાં લેશ પણ ચિન્તા નથી. બીજી એકે ચિન્તા તેના ચિત્તમાં પ્રવેશજ નથી કરી શકતી. તેની ચિત્તવૃત્તિ, તેની સઘળી ચિન્તાઓ પિતૃદેવમય છે, તેનું આખું હૃદય પિતૃદેવમય થઇ રહ્યું છે. તેણે કાલ્પનિક નેત્રવડે જોયું કે, તેના પિતૃ-દેવનો આત્મા પિણ્ડ પ્રાપ્તિની આશાથી પિતૃ લોકમાંથી પોતાના એકના એક એ વારસ, વંશધર તરફ એકી ટસે જોઇ રહ્યો છે !

એ યુવક અન્ય કોઇ નથી, એ અમારો જાણીતો અને માનીતો પેલો હાલવેશી તમ્બોળી પોતેજ છે.

તમ્બોળી આ સમયે એક વિષમ અવસ્થામાં આવી પડ્યો છે. તેને કંઈ સૂજ પડતી નથી. ધર્મકાર્યમાં હમેશાં યુગ્મવેશ એકદમ ત્યાગ કરવો જો-ઇયે. વિશેષ કરીને પિતૃક્રિયા કરતી વખતે પોતાનું મૂળ નામ, મૂળ ગોત્ર, અને અવશ્ય મૂળ વેશ ધારણ કરવાની આવશ્યકતા છે. એમાં તો જરાકે

મીન મેષ થાયજ નહિ. તીર્થક્ષેત્રમાં આપણા કલ્યા પ્રમાણે કાર્ય થાયજ નહિ. ત્યાંના ગેર પણ નવગજના કરવા જેવા ! કારણ લાગ આવે તો આદાની સૂઠ કરી નાંખે. એ તો કહેશે કે “ નામ, ગેત્ર અને વેથ તો ખરોજ જોધ્યે. નહિ તો પિતૃઓને પહોંચે નહિ. પિતૃદેવ યથેષ્ઠ તૃપ્ત ન થાય. આ તો મહા ધર્મ-સંકટ. “ મૂઝેકું સ્વપ્ના ભયા સમજ સમજ પસ્તાય. ” ધર્મ-કાર્યોમાં તો ધૂર્ત કપટ કદાપિ આલેજ નહિ. હવે તો આ ગુપ્તવેશના ત્યાગ વગર છૂટકોજ નથી.

પણ હવે ત્યારે તેમાં મુદૂર્ત જોવાની શી જરૂર ? એ તો ‘ શુભ-સ્ય શિઘ્રમ્. ’

એક ચત્વારિંશ પરિચ્છેદ.

અપૂર્વ મિલન !

મધ્યાહ્નનો સમય છે. ધણાખરા યાત્રાળુઓ ફરગૂ ક્રિયા સમાપ્ત કરી, વિષ્ણુપદમાં પિણ્ડદાન કરી રહ્યા છે. કેટલાક યાત્રિઓએ પહેલે દિવસેજ એ ખન્ને ક્રિયાઓ પૂર્ણ-સારી રીતે કરી આટોપી લીધી હતી. આજ તેમને સુદ્ધ પ્રાપ્ત થશે. એ સુદ્ધ ગૃહણ કર્યા વગર તો તેમને આલેજ નહિ. પ્રત્યેક યાત્રાળુઓને માટે પૌડશ દાનની સામગ્રી ત્યાં હાજર હોય છે. માય, શય્યા બિજલેલો પલંગ અથવા ખાટલો, જળપાત્ર, અન્નપાત્ર આદિ સેંકડો રૂપિયાની કિંમતની મહામૂલ્ય વસ્તુઓ નજર સામે ધરેલીજ હોય છે. કોઇ કોઇ ગરીબ યાત્રી રૂપિયા આઠ આનામાંજ એ સર્વ ચીજો ખરીદીને ગેરને દાન કરી પ્રણામ કરે છે. ઉપરોક્ત સર્વ વસ્તુઓનું મૂલ્ય વધારે હોવા છતાંય ચાર આઠ આનામાં તેને વેચવામાં ગેર મહારાજને જરાકે નુકશાન નથી ! કેમકે એ સધળી ચીજો ગેર મહારાજના પોતાના ઘરનીજ હોય છે, અને પાછી જાયછેય એમના ઘરમાં ! એ સધળાં દાન

કરવાનાં સાધનો આખો દિવસ ત્યાંજ પડ્યાં રહે છે. યજ્ઞમાનરાજ દ્વારા તે ચીજોનો માત્ર સંકલ્પ મુકવો પડે છે. પછી જો પાંચ, દશ, પચિશ, પચાશ જે કંઈ યથાશક્તિ મળે તે ગોર મહારાજને આપ્યું એટલે એ સધળાંય દાનનું સુદ્ધ મળીજ ચૂક્યું સમજવું. આ પ્રજ્ઞાલિકા કંઈ આજ કાલની નથી. હમેશાં સેંકડો યાત્રાળુઓ આવીને આ પ્રમાણેજ ખરીદીને દાન કરી ચાલતા થાય છે. વચનથીજ ખરીદવાં અને મન્ત્ર પાઠ પૂર્વક દાન કરાય છે. એ તો આગળજ કહ્યું ને કે: પછી જે મળે તે. “પુષ્પં પત્રં-કુલ નહિ ને કુલની પાંખડી.” એટલે બધુંય પહોંચ્યું.

પુણ્યદાન કરી, ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત કરવાના એ પરમ વંદનીય સ્થાનમાં ધારવા મુજબ લગભગ પચિશ વર્ષની અપૂર્ણ રૂપ-યૌવનસંપન્ન સુંદરી, કોઈ એક ક્ષત્રિય કન્યા કર કમળમાં દર્ભ ગૃહણુ કરી આખો મીઁચીને ધ્યાનમગ્ન સ્થિતિમાં બેઠી છે. સામે કસવાળી તંગ ખંડી પહેરી, ખભાપર સફેદ ખેસ અને અંચળો નાખી, ગયા ક્ષેત્રના ગરવા ગોર મહારાજ મહા ગંભિર ભાવ વડે, કંઈક પોતાના જ્ઞાનનો આસ્તિક યજ્ઞમાનને પરિચય કરાવતા પલાંઠી વાળીને ખેસી સંકલ્પ કરાવી રહ્યા છે ! સુંદરી ગોરના કહેલા મન્ત્રોનો પુનઃ સ્વમુખે શ્રદ્ધાપૂર્વક ઉચ્ચાર કરી રહી છે. યજ્ઞમાન રમણીએ ભક્તિયુક્ત ચિત્તદ્વારા ગંભિર સ્વરે ઉચ્ચાર કર્યો:

“ અહં લક્ષ્મી દેવ્યા, પિતુઃ ધોક્લસિંહ વર્મણ. ”

વાહ વાહ ! એજ સમયે નજીકમાંજ એક તેજસ્વી વીર ક્ષત્રિય યુવક પણ સુદ્ધ ગૃહણુ કરી રહ્યો હતો. એ પણ હાથમાં કુશોદક સહિત ધ્યાનમગ્ન હતો. ગોર શ્રીયુત ભોજન પ્યારા ચોખાળના કથનાનુસાર તેણે ઉચ્ચાર કર્યો:—

“ અહં વાદલસિંહ વમણ, પિતુઃ હરિમજન સિંહ વર્મણ. ”

ઉભય યજ્ઞમાન પરસ્પર ઉચ્ચારેલાં વાક્યો સાંભળી ચકિત્ત નેત્રોએ એક ખીજના સામે જોવા લાગ્યા. ઉભયનાં ચતુર્નયનનું સ્વર્ગીય મિલન થઈ રહ્યું છે ! એક સહજ પલકારો મારવો તે પણ મહા કઠિન થઈ પડ્યું છે. આ તે સ્વપ્ન છે યા દેવમાયા છે ! અથવા તો પિણ્ડદાન સમયે હમેશાં એવું

જ થતું હશે ? બેઠિના મનમાં એવા વિચાર ઉદ્ભવવા લાગ્યા. એમાં કંઈજ સન્દેહ નથી, પ્રભુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં શંકા કેવી ? લોહ ચૂમ્બક સમાન આકર્ષિત થઈને પોતાનાં દ્રવ્યસનનો એકદમ ત્યાગ કરીને બન્ને ઉલટબેર અન્યોન્ય તરફ દોડ્યાં ! સહસા ધડાક દઈને દંડવત્ કરી આદર્શ સતિરત્ન લક્ષ્મી વાદળ-સિંહના ચર્ણમાં પડી ઘડીભર બેહોશ બની ગઈ !

અહાહાહા ! સ્વર્ગીય વિશુદ્ધ પ્રેમની બલિહારી છે. પત્ની પ્રેમથી અંગ્રાઈ ગયેલો વીર વાદળસિંહ લક્ષ્મીની બેહોશ અવસ્થા જોતાં એક નાદાન બાળકની માફક આંખમાંથી અશ્રુ વેરવા લાગ્યો. પાપી વ્યભિચારી જન દાન-વેને પોતાના અખંડિત-શુદ્ધ પત્નીવ્રતનો પરિચય કરાવવા લાગ્યો. નહિ તો નવાબના દરબારમાં અમારા તમ્બોળીની બહેનનું કેમ પાણિ ગૃહણુ ન કરે ? જીવનમાં અનુભવી સહન કરેલી અસંખ્ય આફતો કરતાં આ અણુધારી આફતથી વાદળસિંહ વ્યાકુળ બની ગયો. આસપાસથી માણસો દોડી આવ્યાં. લક્ષ્મીનું શિર પોતાના ખોળામાં લઈ નદીના સર્વ વિદ્ય વ્યાધિહર જળની અંજલિઓ ભરી ભરી વાદળસિંહ તેની આંખો, મ્હોંપર આસ્તે આસ્તે છાંટવા લાગ્યો. સતિ સુવ્રક્ષણીની સેવા કરવા લાગ્યો.

આજ ક્યાં છે એવી પતિ ભક્તિપરાયણ સ્ત્રીઓ ? ઘણે સમયે પતિને જોતાં ભાન અને સાન ભૂલી જનારી ભાગ્યવતી આર્યકૃણતિલક સતી સ્ત્રીઓ ક્યાં છે ? વાદળસિંહ જેવા પત્નીવ્રત પાળવામાં દ્રઢ પ્રતિજ્ઞ પ્રતિભાશાળી રાજપૂત ક્ષત્રિય વીર યુવકો ? પુરૂષથી તે પત્નીની સુશ્રુષા થાય કે ? સ્ત્રીને દુઃખે તે કંઈ પતિથી દુઃખી થવાય કે ? નાની નાદાન ભટકતી બિખારિણી-ઓની પાસે નરક સુખની ભિક્ષા મગાય ! તેમના અપવિત્ર પગમાં માથું મુકી તેના પ્રેમની માગણી કરાય ! ધરતી દુર્ભાગી ગૃહિણી ઘરમાં સડતી રહે, અને શંખિનિઓના ક્રુદ્ધ સમાગમની ભયાકુળ ચિત્તે બાહુકની માફક આમ-તેમ ડોકરાં મારતાં રાહ જોવાય ! ધીઃક ધીઃક ! એવા વ્યભિચારી વિચય-વિપના તરસ્યા નરરાક્ષસોને ! ધિઃક ધિઃક ! અભાગિનિઓ પતિપ્રેમ, પતિસેવાને તથા પર પુરૂષની ઇચ્છા કરનાર રમણી કૃણકલંક કર્કશા કામિનિઓને ! સત્યાનાશ જજો આ સંસારમાંથી એ વ્યભિચારી, અનાચારી, અત્યાચારી,

અને તેવા મનુષ્ય કૂળકંટક આત્માઓનાં !

જે વૃક્ષનું જેવું બીજ તેવુંજ તેનું ફળ સમજવું. એક વ્યભિચારી સ્ત્રી હો યા પુરૂષ તે પર પુરૂષ અથવા પરસ્ત્રી તરફ દ્રષ્ટિ કરી સંસારના મનુષ્ય માત્રને શું બતાવી આપે છે ? બસ, એજ કે: એ વ્યભિચારની ઝાલાદ છે. તેની મા વ્યભિચારિણી હોવાથીજ તેના સંતાનનુ ચિત્ત તે દુષ્ટતામાં પ્રોવાયલું રહે છે. સાધુ-પવિત્ર સ્ત્રી પુરૂષનાં સંતાન પવિત્ર કેમ ન હોય ? પોતાના નિય કર્મથી પોતાનાં-માત તાતની એજ ઉધાડી કરનાર એ નરાધમોને અમે શું કહીએ ? તેમનું નામ લેવામાં પણ મહા પાપ છે. તેમનું એ અમાનુષિક કામનું કથન કરવામાં પણ માનો કે એ કાદવના છાંટા ઉડે તેમ છે. માનવ પ્રાણી જરા સમજા:—

“ જે ચન્દ રોજી જીંદગી સિદ્ધ પાનિકા હય બૂલબૂલા. ”

કહો વાંચક ! લક્ષ્મી અને વાદળસિંહની કેવા મનુષ્યમાં ગણતરી કરો છો ? તમે ચાહો તેમ કહો પણ અમે તો તેમને દેવ કહીશું. ધન્ય ! વાદળ-લક્ષ્મી ! ધન્ય ! તમારો દામ્યત્ય રતેહ ! સ્વર્ગ સુખના અધિકારી તો તમે બેજ છો. અમે તો પાપી-પામર પ્રાણી !

પ્રેમી મનુષ્યોની પરમાત્મા પળે પળે કસોટી કરે છે. વાદળ અને લક્ષ્મીની સંપૂર્ણ કસોટી થઇ ચૂકી છે, વળી કંઈક અધૂરી હશે તો પૂરી થઇ રહી છે. વાદળના પત્ની પ્રેમના પ્રભાવે, તેની અસાધારણ સેવા-સુશ્રૂષાથી કમળની પાંખડી જેવાં બિડાયેલાં લક્ષ્મીનાં બેડ નયનો એકદમ ઉધડી ગયાં. માણુ-સોની મેદની વચ્ચે પોતે પોતાના પતિના બોળામાં પડી છે, અને પતિ પોતાને માટે પરિશ્રમ લઇ રહ્યો છે એ વિચાર આવતાં બહેબાકળી થઇને લક્ષ્મી તુરત બેડી થઇ ગઇ. રતેહ સરિતાનો અસ્ખલિત પ્રવાહ તે રોકયો રહે કે ? બધું કહાપણુ જતું રહ્યું અને બેડા થતાંજ લક્ષ્મી પ્રિયતમને ગળે વળગી પડી. કૃતમતા પ્રકટ કરવા લાગી. આસપાસ ઉભેલા સૌ કોઇ ચકિત થઇ ગયાં. એક બીજના અભાપર માથાં મુકી પતિ-પત્ની અવિરત અશ્રુપાત કરી રહ્યાં. પણ કોઇથી એક શબ્દ ઉગ્યાર કરી શકાયો નહિ.

બીજી બાજુ બે બિખારિણી વૃદ્ધાઓ પણ સુદૃઢ ગૃહણ કરવાને માટે

બેઠી હતી. જ્યાં ત્યાં લીપ માગીને જે કંઈ થોડું ઘણું દ્રવ્ય તેમણે મેળવેલું હતું, તે તો ગોર મહારાજને ક્યારનુંય સમર્પણ થઈ ચૂક્યું હતું. સુદળ દક્ષિણા આપવાની તેઓમાં શક્તિ નહોતી જેથી કામ અટકી પડ્યું હતું. તેઓ તદ્દન લાચાર બની ગઈ હતી, તે અરસામાંજ નજીકમાં ઉપરોક્ત બનાવ બન્યો. એ જોતાંજ સુદળ આપવાનું તો દૂર રહ્યું પણ આશ્ચર્યવશ બેઠે વૃદ્ધાઓ “અરે ! મહારી લક્ષ્મી ! ઓય મહારો વાદળ ! ” કહીને ઉતાવળી થઈ.

એકજ સંબંધ સૂત્રમાં ચાર પ્રાણી-પુષ્પ પરમાત્માએ પુનઃ એકજ સમયે પાછાં પ્રોવી દીધાં. ચારે જણ મળ્યાં. કોઈના મુખથી એક શબ્દ સરખો નિકળતો નથી. કેવળ ચિત્કાર, કેવળ આકંદ સર્વની આખોમાંથી અવિરત અશ્રુધારા પ્રવાહિત થઈ રહી છે. સમયે સમયે પરસ્પર એક બીજા સામે જોઈ વધારે જોરથી રડી ઉઠે છે. વિષાતાનાં કર્મની કેવી વિચિત્ર ગતિ ? ગુણ ગુણ કરતાં ત્યાં આગળ જોટલા માણસ હતાં તેઓ સર્વ મળી એક બીજાના કાનમાં કંઈક આ અપૂર્વ મિલનને જોઈને મહા આશ્ચર્ય પ્રકટ કરવા લાગ્યાં.

કેટલીક વાર પછી ચારે જણ સ્વસ્થ થયાં, અને બાકી રહેલું પિતૃ કાર્ય સમાપ્ત કરી પિતૃ બંધનથી મુક્ત થઈ આનંદ સાગરમાં તણાતાં ગોરમહારાજ બોજન પ્યારા ચોખાજી સાથે તેમને ત્યાં ચાલતાં થયાં !

ઉભય વૃદ્ધાઓમાં એક તો લક્ષ્મીની મા અને બીજી તેની સાસુ છે, અર્થાત વાદળની સાસુ અને મા છે એ જણાવવાની કંઈ જ અગત્ય નથી.

પિતૃ-તર્પણનું પુણ્ય કેવું ? કેવો તેનો પ્રભાવ ?

દ્વાયત્વારિંશ પરિચ્છેદ.

વંશ-પરિચય.

કે નેલ ટાંડ સાહેબ, સંસારને રાજસ્થાનનો વીરત્વપૂર્ણ ઇતિહાસ બેટ કરીને ભારતવાસિયોના ધન્યવાદને પાત્ર થયા છે. રાજસ્થાનના ઇતિહાસથી જણાય છે કે: ભારતવર્ષમાં ઇ. સ. ૧૧૯૩ ની લગભગ,

એજ સમયમાં મહારાજ પૃથ્વીરાજ એને મહારાજ જયચંદ પારસ્પરિક વિદ્રોહ અને કેટલાંક વર્ષની સખત ચાલુ લડાઇને લીધે નિર્બળ અને નિર્ધન થઇ ગયા હતા. એજ સમયે મુસલમાન વીર શાહયુદ્ધીને પાણ્ડવ તિલક ધર્મરાજ-યુધિષ્ઠિરના પવિત્ર હસ્તિનાપુરને તાબે કરી જયચંદ પર ચડાઇ કરવા આ-ક્રમણ કર્યું જયચંદ આ સમયે બળહીન અને અર્થશૂન્ય થઇ ગયો હતો; તોપણ તે ધોરી વીરનો માર્ગ રોકવાને માટે તૈયાર થયો. દૃષ્યહતી નદીને કિનારે મહાન ભયંકર લડાઇ થઇ. જ્યારે દૈવ કોપ થાય છે, ત્યારે ચારે બાજુથી એક પછી એક વિપત્તિઓ આવીને ઘેરાઇ વળે છે. ભાવીજ કંઇક એવું હતું. પરમાત્માનીજ કદાચ એવી ઇચ્છા હશે, જેથી ભારતવર્ષપર વિદે-શિયોએ અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો. જે સમયે જયચંદ નદી પાર ઉતરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો, તેજ સમયે તેની નૌકા નદીના ગર્ભમાં નિમગ્ન થઇ ગઇ. તેનો સેનાપતિ અને વંશધર પાકેલા શાહમલી બીજની માફક ભારતવર્ષમાં ફેલાઇ ગયા. પાછળથી, તેઓએ અનેક સ્થાનોમાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યવંશ સ્થાપન કર્યા. રામશરણસિંહ અને દીનદયાળસિંહ નામક બે સેનાપતિયોએ, અનેક દેશમાં ભ્રમણ કરીને અન્તે રહેલખણમાં જઇને નિવાસ કર્યો. લક્ષ્મીનો પિતા ધોંકલસિંહ અને વાદળસિંહનો પિતા હરિભજનસિંહ એઓ અન્તેના વંશનાજ હતા. જે સમયનું આ ચરિત્ર છે, તે સમયે રહેલખણમાં સમર-વ્યવસાયી અને લૂંટફાટ કરનારી જાતિઓ વાસ કરતી હતી. તેઓ સર્વ મુસલમાન ધર્માવલમ્બી હતા. હિન્દુઓ તેમની સાથે ખાવા-પીવાનો અગર કન્યા આપવા લેવાનો વ્યવહાર રાખતા નહોતા, પરંતુ જાણુવામાં આવ્યું કે: ધોંકલસિંહ અને હરિભજનસિંહ હિન્દુ હોવા છતાં પણ તેમને સહાયતા કરતા હતા. લક્ષ્મીની મા રૂકિમણી અને વાદળસિંહની મા સ્યામાબાઇ બેઉ ધણી સરલા, સચ્ચરિત્રા અને પતિપરાયણા હતી. જ્યારે તેમના પતિની દુશ્ચ-રિતતાનો હેવાલ તેમના જાણુવામાં આવ્યો, ત્યારે તેઓ અત્યંત દુઃખિત થઇ. તેમણે પોતાના સ્વામીને સચ્ચરિત્ર બનાવવાને માટે, તેમને યથોચિત્ પંથપર લાવવાને માટે પોતાનાથી બની શકે તેટલા પ્રયત્ન કર્યા, તેમાં તેમણે કંઇજ કયાશ રાખી નહિ છતાં એ મહદ્ કાર્યમાં તેમને સફળતા પ્રાપ્ત ન

થઈ. તેમના એ પાપના પ્રાયશ્ચિત્તની ખાતર અનેક તીર્થ યાત્રાઓ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. માત્ર એજ નિમિત્તે ભગવાન જગદિશ્વરની સર્વ મળી યાત્રા કરવા જતાં હતાં.

ધોંકલસિંહ અને હરિભજનસિંહ જે સમયે સપરિવાર તીર્થ બ્રમણ કરી રહ્યા હતા, તે સમયે કૃત્તિ અને નિર્દય એવા શત્રુના વિશેષણથી તે સમયે ઓળખાતા મુસલમાનોએ તેમની સઘળી સમ્પત્તિ નષ્ટ બ્રષ્ટ કરી તેમને પાયમાલ કરી નાખ્યા હતા.

ઉપસંહાર.

***
 * મ * નુબ્બનું ભાગ્ય મહા પરિવર્તનશીલ છે. વાદળસિંહ અને લક્ષ્મીનું
 * * * ભાગ્ય પણ આજ ફરી ગયું છે. વનવિષ્ણુપુર પરગણામાં રાજ-
 ધાની સ્થાપન કરી આજ તેઓ સુખપૂર્વક રાજ્યભોગ ભોગવી રહ્યાં છે. આ
 સમયે રાજા વાદળસિંહ અને રાણી સતી લક્ષ્મીનું નામ અંગદેશમાં સુપરિ-
 ચિત છે. એગમસાહેબની ઉત્કટ ઇચ્છા અને નવાબ સાહેબની સંપૂર્ણ કૃપાથી
 સ્વ. શ્રી શ્રી શ્રી માન્ધાતા-સતી મહાદેવીનું મંદિર ટહો વારાય વણિક દુર્ગ
 મહારાસિ લક્ષ્મીને પુરસ્કારમાં પ્રાપ્ત થયો છે. શ્યામાઆઈ અને રૂકિમણી,
 અત્યન્ત વૃદ્ધાવસ્થામાં, ભગવાનના શ્રીચરણોનું ધ્યાન લગાવી પરમ શાન્તિથી
 પરલોકગામી થયાં છે. સચ્ચરિત્રા સતી સ્ત્રીઓનાં સન્તાન આ સંસારમાં
 અવશ્યમેવ સન્નિર્તિ અને અપૂર્વ સુખ-વૈભવનાં અધિકારી થાય છે. ધર્મ-
 નિષ્ઠા, પ્રજાવાત્સલ્ય, પરાપકારિતા, દાનશીલતા આદિ સ્વર્ગીય ગુણોથી અલ-
 કૃત થઈ રાજેન્દ્ર વાદળસિંહ અને રાસિકૂલ આદર્શ સતી લક્ષ્મીએ-લચ્છમાએ-
 લાંબા સમય પર્યંત સુખ-શાન્તિપૂર્વક રાજ્ય ભોગવ્યું. વર્તમાન સમયમાં એ
 રાજવંશ અને એ રાયવણિક દુર્ગ ક્યાં છે ?

“ યદુપતેઃ ક ગતા મથુરાપુરી

રણુપતેઃ ક ગતોત્તર કોશલઃ ।

દ્વિતિ વિવિન્ત્ય કુરુષ્વ મનસ્થિરં
ન સદિદં જગદિત્યવધારય ॥

વેણી કવિએ એ સધળો વિચાર કરી આખરે આત્મબોધ કર્યો છે કે:—

જશ અપજશ જગમાં જનનો રહી જાય છે;
ધામ, ધરા, ધન “વેણી” કે સંગે ગયાં ?

અતિ સસ્તું સાહિત્ય ! વાંચનનો અપૂર્વ ભંડાર.

વાર્ષિક રૂ. અઢીમાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠ !

બોધમૂલક સામાજિક, ઐતિહાસિક, ધાર્મિક.
હિટકટીવ નવલકથાઓ !

આજેજ ગ્રાહક થાઓ ! લાયબ્રેરી શણગારો !

સસ્તી વાર્તામાળા.

ત્રીજા વર્ષની નિચલી નવલકથાઓ મળે છે:—

૧. શાંતિનિકેતન અથવા સુખપ્રાપ્તિનો મહામંત્ર-સામાજિક-ધાર્મિક-બહુ-ઉત્તમ-પ્રકાર થયું છે. ૨. સુધરેલી સીતા !-સામાજિક. ૩. છત્રપતિ રાજારામ અને વસાહનો ઘેરો-ઐતિહાસિક. ૪. યુરોપનો રણરંગ-બોધક ન્હાની વાર્તાઓ.

વાર્ષિક મૂલ્ય—કાચા જાડા પૂઠાના રૂ. અઢી, પાકા સુંદર પૂઠાના રૂ. સાડા ત્રણ. પોષ્ટેજ સાથે વી. પી. ખર્ચ ૦-૧-૦ વધુ. આફ્રીકાના ગ્રાહકો માટે કાચા પૂઠાના રૂ. ૩-૨-૦, પાકા પૂઠાના રૂ. ૪-૮-૦. પ્રમાણિક એજન્ટો જોઈએ છે. પરદેશના ગ્રાહકોએ પત્રવ્યવહાર કરવાનું સરનામું:—

ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા,
મેનેજર-સસ્તી વાર્તામાળા-અમદાવાદ.

२-सती राधाकिशोर

१.

पियर भंदिरभां राधाकिशोरी.

हा जल्लामां आवेला पहर नामक ओक सुप्रसिद्ध गाभमां दीनजन्धु नामे ओक धार्मिक पुरुष निवास करतो હતો. તેનું મૃત્યુ થયે આજ લગભગ પચિશેક વર્ષ થયાં છે. તે સ્વભાવે ધણેજ શાન્ત, સરળ અને સાધુ પ્રકૃતિનો પુરુષ હતો. તે પોતાનો સધળો સમય પરમાત્માની ભક્તિ કરવામાં ગાળતો. ભગવદ્-ભક્તિ એજ તેના જીવનનું લક્ષ્યમિન્દુ હતું. સંસારના ક્ષણિક સુખ-વૈભવ તરફ તેને ધણો તિરસ્કાર હતો. તેને ખસ એકજ રહ લાગી હતી કે: આત્માનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થઈ શકે ? કયા યત્નોવડે આત્મા મુક્તિ—પદ પ્રાપ્ત કરી શકે ? ત્રજલાલ-ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રની તેને કંઈક ઓરજ લગની લાગી હતી. ખાતાં, પિતાં, હરતાં-કરતાં, અન્ય પરિજનોને વારંવાર ઉપદેશ કરતાં પણ તેઓ સ્મિત હાસ્ય સહિત આંખના અણસારાવડે, હાથના હલેકાવડે અત્યંત આનંદ પામતા કહેતા કે: “ કહો કહો, ભાઈ રાધે કૃષ્ણ કહો. ” “ બહેન ! રાધાકૃષ્ણ કહે જોઈ. ”

અમે જે સાંધી સતીની પતિ-ભક્તિની પુણ્ય કથા આજે અમારા વાંચક સન્નન સમક્ષ રજુ કરવા ઉત્સુક છીએ, તે તેની એકની એક કન્યા સ. રા. કિ. ૧.

હતી. પિતાએ કન્યાનું નામ રાધાકિશોરી રાખ્યું હતું. રાધાકિશોરીએ પોતાનો યૌવન કાળ માત્ર પતિ-સેવા કરવામાં જ ગાળ્યો છે. તેણે પોતાનું અલખેલું યૌવન પતિ-ભગવાનને રીઝવવામાં જ અર્પણ કર્યું છે. અમારી આજકાલની કેટલીક કિચકાપણ, ઉન્મત્ત, યૌવનના તુચ્છ મદમાં તણાતી શ્રીમંત કન્યાઓની માફક તેણે પતિને દાસ રૂપે ગણ્યો નથી ! પણ તેણે તો પતિની ઇશ્વર તુલ્ય-પ્રભુ તુલ્ય પૂજા કરી છે. તેણે અમારી મુધરેલી (અ) બલાઓની માફક પતિને સ્વપ્નેય છણુકા-છંકટા કર્યા નથી ! તેણે તો પતિના પડતા બોલ અત્યંત વિનય અને સ્નેહ પૂર્વક વખતો વખત ઝીલી લીધા છે. તેનો પતિ આજના કોલર-નેકટાઇ લગાવી સેન્ટ-લવન્ડરની સરિતામાં તણાતા યુવાનોની માફક નહોતો અલખેલો, તેમ નહોતો પત્નીને ખૂશ કરવા-તેના માનની ખાતર જ્યાં ત્યાં હાથ પકડીને આગ-ચોપાટિ અગર મન ફાવે તેવાં નાટક-ચેટક જેવા તાણી જનારો ! તેના પતિ તો માત્ર રૂપની તરસી ભોગ-વૈભવની ભોગી ભામાઓને જ કામના છે. સતી રાધાકિશોરીનો પતિ તો તદ્દન સાદો યુવાન છતાં સાધુવૃત્તિવાળો અને પત્નિમાં જ આખા ત્રૈલોક્યની સુન્દરતા જેવાવાળો હોતો. ત્રૈલોક્યની સુન્દરતાની અધિદેવી જેના ચર્ણની પૂજા કરે તેના જેવો કોણ ભાગ્યશાળી ? તેને કોની ગરજ હોય ? પતિની પર્ણ-કુટિમાંથી નિકળતો સતીનો સ્વર્ગીય નાદ તો જેણે સાંભળ્યો છે તેજ તેમાં રહેલા માધુર્ય-તત્વને અનુભવી શક્યા છે. મૃદુ સ્વરે સતી પળે પળે, ડગલે-પગલે, કેવા સંતોષ ઉદ્ગાર કાઢતી:—

“ સ્વર્ગ કે અપવર્ગ બહાણું વૈકુંઠ અમ પર્ણકુટિ,

નાથ મહારા કૃષ્ણ, વિરહ ઘેલી હું ગોપિ;

જડ-ચેતનમાં (એ) એજ ઇષ્ટ જોતી.

સતીના હૃદયની સઘળી વૃત્તિઓ માત્ર પતિ તરફ જ અચળ ભાવે વળી રહી છે. તેનો પતિપ્રેમ, પતિભક્તિ, પતિસ્નેહ, પતિહિત સાધનમાં તત્પરતા અને પતિવ્રત્ય અસાધારણ હતાં. તેણે તેના જીવનમાં જે મહાભાવ, મહાપ્રેમ, મહાતપસ્યા અને જે દૈવી શક્તિનો પરિચય કરાવ્યો છે, તે ખરેખર અનુપમ અને અનિર્વચનીય છે. યશ-વ્રત ઉપવાસ આદિમાંનું કાંઈ પણ રાધા કિશો-

રીના જીવનમાં જોવા-સાંભળવામાં આવ્યું નથી. તે પોતાના અંતઃકરણ પૂર્વક એમજ માનતી હતી કે એક માત્ર પતિસેવાથીજ સ્ત્રી સ્વર્ગની અધિકારિણી થઈ શકે છે. સતીની એ માન્યતા સર્વેશે સત્ય છે. જાજ પણ તેની સાક્ષી પુરે છે કે: “જે નારી પોતાના પતિની પરમાત્મ-ભાવથી ભક્તિ-સેવા કરે છે, તે પતિ સહિત પરમ સુખ-શાન્તિ પૂર્વક અન્તે અમર ધામની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.” આર્ય ઋષિ-મહર્ષિના એ પરમ વંદનીય આદેશ અવશ્ય મહાન પવિત્ર અને સત્ય છે. તે પરમ કલ્યાણકારક આદેશનું સતીએ યથાર્થ રીતે પાલન કર્યું હતું. સુખ્યત્વે આર્ય ઋષિમહર્ષિનાં પ્રત્યેક શિક્ષા વચન પ્રમાણે જે આર્ય રમણી-મહાદેવી ભક્તિ-શ્રદ્ધા, સ્નેહ દયા અને હૃદયની અસાધારણ શક્તિ તેમજ અતુલિત માધુર્ય વડે પૂર્ણ છે. તે સર્વ ગુણો જેના દ્રષ્ટાંત રૂપ જીવનમાં જોવામાં આવ્યા છે, તે સતી-મહાદેવીની પ્રેમકથા, પ્રીતિકથા, સ્નેહ-કથા, શ્રદ્ધા કથા, અને તેના દિવ્ય પ્રેમ પુલકિત હૃદયની રસિક કથા રજુ કરવા અમે કાંઈક પ્રયાસ કરીએ છીએ.

રાધાકિશોરી પિતાની એકની એક ઘણીજ લાડકવાયી પુત્રી હતી. બાલ્યાવસ્થામાંથીજ પિતાએ પુત્રીના હૃદયમાં ભગવદ્ ભક્તિનાં બીજ વાવેલાં છે. પિતાએ પુત્રીને અહર્નિશ ભગવદ્ ભક્તિનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપ્યું છે. પિતાના સદ્શિક્ષણના પ્રભાવે રાધાકિશોરી બાલ્યાકાળથી ધર્માનુરાગિણી થઈ છે. તેનું સુકોમળ હૃદય ધર્મપ્રેમ તરફજ વળ્યું છે. તે હમેશાં તુલસી સેવા કરે છે. ભગવદ્ ભક્તિ વિષયક સારાં સારાં ઉત્તમ ભજન-કિર્તન સુમધુર સ્વરે પિતાને સંભળાવે છે. પિતા પણ સમયે તેને લાડ ભર્યા શબ્દોમાં ખુશ થતા કહેતા કે: ખૂબેન ! પેલું “કમલેવાલે સાંધ” વાળું કિર્તન સંભળાવ જોઈએ. પિતાએ પુત્રીને એવાં લાડ નહોતાં લડાવ્યાં કે ઉચ્છ્રંખલ-હઠીલી બની પૂજ્ય મનુષ્યોની આરાનો અનાદર કરે. રાધાકિશોરી કેટલીક વખત તો પિતાના મ્હોં પરથી તેમના હૃદયના ભાવ પરખી જતી અને તેમના કલ્પા પહેલાંજ બાપુ ! કહીને શરૂ કરતી કે:—

કીસ ધરમે તુજકો હુંદું ! સખ ધરમે તુંહે તુંહે; (૨)

મસજદ હય ખૂદકદા હય, દીલે હૈ રંગ ગુલે હય. કીસ ધરમે

હય (૧) બેમિસાલ તુજકો, ક્યસા (૨) મિસાલ દઉમેં;
 સરત હય તેરી સખમેં, સખ સરતો મેં તુંહે, તુંહે. કીસ ધરમેં ?
 અય કમલી વાલે સાંધ ! (કિષ્કુ) જશ મુખડા ખતા દો;
 મેરી એહી આરજુ હય, મેરી જુસ્તે જુ હય. કીસ ધરમેં ?
 ફરમાય તે અઉવલ હક, કહતે તેવો અનહુલક;
 માયલ જખી સમ્હાલો, વોહી જુસ્તે જુ હય. કીસ ધરમેં ?

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની માધુર્યભરી લીલા-કથામૃતનું પાન કરવું તો તેને ઘણુંજ ગમતું. આવી રીતે અનેક વખત રાધાકિશોરી પિતાની પાસે બેસી કૃષ્ણ-કિર્તન કરતી, અને દિવસમાં એક વખત પતા સાંભળાવતા તે સુરસિક કૃષ્ણ-કથા મુગ્ધ હૃદયે સાંભળ્યા કરતી. સાધારણ બાળક-બાલિકા ઢીંગલા-ઢીંગલીની અગર એવીજ ખીજ રમતો રમ્યા કરે, ઢીંગલા-ઢીંગલીના વિવાહ કરી તેને પરણાવે, તેને સારાં સારાં લાઠ લડાવે, ભુત-પ્રેતની અને સાપ-વીછીની તેમજ એવીજ અનેક તુચ્છ વાતો કરી આખો દિવસ ધમાયકડીમાં ગાળે, તેવાં અસરકારી બાળકોને એવી નકામી હૃદય-મનપર ખરાબ અસર કરે તેવી વાતો સાંભળવાની સારી લાગે, પરંતુ રાધાકિશોરી તેમના જેવી નહોતી. તેણી પોતાની મેળે ભગવદ્ભક્ત પિતાની સાનિધ્ય બેસી ઉત્તમ પૌરાણિક કથા સાંભળ્યા કરતી. ઇન્દ્રાવનમાં સર્વ જીવ વત્સલ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કેવા દિવ્ય સ્વરૂપે લીલા કરી છે, કેવી રીતે મ્હોટાં મ્હોટાં ગાયોનાં ટેળાં ચરાવી ભગવાન મુરલીધર ગોપ-બાલક ઇન્દ્ર સહિત મિત્ર ભાવે સ્નેહ રસને આસ્વાદ લેતા હતા, શ્રી ભગવાનની વ્રજલીલાનો અર્થ શો ? એ સર્વ તત્ત્વ-કથા સાંભળવાની તેને પ્રખળ ઇચ્છા થતી.

રાધાકિશોરીના પિતાએ બાળક-કન્યાને ધાર્મિક વાતો સાંભળવાનીજ શિખામણ આપી છે. ધર્મોપદેશ સાંભળવાની તેની દૃઢ ભાવના અને ધર્મ-ચરણમાં તેનો ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધા જોઇ તેને અપૂર્વ આનંદ થતો હતો. કન્યાના હૃદયમાં જે ધાર્મિક ભાવના અને ધાર્મિક કાર્યોમાં તેની સત્ય નિષ્ઠા છે તેને ખીલવવાને તે ઘણો પરિશ્રમ લેતા-અરાબર કાળજી રાખતા. ખરાં માત-

પિતાનો ખરો સન્તાન—સ્નેહ તો તેજ છે. છોકરા અગર છોકરીને સારું સારું ખવરાવીને સારી રીતે શલુગારીને અનેક માત-પિતા પોતાનો સન્તાન સ્નેહ એ દ્વારા પ્રકટ કરીને પોતે પોતાના મનથી કૃતાર્થ થયેલા માને છે તેઓ માત-પિતાના મ્હોટી જવાબદારીભર્યા નામને કોઈ દિવસ યોગ્ય નથી. તેઓને માત-પિતાના નામને કલંકરૂપ કહેવામાં કંઈજ અસત્ય નથી. કારણ કે, પુત્ર અગર કન્યાને કેવળ સુંદર ભપકાર્થે પોષાક તેમજ પુષ્ટિકારક-ઉત્તમ ખોરાક ખવરાવવાથી માતપિતાની ફરજે પુરી થઈ ગઈ એમ માનવાનું નથી. એથી તેમણે યથાર્થ રીતે પોતાનું સત્ય કર્તવ્ય બજાવ્યું છે એમ કોઈ કાળે કહેવાય નહિ. પુત્ર-પુત્રીને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવું, ધાર્મિક વૃત્તિવાળાં બનાવવાં, સત્યનિષ્ઠ અને ઇશ્વર પરાયણ કરવાં એજ તેમનું સત્ય કર્તવ્ય યાને અન્તિમ કર્તવ્ય છે. પુત્ર-કન્યાના દુર્લભ માનવ જીવનની અન્તરાળમાં જે આનન્દમય, પૂણ્ય પવિત્રતાપૂર્ણ, ચિર સુખ-શાન્તિ ભર્યું જે ઉન્નત જીવન છે, તેનો પૂર્ણ અનુભવ કરાવવો-પુત્ર-કન્યાને એ દિવ્ય જીવનનાં ખરાં અધિકારી બનાવવાં-એ આદર્શ જીવનને હાયક બનાવવાં એજ માત-તાતનું યથાર્થ કર્તવ્ય છે. ખરો સન્તાન સ્નેહ અને યથાર્થ સન્તાન પ્રતિપાલન પણ તેજ છે. નહિ તો શું પશુ પક્ષિ તેમના સન્તાનનું પ્રતિપાલન કરી તેમના પર સ્નેહ મમતા નથી રાખતી કે ?

રાધાકિશોરીના પિતાએ બાળક કન્યાના હૃદયમાં જે ધર્મ બીજનું આરોપણ કરેલું છે, તે બીજમાંથી અમૃત ફળ પેદા થયાં હતાં. આર્ય ઋષિ મહર્ષિઓ આર્ય નારી રત્નને જે અપૂર્વ ગૌરવ દાન કરી ગયા છે, તેમણે સતી સ્ત્રીઓનો મહિમા સંસારી જનોના હૃદયમાં ડસાવ્યો છે. તે સર્વ સદ્ગુણ પિતાના સ-દ્શિક્ષણના પ્રભાવે રાધાકિશોરીમાં સંપૂર્ણ રીતે જોવામાં આવ્યા છે. એ અદ્ભૂત ગૌરવની અધિકારિણી રાધાકિશોરી બની ચક્રી છે. જે ગુણ વડે સંસારમાં સ્ત્રીઓનું મહાત્મ્ય અને જે જ્ઞાનની સ્ત્રીઓમાં ખાસ આવશ્યકતા છે તે ગુણ જ્ઞાનથી રાધાકિશોરી સારી રીતે વિભૂષિત છે. મહાત્મા પુરૂષોત્તમ માત્ર સ્ત્રીઓનું બાહ્ય સૌન્દર્ય જોઈ તેમના મહિમાનું ગુણ કિર્તન કર્યું નથી પણ તેમના મહાન પવિત્ર અંતઃસૌન્દર્યનું-તેમના અંતઃકરણમાં રહેલા અદ્ભૂત

દૈવિ ગુણોનું તેમણે સદા સર્વત્ર ગાન કર્યું છે. ઉજળા અંતઃકરણની અને મહદ્ ગુણુ ગાનથી ભરેલી હોય તેજ યથાર્થ રમણી, યથાર્થ માતા, યથાર્થ પત્ની, અને યથાર્થ ગૃહલક્ષ્મી છે. બહારનું નહિ પણ ખરું અંતઃકરણનું સૌન્દર્ય પ્રાપ્ત કરવા આર્યશ્રિઓને માટે જે વિધિવ્યવસ્થા, આદેશ અને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે મહાપુરુષોના દિવ્ય આદેશ અને ઉપદેશનું પ્રતિપાલન રાધાકિશોરી પોતાની બાધ્યાવસ્થાથીજ કરતી હતી. શાસ્ત્રનાં સત્વચનો પર તેને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. બાલ્યકાળથીજ તેને એવું ઉચ્ચ શિક્ષણ મળ્યું છે કે: રમણીમાં જે આદર્શરૂપ સદ્ગુણુ જોઈએ તે સર્વ તેનામાં સંપૂર્ણ રીતે ખીલી નિકળ્યા હતા.

બાલિકા રાધાકિશોરીને હાઇસ્કૂલ અગર કોલેજનું સ્વપ્નુચ નહોતું આવ્યું. તેની જીંદગીમાં તેણે તે ના મ પણ નહિ સાંભળ્યાં હોય. તેણે તો માત્ર પોતાના પિતા પાસેથી કંઈક જરૂર જેટલું લખવા વાંચવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે હમેશાં મહાભારત અને રામાયણના અકેક અધ્યાયનું પ્રીતિ પૂર્વક અવલોકન કરતી હતી-એ ઉભય ગ્રંથ રત્ન તરફ તેના પૂર્ણ ભક્તિ ભાવ હતો. તેના પિતા સંસ્કૃત ધણુ સારુ જાણતા હતા. સુકુમાર બાલિકા રાધાકિશોરી માત્ર ખૂબ લખી વાંચીનેજ એસી રહે તે દીનબન્ધુને પસંદ નહોતું. તેમની એ ઇચ્છા હતી કે: તે ઉચ્ચ ચારિત્ર્યવાન બનીને તેને આપેલા સદ્ગુણુઓને એ દ્વારા સદુપયોગ કરી તેને દીપાવે, અને તેને માટે તેઓ સવિશેષ કાળજી રાખતા હતા. પુત્રીની માત્ર ડાહી ડાહી વાતો અને તેના પોપટિયા જ્ઞાનથી તેઓ રજે ખુશ થાય તેવા નહોતા. તેના સત્કર્તવ્યથી તેઓ સંપૂર્ણ પ્રસન્ન થતા. તેઓ કન્યાને પોતે જાતે રામાયણ અને મહાભારત સંભળાવતા. એક એક શબ્દનું વીણી વીણીને એવું સ્પષ્ટિકરણ કરતા કે તે સાંભળવું રાધાકિશોરીને ઘણુંજ ગમતું, અને તે તેના મગજમાં ફસતાં પણ વાર નહોતી લાગતી. દીનબન્ધુ તેને સાદી ભાષામાં સાદુ પણ સર્વોત્તમ જ્ઞાન આપતા. રાધાકિશોરી સારાં કપડાં પહેરે અને તેને જોઈ પોતે મનમાં ખુબ હરખાઈ જાય, અથવા તો પત્ની અગર પુત્રી અપ-ટૂ-ડેટ કેવી રીતે બને તે તેમની આંતરિક ભાવના નહોતી ! તેઓ સારી રીતે જાણતા અને માનતા હતા કે: “ સુંદર વખાણકાર પહેરી મર્યાદાને કોરાણે મૂકી રસ્તામાં

જ્યાં હોય ત્યાં નિષ્પ્રયોજન રખડતી દેવ-દરબાર અને બાગ-બગીચામાં વિચરતી તરહ તરહવારનાં નખરાં કરી ચાળા-ચટકા કરી ચાલતી શ્રીમંત અગર કંઠાલ ગમે તે સ્થિતિની સ્ત્રી હો. પણ અવશ્યમેવ તે સુધરેલી વેસ્યા જેવી ગરજ સારે છે! એવી કુટિલ કામિનિઓએ પવિત્ર નિર્દોષ રસ્તે ચાલ્યા જતા અનેક નામવીર નરોની નામનાને ધૂળમાં મેળવી દીધી છે! એવા હજારો દાખલા તેમણે કાને સાંભળ્યા છે અને કવચિદ વાંચ્યા પણ છે. આ જમાનામાં તો અમે હમેશ વાંચીએ છીએ, કારણ પેષરની સંખ્યા એટલી વધી ગઈ છે કે: લોક વાંચતાંજ થાકે! જે સમયે સાધુપુરુષ શ્રીમાન દીનબન્ધુ લોકમાતા સીતા અને સાવિત્રીના સન્ન્યસિની મધુર કથા હેતુ ભાવ વડે સંભળાવતા હતા તે સમયે તેઓ બાલિકા રાધાકિશોરીના મસ્તક પર હાથ મૂકી આશિર્વાદ આપતા-હૃદયના ઉડાણુ ભાગમાંથી તેમનો અંતરાત્મા ઉચ્ચાર કરતો કે: “ જહેન ! તું પણ સીતા સાવિત્રીના જેવી થજે. ” કેવી ભાવના ! કેવી આશિષ !

રાધાકિશોરીની પાસે એક રામાયણ અને એક મહાભારત હતું. એ બેઉ મંથ તરફ તેને ઘણો પૂજ્યભાવ હતો-ઉભય મંથનું તે અતિશય કાળજી પૂર્વક રક્ષણ કરતી હતી. લગ્ન થયા બાદ એ બન્ને ધર્મ-મંથ પોતાને સાસરે લઈ ગઈ હતી, અને ગૃહકાર્યથી પરવારતાં જ્યારે જ્યારે તેને સહજ અવકાશ મળતો ત્યારે તે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેનો પાઠ કરતી હતી.

માત-પિતા દ્વારા બાલ્ય કાળથીજ તેના મગજ પર એવી છાપ પાડવામાં આવી હતી કે: ધાર્મિક કથાઓ સાંભળવી, ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચવાં, અને સાથે સાથે ગૃહઅવસ્થા સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપવું, એ સિવાય રાધાકિશોરીને પણ અન્ય કંઈ રચતું નહિ; છતાં આશાકિત તો હતીજ.

રાધાકિશોરી એ એક અસામાન્ય સ્ત્રી હતી. બાલ્યકાળથીજ તેના કંઈક પરિચય થયો હતો. સાધારણ બાળક-બાલિકા જેવું તેનું બાલ્યચરિત્ર નહોતું. તેની દેવભક્તિ, શુદ્ધનભક્તિ, ધર્મકથા સાંભળવાનો તેનો આંતરિક અનુસંગ અને હમેશાં આસપાસનાં બાલક-બાલિકા તરફ તેનો સરળ સુંદર બચહાર

જેઘ તેનાં આત્મિય-સ્વજન અને તેના પરિચયમાં આવનાર પ્રત્યેક મનુષ્ય કહેતાં કે; “ એ કોઇ અસાધારણ કન્યારત્ન છે. એ બાલિકા અમારી જાતિનું મુખ અવશ્ય ઉજવળ કરશે, અને તેટલાજ માટે તેનો જન્મ થયો છે.”

રાધાકિશોરી અત્યંત રૂપવતી હતી. બાલ્યકાળથીજ સૌ કોઇ તેને સ્વર્ગબ્રહ્મ દેવબાલિકા કહીને સંબોધતા. તેના અંગમાં અનેક શુભ ચિન્હ હતાં-સુલક્ષણુ તો જણીતાંજ છે. પરમ સૌભાગ્યવતી આદર્શ નારી રૂળ ભૂષણ સ્ત્રી શિવાય અન્ય કોઇ સ્ત્રીમાં એવાં-એટલાં સુલક્ષણુ જોવામાં આવતાં નથી. બાળક કન્યામાં અનેક સુલક્ષણુ જેઘ દીનબંધુ પોતાના મનથી એમજ માનતા કે: ઇશ્વર કૃપાથી મ્હારે ત્યાં સ્વયંલક્ષ્મીનો અવતાર થયો છે. બાલિકાનાં ઉજવળ ચક્ષુ, ભરાવાદાર સુંદર વદન મંડળ અને લાવણ્યયુક્ત દેહકાન્તિ જેઘ દરેકજણુના હૃદયમાં અપૂર્વ પ્રીતિનો સંચાર થતો હતો. તેની દ્રષ્ટિ શાન્ત-નિર્મળ અને કરુણાપૂર્ણ હતી. વાક્ય મધુર તેમજ મનોહર અને તેની ચાલવાની ગતિ મન્દ અને મનહરણ કરે તેવી હતી. રાધાકિશોરી પોતાના મુખથી કોઇ દિવસ કંઈક અને ઉચ્ચ સ્વરે કોઇને કંઈ પણ કહેતી નહિ. તેનું બોલવું તો સર્વને ઘણું આનંદજનક લાગતું. તેની શુદ્ધ-સંસ્કાર ભરી મૃદુ વાણીમાં સર્વજનો અમૃત કરતાં પણ અધિક મીઠાશ અનુભવતા. તેના આચાર-વ્યવહાર આજકાલની સુશિક્ષિત બાળાઓ કરતાં ઓરજ હતા. તેના એ આચાર-વ્યવહારના પરિણામે એક સમયે સતી નામથી અનેક મનુષ્યોએ મુક્ત કંઠે તેના ગુણનું-તેની પતિ ભક્તિનું-પવિત્ર હૃદયથી કિર્તન કર્યું છે. તેના જેવા સદ્ગુણુ તો જવદ્વેજ કોઇ બાલિકામાં જોવામાં આવતા. બાલિકા રાધાકિશોરી જે વખતે એક ચિત્તે પિતાની પાસે બેસી આતુર નયને પિતાના મુખથી નિકળતી અમૃત તુલ્ય કથા સાંભળતી, ત્યારે તેની દેહકાન્તિ અપૂર્વ ઉજવળ જણાતી, અને તેના મુખમંડળમાંથી એક દિવ્ય જ્યોતિ નિસરતી. મુઝા બાલિકા કથા શ્રવણમાં એટલી બધી તન્મય થઇ જતી કે: સમય પર નિશ્ચેષ્ટ પાપાણુપ્રતિમા સમાન બની જતી ! કવચિત્ આનંદ અને સાન બૂલી જઇ જમીન પર મખડી પડતી ! એનુંજ નામ ચિત્તની એકાગ્રતા. દીનબંધુની કહેણી પણ એક અલૌકિક હતી, તેમ સાંભળનાર બાલિકા

પણ એક દૈવી વ્યક્તિ હતી, આજ ક્યાં છે એવા વક્તા ? આજ એવા શ્રોતા ?
 પણ ક્યાં છે ? અમારા આજના વ્યાસજી મહારાજેને વિદ્વાનવક્તાઓની-
 શ્રોતાઓની ખુશામદ કરવી પડે છે. તેમને સમયપર હા જી હા બધી આજીજી
 કરવી પડે છે. તેમ છતાં તેમનાં પૂરાં ભાગ્ય હોય તો તે તેમના વ્યાખ્યાન
 અગર કથા પુરાણકથામાં તેવા કથા-પ્રેમી સંજ્ઞાનો ભાગ લઈ તેમના પર
 ઉપકાર કરે. શું કહીએ ? આજ તો અજ્ઞાન મૂર્ખ બૈરાગ્યોને “કથા સાંભળવા
 પધારજો; તમારા જેવાં એક એ ભાવિક છે ત્યાં સુધી આ કાંઈક આશા છે
 નહિ તો પછી અમારે તો ફરી વળ્યું (નસીબ) ! ” આવી રીતે અનેક બૈરાં-
 ઝોની આજીજી કરતા કથા સાંભળવા સપ્રેમ આગૃહ કરતા એવા ધણા
 વ્યાખ્યાતાઓ અમે જોયા છે ! એ વ્યાખ્યાનનું ગૌરવ સાચવનાર, વીરલ નર
 હજીએ છે ! પાત્ર જોયા સિવાય-અધિકારી ઝોળખ્યા વગર જ્ઞાન નહિ આપનાર,
 જેને કથા અગર શાસ્ત્ર જ્ઞાન સાંભળવાની પરવાહ નથી, તેમને સંભળાવવી તે જ્ઞાન-
 ની વ્યર્થ હરાજી કરી નાખવા કરતાં, નિરપૃહ ભાવથી નહિ સંભળાવનારા જે-
 પરવાહ વિદ્વાનો પણ મોજૂદ છે ! પ્રસંગવશાત્ અમને પણ આ જમાનાની
 એવીજ એક વાત સાંભરી આવી છે ! આ સમયના વિદ્વાન વેદાન્ત ભૂષણ
 વ્યાખ્યાનકારોમાંના કોઈ એક મુખ્ય ગણાતા વિદ્વાન્તિ-વિદ્વાનનું કારણસર
 અમારા ગામમાં આવવું થયું ! તેમના જ્ઞાન અને તેમની પ્રતિભા વગેરેનો
 અદ્રશ્ય રીતે પરિચય થતો હોવાથી અમારા ગામના નગરશેઠ જેવા એક
 લોક માન્ય ભદ્રવ્યક્તિ શેઠજીને તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ.
 તેમણે વિદ્વાનને સમાચાર કહાવ્યા કે: લગભગ માસેક વેદાન્ત જ્ઞાન શ્રવણ
 કરાવો તો મહા ઉપકાર; હું પણ મહને મળશે તેવો તેમનો આદર-સત્કાર
 કરીશ, વેદાન્ત મહાશયે તેમને દુર્લભ જ્ઞાન સંભળાવવાને કબૂલ કર્યું. બીજે
 દિવસથી વ્યાખ્યાન શરૂ થયું. મધ્યાહ્નના બારથી તે એક સુધી વ્યાખ્યાન
 થતું. દિનપ્રતિદિન આ પ્રમાણે શેઠજી આવી તેમનું સંધ્યું કુટુંબ આડોસી-
 પાડોસી સ્વજન ઇત્યાદિ પણ અદ્વૈત આનંદનો લાભ લેવા લાગ્યા. સૌકોઈ
 શેઠજીનો વેદના જ્ઞાન શ્રવણ કરવાનો પ્રેમ સાંભળી વાહ ! વાહ ! બોલવા
 લાગ્યા, પણ વચ્ચે બન્યું એમ કે: શેઠજીના એક ખાસ માનિતા-તેમના

આશ્રિત, તેજદેષિ એક વિદ્વાન હતા. તેઓ શેઠજીની પોળમાંજ તેમનાથી થોડેક છેટે રહેતા હતા. અમાસ રજીસ્ટર્ડ વિદ્વાનને આ વાત પસંદ પડી નહિ. તેમણે વિચાર કર્યો કે: “શેઠજીએ મહારા વગર અન્ય વિદ્વાનની કથા-વાર્તા શા સારૂ સાંભળવી જોઈએ? અને વાત પણ ખરાબરજી હતી. કારણ, પરદેશના પેટ માટે રખડતા એવા કોઈ વેદાન્તિનું લક્ષણ વળી એ શેઠી-આના ધરમાં ભોગજોગે પેસી ગયું તો તેમનો દોર-દમામ તો પછી દેશપારજી થઈ જાયને! કારણ તેઓ માત્ર તેમનાજ આશ્રિત અને પાલિત હતા. અમારા રજીસ્ટર્ડ વિદ્વાને એક બે વેળા શાન્તિના વખતે રાત્રિએ શેઠજી પાસે જઈ પરદેશી વ્યાખ્યાન કર્તા વિષે તેમના મગજમાં કંઈક ભૂત ભરાયું. શેઠે નિશ્ચય કર્યો કે: આવતી કાલથી મહારે વ્યાખ્યાન સાંભળવું નહિ. દેષિ માણસને દેષ બતાવતાં તે કંઈ વાર લાગે કે? કાનમાં કુંક મારીને અમારા રજીસ્ટર્ડ વિદ્વાન તો ઘેર ચાલતા થયા. બીજો દિવસે વ્યાખ્યાન સમયે શેઠજી મહાશય હાજર તો રહ્યા પણ પાંચ સાત મિનિટ બેસી “આજ તો મહારે મીલનું અગત્યનું કામ છે. બિલકુલ કુરસદ નથી. માટે રજા લઉં.” કહી પ્રણામ કરી અધવચ ચાલતા માંડ્યું. વ્યાખ્યાન કર્તા તો આજ શેઠજીનો ચહેરો જોઈ કંઈક બેમાઘ ગયા હતા. શેઠજીના “કુરસદ નથી” એ શબ્દો સાંભળી અગસ્ત મૂનિના અવતાર સ્વરૂપ નિરપૂલ વ્યાખ્યાનકર્તાએ તેવોજ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે: “શેઠજી! મહારી ભૂલ થઈ કે, મહેં પાત્ર જોયા વગર દાન કરવાનું શરૂ કર્યું. તમને સાંભળવાની કુરસદ નથી તો મહેને સંભળાવવાની તો રજી કુરસદ નથી. માફ કરજો હવે હું આજ ચાલતો થઈશ.” શેઠ નીચું મેઠું કરી વિદ્વાનના અભય શબ્દોથી ચમકી-શરમાઈ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. મહારાજ પણ સર્વને પ્રણામ કરી જ્ય સચ્ચિ-દાનંદ કહી ત્યાંથી ચાલતા થયા.

પરમાત્માની ગતિ-કૃતિ મહાન વિચિત્ર છે. બીજા દિવસથી વ્યાખ્યાન કર્તાને એક અન્ય શેઠને ત્યાંથી કથા શ્રવણ કરાવવાનું આમંત્રણ આવ્યું. તેમણે કબુલ કર્યું. બીજા દિવસથી ત્યાં કથારંભ થયો. સંભળાય છે કે: ત્યાં લગભગ માસ દોઢ એક વ્યાખ્યાન ચાલ્યું. વ્યાખ્યાન કરાવનાર શેઠે અન્તિમ

પૂર્ણાહુતિને દિવસે સારા સારા વિદ્વાનો અને અન્ય સભ્ય શેઠીઆઓને આમ-
ત્રણ કર્યું હતું. અમારા “મહને કુરસદ નથી.” કહેનાર શેઠી પણ એ
પ્રસંગે ત્યાં હાજર હતા. વિદ્વાન આખ્યાનકારની પોથી પર શેઠે ખોળો ભ-
રીને લગભગ બસોએક રૂપિયા મૂકી હાસ્યભરિત વદને પ્રણામ કર્યા અને
કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરવા લાગ્યા કે: “મહદ્ ઉપકાર થયો, અલબ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું,”
વગેરે શબ્દોથી પોતાનો સંતોષ પ્રકટ કરવા લાગ્યા. જણાવવાની અગત્ય છે કે
આ શેઠને ત્યાં પણ અમારા રજીસ્ટર્ડ વિદ્વાનનો પગપેસારો હતો. પૂર્ણાહુ-
તિના અંત ભાગમાં તેઓ પણ દંભનું પૂતળું આવીને ઉપસ્થિત થયા !
ઉભય વિદ્વાનોએ હાસ્ય કરતાં ઉપરથી આનંદ પ્રકટ કર્યો. પૈસાની પરવાહ
નહિ રાખનાર અમારા અગાડિના શેઠી સાહેબ પણ વિવેક કરવામાં કંઈ
કચાશ રાખે તેવા નહોતા. તેમણે લગભગ દશેક દિવસ પોતાને ત્યાં કથા
સાંભળી હશે. વિદ્વાનના એ ઉપકારથી મુક્ત થવાને જ્ઞાને આજ લાગ
જોઈ તેમણે પણ ખીસામાંથી ચારેક ગીનિઓ કહાડી તેમના ચર્ચુમાં મૂકી
વંદન કરીને, અરસપરસ શેઠીઆઓ હસ્તધુનન કરી ચાલતા થયા. ચાર
ગીનિઓએ રજીસ્ટર્ડ વિદ્વાનના કાળજીને હયમચાવી મૂક્યું, પણ કરવું શું ?
મતલબ એ છે કે આ સમયમાં યથાર્થ વક્તા અને યથાર્થ શ્રોતા તો જવલ્લેજ
દષ્ટિએ આવે છે. હજી પણ કોક કોક હશે કારણ:-બહુ રત્નાની વસુંધરા !

ભગવદ્ ભક્ત પિતા કથા કિર્તનમાં બાલિકાનો અટલ અનુરાગ જોઈ
આનંદમાં અધિર થઈ જતો હતો. તે એમજ માનતો હતો કે: “મહારા
જેવો ભાગ્યશાળી તો અન્ય કોઈજ નહિ હોય. મહારો અવતાર પણ લેખે
છે. ધન્ય છે. એ શું કહેતો તો વાંચક ! અમેજ કહીએ છીએ કે: દિનમન્ધુ !
તું પૂરેપૂરો ભાગ્યશાળી ! તને ધન્ય છે ! તારા જેવા રંકની પર્ણકુટિની
પણ ભાઈ બલિહારી છે. ધન્ય છે એ પર્ણકુટિ કે જે સ્થળે ભગવદ્ ભક્તિમાં
મસ્ત થયેલા માનવ દેહધારી દિવ્યાત્માઓનો સર્વદા નિવાસ છે.

૨.

સતી સાસરે.

૨૧

ધાકિશોરીના પિતાએ ન્હાનપણથીજ કન્યાનો વિવાહ કર્યો હતો. હાંસાદલ ગામની પાસે શાલપારાણ નામક એક ન્હાના ગામડામાં ચન્દ્રમણીનાથ નામના એક કુળવાન મનુષ્યના એક સુલક્ષણ પૂર્ણ પુત્ર સાથે રાધાકિશોરીનો વિવાહ કર્યો હતો. બાલિકા રાધાકિશોરી સાસરે આવી છે. પતિ એ કેવી પરમ વસ્તુ છે એ નાદાન બાલિકા ક્યાંથી સમજી શકે ! પતિ મહાત્મ્ય એ સુકુમાર બાળા ક્યાંથી જાણે ! પરંતુ એટલું તો એ જાણે છે કે : પતિનું ઘર એજ મહારૂં ખરું ઘર છે. પતિના ચર્ણકમળની સેવા એનેજ જીવનનો મુખ્ય હેતુ સ્વીકાર્યો છે. એ તો એમજ સમજી છે કે : પતિ સેવા શિવાય મ્હારે આ સંસારમાં એવું કોઈ કામકાજ કરવાનું છેજ નહિ. તેના ભગવદ્ભક્ત પિતા સાંસારિક શિક્ષણ એ મુખ્ય ઉપદેશ આપવામાં પણ કંઈ કચાશ રાખી નથી. વ્યવહારિક જ્ઞાન પણ તેને ઘણું સાડું મળેલું છે. પિતાના એ શિક્ષણાણુના પ્રભાવે બાલિકાના હૃદયમાં એ જ્ઞાનનો ઝરો ઉભરાઈ રહ્યો છે. અમે સાંભળ્યું છે કે, બાળક-વહુ રાધાકિશોરી સાસરે આવીને સાસુ-સસરાની માત-પિતા સમાન ભક્તિ કરે છે. તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં તે મહદ્ પ્રયત્ન ગણે છે. વળી પણ અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે : તે ખૂબ ભક્તિ-ભાવથી કાળજીપૂર્વક સાસુ-સસરાની સેવા-સુશ્રૂષા કરે છે. સાસુને જરીક પણ ધરતું કામ કરવા દેતી નથી. પ્રાતઃકાળમાં સૌથી બહેલી ઉઠી ઝટપટ સર્વ ગૃહકાર્ય આટોપી લે છે. ઉંઘમાંથી જાગ્યા પછી સાસુ જીવે છે તો લક્ષ્મી સ્વરૂપા કુળવધુએ રજે કામ બાકી રાખ્યું નથી. આડોસ પાડોસમાંની કેટલીક આઘેક સ્ત્રીઓ રાધાકિશોરીની લજ્જાશિલતા, ગૃહકાર્યમાં દક્ષતા, અને સાસુ-સસરા તરફ તેની નિર્ભણ-પવિત્ર ભક્તિ-શ્રદ્ધા જોઈ તેની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરતાં હતાં. સૌ કોઈ પોતાના ઘરમાં વહુઓને

રાધાકિશોરીનું દષ્ટાંત બતાવતા હતા. ખરેખર રાધાકીશોરી ઉદાહરણ રૂપ હતી.

રાધાકિશોરીએ યૌવનકાળમાં પ્રવેશ કર્યો છે. નહાનપણમાં પિતાએ શિખવ્યું છે કે, પિતાએ અત્યુત્તમ ઉપદેશ આપ્યો છે—પરમ ગુરુ પિતા પાસેથી તેણે એ અપૂર્વ જ્ઞાન મેળવ્યું છે કે: જે સ્ત્રી પતિને પરમાત્મા સમાન ગણી તેની મન-વાણી અને કર્મથી ભક્તિ કરે છે તેજ યથાર્થ સતી છે. તેથી યૌવન અવસ્થાના આરંભ કાળથીજ તેણે એક માત્ર પતિ સેવાનેજ પરમ કલ્યાણકારક માન્યું છે. પતિના સુખમાંજ તે પોતાનું સુખ માને છે. પતિ પ્રેમમાંજ સ્ત્રીનું પરમ સૌભાગ્ય, પતિ એ એકજ સ્ત્રીના પરમારાધ્ય દેવ, અને પતિ ભક્તિ એજ સ્ત્રીના પરમ ધર્મ છે. એની તો શાસ્ત્ર પણ સાક્ષી પૂરે છે. પતિભક્તિ કરવાથી શ્રી ભગવાનની ભક્તિ કર્યા બરાબર ગણાય છે. પતિ સેવા કરવાથી પરમાત્માની સેવા કર્યા સમાન લેખાય છે. પતિ પ્રેમમાં ઉન્મત્ત રમણીની નિષ્કલંક કીર્તિ જ્યાં ત્યાં પ્રસરી રહે છે. સ્થળે સ્થળે સતી-સ્ત્રીઓનાં ગુણ ગાન ગવાય છે. સતીના રોમરોમમાંથી પતિ ભક્તિનો પવિત્ર નાદજ થયા કરે છે. પતિ સેવા કરવાથી સતીને જે પરમાન્દ થાય છે તે અન્ય કોઈ રીતે પ્રાપ્ત થતો નથી; તે પરમ તૃપ્તિ અન્ય કોઈ વસ્તુથી થઈ શકતી નથી. આવા અનેક મહાન ઉચ્ચ વિચાર રાધાકિશોરીના મગજમાં ઉદ્ભવે છે. તે સમજે છે કે: પતિ એ સ્ત્રીને માટે ભોગ-વિલાસનું સાધન નથી, પણ પરમ પ્રેમારપદ અને પરમ પુરૂષ-પરમાત્માનોજ એ અવતાર છે. પતિની સાથે સ્ત્રીનો કેવળ પાર્થિવ-તુચ્છ સંબંધ નથી, પરંતુ સ્વર્ગીય સંબંધ છે. પતિ ચણકમળનો આશ્રય લઈ પતિ સાનિધ્ય બેસી પરમાત્મા પરમ પુરૂષનું ધ્યાન કરતાં, તે પરમાત્મા તરફનો પ્રેમ પતિ પ્રેમ રસ પ્રવાહના રૂપમાં વહન થાય છે. નારી ગૌરવ વડે ગૌરવાન્વિત થયેલી તે સ્ત્રી અન્ય સ્ત્રીઓની માફક પતિ સાનિધ્ય વ્યર્થ બેસી રહેતી નથી ! પતિની પાસે સામાન્ય સ્ત્રી સમુદાયની માફક ભોગ વિલાસની આકાંક્ષાએ વિદ્વેજ અવસ્થામાં બાહુકની માફક, અથવા આત્મ સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્સુક કંગાલિની સમાન એ અલબ્ધ સમય ગુમાવતી નથી ! પતિ દર્શનની એક પણ મળતાં તે તો પ્રાણ ભરી, ઉચ્ચ આકાંક્ષાપૂર્વક પતિ દર્શનરૂપ સુધારસનું અત્મ નયને પાન કરી

પવિત્ર થાય છે. જેથી ભાવના એવીજ સિદ્ધિ. સ્ત્રી પતિને જેવા ભાવથી જુએ છે, તેની તરફથી જે પ્રકારની ઇચ્છા રાખે છે, તે તેમાંથી અવશ્યમેવ તેવુંજ મેળવી શકે છે. આદર્શ સ્ત્રીઓની ભાવનાઓ હમેશાં મહાન હોય છે. પતિમાં તેઓ પરમાત્માની જ્યોતિ પ્રકટાવવા, એ દિવ્ય જ્યોતિના દર્શન કરવા ભક્તિ ભાવ વડે પરમાત્મ રૂપે પતિ ધ્યાન ધીમે કરે છે. એવી અનેક સંતિઓ પતિમાં પ્રભુ દર્શન પ્રાપ્ત કરી શકી છે, કારણ તેમની ભાવનાજ પ્રભુ દર્શનની હતી. શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર ભગવાને નથી કહ્યું ? કે:

॥ યાદ્રસિ ભાવના યસ્ય સિદ્ધિર્મવીત તાદ્રસિ ॥

૩.

પતિ-સેવા.

*****

*** યૌ ***

*** વનાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યા પછી રાધાકિશોરી આરાધ્ય દેવ પતિની

*** પરમાત્મ ભાવથી ભક્તિ-પૂજા કરવા લાગી. તેની નજરે પતિ

*** એ સામાન્ય મનુષ્ય નહોતો. તેતો પાતમાં પરમાત્માનું સ્વરૂપજ જોતી હતી.

પક્ષપાતિ ઇશ્વરે તેની આંખજ કંઈ ઓર તરફની બનાવેલી નહિ તો આજની સ્ત્રીઓ પતિમાં પ્રભુનાં દર્શન કેમ ન કરે ? નહિતો પ્રભુ-દર્શન તેમને ખોટાં લાગતાં હશે ! બિચારી અનેક યુવાન રમણિઓને અમે અનેક વખત દેવ-મંદિરોમાં જ્યાં ત્યાં દોડ ધામ કરી મૂકતી-અરે ! અમારી પડોસમાંજ દારકાંનાથજીનું મંદિર છે તેમાં ઉભે શ્વાસે જતી જોઈએ છીએ ! જાણે પહાવરી ! ખરેખર જાણે તે વખતે સંસારનું બાનજ ન બૂલી ગઈ હોય ! પણ અમારે કાને એટલી તો વાત આવી છે કે, નથી તેમણે પતિમાં પ્રભુ-દર્શન કર્યા વા નથી કર્યા મંદિરમાં ! ત્યારે તેમનો હમેશનો પરિશ્રમ વ્યર્થ જશે કે ? દર્શન કરવા જતાં ઘેર કોઈની ખીચડી બળી ગઈ હશે, અરે ! કોઈની દાળ દૂણાઈ ગઈ હશે, અરે ! કોઈનાં ન્હાનાં ન્હાનાં બાળકો બિચારાં રોતાં રોતાં ટાહું-શીજી ખાઈને નિશાળે ગયાં હશે ! એટલેથી પતે તેમ નથી, કોઈ સ્ત્રીનો દુર્ભાગિ ભરથાર પત્નીના દર્શનની લ્હાયમાં બિચારો બૂખ્યો ને બૂખ્યો નોકરી

કરવા ગયો હશે ! કેટલીક ઉછરતી યૌવનાઓને તો આજકાલ દર્શનનોજ સન્નિપાત થયો છે ! બિચારી એમને એમ મરી જવાની પણ પ્રભુતો બહુ નિર્દય !

પ્રભુ નિર્દય નથી. તેતો દિનદયાળ છે. ભક્તને આધિન છે, પણ કાણુ-ક્યાં ખરી ભક્તિ કરે છે ? આ જમાનાની બામાઓ તો ભક્તિને નામે જ્યાં ત્યાં ભટકતી ફરે છે. નહિતો બાર વર્ષની બાળાને તે ધરતું બારણું બાળ-ગવાતું ક્યાંથી હોય ! સુધરેલી સ્વતંત્રતાએજ આર્ય ધર્મ, આર્ય સંસાર, આર્ય ગૌરવનું સત્તાનાશ વાળ્યું છે. કવિઓ પણ જેવું દેખે તેવુંજ કહેને:-

જીવાનીમાં દીવાની બનેલી છકી છોકરીઓ,
કંઠે કોથળીઓ ધાલી મદિરામાં મ્હાલે છે;
મંગળા ને શણગાર રાજબોમ અને સેન,
કરતી ફરતી બધાં મદિરા નિહાળે છે;
દાકોરના દર્શનનું ભાન નથી જરી પણ-
માત-પિતા સાસુને ઠગવા ડોળ ધાલે છે;
લાજતો લૂંટાય નીતિ સારી તેની નાશી જાય,
મુખે કાજળ ધસાય ત્હોયે ઉમંગથી મ્હાલે છે.

દેવી રાધાકિશોરીની ભક્તિ-પૂજા એવી નહોતી. તેની પતિ-સેવા પદ્ધતિ સખંધી કહેવાય છે કે: તે હમેશાં રાત્રિએ પતિને સુન્દર-સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહે-રાવીને, પુષ્પનો હાર ગુંથી, મહા આનંદ પૂર્વક તેના ગળામાં આરોપતી. પતિને બેસવાને માટે આસન પણ તેવુંજ સુન્દર બનાવતી હતી. જેનારને આબેહુબ્ય પ્રભુ સેવાનો સાક્ષાત્કાર થતો. પોતે પણ ન્હાઇ ઘોષ પવિત્ર થઇ પવિત્ર હૃદયથી, સુન્દર વસ્ત્રાલંકાર પહેરી સ્વામી સમ્મુખ હાથ જોડીને બેસી વારંવાર ભક્તિપૂર્વક પતિને પ્રણામ કરતી અને પતિની એ પુષ્પ ચન્દનથી સુશોભિત નયન મનોહર મૂર્તિનું ધ્યાન કરતી. એટલે સુધી કે ધ્યાન કરતાં કરતાં સતી રાધાકિશોરી બાલગાન શ્રવ્ય બની જતી હતી ! પ્રભુ ભક્તિ કહો વા પતિ ભક્તિ પણ તે આનું નામ.

આ પ્રમાણે એક દિવસ નહિ, બે દિવસ નહિ, સદા સર્વદા તે સ્વામીને ચન્દન પુષ્પ માળા વડે વિભૂષિત કરીને શુદ્ધ અંતઃકરણથી અપૂર્વ ભક્તિ

ભાવ વડે પૂજન અર્ચન કરતી હતી. તેની પતિપૂજનાં તેને કેટલો બધો ઉત્સાહ હતો તે તો માત્ર તેજ જાણે, અને કંઈક જાણે તેનો આરાધ્ય પતિ દેવ, તેથી જો વધારે કદાચ પૂજો તો જાણે કોઈક ભાગ્યશાળી, તેની પતિ પૂજનું કાર્ય પ્રત્યક્ષ જોનાર. નહિ તો તેના એ ઉત્સાહનું વિવેચન કરવું એને માટે અમે તો તદ્દન અસમર્થ છીએ. સતી ગુણ વર્ણન કરવાની અમ હૃદયજનમાં શક્તિ ક્યાંથી ? અમે તો સતીના ચર્ણની રજ. સતીના સેવક દાસાનુદાસ.

તેની પતિ પૂજના બાહ્ય સાધનોમાં એકલા હતાં વનપુષ્પ. પણ તેને એ હમેશાં લાવી કોણ આપે ? સતીને એક ન્હાનો દિયર હતો, તેણે ધરની પાછળના ભાગમાં એક ન્હાનો શો પુષ્પોદ્યાન બનાવ્યો હતો. ન્હાનો દિયર જાત જાતનાં ફુલના છોડવા લાવી ત્યાં વાવતો. આગમાં સારાં સારાં ફુલ થતાં, આથી સતી દિયર પર અતિ પ્રસન્ન થતી. કારણ તેના પરિશ્રમથીજ પતિ સેવામાં એ સુંદર પુષ્પ કામમાં આવતાં હતાં. ન્હાનો આગક દિયર પણ ભાભીને ખુશ કરવા બ્યાં ત્યાંથી તરફ તરફ વારના છોડવા ઉપાડી લાવતો અને ભાભીને બતાવતાં કહેતો કે:-“ ભાભી ! આનાં ફુલ ઘણાં સારાં આવશે. ” દિયરના કાલાઘેસા શબ્દોથી અંગત જઈ માનવત ભાભી વાતસલ્ય ભાવ તુલ્ય અપૂર્વ સ્નેહથી તેનું મોં પકડીને એક સુખ્યન કરી દેતી. આ જમાનાના દિયર ભાભીની તો વાતજ જવા દો ! આગમાં જેમ વધારે ફુલ ખીલતાં, પ્રેમમય સાધવી સતીની દૃષ્ટિએ પડતાં તેમ પતિસેવામાં તેનું હૃદય ઉછળી રહેતું. પતિસેવા કરવાને તેનું હૃદય આતુર બની જતું હતું. પતિ પ્રેમનું એ સૌન્દર્ય સાધન જોઈ તે કૃત્યકૃત્ય થઈ જતી હતી.

મહોદલાની અનેક સ્ત્રીઓએ રાધાકિશોરીની આ પતિપૂજા પ્રત્યક્ષ જોઈ છે. કોઈ કોઈ તો આંધે ઉભાં રહીને, એકી ટપે મુખ હૃદયથી જોઈ રહેતાં હતાં. પ્રેમમયીની પ્રેમમૂર્તિની પ્રેમ પૂજા જોઈને સૌ મનથી કૃતાર્થ થતાં હતાં. જે સમયે સતિ-સાધ્વી પતિપૂજા કરવા બેસતી ત્યારે તેના હૃદયમાં આનંદ સમાતો નહોતો. સહજ ધારાએ તેનો પ્રેમ નયનપદ્મવ ભેદીને અશ્રુરૂપે વહન કરતો હતો. જેણે તેની એ આનન્દમયી મૂર્તિ જોઈ છે, તેઓ મુખ થયાં છે. તેઓની આંખમાંથી પણ આનંદાશ્રુ વહી રહ્યાં છે, તેઓએ મુક્ત કંઠે ધન્ય ! ધન્ય ! કહી સતીના મહિમાનું કિર્તન કર્યું છે.

આ સ્થળે અમે સાધ્વીની એ પ્રીતિ-અર્ચનાનું કંઈક અવલોકન કરીએ છીએ. તે પરત્વે આલોચના કરવાની સહજ આવશ્યકતા છે. કહેવાની ઇચ્છા થાય છે કે: કદાચ આ પ્રમાણે પરમાત્મા તુલ્ય સમજી સ્ત્રીએ પતિની ભક્તિ કરી તેમાં સાર્થકતા શી? અને સાધ્વી સધાકિશોરી આ પ્રમાણે સ્વામીને પુષ્પમાળા પહેરાવે તેમાં તેને એવો શો આનંદ થતો હતો? જે મૂર્તિ એ આડે પ્રહાર જોયા કરે તે મૂર્તિનું અમુક વખત ધ્યાન ધરવાથી શું એ કૃતાર્થ થઈ ગઈ?

અમારા શાસ્ત્રને કોરાણે મૂકી એક વખત જે પોતાની સહજ અકલ્પથી વિચાર કરી કંઈક સમજવાને પ્રયત્ન કરે, તો મનુષ્યો અવશ્ય સમજી શકે કે: તેમના શરીરમાંજ પરમાત્મા છે. પરમાત્માના ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશ વિનાની આ સૃષ્ટિમાં એવી એક પણ વસ્તુ નથી, પરંતુ માનવચક્ષુ મનુષ્યત્વની સીમાને ઉલ્લંઘીને દેવત્વની સ્થિતિ-સીમાએ પહોંચવાને માટે સર્વદા અશક્ત છે. એટલાજ માટે અશક્ત કહેવાય છે કે: માનવચક્ષુ ભગવાનની આ વિરાટ સૃષ્ટિ માત્ર જોઈ શકે છે; પરંતુ તે સૃષ્ટાની વિરાટ મૂર્તિ તેઓ નથી જોઈ શકતા. જે સૃષ્ટિના અંતરાયમાં રહીને સૃષ્ટા પ્રત્યેક વસ્તુ માત્ર તેની પ્રેમ-મયી મૂર્તિનો પ્રકાશ પ્રકટાવે છે, તે દિવ્ય જ્યોતિનાં દર્શન કરવાને માટે અદ્વરદર્શી માનવચક્ષુ મિલકુલ નકામા છે. મલિન વાસનાઓના ભંડારરૂપ માનવહૃદય તેને કેવી રીતે જોઈ શકે-જેવાનું સાહસજ તેનામાં ક્યાંથી ઉદ્ભવે? પરંતુ એજ ચક્ષુ જ્યારે મનુષ્યત્વની સીમા ઉલ્લંઘીને, દેવત્વના મહિમાથી મહિમાન્વિત થાય છે, કોટી ચન્દ્રના તેજ સહિત વિકસિત થાય છે, ત્યારેજ એ માનવ ચક્ષુ યથેષ્ટ રીતે જોઈ શકે છે કે: સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર પરમાત્મા વિરાજીત છે, અને અણુમાત્રમાં તેની પ્રેમમયી મૂર્તિ પ્રકટ કરીને તે જીવને સર્વદા પ્રેમાલિંગન કરવા તૈયાર થાય છે.

સ્ત્રીના પતિમાંજ ભગવાનનો નિવાસ છે. પ્રેમ, ભક્તિ અને નિષ્ઠા-નિયમવડે શ્રી ભગવાન સતત પ્રકાશી રહ્યા છે. જ્યારે રમણી દેવચક્ષુ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે પતિમાં પરમાત્માની અનંત તેજોમય મૂર્તિ જોઈ શકે છે. જે તે સમજે તો તેના એજ જીવન સર્વસ્વ સ્વામી પરમાત્માના સ્વરૂપ સિ-

વાય અન્ય કંઈજ નથી. એ દિવ્ય પરમાત્મ ભાવના વડે જ્યારે સ્ત્રી પતિ-પૂજા કરે છે, ત્યારે ખરૂં જોતાં તે પતિની પૂજા કરતી નથી, પણ ભક્તિ-સેવા કરે છે. માત્ર શ્રીભગવાનની પતિ સેવામાં મસ્ત બનેલી સતી સ્ત્રીના પ્રત્યેક શૈભ દ્વારા માત્ર પતિ-પ્રભુનો પરમ જાપજ થયા કરે છે. વાહ ! વાહ ! શ્રીભગવાન પતિ સ્વરૂપે તેનું પૂજન-અર્ચન ગૃહણ કરે છે; અને ત્યારેજ સ્ત્રીની પરમાત્મ સ્વરૂપ પતિપૂજનની સાર્થકતા થાય છે. સધળા પરિશ્રમની સાક્ષ્યતાજ ત્યાંજ છે. આ પ્રમાણે આર્ય ઋષિઓએ સરળ-અખળા આર્ય સ્ત્રીને માટે પતિપૂજનની વ્યવસ્થા કરી નારી જાતિનું હિત સાચવ્યું છે. નારી જાતિના હિત સાધનમાં આર્યશાસ્ત્રકારોએ-સમર્થ પુરૂષોએ કંઈજ કચાશ રાખી નથી.

આદર્શ કુળ વધુ સતી રાધાકિશોરી પુષ્પભાળથી સ્વામીને વિભૂષિત કરી, પવિત્ર આસનપર બેસાડી, પતિની એજ મનોહર મૂર્તિનું ધ્યાન ધરીને કેવો દિવ્ય આનંદ અનુભવ કરતી હશે એ સમજવાને માટે અમે કંઈક પ્રયાસ કરવો ઉચિત સમજીએ છીએ.

સુન્દર પુષ્પહાર પહેરાવી, સૌગંધયુક્ત ચન્દન ચર્ચિ, પતિની-પ્રિય-જનની મધુર મૂર્તિને શલુગારી ખુબ પ્રાણ ભરીને જોવામાં અદ્વિતીય આનંદ છે. એ આનંદની આગળ ભોગ-વિલાસના આનંદ તો કંઈજ નથી. જેણે પોતાના અંતઃકરણપૂર્વક ભોગ ત્યાગ કર્યા છે, તેજ માત્ર જાણે છે કે: તેમાં શું સુખ અને શો આનંદ છે. જે હુદ્ર જીવ ભોગ વિલાસનાજ ભોગી-તેનાજ ભૂખ્યા છે તેને તો ભોગ-ત્યાગના જેવું બીજું એકે દુઃખ નથી. જેઓ ભોગ-ત્યાગ કરતાં શીખ્યા નથી, અથવા ભોગ ત્યાગ કરવામાં મહા દુઃખ સમજે છે, તેઓએ પ્રિયજનની સેવા કરવાની કાંઈજ અગત્ય નથી. તે નરકના કીડા-ઓને નરકમાંજ ખદખદવા દો. અસ્તુ, પતિ-ભોગમાં માત્ર તેઓ ક્ષણિક સુખ-નો સ્વાદજ મેળવી શકશે. ચિર સુખ ચિર આરામ અને ચિર તૃપ્તિ તેમના ભાગ્યમાં હોયજ ક્યાંથી ? એ અદૈત સુધારસ પાન એવા પામર જીવ સુધી ક્યાંથી હોય ? સ્વામીને સુગંધી પુષ્પ-ચન્દન વગેરેથી સારી રીતે શૃંગારીને, તેની એ સુસજ્જિત-સુન્દર મૂર્તિનું ધ્યાન કરતાં હૃદયમાં દિવ્ય સુખના કેવા

તરંગો ઉઠે છે, આંખમાંથી કેવી અચ્ચુ ધારા વહે છે, તે અનુભવી વા સમજી શકાય તેમ નથી. રાધાકિશોરી ભોગની ભૂખિ-તરસી નહોતી. તે ભોગની દાસી બનીને પતિ પાસે દોડી જતી નહિ. તે પતિ પાસે દોડી જતી-પતિ સાનિધ્ય બેસતી માત્ર પ્રેમની અધિદેવી સ્વરૂપે-એક પ્રેમાળ પત્નીરૂપે. જે નારી પતિના પ્રેમની પત્ની છે, તે પતિના ધ્યાનસુખથીજ સુખી થાય છે. ધ્યાનદ્રષ્ટિથી પતિની પરમ મંગળ મૂર્તિ જોઇને તે કૃત્યકૃતા થાય છે. પોતાના પ્રિયજનને ધ્યાનદ્રષ્ટિથી જોવાનો જેને અભ્યાસ પડ્યો છે, તે જોઇ શકે છે કે: પ્રિયજન એ માત્ર તેના ભોગનું સાધન નથી, પણ પ્રેમનો આશ્રય, જીવનનું અવલમ્બન અને ત્યાગની મધુર મૂર્તિ છે. તે તેનામાંજ ચિત્ત પ્રોવીને તેના સહામે બેસી, માત્ર તેનાજ ધ્યાનમાં ઉન્મત્ત બની અવિરલ આનંદ ઉપભોગ કરે છે. તેને તો તેજ પ્રિય લાગે છે. પતિદેવનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં આનંદ સાગરમાં એવી રીતે ડૂબી જાય છે કે: આત્મ ભાન ભૂલી જઇ, એક અપૂર્વ ઉન્નત અમૃતમધુર વ્યવસ્થાએ પહોંચી જાય છે. ભોગના રોગથી પિડાતા પામર આત્માઓ તે અવસ્થાના અધિકારી નથી.

રાધાકિશોરીએ પતિ સાનિધ્ય બેસી પ્રાણુભર્યા અનુરાગે એક સાધનની માફક પતિનું ધ્યાન ધર્યું છે. એ ધ્યાનમાં એવો એક અપાર્થિવ આનંદ છે કે ધ્યાનપરાયણતા ત્યજી દેતાં તે સમજી શકાય તેવો નથી. અપૂર્વ ધ્યાનથી ક્રમજની વિકસિત થતી પાંદડીઓની માફક હૃદય ઉઘડી જાય છે. હૃદય ના ઉઘડે તો પછી આનંદ લહરી પણ નજીક ઉદ્ભવે. આવો જે વિશાળ સમુદ્ર છે, તે જો કદી સંકુચિત રહે તો તેમાં પછી તરંગ ઉઠવાની આશાજ શી ? રમણી અન્ય કોનું ધ્યાન ધરે ? સ્વામી એ એકજ માત્ર તેના ધ્યાનની પવિત્ર વસ્તુ છે. સ્વામીની પવિત્ર-મધુર મૂર્તિનું ધ્યાન કરતાં રમણીનું હૃદય આપોઆપ વિશાળ બને છે; અને તે વિશાળ હૃદયમાં આનંદ લહરી વગર હરકતે નૃત્ય કરી રહે છે. જે હૃદય કુવાના જેવું કુદ્ર, તેમાં વળી લહરી શી ? લહરી પ્રકટાવાને તે સ્થાન તદ્દન અનુચિત છે.

જગતમાં જે જે પ્રકારનાં જોટલાં સુખ છે, તે સર્વ સુખ ધ્યાનથી પૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પતિને પત્ની રહાય નહિ, પત્નીને પતિ રહાય

નહિ તો પછી કેવી રીતે સુખ પ્રાપ્ત થઇ શકે ? રાધાકિશોરીના પતિ પણ પરમ પવિત્ર, વિદ્વાન અને ગુણવાન હોતો, અને પત્નીવ્રતધારી આદર્શ આર્ય પુરુષ હોતો. સોતું અને સુગંધ બે સાથે મળ્યાં ત્યાં પછી શોભાનું પૂછવું જ શું ? ગમે તેમ પણ પતિનું ધ્યાન ધરવાથીજ રાધાકિશોરી પરમ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકી છે. સતી નામ ધારણ કરી શકી છે, પતિ ચર્ચામાં જેનું ચિત્ત નથી તેવી કયી સ્ત્રીઓ દિવ્ય સુખ પ્રાપ્ત કરી શકી છે ! સ્ત્રીઓને માટે તો પતિનું ધ્યાન અને માન એજ પરમાવશ્યક વસ્તુ છે.

માત્ર પતિના આત્મામાંજ ધ્યાન લગાવી એટલી સતીકુળ શિરોમણી સાવિત્રીએ એક વખત વિધિના લેખને પણ ફેરવી નાખ્યા. જે એ રજ પતિનું ધ્યાન ચૂકી હોત તો પતિનો આત્મા કોણ જાણે ક્યાં ચાલ્યો ગયો હોત, પણ પતિના આત્માનેજ લક્ષ્ય બિન્દુ સમજી તે આત્માની સંગે ગમન કરનારી સતી અસાધ્યને સાધ્ય કરી શકી. સાવિત્રીના ધ્યાન-સુખનો મહિમા સંસારી જનો હજીય મુક્ત કંઠે ગાયા કરે છે.

રાધાકિશોરી પણ પતિના ધ્યાનમાંજ મસ્ત રહે છે. ધ્યાન સુખે તે પરમ સુખી છે. એક વખત પૃથિવી ચૂર્ણ થઇ જાય તોપણ તે કોઇ કાળે ધ્યાન સુખથી વિસુખ થાય નહિ. પ્રસંગોચિત્ત અમને એક વાત યાદ આવે છે-રાધાકિશોરીએ કોઈ દિવસ પતિ પાસે નાશવંત ક્ષણિક સુખની માગણી કરી સુખી થવાની ઇચ્છા કરી નથી. મનુષ્ય જીવનમાં જે જે પાર્થિવ સુખ છે તે સઘળાં નદીની રેતમાં જળ-બિન્દુ પડી ઘડીમાં અદ્રશ્ય થાય છે-માત્ર પડતાંજ જોઈએ છીએ તેવાં ક્ષણસ્થાયી અને ઘણાંજ હીન છે. દૈવી સ્ત્રી-પુરુષ હીનતા ભરી-તુકશાનકારક ચંચળતાને માટે વ્યર્થ મરી મથતા નથી. તેઓ તો એવા આનંદ સુખની વાંચળના રાખે છે કે જે આનંદનો અન્તજ નથી-તેમના સઘળા પ્રયત્નો દિવ્યાનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટેનાજ હોય છે. તે પાર્થિવ ક્ષણભંગુર સુખ પ્રાપ્ત કરવાને વ્યગ્ર રહેતા નથી. ડોક ઉઘી કરી તેની આશામાં મોંઘો માનવ જન્મે ગાળતા નથી. ક્ષણભંગુર સુખ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો મેળવવાની હૃદયમાં ભાવના કરતાં નથી. તેઓ તો ચિર સુખ અને ચિર આનંદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ધ્યાનમગ્ન નયને ઉત્સુક રહે

છે અને ધ્યાન ભંગ થતાં જ્યારે તેઓ નેત્ર ઉઘાડી દ્રષ્ટિ ફેંકે છે, ત્યારે તેમને જણાય છે કે: અહાહા ! જે પ્રત્યેક નરનારી માનવજીવનમાં ક્ષણિક પાર્થિવ સુખની સધળી વાસનાઓ ત્યાગ કરી કેવળ ઉચ્ચ ધ્યાનપરાયણ બને તો તેઓ કેવાં સુખી થાય ! કેવી શાન્તિ મેળવી શકે ! કેવાં કૃતાર્થ થાય !

નાશવંત સુખ પ્રાપ્ત કરવાની રાધાકિશોરીએ કોઈ દિવસ ઇચ્છા કરી નથી. તે તો માત્ર તેના પ્રિયતમના ઉભય પાદપદ્મ હૃદયમાં ધારણ કરીને અનિશ્ચર સુખ મેળવી શકી છે. પતિના સુખથી નિકળતાં અમૃત રસ જેવાં મિષ્ટ વચનો તે આનંદપૂર્વક ઝીલી લે છે. તેણે પતિનાં તે વચનોમાં સ્વર્ગીય સુખનો અનુભવ કર્યો છે. તે તો માને છે કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની મધુર મોરલીનો નાદ મ્હારા પતિના સ્વર્ગીય સાદ આગળ કંઈ વિસાતમાં નથી. પતિ વચન શિવાય તેને કંઈ સાંભળવુંજ ગમે નહિ ને પ્રિયતમના પ્રીતિ સન્મિલનમાં તેણે અનંત મિલનની માધુરી અનુભવી છે. આવી રીતે હમેશાં પ્રેમ લીલાના અસીમ આનંદનું પાન કરવું, બાદ મિલન-માધુરીનો અનુભવ કરવો, અને છેવટે અમૃતાનંદના પ્રવાહમાં ગેય થઈ જવું-સ્વર્ગીય સ્નેહ રસમાં રસ ખસ થઈ જવું એ પ્રેમિક પુરુષ અને પ્રેમિકાના પ્રેમનુંજ પુણ્યદળ છે.

સાધારણ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને જેવા ભાવથી જીવે છે, તેઓના કરતાં અસાધારણ રમણીઓ કંઈક ઓરજ ભાવથી જીવે છે. તેઓ તો જીવે છે પતિ એજ તેમનો પ્રેમ, સ્વામીજ તેમની ભક્તિ, સ્વામીજ તેમનો સ્નેહ, સ્વામીજ તેમની શ્રદ્ધા; અને જીવે છે સ્વામીજ તેમનું હૃદય અને સ્વામીજ તેમનો પ્રાણ. જેમાં તેમાં સ્વામી વગર અન્ય કંઈ તેઓ જોતીજ નથી. તેઓ તો પોતાનાં જગતનાં પાર્થિવ સુખને જલાંજલિ આપી પતિ સહિત પ્રેમ આરાધના કરે છે. એ પ્રેમ આરાધના વડેજ તેઓ કૃતાર્થ થાય છે. અન્ય કોઈ રીતે કૃતાર્થતા સંભવેજ નહિ. પતિ સેવા શિવાય સ્ત્રી કોઈ કાળેય કૃતાર્થ થઈ સાંભળ્યું છે?

રાધાકિશોરીના આ પતિભક્તિના કથા પ્રસંગમાં વળી એક અન્ય આખત તરફ લક્ષ્ય દોડાવીએ છીએ. એ એજ છે કે: સ્ત્રી પતિભક્તિ ન કરે અને પરમાત્માનેજ ભજે તો ન આશે કે ? પતિભક્તિની એટલી બધી

શી આવશ્યકતા ? ભક્તિ-શ્રદ્ધા વડે પતિને પરમ ગુરુભાવથી માનવા કરતાં માત્ર સ્નેહી તરિકેજ ને સ્ત્રી સ્વીકારે તો તેમાં શું ખોટું છે ?

પતિભક્તિ કોરાણે મુકી પરમાત્માની ભક્તિ કરવાનો સ્ત્રીને અધિકારજ નથી. એ માનવું જોઈએ કે: શાસ્ત્ર વચનો એ પરમાત્માનાજ આદેશ છે. સ્વયં પરમાત્માએ શ્રીમુખે જે વાક્ય કહ્યું કે: “ માત્ર સ્ત્રીએ તો પતિને ભજવે એજ યોગ્ય છે. ” હવે, જો સ્ત્રી પરમાત્માના એ પરમ આદરણીય વચનનો અનાદર કરી-વાસ્તવિક જોતાં એ વચન પરમાત્માએ પોતાના મ્હેથી કહેલાં છે, તો તે પરમાત્માના મ્હેાં પર એક વખત લાત લગાવી, સ્ત્રી પરમાત્માની ભક્તિ કરે, વા મંદિરમાં જઈ તેમના પગમાં પડે તો તે કેવી દયાજનક બાબત છે ! કપાળમાં લાત મારી પગમાં પડનાર સ્ત્રી પરમાત્માના પ્રેમને પાત્ર થઈ શકે કે ? બીજી રીતે જોવા જઈએ તો સહેજમાં જણાય એમ છે કે: “ પોતાનો પતિ કે જેને સ્ત્રી રાત-દિવસ હમેશાં જુવે છે તેને જો તે મ્હાતી નથી, તો ઇશ્વર જેને તેણે સમૂળગો જોયો નથી તેને તે કેવી રીતે ચાહી શકે ? અમે કહીએ છીએ કે: હિન્દુની પર્ણકુટિ એ ભક્તિનું મધુર રાજ્ય છે. દુઃખના દિવસોમાં પણ એક વખત હિન્દુ-ગૃહ ભક્તિશૂન્ય થશે નહિ. તેને ભક્તિનું રાજ્ય કેમ કહ્યું ? એક વખત હિન્દુ ગૃહ તપોવનનાં પૂણ્ય અને પવિત્રતા વડે સ્વર્ગતુલ્ય સુખમય હતું. ગૃહ-તપોવનમાં દયા અને ભક્તિનો સરિતા પ્રવાહ કર્ણપ્રિય કલ્ કલ્ નાદ કરતો પ્રવાહિત થઈ રહ્યો હતો. એ પવિત્ર ભક્તિરૂપી ગંગાજળનાં સ્નાન-પાન કરી, પ્રત્યેક હિન્દુ ગૃહસ્થાશ્રમી સ્ત્રી-પુરૂષ કૃતાર્થ થયાં હતાં. સ્ત્રી સ્વામીની અહોનિશ ભક્તિ કરતી, પરમ ગુરુભાવ રાખી તેનેજ પરમારાધ્ય ગણતી હતી. પતિ પણ સ્ત્રીમાં અંતઃકરણ પૂર્વક શ્રદ્ધા રાખતો હતો. તેઓ અરસ-પરસ એક બીજા તરફ શ્રદ્ધા-ભાવથી જોતાં હતાં. એક બીજામાં કોઈની દ્રષ્ટિએ કંઈ પણ દોષ આવતોજ નહિ. આદર્શ દમ્પતિ હોય એ વખત દોષ ક્યાંથી ? તેમના મધુર પવિત્ર મિલનથી અનુપમ ભાવ જાગૃત થતો હતો, અને હૃદયમાં નિર્મળ આકાંક્ષા અંકુરિત થતી હતી. પતિ પત્નીમાં મ્હા-

* કહો, પછી લાત ખાનાર પરમાત્મા તેમને સંધરે કે ત્રાપ આપે ?

લક્ષ્મીનું દિવ્ય તેજ નિહાળતા હતા, અને સ્ત્રી પણ ધાર્મિક અગર એવાંજ અન્ય અનેક કાર્યોમાં અદ્વિતીય સંગિની રૂપે અંતઃકરણ પૂર્વક સહાય કરતી. આદર્શ સ્ત્રી રત્નની એ અપૂર્વ સહાય પ્રત્યેક કાર્યમાં પતિને મહાન કીમતી થઈ પડતી. તે હિન્દુ સ્ત્રીનું ગૌરવ ભર્યું એક નામ માત્ર-સહધર્મિણી.

સહધર્મિણીનું કર્તવ્ય શું ? તેની સાધના કેવી ? તે સર્વ માત્ર જ્ઞેતાંની સાથેજ સ્પષ્ટ જાણી શકાય તેમ છે. પતિ પર પત્નીનો પ્રગાઢ અનુરાગ ન હોય, તેમ પતિ પર કદી પત્ની એવીજ દ્રઢ ભક્તિભક્તિ ન હોય તો તેને કોઈ દિવસ પતિની સહધર્મિણી કહી શકાયજ નહિ.

ભક્તિ ભાવના વડે પતિનાં ધર્મ-કર્મમાં સ્ત્રી અનુરાગિની થાય છે. જે સ્ત્રીમાં પતિભક્તિ નથી, અથવા જે સ્ત્રી માત્ર પોતાના પતિને એક મિત્ર ભાવથીજ જુવે છે તે પતિનાં ધર્મ કાર્યોમાં કેવી રીતે સહધર્મિણી સ્વરૂપે સહાય કરી એ અદ્વિતીય આનંદના લાભ લઈ શકે ? કોઈ દિવસ નહિ. પરંતુ જે રમણી રત્ન પતિની પૂજ્ય હૃદયથી ભક્તિ કરે છે, તેની ભક્તિના પ્રભાવવડે તે ભક્તિ-રાજ્યની અધિશ્વરી ગણી-કલ્પિ શકાય છે. ભક્તિરાજ્યની એ અધિદેવી આર્ય રમણીની સહાયથી ધાર્મિક પંથ ઘણો સુલભ અને સરળ બની જાય છે.

ત્યાર બાદ ભક્તિ-આનંદનો એક અપૂર્વ પ્રવાહ વહી રહે છે. હૃદયમાં ભક્તિનો સંચાર થતાની સાથે પ્રાણ-મન આનંદથી ઉભરાઈ જાય છે. પતિ ભક્તિના પવિત્ર આનંદની ઇચ્છા શિવાય આર્ય સ્ત્રી અન્ય સુખની અંતરમાં કોઈ દિવસ ખીજી અન્ય કોઈપણ પ્રકારની આકાંક્ષા રાખતી નથી. તેની આકાંક્ષા માત્ર એજ કે: અંતપુરમાં પતિ સમિપ બેસી સુખ-દુઃખ વડે જીવન-મરણમાં સંપદ વિપદમાં પતિની સંગિની થઈને તેની પરિચર્યા કરી સ્ત્રી જન્મની સાર્થકતા કરવી, અને તેજ યોગ વડે તેને મહાયોગિની, એજ તપસ્યાના પ્રભાવે તેને તપસ્વિની કહી છે, પણ અમારી આજની આર્ય લલનાઓ તેમનું તે આદર્શ ગૌરવ ગુમાવવા તત્પર થઈ છે, સમજે કે સંપૂર્ણ રીતે ગુમાવી બેઠી છે. પતિભક્તિ પરાયણ આર્ય કુળ કામિનિઓના ઉજવળ કર્તવ્યની ઉજળા છાપ તો સમય પટપર એવી છપા-

એલી છે કે: અનન્ત ક્ષણ પર્વત તે જોમને તેમ કાયમજ રહેશે. બાર્યા-
ઓનાં ગુણુમાન પ્રવાય છે, કુભાર્યાઓનાં નહિ. બાર્યાજ એ કે: જે સદા
સર્વદા પતિ-ભક્તિમાં રત રહે છે. પતિના શ્રેયનાં કાર્યોનેજ માત્ર હૃદયમાં
સ્થાન આપે છે. સતિ રાધાકિશોરીની માફક મન, વચન અને કર્મથી પતિ
ભગવાનનું પવિત્ર હૃદયથી પૂજન-અર્ચન કરે છે.

રાધાકિશોરી પોતાના પતિની ગુરુભાવથી ભક્તિ કરે છે. હિન્દુ રમણીની
પતિ ભક્તિનો અર્થ ઇશ્વર ભક્તિ. પતિ ભક્તિથી ઇશ્વરની ભક્તિ એ આર્ય
નારીને માટે ભિન્ન નથી. સમયે સમયે સ્ત્રી કેવા ભાવથી પતિની સેવા કરે
છે, સંસારમાં પતિને કેવા લ્હાવ લેવરાવે છે, કેવું સ્વર્ગીય સુખ અનુભવાવે
છે ! અને યથાર્થ ધર્મપત્ની પણ તેનેજ કહી શકાય છે. ધર્મ પત્નીનાં લક્ષણ
વિદ્વાનોએ ઘણી સારી રીતે બતાવ્યાં છે. કે:-

કાર્યેષુ મંત્રિ કરણેષુ દાસી ।

મોજ્યેષુ માતા શયનેષુ રંભા ॥

ધર્મ્મેષુ સહાયા ક્ષમયા ધરિત્રિ ।

વંદે ગુણ યુક્તા સા ધર્મપત્નીઃ ॥

તે હિન્દુ રમણી માતૃવત્ સ્નેહે, ભગીનીવત્ પ્રીતિ વડે, પત્ની પ્રેમ પૂર્વક
પતિ સેવા કરે છે. હિન્દુ નારીને માટે પતિ ભક્તિ સિવાય અન્ય એકે ધર્મ કર્મ
છેજ નહિ, અને એટલાજ માટે આર્ય ઋષિ-મહર્ષિઓએ હિન્દુ રમણીને
માટે અન્ય કંઈ ધર્મ કર્મ અલગ અલગ બતાવ્યાં-ગણાવ્યાં નથી. તેમણે
તો સ્ત્રીઓનાં સધળાં કર્તવ્યનો સમાવેશ માત્ર પતિ-ભક્તિ પતિ-સેવામાં
જ કર્યો છે. તેમણે તો પતિ-સેવાનેજ ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું છે. અપ્રાપ્ય
વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાને સ્ત્રીને તેમણે તેજ એકજ સાધન બતાવ્યું છે.

સાધ્વી રાધાકિશોરીએ સમય પર સખી ભાવે તેના પ્રિયતમની સેવા
કરી, તેમને પ્રિય ગણ્યા છે. તેણે તેમની દાસ્ય ભાવે સેવા કરી છે, અને
તમીજ પ્રભુ, તમીજ ગુરુ એજ ભાવથી તેમનું ચિન્તવન કર્યું છે. વળી
વાત્સલ્ય ભાવ વડે પતિ પર અત્યુત્તમ સ્નેહ મમતા કરી છે. પુત્ર સ્નેહ
અગર પતિ સ્નેહમાં તેણે વધારે મોટા ભાવ્યો નથી. એ તેમ હો પ્રભુ ગુ-

પ્રમુખે હૃદયની ભક્તિ સિવાય તેમાં અન્ય કંઈજ નથી. પતિ પરમશુભ સતી સાધ્વીએ આ પ્રમાણે પાંચ ભાવે અને પાંચ રસે પતિને ભજ્યા છે. ભજીને મહાભાવમયી થઈ છે. કેવળ પતિને પ્રભુ-ગુરુ રૂપ માન્યા વિના, માત્ર સ્નેહી સમજીને તેની સાથે યથેષ્ટ વર્તન કરે તો એ સ્વામી-સ્ત્રીના સર્વધર્મમાં અંગ-હાની સિવાય અન્ય કંઈજ નથી. જે સ્ત્રી માત્ર સ્વામીને સ્નેહી ગણે છે અથવા જે પતિ સ્ત્રીને માત્ર ભોગ વિલાસનું રમકડું સમજે છે તેઓ પતિ પત્નીના પ્રકૃત સુખ-સંબંધથી વિમુખજ રહેવાનાં. પતિ પત્નીના સંબંધની પૂર્ણાહુતિ કંઈ કેવળ એક કાર્યમાંજ સમાપ્ત થતી નથી. પ્રકૃત સુખ સંબંધથી વિમુખ આત્માઓ પ્રતિદિન અધોગતિજ પ્રાપ્ત કરવાનાં. યથેષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન પણ તેવોજ જોઈએ. શું નથી કહ્યું કે:-આવળ વાવીને આત્ર સ્વાદ ક્યમ લેશે ?

સ્વામી અને સ્ત્રીના પવિત્ર મિલનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય વિશ્વહિત છે. જે તેમ ન હોય તો હિન્દુ પતિ-પત્નીનું મિલન અતિ અધમ અને તિરસ્કાર યુક્ત લેખાશે. એટલું તો સત્યજ છે કે: હિન્દુ નરનારીની દામ્પત્ય પ્રિતિ પશુ સુખ અર્થે નથી, આત્માની ઉન્નતિ માટે છે. મનુષ્ય પ્રાણી પાશવિક સુખોમાં લિપ્ત થઈને જે પશુ ભાવ ન ગૃહણ કરે તો મનુષ્ય ભાવથી, સમય જતાં દેવ ભાવે વા મહોદય ભાવે ઉન્નત થઈ શકે તેમ છે, અને તેજ ભાવના પ્રિતિને લીધે આર્ય ઋષિ જ્યાને ગૃહમાતા કહી, ગયા છે, સ્વામીને પરમ ગુરુ કહીને ઉપદેશ કરી ગયા છે, અને ધર્મનાં ગુપ્ત સુક્ષ્મ તત્ત્વ ગૃહણ કરીને હિન્દુ પતિ-પત્ની સંબંધે ઉચ્ચ ભાવ પ્રકટ કરી ગયા છે. આર્ય દંપતિનાં યશોગાન કરી ગયા છે, અને તેટલાજ માટે સ્ત્રીને માત્ર સ્ત્રી કહીનેજ ઝોળખાવી નથી, પરંતુ સ્વામીની સહધર્મિણી કહીને, સ્ત્રીને સ્વામીની અર્ધાંગના કહીને, સ્ત્રીને સ્વામીની ગૃહ લક્ષ્મી કહીને તેના ગૌરવ માનને ઝળકાવ્યું છે. એવી આદર્શ ગૃહલક્ષ્મીઓના અભાવે આજ હિન્દુ સ્વામી-ગુરુ વર્ગનાં ધર શૂન્ય થઈ રહ્યાં છે. યથાર્થ કહ્યું છે કે:-

“ગૃહિણી ગૃહને સ્થૂળ છે, ગૃહિણી ગૃહનું જ ગાન; ગૃહિણી ગૃહનું ધરેલું છે, ગૃહ ગૃહિણી વિનાનું સ્મરણ.”

સ્નેહી ભાવે પતિ-પત્નીના સંબંધનું ઉન્નવળ ગૌરવ કદી સાચવી શકાય નહિ. કોઇ કાળે સુરક્ષિત ન બને. પતિ-પત્નીના સંબંધની પૂર્ણતા કેવળ સખ્યભાવથીજ નથી. પતિવ્રતા સતી જે મન-પ્રાણ અને હૃદયથી પતિસેવા કરે છે, તેવી મન-પ્રાણ અને હૃદયથી સખ્યભાવે કોઇ કાળે સંભવે નહિ-તેની તો સ્વપ્નેય આશા ન રાખવી. સતીની પતિ સેવામાં સધળી બાબતોનો સમાવેશ થઇ જાય છે. હૃદય અને પ્રાણ તેમાં સંપૂર્ણ રીતે ઉત્સર્ગ થાય છે, અને ત્યારેજ સ્વર્ગીય આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. હૃદયના અધુરા ભાવથી યથાર્થ પતિસેવા થતી નથી. સતી જ્યારે પતિસેવા કરે છે ત્યારે તેને વિશ્વના આ સધળા વ્યાપારની વિસ્મૃતિ થઇ જાય છે ત્યારે તેની આત્મસ્મૃતિ પણ ભોપ થાય છે. એ દિવ્યાનંદ પ્રાપ્ત થયા પછી તેને કોઇ પ્રકારની લાલસાજ રહેતી નથી. તેને કોઇપણ પ્રકારની આકાંક્ષાજ થતી નથી. સેવા સુખમાં તે સધળું ભૂલી જાય છે. સખ્યભાવે આ પ્રકારની એકાગ્રતા સંભવે કે ? સખ્યભાવમાં તો મ્હોટી મ્હોટી મ્હોંતી વાતો ! અન્ય કંઈજ નહિ. શાન્ત, દાસ્ય, સખ્ય, વાત્સલ્ય અને મધુર એ પાંચ ભાવથી મહાભાવ પરિપૂર્ણ છે. એજ મહાભાવથી સતી સર્વદા પતિસેવા કરે છે, અને તેટલાજ માટે પત્ની ક્વચિદ્ પતિની દાસી, ક્વચિદ્ સખી, ક્વચિદ્ સ્નેહમયી માતા, અને ક્વચિદ્ રમણી તરીકે સ્વીકારાય છે. માત્ર સ્નેહી એ એકજ ભાવ સ્ત્રી-સ્વામીના સંબંધનું મૂળ નથી.

અમારા ઘરમાં જે પ્રેમ અને ભક્તિની સાધના થાય છે, અમારાં ઘર જે ધર્મ સાધનનાં સ્થળ છે, તે વડેજ સ્વામી અને સ્ત્રીનો ચિર મધુર સંબંધ જોડાય છે. પવિત્ર સ્થળનો પ્રભાવ જેવો તેવો ન સમજવો. અમારા ઉપર પતિ અને પત્નીમાં માત્ર સખ્ય ભાવનોજ આરોપ મૂકાય તો તેથી અમે અનેક સુખ-શાન્તિ અને ઉન્નત અવસ્થાથી વેગળાં રહીશું. તે મહાન આનંદોથી અમે અન્ય પ્રજાની માફક વિમુખજ લેખાઇશું.

અમે જોઇએ છીએ કે: મનુષ્યત્વના વિકાસ પથમાં સ્વામીને સ્ત્રીની અને સ્ત્રીને સ્વામીની પ્રધાન સહાય અને લાગણી હોય છે. એ લાગણી, એ સ્નેહ માત્ર એકજ ભાવ-એકરસથી પરિપુષ્ટ થઇ શકતો નથી. એક ભાવ

અને એક રસ એ સ્નેહિઓને પૂર્ણ મંગળ દિશામાં લઇ જઇ શકશે નહિ. પતિ-પત્નીના મિલનનો ઉદ્દેશ્ય પૂર્ણ મંગળ છે. દામ્પત્ય પ્રણયનો મૂળ મંત્ર પણ પૂર્ણ મંગળ છે, અર્થાત્ પૂર્ણ મંગળને માટેજ પતિ એ સ્ત્રીનો ગુરુ છે, સ્વામી સ્ત્રીનો ઉપાસ્ય અને પરમારાધ્ય છે. સ્ત્રી જો સ્વામીને ઉપાસ્ય અને પરમારાધ્ય તરીકે સ્વીકારે નહિ-માન ન આપે તો તેને માત્ર ભાર્યાજ કહી શકાશે. તેમાં કંઇજ વિશેષત્વ નથી. તેને માત્ર ભોગની દાસી કહેવામાં કંઇજ અતિશયોક્તિ લેખાશે નહિ; અને પછી તો તેના નારી જીવનનું મૂલ્ય અને મહાત્મ્ય કંઇજ રહ્યું નહિ.

દેવીરાધાકિશોરી તેના પ્રાણુવલ્લભની આ પ્રમાણે પ્રેમ-પૂજા કરતી હતી. તેની એ પ્રેમ-પૂજા, એ સતીની પ્રાણુપૂર્વકની પૂજા, ખરા હૃદયની પૂજા હતી. સતી પતિને પરમાત્મ તુલ્ય આસન પર બેસાડીને આ પ્રમાણે પરમાનન્દ વડે આરાધના કરતી હતી, પ્રેમવડે પરિતર્પણ કરતી હતી. પતિમાં વિશ્વપતિની મૂર્તિ નિહાળી તેની પૂજા કરી પરિતૃપ્ત થતી હતી. આ સાધનાનું નામજ પ્રેમપૂર્ણ યથાર્થ સાધના, આ પૂજાનું નામજ યથાર્થ પ્રેમ-પૂજા, પ્રેમ પૂર્વકની યથાર્થ પરિતૃપ્તિ ને આનુજ નામ. જેઓ પોતાના પતિ દેવને પરમાત્મા સ્વરૂપ ગણી આ પ્રમાણે પુષ્પમાળા વગેરે પહેરાવી પવિત્ર-ઉચ્ચ આસન પર બેસાડી ચિત્તની એકાગ્રતા પૂર્વક ઉપાસ્ય ભાવથી પતિ-પરમાત્માની ઉપાસના કરી ચિર આનંદ મેળવે છે તેજ માત્ર સમજી શકે છે કે: “ પ્રેમ એ શી વસ્તુ છે. ” પ્રેમ મહિમા સમજવાનું સામર્થ્ય અન્ય પતિ સેવાથી વિમુખ ભાર્યામાં હોયજ ક્યાંથી ? જે પોતાના પ્રેમના અધિશ્વર સહિત આ પ્રમાણે પ્રેમનો ઉત્સવ કરે છે, તેજ ખરાં સ્ત્રી-પુરુષ અને યથાર્થ પ્રેમિક છે, પ્રેમ-ધર્મનાં ખરાં ઉપાસક પણ એજ છે. પરન્તુ જેઓ પતિદેવ સહિત આ પ્રમાણે ઉન્નત સેવાથી વિમુખ રહે છે, તેઓ કોઇ કાળે પ્રેમી નથી, પછી પ્રેમનાં ખરાં ઉપાસક તો તેમને કહીજ કેવી રીતે શકાય ? તેઓ પ્રેમનું ગંભીર રહસ્ય ન જાણે, તેઓ પ્રેમનું યથાર્થ ગૌરવ ન જાણે, પ્રેમનો યથાર્થ ધર્મમર્મ સમજી શકે નહિ; તેઓ શુષ્ક હૃદયના અને તૃષ્ણાતુર ભોગી માત્ર, ત્યાગી નથી.

જગતની પ્રત્યેક વસ્તુમાં અમૃત તુલ્ય સ્વાદ છે. તે સ્વાદ ગૃહણ કરવાને માટે પરમાત્માએ પ્રાણીને શક્તિ આપી છે. પ્રયત્ન કરવાથી જીવ પ્રત્યેક વસ્તુમાંથી અમૃત સ્વાદ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. પરંતુ જેઓને તે સ્વાદનું કંઈ જ્ઞાન નથી, તેઓ તે સ્વાદનો ભોગ ભોગવી શક્તા નથી. પત્નીને પતિ એ શી વસ્તુ છે, પતિને પત્ની એ શી વસ્તુ છે, તેનું જેને સ્વાદ જ્ઞાન નથી તેઓ તેને પરખી શક્તા-અનુભવી શક્તા નથી. પરંતુ એક વખત જેને સ્વાદ જ્ઞાન થયું છે, તેઓ પતિ પત્નીમાં પત્ની પતિમાં અનન્ત પ્રેમ વડે, અનન્ત ભાવ વડે, અનન્ત રસે અનન્ત આનંદનો સ્વાદ પાન કરે છે. જેણે આ પતિવ્રતા સતીની માફક ધ્યાન નેત્ર ઉઘાડીને, ધ્યાન મુગ્ધ હૃદય વિસ્તારીને અનન્ત રસ માધુર્યનો, અનન્ત આનંદ ઉત્સવનો સ્વાદ ચાખ્યો છે, તેઓએ ધરાધ ધરાધ ખૂબ રસાસ્વાદ ચાખ્યો છે. પેટ ફાટતા મુઠી ચાખ ચાખ કર્યો છે. કારણ તેઓ જાણે છે કે: અમૃત રસાસ્વાદ તો મહા દુર્લભ હોય છે. જેણે એ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેનું જ જીવન સાર્થક થયું છે. તેનાજ માનવ જન્મને ધન્ય છે.

સાધ્વી રાધાકિશોરીએ તેના પ્રિયતમના સ્વરૂપમાં અનન્ત માધુરી જોઈ છે, અનુપમ જ્યોતિ નિરખી છે, અપૂર્વ પ્રકાશ જોયો છે, અનન્ત પ્રકુદ્ગતા-હાસ્ય જોયું છે; અને જોયો છે અનન્ત પ્રેમ, પ્રેમની ભૂવન મોહિની મૂર્તિ ! એ જોઈ જોઈને તે ધ્યાનસ્થ થઈ ગઈ છે. ધ્યાન પરાયણ થઈને વિશ્વ-સૃષ્ટિમાં વિશ્વ-સૃષ્ટાના પ્રેમનો આભાસ જોયો છે. અકપટ મને, સરળ ચિત્તે તે સમજી શકી છે કે: તેના પ્રાણેશ્વર એ અન્ય કોઈજ નહિ પણ પ્રેમમયનું જ-પ્રેમનું સ્વરૂપ છે. એ સાધ્વી સતીની પતિ પૂજા આ પ્રકારે સાસરે આવતાની સાથે પ્રેમભક્તિ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક શરૂ થઈ છે. હિન્દુ રમણીરત્ન આવીજ રીતે પતિ સેવા કરી નારી જન્મનું સાર્થક કરે છે. અમને શંકા છે કે: સતી રાધાકિશોરીની પતિસેવા આજની સતીઓને ગમશે કે કેમ ?

સતીની પતિપૂજાની બહિષ્કારી છે.

૪.

પતિ વિરહે સતી.

તી રાધાકિશોરીની તપસ્યાની વળી એક કથા સાંભળવા જેવી છે. તેના જીવનમાં અમે એક સંયમ-સૌન્દર્યનું અદ્ભુત ચિત્ર જોવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ. પતિ જ્યારે ઘેર હોય ત્યારે તો એ જણાવ્યા પ્રમાણે તેની પૂજા કરતી હતી, પણ પ્રિયતમ જ્યારે પરદેશ ગયા હોય ત્યારે પણ તે કંઈક એવીજ રીતે પતિ સેવા કરતી હતી. તે સમયે પતિ સેવા કરવાની તેની પદ્ધતિ કંઈક ઓરજ પ્રકારની હતી. અસાધારણ રમણીકુળ ભૂષણ આદર્શ સતીજ એવી સેવા કરી શકે છે. પતિ પરદેશ ગયા બાદ તે પોતાના શરીર પરથી સઘળા અલંકાર ઉતારી નાંખતી, સાદું વસ્ત્ર પહેરી રાખતી, પરિજન સિવાય અન્ય કોઈની સાથે એક શબ્દ સરખો બોલતી નહિ. બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય પોતાની મેળે નિયમિત ગૃહકાર્ય કરી પૂજના આસન પર પતિની લાકડાની પાદુકા મૂકીને તેના ઉપર પુષ્પ ચન્દન ચડાવી, ભક્તિ શ્રદ્ધા પૂર્વક પ્રણામ કરી, આંખો મીચી દઢ શુદ્ધ ચિત્તે પતિનું ધ્યાન ધરતી હતી. પતિ દેવનું સ્મરણ કરતી હતી, ધ્યાન સમાપ્ત થવા બાદ પતિની પાદુકાઓનું પાદોદક પાન કરી માત્ર દેહના સંરક્ષણાર્થે કંઈક અન્નજળ ગૃહણ કરતી હતી. પ્રતિ દિવસ એક નિઃશ્વપૂર્વક આ પ્રમાણે સાધના કરતી હતી. કોઈ દિવસ તેના નિત્ય નૈમિત્તિક કાર્યમાં તે વિક્ષેપ પડવા દેતી નહિ. શરીર નાદુરસ્ત હોય તોપણ તેનું એ નિત્ય કર્મ તો એ કદી બંધ કરતી નહિ. એનુંજ નામ આંતરિક ભક્તિ-ભાવના.

એ કેવી તપસ્યા ! એ કેવી ભાવના ! વર્તમાન સમયની રમણીઓની તપસ્યા અને સાધના કંઈક જુદાજ પ્રકારની હોય છે. તેમની પવિત્ર પ્રેમ

કથા કોઇએ સાંભળી છે કે ? અમે આ સ્થળે સતીની એ તપસ્વિની મૂર્તિના સ્વર્ગીય સૌન્દર્યની એક વ્યાખ્યા કરીએ છીએ.

પતિ પરદેશ ગયા છે, પત્ની ઘેર રહી તેની તપસ્યા કરે છે. તેમના નામનું રટણુ કરી રહી છે. તેના જાપ જપી રહી છે. પ્રાણાધિક પતિ દેવની કાઠ પાદુકા પર પુષ્પ માળા ચડાવી, સુવાસિત ચન્દન ઘસી કાઠ પાદુકા પર તેના છાંટા નાખી, સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી ભક્તિ પૂર્વક એ ચન્દન ચર્ચિત પુષ્પ-માળા વિભૂષિત કાઠ પાદુકાને પ્રેમ પૂર્વક પુનઃ પુનઃ પ્રણામ કરે છે. માત્ર એક જીર્ણ વસ્ત્ર પહેરેલું છે. કોટમાં મંગલ સૂત્ર અને કર પર કંકણુ વિના શરીર પર એક પણ અલંકાર નથી. વિશાળ તેજસ્વી કપાળમાં કુમ કુમનો એક ચાંદલો કર્યો છે. સૌભાગ્ય ચિન્ન સિવાય સઘળા અલંકાર તેણે દૂર કર્યા છે. તેને એ કંઈ રચતુંજ નથી. યોગાસનવાળી ધીર સ્થિર ભાવે નયન બંધ કરી પ્રિયતમનું ધ્યાન ધરે છે. ધ્યાન કરતાં તે જીવે છે કે: તેના પ્રાણુવલ્લભ પ્રેમ દેવતા તેના હૃદયના પવિત્ર આસન તરફ સુલલિત વેશે ઉતાવળો દોડતો આવે છે. તેની આંતરદ્રષ્ટિ તેને અનંત મહા મહિમા ભાવ દ્રષ્ય બતાવી મોહિત કરે છે. સતીની એ સમયની પરમ ધ્યાન મગ્ન તપસ્વિની મૂર્તિ, એ અલૌકિક આનંદમયી મૂર્તિ, એ અનુપમ ભૂવન મોહિની મૂર્તિ જેણે જોઇ છે તેઓ મુગ્ધ થયા છે, તેઓ કૃતાર્થ થયા છે, તેમની આંખમાંથી પવિત્ર અશ્રુધારા વહી રહી છે. અમે આજ માનવનેત્રે સતીની એ અપૂર્વ ચિર પવિત્ર તપસ્વિની મૂર્તિનાં દર્શન કરી આનંદ અને આશ્ચર્ય પામતાં આત્મભાન ભૂલી ગયા છીએ. અમે તો માનીએ છીએ કે: અમારાં અનેક જન્મનાં પાતક નાશ પામ્યાં છે. સતી માતાનાં દર્શન તો દેવનેય દુર્લભ ત્યાં પછી અન્ય ક્ષુદ્ર જનને મન એ કેવો અદ્વિતીય લ્હાવ. ધન્ય સત્ત્વિ રાધાકિશોરી ! તમારી પતિ ભક્તિ તો પરમ વંદનીય.

અમારા સહૃદય પાઠક એકવાર નયન ભરીને, હૃદય ભરીને, પતિપ્રાણુ પ્રેમમયી સાધ્વીની એ ભૂવનમોહિની તપસ્વિની મૂર્તિનાં દર્શન કરી પાવન થશે કે ? જગતલક્ષ્મી રમણીની એ મૂર્તિ જેણે એકવાર જોઇ છે તેને ધન્ય છે-તેઓ તો પૂરા ભાગ્યશાળી. અસ્તુ, જે જોશે તે પણ અવશ્ય ધન્ય કહાવશે.

એ તપસ્વિની મૂર્તિનું કેવું અપૂર્વ સૌન્દર્ય ! કેવો અપૂર્વ ભાવ ! કેવી અપૂર્વ જ્યોતિઃ ! સતીની એ તપસ્વિની મૂર્તિના મ્હેં આગળ સ્થિતિનાં સધળાં સૌન્દર્ય કંઈજ નથી. પતિ પ્રેમિકા સાધ્વી પતિ વિરહિણી થઇને ધ્યાનસ્થ છે, સમ્મુખ પતિની કાણ પાદુકા છે, કાણ પાદુકા પર સુંદર સુગંધી ભર્યા પુષ્પની મનોહર માળા ચન્દન રસ વડે ચર્ચાએલી સતીના હૃદયમાં આનંદ આનંદ ઉભરાવી મૂકે છે. નાગની ફેણ જેવા ચળકતા સૂંવાળા શિરોકેશ પિઠપર થઇને જમિનપરના આસનને ચુમ્બન કરી રહ્યા છે. આહા ! એ કેવું દ્રશ્ય ! સતીના મુખમંડળમાંથી એક અદ્વિતીય દિવ્ય જ્યોતિઃ નિસરે છે. પાંપણોની આડને ભેદી આંખમાંથી સરતાં અશ્રુ બિન્દુ ગાલ પર સેરડા પાડી રહ્યાં છે. આ રૂપના મ્હેં આગળ અન્ય રૂપનો શો હિસાબ છે, આ સૌન્દર્ય આગળ અન્ય સૌન્દર્યની શી ગણતરી છે, આ ભાવની સમિપ અન્ય સધળા ભાવને! ભાર શો ? હે સાધ્વી, હે પતિ પરાયણા સાધ્વી ! હે પતિ ધ્યાનમગ્ન મુગ્ધ તપસ્વિની ! હે પતિ પ્રેમ કાંગાલિની ! હે આનન્દમયી સ્મિતાનની દેવી, ત્હને ધન્ય છે ! ત્હને ધન્ય છે ! ત્રયતાપથી પ્રજ્જળતાં ત્હારાં દર્શન કરનાર પામર નર-નારીને પણ ધન્ય છે ! પ્રત્યેક હિન્દ વાસીને ઘેર ત્હારી એ પવિત્ર તપસ્વિની મૂર્તિની આરાધના હો ! સ્વર્ગમાં રહે રહે દેવી આશિર્વાદ દે કે : હિન્દુ રમણીઓ પતિભક્તિ પરાયણા બની સાધ્વી સતી નામનું પવિત્ર ગૌરવ પ્રાપ્ત કરે.

હિન્દુનાં ગૃહ એ તપસ્યાનાં મંદિર છે. એ સ્થળે પુરૂષો તપસ્વી અને સ્ત્રીઓ અનેક તપસ્વિની થઇ છે. તપસ્યાને માટે ગૃહીનું ગૃહ-તપસ્યાને માટેજ ગૃહિની ગૃહિણી અને ગૃહિણીનો ગૃહસ્થાશ્રમ છે. સ્ત્રી-પુરૂષ ઉભય મળીને એ સ્થળે તપસ્યા કરે છે. હિન્દુઓનાં ગૃહ ભોગવિલાસને માટે નથી. પરન્તુ તે વિસરી જઇ અમે આર્ય માનવમંદિરને ભોગવિલાસના રંગમહેલ બનાવી દીધા છે ! પવિત્રતાને ઠેકાણે અપવિત્રતા પ્રસરી રહી છે, અને તેથી અમે મહા દુઃખી દુઃખી થઇ રહ્યા છીએ ! સ્ત્રી-પુરૂષ ઉભય મળી એવી કેવી તપસ્યા કરતાં હશે ! જો કદાચ કોઇ પ્રશ્ન કરે તેને અમે કહીએ છીએ-તેને અમે શાન્તિ પૂર્વક સમજાવીએ છીએ કે : પતિ-પત્ની પરસ્પર મળી પ્રાણુની તપસ્યા

કરે છે, પ્રેમની તપસ્યા કરે છે, હૃદયની તપસ્યા કરે છે, ભક્તિ-પ્રિતિ-સ્નેહ-દયા-મમતા-જેના તપસ્યામય જીવનમાં સુખમય, શાન્તિમય અને આનંદમય છે એવી તપસ્યા કરે છે. જે તપસ્યાના પ્રભાવે જીવત્વ મટી જઈ શિવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તેવી તપસ્યા કરે છે. જે તપસ્યા વડે આ નરસોકમાં અમરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એવી તપસ્યા કરે છે. જે સ્ત્રી-પુરૂષ ગૃહ તપસ્યાનું મંદિર ન બનાવી શક્યાં, પોતે તપસ્વી અને તપસ્વિની બની જીવન તપસ્યામય બનાવવામાં અસમર્થ થયાં, તો એવા ગૃહસ્થાશ્રમનું શું ફળ છે ? એને ગૃહસ્થાશ્રમ કેમ કહી શકાય ? સ્ત્રી-પુરૂષના મિલનનો કંઈ ઉદ્દેશ્ય ? અને માનવજન્મનું કંઈ મહાત્મ્ય ? રાધાકિશોરી જીવનનો મર્મ સારી રીતે સમજી છે, ગૃહ અને ગૃહના ધર્મનો મર્મ સારી રીતે જાણે છે; અને તેથીજ તપસ્યાની અગત્ય સમજી પોતે આદર્શ તપસ્વિની બની ઘોર તપસ્યામાં નિમગ્ન થઈ રહી છે. આ પ્રમાણે જીવન તપસ્યામય બનાવવું એજ માનવ જીવનનો ઉદ્દેશ્ય અને આશય છે. જેઓ આમાંનું કંઈ સમજતા નથી, તેઓ વ્યર્થ નર દેહ વહન કરી તપસ્યાના જગતમાં જીવતા મૂવા જેવા પશુવત જીંદગી ગુજારે છે. પશુ-પક્ષી અને તેઓમાં વિશેષ ફેર નથી.

પત્નીના ધર્મ સાધનનો ઉપાય એકજ માત્ર પતિ છે. હિન્દુ નારીનો ધર્મ એ એક અલૌકિક મંગળ સાધન છે. પતિપ્રેમ અને પાતિવ્રત્ય તે આલોક અને પરસોકનાં પરમ મંગળ સાધન છે. હિન્દુ નારીનાં પતિપ્રેમ અને પાતિવ્રત્ય એ પૂર્ણ આધ્યાત્મિક ભાવથી ભરેલાં છે. સેવા એજ તેમનો પરમ ધર્મ છે. અમે તો કહીએ છીએ કે: સંસારમાં સેવા કરવા માટેજ સ્ત્રીઓનો અવતાર છે. સમજતા નહિ કે સેવા એ પૈસા આપી બગરમાંથી ખરીદી શકાય તેવી સોંઘી વસ્તુ છે. યથાર્થ સેવા તો અનમૂલ છે. તેનું વળી મૂલ્ય શું ? નથી સાંભળ્યું કે:—

સેવા ઘર્મ: પરમ ગહનો યોગનામગ્ય ગમ્ય: ।

સેવા એ ખરૂં જોતાં કંઈજ નથી, માત્ર સ્નેહનું રૂપાન્તર છે. હિન્દુ કુળવતી કામિની પોતાના કુળ માનને લક્ષ્યમાં રાખી, કુળમાનના ગૌરવ વડે ગૌરવાન્વિત થઈને એક ચિત્તે પતિસેવા કરે છે.

પતિસેવા કરવાથી સતી રાધાકિશોરીએ દેવીની ઉપાધિ મેળવી છે. અનેક મનુષ્યો પોતાના મનથી તેને દેવી કહેતાં. તેનાં હૃદય અને મન દેવ ભાવ વડે પરિપૂર્ણ થયાં છે. એ દેવત્વના મહિમા વડે તે મહિમાન્વિત થઈ છે. તેના ઉન્નત અને ઉદાર ભાવની બલિહારી છે. અમે સાંભળ્યું છે કે: પતિ-પ્રભુ સેવા પૂર્ણ થયા બાદ તે એ હાથ જોડી માથુ નમાવી ભક્તિ ભાવ વડે પ્રાણી માત્રના કલ્યાણની પ્રાર્થના કરતી હતી. સર્વ સંસારી આત્માઓનું પરમ મંગળ ઇચ્છતી હતી. તેના વિશાળ ઉન્નત હૃદયના આદર્શ ભાવને લીધેજ જ્યાં ત્યાં સતી દેવી પતિવ્રતા રાધાકિશોરીના નામનું પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારણ થાય છે. અમે તો તેને અત્યારે તપસ્વિની કહીશું-અત્યારે તેને યોગિની કહેવામાં પણ હરકત નથી. તેણે શૃદ્ધમંદિરમાં પરમ તપસ્યાનો આરંભ કર્યો છે. પ્રત્યેક હિન્દુ રમણી આ પ્રમાણે તપસ્યા કરે, આ પ્રમાણે તપસ્યા કરી નારી જન્મને સફળ કરી ધન્ય કહાવે-જીવન આનંદ મય અને સુખ શાન્તિ ભર્યું કરી નાખે, તેમાંજ હિન્દુ નારીનું વિશેષત્વ છે.

પરદેશથી પતિ ઘેર આવ્યા બાદ રાધાકિશોરી મલિન વેશ ત્યાગ કરી સુંદર વસ્ત્ર-આભૂષણ વડે સજ્જ થતી. અંગ-સંસ્કાર કરતી, માથાના કેશને સમારી મનોહર અંબોડો વાળતી-સુંદર વેણી ગુંથતી. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીને યોગ્ય સર્વ વસ્ત્ર-અલંકાર પહેરી જે સમયે સતી આતુર નેત્રે પતિ દર્શન કરવા ઉભી રહેતી, તે વખતનું તેનું સૌન્દર્ય અલૌકિક જણાતું હતું. તેના પ્રકુદ્ધ મુખ કમળ દ્વારા-તેના દિવ્ય હૃદય કમળમાંથી અપૂર્વ સૌગંધ પ્રસરી રહેતી. એ સંબંધમાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રીએ અમને એક વખત કહ્યું હતું કે: “વર ઘેર આવ્યા તે વહુરાણીને મન તો જાણે આખું આકાશ તેમના હાથમાં આવી ગયું!” કેટલીક વૃદ્ધાઓને એવી ટચાક ભરી વાતો કરવાની બહુ ગમે છે. ગમે તેમ પણ જે સ્ત્રીની પતિમાં અડગ નિષ્ઠા છે, જે નારીની પતિમાં અસિમ ભક્તિ છે, જે સ્ત્રી પતિની ઇશ્વરતુલ્ય ભક્તિ કરે છે અથવા જે સ્ત્રી પતિમાંજ પૂર્ણ પરમાત્માની પ્રેમ-કરુણા ભરી ભૂતિનાં દર્શન કરે છે તે રમણી કુળ જૂવણ આદર્શ રમણીરત્ન પતિ વિદેશ ગયો હોય-પતિ-પ્રભુનો વિયોગ થયો હોય તો તે દીન અને દુર્બળ ન થાય કે? તેમજ

પરદેશથી પતિ ઘેર આવે ત્યારે તે આનંદથી અધિરી ન બની જાય કે ? તેના સુખ-દુઃખ, આનંદ-નિરાનંદનું સાધન માત્ર પતિજ છે. પતિ એજ તેની મહાસાધના છે. પતિ સાધના કરવાથીજ તે જગત્ પતિના પ્રેમની અધિકારિણી થઈ શકે છે. પતિમાંજ જગત્પતિની પરમ મંગળ મૂર્તિનાં દર્શન કરવાથી તે પરિપૂર્ણ મંગળની અધિકારિણી થઈ છે, અને તેથીજ કહેવાય છે કે: હિન્દુ ગૃહ ભોગવિલાસનું રથજ નથી પણ શાન્ત રસાસ્પદ પવિત્ર તપોવન છે-સ્ત્રી-પુરુષની મહાતપસ્યાનું એ પરમવંદનીય સ્થાન છે. હૃદયમાં પતિનું ધ્યાન ધરી સતી રાધાકિશોરી મહા તપસ્યા કરે છે. તપસ્યા કરી મહાભાવની અધિકારિણી થઈ-મહા મંગળની ભાગિની થઈ તેણે જીવન ધન્ય કર્યું છે. રાધાકિશોરી પરમ રમણીરત્ન !

પ્રિયતમના મિલન સમયે રાધાકિશોરીએ અનન્ત સુખ ભોગવ્યું છે. વિયોગે વિરહ દુઃખે તેણે સકળ સુખ ત્યાગ કર્યો છે. સુખ ભોગ અને સુખ ત્યાગ એ ઉભય નારીના પરમ ધર્મ છે. અમારા આર્ય શાસ્ત્રમાં તેનેજ સતી-પ્રેમ કહી ઓળખાવ્યો છે. સતીના પતિ પ્રેમની સત્તા અસાધારણ છે. સતી પ્રેમમાં અસાધારણત્વ જોઈ સર્વ સંસાર ચકિત થયો છે. સંસારી જનો સતી સ્નેહ સાંભળી મુગ્ધ થાય છે. સતીના પ્રેમમાં ગંભીર આકુળતા છે. વિકળતા નહિ, ઉચ્છવાસ છે, ઉચ્છ્રંખલતા નહિ. એતો અગાધ જળસ્રોત તુલ્ય સ્થિર અને ગંભીર છે.

આ સ્થળે પ્રેમમયી સતીની ઓર એક સાધનાનો વૃતાંત કહીએ છીએ. રાધાકિશોરી સ્વામીને સરનેહ ભોજન કરાવતી વખતે પોતે એમજ માનતી કે: હું પરમાત્માને ભોજન કરાવું છું. પતિ આગ્રાનું ઉલટ ભેર-સહર્ષ પાલન કરી પોતે એમજ માનતી કે: હું પરમાત્માની આગ્રા ઉઠાવું છું. પતિસહિત સુખોપભોગનો સ્વર્ગીય લ્હાવ લેતાં પોતે એમજ ગણતી કે: હું પરમાત્મા સાથે એ લ્હાવ લઈ રહી છું. સુગન્ધી પુષ્પ-ચંદન વડે સ્વામીને શણગારતાં પોતે એવુંજ માની લેતી કે: હું શ્રી ભગવાનને પુષ્પ ચંદન વડે શણગારું છું. પુષ્પહારથી વિભૂષિત પતિની નયન મનોહર મૂર્તિનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરી એ એવીજ કલ્પના કરી લેતી કે હું શ્રી ભગવાનની અનુપમ

મૃતિનું ધ્યાન ધરું છું. સ્વામીના ચરણોદકનું પાન કરી પોતે એમજ સમજતી કેઃ હું જગત્પતિના ચરણામૃતનું પાન કરું છું; અને ધારતી કેઃ સ્વયં શ્રી પરમાત્મા પતિરૂપેજ મહારી સાથે રનેહ કરે છે-કૃપા કરે છે. ભાવમયીના ઉપરોક્ત અનેક ઉચ્ચ ભાવમાંના એકનોય અનુપમ લ્હાવ આજની સ્ત્રીઓએ લીધો છે કે ? તેમણે કોઈ દિવસ સ્વપ્નેય એવી પરમશ્રેષ્ઠ ભાવના અંતરમાં ધારણ કરી છે કે ? ન ધારણ કરી હોય તો પછી અમે તેમને શી ઉપમા આપીએ ? વાંચક ! તમે તેને શું કહશો ? દેવી કે રાક્ષસી ?

આ સહાભાવની સાધના અને પ્રેમની તપસ્યા દ્વારા રાધાકિશોરીએ પોતાના જીવનને કેટલું ઉન્નત અને કેટલે સુધી પરમાનંદે આનંદિત કર્યું છે, એ સમજવાને કંઈક પ્રયત્ન કરી જોઈએ.

રાધાકિશોરીનું હૃદય સાધકનુંજ હૃદય સમજી લ્યો રાધાકિશોરીનો પ્રાણ, સાધકનોજ પ્રાણ માની લ્યો. રાધાકિશોરીનું પતિ-ગુણ-કિર્તન, સાધકનુંજ પ્રભુ-ગુણ-કિર્તન સમજી લ્યો. તે આલોકના ક્ષણિક સુખ અને ક્ષુદ્ર આનંદને માટે પતિભજન કરતી નહોતી. તેના કાર્યમાં જણાતું હતું કેઃ તે અવિનશ્વર સુખ-અખંડાનંદ પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરતી હતી, અને તેના તે પ્રયત્નના પરિણામે અપૂર્વ સુખ વડે સુખી અને અખંડ આનંદ વડે આનંદિતા થઈ છે. તે પતિને શણગારી, પતિનું ધ્યાન ધરી, પતિને વક્ષઃ સ્થળે ધારણ કરી, પતિપદ સેવા કરી, પતિના ચર્ણુમાં પડી-મસ્તિષ્ક નમાવી ભગ-વદ્ભાવે તદ્દલિન બની ગઈ છે, આનંદમાં મસ્ત બની ગઈ છે. આનંદમાં અને આનંદમાં તેનાં રાત-દિવસ આલ્યાં જાય છે. પતિ સેવામાં સમય પણ જણાતો નથી. પ્રાણનાથના આગમનથી તેના હૃદયમાં દિવ્યાનંદ ઉદ્ભવ્યો છે. એનું નામજ આનંદ-મંગળ સાધના. એજ પ્રકૃત સાધના. આર્ય ઋષિઓ ઘેર ઘેર દામ્પત્ય મિલનને માટે એજ સાધનાનો રસ્તો બતાવી ગયા છે.

જે સધળાં સ્ત્રી-પુરૂષ જીવનનો હેતુ સમજે છે, જીવનનું મૂલ્ય અને મર્મ સમજે છે તેઓ સંસારના નજીવા ખેત્રોમાં-રમત ગમતમાં વ્યર્થ જીવન ગાળશે નહિ. ખાધ-પીને નકામી વાતોમાં જીવનકાળ વ્યતિત કરશે નહિ. માર્થિક સુખ-સ્વછંદવડે પોતે કૃતાર્થ વા પરિતૃપ્ત થશે નહિ ચિર કૃતાર્થ

અને ચિર પરિતૃપ્તિ મેળવવા માટેજ તેઓ યત્નશિલ રહેશે. અનિત્ય, અમૃત અને અસાર ભોગવિલાસનાં સુખ, આત્મ પ્રતિષ્ઠાની તૃષ્ણાની એ મહા યજ્ઞમાં આહૂતિ આપી જીવનની સાર્થક્યતા કરશે. જીવનનો મહાન ઉદ્દેશ્ય અને મહાન ગૌરવ સાધ્ય કરશે.

અસાધારણ રમણી રત્ન સતી રાધાકિશોરી જીવનનું મૂલ્ય અને મર્મ સમજ છે. મનુષ્ય જીવન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં, મનુષ્યત્વ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવાજ તેણે સદા સર્વથા પ્રયત્ન કર્યા છે. તે તો તેના અંતઃકરણમાં હમેશા ખુચ્ચા કરતું. અને જીવનમાં મહા યજ્ઞ અનુષ્ઠાન કરી અથવા જીવનના મહા યજ્ઞમાં અનિત્ય સુખની તિલાંજલી આપી તે પૂર્ણ કૃતાર્થ થઈ છે. પવિત્ર ધાર્મિક કાર્યો કરવામાં તેનાં ઉજ્જવળ અતુલનીય જ્ઞાનચક્ષુ સંપૂર્ણપણે ઉઘડ્યાં છે. સર્વ જીવ વત્સલ પરમ પ્રેમારપદ સર્વ જીવમાં એક માત્ર પોતાના પતિમાં પરમાત્માની દિવ્ય જ્યોતિઃ જોવાને તેના પુણ્ય પુલકિત હૃદયમાં અજ્ઞેય તૃષ્ણા જગૃત થઈ છે; અને પરમાનંદે એ પરમ પુરૂષ શ્રી ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે તેને અપરિસીમ આકુળતા અને દુર્જય વાસના ઉદ્ભવી છે. એ પવિત્ર ભાવમયી ભામિનીની નિવાસ ભૂમિને સ્વર્ગ ભૂમિ કહેવામાં શો વાંધો? દેવી આત્માઓ રહે તેજ સ્વર્ગ. રાક્ષસી હૃદયના માણસો રહે તે નરક. સ્વર્ગ-નરક આ સૃષ્ટિની બહાર નથી.

અમારા પુરાણ પરથી જણાય છે કે: ભારત વર્ષમાં જે સઘળા અસામાન્ય આદર્શ સ્ત્રીઓ જન્મ લઈ દેશને પવિત્ર કરી ગઈ છે, એ સર્વ લોક પૂજ્ય સાધ્વીના જીવનમાં પતિ સેવા રૂપ મહા યજ્ઞ પરિપૂર્ણ રીતે જોવામાં આવ્યો છે. એ પતિસેવા રૂપ મહા યજ્ઞ દ્વારાજ તેમનો-નારી જાતિનો અતુલ મહિમા પ્રકાસ્યો છે, અને જ્યાં ત્યાં પૂજ્ય ભાવ વડે મુક્ત કંઠે ગવાયો છે. પોતાના ખરા અંતઃકરણથી પૂર્ણ ભક્તિ સહિત પતિની પરમાત્મ ભાવે આરાધના કરવી એજ હિન્દુ રમણીના જીવનનો મહા યજ્ઞ છે. પતિ ભક્તિના એ પરમ યજ્ઞની સ્થાપના પ્રત્યેક આર્ય રમણીએ અવશ્ય કરવી જોઈએ. એ બાબતનું જ્ઞાન તેજ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાન શિવાય સ્ત્રીઓનું સર્વ જ્ઞાન નિર્વર્થક છે. એ મહાભાવ વગરના અન્ય સઘળા ભાવ તે તુચ્છ અને અહિતકર

છે. એ દિવ્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના હિન્દુ રમણીનું જીવન ધન્ય અને સાર્થક થાયજ નહિ. લોકમાતા સીતાદેવી એ મહા જ્ઞાનેજ ધન્ય કહેવાયાં છે. દેવી સાવિત્રી એ મહા જ્ઞાનના પ્રભાવેજ લોક પૂજ્ય થયાં છે, અને એવી કેટલીક હિન્દુ સ્ત્રીઓ એ મહાન જ્ઞાન વડેજ જગતમાં આદર્શ રમણી તરીકે લેખાઈ છે. તેમનાં અમૃત સરખાં સુમધુર અપૂર્વ ચરિત્ર હજીપણુ સંસારને અપૂર્વ શિક્ષણુ આપે છે. વાસ્તવિક રીતે એ મહાજ્ઞાનને લીધેજ હિન્દુ નારી પતિના હૃદયની અધિષ્ઠાત્રિ બની શકે છે. ગુણુવાન ગૃહિણી પતિને અમૃત તુલ્ય થઈ પડે છે. હિન્દુશાસ્ત્રે સ્ત્રીને અમૃત તુલ્ય કહી છે, તેનું કારણુજ એ છે. હિન્દુ સ્ત્રીમાં એ ઉચ્ચ જ્ઞાન અને જ્ઞાનની દ્રઢતા અને મંબીરતા ન હોય તે બાર્યા પતિને અમૃત રૂપ થઈ શકતી નથી. અથવા જો હિન્દુ સ્ત્રી એ જ્ઞાનથી વિમુખ હોય તો પછી તેને કોઈ દિવસ અમૃત તુલ્ય માની-કહી શકાયજ નહિ. શોક-દુઃખ, આપદ વિપદમાં બાર્યા એ પુરૂષને ઔષધ રૂપ છે. એના જેવું બીજું ઔષધ છેજ નહિ. જેવી સ્ત્રી પતિની મંગળ કારિણી છે તેવું કોઈજ નથી. એ મહા સત્ય વચનની જો લેશ માત્ર સમ્માન-રક્ષા નહિ થાય તો પછી સ્ત્રીઓનું જરીકે મહાત્મ્ય રહેશે નહિ. પતિનું કલ્યાણુ ઇચ્છે તેજ પત્ની.

મહિલાકુળ આદર્શ આર્ય રમણીને અમે માત્ર એજ સમજાવવા માગીએ છીએ કે: કેવળ સ્વામીનો ગૃહકાર્યભાર ઉપાડી લેવાથી-પશુની માફક માત્ર એ બોળે એકલો ઉચકવાથી-નારી જીવનની સાર્થકયતા થતી નથી. માત્ર સ્વામીના સુખે સુખી થવાથીજ નારી જીવનનો ઉદ્દેશ્ય સફળ નહિ થાય. ત્યારે શાથી થશે ? થશે માત્ર, સ્વામીના ધરને પરમસ્વામી-પરમાત્માના ધર જેવું-સ્વર્ગ તુલ્ય બનાવવાને માટે હૃદયમાં આકુળતા રાખવાથી. સ્વામીના સુખે સુખી થઈ પરમ સ્વામી-પરમાત્માની સેવા-દર્શન સુખની અભિલાષિણી થવાથી. પતિ સેવા કરી પતિમાં પરમાત્માની જ્યોતિ જીવે તેજ યથાર્થ પતિવ્રતા સતી. સ્ત્રીએ સ્વામીનો પ્રિતિપૂર્વક હાથ સાહી અલૌકિક ભાવનાવડે પરમ સ્વામીના ચિર સ્નિગ્ધ, ચિર મધુર, ચિર તૃપ્તિકર, ચિર સુખમય પ્રેમ સાગરમાં ડૂબી જવું જોઈએ. એક સમય અમે એક અપૂર્વ દ્રવ્ય જોયું છે કે:

કોઇ પતિ-પત્ની એક બીજાનો હાથ સાહો સાત્વિક-સ્વર્ગીય સ્નેહપૂર્વક ગંગા-સ્નાન કરે છે. જય નર્મદે ! નર્મદે હર ! પતિ-પત્નીનો એ પરમ પવિત્ર રવ સારતા તટ પર ઉભેલાં અસંખ્ય સ્ત્રી-પુરુષોના કર્ણમાં અમૃત રસ રેડી રહ્યો છે. એ અનાહતનાદ અમારા કર્ણમાં હજીય ગુંગ રહ્યો છે. એ સ્વર્ગીય દ્રવ્ય જોતાંજ અમારી આંખમાં આનંદાશ્રુ ઉભરાઇ ગયાં. દૂર રહે રહે તે દેવ-દેવીને અમે પ્રેમપૂર્વક પુનઃ પુનઃ પ્રણામ કર્યા છે. અમે એજ માગીએ છીએ કે: પ્રત્યેક સંસારી સ્ત્રી-પુરુષે ગંગા-સ્નાન કરતાં દેવી પતિ-પત્ની સમાન હાથો હાથ મિલાવી-હૃદય સાથે હૃદય લગાવી, સંસારની ક્ષણિક સુખ આપનારી તુચ્છ-મલિન વાસનાઓનો ત્યાગ કરી સંસાર ક્ષેત્રમાં પરમ મંગળ સાધના કરવી જોઇએ. મોંઘા-દુર્લભ માનવ જીવનને દેવ જીવનના રૂપમાં ફેરવી નાંખવું જોઇએ. જો તેમ ન થયું તો પછી સ્ત્રી-પુરુષનો દામ્પત્ય પ્રેમ એ કેવળ એક પ્રકારની દુકાનદારી છે. જો દામ્પત્ય પ્રેમનો પ્રવાહ પરમ સ્વામીના પ્રેમ-સાગરના અમૃત રસમાં સંપૂર્ણ રીતે મળી ન જાય, એ દામ્પત્ય સ્નેહની અમને જરૂર નથી.

મહા દેવી રાધાકિશોરીની પતિમાં ભગવદ્ ભાવના અટલ હતી, સ્વામીમાં તેની અપરિમિત ભગવદ્ભક્તિ હતી. સ્વામીમાં તેનો અસાધારણ ભગવદ્ પ્રેમ હતો. તે તો તેના જીવનમાં ખરેખરી ધન્ય થઈ છે. તેની પવિત્ર ચરિત્ર કથા સંસારમાં શિક્ષાપ્રદ થઇ છે. પોતે આનંદ મેળવી, પતિને પણ આનંદ આપ્યો છે. પતિનું હૃદય પણ ધર્મ તરફજ વળ્યું છે તેની ચિત્ત વૃત્તિ પણ કેવળ પરમાત્મામાંજ ચોંટી છે. રાધાકિશોરીનું જીવન કેવી રીતે આનંદમય બન્યું છે તે પરત્વે આ સ્થળે બે એક બિનાઓ રજી કરીએ છીએ. જોણે રાધાકિશોરીને એક વખત જોઈ છે, તેઓએ મુક્ત કંઠે કહ્યું છે કે: અમે કોઇ દિવસ તેના વદનપર મલિનતા જોઇ નથી. તેણે ક્રોધ કરીને કોઇ દિવસ કોઇને કંઈ પણ કહ્યું નથી. તેણે કોઇની સાથે કોઇ દિવસ દુર્વ્યવહાર રાખ્યો નથી. તે હમેશાં હસમુખી રહેતી, તેનો આત્મા સદા સર્વદા આનંદમાંજ રહેતો. ગૃહકાર્ય કરતાં તે કોઇ દિવસ કટાણુ મ્હોં કરતી નહિ. તે સર્વ ગૃહ કાર્ય ઉલટ ભેર કરતી. આજની સ્ત્રીઓની માફક જાણે ઘરનું કામ કરતી હોય

તો જાણે મ્હોટો સૌ પર ઉપકાર ન કરી નાખતી હોય તેવી રીતે તોરમાં ને તોરમાં મ્હોટું દાથરા જેવું મ્હોં ચડાવીને ક્વચિદ્ પતિને વા ક્વચિદ્ સાસુ-સસરાને અને ઝપાટામાં આબો તો બિચારો ન્હાનાં નણુંદ દિયર વગેરેને છણુકા છાકોટા કરી સર્વને દુઃખરૂપ થતી ન્હોતી! કોઇને તે ઝેર જેવી કડવી લાગતી ન્હોતી. તેના મધુરા-મીઠા બોલ સાંભળવા તો સૌને ગમતા. તેના સરળ અને મધુર વ્યવહારથી સૌ સંતુષ્ટ રહેતાં. આજ પણ તેના દિયર-દેરાણી નણુંદ વગેરે સૌ કોઇ તેની સ્નેહ કથા, સરળ અને સુન્દર વ્યવહારની વાત તેમજ ક્ષમા અને સહિષ્ણુતાને યાદ કરી અશ્રુપાત કરે છે.

જીવન આનંદમય ન હોય તો કોઇ દિવસ ક્ષમા, સહિષ્ણુતા, અકોષ, સરળતા, સ્નેહ શિળતા, પ્રકુલ ચિત્તતા એ સર્વ ગુણ ઉદ્ભવેજ નહિ. જ્યાં કોષ છે ત્યાં આનંદ ક્યાંથી ? જ્યાં ક્ષમા અને સહિષ્ણુતા નથી ત્યાં પણ આનંદ ક્યાંથી ? જેની વાણી મૃદુ-મધુર નથી તેની વાત કહેવામાં આનંદ શો ? જેનું હૃદય ઉન્નત અને નિર્મળ નથી તેના જીવનમાં ક્યાંથી આનંદ હોય ? આનંદ એ તો સ્વર્ગીય સામગ્રી છે. આનંદ એ તો દેવ-દુર્લભ વસ્તુ ! કોષ, હિંસા, દ્વેષ, અભિમાન. અહંકાર અને ભોગની આકાંક્ષાથી કદી આનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી-તેથી કોઇ દિવસ આનંદ મળે નહિ. ત્યારે આનંદ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? પ્રીતિ વડે આનંદ પમાય છે-આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે સાધુતા-સરળતાથી, પુણ્ય-પવિત્રતાવડે આનંદ મળે છે; અને આનંદ મળે છે, કદિ પ્રેમિક-પ્રેમિકા જો પરમ પ્રેમાસ્પદના ચરણે પોતાના પ્રાણ ઉત્સર્ગ કરી, પોતાના પ્રેમવડે તેનો ઉત્સવ કરે, અને પોતાના સૌન્દર્ય અને પ્રેમ વડે વિશ્વ પ્રેમની આરતિ કરે તો તેથી પ્રાપ્ત થાય. એ આનંદ તત્ત્વ અતિ નિગૂઢ છે, એ આનંદ પથ પુષ્પ જેવો કોમળ અને સરળ છે. એ આનંદ પથમાં કંટક નથી પણ પદે પદે પુષ્પ પાથર્યા છે. તેમાં ચાલનારા તો કોક વિરલજ ભાગ્યશાળી આત્મા હોય. નહિ તો તમે કેવી રીતે આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકો ? શું તમે ધારો છો કે : આખા ત્રૈલોક્યના સમગ્ર ઐશ્વર્યવડે તમને શાન્તિ મળી શકે ? આનંદ પ્રાપ્ત થાય ? કૃશ અને કંઞાલ જેવો પતિ મેળવ્યા છતાં સતી રાધાકિશોરી પરમાનંદનો ઉપભોગ કરે છે.

તેથીજ તેનો આત્મા પ્રકુલ રહે છે. કોઈએ તુચ્છ ભાવ અથવા તેમનામાં ક્રોધ, હિંસા, દ્રેષ, અસિદ્ધતા આદિ દ્રોષ જોયા નથી. અમે મનુષ્ય છીએ છતાં અમારામાં એ સધળા તો નહિ, પણ એકે ગુણ કેમ નથી ? અમે મનુષ્ય તો ખરાં પણ ક્રોધ, હિંસા, કાપટ્ય અને અભિમાનનાં પૂતળાં છીએ ! અમારામાં ને તેમનામાં કંઈ ફેર ખરો કે ? હા, અમે તમે માનવ ખરા પણ પશુ પ્રકૃતિના ! એ માનવ ખરા પણ યથાર્થ દેવ જેવા. વંદન એવાં વિશ્વ પ્રેમી પતિ-પત્નીને.

જય દેવી ! જય !

૫.

ભજનાનંદ.

દિવસ મધ્ય રાત્રીએ સતી રાધાકિશોરી પૂર્ણ પ્રેમવડે પતિ-પૂજા કરતી હતી. પતિ સાનિધ્ય જોસી અર્ધ મીચેલી આંખો-એ પતિનું “ભૂવન મોહન” રૂપ એકાગ્ર ચિત્તવડે જોતી હતી. જોતાં જોતાં એક વખત તો તે બાહ્યગાન શ્રવ્ય થઈ ગઈ. આંખમાં અશ્રુ નથી, સુખથી ઉચ્ચાર કરતી નથી. પળે પળે વારંવાર તે રોમાંચ અનુભવે છે. પતિ દર્શન કરતી બાહ્ય ગાન શ્રવ્ય બનેલી પતિ ભક્તિમાં તલ્લીન સતી ઘડીભર ચૈતન્ય ગુમાવી જોડી. કંપતાં કપતાં આકુળ હૃદયે હા, કૃષ્ણ ! હા, ગોપિજન વલ્લભ ! હા, રાધા રમણ ! ઉચ્ચાર કરતાં છીન તરલતા સમાન પતિ ચર્ણુમાં ગળડી પડી. આ દ્રવ્ય જોઈ પતિની આંખમાં સ્નેહાશ્રુ ભરાઈ ગયાં. કેટલાક સમય પછી આકુળ હૃદયે સાધ્વી પતિના કંઠમાં કોમળ કમળનાળ સરિખા બન્ને હાથ ભેરવી વિરામ લઈ રહી. પતિની બન્ને આંખોમાંથી અગાઉની માફક અવિરલ અશ્રુપાત થવા લાગ્યો. તે સમયે પ્રેમ મુગ્ધ પતિ-પત્ની એક કેવા અપૂર્વ ભાવવડે ભૂષિત થઈ, કેવા પરમાનંદમાં મસ્ત બની, કોણ કહી શકે કે કેવાય સુધા મધુર મહામિલનના આકર્ષણ વડે આકર્ષાઈ પરમેત્કંઠ સુખ-શાન્તિનો અસ્વાદ ભેવા લાગ્યા. તે સમયનું તેમનું જીવન

કેટલું મધુર, તેમનું મિલન કેવું મધુર, વિષ વૃક્ષાંડ તેમને મનથી કેવું મધુર લાગે તેનું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. તે સમજી શકાય તેમ પણ નથી. હૃદયમાં આનંદ તરંગ પેદા થઈ તેમને ભોગના રાજ્યમાંથી ત્યાગના રાજ્યમાં, પાર્થિવ અને મલિન અવસ્થામાંથી અપાર્થિવ અને સુનિર્ભય અવસ્થામાં લઈ જાય છે. તે સમયે તેમને તેમનો સંસાર અમર લોક તુલ્ય અને જીવન અમૃત તુલ્ય જણાય છે. અંતિમ પ્રિતિમુગ્ધ સાધક દમ્પતિ દ્રઢ આલિંગને બદલ થઈ, માત્ર જમીનપર પડીજ રહ્યાં. બેઉ જણ એકરૂપ બની એક ભાવ અને એક રસમાં રસબસ થઈ—દૂખી જઈ, મિલનના મહામંત્રનું ધ્યાન કરતાં કરતાં વિવ્રિંચ થઈ રહ્યાં.

વળી એક સમયે દેવી રાધાકિશોરી પુષ્પમાળા તૈયાર કરીને તેના પ્રિયતમને પહેરાવી, સાઈ આસન ગોઠવી તે પર બેસાડી પૂર્ણ ભક્તિભાવવડે પ્રાણેશ્વરની ચર્ચુરજ લઈ માથે ચડાવી તેની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગી. પ્રદક્ષિણા કરતાં કરતાં સાધ્વીના હૃદયમાં અપૂર્વ આનંદ—સિન્ધુ ઉભરાઈ ઉઠ્યો. મહાભાવના તરંગ ઉદ્ભવવા લાગ્યા. તેનું સર્વોચ્ચ કદમ્બ પુષ્પ સમાન કંટકિત થયું. બન્ને આંખમાંથી અવિરલ ધારાવડે આનંદાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. સમજે કે ચિત્તભ્રમ અવસ્થાની માફક સતી પતિની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગી. પ્રદક્ષિણા કરીને એમાં એ શું કરે છે ? કહેવાય છે કે: પતિરાજ સમક્ષ પ્રેમમયી સાધ્વી નૃત્ય કરે છે. તે કેવી રીતે નૃત્ય કરે છે ? વાહ, વાહ, મુગ્ધા બાલિકાની માફક નૃત્ય કરે છે. મુગ્ધા બાલિકા જેમ આંગ ચેષ્ટા કરી નૃત્ય કરે તે પ્રમાણે નૃત્ય કરે છે ! પડોસમાંની એક આધેડ સ્ત્રી પોતાની અગાસીમાં બેઠી બેઠી પ્રેમમયીનું એ પ્રેમ નૃત્ય જોઈ રહી છે. તે જુવે છે કે: પ્રેમમયી કોઈવાર સીધી થઈ જાય છે, કોઈવાર વાંકી ચૂપી વળી જાય છે, કોઈવાર ધીરે ધીરે પગ ઉપાડે છે. કોઈ કોઈવાર પતિના મુખમંડળપર દ્રષ્ટિ રથાપે છે, કોઈ કોઈવાર આંખો બંધ કરે છે, કોક કોક સમય અર્ધ વિકસિત કમળની પાંખડી સમાન આંખડી અર્ધ ઉઘાડી રાખે છે. કોઈવાર હાથે જુવે છે, વળી એકવાર સુંદર—સુકોમળ બન્ને હાથ હાથે કરી આંગળીઓની આંટી ભરાવી નૃત્ય કરે છે.

ભાવમયીના ઉપરોક્ત ભાવ જોઇ પતિની કેવી અવસ્થા થઇ છે તે સાંભળો. પતિ જુવે છે કે: તેની હૃદયેશ્વરી પ્રેમના પ્રબળ પ્રવાહમાં તણાતી જાય છે. પ્રેમના અમૃત રસવડે અભિષેક કરે છે. તે જોઇ તેના હૃદયમાં અપૂર્વ આનંદ લહરી ઉઠે છે. ત્રૈલોક્ય સુન્દરી સતીના મુખમંડળમાંથી નિકળતાં શાન્ત—શિતળ જ્યોત્સના—કિરણો પતિના હૃદયમાં અને જ્યાં ત્યાં શિતળતા પ્રસારી રહ્યાં છે. જોઇ જોઇને તેણે જોયું કે: સતીને મન પતિ એ સાધારણ પતિ નથી. તે તો દેવ છે. દેવભાવના—અદ્વિતીય આનંદવડે તેનું અંતઃકરણ ભરાઇ ગયું છે. દિવ્ય આનંદવડે—અનંત શાન્તિવડે તેના મન-પ્રાણ પૂર્ણ થઇ ગયા છે. તેતો મનથી એમજ માને છે કે: સ્વર્ગલોક કહો વા દેવલોક અગર અચ્યુત આનંદ ધામ તે આજ છે. પ્રેમમયી, ભાવમયી, આનંદમયી તેને કેવો અપૂર્વ રસાસ્વાદ લેવરાવે છે. તે રસ અને તે આનંદનો તો તેના જીવનમાં તેણે કોઇ દિવસ અનુભવ કર્યો નથી.

અંતઃકરણમાં આ પ્રમાણે ભાવના કરતાં પોતાની જાતને મહા ભાગ્ય-શાળી માનતો પતિ મુગ્ધ પ્રાણવડે, અનિમિષ નેત્રે પ્રેમમયીની પ્રેમ પતિમા અને પ્રેમનું નૃત્ય જોઈ રહ્યો છે ! દેખતાં દેખતાં ધડીભર તે આત્મ પ્રિસ્મૃત થઇ જાય છે. પ્રેમમયીનું તે સમયનું કેવું સુંદર સ્વરૂપ ! એ રૂપ તો તેણે પત્નીમાં કોઇ દિવસ જોયુંજ નથી. અરે ! કોઇ ઠેકાણે જોયું નથી. એ રૂપ અને રસનું આસ્વાદન તો તેણે કોઇ દિવસ કર્યું નથી. આ પ્રમાણે રૂપ—રસમાં તહિલન જની ગયેલો—અંજાઇ ગયેલો પતિ માત્ર નિશ્ચલભાવે બેસી રહ્યો છે. કેટલીક વખત તેને કમકમીઓ આવે છે, રોમાંચ જાગૃત થાય છે. પત્ની પ્રેમથી અંજાઇ ગયેલા ભાગ્યશાળી પતિની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહે જાય છે. રાત્રિનો બીજો પહોર છે. રાધાકિશોરી એક ચિત્તે અલૌકિક ભાવનાવડે બહિર યાન—ભાન બૂલી જઇ એક માત્ર નૃત્યજ કરે જાય છે. અને એ અનુપમ અવસ્થામાં તે પતિ ભગવાનને અમૃતરસનો આસ્વાદ લેવરાવે છે.

એ કેવું અપૂર્વ સુંદર દ્રવ્ય ! એ અદ્ભૂત દ્રવ્યનું વર્ણન કરવાની અ-મારામાં લેશ માત્ર શક્તિ નથી. માનવ દમ્પતિ પરમાત્મ ભાવમાં તન્મય-

વિદ્યુત્તથ અશ્રુજળવડે સ્વર્ગીય સ્નેહાંજલિ અર્પિ રહ્યા છે. પરસ્પર ગાઢ આલિંગનવડે બદ્ધ થઇ, અત્યંત વાવાઝોડાથી મૂળમાંથી ઉખડીને ભોંયપર પડતા કદળી વૃક્ષ સમાન જમીનપર પડી ગયાં છે. એ દ્રશ્ય જોઇ મનુષ્ય તો શું પણ જંગલનાં પશુ-પક્ષી પણ આનંદિત થઇ આંખમાંથી આનંદાશ્રુ વેરશે.

આવો જે અપરિમિત આનંદરસ તે પ્રાપ્ત કરવાની મુખ્ય અને મધુર સાધના તે જીવનમાં પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષે કરવીજ જોઇયે અને દુર્લભ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની જે પ્રવૃત્તિ છે તે જ સ્ત્રી-પુરુષોનો યથાર્થ સાર ધર્મ છે. એ મુખ્ય સાધના અને સાર ધર્મ તરફ જોઓ જેટલાં આગળ વધ્યાં છે, તેઓ તેટલેજ અંશે સુખી, તેટલેજ અંશે ઉન્નત અને તેટલાંજ પરિવૃત્ત છે. તેમનું ઘર પણ તેટલેજ અંશે પવિત્ર તિર્થ તુલ્ય છે.

પ્રેમ મુગ્ધ માનવ-દમ્પતિના એ મિલનનાનંદની હવે શી કથા કહીએ? એ મિલનનાનંદથી જે મનુષ્ય પ્રાણીના હૃદયમાં ભગવત્ પ્રેમનો રસ ઉભરાઇ ઉઠ્યો છે, તેવાં સ્ત્રી-પુરુષ એક બીજાના ચર્ચુમાં આળોટી, ઉભય એક બીજાને વક્ષસ્થળે ધારણ કરીને, ઉભય એક બીજાનાં મુખાર્વિંદ સતૃષ્ણ નયને જોઇને મહામિલનના આનંદવડે આનંદિત થયાં છે.

અમારી પ્રિતિની મૂર્તિ પરમ સાધ્વી સતી રાધાકિશોરીની આરતિ અને તુલ્ય કથા અમને એક વૃક્ષાએ કહી સંભળાવી છે. તેણે અનેક દિવસ અગાસીમાં જેસી સાધ્વીની આ મહા પ્રેમની કહો કે: રમત ગમત, પ્રેમ ભરી આંખે પ્રત્યક્ષ જોઇ છે. આંખમાંથી અશ્રુ વેરતાં ગિયારી વૃક્ષાએ સતીની પવિત્ર કથા અમને કહી સંભળાવી અમારાપર મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે. અમે માનીએ છીએ કે: સતી દર્શનના પ્રભાવે એ વૃક્ષા પણ પરમપદ પામી હશે. આ પાપી પૃથ્વીમાં રહ્યામાં અત્ર અમે તમે અને જોઓ સર્વ છે તે ખરૂં પૂછાવો તો સતીની કથા સંભળાવવાની વૃક્ષાની એવી ખૂબી કે: તે સાંભળતાં સાંભળતાં રોમાંચ જાગૃત થઇ અમારી આંખમાં પણ આંસુ આવી ગયાં. અમ દુર્ભાગી જનોને સતીનાં દર્શન ક્યાંથી ?

દેવી રાધાકિશોરી જે રસની અધિકારિણી હતી. તે રસનાં અધિકારી

તો સૌ કોઇ છે. પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષ વિશેષ કરીને એ મોંઘા અમૃતરસનો આ સ્વાદ લઇ શકે તેમ છે. પરંતુ એ રસાસ્વાદની ઇચ્છાજન કરતા નથી ને ! અમને તેની પરવાજ નથી. એ નવાઇ જેવી બાબત છે કે: એ અનુપમ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા અમારા અંતરમાં કેમ આતુરતા પ્રકટ થતી નથી ? અમને તેનો અભાવ કેમ છે ? ભાગ્ય ક્યાંથી-કોનાં લાવવાં ? હિન્દુ પતિ-પત્નીના પ્રેમમાં પ્રેમના અધિષ્ઠાતા શ્રી પરમાત્માના પ્રેમાર્ચનનો નિવાસ છે. હિન્દુ પતિ-પત્નીનો સંબંધ માયિક જગતના સંબંધ જેવો ક્ષુદ્ર નથી. હિન્દુ પતિ-પત્નીમાં શ્રદ્ધાનો સંબંધ છે, પ્રિતિનો સંબંધ છે, અનુરાગ બર્યો સંબંધ છે, પ્રાણનો સંબંધ છે. એ સંબંધ એટલો બધો ઉચ્ચ, એટલો બધો શ્રેષ્ઠ, એટલો સરલ અને એટલો નિર્મળ છે કે, તે સંબંધની સાથે જગતના સર્વ સંબંધ કંઇજ ગણનામાં નથી. વિશુદ્ધ પ્રેમ આર્ય દમ્પતિ શિવાય અન્ય દેશની પ્રજાનાં બહુરૂપી જોડામાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવશે. હિન્દુ પતિ-પત્નીના દામ્પત્ય રનેહની તો સૃષ્ટિ સર્વકાળથી વાહ વાહ ગાય છે. અમારા એ વિશ્વવંદ્ય રનેહમાં પણ આજ કાલ સડો પેસવા લાગ્યો છે, કોણ જાણે ક્યાંથીય ઉઘાઇ વળગી છે. રનેહ નથી ત્યાં સુખ-શાન્તિના સ્વપ્નની પણ આશા રાખવી નહિ. આજનો સ્ત્રીઓ તો રાધાકિશોરીની પતિભક્તિ, પાત-પૂજા, આરતિ અને નૃત્યને હંબગ-નકામું ટાલુ ગણી હસી કાડશે, પણ તેમના આજ કાલના બહુરૂપી જેવા વેશથી દુનિયા તેમની તરફ હસે છે તેનું તેમને ક્યાં ભાન છે ? દુનિયા એ તો દર્પણ છે. એતો આપણે સમય આવતાં આપોઆપ જેવા હોઇયે તેવા આપણી જાતને જોઇ શકીશું. યુવાનીની મસ્તાઇ વૃદ્ધાવસ્થામાં આકરી થઇ પડશે ! ભક્તિ, શ્રદ્ધા, અને નમૃતા અંતે હિતકર છે. જે અંતિમ હિતકર છે તેજ અલબ્ય વસ્તુ સતી રાધાકિશોરીએ શરવાતથી પ્રાપ્ત કરવા તરફ પૂર્ણ લક્ષ્ય આપ્યું છે. પતિ પણ ગદ્ગદતામાં રહ્યો નથી. આર્ય દમ્પતિ એજ દેવ-દેવી.

અમારા ધરને રસ સ્થાન કેમ કહ્યાં ? એ સ્થળે સ્વર્ગનું સૈાન્દર્ય છે. સ્વામીમાં સ્ત્રી અને સ્ત્રીમાં સ્વામી અપૂર્વ સૈાન્દર્ય જગતમાં કોઇ સ્થળે જોવામાં આવે તેમ નથી. એ સૈાન્દર્યમાંથી જે રસ ઉદ્ભવે છે એ રસ અન્ય

કંઈજ નથી. સૌન્દર્યમાંથીજ આનંદ. આનંદને લીધેજ ધર શાન્તિનું સ્થળ, વિશ્રામનું સ્થળ છે. એ રસવડે રસમય રસિકશેખર શ્રી ભગવાનનાં દર્શન-પ્રાપ્તિ અમારે માટે સુલભ છે. એ રસને લીધેજ હિન્દુ પતિ-પત્નીનું જીવન મધુર અને ઉન્નત છે; એજ રસ દ્વારા રસગ્રસ થયેલું આર્યગૃહ શાન્તિ-નિકેતન છે.

આવી રીતે જે પતિ અને જે પત્નીમાં મધુર રસ છે, એજ રસ વડે પ્રાણુની અનંત પિપાસા મટી જાય એમ છે. હૃદયની અનંત જ્વાળાઓ શાન્ત થઈ જાય એમ છે. ચિત્તનો અનંત ક્ષોભ શમી જાય એમ છે, અને તેથીજ આર્ય ગૃહ-સંસારની જ્યાં ત્યાં બલિહારી બોલાય છે. એજ યથાર્થ ગૃહસ્થાશ્રમ તરીકે લેખાય છે. અમારાં ગૃહને તેથીજ રસનાં સ્થાન કહ્યાં છે-સૌન્દર્યનાં સ્થળ તરીકે તેથીજ માત્ર સ્વીકારાય છે. રાધાકિશોરી એ રસની અધિકારિણી હોવાથીજ આનંદમયી થઈ તેણે જીવન મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. સ્વામીમાં રસમય રસિક રસશેખરના રસનો આસ્વાદ મેળવી ધન્ય અને ચિર તૃપ્ત થઈ છે.

આ પ્રમાણે રસાસ્વાદન કરી રસમય શ્રી ભગવાનના ચર્ણકમળની પ્રાપ્તિ અર્થેજ હિન્દુ પતિ-પત્નીનું મિલન છે. એ રસ અનાયાસે સાધ્ય થઈ શકે તેમ છે, પ્રત્યેક રીતે સુલભ છે. પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષ એ રસનાં અધિકારી થાય તેમ છે. એ રસ વડે પરમાનંદ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. તેમ છતાંય અમે એવા કેવા ભાવ્યશાળી કે: તે અમને પ્રાપ્ત થતો નથી ! એનું કારણ એજ કે: અમારા ધરમાં શ્રદ્ધાનો અભાવ છે, અનુરાગનો અભાવ છે, અમારામાં એને લાયક હૃદયજ નથી-અરે ! સમૂળગુ હૃદયજ નથી-કાળજી કોઈ કાઢી ગયું છે; નહિ તો એ રસ-સૌન્દર્ય તે શું અમારાં શત્રુ છે કે ? એ સુધ્ધા અભાવને લીધેજ અમારો સ્વભાવ પણ વિકૃત થઈ ગયો છે. બુદ્ધિ પલટાઈ-બગડી ગઈ છે.

રાધાકિશોરીનો પતિપ્રેમ એ અપૂર્વ વસ્તુ છે. એ ગંભિર પ્રેમની તુલના કોની સાથે કરવી ? એ ગાઢ અનુરાગ, એ આંતરિક શ્રદ્ધા, એ શુદ્ધ હૃદયની અપૂર્વ ભક્તિ અને એ દિવ્ય ભાવની સીમા ક્યાં ? તેણે જે પ્રેમ-

ભક્તિ અને શ્રદ્ધાનુરાગ સહિત જગતમાં જન્મ ધારણ કર્યો છે, તે પ્રેમ-ભક્તિ, તે શ્રદ્ધાનુરાગ મહાતપસ્યાનું ફળ છે-મહા સાધના વડે એ સર્વ સાધ્ય થયેલ છે. તેણે જગતને બતાવ્યું છે, જગતને અપૂર્વ શિક્ષણ આપ્યું છે કે: રસમય પરમાત્માના રસનો આસ્વાદ લેવાને માટેજ સ્ત્રી-પુરુષનું પરમ મધુર મિલન છે. આ પૃથ્વી અભાવનું રાજ્ય નથી. ભાવનું સામ્રાજ્ય છે. કહેવાય છે કે: આ સ્થળે કોઈ વસ્તુનો અભાવ નથી. ભાવના-સૌન્દર્યવડે આ પૃથ્વી પરમ મધુર છે. આ સ્થળે જે જોઈએ તે મળી શકે એમ છે. જે જેની ઇચ્છા કરે તે તેને પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. જેઓ નથી મળ્યું કહે છે, જેઓ કહે છે કે, નથી પ્રાપ્ત થયું, અને તેમ કહી જેઓ હતાશ થયા છે તેમને આ વિશાળ જગતમાંથી અવશ્ય મળી શકે તેમ છે. ત્યારે તેમને મળતું કેમ નથી ? નથી મળતું તેનું એજ કારણ કે: તેમના હૃદયમાં ખરો ભાવ નથી. ભાવનોજ અભાવ છે. માત્ર ભાવગ્રાહી મનુષ્યોનો અને એ ભાવના અભાવને લીધેજ અમે નિરાશ થઈ ગભરાઈ જઈએ છીએ. દીન-નિર્માલ્ય બની જઈએ છીએ. અમારા દુઃખની અવધિ નથી, પરંતુ એ અશેષ દુઃખ નિવારણનો માત્ર એકજ ઉપાય છે કે: એ આનંદમય ને આપણા-પોતાના કરવા. ભાવ-ભક્તિ સહિત જ્યારે માનવ-કણક ગદગદ થઈ જાય, માનવ-હૃદય સ્વચ્છ સલિલા તટિની સમાન નિર્મળ થઈ નૃત્ય કરતાં કરતાં એ મહાસમુદ્રમાં મળી જાય ત્યારે સકળ દુઃખ સકળ જ્વાળા, સકળ અતૃપ્તિ, સકળ વેદના એની મેળે શાન્ત થઈ જાય એમ છે. આનંદમયનું સ્મરણ કરતાં મનુષ્યને અપાર આનંદ થાય છે. એ આનંદ મનુષ્યને આનંદમય કરી નાંખે છે. રાધાકિશોરી એ ભાવરસમાં નિમગ્ન થઈ સત્ય શિવ-સુન્દરને પોતાના કર્યા હતા, તેમના શ્રીમુખના અનંત સૌન્દર્યનો આભાસ પાતના ચન્દ્રાનનપર જોઈ તે ઉન્માદિની થઈ ગઈ હતી. પતિ સહિત પ્રેમાલિંગન કરતાં શ્રી ભગવાન સાથે આલિંગન કર્યા તુલ્ય પરમાનંદથી તેનું હૃદય ઉભરાઈ જતું હતું. તે કહેતી કે: પ્રત્યેક વસ્તુમાં મ્હને પ્રેમ-ભાવ છે. કોઈ વસ્તુનો મ્હને અભાવ નથી. સંપૂર્ણ પવિત્ર ભાવથી દબાયેલા નિર્મલ હૃદયમાં અભાવ અને દુઃખ હોયજ ક્યાંથી ? એક મ્યાનમાં એ તલવાર સમા-

યજ કેવી રીતે ? પવિત્ર ભાવથી દુઃખ અને દૈન્યનો નાશ થાય છે.

હવે અમે ભાગ્યશાળી પતિ વિષે કંઈક કહેવા માગીએ છીએ. પતિ પણ એક અપૂર્વ સુંદર પુરુષ હતો. રૂપની સાથે સર્વ ગુણથી પણ તે અલંકૃત હતો. તે વિનયી, હમેશાં મુખથી મધુર શબ્દ ઉચ્ચારનારો અને ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાન હતો. માતા-પિતા તરફ તેની અચળ ભક્તિ હતી. તે પોતે ભગવાનને સર્વદા પતિ ભાવથી ભજે છે. સતી રાધાકિશોરીનો પતિ ભગવાનને પતિ ભાવથી ભજે છે. એ જાણી વાંચક હૃદયને સહજ નવાઇ જેવું તો લાગશેજ; પરંતુ તેઓ અમારા આજના વૈષ્ણવી સંપ્રદાયના આચાર્ય અને તેમના કેટલાક અનુયાયી તરફ દ્રષ્ટિ કરી યથાર્થ રીતે અવલોકન કરશે તો તેમને વગર હરકતે જણાશે કે: કેટલાક વૈષ્ણવો પરમાત્માને પતિ-ભાવથી ભજતા નથી પણ એવાંજ કંઈક ચિત્તે તો રાખે છે ! વૈષ્ણવ આચાર્યો અમારી માન્યતા-અનુભવ મુજબ માથે ચોટલી જેવા લાંબા કંથ રાખે છે. તેમના મુખીયાળ વગેરે કેટલાક મનુષ્યોને પણ અમે જોયા છે, અને તેનું કારણજ એ છે કે: પુર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની તેઓ પતિ-ભાવે ભક્તિ કરવાને બંધાયેલા છે. અમારી ધારણા મુજબ તે ધર્મની કેટલેક અંશે માન્યતા પણ એવીજ હોવી જોઈએ કે પ્રત્યેક વૈષ્ણવ આરંભે ભક્તે પોતાની જાતને સ્ત્રી માનવી જોઈએ, અને મનથી એવોજ વિચાર કરવો જોઈએ. મનથી એવીજ દ્રઢ ધારણા બાંધવી જોઈએ કે: એક પુરુષ તો કેવળ પુર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાનજ છે. અને અમે સર્વ તેમની દાસ્ય ભાવે-પત્ની સ્વરૂપે તેમનેજ પતિ તરીકે ભજવા સૂઝયા છીએ. એ સિદ્ધાન્ત પણ ધણેજ મહાન છે. અન્ય સર્વ કરતાં સ્ત્રી પતિ પાસેથી જહેલો અને સારો બદલો મેળવી શકે છે. માત્ર સ્ત્રીજ પતિની સારી રીતે સેવા-ભક્તિ કરી શકે છે. એક સ્ત્રીજ પતિને સંપૂર્ણ રીતે ખુશ કરી તેના અનૂપમ પ્રેમને પાત્ર બને છે, અને તેથીજ પરમાત્માને પતિ ભાવથી ભજ-તેમને રીઝવી, ગોપિવત્ ઘેલછા અને જ્ઞાન માનો કે: પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ વડે ખુશ કરી ખરા વૈષ્ણવોએ પોતાની જાતને ભાગ્યશાળી કહેવરાવવી જોઈએ-પોતે ધન્ય-કૃતાર્થ થવું જોઈએ. આજ પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિવડે પરમાત્માની ભક્તિ કરનારા એવા ક્યાં છે

સમર્થ ભક્તો ? સધાકિશોરીના પતિ શિવાય ભગવાનની પતિ બાવે ભક્તિ કરી જીવનનું સાર્થક્ય કર્યું હોય એવો કેાઈ અનન્ય ભક્ત-વૈષ્ણવ વર્તમાન સમ-યમાં અમારા જોવા સાંભળવામાં આવ્યો નથી ! પરમાત્માની સાનિધ્ય સ્વયં વૈષ્ણવે-પોતે ગોપિવત્ નૃત્ય કરી પતિ-પરમાત્માને રીઝવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તેને બદલે આજ કાલ અમે તેથી ઉલટું જ જોઈએ છીએ. આજ તો દ્રો અષ્ટમિને દિવસે કેટલાંક વૈષ્ણવ મંદિરોમાં બાયલા નરવીરોના નાચ થાય છે-તેઓજ એક માત્ર પોતાના ચાળા-ચટકા વડે-પૈસા કમાવાની ઇચ્છાથી માનો કે પરમાત્માને પુરા કરવા કંઈક કૃષ્ણ કિર્તન કરે છે અને અમારા વૈષ્ણવો ઝાંઝ-પખવાળ લઈ બેઠા બેઠા ફૂટે છે ! આજ તો અમારા કેટલાક વૈષ્ણવ આચાર્યો પોતાની જાતને શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ મનાવી ભક્તની પાસે તરહ તરહવારની સેવા ઉઠાવરાવે છે ! સાંભળ્યું છે કે : અનેક ગોપિઓને મન ફાવે તેવી રીતે રાસ રમાડે છે ! ધર્મનું યથાર્થ રહસ્ય નેતાઓ-આચાર્યો ન સમજે ત્યાં પછી ગાડરીયા પ્રવાહરૂપિ-મૂર્ખ શિરોમણી એવા કેટલાક ઘેલા ભક્તરાજની તો વાતજ શી કરવી ! એ અપ્રસંગિક નિર્માલ્ય બાબતને આટલેથીજ પડતી મુકી આપણે સતીના પતિ તરફ દ્રષ્ટિ ફેંકીશું તો જણાશે કે : તે ભગવદ્ પ્રભમાં વિદ્વજ બની ગયો હતો. પતિ-પરમાત્માનું રટણ કરતાં તેનાં બેઠે નયન અશ્રુવડે ઉભરાઈ જતાં હતાં. એનુંજ નામ તન્મયતા. સધા-કિશોરી તેથી પણ અધિક પતિ ભક્તિ પરાયણ હતી. પતિ પણ દિવ્ય પતિ-વત ધારી આદર્શ આર્ય-સાધુ પુરૂષ હતો.

આ માનવ દમ્પતિનું મિલન અતિશય માધુર્ય બર્યું થઈ રહ્યું છે, ઘણુંજ સુંદર, અતિશય આનંદ જનક થયું છે. પત્નીએ પોતાના પતિમાં પરમ-છબ્તભાવ રાખ્યો હતો. પ્રાણ-મન અર્પણ કર્યા હતાં તેમ પતિ પણ પત્નીને પરમ દેવીભાવથી જોતો હતો. શ્રદ્ધા પૂર્વક પોતે પણ પોતાના પ્રાણ-મન પત્નીનેજ સોંપ્યા હતા. પ્રાણ મનની માલીકજ તેને બનાવી હતી. એ શરીર-સાધનપર તેની કંઈજ સત્તા નહોતી. પતિ-પત્નીએ એક ખીજને મન-વચન અને કર્મથી અર્પણ કર્યું હતું. આ યુગલ માનવ દમ્પતિની પ્રેમ લીલા અમે અનેક સમય જોઈ છે કે : પ્રેમ સ્વરૂપ, સૌન્દર્યમય શ્રી ભગવાનની ત્યાં માત્ર

અર્ચનાજ થઇ છે. પતિ દરિદ્ર હતો, એટલું બધું ઐશ્વર્ય પણ નહોતું, તેમની પાસે સામાન્ય ઐશ્વર્ય નહોતું. ત્યારે તેમની પાસે હવે શું ? હવે માત્ર એક એ રમણી રત્ન. આવું અનુપમેય રમણી રત્ન મેળવીને જે મનુષ્ય ભાગ્યશાળી થયો તેને વળી દુઃખ શું ? તેને શેની ઉણપ હોય ? તેને નિરાનંદ કેવો ? અથવા તેને વળી દૈન્ય-માલિન્ય કેવાં ? પતિનો ગૃહ સંસાર સ્વર્ગીય સંસાર રૂપમાં ફેરવાઇ ગયો છે. સ્વર્ગીય સુખની ત્યાં ઊંજો ઉછળે છે. સ્વર્ગના આનંદ વડે સતી મંદિર આનંદ નિકેતન બની ગયું છે. જે પત્નીના મનમાં આનંદ, હૃદયમાં આનંદ, પ્રાણમાં આનંદ, જે આનંદ સાગરમાં ઝોલાં ખાઇ રહી છે-આનંદથી ડગમગ થઇ રહી છે, તેણેજ આનંદપૂર્વક પતિ સેવા કરી છે, ગૃહ કર્મ કર્યાં છે અને પરિજનની સેવા કરી છે. જે રમણી પતિ પૂજને માટે હાથમાં શ્રી ભગવાનને અર્પણ કરવાના અર્ધ્ય લઈ તપસ્વિની વેશે ઘરમાં દોડધામ કરી રહી છે, પાતના સૌભાગ્ય વડે સૌભાગ્યવતી થઇ, પતિના આહ્વાદે આહ્વાદિની થઇ મનથી ભગવાનના સૌભાગ્યની પ્રાપ્તિની મનથી મંગલ ભાવના કરીને, પતિને પ્રાપ્ત કરી, જાણે પરમાત્માનીજ પ્રાપ્તિ કરી છે એમ માની જે નારી આનંદ વડે વિદ્વંસા બની ગઇ છે, પતિની માત્ર એકજ સ્નેહભરી દ્રષ્ટિથી જેના હૃદયમાં અપૂર્વ ભક્તિ-સ્નેહનો સંચાર થાય છે-ભાવ-ભક્તિના અનંત તરંગ ઉદ્ભવે છે, પતિનું એક સ્નેહભર્યું વચન માત્ર જેના કર્ણમાં સ્વર્ગીય સંગીત અમૃત રેડી મૂકે છે, જે રમણી પતિનો કર સાહી પરમ પતિને પ્રાપ્ત કરવા પ્રવૃત્ત થઇ છે, પતિ સહિત જે પરમાનંદનું ધ્યાન કરે છે, તે રમણીના રમણ-પતિ જેવો અન્ય કોઇ ભાગ્યવાન હોય કે ? તે સ્વામીના સુખની તુલના કોની સાથે કરી શકાય તેમ છે ? તે રમણીના પતિના આનંદની તે સીમા હોય કે ? તે રમણીનો સ્વામી જગતમાં અતુલનીય, તે વંદન કરવા યોગ્ય સતીનો પતિ પણ દરેકને વંદવા યોગ્ય છે. પૃથ્વી તેને પૌતાના અંકમાં ધારણ કરી પૂર્ણ કૃતાર્થ થઇ છે.

જેવા જતાં સંસારમાં એ પતિના સૌભાગ્યની કંઈ સીમાજ નથી. રૂપવતી, ગુણવતી ગૃહિણીના પ્રેમ પુણ્ય વડે પતિ પરમ સૌભાગ્યનો અધિ-
સ. શ. કિ. ૪

હારી થયો છે. એવા કંઈ દરેક બાળ્યશાળી હોતા નથી, જેઓ છે તેમનું જીવન ધન્ય થયું છે. સાધ્વી સ્નેહમયી, પ્રેમમયી પત્નીના અસામાન્ય પ્રેમ પૂણ્યે પતિનાં ઉભય ચક્ષુ પવિત્ર થયાં છે-આંખો ઠરી છે, હૃદય-મન પવિત્ર થયાં છે, કહો કે: તેમની સર્વેન્દ્રિય પવિત્ર થઈ હતી; પવિત્ર થઈ ભગવદ્ સેવામાં જોડાઈ હતી. જીવનો એજ પરમ પુરુષાર્થ છે. મનુષ્યની સઘળી ઇન્દ્રિયો જ્યારે પૂણ્ય પવિત્ર થઈ શ્રી પરમાત્માની સેવા-પ્રેમમાં વળા જાય છે ત્યારે સમજવું કે: તેમના સર્વ અર્થ સિદ્ધ થયા છે-સર્વાર્થ સિદ્ધિ સમજી જોવી.

યદિ મનુષ્ય સ્ત્રી-પુત્ર અગર પરિજનની સ્નેહ-પ્રિતિમાં વિટળાઈ રહી આખો દિવસ આત્મસુખમાંજ મગ્ન રહે, તેમાં તેના મનુષ્ય જન્મની સા-ર્થકતા શી ? તેમાં મનુષ્યત્વ શું ? વાહ, વાહ ! વાહ, વાહ ! મનુષ્યત્વનું ગૌરવ કેવું ? જ્યારે મનુષ્યનો અતુલ અને અનિર્વચનીય મહિમા પ્રકટે ત્યારે, જ્યારે મનુષ્યના મહિમાનો જગતમાં આનંદ કોલાહલ મચી જાય ત્યારે, જ્યારે મનુષ્ય દૈવી પ્રેમ-પ્રિતિમાં મુગ્ધ થઈ અનંત-પરમાત્માની સાથે મળી જઈ ક્ષુદ્ર મટીને મહાન બને ત્યારે.

દેવમંદિર સમાન પતિનું ઘર પૂણ્યના જ્યધ્વનિ વડે ગુંજ રહ્યું છે; ત્યાં ધર્મનો મહામહિમા શરદ પૂર્ણિમાના સર્વવંદ્ય ચન્દ્ર સમાન પ્રકાશી રહ્યો છે, ભક્તિ અને પ્રીતિના મહોત્સવે સતી મંદિર પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યું છે. એ પતિના ઘરની તુલનાજ થઈ શકે તેમ નથી, તેના ગૃહ સુખની તુલના પણ થાય તેમ નથી. તમારા એ વિચિત્ર રાજ્ય મહાલયનો કેટલો મહિમા ? તમારા એ મનોહર અંતઃપુરનું કેટલું ગૌરવ ? તમારા એ દાસ દાસીથી પરિપૂર્ણ, વિવિધ ભોગ-વિલાસનાં સાધનોથી સજ્જ મહોટા બંગલા વા મિનારાથી વળ્યું શું ? પરંતુ સતીના પતિની એ ક્ષુદ્ર પર્ણકુટીરના મૂલ્ય સાથે સરખાવતાં એ તાપ્ત કંઈજ બિસાતમાં નથી !

જ્યાં પ્રેમ તે પરમ પર્ણકુટી રૂપાળી,
પ્રાસાદ પ્રેમહિન માનુષ દે પ્રજાળી;
સજની વિના સુભગ મહેલ સ્મશાન જેવો,
સ્નેહી વિના સુહૃદ માન સદૈવ તેવો.

પ્રેમ મુખ્ય દમ્પતિથી વિભૂષિત નહાની પશુંકુટીર તે પ્રેમહિન મનુષ્યોથી ભરેલા ખંઘલાઓ કરતાં લાખ દરજ્જે વધારે કીમતી છે. પ્રેમહિન એવા અનીતિના અખાડાઓમાં તો આગ મૂકવીજ ઇચ્છ છે. પ્રેમમયી સહ-ધર્મિણીને અમૃત-મધુર સંસર્ગ, કરુણા રૂપિણી, સ્નેહ સ્વરૂપિણી, સરલા, સહૃદયા પત્નીની પ્રેમ સેવાને કેવી ઉપમા આપવી ? તેને વળી ઉપમા કેવી ? તે તો અનુપમ-મીસાલ ! રાજના મણિ-માણિક્યથી ભરેલા રાજ્ય ભા-ણ્ણરનો શો હિસાબ-તેની શું કીમત ? રાજના રાજસિંહાસનની એવી શું શ્રેષ્ઠતા ? એમાં ગુરુત્વ શું ? સતીના પ્રેમની બરાબરી એ રાજ્યભણ્ણર અને રત્ન ખચિત રાજસિંહાસન કરી શકે કે ? મણિ માણિક્યથી ભરેલા એવા અનેક રાજ્ય ભણ્ણર સતીના પ્રેમની તોલે આવી શકે તેમ નથી. જે પ્રેમવડે સતી સ્વર્ગ-પરમપદ મેળવે છે, તે મણિ-માણિક્યથી મળી શકશે કે ? સ્વર્ગ અને પરમપદ એ તે કંઈ બળરની વસ્તુ છે કે ?

પૂર્વ જન્મે પતિએ કોણ જાણે કેવું એ તપ-કેટલાંય પૂણ્ય કર્યા હશે કે, તેને આવું રમણી રત્ન પ્રાપ્ત થયું છે. તેનું સાંસારિક જીવન એ નારી રત્નના સૌન્દર્ય વડે સુંદરથી પણ સુંદર બન્યું છે. એ માનવ દમ્પતિએ જીવનમાં સારતત્ત્વ શોધીને એ સાધના દ્વારા જીવનને ઉન્નત કર્યું છે. યથાર્થ અલભ્ય વસ્તુ જે પ્રાપ્ત કરવાની છે તે પ્રાપ્ત કરવાને માટે ઉભય પતિ-પત્નીએ અપૂર્વ યોગસાધના કરી હતી. તેમનું જીવન ઉચ્ચ આદર્શ વડે પૂર્ણ થઈ પ્રેમાનંદના પરમ રસમાં ડૂબી ગયું છે. તેઓ અમૃતના બિખારી થઈ પૃથ્વી પર આવ્યાં હતાં-અવતર્યાં હતાં, એ અમૃત પ્રાપ્ત કરી એઓ એમની મેળે અમર ધામમાં ચાલ્યાં ગયાં છે.

આ સમયે હવે પ્રેમમયીના પ્રિતિ ભર્યા મણુની અપૂર્વ હકિકત અમે દુઃખી થતા હૃદયે કહીએ છીએ. રાધાકિશોરી મરી ગઈ હતી, તેના મણુને અમે પ્રેમનું મરણ કહીએ છીએ. એમ કેમ ? તેનું અમે કારણ જણાવીએ છીએ, એવાં મરણ તો અમારા જીવનમાં એક બેય જોવામાં આવ્યાં નથી, પણ સાંભળવામાં તો આવ્યાં છે-અમારા કાન તો પવિત્ર થયા છે. પતિના મૃત્યુથી સાધ્વી નારીનું મણુ કેવું અપૂર્વ તથા અભાવનીય અને ત્રિલોક

વિસ્મયકર થાય છે તે સતી રાધાકિશોરીના મૃત્યુ પરથી કંઈક કહી શકાય તેમ છે. સતીના જીવનમાં જેમ દિવ્યતા હોય છે, તેમ તેમના મર્ણ્યમાં પણ કંઈક અલૌકિકતા હોય છે.

પતિપ્રાણી રાધાકિશોરીએ સ્વામી સહિત ભગવદ્ પ્રેમમાં આત્મા વિસર્જન કરી, પરમાનંદવડે પચિસ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું છે. જેઓ સંસારમાં વિષય સુખી છે, તેમના સુખની દુકાન-પેઢી ભાગી જાય છે. પરંતુ જેમને વિષય લાલસા નથી, તેમનો આનંદ બજાર-ચૌક કદી ભાગતું નાશ પામતું નથી. તેમની આગળ સુખ એ તો તુચ્છ વસ્તુ છે. તેમની પ્રિય વસ્તુ તો માત્ર આનંદજ છે. જેઓ સુખની આકાંક્ષાવાળા-સુખી છે. તેમને શિર પર સહજ મેલ ચડવાથી તેમના સુખમાં કંઈક બાધ આવી જશે. તેમનો અંતરાત્મા હુભારી-તેમનું મોઢો સહજ વાંકું થઈ જશે. કારણ એઓ એવા ક્ષુદ્ર સુખનીજ આકાંક્ષાવાળા છે, પરંતુ જેમના જીવનનું લક્ષ્ય બિન્દુ એક અદ્વિતીય આનંદજ છે તેમને ધૂળમાં રમટોળાવાથી પણ કંઈ દુઃખ થતું નથી-તેઓ તો તેમાંથી કૃતાર્થતા અનુભવે છે. નથી કહેવાતું કે: ઉઘમી ધૂળમાંથીય સોતું મેળવે છે ! સુખી મનુષ્યોની માફક તેઓ દુઃખને દેખી ગભરાઈ જતા નથી. સુખનું બજાર ભાગી જતાં સુખી ચિર દુઃખી સમાન આકુળ અને ઉન્મત બની જાય છે, પરંતુ એક આનંદ બજાર ભાગી જતાં આનંદના ઉપાસકનાં સેંકડો આનંદનાં બજાર વસી જાય છે-એક જતાં હાથમાં અનેક આવીને ઉપસ્થિત થાય છે.

જે દિવસે પતિવ્રતા રાધાકિશોરીનું આલોકનું આનંદ બજાર નષ્ટ થવાનું છે, તે દિવસ ધીરે ધીરે પાસે આવવા લાગ્યો. બ્યાપાર કરવા માટે પતિ વિદેશ ચાલવા માંડ્યા. આંખનાં આંસુ પહેરેલા સાળુના પાલવ વડે લૂછતાં પત્નીએ પતિને વિદાયગિરી આપી. પાત મનમાં અતિશય વ્યથિત થતો પત્નીને રોહપૂર્વક ભેટી, અરસપરસ એક બીજા પર અમી દ્રષ્ટિ નાખી ઉભય જૂદાં પડ્યાં-પતિએ પ્રયાણ કર્યું. પત્નીએ કુશળતા ચાહી, પ્રણામ કરી, પતિની ચર્ચા રજ માથે ચડાવી હૃદયે લગાવી “નાથ ! પધારો” કહી વિદાય કર્યાં. વિદાય કરી શત્રુ ઘરમાં એક સ્થળે લમણે હાથ ટેકવી અશ્રુ

વેરતી સતી ઉભી રહી. ઘરનાં સર્વ પતિને વળાવા ગયાં હતાં. વિયોગ દુઃખ આવી પડવાથી સતી કંપી રહી છે. તે નથી જાણતી કે: આ જીવનમાં પૃથ્વીમાં પતિને હવે તેણે આ અન્તિમ વળાવતી વખતેજ જોયા છે. હવે આ પૃથ્વીમાં તેના મધુર મિલનથી અનન્ત મિલનનો આનંદ તેને પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી. જાણતી હોય તો એકલાને જવા દે કે ? માનો કે પરમાત્માની એવીજ ઇચ્છા હશે. નહિ તો સાવિત્રી ચૂકી હતી કે ? તે તો શરવાતથીજ જાણતી હતી. ફરક એટલોજ કે: સાવિત્રી સતિકુળ શિરોમણી અને સતી રાધાકિશોરી એ સતી માત્ર. એ સતીની પણ દુનિયા વાહ વાહ જોણે છે એ સતીની પણ બલિહારી છે. એ સતી પણ સંસારી જનોએ વંદવા યોગ્ય છે. જય, સતી જય.

પતિ, પત્ની પાસેથી નીકળી ચાંદપુર જઈને વ્યાપાર કરવા લાગ્યા. આ તરફ વિયોગ આકુળ સતી પતિ સ્મરણ કરતી, પતિની પાદુકાનું પ્રેમપૂર્વક પૂજન અર્ચન કરતી દિવસ વિતાવવા લાગી. વિયોગ વ્યાધિથી પિડાતી પતિ પ્રેમિકા સતી પ્રતિદિન ક્ષીણ થવા લાગી.

૬.

મૃત્યુ શ્યાપર સતી.

તિ ચાંદપુર ગયા પછી રાધાકિશોરી સંયમ-વ્રત પાલનમાં દિવસ વ્યતીત કરવા લાગી. જંગાળી સને ૧૩૦૦ નો માઘ માસ. એક દિવસ રાધાકિશોરી પ્રાતઃસ્નાન કરી સ્વામીની કાષ્ટ પાદુકાની પૂજા કરવા બેઠી. પૂજન કાર્ય સમાપ્ત થયા બાદ ગૃહકાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ. લગભગ દોઢેક પ્રહર દિવસ ચડ્યો હશે. સીધું સામાન કાઢી સતી રસોડામાં રસોઈ કરવા બેઠી, પરન્તુ એ દિવસે કાણ જાણે શ્વાથીય તેના અંતરમાં કંઈક દુઃખ થવા લાગ્યું. તેનો તે દિવસ આખો દુઃખમાં ગયો. સ્વામીને માટે તેના અંતઃકરણમાં મ્હોટો ઉતાપો થવા માંડ્યો. તે સ્વામીના ઘેર અમંગળની આશંકા કરી મહા ઉત્કંઠિત થઈ ગઈ. રસોઈ કરતાં કરતાં તેનું

મન વધારે ને વધારે અસ્થિર થઇ ઉઠ્યું. તેનું મગજ ભમી જવા લાગ્યું. તે તદ્દન સહાય શક્તિ હિન શૌકાકુળ બની ગઇ. કોઇ પણ પ્રકારે તેની એ અંતર જવાળા શમી નહિ. એ આંતર જવાળા સહન કરવાની તેનામાં રજે શક્તિ નહોતી. મનને ધણું આશ્વાસન આપે છે-ધણુંય મન વાળે છે, પણ મન માનવુંજ નથી. કોણ જાણે તેનો અંતરાત્મા અદ્રષ્ટ રહીને તેના પ્રિય-તમની ઘોર વિપદની હકિગત સંભળાવીને-કહીને તેને અસ્થિર કરી નાખે છે. તેના કાનમાં પતિની અકુશળતાના ભણકારા વાગી રહ્યા છે અને તેનો અંતરાત્મા તેની સાક્ષિ પૂરે છે. આંતર જવાળા સહન નહિ થવાથી પતિની અમંગળ શંકાથી ખ્હાવરી-માભરી બનેલી રાધાકિશોરીએ સાસુને પાસે બોલાવીને આંખમાંથી અશ્રુ વેરતાં કહ્યું:-“ મહારા શરીરમાં લાલ્ય લાલ્ય ઉઠી છે, મહને ઝાલો-મહને એક સ્થળે સૂવાડો! હવે હું બેસી શકીશ નહિ. મહારામાં બેસવાની-ઉભા થવાની-ચાલવાની શક્તિ નથી. ”

વહુને ટેકો આપી સાસુ તેની પાસે બેસી રહી. પડોશમાંથી અન્ય કેટલાંક માણસો પણ આવી પહોંચ્યાં. કોઈ તેના માથા પર થંડું પાણી નાખવા લાગ્યું, કોઈ તેને પવન નાખવા લાગ્યું. એ સ્થળે હાજર હતાં તે સર્વ સૌ કોઈ સ્નેહપૂર્વક દિલગીર થતાં સતીની હરેક પ્રકારે સેવા-સુશ્રૂષા કરવા લાગ્યાં રાધાકિશોરી-એ નવોઢા વહુ પર સૌનો અટલ અનુરાગ હતો. તેણે પોતાના સદ્ગુણ વડે સૌ સ્વજન-પરિજનને સ્નેહ વશ કર્યા હતાં. આઘે ઉભી ઉભી એક જુદા તો બિચારી ડસકે ડસકાં લઇ રોઇ રહી છે. વાંચક તેને સારી રીતે ઝોળખે છે કે: એ તો એજ પેટી અગાસીમાં બેસી સતીની પૂજા હમેશાં મુગ્ધ ચિત્તે જોયા કરતી હતી. એ સેવા-સુશ્રૂષાથી રાધાકિશોરીને જરીકે શાન્તિ વળી નહિ. તે ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં આકંદ કરતી કહી રહી કે: “ઓયરે, મહારું કપાળ કુટી ગયું છે. ઓ મા ! મહારું સર્વ નાશ થઇ ગયું રે ! ”

દેવી રાધાકિશોરીના આ ઉદ્દગાર સાંભળી સૌ કોઈ તેને નાના પ્રકારે આશ્વાસન આપવા લાગ્યાં. આવી અમંગળ આશંકા ત્યજી દેવાને સૌ તેને સમજાવવા લાગ્યાં. પરંતુ રાધાકિશોરી કોઇનું કંઈ સાંભળતીજ નથી-તેમના શબ્દો તેના કાનમાં પેસતાજ નથી; તેની આંખમાંથી વધારે ને વધારે આંસુ

નિકળવા લાગ્યાં. પડોશમાંની બીજી અનેક વૃદ્ધાઓ આ સાંભળીને આવી પહોંચી. તેઓ કહેવા લાગી: એ તો એના મનમાં કંઈક નકામું ભૂત ભરાયું છે. એ તો એનું ગાંડપણ છે.” તેઓ સર્વ તેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા:- “ મેર મેર ગાંડી ! એવું કહેવાય કે ! એ તો કુશળ છે-સુખી છે. જરી શાન્ત થા-ડાહી થા.”

વૃદ્ધા સાસુ વહુને કહેવા લાગી: “ જો બેટા, તું નકામી ગભરાઇ થ નહિ. ગાંડપણમાં એવું ત્હારા પતિનું ત્હારાથી અમંગળ બોલાય કે ? ત્હારે તો તેનું કુશળ ધચ્છવું જોઈએ.”

સાસુના શબ્દો સાંભળી, આકંઠ કરતી રાધાકિશોરીએ ઉત્તર આપ્યો:- “ ઓ મા ! હવે અમંગળમાં શું બાકી છે ? ઓય રે...”

પુત્રવધૂના શબ્દો સાંભળી સાસુના અંતઃકરણમાં પુત્રના અમંગળની આશંકા ઉદ્ભવી. તે પણ દેવી પ્રતિમા સમાન શ્યામ્બર સતેલી વહુની છાતી સાથે માથું લગાવી અવિરત અશ્રુપાત કરવા લાગી.

રાધાકિશોરીએ તે દિવસે પાણી સરખું પીધું નહિ. માત્ર મૃતવત્ પડી રહી. બે દિવસ પર્યંત તો આ પ્રમાણે એજ અવસ્થામાં રહી. તેને કોઈ સાન્તવન આપી શક્યું નહિ. અનાજનો એક દાણો સરખો તેણે લીધો નહિ. તેનું દુઃખ જોઈને મ્હોટા મ્હોટા વૈદ્ય-ડાકટર પણ કંઈ અભિપ્રાય આપી શક્યા નહિ-તેઓ પણ માત્ર મ્હોં ફાડીને જોઈજ રહ્યા. વૈદ્ય અને ડાકટરોનો અનુભવ અને બુદ્ધિ ચાતુર્ય ત્યાં કંઈ કરી શક્યાં નહિ-તેનાથી કંઈ દવાડો ન વળ્યો જાણી સઘળાં આત્મિયજનના મનમાં અનેક પ્રકારની શંકા ઉદ્ભવવા લાગી. સર્વ હતાશ થઇ ગયાં.

સતીના હૃદયચંદ્રને ચાંદપુર ફળ્યું નહિ. જે દિવસે રાધાકિશોરીની અહીં આ અવસ્થા થઇ તેજ દિવસે તેના પતિનું મૃત્યુ થયું છે. કેટલાક સમયથી તેનો ન્હાનો ભાઇ પણ તેની સાથે ચાંદપુરમાંજ હતો. ભાઇના મરણ સમાચાર લઈ બે દિવસે ન્હાનો ભાઇ ઘેર આવ્યો. મ્હોલ્લાના નાકા આગળથીજ તે “ ઓ ભાઇરે... ભાઇરે.....” કહેતો મ્હોટી હૃદય દ્રાવક યોક મૂકતો ઘેર આવ્યો.

પતિપાગલિની રાધાકિશોરીએ દિયરને જોવા માટેજ એ દિવસ જીવન ધારણ કર્યું હતું. દિયરના સુખથી પ્રિયતમની મહા યાત્રાની મર્મભેદી હઠીગત સાંભળવાને માટે-સાંભળીને તેના શોકાકુળ આત્માની એ એકમાત્ર શોકાકુળ વાસના પૂર્ણ કરવાને માટેજ તે દિયરના આગમનની માત્ર રાહ જોઈ રહી છે. આ જગતમાં હવે તેનું એવું અન્ય કંઈજ નથી. તેના પ્રાણ-મન-પ્રાણનો આરાધ્ય ધનપતિ જે સ્થળે ગયો છે તે સ્થળે ચાલ્યા ગયા છે. પાર્થિવ વસ્તુની આશા અને આકાંક્ષાનો ત્યાગ કરી તેનો આત્મા આ નશ્વર જગતની સિમા ઉલ્લંઘી ગયો છે. તેના નયનની દ્રષ્ટિ સંપૂર્ણ રીતે કોઈ એક માત્ર અચાતપૂરનાં અનંત સૌન્દર્યની રેખામાં મળી ગઈ છે. એ અચાતપૂરની મહા યાત્રા કરવાને તેનો આત્મા તૈયાર થઈ રહ્યો છે. કોઈ પરદેશ ગમેલા પણ સ્વદેશમાં જવાની ઉત્કંઠાવાળા મનુષ્યનાં મન પ્રાણ જેવાં ધર ભણી ને ધર ભણીજ રહે છે. માત્ર શરીરજ પરદેશમાં વિચર્યા કરે છે, તે પ્રમાણે સતીના મન-પ્રાણ પણ તદ્રૂપ પતિ લોકમાં ચાલ્યા ગયા છે. માત્ર દિયરની અપેક્ષાએજ દેહ ટકી રહ્યો છે.

સહસા ગામની શાન્તિનો ભંગ કરતાં ભાઇના શોકથી વિદૂંજ બનેલા ન્હાના ભાઇનો હૃદય દ્રાવક-રૂદન ધ્વનિ સર્વત્ર પ્રતિ ધ્વનિત થઈ રહ્યો. ગામનાં માણસોએ અકસ્માત સાંભળ્યું કે: કોઇનો ભાઇ મરી ગયો છે. રડવાનો એ અવાજ સહસા દરેક જણ ઝોળખી શક્યાં નહિ, પરંતુ એક જણ ઝોળખી શક્યું. એક જણ ચેતી ગયું. એક જણના હૃદયમાં રૂદન ધ્વનિએ આગ સળગાવી મૂકી! એ દારણ શોકાવૃંદાસે એક જણને નિશ્ચેષ્ટ બનાવી મૂક્યું. તે કોણ? તે અમારી સાધ્વી પતિગત પ્રાણ રાધાકિશોરી છે. સામેથી દિયરને આવતો જોઈ ઉન્માદિની સમાન રાધાકિશોરીએ પથારીમાં પડે પડે પોતાના બન્ને હાથ તેની તરફ લાંબાબ્યા અને રૂંધાઈ ગયેલા કણઠવડે-કપિત શરીરે, અતિશય કષ્ટ પૂર્વક, આર્ત સ્વરે કહ્યું: “લક્ષ્મણ-ભાઈ ! કહો કહો, તમે તમારા મોટા ભાઈને ક્યાં મૂકી આવ્યા છો ? ભાઈ ! કહોને, જલ્દી કહો.” મહા મહેનતે પતિનું જ્ઞાનંત સાંભળવાની જીજ્ઞાસામાં ઉઠીને પથારીમાં બેઠી થએલી રાધાકિશોરી એટલું કહી કોઈ

આશ્રય આપે તે પહેલાં તો પુનઃ ધડાક દબને પથારીમાં પડી. પતિ પ્રાણુ પ્રમદાને ઉન્માદ વધી ગયો. તે પથારીમાં આકુળ વ્યાકુળ બનેલી કાંપતિ પછાડા ખાવા લાગી.

જોત જોતામાં મહોદ્ધાનાં સ્ત્રી-પુરૂષ, બાલ-માલિકા સર્વ એક પછી એક આવીને ત્યાં ઉપસ્થિત થયાં. દરેકની આંખો આંસુથી ભરેલી છે—અને—કની આંખમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં છે. દરેકના મ્હોંપર વિષાદનાં ચિહ્ન અને હૃદયમાંથી ગંભીર વેદના પ્રતિત થાય છે. પ્રત્યેક જણ શોકાતૂર વચને આલોપ કરવા લાગ્યા. જેઓએ યુક્તિ-તર્કવડે સતીને સાન્તવન આપવા પ્રયાસ કર્યો હતો, સતીને બે શબ્દ કહ્યા હતા, તેઓ આંખમાંથી આંસુ કાઢતાં સતીના શોકમાં સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરવા લાગ્યા. માતાની ઉપરોક્ત ઉન્માદ અવસ્થા જોઈ અત્યાર સુધી તેની આસપાસ દીન વદને બેઠેલાં નિર્દોષ ભાઈ-બહેન ગભરાઈ ગયાં. તેઓ ઉભય આર્તસ્વરે હૃદયભેદક રોકકળ કરવા લાગ્યાં. કુમળાં સન્તાન માતાની આ સ્થિતિ જોઈ શકે કે ? સતીનું આનંદ નિકેતન દુઃખ-શોક અને આકંઠથી પૂર્ણ. દુઃખકર બની ગયું. એ આનંદ મંદિરમાં અત્યારે આનંદનું સ્વપ્ન પણ દુર્લભ છે. આ સ્થળે તો દુઃખ-શોકનો દરિયો ઉભરાઈ ગયો છે.

રાધાકિશોરીની આસપાસ વિંટાઈ વળેલાં સૌ કોઈ તેને પ્રબોધ કરવા લાગ્યાં, પણ તેને ક્યાં તેનું જ્ઞાન છે, તેના મન-પ્રાણુ તો એકજ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે તરફડીયાં મારી રહ્યા છે. સર્વના પ્રબોધરૂપી બિન્દુ જળવડે કોઈ દિવસ દાવાનળ ઓલવાઈ શકે કે ? પાપી પૃથ્વીની શુષ્ક સાન્તવનાથી તે કદી દારણુ પતિ-શોક શાન્ત થાય કે ? આહાહાહા ! ગમે તેમ આટલો ઉન્માદ, આવી ભયંકર અવસ્થા પણ પતિની પુણ્ય-ચંદન ચર્ચિત કાષ્ઠ પાદુકા તો તેણે પોતાના હૃદયથી રજો અજગી કરી નથી, બીજું રજો જ્ઞાન નથી, પણ અશક્તિને લીધે કદાચ એ કાષ્ઠ પાદુકા હૃદય પરથી અજગી થઈ તો તુરત તેને તેની ખચર પડતી—એ કાષ્ઠ પાદુકા પુનઃ તેના હૃદયને સ્પર્ષ કરતી ત્યારે તે ઉન્માદિનીના આત્માને અનંત શાન્તિ મળતી હતી.

તેનો ઉન્માદ હવે કંઈક શાન્ત થયો. કોઈ કહે છે કે હવે તેને આરામ

થશે. કોઇ કહે કે: હવે બહુ ચેતતા રહેવાનું છે. પતિનું ચર્ણામૃત તેણે આજ સુધી અતિશય યત્ન પૂર્વક સાચવી રાખ્યું હતું. જ્યાં સુધી શરીરમાં સારી રીતે ચેતન્ય હતું ત્યાં સુધી તો તે પોતાની મેજેજ પાસે પડેલી એક ન્હાની લોટીમાંથી જાતે ચર્ણામૃત લઇ હૃદય-મન પવિત્ર કરતી હતી, બાદ સહજ બાન હતું ત્યાં સુધી પતિના ચર્ણામૃતની આકાંક્ષા થતાં પોતાનું મ્હોં ફાડીને તે દ્વારા પોતાની ઇચ્છા જણાવતી હતી. ટેવાઇ ગયેલાં આંસુ અગર અન્ય સ્વજન તેના મ્હોમાં ચર્ણામૃતનું ખિન્દુ નાંખતાં, પાછું તે તુરતજ બંધ થઇ જતું હતું. આ અન્તિમ સમયે પણ પતિ પાદોદકની ભાવના તેણે પોતાનું મ્હોં પ્હોળું કરી જણાવી. તેના મ્હોંપરજ તાકી તાકીને જોઇ રહેલી તેની સ્નેહાળ સાસુ તુરતજ સમજી ગઇ. તેણે તુરતજ હાથમાં લોટી લઇને યત્ન પૂર્વક તેના મ્હોંમાં ચરણામૃત મૂક્યું. પોતાના જીવનની અંતિમ પળો કાઢતી અશક્ત આતુર સતીએ ધ્રુજતા હાથે લોટીમાં આંગળી બોળી અને તે ચર્ણામૃતમાં બોળેલી આંગળી પોતાની આંખ અને હૃદયપર અડકાવી કૃતાર્થ થઇ. ધારીને જોનાર મનુષ્ય જોઇ શક્યું હશે કે: આંખ અને હૃદયને ચર્ણામૃતનો સ્પર્શ થતાં તેણે સહજ માથું નમાવી તે દ્વારા પતિ ભક્તિ જણાવી, પવિત્ર ભાવના પ્રકટ કરી હતી. વાંચકે જાણવાની અવશ્ય જરૂર છે કે: સદા સર્વદા જે સ્થળે સ્વામીનું પૂજન-અર્ચન થતું હતું, જે સ્થળે બેસીને પતિની બૂવન મોહન મૂર્તિનું તે મુગ્ધ ચિતે ધ્યાન કરતી હતી તેજ સ્થળે તે અત્યારે મર્ણુ શય્યાપર પડેલી છે. પતિ મંદિરમાં મર્ણુ શય્યાપર પડેલી રાધાકિશોરી જ્યાં ત્યાં હૃદયેશ્વરની પ્રતિમાજ જીવે છે. પતિ-પ્રભુની એ અનંત જ્યોતિ:માં મળી જવું, તદાકાર થઇ જવું એજ તેનું લક્ષ્ય-ખિન્દુ છે.

રાત્રિનો સમય છે. સાસુ-સસરા વગેરે નિસાસા નાંખતાં બોંબ પર પડી રહ્યાં છે. બાલક-બાલિકા ઉભય સ્તમ્ભિત થઇને માતાની પાસે બેસી રહ્યાં છે. દિયર દિવાનાની માફક લમણે હાથ મૂકી પરમાત્માની કૃતિનો ખ્યાલ કરતો આ અણુધારી આદતનો વિચાર કરતો ધડી આંખમાંથી અશ્રુ વહાવતો માતૃવત્ ભાભીની દિવ્ય મુખ કાન્તિ જોતો બેસી રહ્યો છે. એ જોઇ જોઇને તેને વધારે રડવું આવે છે. સમજે કે રાધાકિશોરીની સર્વ વ્યથા અત્યારે શમી ગઇ છે. તેનામાં સવિશેષ ચેતન્ય આવ્યું છે. ધડી પલકે તે

બબડે છે:-“ હા હા, એજ મહારો જીવન દેવતા, તમે મહને શું સમજાવો છો ? એ તો એજ મહારો પ્રાણુવલ્લભ. તમે મહને જરીકે સમજાવતા નહિ. તેનું મહેં રોજ પૂજન કર્યું છે, તેને મહેં હમેશાં વંદન કર્યું છે. એ તો એજ મહારો હૃદયસ્થર. હું તેમને છોડીશ કે ? હું આવું છું. ”

તેનું ચિત્ર એકજ વસ્તુમાં ચોટ્યું છે. એકાગ્ર દ્રષ્ટિએ માનો કે કાષ્ટ પાડુકામાંજ તે કંઈક જોઈ રહી છે. તેની દ્રષ્ટિ કાષ્ટ પાડુકા પર સ્થિત થયેલી છે. તેની અર્ધ વિકસિત આંખોમાંથી પ્રબળ વેગે અશ્રુ ધારા વહે જાય છે. આખી રાત્રિ તેણે વિલાપ અને પરિતાપમાંજ ગાળી છે.

રાત્રિ પૂર્ણ થવા આવી. ક્રમે ક્રમે ઉપાનો પ્રકાશ પ્રસરી રહ્યો-પ્રાતઃકાળ થયો. સતી સાસુ-સસરા અને દિયરને કહેવા લાગી: “ મહારો સમય થયો છે. ” કૃતમતાપૂર્વક તેણે સાસુ-સસરા તરફ મસ્તક નમાવ્યું. સાસુ-સસરાની ચર્ચુ રજની આકાંક્ષાવાળી આદર્શ કુળવધૂ આશિર્વાદની પ્રાર્થના કરવા લાગી. રડતા હૃદયે સતીના કપાળ પર સાસુએ હાથ ફેરવ્યો અને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા લાગી. દૂર રહે રહે સસરાએ પણ સતીને શુભ આશિર્વાદ આપ્યો. નિર્દોષ પુત્ર-પુત્રી બેઉ બાળુથી માતાનો કર સ્પર્ષ કરી બિચારાં પોકેપોક મૂકીને રડતાં કહેવા લાગ્યાં-“ બા ! અમારા બાપુ અમને છોડી ચાલ્યા ગયા છે, અને પાછી તું ક્યાં જાય છે-બા અમે શું કરીશું રે... ..” બાળકોના એ દ્યાર્દ્ર શબ્દો સાંભળી સાસુ-સસરા વગેરે સૌ મહોટે સ્વરે રોવા લાગ્યાં. હૃદય પર કાષ્ટ પાડુકા સહિત રાધાકિશોરી ચત્તાપાટ મુગ્ધ ચિત્તે સૂતી છે. ફાટી આંખે કોણુ જાણે એક કેવીય-કોની મોહન મૂર્તિ જોઈ રહી છે. જોત જોતામાં તેના શોકાકુળ ચિત્તને પૂર્ણ શાન્તિ વળી ! પડોસણે આવીને તેની મૃત્યુ શય્યાની ચારે બાજુએ ઘેરાઈ વળી. દરેકે આશ્ચર્યતાપૂર્વક જોયું કે: સતીના મેઘથી આઘાદિત થએલા આકાશ જેવા વિષાદ પૂર્ણ વદન પર એક અપૂર્વ પ્રાતઃકલિન્ પ્રકુલ્લતા અકિત થઈ છે. એ જોઈને સઘળાં આશ્ચર્ય પામ્યાં. એક વૃદ્ધાએ નીચી વળીને સૂતી રહામે જોઈ ઉદ્ગાર કાઢ્યા: “ મા ! તું આમ કરીને છાંયાં-છોકરોને રાજગતાં ન કરીશ-જો જો, તેમના રહામે જો. ” સતીએ પોતાની એક આંખથી ઉંચી કરી સમજાવ્યું કે: “ પ્રત્યેક પ્રાણી માત્રની જે સદા સર્વદા પરમ રક્ષા કરે છે, તેજ તેમની રક્ષા કરશે. હું રક્ષણ કર્તા નથી. ”

રાધાકિશોરીની નયન દ્રષ્ટિ સ્થિર થવા આવી, શ્વાસ બહાર નિકળ્યો. અતિ ક્ષિણ કણે એક વાર ઉચ્ચાર કર્યો: “ હા નાથ ! ” માત્ર એ શબ્દના ઉચ્ચારની સાથે તેનો પ્રાણ વાયુ આ પંચભૂતના શરીરમાંથી નિકળી ગયો. સતીનો અજર-અમર આત્મા આ લોકનો ત્યાગ કરી પરલોક-દિવ્ય લોકમાં ચાલતો થયો. ઉડતાં પંખીગણ સ્થળે સ્થળે પ્રાતઃકાળમાં સતીની મહામાયાની પુણ્ય પવિત્ર ગાથાનું કિર્તન કરવા લાગ્યાં. દરેક મનુષ્યને કાને વાત પહોંચી ગઇ કે: “ સતી રાધાકિશોરી પતિલોકમાં ચાલી ગઇ. સતીનું મૃત્યુ સાંભળનાર પ્રત્યેક મનુષ્ય એ અશ્રુ બિન્દુ પાડી સતી તરફ પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરવા લાગ્યાં. સતીના નામને મસ્તક નમાવવા લાગ્યાં !

સ્વામી શોકમાં પ્રેમમયી સતી રાધાકિશોરીએ દેહ તજ્યો-માનવ લીલા સંપૂર્ણ કરી. સાસુ-સસરા, દિયર વગેરે શોક સાગરમાં ડૂબી ગયા. તેઓ સતીના ગુણને પુનઃ પુનઃ યાદ કરી છાતીફાટ રૂદન કરી રહ્યાં. સ્વજન પરિજન સૌ કોઈ અંગ વસ્ત્રવડે આંખનાં આંસુ લૂછી બોંય પડી પડીને સતીને પ્રણામ કરવા લાગ્યાં. અનેક સ્ત્રીઓ સતીને પ્રણામ કરી તેના જેવા સૌભાગ્યની પ્રાર્થના કરવા લાગી. કુળવધૂઓ ધન્ય સતી ! ધન્ય તમારો પતિ પ્રેમ ! ધન્ય તમારું પાતિવ્રત્ય ! ધન્ય તમારું મૃત્યુ ! કહી કહીને આંસુ આણવા લાગી.

અન્તિમ બન્ધુ-બાન્ધવ વગેરે અનેક મનુષ્યો સતીના દેહનો સત્કાર-સંસ્કાર કરી તેનું ગુણ કિર્તન કરતા કરતા ઘેર પાછા ફર્યા.

આદર્શ સતી રત્ન આર્યકુળ લક્ષ્મીના ઋંદમાં બૂધણરૂપ સતી રાધાકિશોરીની પતિ-ભક્તિ અને પૂજા આજની આર્ય રમણીઓએ અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. અનુભવ કરવાથી તે અદ્વિતીય આનંદની મજા માણી શકશે. ભારત વર્ષ એટલો પતિવ્રતા સતીઓનો બંડાર છે. નમન એ સર્વ શિરોમણી જગત વંદ્ય ભારત વર્ષને ! નમન એ ભારતીય સર્વ શ્રેષ્ઠ સતી મહિલાઓને !

જય સતી રાધાકિશોરી ! જય ! જય મહાદેવી જય !

ૐ શાન્તિ:

સમાપ્ત.

३-सती जयमती.

क

स्वार्थ के शयतानीयत ?

धाय दिवस क'ंध सरभा जता नथी. अमे जे समयनी कथा कहेवाने प्रवृत्त थया छीअे, ते समये सभअ आहोम राज्यामां राष्ट्र विध्वव उपस्थित थयेो हतो. धीर अराजकता वडे देश आच्छन्न थयेो हतो. महाप्रभावशाणी त्रलु मन्त्रिना हाथमां अेक रमवाना दडा समान राजसिंहासन हासनडोसन थछ रवुं हुतुं. जन्म-जन्मांतरनां अनेक सत्कर्म-पुण्यना अणवडे करीने सिंहासन पर विराज्ज हासनमां जे राजकुमार वा राजा महा पराक्रमथी आजे राज्य-शासन करतो ते कुटनीतिस-अधम प्रधान मंडणनी दुष्टताना परिणामे पदभ्रष्ट थछ, भीजेज दिवसे गुप्त घात-कने हाथे वधने पात्र थतो.

राजसिंहासन ખાલી રહેતું નથી, એ દારૂણ સ્વતંત્રતા અને રાજ્ય-પરિવર્તનના સમયે પણ આહોમ-રાજ-તખ્ત પર “લરા રાજ” વિરાજત હતો. રાજસિંહાસન પર બેઠા છતાં રાજકુમારના મનને કંઈ એન નહોતું-તેને સુખ નહોતું. તેના ચિત્તમાં રજે શાન્તિ નહોતી. સદાકાળ તે ભયભિત રહેતો-ભયના ભયુકારા તેના કાનમાં વખતો વખત અથડાઈ તેના હૃદયને ખળભળાવી મુકતા હતા. કોણ કહી શકે કે: કયે દિવસે એ સ્વેચ્છાનુસાર ભાઅ્યળ વડે પ્રાપ્ત થયેલું રાજ્યાસન, દુષ્ટ બુદ્ધિ પ્રધાનને હાથે અન્ય કોઈ ભાઅ્યવાન નૃપતિના હાથમાં જઈ પડશે, અને તરૂણ નૃપને પણ પદ-

બ્રષ્ટ થઇ જ્યાં ત્યાં ખુરે હાથે બટકવાનો સમય આવશે ! એ ચિન્તા તે કાંઈ જેવી તેવી કે ? મનુષ્ય કોઈ પણ અવસ્થામાં સુખી છે કે ? અનેક ઉચ્છ્ર-પલ-અર્ધદબ્ધ મનુષ્યો પોતાની જાતને મ્હોટા હોર્ડ-આદ્યાહર્મા ખપાવા માગે છે ? તેઓ મનથી એમજ માને છે કે બસ આપણે તો રાજ્ય છઈએ, પણ અક્ષયના અધૂરા એવા મૂર્ખ શિરોમણી પામર આત્માઓને ક્યાં ખબર છે કે : રાજ્યોનાં અંતઃકરણમાં સર્વદા કેવી આગ સળગતી રહે છે ! પ્રતિપણે કેવા બયાનક વિકટ પ્રસંગો તેમના વીર હૃદયને ઉથલાવી મૂકી તેમને દીન જેવા બનાવી દે છે ! રાજ્ય થવામાં મજા નથી પણ આદર્શ રાજ્યની પ્રજા થવામાં પરમાનંદ છે. પરમ શાન્તિ-તૃપ્તિ છે. મ્હોટા જેવાં મહાન સુખોપ-ભોગ ભોગવવાને સૃજનયા છે તેની સાથે તેથી અધિક મ્હોટાં દુઃખ પણ તેમના નસિબમાં લખાયેલાં છે ! ન્હાના થયા શિવાય નમૃતા આવતી નથી, નમૃતા આવ્યા શિવાય પરમાત્માની કૃપા થતી નથી. મ્હોટાનેજ દુઃખ ! મ્હોટાનેજ આફત ! નથી કહ્યું કે:—

“ બડે બડેકું દુઃખ હય, છોટે સેં દુઃખ દૂર,
તારે સખ ન્યારે રહે, ગૃહે “ચંદ્ર” ઓર “સૂર.”

અનાદિ કાળથી સૂર્ય-ચંદ્રનુંજ ગૃહણ થતું આવ્યું સાંભળ્યું છે. તારાનું ગૃહણ થયું કોઈને કાને આવ્યું છે કે ? ઇષિસત રાજ્ય પ્રાપ્તિ થયા છતાં, સાર્વભૌમ-સર્વ સત્તાધિશ્ઠ થયા છતાં ચૂલિકકાના હૃદયમાં આ અસ્વસ્થતા શી ! આવી શંકા કેમ !

ચિર પ્રથા એવી છે કે : અક્ષતદેહ* શિવાય એ રાજ્ય સિંહાસનપર બેસવાનો કોઈને અધિકાર નથી. અખંડ બ્રહ્મચર્ય અને સર્વાંગમાં જેને કોઈ પણ પ્રકારની ખોડ કે ખાંપણ હોય નહિ તેવા મનુષ્ય વિના રાજ્ય પ્રાપ્તિનો કોઈને અધિકાર નથી. ન્હાની ઉમરનો છતાં ચૂલિકકાના હૃદયમાં દુષ્ટ યુદ્ધિ

* એઓ બરગોંદાહ. બૂરાગોંદાહ અને વરપાત્ર ગોંદાહ હતા. એતું મૂળ નામ “ ચૂલિકકા ” હતું. એ જાતે ચામગુરીયા રાજવંશનો હતો. આસામી ભાષામાં “ લશ ” એ રાખ્દનો અર્થ શિશુ વા બાળક-સંજ્ઞાત્મક છે. તરણ ચૂલિકકાની બાળક-યુદ્ધિને લીધે પ્રધાન-વ્યવસ્થાપક તેને ઉપનામથી સંબોધતા હતા.

ધણીજ હતી. ઈર્ષા પરાયણ “ લરા રાજ ” પોતાના મનથીજ ચિન્તા કરે છે કે: જો સિંહાસનપર બેસવાને લાયક અધિકારી રાજ્યકુમારોને કોઈને કોઈ પ્રકારે એકાદ અંગ રહિત કરવામાં આવે તોજ પ્રતિસ્પર્ધિ વગરના નિશ્ચિન્ત થઈ શકાય તેમ છે. કેવળ ત્યારેજ કંટક વિહિન રાજ્ય-શાસનમાં કોઈ પણ પ્રકારનું વિઘ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકશે નહિ.

કુટિયાસક્ત, અનીતિવાન કેટલાક રાજસેવકો મહારાજની દુષ્ટ આચારનું પાલન કરવા તૈયાર થયા. આખા રાજ્યમાં એક મહા અનર્થનું બીજ રોપાયું ! સર્વત્ર હાહાકાર થઈ રહ્યો.

આજે સમગ્ર આહોમ રાજ્યમાં રક્ત પ્રવાહ વહી રહ્યો છે. અમાનુષિક અત્યાચારવડે કરીને રાજવંશનો લગભગ ઉચ્છેદ થઈ ગયો છે. પુત્રહિના ઉન્માદિની જનેતાઓના આર્તનાદ પતિને ગુમાવી બેઠેલી આશ્રય વગરની અભાગિની રમણીના હૃદય-દ્રાવક ગંભિર દીર્ઘાવધાસ-શાન્તિ નિકેતનમાં અનેક સ્નેહાળ માતાઓથી હમેશને માટે ત્યજાયેલાં સુકુમાર રત્ન જેવાં બાળક-બાલિકાઓના કરૂણ આકંઠથી ગગન પ્રદેશ ગાજી રહ્યો છે ! કોઈ સાંભળનાર નથી ! તે સાંભળે કોણ ! પ્રતિ સ્પર્ધિથી વિહિન થવા પૈશાચિક કૃત્ય કરનાર રાજાજી જ્યાં મહા પાપિષ્ઠ ત્યાં પછિ પ્રતિકાર ક્યાંથી ! સ્વાર્થમાં અંધ બનેલા રાજાને પ્રજાની સુખ-શાન્તિની ક્યાંથી પરવા હોય ? પ્રજા-કામદૂર્ગા તરફ બેદરકાર રાજા કોઈ કાળે ચિરસ્થાયિ થઈ-અમર યશ સંપાદન કરી શક્યો છે ? પ્રજાની પરમ આશિષપને પ્રતાપેજ અચળ રાજ્યસત્તા ભોગવી શકાય છે. એ પ્રજા કષ્ટપટક્ષનાં જડમૂળ કાઢનાર-તે પર પુનઃ પુનઃ કહોવાડીના ધાવ કરનાર નૃપ કે નૃપેન્દ્ર ઇચ્છિત ભોગ મેળવી શકશે કે ?

લરા રાજાની દૂષ્ટ વાંચ્છનાના પ્રતાપે આજે સ્વર્ગ સમાન સ્થળ શ્મશાન તુલ્ય બની ગયાં છે ! પરિણામે શું ? તે પરમાત્મા શિવાય અત્યારે કોણ કહી શકે ? અસ્તુ.

૪૬

પણ પેલો કોણ ?

રા

જ વંશની સાથે લેશ માત્ર સંબંધ ધરાવતા કોઈ પણ માણસનું સંરક્ષણ થાય તેમ નથી. રાજવંશનો સમૂળગો ઉચ્છેદ થયા શિવાય “ લરા રાજ ” ને લેશ શાન્તિ વળે તેમ નથી. તેવા ત્રાસ-અત્યાચારથી બચવાને માટે જેને અન્ય કોઈ સ્થળે સુરક્ષિત રહેવાનું બની શકે તેમ છે, તેઓ તો અત્યાચારીનાં હાથથી છૂટી-ઝૂટી જઈ પોતાનું સર્વસ્વ જે કંઈ હતું તે લઈને હમેશને માટે ગોરગાંડિનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા જ ગયા છે. જેઓને કોઈ સ્થળે જવાનું બની શકે તેમ નથી. જેઓને અન્ય કોઈ સ્થળે આશ્રય મળી શકે તેમ નથી તેઓ મૂળે મ્હોડે સઘળાં દુઃખ અને સઘળી યંત્રણા સહન કરવા લાગ્યા, પરંતુ સહિષ્ણુતાની પણ કંઈક સીમા હોય છે. એ અસાધારણ અત્યાચારથી ત્રાસી ગએલાં સૌ કોઈ આકુળ બ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યાં. એક દિવસ લગભગ પ્રાતઃકાળમાં દરેકના દેખતાં સમુદ્ર તરંગ સમાન એક ઉર્જાળા મનુષ્ય અન્ય કેટલાંક મનુષ્યો સહિત રાજમહાલય સમીપ તટસ્થ રીતે ઉભો રહ્યો છે. તેના મનને કોઈપણ પ્રકારનો લેશ માત્ર બંધ નથી. જણાય છે કે; તેના હૃદયમાં કંઈક દારૂણવ્યથા થઈ છે. અમાનુષિક અંત્યાચારનું ગંભીર રહસ્ય જણાવવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છાથી તે આજ એ સ્થળે ઉપસ્થિત થયો છે. એ આજ ઘણા લાંબા સમયથી ચાલતા અત્યાચાર અને એ નરપશુ અત્યાચારીનો પ્રતિકાર કરવાનો કોઈ પ્રયત્નશાળી-પ્રયાસી છે !

એ અપૂર્વ દેખાવે વરફૂનની દ્રષ્ટિનું આકર્ષણ કર્યું. બહુ દિવસે તે કોઈ કારણથી રાજધાની તરફ આવતો હતો. તેને ખબર નહોતી કે; આજે પુનઃ

આહોમ પ્રજા કેમ દુઃખથી પિડિત થઇ રહી છે ? તે શ્રી આવી અસલ વેદના ભોગવતી આટલો બધો કોલાહલ મચાવી રહી છે ! તેણે ધર તરફ ન જતાં, કૌતૂહલવૃત્તિ પ્રકટ કરતાં શોક સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલા પેલા મનુષ્ય સમુદાય સામપ જઇ તેને આગળ જતા અટકાવી રાખ્યો, અને પૂછ્યું:

“ તમે ક્યાં જાઓ છો ? ”

“ રાજ પ્રતિનિધિ સમિપ. ”

“ ક્યા રાજ પ્રતિનિધિ ? ”

“ વરકુકન. ”

તેમના મુખમાંથી વરકુકન એવું પોતાનાજ નામનું ઉચ્ચારણ સાંભળી તે કંઈક આશ્ચર્યાન્વિત થયો. તેણે પૂછ્યું:

“ કેમ ? ”

“ આંતરિક વેદના જણાવવા. ”

“ કેવી વેદના ? ”

“ અત્યાચારની. ”

તે સ્થળે કેટલોક વખત ઉભા રહી તેણે તેમની સર્વ હકિગત સાંભળી લીધી. તેના હૃદયમાં એથી એક જખરો આઘાત થયો. તે આઘાત દુઃખ અથવા સમવેદનાતો નહોતો—તેના અભિમાનનો ! સિંહાસનની પ્રાપ્તિને માટે પોતે અડગ પ્રયત્ન કર્યા વગર—એ અમાનુષિક કાર્યમાં પોતે જાતે હસ્તક્ષેપ કર્યા વગર કોઇ રીતે ચૂલિકક્રા પાછો પડે તેમ નથી—તેનું અભિમાન ! રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી ચૂલિકક્રા કોઇની સલાહ પૂછતો નથી તેનું અભિમાન ! અભિમાનમાં તણાઇ જઈને તેણે તેમને પૂછ્યું:—

“ વરકુકન પાસે જવાનું કંઈ કારણ ? ”

“ તે તેનો પ્રતિકાર કરી શકશે. ”

“ કેવી રીતે જાણ્યું ? ”

“ અગાઉ એકવાર ક્યો હતો. ”

વરકુકન સમજી ગયો. તેને યાદ આવ્યું કે: એ લાંબા સમયની વાત નથી. પરલોકવાસી આહોમ રાજ ચૂદૈકા જ્યારે અન્ય પ્રધાન યુરાજોહાઇની

કન્યાનું ખણિગૃહણ કરી સસરાની મર્યાદા સાચવવાને માટે રાજ ભંડાર-
માંથી અનેક જાતનાં મહામૂલ્ય ધન-રત્ન આપીને તેના ઉપર અનેક પ્રકારે
રાજકૃપા કરી ત્યારે એ અતુલ ઐશ્વર્ય અને શક્તિની સહાયતાથી પુરાજો-
હાઇ પોતાની પૂર્વની સ્થિતિ બૂલી જઇ-આત્મ વિસ્મૃત થઇ-જ્યારે તેણે
આખા દેશમાં અત્યાચારનો આરંભ કર્યો, ત્યારે પ્રજાના આર્તનાદથી વિચ-
લિત થઇ તેણે કેટલેક છોટે આવેલા પ્રાગજ્યોતિષપૂરથી સૈન્ય સહિત આ-
વીને અશાન્તિને મૂળમાંથી નાબુદ કરી નાખી સમગ્ર પ્રજાને આશ્વાસન
આપ્યું હતું. તેનેજ પરિણામે આજે લરા રાજ સિંહાસનપર બેઠો હતો !
અનેક વિચારો કરતાં વરકુકનનું અભીમાન ક્રોધના રૂપમાં ફેરવાઇ ગયું.
તેમ છતાં ક્રોધ દબાવી-હાથ લાંબાવી, તેમજ આશ્વાસન આપતાં તેણે કહ્યું:-

“ હીક ! તમે તમારે ઘેર જાઓ. હું અવશ્ય તેનો પ્રતિકાર કરીશ. ”

“ આપ કોણ છો ? ”

“ હું વરકુકન. ”

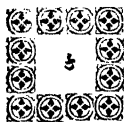
તેની એ જોસ ભરી તેજસ્વી વાણી સાંભળી ક્રોધ અવિશ્વાસ કરવાનું
સાહસ ખેડી શક્યો નહિ. સૌ તેને યથોચિત માન આપી પોત પોતાને
ઘેર ચાલતા થયા.

વરકુકન ઘેર ન જતાં બારોબાર રાજ્યમહાલ તરફ ચાલ્યો.

વરકુકન બેશક કંઈક કરશે-પણ પેલો કોણ ?

ગ.

આદેશ.

ક લ્ કલ્ નાદ કરી પ્રબળ વેગે વહન થતી દક્ષિ નદીની દક્ષિ-
ણ દિશાએ આહોમની રાજધાની ગોરગાંડ આવેલું છે. ત્યાંના
રાજ ચુકલેમ્મુએ ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં ગોરગાંડમાં રાજ્ય-
સ્થાન કર્યું હતું. તેટલા માટેજ તે આસામના ઇતિહાસમાં “ ગોરગોયા ”
રાજાના નામથી પ્રખ્યાત છે. રાજ મહાલયથી લગભગ ત્રણ ત્રણ ગાઉ

ફરતો ચારે બાજુએ મહા વિશાળ મનુષ્ય કોટ છે. તે કોટની ચારે બાજુ-
એ ચાર મુખ્ય દાર છે. ત્યાં થઈને ગામમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે. એ
સુવિશાળ રાજ્ય મહાલયમાં રાજાનું એક મુખ્ય સુસજ્જિત મન્ત્રણા-ગૃહ
છે. લગભગ છાસઠ નમુનેદાર નક્સી કામથી કોતરેલા સુંદર સ્તંભ કેટલાય
કાળથી સમસ્ત રાજમહાલયનો ભાર શિરપર વહન કરતા ટેકધારી વીરોની
માફક એક રજ પણ નીચા નમ્યા શિવાય મહાલયના ગૌરવને અવિશેષ
વધારતા નિઃસ્તંબ ઉભા છે ! પ્રત્યેક સ્તંભનો ઘેરાવો લગભગ ચાર ચાર
હાથથી પણ કંઈક વધારે હશે. વધારામાં તે પ્રત્યેક સ્તંભપર જૂદી જૂદી
જાતનું કરેલું કોતર કામ આંખને આંજી નાખે તેવું છે. સ્તંભની શોભામાં
ખરો વધારો તો એજ કરે છે. તે ઉપરાંત અન્ય જ્યાં ત્યાં ઠેર ઠેર કાલ્પનિક
અનેક કળા-કૌશલ્ય વડે તૈયાર કરેલી પંચરંગી અસંખ્ય વસ્તુઓનું વર્ણન
કરવું એ બની શકે તેમ નથી. પરંતુ એટલું તો કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી
કે; મહાલયની પથરની અત્યંત ઉંચા પ્રકારની એકલી કોતર કામથીજ
ભરેલી મનોહર દિવાલ-ખત જાતનાં પક્ષુ-પક્ષિ અને મનુષ્યની આકૃતિઓ-
ના તેમાંના દેખાવ જોતા મનુષ્ય એક વખત લાકડાના પૂતળાની માફક
સ્તંબ બની ત્યાં ને ત્યાં ઘડીભર ફરી જાય તેમ છે ! સ્થળે સ્થળે અનેક
નહાના મોટા અરીસાઓ જડેલા છે. એ સુવિશાળ સ્વચ્છ કંચન જેવા
અરિસાઓમાં સૂર્યના તેજનું પ્રતિબિમ્બ પડતાં ખૂણે-ખોંચરે જ્યાં ત્યાં ઝાક
ઝમાળ થઈ રહે છે. રાજાની સુખ-સમૃદ્ધિ અને ઐશ્વર્યનું ભાન કરાવતો એ
રણીયામણો રાજ્યમહાલય રસ્તે જતાં આવતાં મનુષ્યોને અપૂર્વ આનંદાશ્ચર્યમાં
ગરકાવ કરી નાખે છે ! કેટલાક પ્રવાસીઓ તો લમણે હાથ મૂકી કલાકોના
કલાકો સુધી માત્ર એ સ્વર્ગિય ભુવન તરફ અનિમિષ નેત્રે જોયાજ કરે છે.
મહાલયના એક સુવિશાળ ભાગમાં ઉંચાણમાં કેટલાક સ્તંભ સહિત જોડેલા
રાજચિહ્ન પ્રદર્શક એક ચન્દ્રાતપ નીચે એક બહુ મૂલ્ય રત્ન ખચિત રાજ-
સિંહાસન* છે. એ સિંહાસન ઉપર ચિન્તામય સ્થિતિમાં ચૂલિકકા પગ પર

* ગોરગાંવના એ રાજમહાલયનું ઉપરોક્ત વર્ણન કાલ્પનિક વા અતિશ-
યોક્તિ ભર્યું નથી. કેટલાક નિમ્ન લિખિત લેખ પરથી તે સ્પષ્ટ પ્રમાણભૂત છે:-

Inside are high and spacious buildings. The audience

પગ ચડાવી લમણે હાથ મૂકી વિચાર સાગરમાં ગોથાં ખાતો બેઠો છે. તેની સમ્મુખ, પોતપોતાના હમેશના નિયત કરેલા આસન પર અન્ય સધળા રાજ-કર્મચારીઓ પણ મૌન્ય ધારણ કરીને બેસી રહ્યા છે !

આટલો બધો મહા અનર્થપાત મચાવ્યા છતાં ચૂલિકક્રા નિશ્ચિંત થઈ શક્યો નહિ. તેણે સાંભળ્યું હતું કે: અહીંયાં તેનો એક મહાન અતૂલ શક્તિ-શાળી પ્રતિસ્પર્ધિ છે. તેના વદન પર અપૂર્વ તેજ છે, તેના હૃદયમાં અમિત બળ છે, બાહુમાં અસિમ શક્તિ છે, અને તે અપૂર્વ સુંદર છે, ‘લરા-રાજ’ ના નિયુક્ત કરેલા ગુપ્ત ધાતકો એ વીરહૃદય રાજકુમારની રહામે થઈ શક્યા નહિ. મતિમંદ “ લરા-રાજ ” તેથીજ ભયભિત થયો છે.

“ ચુલિકક્રા ! ”

એ નિસ્તબ્ધ રાજ્યસભામાં અબીમાની વરકુકન ઓચિન્તો સિંહાસન પર વિરાજેલા “લરા-રાજ”ની સમ્મુખ આવી તેને સંબોધન કરીને બોલ્યો. “ ચુલિકક્રા ! હું આખા રાજ્યમાં જે અશાન્તિનું બીજ વાવ્યું છે, તેમાં હું તારા વહિવટ કર્તા પ્રધાનોની સમ્મતિ લીધી છે કે ? ”

“ ના. ”

“ કેમ ? ”

“ એ કહી શકાય તેમ નથી. ”

---

hall of the Raja * * is 120 cubits in length. It has 66 pillars each about 4 cubits in circumference. The pillars though so large are quite smooth so that at first glance you take them to be planed. The ornaments and curiosities with which the whole wood work is filled defy description. * * * The sides of the place are embellished by extraordinary wooden trellice work. Inside there are large brass mirrors highly polished * * * * (Vide Imperial Gazetteer of India.)

Vol. Assam; Gaits History of Assam; Allen's District Gazetteer-Sibsagar.

“ ઉચ્છ્રંખલ યુવાન આળ-રાજ ! રાજ પ્રતિનિધિના અનુગ્રહથી તને રાજ્યાસનપર બેસાડવામાં આવ્યો, તેથી જાણાય છે કે: તું આજે ઐશ્વર્યના મદથી ત્હારી પોતાની અગાઉની અવસ્થા ભૂલી ગયો છે ! તું ભૂલે છે, આહોમ રાજ્યનો રાજ કોઇ નથી, પ્રધાનના હાથમાં રાજ્યસિંહાસન અને રાજ્ય સત્તા રમી રહેલી છે ! ”

યુલિક્ષા પોતાના મનથી હવે સમજી ગયો છે કે: તેણે પોતાના પ્રધાન મંડળને તે પરત્વે કંઇ પૂછ્યા ગાછ્યા વગર-તે બાબતમાં તેમની ક્ષેષ માત્ર પણ સલાહ લીધા વગર પોતે પોતાની ઇચ્છાથીજ જે અમાનુષિક-નિય કાર્ય કરવાનું ગેરબ્યાજખી પગલું ભર્યું છે, તેથી તેઓ સર્વ નારાજ થઇ કંઇક રોષે ભરાયા છે ! પરન્તુ તેનો ઉપાય ? એ સળગતા અગ્નિને હવે શાન્ત પણ શી રીતે કરવો ? અન્ય એક પણ માર્ગ નથી. “ લરા-રાજ ” ને હવે રાંડ્યા પછી હડાપણુ આવ્યા જેવું થયું છે. તે હવે તે પરત્વે મિથ્યા વિચાર કરે છે. તેણે એક માત્ર હ્રેમમાં તણાઇ જઇ ઉક્તા શત્રુ હિન થવાનું ઉપરોક્ત વિચિત્ર કૃતદ્વિન કાર્ય આરંભ્યું છે. તે બાબત તેને ચિન્તા કરવાની કંઇજ જરૂર નહોતી; કારણુ સઘળી રાજ્ય સત્તા ત્રિપ્રધાનના હાથમાં હતી. તેઓ શિવાય અન્ય કોઇમાં “ લરા-રાજ ” ને પદબ્રષ્ટ કરી અન્ય મનુષ્યને રાજ્ય પદ પર બેસાડવાની કંઇજ સત્તા નહોતી. વરકુકનને લરા-રાજ્યે કંઇજ ઉત્તર આપ્યો નહિ. શું કહેવું તેની તેને સૂજ પડી નહિ.

“ યુલિક્ષા ! બોલતો કેમ નથી ? ”

કાપટ્ય ભરી વાણીથી વિનયપૂર્વક યુલિક્ષાએ ઉત્તર આપ્યો: “ સાં-ભળો ! તમે તે બાબત કંઇજ જાણુતા નથી. “ તુંગથુંગીયા ” રાજવંશનો ગોબર નામક રાજનો પુત્ર ગદાપાણિ રાજ્ય મેળવવાની લાલસાથી ગુપ્ત રીતે ત્રિપ્રધાનના વિનાશને માટે અથાક યતન કરે છે. તેના સમજવામાં એમ છે કે: રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાના સુલભ-સરળ માર્ગમાં મંત્રિઓ એજ મુખ્ય કંટકરૂપ છે. એ કંટકને જડમૂળથી ઉખેડી નાખી સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા અન્ય અનેક રાજકુમાર અને વિદ્રોહી પ્રજાની સહાયતાથી એ પોતાના સાંભાગ્યનો દરવાજો ખુલ્લો કરવા કમર કસીને મથી રહ્યો છે. હું

પ્રજ્ઞના કલ્યાણની ખાતર એ મહારૂં પ્રથમ કર્તવ્ય સમજી તે કાર્ય કરવામાં કટિબદ્ધ થયો છું; એમાં આપની તથા અન્ય પ્રધાન મંડળની સમ્મતિ લેવાની મહેને અગત્યતા જણાઇ નથી. હું ખરી ખાત્રીથી કહું છું કે એમાં મહેં કંઇજ અનુચિત પગલું ભર્યું નથી. મહારા તે કાર્યમાં તમને કંઇ અ-યોગ્યતા જણાય છે કે ? ”

કેટલાક સમય સુધી વરકુકન માત્ર મુઝે મ્હોડે ઉભો રહ્યો. કપટિ-ખુનિ “ લરા-રાજ ” એ તેને ચાલાકી વડે ઠડોગાર જેવો બનાવી દીધો. તેના મુખપર ચિન્તાની રેખાઓ ફુટી નિકળી. એક અસ્વાભાવિક ભાવ-તરંગે તેના હૃદયમાં વિષમ આન્દોલન ઉપસ્થિત કર્યું છે ! મંત્રીઓની સત્તા-વડે ચાલતા અરાજક રાજ્યમાં અસહાય ગદાપાણિએ આટલે સુધી સાહસ ખેડ્યું હશે ? ચિન્તાતુર હૃદય પ્રવિણ વરકુકન કોઇ એક પૂર્વોક્ત ઘટનાનું સ્મરણ કરીને “ લરા-રાજ ” ના શબ્દો પર એકવાર અવિશ્વાસ કરી શક્યો નહિ. તેનો સઘળો ક્રોધ અને સઘળો દ્વેષ ચુલિકદ્વાર પરથી મટી જઇ ગદા-પાણિપર ઉતરી પડ્યો !

વરકુકન વિશેષ કંઇ પણ વાતચિત કર્યા વગર તે સ્થાનનો ત્યાગ કરી અવિલંબે ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો. ચુલિકદ્વારે ગદાપાણિને આ લોકમાંથી પર-લોકમાં પહોંચતો કરવા માટે ગુપ્ત ઘાતકોને તુરતજ આદેશ કરી તે દિવસની સભા બરખાસ્ત કરી.

સાધારણ મનુષ્યોની આશા-તૃષ્ણા તેમના પ્રમાણમાંજ સાધારણ હોય છે, પણ મ્હોટા રાજ-મહારાજઓની આશા તૃષ્ણા વળી કંઇક ઓરજ કહો કે મ્હોટીજ ! એ આશા-તૃષ્ણા, મહાત્માકાંક્ષાની મારામારી આ જમાનામાં દૂર જોવા જવી પડે તેમ નથી, નહિ તો વિશ્વમિ સદિમાં વળી આ વિચિત્ર સમરાનજ શો ? કેટલી નિર્દોષ પ્રજાનો કચ્ચડધાણ વળી ગયો છે-જાય છે ! પૃથ્વી પરની શાન્તિપ્રિય પ્રજાના રસ-કસ ચૂસી લેવાની પ્રવૃત્તિ કરનાર એ કોણ અશાન્તિનો ઉપદ્રવ કરનાર વિચિત્ર આત્મા ! તેનું અમે નામ નહિ લઇએ ! કારણ એવા તામસી-કુર મનુષ્યનું પ્રાતઃકાળમાં નામ લેવામાં શ્રેય નથી. ન્હાનું મ્હોટું સૌ કોઇ તેને સારી રીતે જાણે છે. બધાય કહે છે કે :

હવે તો એ કેસરનું ચંદન થાય તો ઠીક પડે ! શાન્તિપ્રિય ભારતેશ્વર શ્રીમાન સમ્રાટ પંચમ જ્યોર્જના મિત્ર રાજ્યોના વિજયને માટે એ ઘડી અમારા વાંચક સત્વિત પ્રભુને પ્રાર્થના કરશે કે ? કહેવાનું માત્ર એજ છે કે:—

દુષ્ટ કેસર કરતાં લરા-રાજની મહત્વાકાંક્ષા મ્હોટી ન્હોતી ! કુટિલ કેસર કરતાં લરા રાજ કંઈક સારો ખરો !

ઘ.

ગૃહત્યાગ.

પ ચક્ર વધારે દિવસ ગુમ રહ્યું નહિ. ચુલિકાના સઘળા પ્રયત્નોની અથથી તે ઇતિ સુધીની સર્વ હકિકત ગદાપાણિનાં કાને ઝ્યારની આવી છે, પરન્તુ “સત્પુરુષો, પોતાનો સાત્વિક ધર્મ તજતા નથી.” તે સરળ પરોપકારી, ધર્મનીતિ પરાયણ હતો, વિપદમાં ધૈર્ય ધારણ કરવી તેતો તે શરૂવાતથીજ સીખ્યો હતો. તેટલાજ માટે તે નિર્ભય-અવિચલિત હતો ! જ્યાં નીતિ અને નિષ્કપટતા ત્યાં ભય કેવો ?

તે દિવસે સૂર્યઅસ્ત થતાની સાથે સાથે સન્ધ્યા સુંદરી સફેદ વસ્ત્રથી પોતાની શ્યામ પ્રકૃતિને છુપાવતી પ્રસરી રહી છે. સાયંકાળ પૂર્ણ થયાબાદ સરિયામ રસ્તાઓપર લોકોનો અવર જવર બંધ થયો છે. જ્યોત્સનામયી રજની મોતના પાશમાં સપડાયેલાં માનવ દમ્પતિના રંગભૂવનમાં અપૂર્વ અમૃત વૃષ્ટિ કરી સ્વર્ગીય સ્નેહનો આસ્વાદ લેવરાવી રહી છે, એ જ્યોત્સનામયી રજનીમાં માનો કે: પ્રકુલ્લયિતે જડ-ચેતન નૃત્ય કરી રહ્યું છે. કોઈ વિયોગ વ્યાધિથી પિડિત નર-નારીને મન તો એ રજની ઝેર જેવી થઈ પડી છે, એમાં દોષ તે એમના પ્રારબ્ધનો કે રજનીનો !

एवं नैव यदा करिष्य विटपेक्षो वसन्तस्यकिम् ।

नो लूकोऽप्यवलोक्यते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम् ॥

ધારા નૈવ પતાન્તિ ચાતક મુખે મેઘસ્ય કિં દૂષણમ્ ।

યત્પૂર્વે વિધિના લલાટ લિખિતમ્ દૈવસ્વાકિદૂષણમ્ ॥

એ શીતળ-શાન્ત જ્યોત્સનામયી રજનીમાં પણ તમરાં આદિ જીવ-જન્તુઓ કંઈક સ્વર કાઢી અશાન્તનાં બીજ વાવી રહ્યાં છે. એ અશાન્તિ પૂર્ણ પ્રદેશમાં ચારે બાજુ તમાલ-બકૂલ આદિ વૃક્ષથી વિંટળાયેલી એક સુરમ્ય-ન્હાની પર્ણકૂટિર છે. એ કૂટિર સાથેજ જોડાયેલા વિશાળ બાગમાં કોઈ બે જણ ભ્રમણ કરી રહ્યાં હતાં. તેમાં જે શરીરે સહજ હૃષ્ટ-પુષ્ટ હતો તે પુરૂષ અને બીજી સ્ત્રી છે. સાથે સાથે રમતાં-નાચતાં બે બાળક પણ છે. આકાશમાં જળ ભરેલાં બે એક કાળાં ભ્રમરજેવાં વાદળાંને લીધે જ્યોત્સના કંઈક મ્હાન થઈ છે. આછો પ્રકાશ જણાય છે. એ જોઈ પુરૂષ સ્ત્રીને કહ્યું: “ પ્રિયે ! ચાલો હવે ઘેર જઈએ. ”

“ ચાલોને પ્રભુ. ”

બાળક સહિત બેઉ જણે ઘર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

લગભગ ઘરની નજીક પહોંચતામાં તેમને જણાયું કે: કોઈ એક મનુષ્ય તેમની પર્ણકૂટિરમાંથી નિકળી ઉતાવળે પગથે ચાલ્યો ગયો.

“ પ્રિય જયમતિ ! ”

“ કેમ દેવ ! ”

“ આપણી પર્ણકૂટિરમાંથી નિકળી ચાલ્યા જતા કોઈ મનુષ્યને તમે જોયો કે ? તેની તપાસ કરવા હું જઈ કે ? ”

પિયરથી જયમતિને આવે થોડાજ દિવસ થયા છે. તે કંઈ કલ્પના કરી શકી નહિ. એમાં તે કંઈ સમજી શકી નહિ. પતિની ઇચ્છાની આડે આવવાનું અનુચિત ધારી તેણે ઉત્તર આપ્યો: “ મહેં પણ તેને જોયો છે. ”

વાર ન કરતાં ગદાપાણિએ અતિ ઉતાવળે વેગે પેલા જનાર માણસની પાછળ ચાલવા માંડ્યું. જયમતિ બંને બાળક સહિત ઘેર આવી પહોંચી.

ગદાપાણિ કેટલેક છોટે સુધી તેની પાછળ પાછળ ગયો ખરો પણ તેને સફળતા મળી નહિ. તે કંઈ દિશાએ ક્યાં થઈને સટકી ગયો તેની કંઈજ ખબર પડી નહિ. તે તેની મેળે ઘર તરફ પાછો ફર્યો. ગદાપાણિ ઘેર પહોંચતાંજ જીરાસા પૂર્વક જયમતિએ પૂછ્યું: “ નાથ ! એ કોણ હતું ? ”

“ સંભવ છે કે: એ “ લસ રાજા ” નો અપ્તચર હશે. ”

“ તે અહીં ક્યાંથી ? ”

ગદાપાણિએ સર્વ વૃતાન્ત જયમતિને જણાવી દીધો, તેણે પત્નીથી કોઈ-વાત છાની રાખી નહિ.

સ્વામીની અશુભ વાત સાંભળી કર્ણ હૃદય પ્રતિપ્રાણા સતી જયમતિના કોમળ પ્રાણ કંપી ઉઠ્યા—તેના સુકોમળ હૃદય પુષ્પર એક અસહ્ય વજ્રવાત થયો ! તે આકુળ—વ્યાકુળ થઈ ઉઠી. કોઈ એક ભાવી અમંગળ બનાવની ભયંકર—ઘાડી છાયાએ પતિવ્રતાના હૃદયાકાશને આચ્છાદિત કરી નાંખ્યું. તે આજીવનપૂર્વક હૃદયને હચમચાવી નાખે તેવા દ્યૌર્દ સ્વરે અન્ય કોઈ સ્થળનો આશ્રય લેવા સ્વામીને પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થના કરવા લાગી.

સહધર્મિણીના વદન પર દ્રષ્ટિ કરતાં સહજ આશ્ચર્ય ભાવ પ્રકટ કરતાં ગદાપાણિએ કહ્યું : “ પ્રાણેશ્વરી ! એમ ન બને ! ”

પતિ પર આવી પડનાર આફતની આશંકાથી વ્યાકુળ બનેલી દેવી જયમતિ બોલી ઉઠી :—“ કેમ દેવ ! ”

“ દેવી ! તમે ક્યાં જશો ? ”

“ જે સ્થળે અગાઉ હું હતી તે સ્થળે ચાલી જઈશ. ”

“ શું એ સ્થળ નિરાપદ હશે કે ? ”

જયમતિ કંઈપણ પ્રત્યુત્તર આપી શકી નહિ. ગદાપાણિએ એમ ધાતું હશે કે : કદાચ પિયરનેજ નિરાપદ સ્થાન કરી સંબોધતી હશે. પરંતુ પતિ વિપદનો માર્થો જ્યાં ત્યાં દુઃખ સહન કરવા ચાહ્યો જાય અને પોતે પિયરમાં રહી મન ગમતી મોજ માણે કે ? એ તે આજ કાલની ભોગ—વિલાસને ચહાનારી, સારાં મિષ્ટાન્ન અને વસ્ત્રોને ચહાનારી અમાગિની જેમ ? સ્વામીના શિરપર આફત તેમાં તેને મનથી કંઈ નહિ કે ? સ્વામીના શ્રેયની ખાતરજ તે અન્ય સ્થળે ચાલ્યા જવાને પતિને કહી રહી છે. પોતાનું શું થાય છે તેની તો તેને રજો પડવા નથી. તે તો તેણે પરમાત્માની ઇચ્છા પર મૂક્યું છે.

ગદાપાણિ અન્ય કોઈ સ્થળે ચાલ્યા જવાને બિલકુલ નાપસંદ કરે છે. તેને એ અનિર્ણિત ઇચ્છા નથી થતી ! જેનું હૃદય માતૃભૂમિના પ્રેમથી ભરેલું છે, જેનું હૃદય વીરરસથી પરિપૂર્ણ છે, તે પ્રાણ-ભયથી પત્ની-પુત્રનો

ત્યાગ કરી કેવી રીતે પલાયન કરી શકે ! માતૃભૂમિનો વિયોગ એ વીર સહન કરી શકે તેમ નહોતું, ગમે તેમ પણ શું શિયાળના બમથી સિંહનું બાળક કરી જઈ પોતાના સ્વસ્થાનનો ત્યાગ કરે કે ? નાસી-ભાગી જાય કે ?

કેટલોક સમય બોલ્યા ચાલ્યા શિવાયજ પસાર થયો. એમાંથી કોઈ કંઈજ બોલ્યું નહિ. એક ઉષ્ણ દીર્ઘ નિસાસો મૂકતાં જયમતિએ આંખમાંથી એ અશ્રુબિન્દુ વેરતાં બોળા બાવથી કહ્યું:—

“અદૃષ્ટમાં કદિ વૈધવ્યજ લખાયું હશે તો હું દીન અજળા એમાં શું કરી શકું એમ છે !”

“તો પછી મ્હને ગૃહસ્થાથ કરી અન્ય કોઈ સ્થળનો આશ્રય લેવાને કેમ કહો છો ?”

“આપ અસહાય-એકલા છો, આપના ગુપ્ત શત્રુ અસંખ્ય છે. હું આપણું બાળકો “લાઈ” અને “લેયાઈ”નાં ભવિષ્યની ચિન્તા કરી તમને ઉપરોક્ત નિશ્ચય જણાવી રહી છું. માત્ર તેઓજ એક આ સંસારમાં આપણી આશા અને ભરસાનું સ્થાન સાધન છે.”

“તો કહો કે મ્હારે હવે શું કરવું-હું શું કરી શકું ?”

“દાસીની માત્ર એજ ઇચ્છા છે કે: કેટલોક કાળ આપ કોઈ સ્થળે અચાતવાસ કરો. અમુક સ્થાનમાં ગુપ્ત વેશે રહો. ત્યાર બાદ જો કદિ ભાગ્યની દશા બદલાતાં એક બીજાનું મ્હોં જોવાનું નસિયમાં લખ્યું હશે-જો આહોમ રાજ્યના ભાગ્ય આકાશમાં અનિષ્ટ દિવસોના વાદળને વિખેરી ફરીથી એકવાર સુખ-સૂર્યનો ઉદય નિર્માણ થયો હશે, તો દેવ ! આપ પાછા અહીં આવી પત્ની-પુત્રના મૃત-જીવનમાં સંભાષણ દ્વારા મધુર અમૃત સંજીવન ઔષધ રેડી તેમને પુનઃ જીવનદાન આપજો. આપના ચરણમાં મતિ સ્થિર રાખી હું સઘળાં દુઃખ અને સઘળી વિડંબનાઓ સહન કરીશ. આપનું પવિત્ર સ્મરણ માત્ર મ્હને એ સઘળી ઉપાધિઓ સહન કરવાનું સામર્થ્ય આપશે !”

પત્ની પ્રેમનો વિચાર કરતો-મનમાં મુંઝાતો ગદાપાણિ એક ટોચે પત્નીનું સુખકમળ જોઈ રહ્યો. ધીર, સ્થિર, નિર્દોષ, નિષ્કપટ, નિર્વિકાર અને પ્રશાન્ત પ્રતિભામાં કપટતા કે કૃતિલતાની શંકા હોય કે ? પ્રાણુધિક એક પુત્ર રત્નની

ભવિષ્યની ચિન્તા કરીને, પ્રતિપ્રાણ સહધર્મિણીની આકુળ આકાંક્ષા અને સખત નિશ્ચય છતાં તે જઈ શક્યો નહિ. રેખા સંભવેજ નહિ ! પ્રાણથી પણ અધિક પોતાના એ સુકુમાર બાળકના ભવિષ્યની ચિન્તા કરતો, પતિપ્રાણ સહધર્મિણીની આકુળ આકાંક્ષા અને આજીજી છતાં જઈ શક્યો નહિ. ગમે તેમ પણ આખર નિરૂપાયે પોતાની સંપૂર્ણ અનિચ્છા છતાં, પોતાનાં અત્રૂજળ વડે પાલવ ભીંજવી એ હાથ જોડી જીવન સંરક્ષણ કરવાની ખાતર-પોતાના અખંડ સૌભાગ્યની ખાતર ત્યાંથી એકદમ પલાયન કરી જવાની નીચી પડી પડીને પ્રાર્થના કરતી પ્રાણેશ્વરીની એ આર્તવાણી તે સાંભળી શક્યો નહિ- પત્ની-પુત્રના સંરક્ષણનો ભાર તે સર્વ પાલક પિતાના શિરપર નાંખી ઉદાસ હૃદયે ગદાપાણી ગૃહ ત્યાગ કરી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

ક.

અણધારી આશ્વત.

ગદાપાણિ અદ્રશ્ય થયો. કોઈ જાણતું નથી કે: તે કયી દિશામાં કયે રસ્તે ગયો છે. જ્યમ તને પણ તેની ખબર નથી. ગદાપાણિના ગૃહ ત્યાગની વાત જ્યારે ચૂલિકદાના કાને પહોંચી ત્યારે તે ઉપર તે પૂરો વિશ્વાસ પણ કરી શક્યો નહિ. ગદાપાણિની શોધમાં આખર કેટલાંક ગુપ્ત માણસોને જ્યાં ત્યાં મોકલવામાં આવ્યાં. તેણે આખા રાજ્યમાં એવો ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે: જે કોઈ પણ મનુષ્ય ગદાપાણિને રાજની પાસે પકડી લાવશે તેને સારી રીતે માન સાથે મ્હોટું ધનમ આપવામાં આવશે. આખર ગદાપાણિની કંઈજ શોધ મળી નહિ. એ સમાચાર સાંભળી “લરા-રાજ” ના હૃદયમાં ખુબ ભય પેડો પણ કરે શું ?

એજ સમયે ચૂલિકદાના શિરપર આશ્વતનું એક અણુચિન્તવ્યું નવું વાદળ ચઢી આવ્યું. તેની પહેલાંનો રાજ ચૂદૈદાના શાસન કાળથી મુસલમાનો સાથે સમયે સમયે ચક્રમક ઝરી છે-વખતો વખત ન્હાનાં મ્હોટાં યુદ્ધ થયાં છે, હજી પણ એનો અંત આવ્યો નથી. વધારામાં ચૂદૈદાનો વધ થયા

પછી એક બાળક રાજને રાજગાદી પર બેસાડવામાં આવ્યો છે અને તેના પ્રધાનો હંમેશાં અંદર અંદર આત્મકલહ કરવામાં મગ્યા છે એ સર્વ ખીના કાને આવવાથી અપૂર્વ અવસર હાથ આવ્યો. જાણી ચતુર શત્રુ સૈન્ય યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી રાંગામાટિ પ્રદેશમાં આવીને ઉપસ્થિત થયું.

મુસલમાનોનું અણુધાર્યું આક્રમણ જોઈ ચૂલિકદ્વાર એકાન્તમાં ચિન્તા-તુર અવસ્થામાં અનેક પ્રકારની ગડમથલમાં પડ્યો. આખર તેણે બહુ સૈન્ય-સામન્ત-સહ વારકુકનને શત્રુઓ સ્થામે યુદ્ધ કરવાને પ્રેરણા કરી.

જોત જોતામાં આહોમ જાતિ અને મુસલમાનો વચ્ચે મહા સંગ્રામ ઉપસ્થિત થયું. આહોમ રાજ્યપર આ કંઈ પહેલીવારનું આક્રમણ નહોતું. આ “ રાંગામાટિ ” યુદ્ધ મુસલમાન સેનાપતિનું તેરમી વખતનું હતું. મુસલમાન અને આહોમ પક્ષ વચ્ચે પ્રકટેલા વૈરાગિનમાં ઉભય પક્ષનાં અનેક વખત અસંખ્ય મનુષ્યોનો ભોગ અપાયો છે-અસંખ્ય મનુષ્યોએ રણુક્ષેત્રમાં ચિર નિદ્રા લેવાને માટે શયન કર્યો છે. આ યુદ્ધ તો તેરમી વારનું છે. “લરા-રાજ ” ના હૃદયમાં વિજયની લાલસા વધારે બળવાન હોવાથી, તે દૃઢ અધ્યવસાય અને અતૂલ ઉત્સાહ સહિત સૈન્યજન સંગ્રહ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો છે. થોડાક દિવસને માટે ગદાપાણુની ભાવનાનો તેણે ત્યાગ કર્યો છે.

કેટલાક દિવસ પર્યંત અવિરામ યુદ્ધ ચાલ્યા પછી આહોમ વીર યોદ્ધાઓ મુસલમાન સૈન્યની પ્રચંડ બળની સ્થામે થવાને શક્તિવાન નહિ થઈ શકવાથી ત્યાંથી પલાયન કરવા માંડ્યું. આહોમ સૈનિકો લેશ માત્ર આયલા-બિકલુ નહોતા; પરંતુ તેઓના અશ્વારોહો સૈન્યનો તેમને સવિશેષ ભય લાગતો. એક એક આહોમ સૈનિક ચાર-પાંચ પાયદળ શત્રુ સ્થામે પૂર્ણ ઉત્સાહ અને વેગથી આક્રમણ કરતાં પાછું પગલું ભરે તેવા નહોતા, એટલે કે, તેઓ દૃઢ યુદ્ધથી અવશ્ય વિજય મેળવી શકે તેમ હતું પરંતુ માત્ર સ્થામે એકલા અશ્વારોહી નજરે પડવાથી પોતાની સખ્યા વધારે હોવા છતાં તેઓએ આત્મરક્ષાને માટે પલાયન કર્યું, આ સમયે એમજ બન્યું.

પોતાના સૈન્યને આ પ્રમાણે પલાયન કરતા જોઈ, સેનાનાયક વરકુકન અતિશય વિચલિત થઈ ઉઠ્યો. વધારે વિચાર કરવાનો આ સમય

નહોતો. તેને સ્પષ્ટ રીતે સમજાયું કે: અત્યારે વિજયની આશા રાખવી એ કેવળ બ્યર્થ છે. આ સમયે મુસલમાનોના હાથથી છટકી જવું એજ ઉત્તમ છે, એ વિચારથી આ પળે તો મુસલમાન સેનાપતિને વિજય લક્ષ્મી સમર્પણ કરી, પોતાના બચ્ચા-બચાબચા સૈન્ય સહિત પોતે ગોરગાંવ તરફ પાછો ફર્યો.

“લરા-રાજ” અને અન્ય સઘળા રાજ પ્રતિનિધિને કાને એ વાત જતાં વાર લાગી નહિ. આથી રાજ અતિશય આશ્ચર્ય પામ્યો. તેના હૃદયમાં અપૂર્વ રોષ ભરાયો. અનેક પ્રકારના તર્ક-વિતર્ક કરતો ચૂલિકદ્વા ઉત્તેજિત થઈ વરકુકનને તેના ઉપરોક્ત ભીર અને શંકારપદ કર્તવ્યની શિક્ષા-ફળ અપાડવાને તેણે તેનો વધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ સમયે વરકુકનની વિરુદ્ધ અનેક પ્રકારની બાતમિઓ મળતી રહી. તેણે રાજ પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી મુસલમાન અધિપતિને મળી જઈ અમુક પ્રદેશ તેમને અત્યારથી બક્ષિસમાં પણ આપ્યો છે. મુખ્યત્વે એ બિના કાને આવવાથીજ ચૂલિકદ્વાએ મનથી નિશ્ચય કર્યો કે: કહો ન કહો પણ એ અંદર અંદરની ફાટફૂટને લીધેજ આ સમયે શત્રુઓ વિજય મેળવી શક્યા છે-શત્રુ સેનાએ તેથીજ તે સ્થળે તેમનો યશ-વિજય વર્તાવ્યો છે. વરકુકનની એ ઉચ્ચ આકાંક્ષા સર્વને કાને જતાં તેઓ સઘળા સ્તબ્ધ બની ગયા. પ્રધાનમંડળની ઇચ્છાથી ચૂલિકદ્વાએ પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવામાં જરી કે વિલાંબ ન કરતાં વરકુકનને હમેશને માટે આ લોકમાંથી વિદાય કર્યો !

વરકુકનના મૃત્યુ બાદ એક અન્ય મનુષ્યને તેના પદ પર નિયુક્ત કરી, તેને આહોમ-રાજ્યમાંથી શત્રુઓને હાંકી કાઢવા આદેશ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ તે સમયે પણ તેઓ તેમાં ફાવી શક્યા નહિ.

તે સમયે સેનાપતિના સર્વશ્રેષ્ઠ પદને લાયક મનુષ્યની ખોટ હતી, ઘણો વિચાર કર્યો પણ તે પદને લાયક તેમની નજરમાં કોઈ આવ્યું નહિ. અનેક મનુષ્યોદ્ધારા ગદાપાણિનું નામ “લરા-રાજ” ના કાન પર આવ્યું. અનેક જણે “લરા-રાજ” ને સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કે: ગદાપાણિ જાતે અત્યંત શક્તિશાળી અને આ વિકટ પ્રસંગમાં તે પોતાના બુદ્ધિ-બળ સાથે

પોતાની અપૂર્વ સૈન્ય પરિચાલના વડે અવશ્ય વિજય મેળવી શકે એમ છે. “લરા-રાજ” પોતાના મનથી તેની એ લાયકાત વિસ્તરવો અસ્વીકાર કરી શક્યો નહિ; પણ તે તો ગદાપાણિને પોતાના સિંહાસનનો મુખ્ય પ્રતિસ્પર્ધિ ગણતો હતો. તેના ઉપર સૈન્યનો સધળો ભાર નાખવાથી, ચૂલિકદ્વાની સધ-ળી આશાઓ પર પળવારમાં પાણી ફરી જાય તેમ તેને લાગ્યું. તેથી તે અનેક પ્રકારની ચિન્તા કરતો સર્વની એ સલાહને લેશ માત્ર માન આપી શક્યો નહિ. એ પોતાનાજ પગ પર કેમ કરીને ફૂલાડો મારે ! અંતે એક મનુષ્યને વરફૂકનના મહાન જવાબદારી ભર્યા સેનાપતિ પદ પર યોજી તેને પણ આહોમ-રાજ્યને મુસલમાન શત્રુઓથી મુક્ત કરવા ફરમાવવામાં આવ્યું. એ ટાળમટાળમ કરતાં હાથ આવેલા ભાગ્યશાળી સેનાપતિને હાથે આખર ત્રીજી વખતે તેઓ વિજયમાળા પ્રાપ્ત કરી શક્યા.

વરફૂકન જેવો વિરશ્રેષ્ઠ સેનાપતિ એકવાર પાછો પડ્યો. તેનાજ જેવો વળી કોઈ બીજો સેનાપતિ પણ હાર ખાઈ કોણ જાણે રણ-ભૂમિમાંજ ક્યાં ગંધ થઇ ગયો-તેનો તો પત્તોજ ન લાગ્યો. તે વખત તો સૈન્ય સખ્ત ફટકો ખાઈને પાછું ફર્યું પણ અણુધાર્યા ઉકરડામાંથી જડી આવેલા રત્ન વડે વિજય પ્રાપ્ત થયો એ શું ! માત્ર નસિયતી બલિહારી કે અન્ય કંઈ ? માનો ન માનો પણ અંધારે હાથ આવેલા રાજના નસિયમાં યશ લખાયેલો તે કોણ મિથ્યા કરે ! એ અગ્નાન સેનાપતિને અભિવંદન આપતાં અમે “લરા-રાજ”ને પણ આ સમયે પૂરો નસિયદાર લેખીએ છીએ.

ચ.

કહો, ગદાપાણિ ક્યાં ગયો ?

જયમતિનાં સધળાં સુખ આજે તો સ્વપ્નવત્ થઇ રહ્યાં છે. એ સતીને હવે સુખ ક્યાંથી ? તેના ભાગ્ય બળે પ્રાપ્ત થયે-લો તેનો સુખમય ગૃહ-સંસાર વિઘાતાએ આજે ભિષણ અશ્વાન્તિ નિકેતનના રૂપમાં ફેરવી નાખ્યો છે ! પોતાના ગૃહ-સંસારને સુખ-શાન્તિપૂર્ણ બના-

વતાં સતી જયમતિને કેટલો પરિશ્રમ વેઠવો પડ્યો હશે ! આજે તે પરિશ્રમને માથે પાણી ફરી વળ્યું છે. ગદાપાણિએ ગૃહ ત્યાગ કર્યા પછી એ પતિપ્રાણા સાધ્વીના હૃદયમાં રજો શાન્તિ નથી. શત્રુ ભયથી તે હમેશાં શંકામાં રહે છે; તેને પોતાના જીવનનો ભય નથી,—પોતાનાં બે બાળક રત્નના જીવન—સંરક્ષણને માટે તે અત્યંત વ્યાકુળ રહે છે. તેની એ હમેશની હાસ્ય-પૂર્ણ—સરળ સુંદર ભૂતિ વિષાદમયી ચિન્તાની કાલિમાથી નિસ્તેજ બની ગઈ છે. દેહમાં હવે એ લાવણ્ય નથી, પરન્તુ જયમતિ સામાન્ય રમણી નથી. તે પોતાનું હૃદય—બળ ખુભાવી બેઠી નથી. તે પોતાનાં માનસિક ચક્ષુથી હમેશાં એજ જોયા કરે છે કે: તેના સ્વામીનો આક્રમણ રસ્તો હવે બદલાઈ ગયો છે. હમેશાં સ્વામીના ચર્ણુનું ચિન્તવન કરતી પ્રાણાધિક બાળકોના નિર્દોષ વદન કમળ તરફ પુનઃ પુનઃ જોતી એ સતીના વિરહ—વ્યથાથી મુઝાતા હૃદયને સંતાન સ્નેહથી કંઈક શાન્તિ થાય છે—પતિ—ચિન્તા તેથી કંઈક શમે છે.

*

*

*

*

એ દિવસે ગૃહત્યાગ કરી ગયા પછી ગદાપાણિ કેટલોક સમય નાગા પ્રદેશમાં પર્યટન કરતો રહ્યો. એ સમયે તે સહાયહિન, ઐશ્વર્ય સમ્પદ ગૃહ—પરિવાર—સમસ્તથી ત્યજ્યેલો તે આજે એક વનવાસી છે. આટલી બધી કાયરતા કેમ ! ગદાપાણિ પોતાના મનથીજ કહે છે કે: “છટ્ ! છટ્ ! આ કાયરતા શી ! આત્મજીવન પર આટલી મમતા—મોહ શો ! શું ? શેને માટે આજે પ્રેમમયી ભાર્યા, પ્રાણાધિક પુત્ર પ્રિય—પરિજનનો પરિત્યાગ કરી આ નિર્જન અગોચર પશુ પક્ષિથી ભરેલા ભયાનક જંગલમાં કોનો આશ્રય મેળવવાને માટે આમ તેમ ભટકું છું ! જણાય છે કે: રાજસિંહાસન અને સ્નેહની પૂતળી અને ઉભય પુત્રરત્નની ભવિષ્યની કંઈક ગેબી આશા હશે ખરી !” ચિન્તાનો ત્યાગ કરી ગદાપાણિ કંઈક સચેષ્ટ થયો.

જે સમયે તેજોમય દિનકર આકાશના મધ્ય ભાગમાં રહે રહે પ્રચણ્ડ કિરણો દ્વારા પૃથ્વીપર આગિ વરસાવી રહ્યા હતા. ભિષણ ભૂતિ ધારણ કરી જીવમાત્રના નિસાસા લાંછ રહ્યા હતા. એ નિમિટ્—ઝાડનાં ઝુણુથી આચ્છાદિત બચેલા ગંભિર અરણ્યમાં એ ગર્વિષ્—તેજસ્વી સૂર્યનો તાપ પ્રવેશ કરી શકે

તેમ ન્હોતું. ગદાપાણિ એ વિરાટ ભાસ્કરની જ્યોતિર્મયી મૂર્તિ તરફ બેશ માત્ર નજર ન્હોતો કરી શકતો. એ તેજ તેને આજ અસહ્ય થઈ પડ્યું, ક્યાં-કેવી રીતે આશ્રય મેળવવો એ વિચાર કરતો તે એક છાયા-શ્ચિતળ નિર્જન સ્થાનમાં એક પથ્થર ઉપર પગપર પગ ચઢાવીને વિચાર કરતો બેઠો. એ સ્થાન કેવું અને તેની શી શોભા ! વાહ !

નજીકમાં એક સ્વચ્છ સરિતા-નદિ વહન કરે છે. કેટલેક છેટે પ્રકૃતિના સંરક્ષણ નીચે ઉતરતાં-પ્રકૃતિનાં પાણેલાં કેટલાંક હરિણ-મૃગ નિર્ભય હૃદયે આમ તેમ ફરી ચરી રહ્યાં છે. ગદાધર મુગ્ધ ચિત્તવડે જોતો મનથી વિચાર કરે છે કે: વાહ ! કેવું રમણીય સ્થાન છે ! આ સ્થળે કજીઓ અને કંકાસ કંઈ ન મળે; ચિર શાન્તિ વિરાજીત યથાર્થ સ્વર્ગીય સ્થાન તો આજ છે ! અને તેટલાજ માટે તાપસ શ્રેષ્ઠ યોગી-મૂનિજનો પાપરહિત મનુષ્યોના સંસર્ગને ત્યાગ કરી આવા સ્થળે પરમ શાન્તિ-તૃપ્તિ સહિત મુક્તિ સાધના કરે છે. નિર્જન છતાં આ સ્થાન અતિશય રૂચિકર લાગે છે તેનું કારણજ એ કે: એવા અનેક દિવ્યાત્માઓના પદ સ્પર્શથી આ ભૂમિ પાવન થયેલી છે. હાય માનવ ! જગતમાં કશું ચિરસ્થાયી નથી-દેહ ક્ષણભંગૂર છે. તેમાં બે દિવસની સુખ-લાલસાની પરિતૃપ્તિને માટે આટલી બધી ઇર્ષ્યા, આકાંક્ષા, વૈર અને હિંસા-પરાયણ વૃત્તિ શી ! આટલો ગર્વ શો ! ગદાપાણિને પોતાની હકિગત યાદ આવી. તે સઘળી ચિન્તા, સઘળી ભાવનાઓનો હૃદયમાં ત્યાગ કરવા માટે તેની ઇષ્ટ દેવીના* ધ્યાનમાં નિમગ્ન થયો. હૃદયને પવિત્ર કરવા માટે તે પરમ આદ્ય શક્તિનું ચિન્તવન કરવા લાગ્યો.

એ દિવસે ગંભિર અરણ્યની મધ્ય પ્રદેશમાં એક તદ્દન ગુપ્ત સ્થાનમાં કેટલાક મનુષ્યો અરસપરસ કંઈક ગડમથલ કરી રહ્યા છે. ચારે દિશામાં નિસ્તબ્ધતા છવાયેલી છે. સૂકાં પાંદડાંનો ખરખર ધ્વનિ અને ઉડતાં ચાક્ષ્યાં જતાં પંખિઓના કર્ણપ્રિય શબ્દ શિવાય કંઈ સંભળાતું નથી. ખરેખરી શાન્તિનો અનુભવ આ સ્થળ શિવાય અન્ય સ્થળે મળવો અતિ કઠિન છે, ઉપરોક્ત ગુપ્ત મનુષ્યો પૈકીના એક મનુષ્યની દ્રષ્ટિ નજીકના એક શિલાખણડ

પર સ્થિત થઇ. અનેક ક્ષણ સુધી તો તે બોલ્યા ચાલ્યા વગર માત્ર એ દિશા તરફ જોતો ઉભોજ રહ્યો. આખર આંગળી કરી બતાવતાં તે તરફ સર્વનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું. તેણે કહ્યું:—

“ એ જોઇ શકો છો કે ? ”

“ શું ? ”

“ પેલા પથ્થર ઉપર. ”

“ એ કોણ ? ”

“ સંભવ છે કે એજ ગદાપાણી. ”

“ શાથી ધાર્યું ? ”

“ એના સમાન વિશાળ દેહ-વિરાટ આકૃતિ આહોમ રાજ્યમાં કોઇ દિવસ જોવામાં આવી નથી. ”

જે માણસ આ હકિગત કહી રહ્યો છે, તે રાજાનો ગુપ્ત માણસ છે. અન્ય સઘળા પણ તેના તાબામાંના અસંખ્ય નાગા પર્વતવાસી છે. એ સઘળા મનુષ્યોમાંથી એકે જિજ્ઞાસાપૂર્વક પૂછ્યું:—

“ ત્યારે અમારે હવે શું કરવું ? ”

“ તેને બંધન કરીને જીવંતો પકડી શકાશે કે ? ”

“ પ્રયત્ન કરી જોઇએ. ”

“ લાગે છે કે: એમ બનવું તે તદ્દન અસંભવિત છે. તમે નથી જાણતા. ”

“ કેમ ? ”

“ તમને તેની શક્તિનો અનુભવ નથી. સાંભળ્યું છે કે: અનાયાસે એકવાર ગદાપાણીએ મદમસ્ત હાથીને રસ્તે જતો અટકાવ્યો હતો. તેનો ખોરાક પણ તેવો છે. ગદાપાણીની સહાએ નજર કરવી તે પણ વિચાર કરવા જેવું કામ છે. કૂટિલ “ લરા-રાજા ” એ આ કામ મૂકી સોંપ્યું ત્યારથીજ મહારા તો હોષકોશ ઉડી ગયા છે! ખરા વીરની લપટ-ઝપટ-સ્વાદ તમે ક્યાં કોઇ દિવસ આખ્યો છે ! ”

“ ત્યારે હવે કરવું શું ? ”

“ કોઈ પ્રણ પ્રકારે જો તેના કોઇ પણ અંગને નુકસાન કરી શકાય

તેમ હોય તો તે સૌથી ઉત્તમ છે. પછી ઘરા રાજને બધે રાખવાનું કંઈ કારણ નથી. હિનાંગ-ઢાંચલ થયેલો માણસ રાજસિંહાસનને લાયક હોઈ શકે નહિ. માનો કે: “ઘરા-રાજ” નો પ્રતિરૂપિ પછી આ જયમતમાં કોઈજ નથી.”

“કરી શકીએ, પરંતુ તેટલા માટેય તેની પાસે ગયા વિના કંઈ છૂટકો છે? વાર કરવી એ ઠીક નથી.”

હાથમાં તિલણુ ધારવાળી છરીઓ સહિત દરેક જણુ ધીરે ધીરે-અતિ-શય સાવચેતીથી સંતાતા-છૂપાતા ગદાપાણિની પિઠ તરફ ન જતાં તેની સ્થામે આવીને ઉભા રહ્યા હોત તો પણ કંઈ હરકત જેવું નહોતું, કારણુ ગદાપાણિ યોગમાયા જગત જનનિના ધ્યાનમાં મશગૂલ-બાહ્ય જ્ઞાન શૂન્ય બન્યો હતો. આ સધળા વ્યાપાર તરફ તેનું જરીકે લક્ષ્ય નહોતું, અને ચક્ષુ બંધ કરી, પોતાની ભક્તિના પ્રભાવે તે દિવ્ય ચક્ષુ દ્વારા મહાદેવીની ત્રિલોક સુન્દર ભૂતિનાં દર્શન કરી રહ્યા હતા.

ગુપ્ત ધાતકોએ એકાએક અત્યંત નજીક આવી પોતાના પાપ-સંક-લ્પની સાધના માટે પોતપોતાના હાથમાંની છરી ઉઘી કરી. તેઓ પણ હ્રમેશના અનુભવી-બાહોશ હતા-અને પોતાનું લક્ષ્ય-ગિન્દુ ચૂકે તેવા નહોતા. પરંતુ આ શું? તેમની ધારેલી વસ્તુ તેમની સ્થામે નથી!-તેમણે આશ્ચર્ય-પૂર્ણ નેત્રે જોયું કે: પત્થરના* એકદમ એ ભાગ થઈ જતાની સાથે આંખ મીચીને ઉઘાડતામાં ગદાપાણી તેમાં સમાઈ ગયો! પુનઃ તે પત્થર જેવો હતો તેવો ને તેવો થઈ ગયો.+ પોતાની નજર સ્થામે બનેલા અહ્ભુત ચમત્કારથી તેઓ તેમાં લેશમાત્ર અવિશ્વાસ કરી શક્યા નહિ. દારણુ બયને લીધે તેમના શરીરમાં રોમાંચ જગૃત થયો. તેમના હૃદયમાં દ્રઢ વિશ્વાસ બેઠો કે: ગદાપાણિ એ એક સામાન્ય મનુષ્ય નથી-કોઈ દેવ-દેવીનો આશ્રિત છે!

* એવું કહેવાય છે કે: એ પત્થર હાલમાં મોઝુદ છે: અને નામા પર્વતમાં વાસ કરનારા, તેને દેવ તરીકે માની અદ્યાપિ પર્યંત તેનું પૂર્ણ ભક્તિ-ભાવ વડે પૂજન-અર્ચન કરે છે.

+ ગદાપાણિની ઉપાસ્ય દેવીએ આ પ્રમાણે એકાદવાર તેને આદતમાંથી બચાવ્યો હતો.

લેખક.

તેઓ સર્વ પોત પોતાના મનથી પોતાના અમંગળની આશંકા બાંધતા એ પાપાણુદેવને પુનઃ પુનઃ નમન કરી અપરાધની ક્ષમા માગતા અમાનુષિક કાર્યથી છૂટી જઈ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

સતી જયમતિના સૌભાગ્ય બળના પ્રતાપે-દેવી કૃપાથી ગદાપાણી ઉગરી ગયો, પણ ગદાપાણી ગયો ક્યાં એ અમે કહી શકીશું નહિ. કારણ તેને પથ્થરમાં સમાઈ જતાં અમે અને તમે બન્ને-સધળાએ સાથે જોયો છે; ત્યારે વાંચક ! જરી તમેજ કહોને-સમજવોને ગદાપાણી ક્યાં ગયો ?

પ્રત્યેક સંસારી નર-નારીએ યાદ રાખવું જોઈએ કે: પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા રાખનારા-પરમાત્માની એક પળવાર પણ એક ચિત્તે ભક્તિ કરનારા ભાગ્યશાળી આત્માઓ એમ કૂતરાને મ્હોંતે મરતા નથી. અનેક સમયે પરમાત્માએ ભક્તની બાંધ પકડી પોતાનું બિરદાવતાવ્યું છે અને આચારી જીવોને ચમત્કારો બતાવ્યા છે, એ કોણ નથી જાણતું ?

છ

અન્દિની.

He is fool who thinks by force or skill
To turn the currents of women's will.

Sir, S. Sake.

“ જે કોઈ પણ મનુષ્ય બળ કિંવા ચુકિતથી સ્ત્રીની ઇચ્છાના પ્રવાહને ફેરવવાનો વિચાર કરે છે તે મૂર્ખ છે. ”

હું બળ હૃદયનો મનુષ્ય જ્યાં એક વાર પાપ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત થાય છે, ત્યાં તેની પૈશાચિક વૃત્તિ ધીમે ધીમે એટલી પ્રબળ થઈ ઉઠે છે કે: તેનામાંથી મનુષ્યત્વ ચાલ્યું જાય છે એવો મનુષ્ય દેહ ધારણ છતાં કર્તવ્ય જ્ઞાન હિન પશુ સમાન છે ! રાજ્યસિંહાસનના પ્રતિસ્પર્ધિ ગદાપાણીને આ લોકમાંથી વિદાય ન કરી શકવાથી તરેહ તરેહ વારના બ્યર્થ પ્રયાસ ચૂલિકાના હૃદયમાં કરનાર પશુવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામવા લાગી.

કોઈ પણ પ્રકારે ગદાપાણિની લેશ પણ ભાળ નહિ મળવાથી, “લરા-રાજ” એ મનમાં વિચાર્યું કે: તેની સ્ત્રી જયમતિ તેના પતિના સમાચાર અવશ્ય પ્રતિદિન મેળવતી હશે-તે અવશ્ય જાણુતી હોવી જોઈએ. એવો વિચાર કરી તેણે સતી જયમતિ સમિષ રાજદૂતને મોકલવાનો ઇરાદો રાખ્યો. તેણે ટુરતજ એક મનુષ્યને બોલાવી સતી જયમતિને ત્યાં જઈ તેને પૂછી તેના પતિની ભાળ મેળવી લાવવા હુકમ કર્યો.

લરા રાજની આજ્ઞા થતાં રાજદૂત તેજ સમયે ત્યાંથી આરોબાર સતી આશ્રમ તરફ ચાલ્યો ગયો.

આ સમયે સતી જયમતિ જમી-પરવારીને પોતાનાં સુકુમાર બાળકો સહિત પર્ણકુટિરની બહારના ચોગાનમાં સન્તાન રનેહના સ્વર્ગીય આનંદ-રસનો અનુપમ આસ્વાદ લઈ રહી હતી. તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર તેના બોળામાં માથું મુકી માતાના મ્હોં પર હાથ ફેરવતો લાડ કરતો હતો. તેનાથી ન્હાનો રમકડા જેવો બીજો રાજકુમાર માતાની પીઠપર-ખભાપર ચઢી મન ફાવે તેમ ગેલ કરતો હતો. તે સમયની સતીના ચિત્તની પ્રકુદ્બલતા કેવી હતી-તે કેવા આનંદમાં નિમગ્ન હતી તે અદ્વિતીય આનંદની કલ્પના સંતાન સુખના અનુભવી કોઈ ભાવ્યશાળી આત્માએ સહજમાં કલ્પી શકશે! અમને અનુભવ છે, અને તે આનંદનું વર્ણન કરવા અસમર્થ છીએ. સ્વર્ગીય આનંદની તે કંઈ સીમા હોતી હશે ?

સતીના એ શાન્તિના-વિશ્રાન્તિના સમયે “લરા-રાજ” નો દૂત ત્યાં આવીને અકસ્માત ઉપસ્થિત થયો; પરંતુ સતી તો નિર્ભય છે-સતીને ભય શો ? તેણે તેને કંઈજ પૂછ્યું-ગાછ્યું નહિ. તે સારી રીતે સમજી શકી હતી કે: એ અવશ્ય રાજદૂત છે અને પતિની શોધ માટેજ આવ્યો હશે, પરંતુ તે શા સારૂ બોલે ! તે તો પોતાની મેળે બાળકોના બાલા વિનોદને જોતી આડી-નીચી દ્રષ્ટી કરીને જોતીજ રહી.

સતીના તેજમાં અંજાઈ ગયેલો રાજદૂત કેટલાક સમય પર્યંત તો કંઈજ ઉચ્ચાર કરી શક્યો નહિ. આખર ન છૂટકે તેણે હિમ્મત રાખી કંપિત સ્વરે સતીને પ્રશ્ન કર્યો:—“ જયમતી ! અમારા રાજ યુલ્લિકદાએ પૂછ્યું છે કે: ગદાપાણિ ક્યાં ચાલ્યો ગયો છે ? ”

“ તમારા રાજાને તેની શી જરૂર છે ? ”

“ જરૂર હોવાથીજ મહને આ સ્થળે મોકલેલ છે, તમે જાણતા હો તો કહો ! કહો ન કહો પણ તે તમે જાણતાંજ હોવાં જોઈએ. રાજાના આદેશને માન આપી તમારે તે અવશ્ય કહેવુંજ પડશે. છૂટકો નથી.”

“ છૂટકો નથી ? જાઓ, જઈને તમારા રાજાને કહો કે: હું તે બાબત કશુંજ જાણતી નથી. ફરીથી એ બાબતનો મહને પ્રશ્ન કર્યા વગર આ સ્થળેથી અવિલંબે ચાલ્યા જાઓ.”

સતીની નિર્ભયતા સૂચક તેજસ્વી વાણી સાંભળી દૂત આગળ કંઈજ પૂછી શક્યો નહિ. સતીના સૂર્ય સમાન તેજસ્વી વદનમંડળ સ્થામે જોવાને અશક્તિવાન એ રાજદૂત બહીસે મ્હોંએ ત્યાંથી વિદાય થયો. યથા સમયે પાછાં ફરતાં તેણે રાજસભિષ આવીને નિવેદન કર્યું કે: “ જયમતિ ગદાપાણિ સંબંધી કંઈજ જાણતી નથી. એ સ્ત્રી એ વિશે કંઈ કહે તેમ જણાવું નથી.”

“ અસંભવ ! એ જાણે નહિ એવું કોઈ કાળે બને નહિ. તે જાણતીજ હોવી જોઈએ. ”

યુલિકક્ષા દૂતના શબ્દોપર રજો વિશ્વાસ કરી શક્યો નહિ. તેણે કહ્યું— “અસંભવ ! ગદાપાણિની સર્વ ખબર જયમતી જાણતીજ હોવી જોઈએ. તું ફરી એકવાર જઈને તેને જણાવી દે કે: રાજાનો આદેશ છે. તમારે તે બાબત અવશ્ય કહેવું પડશે, તેનો પત્તો આપ્યા વિના છૂટકોજ નથી, સાથે એમ પણ કહેજો કે: રાજાની આજ્ઞાનો અનાદર કરવાનું ફળ સાફ નહિ આવે—પરિણામે ઠીક નથી.”

તે સમયે પણ દૂત સતી સાનિધ્ય જઈને રાજાની આજ્ઞા જણાવી આવ્યો. તેમાં પણ તેને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ નહિ. પુનઃ પાછા ફરીને તેણે જણાવ્યું:—“ જયમતી તો દ્રઢતાપૂર્વક કહે છે કે: તે સંબંધી રાજાને હું કંઈજ કહી શકીશ નહિ. ”

તે સાંભળીને યુલિકક્ષા આગળ કંઈજ બોલ્યો નહિ. તેને નિરૂત્તર જોઈ દૂત ત્યાંથી વંદન કરીને ચાલતો થયો.

એક પ્રહર રાત્રિ વ્યતીત થઈ ચૂકી હશે. રાજમહાલમાં સઘળાં ઘોર

નિદ્રામાં પડ્યાં છે. માત્ર આહોમ નૃપતિ વિરામાસન પર પગ લાંબાવીને પડ્યો છે. તેના એક હાથ લમણે અને બીજો છાતીપર સ્થિત થયેલો છે. તેના મ્હોં અને કપાળ પર ચિન્તાની રેખા કુટ્ટી નીકળી છે. ગદાપાણિની ખબર મેળવવાને માટે વાસ્તવિક જોતાં તે ખૂબ અધિરો બની ગયો છે. તે વિચાર કરે છે કે: મ્હારે કોઇ પણ પ્રકારે ગદાપાણિના સમાચાર મેળવવાજ જોઈએ. તે પોતાના મનથી સમજી ગયો છે કે: પોતાના રાજત્વ સમયમાં થોડા દિવસમાં પ્રજા તેની તરફ અસંતુષ્ટ થઈ છે; પ્રધાન મંડળની પણ તેના ઉપર જેવી જોઈએ તેવી-અગાડિના જેવી દ્રષ્ટિ નથી! તેના કોઇ પણ કાર્યમાં ત્રિપ્રધાન લેશ પણ સમ્મત થતા નથી. માત્ર એક સાધારણ પ્રયત્ન કરવાથી ગદાપાણુ વગર હરકતે દરેકની સહાનુભૂતિ મેળવી તેને સહજમાં પદબ્રજ કરાવી શકે તેમ છે.

આખી રાત તેણે એવા વિચારમાંજ ગાળી. રાત પૂરી થતાં પ્રાતઃકાળમાંજ ચુલિકદ્વારે હુકમ કર્યો કે: “જે આ સમયે તેના પતિના સમાચાર જણાવવાને તે અનિચ્છુક હોય તો તેને બંધન કરી રાજસભામાં પકડી આણો.”

રાજગણતું પ્રતિપાલન કરતાં વાર શી? જોત જોતામાં બે ચાર મનુષ્યો રાજગણતું પાલન કરવા સતી જયમતીને બંધન કરી પકડી આણવા ત્વરિત વેગે ચાલતા થયા.

અનેક મનુષ્ય પોતાના મનથી એમજ સમજે છે કે: અમે પૂર્ણ અક્ષ-લવાળા છીએ. અમારો જે વિચાર છે તે ઉત્તમ છે-અમે જે કંઈ કરીએ છીએ તે ઘણું સાઈ કરીએ છીએ. મુખ્યત્વે એવા અકલમદ દુર્બળ ચિત્તના મૂર્ખ મનુષ્યની આ દુનિયામાં ખોટ નથી! ચુલિકદ્વાર પણ એમાંજ એક છે. તેણે પોતાના મનથી એવી કલ્પના બાંધી છે કે: બન્દિની અવસ્થામાં રાજસભામાં પકડી આણવાથી એવા અપમાનજનક કાર્યથી મુક્ત થવાને આત્મ મર્યાદા જણાવાની ખાતર આહોમ-સતી જયમતી બધા પામીને તેના પતિના વર્તમાન જણાવી દેશે. પરંતુ તેની તે ધારણા હવાઇ કિલ્લા જેવી નિવડી છે! પતિનુંજ કલ્યાણ ઇચ્છનારી આદર્શ રમણી રત્ન જયમતી એથી

ભય પામી જગતની એવી તુચ્છ મર્યાદાનું સંરક્ષણ કરતાં પતિને ખતાવી દે-પતિની ભાળ આપે તેવી નહોતી ! સતીની મર્યાદાનો સમાવેશ તો પતિહિત સાધવામાંજ સમાયેલો છે.

રાજના મન્ત્રણાગૃહમાં જયમતી અન્દિની અવસ્થામાં સહજ ધૂમટો તાણી અચલિત ચિત્તે સ્તબ્ધ ઉભી રહી છે. તેના હૃદયમાં લેશ પણ ભય જણાતો નથી. આ સમયે તો સધળો સભાસદ વર્ગ અને રાજ સુદ્ધાં સર્વ નિયુત્તર મ્હોં કરી મનમાં અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ કરતા બેઠા છે. એ તેજ્ઞ-મયી સતીની સાક્ષાત્ શક્તિ સ્વરૂપિણી મૂર્તિ રૂડામે જોવાનું કોઈમાં સામર્થ્ય નથી. તેના સ્હામે નજર કરવાને કોઈ રજ પણ સાહસ કરી શક્યું નહિ. સભામાં સર્વ નિઃસ્તબ્ધ નિર્વાક !

એ નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરતાં ક્ષીણ સ્વરે લરા-રાજાએ જયમતીને ઉદ્દેશીને કહ્યું:-“ ગદાપાણિ સંબંધી સર્વ હકિગત અવસ્થ જણાવવીજ પડશે. નહિતો હવે આ સ્થળે ઘાતકોના હાથથી મુક્તિ મળી શકે તેમ નથી.”

જયમતીએ કંઈજ ઉત્તર આપ્યો નહિ. અન્ય સધળા પણ નિરતરજ હતા. વચ્ચે બોલવાનું કોઈમાં સામર્થ્ય નહોતું. આ પ્રમાણે કેટલોક સમય એમ ને એમ પસાર થઈ ગયો પણ જયમતીએ પોતાના મુખથી એક શબ્દ સરખો ઉચ્ચાર્યો નહિ. એક હાથમાં બેડીઓથી જકડાયેલી પતિવ્રતા સતી આ સમયે પણ હાથ જોડી ધ્યાનમગ્ન સ્થિતિમાં પરમાત્માની પાસે પતિના સંરક્ષણની યાચના કરી રહી છે-આખો બંધ કરીને એક પાષાણુ પ્રતિમા સમાન તે માત્ર અડગ રીતે ઉભીજ રહી છે.

ચુલિકદ્ધાના હૃદયમાં ક્ષણે ક્ષણે દારણુ કોધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થતો ગયો. વિચાર કરે છે કે કોઈ પણ પ્રકારે એ સ્ત્રી પાસેથી તેના પતિના સમાચાર મેળવવા જોઈએ-કંઈ કરતાં આશા ફળીભૂત થાય છે. પરંતુ પતિ-પ્રાણુ રમણી રત્નનો કેવો અપૂર્વ પ્રભાવ ! જયમતીની અલૌકિક દૃઢતા અને અપૂર્વ તેજસ્વિતા આગળ ચુલિકદ્ધાની સધળી આશાઓ તેના હૃદયમાં પુનઃ જોવી ને તેવી સમાધિ જવા લાગી. તેને માટે હવે બીજો એકે સરળ માર્ગ નહિ હોવાથી તેણે મૂઢસ્વરે એકવાર કહ્યું: “ હડીલી સ્ત્રી ! તારા સ્વામીનો પતો કંઈ ખતાવીશ કે કેમ-ખતાવે છે કે ? ”

જયમતીએ દૃઢ સ્વરે ઉત્તર આપ્યો: “ તે કહેવાને હું લાચાર છું. ”

કેટલાક સમય પર્યંત ચૂલિકદ્વાર પાષાણ પ્રતિમા સમાન સિંહાસન પરથી એકી ટસે-કોધભરી દ્રષ્ટિએ સતીના સ્થાને જોઈ જ રહ્યો. અનુમતિની ખાતર તેણે પ્રધાન મંડળ તરફ પોતાની દ્રષ્ટિ ફેરવી-રાજ સભામાં ઉપસ્થિત થયેલા પ્રત્યેક સભાસદો તેના હૃદયના ભાવ સમજી ગયા, પરંતુ કોઈએ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર કર્યો નહિ. પરસ્પર-વિરોધિ ક્રોધ વિસ્મય અને ભયના ઘાત-પ્રતિઘાતથી ચૂલિકદ્વાર હૃદય આકૂળ થઈ ઉઠ્યું. કિં કર્તવ્ય વિમૂઢ સમાન અનેક ક્ષણ પર્યંત થું કરવું તે પરત્વે વિચાર કરતો રહ્યો; ત્યારબાદ તેણે કહ્યું: “ હજી પણ તને વિચાર કરવાને એક દિવસની છૂટ આપવામાં આવે છે. જો તેમ છતાંય તેટલા સમયમાં તું ગદાપાણિ સંબંધી કંઈપણ હકિગત જણાવીશ નહિ તો તું ચોક્કસ યાદ રાખજે કે: રાજની આરાતું ઉલ્લંઘન કર્યા બદલ-રાજનું અપમાન કરવાનું ફળ ત્યારે સખ્ત રીતે ભોગવવું પડશે અને તે તું જાણે છે કે ? મીણ પાયેલા ગેરઅધના સખ્ત ફટકા વડે માર મારી ત્યારે પ્રાણ સેવામાં આવશે. ”

એ સાંભળીને જયમતીએ “લરા-રાજ”ની મૂર્ખતા પરત્વે કિંચિત આંતર હાસ્ય કર્યું. તે હસવું અદ્ભૂત હતું. તે હસવું તિરસ્કાર પ્રદર્શક હતું !

રાજ-સભા વિખરાઈ જતાં, બેદરકાર જયમતી પોતાના ઘર તરફ ચાલી ગઈ. પતિ ભક્તિ પરાયણા સાધ્વી સ્ત્રીઓ તે વળી કદી મ્હોતના ભયથી ડરતી હશે ?

ધન્ય સતી ! ધન્ય ત્યારે નિશ્ચળતા !

જ

ક્ષણિક મિલન.

હ ! બા ક્યાં ?

કેટલાક સમય નિરતર રહીને, આખરે ઉત્તર આપ્યો:-
“ તમારી બા રાજદરબારમાં ગયાં છે. હમણે આવશે. ”

“ પણ આઈ ! એ ત્યાં કેમ ગયાં છે ? ”

“ રાજની આગાથી. ”

“ ત્યારે, તે વખતે અમે ક્યાં હતાં ? ”

“ ઘણે ભાગે તમે ઉઘી ગયા હતા. ”

પ્રશ્ન કરનાર એક ન્હાની ઉમ્મરનો બાળકુમાર ગદાપાણિનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે. પથારીમાંથી ઉઠતાંજ માતાને નહિ જોવાથી બાળક વ્યાકૂળ થઈ ઉઠ્યો. આગળ કંઈપણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર બાળક પુત્ર પોતાના મનથી કંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો. સુકુમાર બાળકના વદનકમળ પર ચિન્તાની રેખા જણાય છે ! નથી સમજી શકાતું કે એક બાળકના મનમાં પણ આજ આવી ભાવના કેમ ઉપસ્થિત થઈ છે ! કોઈ દિવસ નહિ ને બાળક આજ એક ઘડી-કમાં માતાને જોવા કેમ આતુર જણાય છે ? અદ્રશ્ય સત્તાએ આડી રીતે તેના કાનમાં પણ કંઈક કુંક મારી હોય એમ જણાય છે. બીજું શું ધારી શકીએ ?

“ લાઈ—”

જે સમયે બાળક ઉપરોક્ત ચિન્તાતુર અવસ્થામાં છે, તે સમયે જયમતી ઘેર આવી પહોંચી. પુત્ર દર્શનની આકાંક્ષા-આશંકામાં ઉતાવળું-સ્થાવરું બનેલું સતીનું વ્યાકૂળ ચિત્ત સહજ પણ ધૈર્ય ધારણ કરી શક્યું નહિ. ઘરમાં પગ મૂકતાંજ સામે દીન બાળક પર દ્રષ્ટિ પડતાં તે આતુર હૃદય જનેતાએ હાંક મારી:—“ આઈ ”

“ કોણ ! આ ! શું કહો છો ? ” કહેતો કે બાળક દોડતો આવ્યો.

“ લેવાઈ ક્યાં છે ? માતૃકણ્ડ સ્વર સાંભળી આનંદમાં નૃત્ય કરતો વળી એક ન્હાનો પુત્ર દોડતો દોડતો આવીને માતાની કોટે વળગી પડ્યો. ઉભય પુત્ર-રત્નને પોતાના બાહુ યુગલમાં ખૂબ જહાલ ભર્યા હૃદયે દબાવી એક એક પ્રેમ ચૂંબન કર્યું-એ સ્વર્ગીય ચૂંબનનો અમૃતમય સ્વાદ લેતાં રાજ-દરબારમાં થયેલા અપમાનને સતી પળવાર વીસરી ગઈ.

સૂર્યનારાયણ અસ્તાચલ તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યા છે. અસ્તાચળમાં સંતાઈ જવાને ડોકિયાં કરી રહ્યા છે. પર્ણકૂટિરના યોગાનમાં બેઠે પુત્ર સહિત

એસી જયમતી આહોમ-નૃપતિના સધળા અનુચિત વ્યવહાર અને પોતાના અદૃષ્ટનો વિચાર કરે છે. સાયંકાળનો શાન્ત-ફરફર વાતો સૌગંધ યુક્ત પવન સતીના હૃદયમાંની સળગતી ચિન્તા-ચિતા ઓલવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. પણ અત્યારે તો એ પરોપકારી પવનરાજના સધળા પ્રયત્નો સતી હૃદયને શાન્તિ અર્પવાને તદ્દન નિષ્ફળ નિવડ્યા છે. સાયંકાળ થઈ ચૂક્યો છે. ગદાપાણિનું કોઈપણ પ્રકારે લેશ પણ અમંગળ થાય નહિ. એ ઇચ્છાથી તે પરમાત્માને એક ચિત્તે પ્રાર્થના કરી રહી છે. પતિના શિર પર ઝંઝુમિ રહેલું આદ્રતનું વાદળ વિખેરાઈ જઈ, તેના આગ્યાકાશમાં એકદમ સુખના સૌભાગ્ય સૂર્યનો ક્યારે ઉદય થાય, એ શિવાય સતી જયમતીના હૃદયમાં અન્ય એકપણ ચિન્તા છે નહિ. પતિ સુખની ઇચ્છાએ તે આજ ચિર દુઃખિની સમાન બની ગઈ છે.

ગદાપાણિએ ધીર-મૃદુસ્વરે કહ્યું:-“ જયમતી ! ”

જયમતિ સહસા જરીય ઉત્તર આપવાનું સાહસ કરી શકી નહિ. તે મન્ત્રમુગ્ધવત્ નિર્વાક થઈ, ગદાપાણિના મ્હેં સામે કેટલીક ક્ષણપર્યંત જોઈ રહી. ત્યાર બાદ ઉઠીને તેણે કમાડ બંધ કરી દીધાં.

વાકો વળી તેની પિઠ પર હાથ મૂકી એકી ટસે રતેહ ભરી દ્રષ્ટિએ પત્નીના મુખાર્વિંદ તરફ જોઈ રહેલો ગદાપાણિ બોલ્યો:-“ જયમતી ! ”

“ કેમ નાથ ! ”

“ જયમતી એવા તે શા વિચાર કરે છે ? આટલી બધી વિચાર-શીળ કેમ ? ”

“ વિચાર કરું છું-”

રાજદરબારમાં પોતાના થયેલા અપમાનની સધળી હકિગત જયમતી પતિને જણાવવા ગઈ, પણ તે મુખથી કહી શકી નહિ. કહેવાની તેની ઇચ્છા છતાં તેના અંતરાત્માએ તેને કહેતાં અટકાવી. કોણ જાણે કદાચ નિર્ભય વીરપુરૂષ ગદાપાણિ પત્નીના અપમાનની વાત તેના મ્હેંથીજ સાંભળી ઓચિંતિ કંઈક પ્રતિજ્ઞા કરી એસે અને તેનું માહું પરિણામ આવે એ બ-યથી બિચારી આ પળે તો એ ઘૂંટડો ગળી ગઈ. ન કરે નારાયણ ને તેથી

કદાચ તેના હૃદય સુખની સઘળી આકાંક્ષા—સઘળી આશાઓ હમેશને માટે નાશ પામી પામે ! પતિના કષ્ટ્યાણુની ખાતર તે પોતાનું સઘળું અપમાન અને ભાવી પ્રાણદંડની અસહ્ય ચિન્તા—વેદના મ્હાન વદને સહન કરતી બેસી રહી પણ તેણે દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા કરી કે “મ્હારે મ્હારા નાથને તો તે જાણાવવુંજ” તેથી તેણે અતિપય કષ્ટ પૂર્વક હૃદયના ભાવને ગુપ્ત રાખી, અન્ય બાબત છેડી.

“આજ આપ અસમયે આ વિપત્તિ સ્થાનમાં શા સાર આવ્યા ? આપ ચોક્કસ માનો કે : અત્યારે આપ નિરાપદ નથી. તમારા શત્રુઓ તમારી શોધમાં જ્યાં ત્યાં ચારે દિશાએ ભટકી રહ્યા છે.”

“તે મ્હેં જાણ્યું જયમતી પણ તું મ્હને નથી જોઈ શકતી તેથી તો હું દૂષી રીતે આ સ્થળે જોને આ ગુપ્ત વેશ આવ્યો છું.”

“આપે આ સમયે ક્યાં મુકામ રાખ્યો છે—આપ રહો છો ક્યાં ?”

“નાગા પ્રદેશમાં, એક વૃદ્ધા જીને ત્યાં.”

વિશેષ નહિ જાણવાની ઇચ્છાથી જયમતીએ તે બાબત કંઈ વધારે પૂછપરછ કરી નહિ. તેણે આજ કેટલેક દિવસે પ્રત્યક્ષ જોયું કે : ગદાપાણિનું શરીર દુર્બળ પડ્યું છે. તેનામાં અગાઉના જેવી અત્યારે પ્રતિભા નથી. પાતેની એ અવસ્થા જોઈ અત્યંત દુઃખ વડે જયમતીની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. આંસુ લૂછીને તેણે ગદાપાણિને પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થના કરી કે : “શત્રુથી પરિપૂર્ણ આ અમંગળ સ્થાનમાં વધારે સમય રહેવાની આવશ્યકતા નથી.” જયમતીના દ્યાર્દ્ર વચનોને અનાદર કરવાની ગદાપાણિમાં જરીય શક્તિ નહોતી. રડતી સતીનાં એ વચનોને માન આપી ઉઠી ગયેલા પોતાના બે સુકુમાર પુત્રનાં મુખ ચુમ્બન કરી દુઃખી થતા હૃદયે ધરમાંથી બહાર નિકળી ગદાપાણિ જોત જોતામાં રાત્રિના બીષણ અધિકારમાં અદ્રશ્ય થઈ ગયો.

પ્રારબ્ધની શી ગતિ !

૨મણી કે દેવી !

પ્રા તઃકાળ થયો છે. આજ આકાશમાં એટલી બધી ઉજ્જવળતા નથી. આકાશમાં સ્થળે સ્થળે વરસાદથી ભરેલી વાદળીઓ પ્રત્યક્ષ થાય છે. મેઘાચ્છાદિત આકાશમાં રમણીયતા-મનોહરતા ક્યાંથી હોય ? હોય કે ન હોય-ગમે તેમ પણ આજ તો આકાશ સ્હામું જોવાનુંય મન થતું નથી. તેનો દેખાવજ કંઈક એવો થઈ રહ્યો છે. ચંચળ તોફાની વાયુ વળી વહીને તેમને આમતેમ વિખેરી નાખવાને તોફાન મચાવી રહ્યો છે. એ પણ નિસાસે નિસાસા મૂકે છે. પણ એમ કેમ ?

ગદાપાણિના સમાચાર મેળવવાની ખાતર રાજસેવકો રાજની આગા પ્રમાણે જયમતીની પાસે ગયા; પણ ત્યાં તેમનો કંઈ દહાડો વળ્યો નહિ તેઓ પાછા ફર્યા છે. જયમતી તે જણાવવાને નારાજ-અનિચ્છુક છે.

રાજએ તુરતજ આદેશ કર્યો કે:—“ આજથી જયમતીને એક વૃક્ષ સાથે બાંધી સપ્ત ફટકા મારવાના શરૂ કરો ! જ્યાં સુધી તે તેના મ્હોંથી તેના પતિના સમાચાર ન કહે ત્યાં સુધી તે ચાલુજ રાખવા.” કૃતદન-નિર્દય રાજનો એ હૃદયદ્રાવક આદેશ સાંભળીને પ્રજા થથરી ગઈ-સ્તબ્ધ થઈ ગઈ ! આ શું ? આહોમ-રાજની ખુદ્દિ બ્રહ્મ થઈ ગઈ છે કે ? તેને ચિત્તભ્રમ તો થયો નથી ! એ નિર્દોષ સ્ત્રી તરફ એવડો અત્યાચાર શો ! રાજના વર્તનથી માહિતગાર કોક કોક એ સમાચારને સત્ય માને છે-કોક તો માની પણ શકતું નથી. એમ તે હોય કે ? પરન્તુ જેઓ વાસ્તવિક રીતે ઘટના સ્થળેજ છે તેઓએ પ્રત્યક્ષ રીતે જોયું છે કે: “મ્હોટી કાયાવાળા એ રાજદૂત હાથે-પગે જકડાયેલી એક બન્દિવાન રમણીપર જેરખંધના અવિરત ફટકા લગાવી રહ્યા છે ! બ્હેંત બ્હેંત ચામડી ઉતરી જાય એવા મીલુની પાયેલી એ ચાપુકના ફટકાનો કંઈ સુમાર છે કે ? એ દ્રવ્ય જોતાની સાથે પાપાણુ હૃદ-

યના મનુષ્યનું હૃદય પણ પિગળી જાય એમ છે. એટલો એટલો માર છતાં રમણીની આંખમાં આંસુનું એક ઝિન્દુ નથી ! તે સ્થિર અને નિશ્ચળ ચિત્તવાળી અપૂર્વ તેજોમયી તરૂણી પ્રાણુ જતાંય પતિનો પત્નો આપશે કે ? સતીના હૃદયબળની શયતાનને શું ખચર-તેને તેની કલ્પનાય ક્યાંથી હોય ?

ફટકાને તે કંઈ વિરામ છે કે ? દરેક મનુષ્ય તેના મુખથી માત્ર એકજ બાબત સાંભળવા સારૂ આકૂળ ચિત્તે આગ્રહ પૂર્ણ બાવે તેના સ્થામે જોઈ રહ્યા છે. માત્ર એ શબ્દ કહેવાથી સતી જયમતી આ ત્રાસથી મુક્ત થઈ શકે એમ છે-પણ એ તો ખરેખર ગાંડી-આજની સતિઓ એમાં જરીકે વાર કરે કે ? એક નજીવી બાબતમાં વગર મ્હોતે મરવું એ કોણે કહ્યું ! ના ના, પણ પતિનું આવીજ બન્યું હોય તો એમાં અબળા બિચારી શું કરે ? ધીઃક, ધીઃક એવી પતિ ભક્તિહિન દુર્ભાગી કુભાર્યાઓને ! સતીના પતિ-પ્રેમનું સ્વપ્નનું આબું હોય ત્યારેને ! જયમતી તો નિર્વાક-નિર્વિકાર-તેનો દેહ જડ સમાન, ચેતના રહિત છે-આંખો બંધ છે.

એક દિવસ બે દિવસ કરતાં એક સપ્તાહ જેટલો સમય ચાલ્યો ગયો. એમ ને એમ સાત દિવસનાં બ્રહ્મણી વહી ગયાં. દારૂણ ઇટકાવડે જયમતીનું અંગ પરનું વસ્ત્ર જીર્ણ જર્જરિત થઈ ગયું છે. કોમળ શરીરનું તો પૂછવુંજ શું ? શરીરમાંથી નિકળતી લોહીની ધારાઓ વડે પૃથ્વી રંગાઈ ગઈ છે ! તેમ છતાં જયમતીના વદન પર કોઈ પણ જાતનો ઉદ્વેગ અથવા ઉત્તેજનાનું ચિહ્ન નથી ! કેવળ પતિની એક મંગળ ભાવનાને માટેજ તે નિર્વિકાર બાવે-શાન્ત ચિત્તે અત્યંત માર સહન કરે છે ! જગતમાં આવાં દ્રષ્ટાન્તો વિરલ છે. પતિના જીવન સંરક્ષણની ખાતર પારાવાર માર સહન કરતી એ સતીપર કિરતારની અનંત કૃપા થશે. એણે અનેક વખત કહ્યું છે કે : “એવું ક્યાંથી ભાગ્ય કે પતિના કલ્યાણમાં આ પ્રાણની આહૂતિ અપાય !”

એ દેખાવ જોઈ સૌ ચમકી ગયાં-વિસ્મિત થયાં. કશું અને સરખી વેદનાથી તેમનાં હૃદય આકળ વિકળ થઈ ઉઠ્યાં. કોઈ પણ આંસુ રોકી શક્યાં નહિ ! પ્રત્યેક મનુષ્ય ફરી ફરી વિચાર કરવા લાગ્યા કે : આ શું ! જયમતી તે કંઈ સામાન્ય રમણી છે કે ! ના, દેવી ! એક અબળામાં આટલું

ધૈર્ય અને આટલી સહિષ્ણુતા તો ક્યાંય જોવામાં આવી નહિ. સૌ પોતાના અંતઃકરણથી સ્વીકારવા લાગ્યા કે “ જયમતી દેવી ! ”

આ પ્રમાણેજ વળી કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા.

જ

સતીનો સ્વર્ગવાસ.

સુ મારે એક પખવાડીયા બાદ કેટલાક નાગા પ્રદેશવાસી મનુ-
ષ્યોના મુખથી ગદાપાણિએ સાંભળ્યું કે: રાજધાનીમાં કોઇ
એક રમણી પતિ સંબંધી કંઈક હકિગત ન કહેવાથી અતુલિત અત્યાચાર
સહન કરે છે. એ સાંભળતાની સાથેજ ગદાપાણિના હૃદયમાં કંઈ ને કંઈ
થઈ ગયું—તે સમજી ગયો. કોઇ એક બીધલુ આકાંક્ષા એ વીર હૃદય યુવકના
મનમાં પ્રકટ થઈ. તેને જણાવા લાગ્યું કે: ચારે દિશામાંથી કોઇ એક પ્રકા-
રની વિપદની જાળ તેને ફસાવવાને ફેલાઈ રહી છે. તેનું મગજ ભમી જવા
લાગ્યું. તે સ્થિર રહી શક્યો નહિ. આખર અંતરમાં દારૂણ ઉદ્વેગ સહિત તે
અન્ય સમસ્ત કર્મનો ત્યાગ કરી ગુપ્ત વેશે રાજધાની તરફ ચાલતો થયો.

જણાવેલા સ્થાને પહોંચતાની સાથે ગદાપાણિએ જોયું કે: “હા ભગવન!
પ્રહાર ઉપર પ્રહારનું અવર્ણનીય કષ્ટ સહન કરતી જયમતીના અંગ પર કેવા
સોળ ઉઠ્યા છે! આહાહાહા! તેના શરીરમાંથી કેવી રક્તધારા છૂટી રહી
છે! તેના જીર્ણુ—શીર્ણુ દેહને હું કેમ જોઈ શકું? અપાર વેદના—વિડંબના
સહન કરતી આ દુર્ભાગી ભરથારની એ કમનસિખ રમણી શા સારૂ વ્યર્થ
આટલું કષ્ટ સહન કરતી હશે! કેવી તેની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા! કેવો તેનો આત્મ-
સંયમ!” દારૂણ દુઃખ વડે ગદાપાણિનું ગળું રંધાઈ ગયું. કોઈ એક માર્મિક
યાતનાએ તેના આખા હૃદયમાં કંઈક અજબ આન્દોલન મચાવી મૂક્યું
છે. તે પાપાણુ પ્રતિમા સમાન કેટલાક સમય પર્યંત સ્તબ્ધ રીતે ઉભો રહ્યો,
અને બોલ્યો: “ જયમતી ! ”

ગદાપાણિના કંપિત કણ્ઠમાંથી અંરૂપ સ્વરે પુનઃ બહાર નિકળ્યું:

“જયમતી !”

જયમતીએ સાંભળ્યું નહિ—તે સાંભળી શકી નહિ ! જયમતી તો માત્ર એક સ્વામીના ધ્યાનમાંજ મગ્ન છે ! તે સમયે તેનું ચિત્ત આ પાર્થિવ જગતની ચિન્તાનો પરિત્યાગ કરી, સ્વામીની મંગળ કામનાના ઉદ્દેશ્યથી મહા મંગળ પ્રદેશમાં વિચરણ કરી રહ્યો હતો.

એ ધ્યાનમયી મૂર્તિ ગદાપાણિ જોઈ રહ્યો હતો. ત્યાંથી સહજ આગળ આવીને તેણે પુનઃ અસ્ફૂટ સ્વરે કહ્યું : “જયમતી !”

એ સમયે પણ ગદાપાણિના શબ્દો જયમતીના કાન સુધી પહોંચી શક્યા નહિ.

શું કરવું એ ગદાપાણિ સમજી શક્યો નહિ. પોતાની આંખો સામે એ અસહ્ય દ્રશ્ય જોવા છતાં, આખર કંટાળીને એક અપરિચિત મનુષ્યની માફક તે ત્યાંથી ચાલ્યો પણ કેમ જાય ? પોતાના ઉપર આવી પડનાર સઘળી આફત અને સઘળું દુઃખ એકવાર વિસરી જઈ તેણે પોતાના મનથી વિચાર કર્યો કે : “પત્નીના રાજ સમામાં થયેલા અપમાન અને આ અસહ્ય ત્રાસનો “લરા-રાજ”ને બદલો આપી-પત્નીને આ અતૂલનીય ત્રાસથી મુક્ત કરી ચાલ્યો જઈ. ના—તેને જયમતીની આકૂળ વિનંતિ યાદ આવી. અનેક વિચાર કરી તેણે ત્રીજીવાર ઉદગાર કાઢ્યો :—“જય !”

આ સમયે જયમતીના કાનમાં પડ્યો પડ્યો—તેની આંખ ઉઘડી ગઈ. પરંતુ તેના મ્હોમાંથી એક પણ શબ્દ બહાર નિકળ્યો નહિ. તે ધારી ધારીને જોવા લાગી. જોઈને વિચાર કરવા લાગી—પોતાના એ વિચારને મનથી પ્રમાદ ગણવા લાગી. જોયું, ગદાપાણિ એક દ્રષ્ટિએ અશ્રુપૂર્ણ નયને તેની સામે જોઈ રહ્યો છે. વ્યથિત હૃદયે તે કહે છે,—“જયમતી ! આ દેખાવ હું જોઈ-સહન કરી શકતો નથી. હવે તું એ દુઃખ ભોગવીશ નહિ. પતિની હકિગત કહી તું આ મહા ત્રાસથી એકદમ મુક્ત થા. ચાલ આપણે બેઠેજણ સઘળી વિપદ અને સઘળી આશંકાને તુચ્છકારી ઘેર પાછાં ફરીયે. મ્હારા છતાં તને શો ભય છે જયમતી !”

જયમતીની સઘળી આશ્ચર્યો ભાગી ગઈ ! તેની આંખમાં આંસુ ઉભ.

રાધ ગયાં. જે રમણી આટલું અપમાન-આટલો ત્રાસ સહન કર્યા છતાં લેશ પણ વિચલિત થઇ નહોતી-સહજ પણ ગભરાઇ નહોતી, તે આજ પોતાના પતિને શુભ વેશમાં જોતાં તેનું સઘળું ધૈર્ય શુભાની બેઠી-તે આજ નિરાશ થઇ ગઇ, તેણે વિચાર્યું-“જેની ખાતર દિવસ નહિ, રાત નહિ, પણ પંદર પંદર દિવસથી આટલું કષ્ટ સહન કર્યું છે-જેના કલ્યાણની ઈચ્છાએ આ દેહને તુચ્છ ગણ્યો છે. જેના સંરક્ષણની ખાતર આ રાક્ષસિ પ્રહારને પણ હું ગણુકારતી નથી, તે જો કદી આજે પોતાની મેળેજ આત્મસમર્પણ કરશે તો પછી સઘળું નિષ્ફળ જશે!” જયમતી આંખમાંથી આંસુનો વરસાદ વરસાવતી પતિના મુખમંડળ તરફ જોતી આર્તસ્વરે પ્રાર્થના કરવા લાગી:-

“હૃદયેશ્વર ! પ્રાણુદેવતા ! પ્રાણુદેવતા ! જીવનસ્વામી ! જાઓ. તમે ચાલ્યા જાઓ-મ્હારી આશાની પાળ ભાગશે નહિ. હું તમારા ચર્ણમાં મતિ સ્થિર રાખી હમેશને માટે-આ દેહમાં પ્રાણુ છે ત્યાં સુધી આપના મંગળની ખાતર મૂળે મ્હોડે સર્વ સહન કરીશ ! તેથી મ્હને દુઃખ નથી-કષ્ટ નથી-લજ્જા નથી ! પરંતુ પ્રાણુવલ્લભ ! સ્વામી ! તમે હવે એક તલભાર ડગશે નહિ-તમારો વિચાર ફેરવશે નહિ-હતાશ થઇ આ અભાગિનીની આશા લતાને બ્યર્થ કચડી નાંખશે નહિ ! તમારા શત્રુઓનો કંઈ સુમાર નથી. એમને તમારીજ જરૂર છે ! હાય ! જો, જો, નાથ ! જાઓ-જાઓ જીવિતેશ્વર ! આ સ્થળે એક પળવાર ઉભા રહેવામાં પણ કુશળતા નથી. દેવ ! આ સ્થાનનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા જાઓ; મ્હારી એ ખરા અંતઃકરણની અંતિમ વિનંતિ આજે ધ્યાનમાં લ્યો. જન્મજન્મમાંતર તમારી દાસી બની તમારા ચર્ણની સેવા કરવાને ભાગ્યશાળી થાઉં એ આશિષ આપતા જાઓ.”

જયમતીની આંખો ફાટી ગઇ. જળ ખૂટ્યું ત્યાં આંખમાંથી બોહીનાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં. તેની અંતિમ વિનંતિનો ગદાપાણિ અસ્વીકાર કરી શક્યો નહિ. એ મહાદેવીની માગણીનો અનાદર કરી શક્યો નહિ. પત્નીની આજીજી ભરી પ્રાર્થનાએ તેના કાળજને વિધી નાંખ્યું. તે પોતાના હૃદયમાં અશાન્તિનો એક ભારે બોજો લઇ ભારાકાન્ત હૃદયે પુનઃ નાગા પ્રદેશ તરફ ચાલ્યો ગયો !

ગદાપાણિના આલ્યા ગયા બાદ કેટલેક દિવસે પતિપ્રાણી જ્યમતીએ જગતમાં ચિરસ્મર્ણીયા સીતા-સાવિત્રી-દમયન્તીની સમાન સતીત્વની અપૂર્વ પરાકાષ્ટા-પાતિવ્રત્યનો જ્વલન્ત મહિમા પ્રકટ કરી પતિહિત ચિન્તન કરતાં અનન્ત ધામમાં, શાન્તિમય પરમાત્માના શાન્તિ નિકેતનમાં પ્રયાણ કર્યું !

આહોમ રાજ્યનાં પ્રત્યેક માનુષિ હૃદયનાં નર-નારીએ તેને માટે શોકાકૂળ હૃદયે અશ્રુ વિસર્જન કર્યા છે. સતીના આત્માના કલ્યાણની ખાતર અનેક મનુષ્યોએ પરમાત્માને અનન્ય ભક્તિભાવવડે રડતા હૃદયે પ્રાર્થના કરી છે !

પતિ સંરક્ષણનું પરમ તપ આદરતાં પ્રાણ વિસર્જન કરનાર પરમ તપસ્વિની આદર્શ રમણી કૂળ ભૂષણ સતી જ્યમતી ! તને અનેકવાર પ્રેમવંદન હો ! ધન્ય સતી ! ધન્ય ત્હારી પતિ-હિત સાધન તત્પરતા ! દેવી ! સતી ! ત્હારી સહન શક્તિની તો બલિહારી છે. ઓ આર્ય માતા ! ત્હારી કુખેથી આવીજ પતિવ્રતા, મહાન તપસ્વિની સતીઓનો જન્મ આપજો. અમારા ભારતવર્ષને એવીજ મહાદેવીઓની આવશ્યકતા છે.

ટ.

પરિવર્તન.

પત્ની વિયોગે વ્યથિત થતા હૃદયનો ગદાપાણિ ઉદાસ અંતઃકરણે કેટલાક દિવસ જ્યાં ત્યાં પરિભ્રમણ કરવા લાગ્યો. તેણે ધાર્યું હતું કે, તેથી કંઈક અંતરની પિડા શાન્ત થશે, પરન્તુ તે એક પળ પણ જ્યમતીને વિસરી શક્યો નહિ. બન્દિનિ અવસ્થામાં અસહ્ય પ્રહાર મૂકે મ્હોડે સહન કરતી પ્રાણુવલ્લભા જ્યમતીની તે સમયની દયાજનક અવસ્થા પ્રતિ પળે તેની નજર સમક્ષ તરી આવી તેના હૃદયને બાળીને બાળ કરે છે. વચ્ચે વચ્ચે તેને પોતાની જાંઘી પર ધીક્કાર છૂટે છે-તે પોતાના-જીવતરને ધીક્કારે છે. છટ ! છટ ! જે પોતાની પત્નીના અપમાનનો બદલો

લઘ શક્યો નથી-જે, નર રાક્ષસ મનુષ્યોના ત્રાસથી પત્નીને ઉમારી શક્યો નથી તેને મનુષ્ય કહેવો એ ઉચિત છે કે ? ધર્મ પત્નીનું સંરક્ષણ કરવામાં અસમર્થ મનુષ્ય પોતાના સામર્થ્યનો હૃદયમાં વ્યર્થ ગર્વ રાખે એ શા કામનો ? પાણિયારાના મુનસીના જેવી એ અધટિત બડાઇ કામની શી ? કેટલીક વખત ક્રોધને લીધે તે બાહ્યજ્ઞાન શૂન્ય બની જાય છે. એ અવસ્થામાં પણ જયમતીની એ આકૂળ વિનતિ અને તેની દયાર્દ્ર મુખમુદ્રા તે યદ્દિક્ષિત વિસરી શકતો નથી. પત્નીની એ દયાજનક પ્રતિમા હૃદયપટમાં જગૃત થતાં તેની આંખમાંથી દડ દડ દડ દડ પડતાં આંસુ વડે તેનાં વક્ષઃસ્થળ ભિંજાઈ જાય છે. સમય પર બેઠે પુત્રના વિચાર મનમાં આવતાં, તેમને જોવાને માટે તે આકૂળ બની ઉઠે છે; પરંતુ સમયને માન આપનાર ગદાપાણિને તુરંતજ વિચાર ઉદ્ભવે છે કે, તેથી ભવિષ્ય બગડે તેમ છે, અને તેથીજ તે પોતાની પુત્ર દર્શનની તીવ્ર આકાંક્ષાને દબાવી દે છે.

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વિચાર વમળમાં તણાતો-દુઃખના અસહ્ય ભારથી દબાયેલો-સમયને વશ વર્તનાર ગદાપાણિ આખર ગૌહાટિ નગરમાં પહોંચ્યો.

સાયંકાળનો સમય છે. નગરથી થોડેક છેટે આવેલા એક સુરમ્ય આગના દરવાજાને અટલી દિવાના જેવો કોઇ એક મનુષ્ય ચકિત્ત નેત્રે દૂર-દ્રષ્ટિ ફેંકતો ઉભો છે. જોત જોતામાં તેની ધારેલી વસ્તુ તેની દ્રષ્ટિ સમિપ આવીને ઉપરિચિત થઇ. આવનાર વ્યક્તિએ આવીને અત્યંત પ્રસન્ન ચિત્તે વિનય પૂર્વક શિર ઝુકાવ્યું. એક બીજાએ નયન-મન દ્વારા કુશળ-વર્તમાન પૂછ્યા, આસ્તે આસ્તે ત્યાંથી બેઠે જણે ચાલવા માંડ્યું.

આ સમયે અમે એ બેઠે જણને એક એકાન્ત સ્થાનમાં કંઈક રહસ્યપૂર્ણ વાર્તાલાપ કરતા જોઈએ છીએ.

એકે વાત છેડી:-“ પરમાત્માની ઇચ્છાથી મહારો પરિશ્રમ આજ લાંબે સમયે પણ સફળ થયો છે, આપને માટે આહોમ પ્રજા તલસી રહી છે.”

બીજાએ કહ્યું:-“ તમે આ શું કહો છો ? મહારે માટે ! અસંભવિત ! એમ બને કેવી રીતે ? ”

સાંભળો ! ચૂલિકકાના અનુચિત વ્યવહારથી સમસ્ત આહોમ પ્રજા અતિશય ઉશ્કેરાઇ ગઇ છે. તે આ પળે તમારા જેવા એક યોગ્ય રાજાની પ્રાપ્તિને માટે ઝંખી રહી છે—મુખ્યત્વે તમનેજ ઝંખે છે. તમારો પતો નહિ લાગવાથી સર્વ ઉદાશ થઇ ગયાં છે. તમને શોધવાનું કામ મહેં માથે લીધું હતું. અને તેમાં આજ મહને ઇશ્વરે સફળતા આપી છે. હવે વિલંબ કરવાની આવશ્યકતા નથી; આપ મહારી સાથેજ ચાલો ! ”

ગૌહાટિ નગરનો ત્યાગ કરી ઉભયે ગોરગાંડનો રસ્તો લીધો.

વાંચકને જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે: એ ઉભય મનુષ્યોમાંનો એક તો ગદાપાણિ છે; અને બીજો વરફૂકન “ લરા-રાજ ” નો મુખ્ય સેનાપતિ જેનો વધ કરવામાં આવ્યો છે, એવું આગળ ખતાવ્યું તે પણ છે. વીર વરફૂકનનો વધ થયો નથી. ઘાતકોના હાથથી છૂટી તે પણ જ્યાં ત્યાં ભટકી અદ્રશ્ય રીતે ચૂલિકકા વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરણી કરતો હતો. સતી જયમતીના મર્ણુથી પ્રજા અત્યંત ઉશ્કેરાઇ ગઇ હતી. ગદાપાણિ મેળવવાની પ્રજાની ઉત્કટ ઇચ્છા જાણી વરફૂકન તેની શોધમાં અનેક સ્થળે ફરતો હતો. પ્રારબ્ધવશાત્ ગદાપાણિ અને વરફૂકનનો ગૌહાટિનગરના એ બાગમાં મેળાપ થયો, અને ત્યાંથી તે સવિસ્તર હકિગત ગદાપાણિને વિદિત કરી તેને લઈ ગોરગાંડ પહોંચતો થયો. સરળ હૃદય વીર યુવક રાજધાનીમાં પહોંચતાં પ્રજાએ તેનો યથેષ્ટ સત્કાર કર્યો. અપૂર્વ ઠાઠમાઠથી જયઘોષ વચ્ચે ગદાપાણિને રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો.

આહોમ પ્રજાએ તેને રાજરાજેન્દ્ર તરીકે હર્ષભેર વધાવી લીધો. પ્રજાના મતોરથ સફળ થયા—તેઓના અશાન્તિપૂર્ણ હૃદયમાં ગદાપાણિના રાજ્યાસને વિરાજવાથી શાન્તિ સુધાનો વરસાદ વરસી રહ્યો. સર્વત્ર આનંદ-મંગલ વર્તાઈ રહ્યો. પરન્તુ રાજરાજેશ્વર ગદાપાણિના હૃદયમાં હજી આનંદનું ચિહ્ન જણાતું નથી. માત્ર આ સ્થળે તો એટલીજ કલ્પના કરી શકાય છે કે: રાજ્ય પ્રાપ્તિથી પણ એની કોઇ ઉત્કટ આકાંક્ષા તેને હશે ખરી ! કોણ કહી શકે ? એ તો હરિ જાણે !

રાજ્યની લગામ ગદાપાણિ જેવા એક ધીર-વીર અને પરાક્રમિ યુવક-ગદાપાણિના હાથમાં આવતાની સાથે સાથે આહોમ રાજ્યનાં ભૂતકાળનાં

સુખ અને શાન્તિ પુનઃ પ્રસરી રહ્યાં. પદ્મજી ચૂલિકકા પોતાનો જન બચાવવાની ખાતર અરધી રાતે પલાયન કરી ગયો. પરંતુ નવીન કાર્યકુશળ પ્રધાનોએ તેને જીવતો પકડી મંગાવ્યો. અદ્રષ્ય સત્તાએ પત્નીના અપમાન અને ત્રાસનો બદલો લેવાને ગદાપાણિને વગર પરિશ્રમે યોગ મેળવી આપ્યો. પત્નીની આજીજીથી માત્ર તેના આત્માની શાન્તિની ખાતર, વધ સ્થાન આગળથી ખેદિત હૃદયે પાછા ફરવા ગદાપાણિએ બળતા હૃદયે પાછા ફરતી વખતે કરેલી પ્રતિજ્ઞા તેણે પૂર્ણ કરી જેરબનના પ્રહાર વડે જે સ્થળે સતી જયમતીના પ્રાણુ લેવામાં આવ્યા હતા તેજ સ્થળે અનેક નર-નારીની મેદની વચ્ચે “લરા-રાજ” નો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો ! ચૂલિકકાના મૃત્યુ સમાચાર જોત જોતામાં ઠેર ઠેર ફરી વળ્યા. આહોમ રાજ્યનાં પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરૂષ આથી નિશ્ચિંત થયાં-કૃતદિન રાજના મર્ણુથી સર્વના જીવને તાઢક વળી. પ્રત્યેક મહત્વાકાંક્ષિ આત્મસુખ લોલૂપ દુષ્ટ રાજાઓનાં મૃત્યુ એ પ્રકારે જ થયાં છે ! તેમના મર્ણુથી કોઈએ ખરા હૃદયથી ખેદ કર્યો નથી-તેમના મર્ણુ બાદ તેમનાં યશોગાન ગવાયાં નથી. તેમના નામ પર તો સૌ એકવાર થૂંક્યા છે ! એવા ક્રમોતે ખેહાલ અવસ્થાએ મરી જનાર દૂરાત્માઓ અને પશુમાં શો ફેર ? હિન્દ દેવીની કૃપે નિપજેલી-હિન્દદેવી જેવી અનેક સતીઓના શ્રાપથી અનેક રાજાઓ અને રાજ્ય પાયમાલ થઈ ગયાં છે. “સતી જયમતી” ના શ્રાપથી “લરા-રાજ” ની કેવી સ્થિતિ થઈ તે વાંચકથી અજાણ્યું નથી !

આ પરિવર્તનશીલ જગતમાં લગભગ આવિશેક વર્ષ સુખપૂર્વક રાજ્ય ભોગવી નૃપશ્રેષ્ઠ ગદાપાણિ આ અસાર સંસારમાંથી અમર ધામમાં ચાલ્યો ગયો. તેવા રાજાની પડેલી ખોટ ભાગવી તે તો મૂશ્કિલજ છે ! ગદાપાણિને યાદ કરી આહોમ પ્રજા હજીય અશ્રુપાત કરે છે. ગદાપાણિના મૃત્યુ બાદ તેનો પાટવી કુમાર “લાઇ” રૂદ્રસિંહ નામ ધારણ કરીને પિતાના સિંહાસન પર વિરાજીત થયો હતો. આહોમ ઇતિહાસમાં રૂદ્રસિંહનો કીર્તિકલાપ પણ ચિરસ્મરણિય છે. તેના રાજ્ય કાળમાં આહોમ પ્રદેશ ઉન્નતિના પરમ ઉચ્ચ શિખર પર પહોંચ્યો હતો.

આદ્યાવસ્થાથીજ માતાને ખોધ બેઠેલા સુકુમાર બાળકના હૃદયપટમાં ચિતરાયેલી એ શાયનીય અન્તિમ સ્થિતિ તેના હૃદયને વિંધિ નાંખતી હતી. તેણે માતાની એ અલૌકિક યાદગિરી જગતમાં ચિર સ્મરણિય રાખવા માટે જે સ્થળે સતી જયમતીને અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો હતો તે સ્થાનની ચારે બાજુએ સરખા અંતરે લગભગ ૮૦૦ વીધા જમીન ખોદાવીને ત્યાં એક મ્હોડું તળાવ અને એક મન્દિરની પ્રતિષ્ઠા કરી.

એ તળાવ અને એ મન્દિર “ જય દેવળ ” અને “ જય સાગર ” નામથી સુવિખ્યાત છે. ઐતિહાસિક મનુષ્યો કહે છે કે: એવડું મ્હોડું તળાવ એક માત્ર શિવસાગર વિના આખા ભારત વર્ષમાં અન્ય કોઇ ઠેકાણે જોવામાં આવી નથી.

સાધ્વી સતી જયમતીના મૃત્યુ પછી આ પરિવર્તનશીલ નશ્વર જગતમાં કેવાકેટલાંય મહા પરિવર્તન થયાં છે; કેટલાઓની કીર્તિ અને કેટલીય દંતકથાઓ હમેશને માટે કાળના ગર્ભમાં સમાધ-અદ્રશ્ય થઇ ગઇ છે: પરન્તુ જેઓ એકવાર શિવસાગર ગયા છે, તેઓ જોઇ શકશે કે: ઉક્ત “જયદેવળ” અને “ જય સાગર ” હજી પણ આહોમ-રાજવધૂ સતી જયમતીના એ અપૂર્વ પાતિવ્રત્ય ધર્મરક્ષાની ખાતર સતીના જીવનદાનની અલૌકિક કહાણી પ્રત્યેક હૃદયવાન પથિકના મગજમાં જગૃત કરે છે !

નંદન વન સમાન ભારતવર્ષે રૂપી સર્વપ્રિય ઉદ્યાનમાં અનેક સતી-પુષ્પ સ્વરૂપ પારિજાતક વિકસિને વિલિન થઇ ગયાં છે, તેમના નામ-મહિમાની સૌગંધ હજીય સંસારી જનોના મગજમાંથી ખસતી નથી-ખસે તેમ નથી. એ પતિવ્રતા સતિઓના ભંડાર રૂપ ભારતવર્ષની પણ બલિહારિ છે. વાંચક ! એક વાર મુક્ત કંઠે કહો જોઇએ:—

જયતિ ! સતી ભૂષણ ભરત ઉદ્યાન,

જયતિ ! જય ! જય ! જય ! ઇન્દુ-સ્થાન !

૪-સતીરત્ન-ચન્દ્રાવતી.

(૧)

પ્રાચીન કાળમાં વિશ્વવંદ્ય ભારતવર્ષમાં થયેલી પતિવ્રતા સતીઓનાં આદર્શ ચરિત્ર હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસનું પ્રીતિ-ભાવ વડે ખારીકાઈથી અવલોકન કરનાર ઇતિહાસપ્રેમી વાંચકોથી અજાણ્યાં નથી. તે અનુપમ ઇતિહાસની મહત્તા, અલૌકિકતા અને ગૌરવ-તેમાં રહેલી ખૂબી-રસ, તેનો જેણે અનુભવ્યો છે-આર્ય સતીરત્નના ઉજ્જવળ ઇતિહાસનો રસાસ્વાદ જેણે એકવાર મન ભરીને ચાખ્યો છે, તેમનાં મન-પ્રાણુ તો તેમની સઘળી ઇન્દ્રિયો તો પ્રતિપળ તે અમૃત રસની આકાંક્ષામાંજ અહોનિશ ઉદ્વિગ્ન-ઉત્સુક રહે છે. તે અમૃત રસની ધારા તેમના રસિક હૃદયમાં જ્યારે ટપક ટપક પડે છે ત્યારે એ રસનું આત્માઓ સ્વર્ગીય આનંદ-શાન્તિનો અનુભવ કરતા-દ્રષ્ટિ ગોચર થાય છે.

જીવન-પ્રાણુ સ્વરૂપ સ્વધર્મને માટે આ આર્યદેશનાં જોડલાં મહાન સ્ત્રી-પુરૂષોએ પોતાના પ્રાણુ, માન, અને ધન જેવી મમતા ભરી માયિક-મહાન વસ્તુઓને તિલાંજલિ આપી છે, તેવી સ્વધર્મ તત્પરતા અન્ય દેશની પ્રજાના ઇતિહાસમાંથી ભાગ્યેજ મળી આવે તેમ છે ! સ્વધર્મને માટે જીવન વિસર્જન કરનાર આર્યસતીઓમાંની એક સતી-રમણીનું અપૂર્વ ચરિત્ર આ સ્થળે અમે અમારા વાંચક સમક્ષ રજુ કરવા પ્રવૃત્ત થયા છીએ. ધર્મપ્રાણુ સતીઓની ધર્મ પરાયણતાની તે કંઈ સીમા હોય છે કે ! આર્યઋષિ-મહર્ષિનાં શિક્ષા વચનોને ઇશ્વરી આદેશ સમજનાર આર્ય રમણીઓ સ્વધર્મ સંરક્ષણમાંજ મનુષ્ય જીવનની મહત્તા સમાયેલી સમજે છે-જીવનનું યથાર્થ ગૌરવ તેમાંજ સમાયેલું માને છે. સતીઓની એ વંદનીય માન્યતા સર્વથા વિજય છે ! સર્વાંશે એ

તો સત્યજ છે કે: કેવળ ધર્મ બીરતા એજ મનુષ્યને જીવન-મુક્ત કરી શકે છે. ધર્મ એજ સ્ત્રી-પુરુષોને અક્ષય-અનંત સુખશાન્તિ અપાવે છે. એટલું તો આ સ્થળે અમારે કહ્યા વિના છૂટકો નથી કે: આર્યાવર્તે શિવાય પૃથ્વીના અન્ય કોઈ પણ દેશમાં એટલી ધર્મ બીરતાનથી, પૃથ્વીના અન્ય દેશનાં સ્ત્રી-પુરુષો જ્યારે ધર્મને માટે સંકલ્પ વિકલ્પમાં પડ્યાં રહે છે, ત્યારે ભારતી વર્ષનાં નરનારી ધર્મનું અનેક પ્રકારે રક્ષણ કરી અક્ષય સુખ મેળવવા યત્ન કરતાં રહ્યાં છે-રહે છે. વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, આદિ હિન્દુઓના તેમજ બીજા પ્રત્યેક ધર્મ-ગ્રંથો મનુષ્ય જાતને પોતાનો ધર્મ પાલન કરવા અને તે પ્રમાણે વર્તવા અતિશય આગ્રહ કરે છે. પ્રત્યેક જાતિના ધર્મ-ગ્રંથોમાંથી “જીવ-દયા” અને “ધર્મ-રક્ષા” નો ઉપદેશ મળી આવશે. વેદ-શાસ્ત્ર જુઓ, કુરાન જુઓ, અવસ્તા જુઓ, બાઈબલ જુઓ, પ્રત્યેક ધર્મ ગ્રંથ જોવાથી એ ઉભય આદેશ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. પરંતુ કેટલાક વિજ્ઞાતિઓ જ્યારે એ અનુપમ આદેશનું ઉદ્ધવન કરી ગયા છે ત્યારે હિન્દુ જાતિનાં સ્ત્રી-પુરુષોએ તે પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખી હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં ચિર કાળને માટે પોતાનાં નામ સૂવર્ણના અક્ષરે અંકિત કરાવ્યાં છે. અમારા વાંચક સજ્જન સમક્ષ આજ એક ધર્મબીર સતી-રમણીનું અપૂર્વ ચરિત્ર પ્રકટ કરતાં અમને અત્યાનંદ થાય છે. સુત્ર વાંચક-સ્ત્રી-પુરુષોએ ધર્મ પાલનનું પરમ રહસ્ય પોતાના હૃદયમાં કોતરી રાખવા જોવું છે.

વિષ્ણુપુરના મલ્લવંશીય રાજા દુર્જનસિંહને રધુનાથસિંહ નામનો એક જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો. રાજા દુર્જનસિંહના મૃત્યુ પછી સને ૧૭૦૨માં રધુનાથસિંહ રાજ્યાસન પર બેઠો. ઘણી ન્હાની ઉંમરે એક મ્હોટા રાજ્યનો માલિક થવા છતાં તેમજ વિશાળ રાજ્યનાં સર્વ સૂત્રો તેના હાથમાં આવ્યા છતાં, બાલ્યાવસ્થાથીજ પિતાના સહશિક્ષણના પ્રભાવે કરીને તે મિતવ્યથી-યોગ્ય રીતે ખર્ચ કરનાર, ક્ષમાશીલ, નમ્ર, વિનયી અને અત્યંત ધર્મશીલ થયો હતો. સંસ્કારની વાત તો જૂદીજ છે ! સહસંસ્કારથી માત-પિતા પોતાનાં સન્તાનને આ સંસારમાં દેવ તુલ્ય પૂજવાને લાયક બનાવી જાય છે, તેવીજ રીતે અસહ સંસ્કારથી માત-પિતા પોતાના પ્રીતિ-ભાવ વડે પાલન કરેલાં-ઉછેરેલાં સન્તા-

નની દુનિયામાં પશુમાં ગણુના કરાવી જાય છે. સંસ્કારી રઘુનાથસિંહ પ્રજાનો સ્તુતિપાત્ર અને તેમાં નવાઈ શી ? દેવ જેવાં પૂજ્ય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? ઉપરોક્ત સર્વ સદ્ગુણ હોવા સાથે પોતાના અપૂર્વ બળ-પરાક્રમ અને રણનૈપુણ્ય વડે તે થોડાજ સમયમાં ચારે દિશામાં પ્રખ્યાત થયો હતો. ગાદી ઉપર બેઠા પછી થોડાજ દિવસમાં મેદિનીપુર જિલ્લામાં આવેલા ચેતો નામક કિલ્લાને તેણે ઘેરો ઘાલ્યો. ચેતોના રાજ સભાસિંહે અને તેના રણધુરંધર સેનાપતિ ઉસમાનખાંએ રઘુનાથસિંહ સાથે ત્રણ દિવસ પર્યંત અતિ શૌર્ય અને ધૈર્ય પૂર્વક યુદ્ધ કર્યું; હજારો નિર્દોષ મનુષ્યોનાં માથાં ધડથી જૂદાં થઈ ગયાં હતાં. લોહીની નદીઓ વહી રહી હતી, અને સંગ્રામ ક્ષેત્ર ઉપર માંસ ભક્ષક પશુઓની મિજબાની ઉડતી હતી. અંતે પરિણામ એ આવ્યું કે: રાજ સભાસિંહ અને તેનો સેનાપતિ ઉસમાનખાં પરાભવ પામી રણભૂમિપર ચિરકાળને માટે ઘોર નિદ્રામાં પડ્યા ! અદ્રશ્ય સત્તાએ વિજયમાળ એ વીર યુવકના ગળામાં આરોપવાનીજ નિર્માણ કરી હશે !

રાજ સભાસિંહને પુત્ર નહોતો. માત્ર ચન્દ્રાવતી નામની એક અત્યંત સદ્ગુણી અને લાવણ્યવતી કન્યા હતી. ચન્દ્રાવતીની માતા, તે બિચારીને બાલ્યાવસ્થામાંજ માતૃ-સ્નેહથી વિરક્ત કરી સ્વર્ગમાં સિધાવી હતી. તે સમયે સભાસિંહનું વય અધિક નહોતું. તેની ઇચ્છા હોત તો તે ફરીથી લગ્ન કરી શક્ત પણ તેણે તેમ કર્યું નહિ. મૃતક પત્નીનું સ્મરણિહીન ચન્દ્રાવતીને જોઈ તે અત્યાનંદ પૂર્વક દિવસ નિર્જનન કરતો હતો, અને પુત્રીનેજ પુત્ર તુલ્ય માની ચિત્તમાં સંતોષ ધરતો હતો-તેથીજ મન વાળતો હતો. તે અતિશય આસ્થા અને પ્રેમપૂર્વક ચન્દ્રાવતીનું લાલનપાલન કરતો હતો. રાજ્યકુમારીને જે પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ તે પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં પણ તેણે કયાશ રાખી નહોતી. તે સમયે રાજ્યકન્યાઓને પરદેશ મોકલાતી નહોતી, તે સમયે રાજ્યબાળાઓને જ્યાં ત્યાં સ્વચ્છંદમાં મન ફાવે તેવી રીતે મ્હાલવા દેવાની છૂટ નહોતી, તે સમયે રાજ્યતનયાઓને ફેશનેબલ બનાવવા તરફ લક્ષ્ય આપતું નહોતું, તેમ તે કાળમાં રાજ્ય પુત્રિઓ માત-પિતાની વિરક્ત થઈ મન ગમતા ભરથાર સાથે પાણી ગૃહણ કરી શકતી નહોતી ! આજની એવી રાજ્ય-

કુમારીઓની તો વાતજ પડતી મૂકો ! તેમના હૃદયમાં કે તેમના વદનપર સાત્ત્વ-ક્રતાનું નામ પણ ન મળે-તરૂણ અવસ્થામાં નૃત્ય કરતી માનો કે તામસ પ્રકૃતિની ઘડાયેલી પૂતળીઓ ! રાજ્યપદાધિકાર રાજકુમારો કરતાં તેમનો દોર-દમામ જૂદોજ ! જાણે પિતાનો વંશજ એ રાખશે ! હર ! હર ! હર ! હર ! એ ઉન્મત્ત અલેતી બાળાઓ પતિને સાત્વીક-સ્વર્ગીય સુખાનુભવ કેવો કરાવશે ? તેમનાં લગ્ન જૂદાં-તેમના ગૃહસંસાર પણ તેવાજ ! યોગ્ય પતિ નહિ મળવાથી હજી સુધી ચંદ્રાવતીનું લગ્ન થયું નહોતું. પિતા અને સેનાપતિ અનન્ત કાળને માટે રણશય્યામાં સૂતા એ સમાચાર તેને કાને પહોંચતાં તે બ્હીકણુ સ્ત્રીઓની માફક બેસી રહી નહિ. શત્રુઓને શરણે જવાનું આદર્શ રાજ્યબાળા કોઈ કાળે પસંદ કરે-તેવી મનથી કલ્પનાય કરે કે ? તેના મનમાં એવો તુચ્છ વિચાર પણ ઉદ્ભવે કે ? તેણે મનથી નિશ્ચય કર્યો કે : શત્રુ સમિપ રણભૂમિ પર ઉપસ્થિત થઈ, પિતાના વૈરનો બદલો લઈ-શત્રુ રક્તથી પિતૃ-તર્પણ કરી હૃદયની લાલ્લ ઓલવવી, અથવા તો રણભૂમિ પર પડી સ્વર્ગમાં જઈ પિતાનાં દર્શન-સેવા-સુખાનુભવ કરવાને ભાગ્યશાળી થવું ! પરન્તુ તેની એ ઉત્કટ-દ્રઢ ભાવનામાં વચ્ચે વિક્ષેપ પડ્યો. તેનાં સગાં-બહાલાં અને રાજ્યના કેટલાક શબ્દ ચિન્તકોએ તેને યુદ્ધમાં જવાની સલાહ આપી નહિ-તેને તેમ કરતાં રોકી ! બાળા હતાશ બની ! વડીલો-પુજ્ય જનોની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાની તેનામાં રજો શક્તિ નહોતી ! વડીલોની આજ્ઞા તેણે શિરસાવંધ કરી ! તેમની એ સલાહને આ પળે તો એકવાર વધાવી લીધી. આજની કન્યાકાઓ માત-પિતાને ન ગણકારે તો પછી વડીલો અને શુભેચ્છકોનો તો તેમની આગળ ધડોજ ક્યાંથી થાય ?

(૨)

ત્યેક મનુષ્યે પરમાત્માની અદ્ભૂત કૃતિને લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે, તે પરત્વે સહજ વિચાર કરવાની જરૂર છે, એમાં સમા-યેલું અપૂર્વ રહસ્ય બ્યારે સમજાય છે ત્યારે આત્મા એક અ-લૌકિક આનંદમાં મશગુલ બની જાય છે. સંસ્કારી મનુષ્યો એવા ઉચ્ચ

વિચાર કરવાથી આ મોંઘા માનવ જન્મની સફળતા કરી આ સંસાર સાગરને નિર્વિઘ્ને તરી જાય છે. કર્મ વિના ફળ નથી. પ્રયત્ન વિના તિથિ નથી ! પ્રાણીમાત્ર પોતાના ઉત્કર્ષની અભિલાષા રાખે છે. એ ઉત્કર્ષની અભિલાષાથી—એ મહત્વાકાંક્ષાને લીધેજ પ્રયત્ન કરવાથી વીર રઘુનાથસિંહે સભાસિંહને રણશય્યામાં સૂવાડી પોતાનો માર્ગ નિષ્કંટક કર્યો છે. વાંચક ! વિસરવાની જરૂર નથી, આ ઉપરથી શું સમજાય છે ? રઘુનાથસિંહનો પ્રયત્ન તેને ફળદાયક—શુભ નિવડ્યો; તેના તેજ પ્રયત્નથી બિચારી ચંદ્રાવતી વિશાળ જગતમાં અસહાય—એકલી બની ગઈ—તેના શિર પર આક્રમણ વાળી તૂટી પડ્યું. મોહ—માયાના, આશા—તૃષ્ણાના પાશમાં સપડાયેલાં મનુષ્યો આત્મ સુખ—આત્મતૃપ્તિ અર્થે કેવાં કેવાં કાર્ય કરે છે, તેના તે કાર્યથી જગતને કેટલું વેઠવું પડે છે તે પરત્વે આ સમયમાં વધારે જણાવાની કંઈજ અગત્ય નથી. જગત રૂપી રંગભૂમિ ઉપર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો પાર્ટ ભજવતાં પ્રાણીઓ તરફ સહજ વિચારપૂર્વક દ્રષ્ટિ ફેંકવાથી કંઈક ઓરજ્ઞ જ્ઞાન અને જ્ઞાન થાય એમ છે. પરમાત્માની વસ્તુસંકલના સમજવી એ તો દુર્લભ છે—તે અદ્વિતીય તત્ત્વનું પૂર્ણ રીતે અવગ્રહ કરવાની શક્તિ હ્રદ મનુષ્ય પ્રાણીમાં નથી; અને તેથીજ મહાન પુરૂષો કહી ગયા છે કે: પરમાત્માની કૃતિ અલૌકિક છે !

સભાસિંહને પરાજય પમાડી, વિજય મેળવી રઘુનાથસિંહે કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો. રાજ્ય મહાલયનું જવાહિર, અનેક બહુ મૂલ્ય વસ્તુઓ ઉપરાંત સભાસિંહની વિશાલાક્ષી નામની ફળદેવીની દશ ભૂજવાળી સૂર્ય મૂર્તિ; કેટલીક ન્હાની મ્હોટી પિત્તળની તોપો, સુંદર સ્વરૂપા રાજકુમારી ચંદ્રાવતી અને મૃતક સેનાપતિ ઉસ્માનખાંની યુવાન પત્ની લાલઆઇ સહિત જે કંઈ પોતાની અધિનતામાં આવ્યું તે સર્વને લઈ પોતે વિષ્ણુપુર ચાલ્યો ગયો. વિષ્ણુપુર આવ્યા પછી તેણે મ્હોટા સમારંભ કરી ચંદ્રાવતીનું પાણી—ગૃહણ કર્યું. પિતાના મૃત્યુનો દુઃસહ કોપાનલ ચંદ્રાવતીના સુકોમળ હૃદયમાં અઘાપિ પર્યંત તુષાગ્નિ પ્રમાણે ભડભડ બળતો હતો, પરંતુ ઇચ્છાનુસાર વીર—સાહસી પતિ મળવાથી—તેના પ્રીતિરૂપી જળ સિંચનથી તે ક્રોધાગ્નિ સત્વર ઓલવાઈ જઈ

શાન્ત થશે એમ તેને જણાયું પરન્તુ હુદ્ર મનુષ્ય પ્રાણીનું ધાર્યું ક્યાં થાય છે ? તેથીજ વિદ્વાનો કહી ગયા છે કે: “**बलियसि केवलमिश्वरेच्छा ।**”

બિચારી ચન્દ્રાવતીની તો જોવા જેવી સ્થિતિ થઈ ! તેની આશા તો તેના મનમાં ને મનમાંજ રહી ! રઘુનાથસિંહ તેના ઉપર જોઈએ તેવો પ્રેમ રાખતો નહોતો; અને તેમ થવાથી ચન્દ્રાવતીનું હૃદય પતિના વિરાગ રૂપી પ્રબળ અગ્નિ વડે, દિન પ્રતિ દિન ભડભડાટ બળવા લાગ્યું. રઘુનાથસિંહે ચન્દ્રાવતી તરફ એક દિવસ પણ સ્નેહ ભરી દ્રષ્ટિથી જોયું નહિ-તેણે ભૂલે ચૂકે પણ પત્ની તરફ એકવાર સ્નેહ દ્રષ્ટિ ફેંકી નહિ ! કાળક્રમે જ્યારે તેનું પુણ્ય બળ ઓછું થવા માંડ્યું ત્યારે તેનામાં રહેલા સદ્ગુણો એક પછી એક ઓછા થવા લાગ્યા ! ગમે તેમ પણ ચન્દ્રાવતી એ એક અલૌકિક રૂપ-લાવણ્ય સંપન્ન અત્યંત પતિ પરાયણ રમણી હતી. પતિનો ગમે તેટલો અભાવ છતાંય તે પતિવ્રતા હતી. પતિના પડતા બોલ એક દાસીની માફક વિનય પૂર્વક ઝીઝી લેતી-તેણે કોઈ દિવસ પતિનું વચન ઉઠાવ્યું નથી. આવી પતિવ્રતા મહાદેવી સમાન રમણી પ્રાપ્ત થવા છતાં હુદ્ર રઘુનાથસિંહ લાલબાઈના તુચ્છ સૌન્દર્ય તથા તેના કૃત્રિમ પ્રેમમાં આસક્ત થયો હતો. લાલબાઈના કોણુ જાણે કેવાય રૂપમાં તે મુગ્ધ થઈ તેના એક ગુલામ જેવો બની ગયો હતો. લાલબાઈના રૂપ દિપકમાં બળી જઈ ખાખ થવાનું વધારે પસંદ કરતો. પામર રઘુનાથસિંહ પતિવ્રતા ચન્દ્રાવતીને તદન ભૂલી મથો હતો. અનિષ્ટ પ્રસંગ મેળવવા જ્યાં ત્યાં લાલબાઈની પાછળ પાછળ ભટકતા બ્રહ્મ બુદ્ધિ-પતિને પ્રત્યક્ષ જોતાં તેના શરીરમાંનું સઘળું લોહી ઉડી જતું હતું. તેમ છતાંય તેની આંતરવૃત્તિઓ કેવળ ઉદ્દગાર કાઢતી હતી કે:—

“ કીર્તિ ઉપર પાણી, પ્રિતમ મહારાજ્ય ધૂળધાણી કરી, ”

“ ચૂસિ સત્વ થાતાં હાડપિંજર, દ્રષ્ટિ શું કરશે ફરી; ”

“ ભટકો ભલે ભડકે બળુ, છો હૃદયથી અળગી કરી, ”

“ ત્યાગો ભલે ! પણ હૃદય આ શું ત્યાગશે તમને કદી? ”

લક્ષ્મી સ્વરૂપા ચન્દ્રાવતીને ત્યજી, વિષ્ણુપુરના કિલ્લાની પૂર્વોત્તર દિશાએ લાલબાઈને માટે ખાસ બંધાવેલા એક અતિ ઉત્તમ અને ભવ્ય મહાલયમાં

તે પોતાનો સધળો વખત ત્યાં લાલબાઈની સાથે જ ગાળતો. મહાલયના આગલા ભાગમાં એક સુંદર, રમણીય અને મનોહર બગિચો બનાવ્યો હતો. આખો દિવસ અને રાત્રિ એ મહાલયમાં લાલબાઈ સહિત રહેતાં અપૂર્વ અ-યશ આરામ ભોગવતાં તેણે પોતાનું આયુષ્ય ગાળવા માડ્યું ! તે હમેશાં માત્ર જમવા માટે ચન્દ્રાવતીના મહાલયમાં જતો. પરન્તુ તે સમયે પણ ચન્દ્રાવતીને રાજ સમક્ષ આવવાની સખત મનાઈ હતી. રાજની આવી વર્તણૂકથી શહે-રમાં અને રાજ્યનાં નગરોમાં ઠેર ઠેર તેની અપકીર્તિ પ્રસરી ગઈ. પરન્તુ લાલબાઈના સંસર્ગથી તે દિવસે દિવસે દુર્દીત અને પ્રબળ પ્રતાપી થતો જતો હોવાથી, તેની નિંદાજનક વર્તણૂક માટે તેને કોઈ મ્હોડે મ્હોડ કપકો આપી શકતું નહિ. એવા કોઈ રાજ કર્મચારીમાં અથવા આખા રાજ્યમાં એવો એક પણ મનુષ્ય નહોતો કે તેની એવી નિંદાજનક વર્તણૂક-તેના અધર્મ કૃત્ય માટે તેને શિખામણના બે શબ્દો કહી શકે ! રાજના આવા અધર્મ, સ્વેચ્છાચારી અને અવિચારી કૃત્ય માટે કોઈએ કંઈ પણ પ્રતિબંધ ન કરવા-થી તેના તે કુકૃત્યમાં તે દિવસે દિવસે આગળ ને આગળ વધતો ગયો. લાલ-બાઈએ પણ પોતાની કૃત્રિમ પ્રેમ જાળમાં રાજને એટલો બધો બાંધી લીધો કે : લાલબાઈ એજ જાણે ખરો રાજ હોય તેમ થઈ રહ્યું. રાજ લાલબા-ઈના ચર્ણમાં પોતાનું તન, મન, અને ધન સર્વસ્વ અર્પણ કરી પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી ગયો. એ ફૂલટાના પંજમાં સપડાઈ મ્હારથી જેવો વીર એક મર્કટની માફક નૃત્ય કરવા લાગ્યો ! મનુષ્યના રૂપમાં પણ જેવો થઈ રહ્યો ! વિષયાંધ નાદાન રઘુનાથસિંહ આખો દિવસ લાલબાઈના મુખચંદ્રનાં દર્શન કરી પોતાની જાતને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યો. લાલબાઈની લગનીમાં ધરની સજનીનું સ્વપ્ન પણ તેને શાળ જેવું થઈ પડતું ! ધન્ય વિદાતા !

દૈવવશાત્ કાળક્રમે લાલબાઈને બે પુત્ર થયા. જેમ જેમ તે મ્હોટા થતા ગયા તેમ તેમ લાલબાઈની આશાલક્ષ્મીની શાખા પ્રશાખા પણ વિસ્તાર પામવા લાગી. ચન્દ્રાવતીને અત્યાર સુધી એક પણ બાળક થયું નહોતું. ચ-વાની આશા પણ નહોતી. લાલબાઈએ જાણી લીધું કે : રાજના મૃત્યુ પછી આપણા પૂજો માદીના વારસ થશે, પરન્તુ વયમાં તેના મનમાં એક શંકા

ઉદ્ભવી-તેને ચિન્તા થઇ કે: કદાચ કોઇ બીજો ગાદીનો વારસ થવા આવે તો શું કરવું? હૃદયમાં આ વિચાર આવતાંજ તે અસ્વસ્થ બની ગઇ. હું રાજમાતા કેવી રીતે થઇ શકીશ? રાજ વૈષ્ણવ કૂલોત્પન્ન પવિત્ર હિન્દુ ધર્મી છે, તેના આત્મીય સ્વજન અને પ્રજા પણ હિન્દુ ધર્માભિમાની અને હું મુસલમાન-તેમજ મહારા પૂત્રો પણ તેજ છે. એ ધાટ બેસવો તદ્દન અસંભવિત છે. આ સર્વ સંયોગો જોતાં મહારી ઇચ્છાનુસાર થવું એ અશક્ય તો ખરુંજ ! વૈષ્ણવ તેમજ તે ધર્માવલંબી કુટુંબીઓ અને પ્રજાજન મુસલમાનને પોતાનો રાજ બનાવે એ તદ્દન અસંભવિત ! પરંતુ જીવતાંજ એ સઘળી બાબતનો અંદાજસ્ત કરવો જોઇએ કે જેથી આગળ કંઈપણ હરકત આવી શકે નહિ. લાલબાઇએ આ વિચાર એક દિવસ પોતાની સહચરી ફૂલજાનીને કહી સંભળાવ્યો. લાલબાઇ કરતાં ફૂલજાનની બુદ્ધિ વધારે પ્રખર હતી. ફૂલજાનને પણ એ વિષય મહત્વનો અને કઠિન લાગ્યો. બન્ને જણે ઘણા લાંબા સમય સુધી તર્કવિતર્ક કર્યો અને અન્તે એવો નિશ્ચય કર્યો કે: એ વાત ખૂબીથી રાજને કાને નાખી તેનો જેમ બને તેમ તાકીદે પક્ષો નિર્ણય કરવો જોઇએ. અત્યારના જેવો પ્રસંગ ફરી હાથ આવે તેમ નથી. રમકડા જેવા રઘુનાથસિંહને સમજાવવામાં કંઈ વાર લાગે તેવી નથી; પણ હવે વાર તો નજ કરવી જોઇએ ! ઉભય મુસલમાન રમણીઓ આખર ઉપરોક્ત નિશ્ચય પરજ આવી. વસ્તુસ્થિતિ પરથી અમને તો એમ જણાય છે કે: લાલબાઇને તેની ભાવનામાં વિજય મળશે-પછી તો રામ જણે !

વાંચક ! તમે શું ધારો છો ?

(૩)

એ ક દિવસ રાજ લાલબાઇ સાથે પ્રેમના આવેશમાં હાસ્ય વિનોદ કરતો વિરામાસન પર બેઠો હતો. એટલામાં લાલબાઇનો એક પુત્ર દોડતો આવીને રાજની કોટે વળગી પડ્યો. પોતાની પ્રિયતમા સાથે પ્રેમાલાપ કરતી વખતે છોકરાએ મળે બાઝી વિદ્ય નાખ્યું તેથી રા-

જાએ છોકરાને એક બાળુએ ખસેડી મૂક્યો. કેટલાક દિવસ થયાં લાલબાઇ પણ રાજા ઉપર દોષારોપ કરવાનું પ્રહારનું શોધતી ફરતી હતી. આજે તેને અચાનક ઉત્તમ સંધિ મળી. પુત્રને ઉંચકી લઇ જાણે પોતે ધણાજ ગુસ્સામાં હોય નહિ, તેવો ડોળ કરીને તે સ્થળેથી ચાલવા માંડી. રાજા લાલબાઇનો હાથ પકડી તેને ધણા કાલાવાલા કરવા લાગ્યો, લાલબાઇએ પણ આડું જોઇને મૂગે મ્હોડે “ ખેંચ પકડ મૂંઝે જોર આતા હય ” એ વાળો ઘાટ કર્યો. રાજા તેનો માર્ગ રોકીને તેને જતી અટકાવીને બોલ્યો: “લાલબાઇ!”

કાર્ય કુશળ મુસલમાન રમણી લાલબાઇએ યોગ સાધી, રાજાના હાથને તરછોડી નાખી પૂર્ણ ગુસ્સામાં આવી જઇ, અભિમાનમાં તણાતી તેથીય આગળ વધવા લાગી. નર પશુ રઘુનાથસિંહે આ પળે તો પાછળથી તેની વેણી પકડી ઉભી રાખી, આગળ આવી પ્રીયે ! કહીને સ્નેહ ચૂંબન કરવા જતાં તે છંછેડાયલી નાગણુ સમાન-ઉન્મત્ત ઉરકેરાયેલી સિંહણુ સમાન-ગર્જના કરીને બોલી: “ જાઓ ! દુર થાઓ ! આ જ પુત્ર કદાચ આપની રાણીને પેટ અવતર્યો હોત તો શું આપ આવું નિષ્કૃપણું બતાવત કે ? મહારાજા ! હવે હું તમને પૂરેપૂરી પિછાની ગઇ છું. કંઈ નહિ. ફીકર નહિ ! તમે સુખેથી તમારી સ્ત્રી સાથે ભોગ-વિલાસ ભોગવો. હું મારા પુત્રોને લઇ આજ ગમે ત્યાં ચાલી જઇશ. હું હતભાગિણી તમારા ઉપરના પ્રેમમાં અંજલિ તેનુંજ આ ફળ છે. મહારે પેટે તેનો જન્મ થવાથીજ આપ આટલા બધા નિષ્કૃપ હૃદયી થયા છો ! હાય ! ખુદા ! ખુદા ! ! ”

લાલબાઇએ નાના પ્રકારના છળ-કપટથી ભરેલા વાડ વિલાપ કરવા માંડ્યા. એ જોઇ રાજાને અતિશય ખેદ થયો. રાજાએ અનેક પ્રકારે તેની પાસે ક્ષમા ભિક્ષાની યાચના કરી, પરંતુ લાલબાઇનો ગુસ્સો કેમે કર્યો શાન્ત થયો નહિ. રાજાએ લાલબાઇના બન્ને હાથ સાંકળી પોતાની છાતી સાથે દબાવ્યા અને દીન મુખમુદ્રા કરી કરૂણ સ્વરે તેના મનોહર મુખ-કમળ સહામે જોઇ બોલ્યો: “ પ્રિયતમે ! મહારો અપરાધ ક્ષમા કર ! મહેં તો તેને સહજ દૂર કર્યો હતો. જાણી જોઇને કે અભાવથી તેમ કર્યું નથી. તેમ સમજવું એ ત્હારી મ્હોટી ભૂલ છે. તુંજ જુવે છે કે: હું આ ત્હારા

પુત્રોને મહારા પોતાનાજ જાણું છું. તેમના ઉપર મહારો કેટલો પ્યાર છે એ તું ક્યાં નથી જાણતી ? આવા એક નજીવા કારણ માટે આટલો બધો વ્યર્થ રોષ કરવો એ બિલકુલ ઉચિત નથી. ત્હારા ઉપર અને ત્હારા પુત્રો ઉપર મહારો કેટલો પ્રેમ છે તે ત્હારાથી રજો અજાણ્યું નથી; છતાંય જો તને સંશય હોય તો તું જો કહે તે કરવા તૈયાર છું. ચાલ, ઝટ આરા કર ! હું હમણાં જ હમણાંજ કરું છું. પ્રિયે ! એક નજીવી બાબતમાં આટલો બધો ગુસ્સો ! ”

“મહારાજ ! ” લાલબાઇ હજીય પણ જાણે પોતાના પુત્રના થયેલા અપમાનથી અપમાનિત થએલી હોય તેવા કૃત્રિમ ગુસ્સાથી બોલી : “ આપનું બોલવું માત્ર ઉપરનું-મહોદ્દાનુંજ છે. હું કંઈ નાદાન બાળક નથી. મને તેમ પણ પેલી પટરાણીને હું તે કોઈ દહાડો સરખાં હોઈએ કે ? તેના જેટલો પ્રેમ મહારા ઉપર રહે એ કદીય સંભવે નહિ, અને તેતો હું ક્યારનીય જાણું છું. આપે વૈષ્ણવ કુળમાં જન્મ લીધો છે. તે પણ વૈષ્ણવી છે. હું મુસલમાન અને મહારો પુત્રો પણ તેજ છીએ. તેથી તમારા અંતઃકરણથી અમે બધાં અપવિત્ર અને બ્રહ્મ જણાઈએ છીએ, એમાં કોઈપણ પ્રકારની શંકા નથી. વાસ્તવિક છે ! ”

રાજા હતપ્રુદ્ધ થયો. લાલબાઇ કંઈક યુક્તિ કરી પોતાના મનનો ધારેલો મનસુબો પાર પાડવા માગે છે; અને તેથીજ તેણે આજનું આવું બચકર રૂપ લીધું છે, એ તે સારી રીતે સમજી ચૂક્યો. રાજાએ કહ્યું : “ પ્રિયે ! આજે આવું આવું એાછું બોલવાનું કંઈ પ્રતિજ્ઞન ? તને મુસલમાન સમજી કોઈ દિવસ ત્હારો લેશ પણ તિરસ્કાર કર્યો છે ? ત્હારે માટે રાજ્ય ઉપર, પ્રજા ઉપર અને સ્ત્રી ઉપર એટલુંજ નહિ પણ કૂળ ધર્મ ઉપર પણ મ્હેં ખરું જોતાં પાણી મૂક્યું છે ! તેમ છતાંય આ ત્હારો કલેશ શો ? વાઝ ! ત્હારા મનમાં જે કંઈ મેલ ભરાયો હોય તે બહાર કાઢી નાંખને ? ત્હારા મનમાં શું છે તે આ પળે તું મ્હને સત્વર કહી નાંખ ! ”

લાલબાઇ મનમાં વિચારવા લાગી. પુષ્પનું હવે વધારે મર્દન કરવું એ ઠીક નથી. તેમ કરવાથી તેમાંની ખૂશબો મટી જઈ, આખર તેમાંથી દુર્ગંધજ નિકળશે. સૌગંધની વૃદ્ધિ થશે નહિ. વધારે વાદ વિવાદ કરવામાં ફળ નથી,

આવો વિચાર કરી સપ્રેમ એક નેત્ર કટાક્ષ ફેંકી બોલી: “મહારાજ ! આપના કૂળ ધર્મ પ્રમાણે વિચાર કરતાં જણાય છે કે: આપનો જ્યેષ્ઠ પુત્રજ રાજ્ય મુકૂટ ધારણ કરવાનો અધિકારી છે. પરંતુ આપ અને આપની પ્રજા હિન્દુ ધર્મ પાળો છો. આપનેજ હાથ જે કંઈ અગાઉથી અંદાજસ્ત નહિ થાય તો પાછળથી અમારો કોઈ ભાવ પૂછશે નહિ. જે આપનો મહારા અને મહારા પુત્રો ઉપર અટલ પ્રેમ હોય તો આપને હાથેજ તેને રાજ્યાભિષેક કરી ગાદી ઉપર બેસાડો. ”

લાલબાઈનું આ ભાષણ સાંભળતાંજ રાજના માથા ઉપર જણે વજ્ર-પાત થયો હોય તેમ તે સ્તંભિત થયો ! ધણી વખત સુધી તેના મુખમાંથી એક શબ્દ પણ બહાર નિકળ્યો નહિ. તે લાલબાઈનું કાવતું સમજી શક્યો, પણ શું કરે ? લાલબાઈની પ્રેમજાળમાં ફસાવેલો રાજ તેના મોહિની મંત્ર વડે તેનામાં તદ્દન મુગ્ધ, હતયુક્ત અને ધર્મજ્ઞાન સૂન્ય થયો હતો ! એક ક્ષણ માટે લાલબાઈ વિષે તેને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો, પરંતુ સાક્ષર શ્રી ડાહ્યાભાઈ જવેરીએ નથી કહ્યું કે:—

કમળ પત્ર પર જળ-ખિન્દુને સૂકાતાં શી વાર ?

આવણીની જળ ભરી વાદળાંયો વિખરાતાં શી વાર ?

અંચળ જળ તરંગ સમાન તેનો તે તિરસ્કાર લોપ થઈ ગયો. લાલ-બાઈની એ વિનંતિને માત્ર મ્હોડાની અનુમતિ આપવી એ પણ તેને અનુચિત અને પાપ કર્મ જણાયું. પરંતુ ગુસ્સે ભરાયેલી વાઘણ જેવી લાલબાઈને એ માટે કંઈપણ કહેવાતું તેનામાં માનસિક ધૈર્ય નહોતું. તે નમ્ર પણે બોલ્યો: “ મધુર વદને ! ત્હારા કહેવા પ્રમાણે કરવાને હું સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર છું પણ હિન્દુ પ્રજાને અપ્રિય કૃત્ય હું કેવી રીતે કરી શકું ? તું જણે છે કે: મહારા અને મહારી પ્રજાનો ધર્મ એકજ હિન્દુ ધર્મ છે ? પ્રાતઃકાળ થતાંજ સો બસો દેવતાની પૂજા કરવી એ અમારો કૂળ ધર્મ છે. બ્રાહ્મણાદિ બિશુ-કોને અમારે અન્ન-વસ્ત્રાદિ દાન આપવુંજ જોઈએ; હવે એવા હિન્દુ ધર્મ રાજ્યને નષ્ટ કરી મુસલમાન રાજ્ય બનાવું તેથી હું હિન્દુ થઈને હિન્દુનો ધર્મ નષ્ટ કરનાર હું ધાતક, કૂળ દોહિ, અને પાપી નહિ ગણાઉં કે ? વળી મહારી

પ્રજા તથા મહારા કુટુંબિઓ એઓ પણ કાંઈ નામદં નથી ! મહાર્ એવું અધર્મ કૃત્ય તેઓ મૂઠે મહોડે સહન કરશે નહિ. તેમના જીવમાં જીવ છે ત્યાં સુધી તેઓ ધર્મ ત્યાગ કરશે નહિ. હું કાંઈ ઉથલપાથલ કરવાનો છું એવો સંશય આવતાંજ તેઓ મહારા વિરૂદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યા વિના રહેશે નહિ, તેમજ પ્રજાજન હાહાકાર કરી મૂકશે, અને આવા સમયનો લાભ લઈ કોઈ શત્રુ રાજા ફાવી જશે. તેમજ આપણું સુખ, આપણો વિભવ નષ્ટ થશે, માટે તું આ નાદ છોડી દે. જે ત્હારા પુત્રોનું ઇષ્ટ મહાતી હોય તો એ નાદ ત્યજ દેવાની હું ત્હને ખાસ બલામણુ કરું છું. એવું અન્યાયી અને અધર્મી કૃત્ય કરવાનું તું મ્હને કહેજ નહિ. અમારા કૂળ-ધર્મ પ્રમાણે-મહારી પાછળ-કોઈ બીજો રાજા થશે, તો પણ ત્હારા પુત્રો સુખ ચેનમાં રહી જીવન ગાળે એવો હું બંદોબસ્ત કરીશ.”

રાજાના મુખથી આ શબ્દો સાંભળતાંજ લાલબાઈ ગુસ્સાથી અત્યંત સંતપ્ત અને અધ થઈ બોલી: “ મહારાજ ! આપે હમણાંજ કહ્યું હતું કે: આપ મહારા ઉપર અને મહારા પુત્રો ઉપર અત્યંત પ્રેમ રાખો છો ! તે પ્રેમ એટલોજ કે ? મહારા પુત્રો મુસલમાન છે કે ગમે તે છે, પરંતુ જ્યાં સુધી મહારા શરીરમાં જીવ છે, ત્યાં સુધી હું જોઉં છું કે, આપની પછી ગાદી ઉપર કોણ એસે છે ? પરંતુ મહારાજ ! બહુજ શરમતી વાત છે કે: જે રાજા પોતાની પ્રજાને તાબામાં રાખી શકતો નથી તેણે રાજ્ય શા માટે કરવું જોઈએ ? એ વીર પુરૂષોનું કર્તવ્ય નથી ! બહીકણુ અને ચોર મનુષ્યોજ એમ પ્રજાથી ડરે છે ! અત્યાર સુધી હું એવાજ ભ્રમમાં ટિચાતી હતી કે: આપ એક “ સિંહ ” ની પદ્ધિનેજ લાયક છો; પરંતુ હવે મહારો તે ભ્રમ નાશ પામ્યો છે ! સત્ય શું છે તે હવેજ મ્હને સમજાયું. માત્ર રાજ-કુળમાં જન્મ લેવાથીજ આપે “ સિંહ ” પદ્ધિ ધારણ કરી છે. વાસ્તવિક રીતે જેવા જઈએ તો આપ બહીકણુ-નામદં-બળહીણ, અરે ! એક શિયાળ જેવા છો ! પ્રસિદ્ધ, બળવાન અને સ્વતંત્ર રાજકુળમાં આપનો જન્મ થયો છે. આપ સ્વતઃ મુખત્યાર છો. કોઈ આપના કૃત્યની આડે આવી શકે તેમ નથી, તેમ છતાંજ એક નજીવા કામમાં આપ પ્રજાથી આટલા બધા ભય

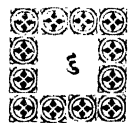
પામી જાઓ છો ! ધિઃક્ર છે તમારા વિરત્વને ! ધિઃક્ર છે તમારા સાહસને ! અને ધિઃક્ર છે તમારી સિંહ પદ્ધિને ! આપ આપના કુટુંબ તથા પ્રજાને લાઇ સુખે દિવસ નિર્ગમન કરો, હું મહારા પુત્રોને લઈ મહારી મરજીમાં આવશે ત્યાં જઈશ. આપનું નામ દેતી દેતી ખુશીથી “ ભિક્ષાત્ર દેહિ ” કરતી ફરીશ. ”

યોડા વખત ઉપર રાજના શરીરમાં ખરેખર સિંહના જેવી શક્તિ હતી, પરંતુ લાલબાઈનાં તિરસ્કારયુક્ત વચનો સાંભળતાંજ તે શિયાળ કરતાં પણ વિશેષ નિર્માલ્ય બની ગયો ! “ ભિક્ષાત્ર દેહિ ” આ શબ્દો સાંભળતાંજ તેના હૃદયમાં દયાનો ઝરો ફૂટ્યો. લાલબાઈને માટે જગતનાં કઠોર કષ્ટ તે આનંદપૂર્વક સહન કરી શકે તેમ છે. તેનું મ્હાન મુખકમળ જોતાં રાજને દશે દિશા અધકારમય જણાવા લાગી ! કઠોર દુઃખ વધારે કઠોર થતું ગયું. રાજએ વ્યથિત હૃદયે કહ્યું : “ પણ તું ખરેખર માંડી જણાય છે. એક જરા જેટલી વાત માટે આટલો બધો ગુસ્સો શા સાર ? કોઈનું મન ન દુખાય અને આપણું કાર્ય સિદ્ધ થાય એવો કોઈ એક સરળ ઉપાય તું મહેને બતાવશે કે ? જા, હું તે પ્રમાણે ખુશીથી કરીશ. પ્રિયે ! ત્હારા સુખને માટે તો મહેં મહારા ગૃહસંસારને તિલાંજલિ આપી છે તે તું ક્યાં નથી જાણતી ? કહે, સત્વર કહે જોઈએ વાર ? ”

લાલબાઈના હૃદયમાં આજ આ કંઈ નવી વાત ઉપસ્થિત નહોતી થઈ. ઘણા દિવસથી એજ વિચારોનાં બીજ તેના હૃદય ક્ષેત્રમાં રોપાયો હતાં. તેથી આજ તેનું એક પ્રચંડ વૃક્ષ થયું હતું. એ વૃક્ષનાં મૂળ, અંતઃકરણના ડંડા ભાગમાં ફેલાઈ ગયાં હતાં. જ્યારથી રાજએ ચંદ્રાવતીના શયનાગારમાં જવાનું બંધ કર્યું; અને લાલબાઈને પહેલો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, ત્યારથીજ લાલબાઈને રાજમાતા થવાની પ્રબળ મહત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ હતી. એકાદ યુક્તિ બતાવવાની રાજની માગણી સાંભળી લાલબાઈ રિમત હાસ્ય સહિત નેત્ર-કટાક્ષ ફેંકતી બોલી : “ મહારાજ ! યોદ્ધા પુરૂષ સમરાંગણમાં અથ અને અત્ર ચલાવવામાં નિપૂણ હોય, અને બુદ્ધિ-ચાતૂર્યના કામમાં મંદ હોય એ કેવી દુઃખદ વાત ! આ એક ન્હાની વાતમાં રાજ રણનાથસિંહની બુદ્ધિ ચાલતી

નથી ? મહારાજ ! હું શરવાતથીજ જાણું છું કે: જેમ આ વાતની કષ્પના મ્હારે કહેવી પડશે, તેજ પ્રમાણે તેનો ઉપાય પણ મ્હારેજ બતાવવો પડશે. તેથી મ્હેં તેનો ઉપાય પણ અગાઉથીજ શોધી રાખ્યો છે. હું જે ઉપાય બતાવું તે પ્રમાણે કરવાથી સૌ સારું થશે. આપ અને આપની પ્રજા ચૂસ્ત વૈષ્ણવ ધર્મી છો. આપનો અને પ્રજાનો ધર્મ સરખોજ છે, પરન્તુ જે ધર્મ આપ સ્વીકારશો, તે પ્રજાને પણ સ્વીકારવોજ પડશે. આજે આપ હિન્દૂ છો તો તે પણ હિન્દૂ છે. આપની ઇચ્છાથી કાલ આપ મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારશો તો પ્રજા પણ તે ધર્મજ અંગિકાર કરશે. આપ મ્હારા ધર્મની દિક્ષા લેશો તેની સાથેજ સઘળું પરિવર્તન થઈ જશે ! અને ત્યાર બાદ આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય થવામાં કંઈજ હરકત આવીને વચ્ચે ઉપરિથત થશે નહિ. સાથી સરળ-સુલભ માર્ગ તો કેવળ એ એકજ છે કે: આપે મુસલમાની ધર્મ અખત્યાર કરવો. કહો હવે કંઈ ? ”

(૪)

રાયરણી સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ જેટલી તિક્ષણ, તેટલીજ પ્રલયકારક હોય છે. ઘણી વખત પુરૂષોને તે અગમ્ય અને અચિંતનીય હોય છે. પ્રેમાસક્ત અને ઇન્દ્રિયપરાયણ અધમ મનુષ્યો સ્ત્રીઓના હાથમાં રમકડાં જેવા થઈ પડે છે. જેવી રીતે મદારી મર્કટને ગળામાં દોરી નાંખી પોતાને મન ફાવે તેમ નચાવે છે, તેમ ચતૂર-કાબેલ સ્ત્રીઓ બુદ્ધિહીણ મનુષ્યોને પોતાની હથેળીમાં નૃત્ય કરાવે છે ! જે સમયે લાલબાઈએ વાત કહાડી તેજ વખતે વાદવિવાદ કરતાં એકદમ હા કહી હોત અને પછીથી ધીમે ધીમે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેને બધું સમજાવ્યું હોત તો જેવું જોઈએ તેવું થઈ જત, પરન્તુ આ સમયે સમયસૂચકતા નહિ વાપરવાથીજ તે લાલબાઈના કોપાગ્નિનો ભોગ થઈ પડ્યો છે. વૈષ્ણવ ચૂડામણી વીર હમીરના ઉજવળ અને નિષ્કલંક કૃણમાં તેનો જન્મ થયો છે. તેવું એજ કર્તવ્ય છે કે: પોતાના પ્રાણ જાળવ તો પણ ધર્મ રક્ષણ કરવામાં પાછી પ્હાની ન કરવી જોઈએ;

પરન્તુ ખેદની વાત એ છે કે: તેમ કરવાનું તો એક બાજુએ રહ્યું પણ ઉલટો પોતાની સાથે પોતાની પ્રજાનો ધર્મ નષ્ટ કરી તેને મુસલમાન બનાવવાની યુક્તિ શોધવાના પ્રયત્નમાં પડ્યો ! તેને પોતાના કર્તવ્યકર્તવ્યનું જ્ઞાન રહ્યું નહિ. તેણે લાલબાઇને પૂછ્યું: “ પ્રિયવંદે ! મહારી પ્રજાને મુસલમાન બનાવવાને શું કરવું ? શું તમે કંઈ યુક્તિ શોધી કહાડી છે કે ? ”

લાલબાઇ તત્કાળ બોલી ઉઠી: “ તમારા હિન્દુઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો કહેવાય છે. જો એ લોકોને કોઈ પણ રીતે તમે મુસલમાન બનાવી શકો, તો અન્ય જાતિની ચિન્તા કરવાનું કંઈજ કારણ નથી ! પછી તો સૌ એની મેળે બ્રાહ્મણોની પાછળ તણાતા આવવાના ! જેણે બ્રાહ્મણ વશ કર્યા તેણે જગત વશ કર્યું ! આપણે તેને માટે એક દિવસ નક્કી કરવો જોઈએ, અને તે દિવસે બ્રાહ્મણોને અહિં ભોજન કરવાનું આપણે આમંત્રણ કરવું. હું અમારા વાસણોમાં મુસલમાનો પાસે ભોજન તૈયાર કરાવીશ. અમારા લોકોએ બનાવેલું ભોજન તેઓ જમશે એટલે તેઓ પોતાની મેળેજ ધર્મબ્રષ્ટ થશે, -મુસલમાન બની જશે. તેમ થવાથી આપણા બંનેની મનોકામના પૂર્ણ થશે ! ”

લાલબાઇનું આવું વિલક્ષણ બુદ્ધિ-કૌશલ્ય જોઈને રાજા વિસ્મિત થયો. તેણે તેની અત્યંત પ્રશંસા કરી. મૂઠં અને મંદ બુદ્ધિનો રાજા સમ્મત થયો. બ્રાહ્મણોને જમાડવાને માટે એક દિવસ મુકરર કરવામાં આવ્યો. બ્રાહ્મણોને અને ખ્રીષ્ટ જ્ઞાતિના પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યોને જમવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું. નક્કી કરેલે દિવસે અસંખ્ય બ્રાહ્મણો અને ખ્રીષ્ટ સરદાર તથા શેઠીઆઓનાં ઝૂંડનાં ઝૂંડ મહાલય સમિપ આવીને ઉપસ્થિત થયાં. કેટલાકને કાને આવાતની અગાઉથી ખબર આવી હતી. ગમે તેમ પણ મહેલ આગળ લગભગ ચૌદ-પંદર હજાર મનુષ્યો એકઠાં થયાં હતાં. તે સઘળામાં ધર્મબ્રષ્ટ થવાની વાત પ્રસરતાંજ બધા ગભરાઈ ઉઠ્યા ! ધર્મબ્રષ્ટ થવાના ભયને લીધે સઘળાનાં મન અત્યંત કુપ્પં થઈ ગયાં. ભયચકિત બ્રાહ્મણો એક ખ્રીષ્ટના સહામે જોતા પરમાત્માનું સ્મરણ કરતા આર્તનાદ કરવા લાગ્યા-પરસ્પર તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યા; પરન્તુ ધર્મ સંરક્ષણનો એક રસ્તો હાથ લાગ્યો નહિ-કંઈ સૂઝ્યું

નહિ. અન્તે નિરૂપાય થયેલા સધળા મનુષ્યો રાણી ચન્દ્રાવતીને સમરત કથા નિવેદન કરવાના ધરાદાથી રાણીના મહેલ તરફ આઘ્યા.

રાણીને આ વાતની કંઈજ ખબર નહોતી. એકાએક કિલ્લામાં આ-ટલાં બધાં માણસો જોઇને તેણે એક દાસીને ખબર કાઢવા મોકલી. દાસીએ ખાલ્લોની જણાવેલી સધળી હકિગત રાણીને જણાવી દીધી. આ ભયંકર ખીના સાંભળતાંજ રાણીના હૃદયમાં વિજળી પડવા જેવો ધક્કો લાગ્યો ! દાસીના કહેવા ઉપર તે એકદમ વિશ્વાસ કરી શકી નહિ. તેણે પોતાના દિયર ગોપાળસિંહને બોલાવી બધી ખત્રી કરી લીધી. ગોપાળસિંહ હકિગત કહેતાં કહેતાં રડવા લાગ્યો. વડિલ બંધુની ધર્મબ્રષ્ટ ભાવના તે સારી રીતે જાણતો હતો. તે ન્હાની ઉમ્મરનો હતો તો પણ ધાર્મિક વૃત્તિવાળો-ચૂસ્ત વૈજ્ઞાનિક હતો. પોતાની પ્રજાને ધર્મનાશ થવાની વાત સાંભળી તેણે આત્મહત્યા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ગોપાળસિંહ રાણીના ચર્ણુમાં માથું મૂકી બોલ્યો : “ બહેન ! આ અણીના પ્રસંગે ઉતાવળથી કોઈ પણ પ્રકારે-કોઈ પણ યુક્તિ વડે આપણા ધર્મનું આપણે રક્ષણ કરવું જોઈએ. નહિ તો-”

એટલું કહેતાંજ તેના નેત્રમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. તેનો કણ્ઠ રૂંધાઇ ગયો. તે આગળ કંઈજ બોલી શક્યો નહિ. મ્હોટા ભાઈના અનુચિત કાર્યની સ્થામે થવાનું ન્હાના ભાઈનું ગળું શું ?

રાણી પણ ધણીજ ગભરાઇ ગઇ. તેને એક પણ યુક્તિ જાડી નહિ. રાજા તેનું મુખ જોતો નહોતો, અને તેથીજ રાજા સમ્મુખ જઈ કંઈક બે શબ્દ કહેવા એ તેને વસમું લાગ્યું. રાજાનું મન ફેરવવાની ચન્દ્રાવતીમાં કંઈજ શક્તિ નહોતી ! કદાચિત્ હિમ્મત અને સાહસ કરી રાજાની સાનિધ્ય જઈ, તેણે બે શબ્દ કહ્યા તો તેથી શું વળ્યું ? તે બિચારી સારી રીતે જાણે છે કે : રાજા કોઈનું માને એવો નથી. એ કોઈ કાળે પોતાનો દુષ્ટ વિચાર ફેરવે તેમ નથી. રાણીએ આવા આવા અનેક વિચાર કર્યા અને અન્તે તેણે રાજાને મળવાનોજ નિશ્ચય કર્યો. ગોપાળસિંહને તેણે કહ્યું : “ દિયરજી ! હું ધણી દિવસથી રાજાને મળવાનો વિચાર કરું છું-ખતિનાં દર્શનની ઇચ્છાએ મનમાં ઝુર્યા કરું છું ! લગ્ન થયાં ત્યારથી મ્હેં તેમના મુખાર્વિદનાં દર્શન કર્યાં નથી.

દર્શન કર્યા હશે તો તેમના નિર્મળ પ્રેમનું પાત્ર થઈ નથી. હું તો તેમના નેત્રનો કાંટો થઈ પડી છું; પરંતુ ધર્મ-રક્ષાની ખાતર આજે હું સાહસ હિમ્મત અને શ્રમ કરીશ. આજે હું અવશ્ય તેમની સમક્ષ જઈશ. તેમનાં છેલ્લાં દર્શન કરીને મહારા આ પાપી દેહને પવિત્ર કરીશ. જો હું પાછી ન આવું, અને તમારા વડીલ બંધુના પ્રજ્વલિત ક્રોધાગ્નિ વડે બળીને બસમ થાઉં તો ગુસ્સે થતા નહિ. પત્નીને માટે આ સંસારમાં પતિ એ એકજ માત્ર પ્રભુ છે. પતિ એજ ઇશ્વર છે. પતિ એજ આશા-ભરોસો છે. સ્ત્રીએ પોતાનું જીવન-સર્વસ્વ પતિના હાથમાં સોંપવું જોઈએ. હું આજે મહારા પતિના હાથમાં મહાર્ સર્વસ્વ સમર્પણ કરવા જાઉં છું. તે મહેને સહાય તેમ કરવા મુખત્યાર છે. હું વીર પત્ની છું. આહ્વાણના ધર્મનું રક્ષણ કરતાં આ પાપ-મય દેહનું બલિદાન થશે તો તેના જેવી આનંદજનક બીજી એકે વાર્તા નથી ! જેણે સ્વપ્નેય પતિ-પ્રેમ જોયો નથી તેણે જીવન ધારણ કરવું શા ઉપયોગનું છે ? તમે મહારી ચિન્તા કરશો નહિ. ભાઈ ! તમે પવિત્ર કુળમાં જન્મ્યા છો. તમારા જીવતાં આહ્વાણનો ધર્મ બ્રષ્ટ થાય તે તમે જોશો નહિ. જાઓ ! બંધુ ! એક વખત રાજ પાસે જાઓ ! તેમને પગે લાગો ! ધર્મ બિક્ષા માગો ! તેમ કરતાં યશ પ્રાપ્ત ન થાય તો પ્રજા અને સૈન્યની સહાયતાવડે ધર્મની રક્ષા કરો. રાજનો દુષ્ટ હેતુ જાણી સૌ કોઈ ક્ષુબ્ધ થયા છે. તેમ છતાં પણ કોઈ સહાય કરે નહિ તો સ્વયં હાથમાં તલવાર પકડી બંધુ સાથે લડાઈ કરી ધર્મસંરક્ષણ કરો ! સ્વધર્મનું સંરક્ષણ કરવાથી કોટિ કોટિ પૂણ્ય મળશે. પરલોકમાં તમારું મંગળ થશે. જાઓ બંધુ ! જાઓ ! ” એટલું બોલી રાણી તુરતજ રાજ પાસે જવા ચાલી નિકળી.

લાલબાઈના મહેલમાં ધામધૂમ થઈ રહી હતી. લાલબાઈ અસંખ્ય દાસ-દાસીઓ સાથે નાના પ્રકારનાં પકવાન્ન તૈયાર કરતી હતી. આજ તેના આનંદનો પાર નહોતો. મ્હોટો પુત્ર રાજ થશે ! એ સુખપ્રદ વિચારથી તે ગાંડી-ધેલી બની ગઈ હતી. તે આજે મહા પરિશ્રમ કરતી હતી. મુસલમાન રસોડયાને જોઈતી વસ્તુઓ તે પોતાને હાથે પુરી પાડતી હતી. આજે તેને બૂખ-તરસનું પણ ભાન નહોતું. દાસ-દાસી આજ હજારો અપરાધ

કરે તો પણ તત્કાળ તે ક્ષમા કરતી. પૂર્વ જન્મે સંચિત કરેલાં સર્વ પૂણ્ય આજે સફળ થનાર છે, એમ તેને નિશ્ચય થયો હતો. આ જગત અનંત સુખનો ભંડાર છે એમજ તેને જણાતું હતું. જરાક વારમાં જન્મવાનો સમય થયો. મધ્યાહ્ન થઇ ગયા, પણ હજી બ્રાહ્મણો વગેરે આવ્યા નહિ; તે જોઇ લાલબાઇ રાજના દિવાનખાનામાં જઇ બોલી: “ મહારાજ ! બ્રાહ્મણો ક્યાં છે ? રસોઇ તૈયાર છે. તેમને બોલાવી મંગાવો. ”

રાજ: “ સઘળા લોકો મહાલયમાં આવીને બેઠા હશે. હું જમને તે-મને તેડી આવું છું. ”

રાજ વસ્ત્રો પહેરી મહાલય તરફ ચાલ્યા. મૂર્ખ અને પ્રેમાંધ રાજ ધર્મ બ્રષ્ટ કરવા તત્પર થયો. મહાલયમાં આવતાંજ હજારો બ્રાહ્મણોએ રાજને જોઇ ઉભા થઇ આશિર્વાદ આપ્યો. રાજ સર્વને પ્રણામ કરી અંતઃપુરમાં ચાલતો થયો. “ પંચતાલ ” નામના ભોજન ગૃહમાં તે જન્મવા બેસતો હતો. ભોજનાદિ સર્વ સામગ્રી રાણીજ કરતી હતી; પરન્તુ રાજ જન્મવા બેસે તે વખતે રાણીને ત્યાં આવવાની સમ્પત મનાઇ હતી. આજે રાજએ ભોજનગૃહમાં આવતાંજ ત્યાં રાણીને ઉભેલી જોઇ. રાણીને જોતાંજ અત્યંત ગુસ્સામાં આવી જઇ તેણે કહ્યું: “ આજ તું આ સ્થળે શા સાર ઉભી રહી છે ? ”

રાણીએ સવિનય ઉત્તર આપ્યો: “ કુળવાન સ્ત્રીઓને પતિ સમક્ષ ઉભા રહેવાને કંઇજ હરકત નથી, હું ઉભી છું આજ રાજરાજેન્દ્રનાં મન ભરીને દર્શન કરવા ! ”

રાણીના પ્રીતિ યુક્ત શબ્દોની વ્યર્થ ટાયલાંમાં ગણુના કરનાર રાજ તેથી સવિશેષ ગુસ્સે થઇ બોલ્યો: “ સાધારણ માણસોની વાત જૂદી છે, પણ વીર પુરૂષો સમક્ષ બોલાવ્યા વગર સ્ત્રીઓએ આવવું યોગ્ય નથી. ”

રાણી: “ વિરાંગનાઓને તો પતિ સમક્ષ આવવાને કંઇ હરકત નથી ને ? ”

રાજ: “ તને કોણ કહે છે કે: તું વીર પુરૂષની કન્યા છે ? તું તો નામદની નાલાયક છોકરી છે; અને તેથીજ તું વિરાંગના એ નામને લાયક નથી. ”

રાણી: “પ્રભુ ! કદી વીર પુરૂષની કન્યા નથી તો તેથી શું થયું ? હું યથાર્થ વીર પત્ની છું ! અને તેથી તો હું વિરાંગના અવસ્થા છું.”

રાજા એક પળ વાર વિચાર કર્યા પછી બોલ્યો: “હું ‘ધાર’ છું કે: વિરાંગનાની ઇચ્છા યુદ્ધ કરવાની હશે ?”

રાણી: “મહારાજ ! આપ મહારા પૂજ્ય-પતિ છો; નહિ તો આજે આપે આરંભેલા-પ્રગ્નને ધર્મભ્રષ્ટ કરવાના કાર્ય માટે ધર્મદ્રોહી મનુષ્યો સહામે થઈ યુદ્ધ કરવું એજ વિરાંગનાનો ધર્મ છે.”

રાજા: “આ સમય પતિ અને પત્ની સંબંધી કંઈ વિચાર કરવાનો છેજ નહિ. યુદ્ધમાં જે જય પામશે તે પતિ અને જેનો પરાજય થાય તે પત્ની.”

રાણી: “દેવ ! ક્ષમા કરજો. કદાચ આપનો પરાજય થશે તો ?” રાણી આગળ બોલી શકી નહિ.”

રાણી: “મહારાજ ! દાસીને માફ કરજો. શ્રેષ્ઠ વૈષ્ણવ કુળમાં જન્મેલા વીર પુરૂષ આજ કેવળ એક મુસલમાન સ્ત્રીના કહેવા ઉપરથી અસંખ્ય દેવ-બ્રાહ્મણોનો ધર્મ નષ્ટ કરવા પ્રવૃત્ત થયા છે, તો તે વીર પુરૂષ હોવા છતાં એક કમ અક્ષલની સ્ત્રી કરતાંય કાયર નહિ કે ?”

રાજાનાં નેત્રો એકદમ લાલચોળ થઈ ગયાં. તેનું સર્વોગ સંતાપ વડે કંપવા લાગ્યું. રાણીના મર્મ ભેદક શબ્દો તે સહન કરી શક્યો નહિ. એક હાથે રાણીના શીરોકેશ પકડ્યા અને બીજે હાથે તેણે તલવાર ઉઘામી. રાણી તેથી જરા પણ ભય પામી નહિ. તે શાન્ત ચિત્તે બોલી: “સ્વામિન્ ! હવે એક પળ પણ વિલંબ કરશો નહિ. આ ક્ષણેજ આ પાપમય દેહથી માથું જૂઠું કરી નાખો. મહારે માટે આજ સ્વર્ગનાં દ્વાર ઉઘાડાં થયાં છે તે જાણી મહને પરમાનંદ થાય છે, હું તે આજ જોઈ શકું છું પણ મહને દુઃખ માત્ર એટલુંજ થાય છે કે: બાહ્યાવસ્થાથીજ હું અસ્ત્ર-શસ્ત્ર ચલાવતાં શીખી છું, છતાં આજે એક પ્હીકણુ-નામદર્દને હાથે મહારા પ્રાણુ જાય છે-એક ઇન્દ્રિય લોભૂપ મનુષ્યને હાથે શુદ્ધ હિન્દુ ધર્મનું સત્યાનાશ વળી જાય છે ! જીવમાં જીવ છતાં એ હું કેમ જોઈ શકું ! પ્રીય ! આપ મહારા પતિ, મહારા પરમ ગુરુ, મહારા પરમેશ્વર છો ! જે તેમ ન હોત તો આપના

હાથની તલવાર મ્હારા-રમણીના હાથ વડે કેટલી યશસ્વી થઇ હોત, તે આપને સ્પષ્ટ જણાઇ આવત. ”

રાણીના એ વિરત્વ ભર્યા ઉદ્દગાર સાંભળી મર્વિષ્ટ રાજાએ રાણીની વેણી પકડેલી એકદમ છોડી દીધી; અને બોલ્યો: “ વિરાંગને ! યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થા. હાથમાં તલવાર લે. તું વીર છે. યુદ્ધ કર્યા વગર વીર મનુષ્યનો પ્રાણુ લેવો એ વીર મનુષ્યોનો ધર્મ નથી-એ વીરતાનાં લક્ષણુ નથી.”

રાણી: “ કૃપાનાથ ! હું આપની સમક્ષ વીર નથી. આપની નજર સ્થામે માનો કે: હું તો આપની એક ક્ષુદ્ર ચરણુજ દાસી છું. નાથ ! દાસીનો આજનો અપરાધ ક્ષમા કરી આજનો અપ્રતિત સંકલ્પ ત્યાગ કરો. પ્રાણુશ્વર ! દાસીની એટલી મનોકામના પૂર્ણ કરો. પિતાના પવિત્ર કુળને કલંક લગાડવાનું એ વિશ્વનિંદ્ય કાર્ય કરતાં સહજ વિચાર કરો-અચકાઓ ! અનાદિ કાળથી વીર મનુષ્યોની વીરતાનો ઉપયોગ સ્વધર્મના સંરક્ષણુમાંજ થતો આવ્યો છે. આપ એ વીરતાને લજ્જો નહિ-ગેર ઉપયોગ કરો નહિ. સ્વામી ! તમારા વિરત્વની જગતમાં એકવાર મુક્ત કંઠે વાહ ! વાહ ! કહેવ-રાવો. તમારી જન્મદાત્રિ-જન્મભૂમિને ધન્ય કહાવો ! ”

પ્રાર્થના કરતી રાણી રાજાના ચર્ણુમાં પડી, પરન્તુ તે નરરાક્ષસે એ કોમળ લતિકાને કચડી નાંખી-તેને લાત મારી વેગળા ફેંકી દીધી. ઉલટો નરાધમ કોષિત થઇને બોલી રહ્યો: “ પાપિણી ! મ્હને સ્પર્ષ કર નહિ. હમણુને હમણુજ અહિંથી ચાલીજ, ત્હાર કાળુ કર, નહિ તો આ તલવાર વડે આ પળે ત્હારા રાઇ રાઇ જેટલા કકડા કરી નાખીશ. ”

રાણી પુનઃ એકવાર પતિની પાસે જઇ એક હાથ જેડી પ્રાર્થના કરવા લાગી. જીવનપ્રભુ ! તમારા તે કાર્યથી તમને વિમૂખ કરવા અત્યારે માનો કે: હું એક પહાડ જેવી વચ્ચે આવીને ઉભી છું, પરન્તુ મ્હારા રાઇ રાઇ જેવડા કકડા કરતાં એ રાઇનો પર્વત તમારા એ નિય કાર્યમાં અગ્નયજ્ઞ રીતે મહા વિદ્યન ઉપરિથિત કરશે ! પ્રાણુનાથ ! માની જાઓ. છેક અગ્નિ થાઓ નહિ. સાત સાત પહેડીને રૌ રૌ નર્કમાં નાખવાના અધમ કાર્યમાંથી હાથ ઉઠાવી લ્યો. કીર્તિને કલંક લગાડો નહિ. આ દુર્માગિનીનો એકવાર શિરચ્છેદ કરી, પછી

આપને ફાવે તેમ કરો. આ દેહ છે ત્યાં સુધી તેમ નહિ થવા દઉં. ”

રાજા અતિશય ગુસ્સે થઇ બોલી ઉઠ્યો: “ ચાંડાલિની ! ત્હારી જાન એકવાર બંધ કર, નહિ તો મ્હોંમાંથી જીમ સરખી બહાર ખેંચી નાંખીશ. તું કંઈ સમજે છે-કંઈ વિચાર કરે છે કે: કોના સ્થામે ઉભી રહી આજ મન ફાવે તેમ બકવાદ કરી રહી છે ? બે સમજ કુલટા ! અવિલંબે અહીંથી ચાલતી થા-મ્હારા માર્ગમાંથી અલગ થા. વીર પુરૂષે એક વખત જે નિશ્ચય કર્યો છે તે કદી ફરતાર નથી. તું મ્હાય તેમ કહે પણ આજ કદી સર્વ પિતૃઓ સ્વર્ગમાંથી નરકમાં જઈને પડે, કદાચ આજે આસમાન-જમીન ઉલટ-પાલટ થઇ જાય તો પણ મ્હારી કરેલી પ્રતિજ્ઞા કદી ભંગ થશે નહિ. જાય છે કે ? ”

રાણી: “ હા, દેવ ! હા. હમણાંજ ચાલી જઈશું. આપે કશું તે યથાર્થ છે. હું પણ તેજ કહું છું કે: વીર પુરૂષોએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવી ઉચિત નથી, પરંતુ આવા જગ-નિંદાના કામમાં પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય તો તો ઉલટી આપની કીર્તિ વધશે. પ્રિયતમ ! તે સાથે આપના કૂળ-ધર્મનું અને સત્ય પરાયણતાનું સંરક્ષણ થશે. ” રાણીએ આક્રંદ કરતાં ફરી રાજાના પગમાં પોતાનું માથું મૂકી દીધું.

રાજા દૂર ખસી ગયો-રાજાએ રાણીને સ્પર્ષ કર્યો નહિ. સ્પર્ષ કરે શાનો ! પતિવ્રતા સતી રૂપ પારસમણીનો જે સહજ સ્પર્ષ થાય તો તો તે લોહ સૂવર્ણજ બની જાયને ! પણ એ ગરવું ગૌરવ તેના નસિબમાં લખાયેલું હોય ક્યાંથી ? નસિબનોજ વાંક છે ને ! તે વેગળો ઉભો ઉભો કહેવા લાગ્યો: “ તું ત્હારું એકદમ કાળુ કર. પુનઃ જે આવી રીતે વચમાં ગડબડ કરશે તો નક્કી સમજજે કે: આ સઘળા બ્રાહ્મણો અને મક્લવંશ એક પળમાં નષ્ટ કરી મ્હારો માર્ગ નિષ્કંટક કરીશ. ”

રાણીએ નિશ્ચય-ખાત્રી કરી લીધી કે: રાજા તદ્દન મતિબ્રષ્ટ થયો છે. અનેક યત્ન વડે પણ તેની યુદ્ધિ ઠેકાણે આવે તેમ નથી-તેની યુદ્ધિ બ્હેર મારી ગઇ છે. તે બિચારી આખર નિસાસા નાંખતી-રડતી પાછે પગલે અંતઃપુરમાં ચાલી ગઇ. ગોપાળસિંહ રાણીનીજ રાહ જોતો હતો. રાણીએ

તેને સઘળી હકિકત કહ્યા પછી પૂછ્યું: “ ભાઈ ! હવે કૂળ-ધર્મની રક્ષા કરવા શું યુક્તિ કરવી ? મતિબ્રષ્ટ રાજા વિરુદ્ધ થઈ, ધર્મ-રક્ષા કરવાનું કાર્ય અતિ-શય દુર્ઘટ છે. ધર્મ-રક્ષાનો પરમ યશ પ્રાપ્ત કરવાનું વિધાતાએ તમારાજ પ્રારબ્ધમાં લખેલું જણાય છે. એ અનુપમ યશ પ્રાપ્ત કરી પિતાના કૂળ-નામને ધન્ય કહેવરાવો. ”

રાણીનાં ઉત્તેજિત વાક્યો સાંભળતો ગોપાળસિંહ ભ્રમિત ચિત્ત થઈ રતબ્ધ રીતે ઉભો હતો એટલામાંજ બહારથી બ્રાહ્મણોએ બૂમો પાડવા માંડી: “ માતા ! રાજ માહિલા ! આ ઘેર યાતનાથી અમને બચાવો ! ”

રાણીનું ચિત્ત વિદ્વેગ થઈ ઉઠ્યું-ખળભળી ઉઠ્યું. તેણે મહાલયમાંથીજ ઉત્તર આપ્યો: “ પૂણ્યાત્મા બ્રહ્મદેવો ! એવા કયા યત્ન વડે હું આપના ધર્મનું રક્ષણ કરું ? મહને કંઈજ સૂઝતું નથી. ભૂદેવો ! સત્ય કહો કે: આપનો ધર્મ નાશ થતો હું મહારી નજરે જોઉં તો તેને માટે મહારે શું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે ? ”

બ્રાહ્મણો એકદમ મહોટી ગર્જના કરીને બોલી ઉઠ્યા: “ નહિ, નહિ ! ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું શરીરમાં સામર્થ્ય હોવા છતાં જે ધર્મનો નાશ થવા દે છે તેને માટે કંઈ પ્રાયશ્ચિત્તજ નથી-ધર્મનો નાશ થવા દેવામાં બચકર પાપ છે ! તેને માટે ચિર-કાળ નરકવાસ એજ પ્રાયશ્ચિત્ત ! ”

રાણી: “ કહો, કહો. ધર્મનાશ થતો અટકાવવાનો કંઈ ઉપાય ? ત્વરાથી કહો. ”

બ્રાહ્મણો: “ સતી ! મહાદેવી ! કરુણામયી ! પતિહત્યા ! રાજના પ્રાણ-નાશ કર્યા વિના છૂટકો નથી. ” રાણીના માથા ઉપર જાણે વજ્રપાત થયો હોય તેમ તે અરધી વાંકી વળી ગઈ; અને બન્ને કાને હાથ દબાવે બોલી: “ શું પતિ હત્યા ? બચકર પાતક ! પ્રભો ! દિનબન્ધુ ! ધર્મ સંકટમાંથી રક્ષણ કર ! ધરતી માતા ! માર્ગ આપ. બ્રહ્મદેવો ! ફરીથી એવું કૃપા કરી બોલશો નહિ. ”

બ્રાહ્મણો એકદમ પોકાર કરવા લાગ્યા. “ ધર્મનાશ ! ધર્મનાશ ! બચાવો ! બચાવો ! ”

કેટલોક સમય નિસ્તબ્ધતા પ્રસરી રહી. એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે સતી સમિપ ધસી આવીને કહ્યું: “ સાધ્વી સ્ત્રી પતિ હત્યા કરે તો તે એક મહોદં પાતક છે એ સત્ય, પરન્તુ તે પરત્વે હમણાં વિચાર કરવાનો સમય નથી. હજારો મનુષ્યોના ધર્મની રક્ષા કરતાં એક પાતક બહારી લેવું એ ઐયરકર છે. આ પ્રસંગે પતિ-હત્યાનું પાતક લાગશે નહિ. અને તેમ થશે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. ”

રાણીએ ઉતાવળથી પ્રશ્ન કર્યો. “ કહો, તે પ્રાયશ્ચિત્ત કયું ? ”

તેજ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યો. “ જીવન વિસર્જન ! પતિ સહુગમન ! ”

રાણી: “ નિર્ભય રહો ! કૂંગવતી સ્ત્રીઓ ધર્મ-રક્ષા માટે મરવાથી કદી બહીતી નથી. ”

વૃદ્ધ: “ ત્યારે દેહ-ત્યાગ રૂપી પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા સ્વધર્મ-રક્ષણ કરો. ”

રાણી: “ જીવો, દેવ ! તે માટે હું તૈયાર છું પરન્તુ પતિ હત્યા કરવાથી જે પાતક લાગશે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત દેહ ત્યાગ કરવાથી પૂર્ણ નહિ થાય તો તે માટે તમે સઘળા મહારા પાતકના ભાગીદાર થશો, એ લક્ષ્યમાં રાખજો. ”

ગોપાળસિંહ તરફ દ્રષ્ટિ કરી રાણીએ કહ્યું: “ દિયરજી ! આ ક્ષણે તમે તીર મારનાર લોકોને બોલાવવા મોકલો. સત્વર થાઓ. રાજ “ પચતાલ ” માં ભોજન કરવા બેઠા છે, એજ સમયે તિરદાજ લોકો આણુ વડે તેમનો ધ્વંસ કરશે-તેમના પ્રાણુ લેશે. ”

કાને બે હાથ દેતાં ગોપાળસિંહે કહ્યું: “ માતા ! તમે આ શું બોલો છો ? રાજ કાણુ ? મહારા વડિલ બન્ધુ ! તે મહારા પિતા જેવા છે. તેમનો વધ કરવાની વાત મહને ન કહો ! હું તે નથી સાંભળી શકતો. એ અનુચિત કાર્ય કરવા હું કેવી રીતે તત્પર થાઉં ? હું તમને પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થના કરું છું કે: મહને એવું ધોર કૃત્ય કરવાની આજ્ઞા કરશો નહિ. ”

રાણી: “ ભાઈ ! બહીકણુ-ભિર થાઓ નહિ. કાયર કહેવાઓ નહિ. રાજ તમારા વડિલ બન્ધુ છે; પરન્તુ મહારા તો પતિદેવ છે. મહારા તો તે ઉપાસ્ય દેવતા છે. પરમેશ્વર સ્વરૂપ છે. મહારા જીવન સર્વસ્વ છે. છતાં પણ પ્રસંગ દુઃસહ છે. શું કરવું ? અન્ય કંઈજ ઉપાય નથી. કેવળ ધર્મને માટેજ

હું આપું ઘેર પાતક કરવા તત્પર થઈ છું. તમે લેશપણ ચિન્તા કરો નહિ. એ પાપ તમારે ભોગવવાનું નથી, એ હું એકલીજ મ્હારે માથે બેઠારી લઉં છું. જીવો, હવે તમે વિલંબ કરો નહિ. આ સમય જો હાથથી જશે તો પછી કૂળ-ધર્મ નાશ થયો સમજજો. મલ્લવંશ અને આઘણુ-સનાતન ધર્મનું નામ-નિશાન જડમૂળથી ઉખડી જશે, તેને ઠેકાણે મુસલમાન વંશની ઇસ્લામ ધર્મ પતા ફરકશે. માટેજ આપના વંશને ઉચિત છે કે તે કાર્ય કરવામાં પૂર્ણ હિમ્મત રાખો. હું તમારી માતા સ્વરૂપ છું. તમે મ્હારા પુત્ર તુલ્ય છો. મ્હારે પુત્ર છે કે ? આલ્યાવસ્થામાંથીજ મ્હેં તમને પુત્ર પ્રમાણે ઉછેર્યા છે; અને તેથીજ તમને આજ આ છેલ્લી વખત હું આજ્ઞા કરું છું. બાઈ ! માતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરો નહિ. જાઓ બાઈ !”

ગોપાળસિંહ આજક હતો ત્યારથીજ તેની માતા મૃત્યુ પામી હતી. ચન્દ્રાવતીએજ તેને ઉછેરીને મ્હોટો ક્યોં હતો. ગોપાળસિંહ પણ ચન્દ્રાવતીને માતા તુલ્ય જાણી તેની ભક્તિ કરતો હતો. રાણીની ભયંકર આજ્ઞા પાળવા તે તત્પર થયો. જોત જોતામાં તીર-કામઠાં મારનાર લોકોને તેણે ભેગા કર્યા. ગોપાળસિંહનો હુકમ થતાં તીર કામઠાં વાળા મનુષ્યો કિલ્લા ઉપર આવી ચઢ્યા. રાણીની આજ્ઞા થતાંજ એક તિરંદાજ માણસે રાજના કપાળ ઉપર લક્ષ્ય રાખી બાણ ફેંક્યું. કમાનમાંથી બાણ છૂટતાં સૂં સૂં કરતું એ બાણ રાજના કપાળને ભેદી આરપાર નિકળી ગયું. રાજને અતિશય કષ્ટ થયું. કપાળમાંથી રક્તની ધારા વહેવા લાગી, છતાં પણ પોતાના ઉપર તીર ફેંકનાર એ કોણ છે તે જાણવા ચારે તરફ તેણે નજર ફેંકી. ઉંચે દ્રષ્ટિ જતાંજ તેણે જોયું કે: પોતાનાજ આધિન તિરંદાજ માણસોજ પોતાપર નિશાન તાકીને ઉભા છે. તુરતજ હાથમાં ખડ્ગ લઈ તે તરફ દોડ્યો, પણ બાણમાં વાંસનું એક પિંજરું હતું તેની સાથે અથડાતાં ચકરી ખાઈ તે એકદમ ભોંયપર પડ્યો. એટલામાં ચારે બાજુથી તેના ઉપર બાણનો વરસાદ વરસી રહ્યો ! તેનું શરીર છીન્ન-ભિન્ન થઈ ગયું ! રાજ રઘુનાથસિંહનો પ્રાણ-પંખી પાપી દેહનો ત્યાગ કરીને એ શરીર રૂપી પિંજરામાંથી ઉડી ગયો ! પ્રજા નચિંત થઈ. આઘણુના ધર્મનું આ પ્રકારે ધર્મપરાયણ-સતી ચન્દ્રાવતીએ રક્ષણ કર્યું ! ધન્ય રમણી ! ધન્ય ત્હારી ધર્મ પરાયણતા !

(૫)

૨૧ જ રઘુનાથસિંહના મૃત્યુ સમાચાર ચારે તરફ ફરી વળ્યા. જોપાળસિંહ આંસુની ધારાઓ પાડવા લાગ્યો. રાણીએ સમજાવી શાન્તવન આપ્યું. રાણીએ લાલખાઇને બોલાવવા મોકલ્યું. તેની ઇચ્છા હતી કે: તેના ભરણુ-પોષણનો સારી રીતે બંદોબસ્ત કરવો; પરંતુ લાલખાઇ આવી નહિ. પોતાના આનંદના દિવસે રાજાનું મૃત્યુ થયું સાંભળી લાલખાઇ ભયચકિત થઇ ગઇ. ચંદ્રાવતીના બોલાવવાને નહિ ગણુકરતાં તે નાસી ગઇ. રાણી ચંદ્રાવતીએ પોતાના કૂળ-ધર્મ પ્રમાણે પોતાનેજ હાથે જોપાળસિંહને રાજતિલક કરી રાજસિંહાસન પર બેસાડ્યો. ત્યારબાદ પોતાના શરીર ઉપર ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર ધારણુ કર્યા. બીજી તરફ આમ જનોને રાજના પ્રેતને અગ્નિ દાહ કરવાની આજ્ઞા કરી. વાજંત્રોના નાદ વચ્ચે રાજના મૃતક દેહ અને તેની સાથે રાણીએ પણ ચાલવા માંડ્યું. સ્મશાનમાં રાજના દેહને ચિતાપર મૂક્યો. રાણીની આજ્ઞાથી જોપાળસિંહે અગ્નિદાહ કર્યો. સવગાંને આશિર્વાદ આપી રાણી ચિતામાં જઇને બેઠી. પોતાના જીવન સંતાપ હારક, જીવન સર્વસ્વ, જીવિતેશ્વરને હૃદય સાથે દયાવી, ઉચ્ચ સ્વરે રૂદન કરતાં તે બોલી: “ હે ! પ્રાણેશ્વર ! આ દુષ્ટ પાપિણીને આપના પવિત્ર ચર્ચુમાં સ્થાન આપો. કુળવતી સ્ત્રીઓની દ્રષ્ટિ આગળ હું આજે મહા પાતકી છું. ભારત-વર્ષમાં આજ પર્વત આવું ભયંકર પાપ કોઇપણ કુલિન સ્ત્રીએ કર્યું નથી. પ્રાણુપતિ ! જીવન સ્વામી ! આપની કૃપા વિના કપાળે ચોટેલુ નરક દુઃખ કદાપિ ટળે તેમ નથી ! પ્રભો ! આપને જીવતાં આલિંગન કરવાનું સુખ આ દુષ્ટા-અભાગિનીના લલાટમાં લખાયેલું નહોતું. આપના મૃતક દેહનેજ હૃદય સાથે વળગાડવાનું નિર્માણ થયું હશે તે પ્રમાણે કરી આજ હું ચિર કૃતાર્થ થાઉં છું-સંતોષ માનું છું. હે નાથ ! હે પ્રભુ ! ” કહેતાં રાણીનાં નેત્રો બંધ થઇ ગયાં ! સતી ચંદ્રાવતી નિશ્ચેષ્ટ બની ગઇ ! તેના શરીરમાંથી

અપૂર્વ તેજ પ્રકટી રહ્યું, એ જોઇ સૌ, જય ! સતી માતાની જય ! એવા પોકાર વડે સ્મશાન ભૂમિને ગળવી-પવિત્ર કરી રહ્યાં. નીચા વળી વળી અનેક નર-નારી નમન સહ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં-સતીના આશિર્વાદની આર્કાક્ષામાં સૌ કોઇ હાથ જોડી ચિતા-મહુલિમાં પતિના શિરને ખોળામાં લઇ બિરાજેલી સતીની તેજસ્વી મૂર્તિ સ્હામે એક ચિત્ત વડે-અપૂર્વ ભક્તિ ભાવ વડે જોઇ પ્રાર્થના કરી રહ્યાં.

ગોપાળસિંહે રડતાં રડતાં 'ચિતાનો અગ્નિ પ્રદીપ કર્યો. ક્ષણે ક્ષણે ચિતામાં ધીની આહુતિઓ અપાવા લાગી. અગ્નિ પણ જાણે સતીના દેહને સ્પર્ષ કરવામાં પોતાની જાતને મહાભાગ્યશાળી સમજતો હોય તેમ અધિક પ્રજ્વલિત થતો ગયો. વાજાના બિષણ નાદ વડે તથા ભેગાં થયેલાં હજારો-મનુષ્યોના આર્તનાદ વડે ચારે દિશા ગાજી ઉઠી. ભાવિક આસ્તિક સ્ત્રી-પુરુષો ચિતાની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યાં. પ્રત્યેક મનુષ્ય સતી ચંદ્રાવતીની ધર્મ પરાયણતાનાં યશોગાન ગાઇ રહ્યાં. જોત જોતામાં રાજ-રાણી અને કાષ્ટ એ સઘળાની ભસ્મ થઇ ગઇ ! અહંકારી-દુર્ભેતિ રાજાનું નામ-નિશાન ભસ્મભૂત થયું ! થોડીવારમાં તેનો પાપી દેહ પંચ તત્ત્વમાં બળી ગયો. દેવને નામે પાપાણુ પૂજ્ય છે તેવી રીતે આજ સતી ચંદ્રાવતીની સાથે રાજ રઘુનાથસિંહને પણ સંસાર યાદ કરે છે.

કેવળ સ્વધર્મના સંરક્ષણને અર્થે જીવન સમર્પણ કરનાર વીરાંગના-ધર્મ પરાયણ-સતીરત્ન ચંદ્રાવતી ! તમારા જેવી ધર્મનિષ્ઠ સતી-સાધ્વી-ઓને અમારા સાષ્ટાંગ દંડવત હજો !

સમાપ્ત.

૫-સતી રાજપૂત રમણી.

૬મી શતાબ્દિનો અંત કાળ નજીક આવ્યો છે. પંદરમી શતાબ્દિએ સમયનો ભયંકર વિચિત્ર સ્વભાવ બતાવવા માટે સકળ સંસારમાં પ્રવેશ કર્યો છે. પરાધિન-પરપિડિત ભારતવર્ષ તૈમૂરલંગના આક્રમણથી વિશાળ વિષાદપૂર્ણ સ્મશાન જેવું થઈ રહ્યું છે ! દિલ્લીનો બાદશાહ મહમદ તખલખ જીવતો છતાં મૃતક સમાન એજ મહા સ્મશાનના એક ખુણામાં પડ્યો છે. તેની શક્તિ અને પ્રભાવ આદિ સઘળું આ સમયે તો અદ્રષ્ટ નષ્ટ થઈ ગયું છે. તેની રાજધાની મહાનગરી દિલ્લી નિષ્કુર આક્રમણ કરનારાઓના ઘેર અત્યાચારથી, શોભાહિન, પ્રભાહિન થઈને શોક, દુઃખ અને દારિદ્રતાનું-હૃદયને કમ્પાવી નાખે એવું દ્રશ્ય બતાવી રહી છે. ભારતવર્ષની આવી દુર્દશાના સમયમાં પણ વીરભૂમિ રાજપૂતસ્થાન પોતાની પ્રાચીન વીરતાના ગૌરવ વડે જગદ્વિખ્યાત થઈ રહ્યું હતું. રાજસ્થાનના અનેક વીર પુરૂષોની પેઠે એક વીરબાળાએ આ સમયે પોતાના અસાધારણ ચારિત્ર્ય, ગુણ અને અપૂર્વ અદ્વિતીય તેજસ્વીતા બતાવીને પતિનો સંકલ્પ પૂરો કરવા માટે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી હતી. રાજસ્થાનની એ તેજસ્વીની વીરબાળાનું નામ કર્મદેવી હતું.

રાજપુતાનામાં જેસલમીર નામક એક નગર છે. એ નગર મરૂભૂમિ-મારવાડના મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે. તેની ચારે બાજુએ રેતીનાં મહાન ભયંકર રણ હોવાથી પથિકોના હૃદયમાં અત્યંત ભય ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પ્રવેશ કર્યા પહેલાંજ પગ નરમ થઈ જાય છે ! પ્રકૃતિના એવા ભયાનક રાજ્યમાં માત્ર જેસલમીર નગરીજ લીલી તરૂલતાઓથી શોભાયમાન થઈ રહી છે. પંદરમી શતાબ્દિના પ્રારંભ સમયમાં જેસલમીરના તાબાના પુંગવ

વિભાગમાં રાજ્ય અનંગદેવ રાજ્ય કરતા હતા. તેના પુત્રનું નામ સાધુ હતું. સાધુ ભટ્ટી જાતિમાં સઉથી પ્રધાન વીર પુરુષ હતો. તેની શક્તિ અને વીરતા સ્થાને સધળા મસ્તિષ્ક નમાવતા હતા. તેનો પ્રતાપ મારવાડથી લાધને ઠેક સિંધ પર્યંત છવાયો હતો. તેની એટલી બ્હીક હતી કે: આસપાસના રાજ-ઓમાંથી કોઇ ઉંચુ માયું કરી શકતું નહોતું. મારવાડની આવી ભયાનક ભૂમિમાં પુંગલ રાજકુમારે પોતાના અટલ પ્રતાપ અને અદ્વૈતિક સાહસ વડે પોતાની પ્રભૂતા એવી દ્રઢ જમાવી રાખી હતી કે: અન્ય રાજઓ પણ તેનાથી કમ્પતા હતા.

એક દિવસ પુંગલ રાજકુમાર સાધુ એક યુદ્ધમાં વિજય મેળવી રાજ્ય તરફ પાછો આવતો હતો. માર્ગમાંજ ઉંટ, ઘોડા અને ચોદ્દાઓ સહિત અ-રિન્ત નગરમાં આવીને ઉતર્યો. અરિન્ત નગરમાં મહિલવંશી રાજ માણિક-રાવનું રાજ્ય હતું. માણિકરાવે ૧૪૪૦ ગામે ઉપર પોતાની પ્રભૂતા જમાવી હતી. માણિકરાવે અત્યંત ક્રિસાહપૂર્વક પુંગલ રાજકુમાર સાધુનું યથેષ્ટ રીતે આદરાતિથ્ય કર્યું. વીરવર સાધુએ પણ અતિશય પ્રસન્નતાપૂર્વક મહિલ રા-જના આતિથ્યનો સ્વીકાર કર્યો. આ સમયે રાજકુમાર સાધુના વીરત્વનો મહિમા રાજ્ય મંદિરમાં પ્રભાવપૂર્વક પ્રસરી રહ્યો. સાન્દર્ભ-લીલામયી ઉદ્યાન-લક્ષ્મીએ અતિ દ્રઢ વનના વૃક્ષોનો આશ્રય લેવાની ઇચ્છા કરી. મહિલરાજ માણિકરાવની સુકુમાર બાળા કર્મદેવી પુંગલ રાજકુમાર સાધુની વીરતા ઉપર મોહિત બની ગઇ. શુભ રીતે વીરકુમાર સાધુનાં દર્શન કરતાની સાથેજ તેની વીરતાનો પ્રભાવ તેના સુકોમળ-પ્રેમી હૃદયમાં સવિશેષ બરાબર ઠસી ગયો. રૂપ અને ગુણના સુક્ષ્મ રૂપમાં તેજસ્વી રાજકુમારે કર્મદેવીના હૃદયમાં અદ્ર-વ્ય રીતે પ્રવેશ કર્યો. કર્મદેવીએ મનપૂર્વક એકજ દ્રઢ સંકલ્પ કર્યો કે: “રાજ-કુમાર સાધુ એ કેવળ એકજ અખિલ વિશ્વમાં કર્મદેવીના પ્રેમનો અધિકારી થઇ ચૂક્યો છે. મનથી આ આત્મા એ પતિને વરી ચૂક્યો છે. પતિ-પરમા-ત્મા ચૈદ્ર જ્ઞાંડમાં એકના બે હોઇ શકેજ નહિ. સાધુ વ્યતિત અન્યની સાથે પરણતું એ પરમેશ્વરનો મ્હોટામાં મ્હોટો અપરાધ કરવા બરાબર છે. તે વિશ્વ-વ્યાપિ પરમાત્માએજ મ્હારી આંતરવૃત્તિને તેની તરફ પ્રેરી છે. તેના મોહમાં

ફસાવી મ્હને તે સાધુ રતનની અજાણ રીતે લગની લગાડી છે ! ઇશ્વરપરની મ્હારી અટલ ભક્તિ-શ્રદ્ધાનું પૂણ્ય-પવિત્ર ફળ આજ મ્હને સંપૂર્ણ રીતે મળી ચૂક્યું છે. હૃદયમાં ધણી સમયથી રૂપ અને ગુણમાં સમાન હોય એવા રાજ-કુમાર સાથે લગ્ન અંથિથી ગુંથાવાની જે જીદાસા હતી તે એક રીતે જોતાં તો આજે પૂરી થઈ છે.” સાધુના રૂપ અને ગુણમાં અંજાઈ ગયેલી માણિક-તનયા-કુમારી કર્મદેવીનું હૃદય આનંદસાગરમાં નૃત્ય કરવા લાગ્યું. પરંતુ દુઃખની વાર્તા એ હતી કે: આમ ખીજી તરફ રાઠોડ વંશીય મંદારના રાજ-કુમાર અરણ્યકમળ સાથે કર્મદેવીનો વિવાહ લગભગ નક્કી થઈ ચૂક્યો હતો. રાજ માણિકરાવે અરણ્યકમળ સાથે કર્મદેવીનો વિવાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. પરંતુ કર્મદેવીના હૃદયે તે સંયોગ કબૂલ કર્યો નહોતો. આજસુધી પુગલ રાજકુમારની અનુપમ વીરતા અને સાહસની ખ્યાતિ તેણે માત્ર કાનથી સાંભળી હતી, પરંતુ આજે તે વીર શિરોમણીની વીરતાને પ્રકટ કરનાર તેની અદ્વિતીય દ્રઢતા ભરી મનોહર મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ જોવાથી તેને તેની પ્રતિ-જ્ઞાનો વિશેષ પરિચય થયો. વીરબાળા કર્મદેવીએ વીરતાની કીર્તિનું અપમાન કર્યું-વીરતાની નિર્ભેળ કીર્તિને દાગ લગાડ્યો નહિ. અરણ્યકમળને હૃદય-નંદન વનમાં સ્થાન ન આપતાં, નંદનવનને યોગ્ય એ પારિજાતક સ્વરૂપ વીરશ્રેષ્ઠ રાજકુમાર સાધુને હૃદય-નંદનવનની ઉડી-ગેળી ગુફાઓ-કુંજોમાં કોણ જાણે ક્યાંય ઉતારી દીધો-એ દુર્લભ સ્થાનમાં વગર હરકતે વિહાર કરવાનો સાધુને સત્કારપૂર્વક પરવાનો મળ્યો ! તેનો આત્મા તો સાધુને એજ સૂચવી રહ્યો:—

“ મ્હને વાંધો નથી જ્ઞાલા હૃદયમાં ધર કરી બેસો; ”

“ તમારો દેશ છે આખો, ભક્ષેને સર કરી બેસો. ” (અમૃત.)

રાજબાળા કર્મદેવીએ સાધુ સાથે લગ્ન કરવાને પ્રતિજ્ઞા કરી. તેના વિશાળ હૃદય-દેશનો માલિક થવાને તેણે કેવળ સાધુનેજ પૂર્ણ અધિકારી-લાયક ગણ્યો. દુનિયા ગમે તેમ કરે પણ આથી અંતિમ એજ સિદ્ધ થાય છે કે:—

“ મન માને ત્યાં નવ જૂવે, પ્રેમી-હીરા-હેમ; ”

“ બાંધ્યા, રૂંધ્યા નવ રહે, પાણી-પવન ને પ્રેમ. ”

આ ગુપ્ત વાત સાધુને કાને પહોંચી. “ એક રાજપૂત રાજકુમારી વી-
રશ્રીની અર્ધાગના થવા ચ્હાય છે. રણસંગ્રામમાં બહીકણુ અને નામદં જેવું
દ્રવ્ય બળવનાર સાથે લગ્ન કરવા કરતાં ઉછળતી-બહેતી નદીના અગાધ જ-
ળમાં આત્મઘાત કરવો એજ ઉચિત છે. ” રાજકુમારી કર્મદેવીના ઉપરોક્ત
શબ્દો વીરકુમાર સાધુને કાને પહોંચતાં તેણે તેની એ માગણીનો પ્રેમપૂર્વક
સ્વીકાર કયો. રાજકુમાર અરણ્યકમળના ભયથી તેના હૃદયમાં જરા પણ
ભયનો સંચાર થયો નહિ. સાધુએ તો પોતાના સાહસ અને બાહુ બળના
વિશ્વાસ ઉપર દ્રઢ રહીને તે લાવણ્યમયી કામિનીનું પાણી-ગૃહણ કરવાને
કબૂલ કર્યું. આ વાત જ્યારે રાજ માણિકરાવને કાને પહોંચી ત્યારે તેણે
અપૂર્વ પ્રસન્નતા બતાવી લગ્નનો દિવસ નક્કી કરી અરિન્ત નગરમાંજ શ્રેષ્ઠ
કન્યા કર્મદેવી, રાજકુમાર સાધુને અર્પણ કરી દીધી. વાટિકાની નવીન કોમળ
લતિકાએ યૌવનપૂર્ણ કદમ્બ વૃક્ષના બૂજપાશમાં આશ્રય લઈ પોતાના શરીર-
ની શોભાના અને પ્રીતિના પરમ ગૌરવને વધાર્યું.

ઉક્ત લગ્ન થવાથી અરણ્ય કમળના હૃદય પર વજ્ર પ્રહાર જેટલું દુઃખ
થયું. તેના હતાશ હૃદયમાંથી આશાનું આનંદદાયક દ્રવ્ય અંતર્ધાન થઈ
ગયું ! જે નવ યૌવન ચંદ્રિકા તેના હૃદયાકાશમાં સુખ-શાન્તિ અને પ્રીતિનું
રાજ્ય ફેલાવી રહી હતી તે અચાનક કોણુ જાણે ક્યાં અદ્રવ્ય થઈ ગઈ !
અરણ્યકમળ શસ્ત્ર પરિચાલનથી પોતાના નાસિપાસ થયેલા હૃદયને શાન્ત
કરવા માટે અધિર થઈ ઉઠ્યો. આશાના મુગ્ધકર દ્રવ્યના સ્થાને-મોહિની
કદપનાના અત્યંત ઉત્સવમય રાજ્યને સ્થાને-રાજકુમાર અરણ્યકમળ, સાધુની
હિંસાની તિવ્ર હલાહલ ભરી વિકટ મૂર્તિ જેવા લાગ્યો. જે કર્મ દેવીની
હૃદય મંદિરમાં પ્રેમપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરી અનન્ત સુખનો અનુભવ લેવા ચ્હાતો
હતો તેને પણ હવે શત્રુની માફક જેવા લાગ્યો ! જે કર્મદેવીની સુંદર મૂર્તિને
નેત્રો સમક્ષ દેવી સમાન પ્રેમ-ભાવથી જોતો હતો તેનેજ તે અનંતકાળની
વૈરી સમાન કુર મૂર્તિ જેવા લાગ્યો ! રાજકુમાર અરણ્યકમળ સાધુને જેટલા
પૂજ્ય ભાવથી જોઈ નમન કરતો હતો, તેટલાજ શત્રુ ભાવથી વૈરનો બદલો
લેવાનો નિશ્ચય કર્યો ! તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે: આ વૈરનો બદલો લેતાં મરવા-

મારવાથી સહજ પણ ડરીશ નહિ. જ્યાં સુધી શરીરની નસોમાં લોહીનું એક પણ ટીપુ રહેશે ત્યાં સુધી સાધુને જીવતો રહેવા દઈશ નહિ. “બ્રહ્માએ નિરાંતને સમયે જગતનું સધળું સૌન્દર્ય એકઠું કરી રચેલી સૌન્દર્ય પ્રતિમા સમાન નવયૌવના કર્મદેવી ન મળવાથી અરણ્યકમળના હતાશ હૃદયમાં આ પ્રકારે કાલિમા ભરાઈ ગઈ. દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા અને દ્રઢ સંકલ્પે એને એક આવા ભયંકર કાર્ય કરવામાં ઉત્તેજિત કર્યો. પુંગલ રાજકુમારના સુખમાં એક નવયૌવના કમલ સમાન કામિની મળ્યાથી અતિ વૃદ્ધિ થઈ.

અરિન્તરાજ માણિકરાવે પોતાના જમાઈ રાજકુમાર સાધુને પહેરામણીમાં અમૃત્ય ઝવેરાત, સોના, ચાંદી તથા એક રત્ન જડિત પર્યંક અને તેર કુમારિકાઓ આપી પ્રેમપૂર્વક વિદાય કર્યો, વળી તેની સાથે ચાર હજાર મહિલ સેના મોકલવાને ઇચ્છા બતાવી, પરંતુ રાજકુમાર સાધુએ તે લેવા ના પાડી. પોતાના ૭૦૦ ભટ્ટિ જાતિના યોદ્ધાઓ અને પોતાનાજ બળ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તે વિવાહિતા પત્નીને પોતાના રાજ્યમાં લઈ જવા તૈયાર થયો. અરિન્ત રાજના અત્યાચ્છથી તેણે માત્ર ૫૦ મહિલ યોદ્ધાઓને સાથે લીધા. તે પચાસ યોદ્ધાઓનો સરદાર કર્મદેવીનો ભાઈ મેઘરાજ હતો.

અરિન્ત નગરથી સૌએ આનંદપૂર્વક પ્રયાણ કયું. સઘળાં એકજ પ્રકારના આનંદ-ઉત્સવમાં મગ્ન થઈ પુંગલ નગરી તરફ ચાલવા લાગ્યા. માર્ગમાં ચન્દન નામના નગર આગળ સાધુએ લશ્કર સહિત પડાવ નાખ્યો. યોદ્ધા સમય વિશ્રામ લીધો એટલામાં વેગળેથી મરૂભૂમિની ધૂળના ગોટે ગોટ આકાશ પર્યંત ઉડતા જણાયા. કોઈ એક લશ્કર આવતું જણાયું. થોડીવારમાંજ રેતીના ડુંગર ઓળંગતું સઘળું સૈન્ય-દળ સાધુની સેનાની નજીક આવી પહોંચ્યું. સાહસી સાધુએ જોયું કે: પુષ્કળ સૈન્ય તેની સમિપ આવી ઉપસ્થિત થવાની અણી ઉપર છે. અરણ્યકમળ તલવાર ધૂમાવતો સૈન્યના અગ્રભાગમાં ચાલે છે. એ જેતાંજ વીરપુત્ર સાધુ પણ ધીરતાથી યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઈ ગયો. શત્રુ સાથે પૂર્ણ વીરતાથી બાથ ભીડવાને તેણે પોતાના સઘળા યોદ્ધાઓને પૂર્ણ ઉત્તેજિત કર્યા. રણમાં વિજય મેળવવાને માટે તેણે ઉત્સાહ પૂર્વક લડવાની અગત્ય જણાવી. સહામી બાળુએ રાડોડોના ચાર

હજાર સિપાહિઓ આવીને ઉભા છે. તેજસ્વી અરણ્યકમળે શત્રુઓના લોહીથી પોતાનો ક્રોધ તૃપ્ત કરવા દ્રઢ સંકલ્પ કર્યો છે. પોતાની તલવારનો શત્રુને સ્વાદ ચખાડવા તે પૂર્ણ ઉત્સુક છે. આ સધળું જાણુવા છતાં પણ સાધુએ તેની દરકાર કરી નહિ. ધીરતાની સીમા ઉલ્લંઘન કરી પોતાની અધીરતા ન દેખાડી. ધીરતાના અભિમાની વીર યુવાનો વીર ધર્મની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા તૈયાર થઈ ગયા. જેત જેતામાં રોડોડોના પાંચ હજાર સિપાહિઓ, ભટ્ટિસેના ઉપર મ્હોટા પરાક્રમ સાથે તૂટી પડ્યા ! સાહસિક રોડોડો ગણત્રીમાં અધિક હતા. થોડીક ભટ્ટિ સેના ઉપર તેઓએ છાપો માર્યો નહિ. અનુચિત આક્રમણને તેઓ સદા ધીક્કારની દ્રષ્ટિથી જોતા હતા. દુષ્મનો સાથે વિશ્વાસ-ઘાત કરી કપટથી તેમના ઉપર વિજય મેળવવો એ બળહિન, ખાયલાઓનું કામ તેઓ ગણતા હતા. તેથી પ્રથમ એક એક ચોદાઓનું યુદ્ધ થયું. એક એક ચોદો રહામ રહામા લડી પોતાની વીરતા અને સાહસ બતાવવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૪૦૭માં રાજસ્થાનની મરૂભૂમિ સમક્ષ ચન્દન નામના ભાગમાં એક રજપૂત આગાને માટે આ એક બિપણુ સંગ્રામ થયું હતું. અન્તે સાધુ પોતેજ ઘોડા ઉપર સવાર થઈને રણભૂમિમાં ઉપસ્થિત થયો, તેણે અસ્ત્ર ચલાવતાં ચલાવતાં બે વખત રોડોડ સૈન્યમાં પ્રવેશ કર્યો. બન્ને વખત બળ-વિક્રમશાળી સાધૂના અસ્ત્ર પ્રહારથી અનેક પરાક્રમી રોડોડો વીરશય્યા ઉપર ચિર નિદ્રા લેવા સૂઈ ગયા. અસમયે અચાનક આવો યુદ્ધ પ્રસંગ આવી પડવાથી રાજનંદિની રજો ખેંચી ગઈ નહિ. પ્રાણ બચવાની શંકાથી તે લેશપણુ વ્યાકૂળ થઈ નહિ. પોતાના સુખ-દુઃખના અદ્વિતીય આશ્રય, પ્રાણથી પણ અધિક પ્રીય સ્વામી શત્રુઓમાં ઘેરાઈ ગયા છે-જીવિતેશ્વર ભયનું જીવન મારવાડની ભયાનક ભૂમિમાં સંકટમાં પડી ગયું છે, તેમ જાણી કર્મદેવી ગભરાઈ નહિ; પરંતુ તે ધીર ભાવથી પતિની વીરતાનું શાન્તચિત્તે એકાગ્ર દ્રષ્ટિ વડે અવલોકન કરતી પણે પણે ધીર ભાવથી પતિને ઉત્સાહિત કરવા લાગી. પ્રાણનાથની અદ્ભૂત ચાતૂરી અને અદ્વૈકિક સાહસ જોઈ પોતાના મનમાં તેમને ધન્યવાદ આપવા લાગી, પતિની વીરતા જોતાં તેનો આત્મા મુગ્ધ બની ગયો. સમરાંગણના એ વીર મૃત્યુની પણ તે વાહ વાહ ઉચ્ચારવા લાગી.

“ દેશને માટે-ધર્મને માટે રણક્ષેત્રમાં આત્મ સમર્પણ કરનાર પરાક્રમી યોદ્ધાઓના વાસ સ્વર્ગમાંજ થાય છે. ” એ મહાન સૂત્ર આજના પ્રત્યક્ષ દ્રશ્યથી તેને સર્વાંશે સત્ય જણાવા લાગ્યું. સાધુના પરાક્રમથી લગભગ ૬૦૦થી પણ અધિક રોડોડો રણભૂમિની સોડમાં શાન્તિપૂર્વક સૂઈ ગયા. સાધુની પણ અર્ધ ઉપરાંત સેના કપાઈ ગઈ તેમ છતાંય કર્મદેવી અટલ ભાવ રાખી અગાઉની માફકજ સ્વામીને કહેવા લાગી: “નાથ ! હું તમારી રણચાતુરી જોઈશ, અને તેમ છતાં તમે રણમાં મૃત્યુ પામશો તો હું પણ તમારી સાથેજ આવીશ. ”

પોતાની પ્રીયતમાના આવા શબ્દો સાંભળી-એક બલિકાની આવી તેજ-સ્વીતા અને દ્રઢતા જોઈ સાધુ ધણો પ્રસન્ન થયો, અને પરમ પ્રીતિ સાથે સ્નેહભરી દ્રષ્ટિથી બલિકાની આવી તેજસ્વીતાનું સન્માન કરતાં અરણ્યકમળને યુદ્ધ માટે બોલાવ્યો, અરણ્યકમળ પણ યુદ્ધને સમાપ્ત કરવા મ્હાતો હતો. તેજ સમયે સાથી અધિક શત્રુ પોતાની અપ્રતિજ્ઞાના કલંકને ધોઈ નાખવા સાધુની સ્હામે આવીને ઉભા. આ પવિત્ર યુદ્ધમાં અપવિત્ર વિશ્વાસ-ઘાતકતાનું ચિહ્નરૂપ નામ-નિશાન પણ નહોતું, ચતુરાઈ-કપટની આ સ્થળે મલિનતા નહોતી-અધર્મ પ્રપંચની છાયા સરખી નહોતી, ઉભય ક્ષત્રિય કુમારોએ પોતાની પ્રધાનતા અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા જળવવા માટે થોડોક વખત વિનય પૂર્વક વાતચિત કર્યા પછી તલવારો પકડી.

ક્ષણવારમાં તલવારો ચમકવા લાગી. વિજળીની માફક તલવારોના કડાકા થવા લાગ્યા. એક બીજા ઉપર સિંહની માફક ઉછળવા લાગ્યા. પરસ્પર તલવારોના અથડાવાથી અગ્નિની ચિલુગારીઓ ઉડવા લાગી. સાધુએ અરણ્યકમળના ખભા ઉપર તલવારનો એક ધાવ કર્યો. અરણ્યકમળે પણ તાકીને સાધુના મસ્તિષ્ક પર તલવાર ચલાવી. બન્ને યોદ્ધાઓ એક બીજાના સામા પ્રહારથી બેહોશ થઈને જમીન પડ્યા. થોડાક સમય બાદ રોડોડ રાજકુમાર અરણ્યકમળને ચૈતન્ય આવ્યું. પરન્તુ પુંગલ રાજકુમાર સાધુ રણ-ભૂમિમાંથી ફરી ઉઠ્યો નહિ. તેજસ્વી રાજકુમાર સાધુ પોતાની પ્રતિજ્ઞાના સન્માનની ખાતર આનંદ પૂર્વક સ્વર્ગમાં સિધારી ગયો. કર્મદેવીની સંધળી

આશાઓનો અંત આવી ગયો, જે મનોરથના ઉમંગમાં પિતાનું ઘર છોડ્યું હતું, તે મનોરથ અને તે ઉમંગો ચીરકાળને માટે અદ્રશ્ય થઈ ગયા ! આશા ભરેલી રાજકુમારીનું જીવન સર્વસ્વ મારવાડની-મરજૂમિના રણમેદાનમાં લૂંટાઈ ગયું. તેમ થવા છતાંય આદર્શ રાજપૂત બાળા લેશપણુ ગભરાઈ નહિ; પરન્તુ ધીરતા ધારણુ કરી તલવાર ખેંચી, તે વડે પોતાનો એક હાથ કાપી એક વિશ્વાસુ યોદ્ધાને આપી કહ્યું કે: “ આ હાથ મહારા સસરાજીને આપી કહેજો કે: તમારી પુત્ર-વધૂ આવી હતી, ” એક બીજા યોદ્ધાને કહ્યું કે, “આ બીજો હાથ પણ કાપી નાંખ !” તે આગાનું તુરતજ પાલન થયું વિવાહ સમયે મણી-મુક્તાનાં આભરણોથી ભરેલો બીજો હાથ મહિલ કપીને અર્પણુ કરવા કહ્યું. ત્યારબાદ તે પતિ પ્રાણુ “સતી રાજપૂત રમણી” રણભૂમિમાંજ ચિતા સળગાવી પતિના દેહને પોતાના બોળામાં લઈ તેજ જીવનસર્વસ્વ હૃદયેશ્વરનું નામ સ્મરણુ-ચિન્તવન કરતાં પરલોકની અધિષ્ઠા-રિણી બની-પતિ સેવા કરવા સતી સ્વર્ગે સંચરી ! કર્મદેવીનો કાપેલો હાથ પુંગલમાં રાજા સમક્ષ પહોંચ્યો. વૃદ્ધ રાજાએ અતિશય ખેદ કરતાં તે હાથને અસિદાહ કરવા કહ્યું. જે સ્થળે એ હાથને બાળવામાં આવ્યો ત્યાં એક રમણીય વાવ ખોદાવી તેને “ કર્મદેવી સરોવર ” એવું નામ આપ્યું. અરણ્યકમળને પડેલો ધ્રાવ પણ ફૂંટાયો નહિ, તે પણ છ માસ દુઃખ ભોગવી સાધુની પાછળજ પરલોકવાસી થયો. કેવળ સત્ય પ્રેમની ખાતર “ સતી રાજપૂત રમણી ” કર્મદેવી જગતતી પચરંગી સ્ત્રીઓને પોતાનું કર્તન્ય સમ-જાવી ગઈ-પતિની પાછળ પરમ વંદનીય સતી થઈ ગઈ !

વાંચક: કહો, ભારતવર્ષ સિવાય જગતના કયા ભાગમાં આવી પતિ-પ્રાણુ સતી-બાળાઓનાં ચરિત્ર જોવામાં-સાંભળવામાં આવે છે ? ધન્ય ! ધન્ય ભારત માત ! આવાં સ્ત્રી રત્નોની જન્મદાત્રિ તો કેવળ વિશ્વમાં તુંજ છે.

“ ધન્ય ! ધન્ય ! અમારી ભારત ભૂમિ !

પદ રજ ચહીએ તુજ ચરણ ચૂમી:”

(૧૩૬) ચોથા વર્ષનાં પુસ્તકો ૧૫૦૦ પૃષ્ઠ !

ચોથા વર્ષનાં ચોથાં પુસ્તકો સીલીકમાં છે. કાચા પૂઠાના રૂ. ૩-૦-૦ પાકા પૂઠાના રૂ. ૪-૦-૦ વી. પી. ૦-૧-૦ વધુ. આફ્રિકા માટે કાચા પૂઠાના રૂ. ૩-૧૦-૦ પાકા પૂઠાના રૂ. ૫-૦-૦નો પોષ્ટલ ઓર્ડર મોકલવો.

૧-આનંદ મંદિર અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિનો મહામંત્ર—(લખ-નાર-ડા. રા. મહેતા.) આ સામાજિક-

ધાર્મિક નવલકથા બહુ ઉત્તમ અને ધર્મપ્રાણુ નરનારીને સનાતન ધર્મને માર્ગ ચઢાવે એવી છે. એમાં દર્શન દેતાં પાત્રોમાંથી મનુષ્યમાત્રને ધર્મનો અમૂલ્ય બોધ મળે છે. અનેક દ્રષ્ટાંત સિદ્ધાંતો વાંચવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થશે. “શાંતિ નિકેતન” વાંચ્યું હોય તેણે આ પુસ્તક અવશ્ય વાંચવું જોઈએ. પૃષ્ઠ ૩૨૨.

૨-છત્ર-પતિ રાજરામ અથવા મરાઠાઓનો આત્મચરિત્ર—આ ઐતિહાસિક નવલકથામાં વીરરસનો અદ્ભુત પ્રવાહ

વહી રહ્યો છે. એમાં શ્રી શિવાજી છત્રપતિના વીરપુત્ર રાજરામ મહારાજે સ્વરાજ્ય પુનઃ કેવી રીતે સ્થાપ્યું તથા ઔરંગઝેબ સાથે મરાઠા રાજનિષ્ઠ વીર પુરૂષોએ કેવી કળ-ગળથી યુદ્ધ કર્યું તથા કેવાં પરાક્રમ બતાવી મરાઠા શાહીતું મુખ ઉજવળ કર્યું તેનું સ્વદેશાભિમાનયુક્ત હૃદયવેધક ચિત્ર આ નવલકથામાં આલેખ્યું છે; વિદ્વાનોએ સર્વત્ર વખાણ્યું છે. પૃષ્ઠ ૩૫૦.

૩-આદર્શ ગૃહસ્થ અને જપાની જસુસ—આ પુસ્તકમાં

એ ઉત્તમ નવલકથા એકત્ર કરી છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના આદર્શ શિષ્ય આદર્શ ગૃહસ્થ શ્રી દુર્ગાચરણ નાગમહાશયનું જીવન ચરિત્ર પ્રત્યેક વાંચકને અતિશય બોધદાયક થઈ પડશે. તેમની ધર્મશ્રદ્ધા, અને ઇશ્વરશ્રદ્ધા વાંચતાં નેત્રમાંથી અશ્રુપાત થઈ જશે. એવીજ ઇશ્વરશ્રદ્ધા પ્રત્યેક મનુષ્યમાં હોવી જોઈએ. જપાની જસુસ નવલકથા ડિટેકટીવ છે. તેમાં જપાન દેશની ઠીંગણી સી ડિટેકટીવોનાં અદ્ભૂત ચરિત્ર વર્ણવ્યાં છે. પૃષ્ઠ ૩૮૪.

૪-સતી ત્રિવેણી—આ ઐતિહાસિક નવલકથામાં કેટલીક અપ્રસિદ્ધ પતિવ્રતા સતીઓના રસીલી બાબામાં

જીવન વૃત્તાંત પ્રકટ કર્યાં છે. તેમનાં સતીત્વ, મનોવેધક, બોધક અને શિક્ષણીય હોવાથી વાંચક બહેનોએ આ મંથ-રત્ન અવશ્ય વાંચવો જોઈએ. એનાં વાંચનથી ગમે તેવી હઠીલી સ્ત્રીઓ પતિવ્રતા-સતી બનશે. પૃષ્ઠ ૪૦૮.

साहित्य-सत्कार,

નીચે લખેલાં પુસ્તકો, માસિકપત્રો વગેરે અમને મળ્યાં છે જેની ખેંચ કિપકાર સહિત સ્વીકારવામાં આવે છે. જે ગ્રાહકોને નીચલાં પુસ્તકોમાંથી મંગાવવાં હોય તેમણે તેના કર્તા કે પ્રકાશકને પરભાર્યો પત્ર લખવો.

૧-માનવ શાસ્ત્ર અથવા મસ્તક વિદ્યા અને મુખ સામુદ્રિક શાસ્ત્ર-
લેખક-રા. રા. ગિરધરલાલ ગોવિંદજી મહેતા. (ફ્રેનોલોજિસ્ટ અને ફીઝી-
ઓનોમીસ્ટ.) ફેં ફ્રેનોલોજિકલ હોલ નં. ૩૧૪ બળરગેટ સ્ટ્રીટ-કોટ મુંબઈ.
એડક કાગળ, મ્હોટું કદ, પૃષ્ઠ ૪૪૮, પાકું સુંદર ભાવપૂર્ણ પૂઠું, મૂલ્ય
રૂ. પાંચ. આ બુહદ્ અન્યની પહોંચ સ્વીકારતાં અમને અત્યાનંદ થાય છે.
કારણ કે: આપણાં આર્યશાસ્ત્રોનો દિવસે દિવસે લોપ થતો જાય છે તેવા
વખતમાં પણ કેટલાંક અંગ્રેજી પુસ્તકોને આધારે પણ આર્યશાસ્ત્રોને મળતુંજ
આ પુસ્તક પ્રકટ થાય છે. આર્યશાસ્ત્રોમાં કોઈ પણ પુસ્તકની ખોટ નથી.
ખોટ છે માત્ર તેના શોધક અભ્યાસીઓની ! પરંતુ આજે તેને બદલે અંગ્રેજી
પુસ્તકોનાં ભાષાંતર પ્રકટ થાય છે તે પણ ઇષ્ટજ છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકના બે
વિભાગ પાડ્યા છે. તેનાં પ્રથમ વિભાગના સાત પ્રકરણમાં એ વિદ્યાના
સામાન્ય સિદ્ધાંતો, મસ્તકની રચના અવયવ વિભાગ, તેનું કાર્ય, ભિન્ન ભિન્ન
પ્રાણીઓનાં મગજની સરખામણી, અને ખોપરી તથા મગજની સારખતા,
માનસ શક્તિઓનાં સમૂહવાર વિભાગ, વગેરે વિષયોનું વર્ણન, મસ્તક વિદ્યાના
સામાન્ય સિદ્ધાંતો બહુ સારી રીતે આપવામાં આવ્યાં છે. બીજા વિભાગમાં
પ્રત્યેક માનસ શક્તિની ક્રમવાર વ્યાખ્યા, સ્થાન, શોધ અને ઉપયોગ આદિનું
વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે. આ વિભાગમાં ૪૪ પ્રકરણો છે

અને તે બહુ મ્હોટો છે. મુખ સામુદ્રિક શાસ્ત્રનું વિવેચન બહુ ટુંકમાં આપવામાં આવ્યું છે. આ વિશાળ ગ્રંથમાંથી શરીર રચના બાબતી શકાય છે. એમાં જૂદી જૂદી મનુષ્યાકૃતિની મસ્તક વિભાગની મળીને ૯૦) છબીઓ પ્રકટ કરી છે. તેમજ બીજી ન્હાની મ્હોટી મળી કુલ ૨૦૦) છબીઓ છે. મસ્તક પરીક્ષા કરવાની સગવડ થાય તે માટે તેની છબી સાથે મસ્તકના જૂદા જૂદા વિભાગ ઉપર નંબરો નાંખી તેમાં રહેલી શક્તિનું સુંદર-સરલ રીતે વર્ણન કર્યું છે જેથી કોઈને આ વિધાનો અભ્યાસ કરવો હોય તો તેને સહેલું થઈ પડે એમ છે. લેખકશ્રી લખે છે કે: “ આ માનવ શાસ્ત્રનો ગ્રંથ જન-સમુહની શારીરિક, આત્મિક તથા સામાજિક ગતિ, સ્થિતિ અને કૃતિ વિગેરેને સુધારવામાં તથા મનુષ્યના મૂળ સ્વરૂપ કે શક્તિને સ્પષ્ટ કરવામાં યત્કિંચિત્ પ્રમાણમાં પણ સહાયબૂત થશે તો હું મ્હારો પ્રયત્ન સર્જન સમજીશ. ” અમે વાંચક વર્ગને બલામણુ કરીએ છીએ કે તેઓએ અંધુશ્રી ગિરધરલાલભાઈના મહાન પ્રયત્નને વધાવી લઈ આ ગ્રંથ પોતાની લાંબાંબરીમાં રાખવો કે જેથી એક કિમતિ ગ્રંથને ઉત્તેજન મળે. વિદ્વાનો પુનઃ એવા પ્રયત્ન કરે અને ગુર્જર ગ્રંથ સમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થાય. લેખકશ્રીએ આ ઉત્તમ ગ્રંથ પ્રકટ કરી ગુર્જર વાંચકો ઉપર ઉપકારજ કર્યો છે. લેખક પોતે મસ્તક વિદ્યા સારી પેઠે જાણે છે. આ પુસ્તકમાં તેમના બડોળા વાંચન ઉપરાંત અનુભવનો ઉલ્લેખ છે. આશ્ચર્ય છે કે ગુર્જર વાંચકો અંધુશ્રી ગિરધરલાલભાઈના જ્ઞાનનો અને તેમના પુસ્તકનો લાભ અવશ્ય લેશે. પરિશ્રમના પ્રમાણમાં પુસ્તકનું મૂલ્ય અધિક નથી.

૨-મસ્તક વિદ્યા—કર્તા રા. રા. જોશી ગોવિંદરામ હિરાભાઈ, મુ. કડી. અને પ્રસિદ્ધ કર્તા રા. રા. શુક્લ માણેકલાલ રેવાશંકર મુ. મહે-સાણા. પૃષ્ઠ ૬૨, ૧૮ ચિત્રો. મૂલ્ય ૦-૮-૦ લાંબાંબરીઓ માટે ૦-૫-૦.

૩-અલોપ રત્ન અથવા જતું રહેલું જ્વાહીર—લેખક રા. રા. રામચંદ્ર અધ્યયુ. શ્રીમાન વાંસદા નરેશના પ્રાધવેટ સેક્રેટરી, મુ. વાંસદા. (ખીલીમોરાથઈને) ગ્લેઝડ કામળો, પૃષ્ઠ ૧૬૪. પાકુ પુંડું મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦. આજે સારા નાટકોનો દુકાળ પડ્યો છે તેનું કારણ વાંચકો તરફથી જો-

ધ્યે તેવું ઉત્તેજન નથી તે છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક બરવાણી નરેશ શ્રીમંત રણજીતસિંહજી બહાદુરના “ The lost Jewel ” નામક અંગ્રેજી નાટકનું ભાષાંતર છે. પરંતુ લેખકશ્રીએ તેને એવી ખુબીથી લખ્યું છે કે તેનાથી વાંચકવર્ગની રસવૃત્તિને બહુ ઉમદા પોષણ મળે છે. પુસ્તકમાં એક ખૂબી તો એ છે કે પાત્ર રચના બહુ ભાવપુર્ણ રીતે ગુંથાઈ છે. લેખન શૈલીમાં કાવ્યકળા, શૃંગાર, કરુણા, વીર અને હાસ્યરસ સાથે ઝડઝમકનાં દર્શન થાય છે. સંસ્કૃત ભાષાની બલિહારી છે. તેના અભ્યાસકોની લેખિનીમાંથી વહેતા રસ પ્રવાહને અમૃતનો પ્રવાહજ કહેવો પડશે. સંસ્કૃત વિદ્યાના સંસ્કારી લેખકશ્રીના ગદ્યમાં જેમ બોધ અને આનંદ ભર્યો છે તેજ પ્રમાણે કવિતાઓમાં પણ ઉચ્ચ આકર્ષક શક્તિ જણાય છે. અમારા વાંચકોને આ પુસ્તક વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ. “ વાર્તામાળા ”ના ગ્રાહકોને આ પુસ્તક ૦-૧૨-૦ માં આપવાની લેખકબંધુએ કૃપા દર્શાવી છે. આશા છે કે ગુણુર વાંચકો તેનો અવશ્ય લાભ લેશે.

૪-તાજીકસાર સંગ્રહ—(શુદ્ધ ગુજરાતી ટીકા અને સ્પષ્ટ ઉદાહરણ સહિત) લેખક-રા. જોશી તૃદાવન માણેકલાલ ઠે. કાલુપુર, નવા દરવાજા, કલુસારાવાડ-અમદાવાદ. ઝેઝડ કામળ, પાકું પુઠું, પૃષ્ઠ ૧૭૫, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથનું ભાષાંતર લેખકશ્રીએ સરલ ભાષામાં લખ્યું છે. જ્યોતિષ શિખનારાઓ માટે તેમજ જ્યોતિષનો શોખ ધરાવનારાઓ માટે આવું ઉપયોગી પુસ્તક પ્રકટ કરવા જોશીજીને ધન્યવાદ છે. એમાં ગણિતાધ્યાય, ભાવાધ્યાય અને ફળાધ્યાય નામક ત્રણ અધ્યાય છે. પ્રથમાધ્યાયમાં વર્ષપત્રિકા બનાવવાનું ગણિત સવિસ્તર ઉદાહરણ સાથે પ્રકટ થયું છે, બીજાધ્યાયમાં ચળિ ગયેલા ગ્રહોનું ફળ આપવામાં આવ્યું છે, ત્રીજા અધ્યાયમાં વર્ષ પત્રિકાનું ફળાદેશ આપવામાં આવ્યું છે. જોશીજીએ ગ્રંથ પાછળ સારી મહેનત લીધી છે, અભ્યાસીઓએ તેને ઉત્તેજન આપવું ઘટે છે.

૫-મોહન-માળા પુસ્તક બીજું કાવ્ય-પ્રયોજક રા. રા. મોહનલાલ ગરબડભાઈ પંડ્યા. ઠે. પાંજરાપોળ ચકુભાઈનો માળો, સી. પી. ટેંકરોડ-મુંબઈ નં. ૪. ઝેઝડ કામળ, મજબુત પુઠું. મૂલ્ય ૦-૧૨-૦ આજકાલ

ઉત્તમ કવિનાઓનો લોપજ થઇ ગયો છે ! કેટલાક સારા સારા કવિયો કેણુ જણે શા કારણથી પોતાની કૃતિ પ્રસિદ્ધિમાં લાવતા નથી ! પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં કેટલીક કવિતાઓ લખાઇ છે. જેમાંથી વાચકોને બોધ મળે એમ છે.

૬-આર્ય નારીધર્મ અને સતી અનસૂયા વૃતાંત-સચિત્ર. પ્રકાશક શ્રી પ્રજ્ઞાંધુ ક્રી લાઇબ્રેરી-જનમ ખંભાળીયા તરફથી રા. રા. કેશવજી વેલ્લજી ઠે. મૂળજી જેઠા મારકીટ-નવી સ્ટેશન ગલી મુંબઈ. આ ન્હાનકડા પણ સુંદર અને ઉપદેશક ચરિત્ર-ચિત્ર યુક્ત પુસ્તક પ્રત્યેક આર્ય નારીએ વાંચવા જેવું છે. સતી અનસૂયાનાં જીવન વ્રતને લગતાં આઠ ચિત્રો બહુ સુંદર અને આકર્ષક છે. મૂલ્ય માત્ર ૦-૨-૦ આ પુસ્તકની ઉપજ શ્રી પ્રજ્ઞાંધુ ક્રી લાઇબ્રેરીને મળવાની હોવાથી વાંચક બંધુઓએ સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થની દ્રષ્ટિથી પણ આ પુસ્તક ખરીદવા બલામણુ છે.

7-Advertising Celendar 1917—પ્રકાશક રા. રા. વ્રજ-લાલ વી. મોદી, રાજકોટ.

8-The Advertisers Annual Album—પ્રકાશક રા. રા. વ્રજલાલ વી. મોદી, રાજકોટ.

9-The Indian Home Rule League—Bombay Branch પ્રસ્તુત અંગ્રેજીમાં લખાયલું પુસ્તક અંગ્રેજી જાણનારાઓએ વાંચવા યોગ્ય છે. હોમરૂલ-સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય પણ હુંકમાં આપ્યો છે. મહાત્મા તિલકનું એક વાક્ય મનન કરવા જેવું અને ભારત વર્ષનો ભાગ્યોદય કરવા જેવું છે. તેઓશ્રી કહે છે કે: “ Home Rule is my birth-right and I want it ” આ મહા વાક્ય અમારા ગુજરાતના પ્રત્યેક મનુષ્યનો જીવનમંત્ર થઇ રહેશે ત્યારેજ તેઓ ઉન્નતિના શિખર પર ચઢશે. હોમરૂલ લીગના ગુજરાતી ધારા-ઉદ્દેશ પણ ઉપલેખ સ્થળેથી મળશે. પ્રત્યેક મનુષ્યે વાંચી તેના સભાસદ થઇ તેમાં મદદ કરવી જોઇએ.

૧૦-લો. તિલકનાં સ્વરાજ્યપરનાં વ્યાખ્યાનો—આષાંતર કર્તા રા. રા. તાપીદાસ દુ. સંઘવી. પ્રકાશક-હોમરૂલ લીગ, ગીરગામ-મુંબઈ. મૂલ્ય ફક્ત ૦-૦-૬ સુપ્રસિદ્ધ દેશભક્ત મહાત્મા બાલગંગાધર તિલકના

નામથી હવે કોઈ અગ્નિયું નથી. એ મહાવીરે હિંદુસ્થાન આર્થિક સુખ પ્રાપ્ત કરે તે માટે કાયદેસર હક્કો માંગવા “કેસરી” પત્ર તથા ભાષણોદ્ધારા જે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે તેની પ્રશંસા કરવા માટે અમારી પાસે શબ્દોજ નથી. અર્થાત્ તેની પ્રશંસા જોટલી કરીએ તેટલી ઓછી છે. એ મહાત્મા અને ભારતવર્ષના અન્ય આગેવાનો કાયદેસર રીતે, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ રાજ્યના સિતળ છત્ર નીચે સ્વરાજ્ય માંગે છે. કેટલાક અંગ્રેજો કહે છે કે: હિંદની પ્રજા હજી તે માટે લાયક નથી. આ નહાનકડા પુસ્તકમાં સ્વરાજ્ય એટલે શું અને તે માટે હિંદની પ્રજા કેવી લાયક છે તે બતાવ્યું છે. પ્રત્યેક વાંચકોએ અવશ્ય વાંચવું જોઈએ.

૧૧-મ્યુનિસિપાલીટીઓ અને લોકલબોર્ડો યાને સ્થાનિક સ્વ-રાજ્ય-(ગુજરાત સભા તરફથી તા. ૩૦-૧-૧૭ના રોજ અપાયેલું વ્યાખ્યાન.) મૂલ્ય એ આના. લેખક રા. રા. કાળીદાસ જશકરજી ઝવેરી બી. એ., એલ એલ. બી. હાઇકોર્ટ વકીલ. અમદાવાદ-બહુ આનંદની વાર્તા છે કે: અમારા દેશના સુધરેલા, કેળવણીથી શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિઓ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની આગતમાં વ્યાખ્યાનો આપી દેશની પ્રજાને જાગૃત કરવા લાગ્યા છે. એક તરફથી હોમરૂલ-સ્વરાજ્ય ઉપર સર્વત્ર જાગૃતિ ચાલી રહી છે. ત્યારે બીજી તરફથી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય માટે જાગૃતિ ચાલતી રહે એ ઇષ્ટ છે. લેખકશ્રીએ ઘણાં અંગ્રેજી પુસ્તકોનો બહુ ઉડો અભ્યાસ કરી મ્યુનિસિપાલીટીઓ અને લોકલબોર્ડો સંબંધી ઉમદા લેખ લખ્યો છે. તે સાથે પ્રજાને પણ પોતાની ફરજ સમજાવી છે અને “વોર્ડ કાઉન્સિલ” નિમવાની ભલામણ કરી છે તે ઉપર પુરતું લક્ષ્ય અપાવું જોઈએ. હમણાં તો મ્યુનિસિપાલીટીના મેમ્બરો ગમેતેમ કાલાવાલા કરી વોટ મેળવવા માટે આતુર જણાય છે, પણ પાછળથી પોતાને વોટ આપનારાઓના લક્ષણો કેવી સ્થિતિ થાય છે તે તરફ ભાષ્ય લક્ષ્ય આપે છે! આશા છે કે લેખકશ્રી એવો કોઈ ઉદ્યોગ કરશે કે જેથી મ્યુનિસિપલ મેમ્બરો પોતાની ફરજ સમજતા થાય.

૧૨ મૃણાલિની-લેખક-રા. રા. “બાળકવિ” બાળકૃત્ય કાશિનાથ વિદ્યાસ. સુ. જામનગર. એકડ કાગળ, મળખૂત પુર્ક, પૃષ્ઠ ૧૮૭ મૂલ્ય

૩૧. ૧-૦-૦ પ્રસ્તુત પુસ્તક કવિશ્રીએ બંગ સાહિત્ય સમ્રાટ સ્વર્ગસ્થ. બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયના બંગાલી પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો છે આ પુસ્તકને માટે સાક્ષરશ્રી હનનલાલ હરિલાલ પંડ્યા બી. એ. સાહેબના અભિપ્રાયજન અમે રજૂ કરીએ છીએ. તેઓશ્રી લખે છે કે: “ * મૃણાલિની સરખી પરમ સાધ્વી, પતિવ્રતા, દ્રઢપ્રેમી, આત્મભોગ આપનારી, દુઃખને ન ગણુકારનારી સ્ત્રીનું ચરિત્ર ગુજરાતી સ્ત્રીમંડળ પાસે સુકી આપ (લેખકે) તેની સન્મુખ જે નવું આદર્શ ખડું કર્યું છે તે માટે આપનો ખરેખર ઉપકાર માનવો જોઈએ, x x વગેરે” વાંચક વર્ગને આ નવલકથા વાંચવા ભલામણ છે.

૧૩-૬ પતી વાર્તાવિહાર-મૂદા મૂદા લેખકોની લખેલી ટુંકી છ વાર્તાઓનો સંગ્રહ. પ્રકાશક રા. રા. ભીખાભાઈ છો. ચોધરી ટે. જમાલ-પુર, અમદાવાદ. વાર્ષિક મૂલ્ય દરો આનામાં પ્રકટ થતી “ દંપતીધર્મ પુસ્તક-માળા ” ના ગ્રાહકોને ૬ થી ૧૦ પુસ્તક તરીકે અપાયલા આ ન્હાનકડાં પણ ૧૯૬ પાનાનાં પુસ્તકમાં ગુંથાયલી વાર્તાઓ વાંચવા જેવી છે. છૂટક મૂલ્ય ૦-૧૦-૦ કાગળની મોંઘવારીના વખતમાં વિશેષ નથી.

૧૪-નરેન્દ્ર-એ વિદ્યાર્થી-“ દમ્પતી હિતેચ્છુ ” માસિકપત્રના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષની પ્રથમ ભેટ તરીકે અપાયલું આ ન્હાનકડું અને સામાજિક નવલ કથાનું પુસ્તક પણ રા. રા. ભીખાભાઈ છો. ચોધરીએ પ્રકટ કર્યું છે. વાંચવા યોગ્ય છે છૂટક મૂલ્ય ૦-૧૨-૦ વિશેષ છે.

૧૫-૬ પતી ગઝલમાળા-(ભા. ૧ ભા. ૧) લેખક. રા. રા. મુસાફર તે ડાહ્યાલાલ સોમેશ્વર ત્રિપાઠી. પ્રકાશક-રા. રા. ભીખાભાઈ છો. ચોધરી. આ ૭૨ પાનાના ન્હાનકડા પુસ્તકમાં લેખકશ્રીએ કેટલીક ગઝલો લખી છે. વાંચવા જેવી છે. મૂલ્ય ૦-૮-૦ વિશેષ છે.

૧૬-સિદ્ધક્ષેત્ર જૈન બાલાશ્રમ-પાલીતાણા-ખાતાનો ૧૯૧૩ ના નવેમ્બરથી ૧૭૧૫ ના અક્ટોબર સુધીનો રિપોર્ટ. જૈનભાઈએ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર કેવા ઉપકાર કરે છે તે રિપોર્ટ વાંચવાથી સમજાઈ જાય છે. ધન્ય છે પરોપકારી જૈન ભાઈઓને !

૧૭-નડીઆદ હિંદુ અનાયાશ્રમનો ૧-૮-૧૫થી ૩૧-૭-૧૬ સુધીનો

વાર્ષિક રીપોર્ટ. આ અનાથાશ્રમ હવે પગભર થઇ ગયું છે. તેમાં આશ્રય લેનાર અનાથોમાં જેઓ વિદ્યાર્થી હોય તેઓ ભવિષ્યમાં સ્વતંત્ર ઉદ્યોગ કરી જીવન વ્યતીત કરે એવી યોજના થતી જોઈએ. ઉદ્યોગ હુન્નરવડેજ દેશ સજીવન રહેશે. અમેરિકાના યુક્કર ટી. વૉશિંગ્ટનના મહદ્ કાર્ય જેવું કાર્ય થાય ત્યારે અનાથોની સ્થિતિ સુધરે !

૧૮-આર્ય નીતિ વચન-લખનાર. સ્વ. માવજી હરિદાસ ચાડ. પ્રકાશક રા. રા. દામોદર હરિદાસ ચાડ. મુંબઈ. મૂલ્ય ૦-૧-૦ પ્રત્યેક નીતિ વચન મનન કરવા જેવાં છે. (એ ઉપરાંત અમને કેટલાંક માસિકપત્રો મળ્યાં છે. અભિપ્રાય હવે પછી).

૧ પતિવ્રતા યોગમ—આ ઐતિહાસિક નવલકથા બહુજ અસરકારક છે. રૂ. ૧ ઘણાં થોડાં પુસ્તકો સીલીક છે.

૨ ભારત જીવન—૧૮૧૧નો ખાસ અંક-૧૫૦ પાના, ઉત્તમ લેખો, ૭૫ છબીઓ છે. હિંદ માતાની સુંદર નવી છબી સાથે કીમત ફક્ત રૂ. ૦-૬-૦. પો. ૦-૨-૦. “સસ્તી વાર્તામાળા” માટે પરોપકારી એજન્ટો જોઈએ છે.

પુસ્તકો, માસિકપત્રો અને ગ્રંથમાળાઓ છાપવાના અનેક જાતના પ્રિન્ટીંગ કાગળો.

એસ. બી. પટવાની કું.

પાંચકુવા, નવા દરવાજા-અમદાવાદ.

અમારે ત્યાં દરેક જાતના છાપવાના કાગળો ગ્લેઝ અને રફ, બ્રાઉનપેપર, આર્ટપેપર, રંગીન કાગળો વગેરે યોગ્ય ભાવે વેચાય છે. છેતરાવાનો ભય નથી, સસ્તી વાર્તામાળામાં બધા અમારાજ કાગળો વપરાય છે, એક વખત કામ પાડી ખાતરી કરો. ભાવતાલ જરૂર મંગાવો.

“સતી ત્રિવેણી” માં “સતી લક્ષ્મી” નાં ૧૯૨ પૃષ્ઠ તથા બીજી સતીઓનાં ૧૪૩ પૃષ્ઠ મળી કુલે ૩૩૫ થવાથી આ પૃષ્ઠ ૩૩૬ નંબરથી આણુ કર્યું છે.

“બુકબાઇન્ડીંગ ડિપાર્ટમેન્ટ.”

સર્વે ગૃહસ્થો, બહેપારીઓ, અને વિદ્યાર્થીઓને ખચર આપવામાં આવે છે કે આ ડિપાર્ટમેન્ટમાં કોઇ પણ જાતનું-જેવું કે કાચા તથા પાકા પુસ્તાનું, એમ્બોસનું, સોનેરી તથા રૂપેરી નામનું તથા સહિથી છાપેલાં પુસ્તાંવાળાં પુસ્તકો ખાંધવાનું કામ જ્યાંખાંધ તથા છુટક, મુદતસર અને મનપસંદ ધણાજ સસ્તા ભાવથી કરી આપવામાં આવે છે. સસ્તા સાહિત્ય ખાતાનું તથા સસ્તી વાર્તામાળાનું ઘણું કામ અમારે ત્યાંજ થાય છે. વધુ વિગત માટે રૂબરૂ મળો અથવા નીચેને સરનામ પત્રવ્યવહાર કરો:—

યશવંતરાવ દોલતરાવ-બુકબાઇન્ડર.

કે. ઢાલગરવાડ-એલેન્ટાઈનની હવેલી પાસે. દુ. નં. ૪૮૭૬-અમદાવાદ.

વૈષ્ણવધર્મપતાકા.

આ માસિક પત્રિકા પૂજ્યપાદ ગોસ્વામી શ્રી ૧૦૮ શ્રીદેવકીનં-
દનાચાર્યજી મહારાજના સ્મારક નિમિત્ત ગોસ્વામી શ્રી ૧૦૮ શ્રીવ-
લ્લભાચાર્યજી મહારાજના વિદ્યાવિભાગ તરફથી ગુજરાતી તથા હિન્દી
ભાષામાં જુદી જુદી પ્રતિમાસે પ્રકાશિત થાય છે. જેમાં વૈષ્ણવધર્મના આચાર્યો
અને પ્રધાન અનુયાયીઓનાં જીવનચરિત્રો તેમજ વૈષ્ણવસંપ્રદાયના ઉપયોગી
નહાના નહાના ગ્રંથોનાં ભાષાંતર તથા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની કિમ્તિ માટે માર્ગ-
દર્શક લેખો તથા કાવ્યો પ્રકાશિત થાય છે. દરેક વૈષ્ણવે આ પત્રના ગ્રાહક થઈ
તેનો લાભ લેવો જોઈએ. વાર્ષિક મૂલ્ય પાંચટૂંજ સાથે માત્ર રૂ. ૨-૦-૦.
નમૂનાની એક નકલના ૦-૪-૦.

ચંદાવાડી.

મુંબઈ નં. ૪.

સંપાદક અને પ્રકાશક.

} પંડિત માધવ શર્મા.

ગયા ત્રીજા વર્ષનાં પુસ્તકો ૧૫૦૦ પૃષ્ઠ !

“ સસ્તી વાર્તામાળા ” ના ગયા ત્રીજા વર્ષનાં નીચલાં થોડાં પુસ્તકો સિલિકમાં છે. અવશ્ય સંગ્રહ કરો. કાચા બહા પૂઠાના રૂ. ૩-૮-૦ પાકા સુંદર પૂઠાના રૂ. ૪-૮-૦ વી. પી. ખર્ચ ૦-૧-૦ આફ્રિકા માટે. કાચા પૂઠાના રૂ. ૩-૧૦-૦ પાકા પૂઠાના રૂ. ૫-૦-૦

૧, શાંતિ નિકેતન—અથવા સુખ પ્રાપ્તિનો મહામંત્ર—આ સામાજિક ધાર્મિક નવલકથા બહુ ઉત્તમ છે. મનુષ્યો શોક તાપથી ભરેલા સસારમાં સુખશાંતિ શોધતાં ફરે છે, પરંતુ ખરી સુખશાંતિ જોઈએ તેમણે આ નવલકથા અવશ્ય વાંચવી જોઈએ. એમાંનાં પ્રત્યેક પાત્રો મનુષ્યને સાચું સુખ અપાવે એવાં છે. એમાંનાં દ્રષ્ટાંત સિદ્ધિ સચોટ અસર કરે છે. પૃષ્ઠ ૩૬૮.

૨ રાજા છત્રસાલ—અથવા બુંદેલખંડનો ભાગ્યરવિ. (અ. તિહાસિક). બહુ ઉત્તમ નવલકથા. વીરરસથી ભરપૂર છે. દક્ષિણમાં જેમ શિવાજી મહારાજ, મેવાડમાં પ્રતાપ રાણો અને ઉત્તરમાં શીખવીર રણજીતસિંહ તેમ બુંદેલખંડમાં વીરરાજા છત્રસાલે આરંગજેબ સાથે યુદ્ધ કરી સ્વતંત્રતા જાળવી રાખી છે. અવશ્ય વાંચો. પૃષ્ઠ ૪૭૨.

૩ યુરોપનો રણુરંજ—આ નવલકથામાં યુરોપમાં ચાલતા મહા યુદ્ધનાં કારણો, યુદ્ધથી થતા ગેરફાયદા, મિત્ર રાજ્યોને યુદ્ધમાં પડવાનું સમજા કરણ વગેરે સર્વ હકિકત વાર્તાઓરૂપે છે. બહુ આકર્ષક છે. પૃષ્ઠ ૨૮૨.

૪ સુધરેલી સીતા—અથવા સુધારાના નામે બગાડો ! આ સામાજિક નવલકથામાં સુધારાને નામે કેવા કેવા બગાડો થાય છે, સુધારાવાળાઓ ધર્મ અને નીતિને નામે કેવો અધર્મ-અનીતિ ચલાવે છે તેમજ તેમનાં એવાં કૃત્યથી અન્યજનોને કેવો ત્રાસ થાય છે, તે આ નવલકથામાં બહુ સુંદર રીતે દર્શાવ્યું છે. પૃષ્ઠ ૪૦૨.

સર્વ પત્રવ્યવહાર:—

ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

વ્યવસ્થાપક-સસ્તી વાર્તામાળા-અમદાવાદ.

સસ્તી વાર્તામાળા મળવાનાં ઠેકાણાં.

૧. મુંબઇ-મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કુ. યુક્તસેલર્સ કાલખા-
દેવીરોડ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ. (છુટક પુસ્તકો મળી શકશે.)
૨. „ એલ. એમ. ઠક્કર. યુક્તસેલર પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.
૩. „ નાગશંકર હરિપ્રસાદ દેસાઈ શાન્તાકુઝ (મુંબઇ).
૪. રા. રા. હરિલાલ જીવણલાલ ઠે. મસ્જીદના પુલ સામે, પહેલે માળે
ભરૂચ સ્ટ્રીટ-માંડવી.
૫. સુરત-શા. રંગીલદાસ કાશીદાસ જનરલ મરચન્ટ-અશનપુરીબાગોળ
૬. બારડોલી-આદિત્ય યુવક મંડળના સેક્રેટરી.
૭. નાંદોદ-લલ્લુભાઈ સોમાભાઈ. ઠે. દરબાર રોડ.
૮. ભરૂચ-રા. રા. ગણપતરામ દુર્ગારામ દેસાઈ. વિમાકંપનીના એજન્ટ.
૯. વડોદરા-મોહનલાલ મનસુખરામ યુક્તસેલર (છુટક પણ મળશે).
૧૦. નડીઆદ-રા. રા. મણીલાલ લલ્લુભાઈ દેસાઈ.
૧૧. „ રા. રા. મગનલાલ હામોદરદાસ પંડ્યા. લખાવાડને નાકે
૧૨. ભાવનગર-રા. અમદુલહુસેન આદમજી યુક્તસેલર (છુટક પણ મળશે)
૧૩. કરાંચી-રા. રા. મોહનલાલ ત્રિભુવન દવે. ઠે. ધી મુંબઇ કં. લી.
૧૪. અમદાવાદ-મેસર્સ જે. એન. વકીલ અને કુ. રીચીરોડ નં. ૪૩૩
૧૫. „ રા. રા. ચંદુલાલ સાંકળચંદ શાહ. માંડવીની પોળ
વીછીની પોળ સ્થામે મેડા ઉપર.
૧૬. „ રા. રા. મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુજી. યુક્તસેલર.
૧૭. „ ગુજરાત સ્વદેશી સ્ટોર, રીચીરોડ-કુવારા સામે.
૧૮. „ રા. રા. રામનારાયણ કેશવલાલ દેસાઈ. રંગના વેપારી
૧૯. „ અંબાલાલ શંકરલાલ દવે. ખાડીઆ શ્રીરામજીની શેરી.
૨૦. ઠંઠા-રા. રા. ચાંદુમલ મુખાનંદ ભાટીયા.

વાર્તાની ખરી ખુબી તેની વસ્તુ સંકલના-જોડા-માંજ છે.

જે તમારે

છટાદાર વર્ણન, દિલકશ ઉઠાવ, મનોહર શૈલિ, રૂચિર
પાત્રાલેખન, અવલથી આખેર સુધી રસનું આકર્ષણ
અનુભવવું હોય તો

વાંચો !

ભદ્રપુરની ભદ્રશ્યામા.

અમે દાવાથી કહીએ છીએ કે આ વાર્તાની વસ્તુ સંકલના આપની
ચુક્ત સાન વિસરાવશે. એક વાર પુસ્તક હાથમાં લીધા પછી એકસરખા
રસના પ્રવાહમાં ડૂબકા ખાશે. તેના બનાવોના પ્રવાહમાં તણાયા જશે.
રાજ્ય પ્રપંચના ઉંડા ભેદ, કપટીઓની કપટકળા, રણધેલા રજપુત વીરની
બહાદુરી, પ્રમદાનો પવિત્ર પ્રેમ, ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસની મહત્તા વગેરે
આપને આશ્ચર્યમાં છક્ક કરી નાંખશે.

સુંદર ચિત્રો.

મનોહર મુદ્રણ.

પાકું પુઠું.

મૂલ્ય ર-૦-૦.

મળવાનાં ઠેકાણાં:—

એલ. એમ. ઠક્કર—બુકસેલર્સ કાલબાદવી રોડ—મુંબઇ.

ડી. લખમીદાસ એન્ડ કું.—બજાર ગેટ સ્ટ્રીટ—મુંબઇ.

રમણીક અ. મહેતા—કલ્યાણ મોતીની ચાલ નં. ૪. કાંઠાવાડી—મુંબઇ.

શ્રી ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ—સાસુન બિલ્ડીંગ, કોટ—મુંબઇ.

દેવીલકતોને માટે અમૂલ્ય પ્રસાદી !
આજેજ ખરીદી માણના ગાનમાં ગુલતાન ખનો !

શ્રી અંબિકા ગરવાવલી.

ભાગ ૧-૨.

સસ્તી વાર્તામાળાના ગ્રાહકોને ખાસ કિં. ૦-૫-૦
પોસ્ટેજ માફ.

આ ન્હાનકડા પુસ્તકમાં શ્રી અંબિકા માતાજીની અદ્-
ભૂત પ્રેરણાથી લખાયેલાં પુષ્કળ કાવ્યો, આરતિઓ, થાળ,
અંખાજીના માર્ગનું વર્ણન, જગદંબાના અપૂર્વ દર્શનનું
વર્ણન, બૂદા બૂદા રાગરાગલીઓમાં બહુ સુંદર રીતે લખાયાં
છે. કાવ્યો હાલમાં ચાલતા રાગરાગલીમાં હોવાથી પુરૂષો,
સ્ત્રીઓ તેમજ બાળકો પણ સહેલાઈથી ગાઈ માતાજીની
ભક્તિમાં તલલીન થઈ શકે છે. જરૂર વાંચો.

મળવાનું ઠેકાણું:-પંડિત યુનીલાલ દામોદરદાસ.

ગુજરાતી સ્કૂલ માસ્તર.

મુ. નાવલી, આણંદ થઈને (ગુજરાત.)

વડોદરારાજ્યની તમામ શાળાઓ તથા લાયબ્રેરીઓ
માટે મંજૂર થયેલું

ચંદ્રપ્રકાશ.

માસિક નવ વર્ષનું જીતું છે, અને દસમા વર્ષથી નિયમિત થઈ બદલાયું છે. વિષયો ખાસ સાહિત્યના, કેળવણીના તથા સામાજિક ઉન્નતિના પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરોને હાથે ચર્ચવામાં આવે છે. તદ્દમારે આહક થવું જ જોઈએ. વડોદરા રાજ્યના મે. વિદ્યાધિકારી સાહેબ કહે છે કે: “ સદર માસિકમાં કેટલાક વિષય બોધક અને રસુજ છે. ” વડોદરા રાજ્યના મે. ક્યુરેટર ઓફ સ્ટેટ લાયબ્રેરીઝ કહે છે કે: “માસિક.... ખરીદવા ભલામણ કરવામાં આવે છે.”

વાર્ષિક લવાજમ
પોસ્ટેજ સાથે અ-
ગાઉથી જ ત્રી. પી.
ખર્ચ જુદું.

}	હિન્દુસ્થાનમાં	{	શાળાઓ તથા લાય-	
			બ્રેરીઓ માટે.	રૂ. ૧-૧૧-૦.
			અન્ય સર્વ માટે.	રૂ. ૨-૦-૦.
	હિન્દુસ્થાન બહાર સર્વ માટે.		રૂ. ૨-૫-૦.	

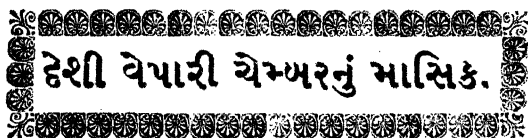
તમુનાની નકલ માટે અગાઉથી ત્રણ આનાની ટીકીટ ખીડવી.

લખો:-

ચંદ્રપ્રકાશ ઓફીસ-વડોદરા.

વેપાર અને ઉદ્યોગ.

હાલના જમાનામાં વેપાર અને ઉદ્યોગ એજ જીંદગીનાં મૂળ સાધનો છે. જે તમારે એ બાબત કંઈ બાણુવું હોય તો દ્યો.

દેશી વેપારી ચેમ્બરનું માસિક.

કે જેની અંદર દરેક જાતની ઉપયોગી વેપારી બાતમી, જુદા જુદા દેશના કોન્સલો તરફથી તથા નામદાર સરકાર તરફથી આપવામાં આવે છે તથા વેપારી વિષયો અને આંકડાથી ભરપૂર છે.

એટલુંજ ગુજરાતી વેપારી માસિક.

જહેર ખબર માટે સર્વોત્તમ સાધન.

વાર્ષિક લવાજમ ફક્ત રૂ. ૩-૬-૦.

નમુનાના અંકની કિ. રૂ. ૦-૫-૦.

લખો:—

ધી સેક્રેટરી

ઈન્ડિઅન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બર એન્ડ બુરો.

૭૭-૬૬ એપોલો સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ-મુંબઈ.

તદન મફત
દંપતી હિતેચ્છુ.

માસિક પત્ર
લવાજમ કંઈ નહિ.
વાર્ષિક પોસ્ટેજ છ આના
હિંદુસ્તાન બહાર
માત્ર બાર આના

નમુનાની નકલ માટે એક આનો.

અમારે ત્યાં દરેક જાતનાં પુસ્તકો મળે છે તથા દરેક જાતનું છાપ કામ
સારું અને સસ્તું કરાવી આપવામાં આવે છે. એકવાર ઓર્ડર આપી ખાતરી કરવી.

બી. સી. ચૌધરી.

એડીટર 'દંપતી હિતેચ્છુ'—અમદાવાદ.

પ્રતિમાસે પાંચ પાઇ કે દશ પાઇ તો વ્યર્થ ખર્ચાઈ જતી હશેજ
માટે

તેના સદુપયોગ કેમ કરતા નથી!

આવો વ્યર્થ ખર્ચ ન કરતાં

‘સાંપ્રત-સમય’

માસિક કે જે સ્થાનિક વર્ષના ૦-૫-૦ અને બહાર જામ
વર્ષના ૦-૧૦-૦ લઈ ચાલુ કરવામાં આવે છે. તેના ગ્રાહક
થઈ જનસેવામાં મદદ કરો.

લખો:-સસ્તું કાર્યાલય-ઝાડેશ્વર,
વાયા ભરૂચ.

ઑલ ઈન્ડિયા એડવર્ટાઈઝર

એન્ડ કલાધર માસિક—અમદાવાદ.

જાહેર ખર્ચનાં તથા વેચાણના નિયમોનું પદ્ધતિસર વિવેચન કરવાવાળું અને વિવિધ કલાઓના સંગ્રહસ્થાનરૂપ તેમજ તેમાં આવતી જાહેર ખર્ચોનું અસરકારક પરિણામ આવે એવી યોજનાવાળું આ એકજ માસિક છે, જેમાં અત્રેના તેમજ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના હસ્તથી ઇંગ્રેજી તથા ગુજરાતીમાં લેખો આવે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, હુન્નર ક્ષેત્રોને લગતા ઉત્તમ લેખો પ્રકટ થાય છે. લવાજમ ફક્ત રૂ. ૩. ૫૦.

All India Advertiser & Kaladhar.

2841, Richey Road Ahmedabad.

સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી લાયબ્રેરી માટે મંજૂર થયું છે.

રવિકાન્ત ભાગ ૧ લો.

સન્માર્ગદર્શક, સુબોધમય, રસમય ગ્રંથ. આ પુસ્તક પુરૂષ તેમજ સ્ત્રી, યુવાન તેમજ જૂદા સર્વ કોઈને અતિ ઉપયોગી હોઈ દરેક લાયબ્રેરીમાં તેમજ દરેક કુટુંબમાં રાખવા લાયક છે. એમાં કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ, દાન, પરોપકાર, દયા, ક્ષમા, મોહ, માયા, કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર, પુરુષાર્થ, પ્રારબ્ધ અને દેવ અથવા ભાવિ તથા કર્તવ્ય કર્મ વિગેરે વિષયોના યથાર્થ ખુલાસા સાથે દાખલા દર્શાવત સહિત, શુદ્ધ સરલ ભાષામાં ઘણુંજ અસરકારક રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ગુ. ટૂ. કોલેજના માણ પ્રિ. મે. ક. પ્રા. ત્રિવેદીજી તથા અમદાવાદના આ. જડજી મે. મા. ઝ. યાચિકજી તથા સાક્ષર શ્રી મે. ન. પુ. સંઘવીજી વગેરે પ્રખ્યાત સાક્ષરોના, સુવિખ્યાત પેપરોના તથા માસિકોના એડિટરોના તેમજ અન્ય વિદ્વાન સજ્જનોના ઉત્તમ અભિપ્રાય મળેલા છે હેન્ડખીલ મંગાવવાથી મોકલવામાં આવશે. કિંમત ૪૨૦, પોષ્ટ સહિત.

ડૉ. સારંગપુર-ધાસીરામની } ચુનીલાલ નરભેરામ દેસાઈ.
પોળ-અમદાવાદ.

સસ્તા સાહિત્યમાં અજબ વધારો !

એક ઉત્તમ સામાજિક બોધક નવલકથા તુરત મંગાવો.

લક્ષ્મી-કાન્ત.

યાદ રાખજો કે: આ નવલકથા આજે નહિ તો કાલે, કાલે નહિ તો કાલાન્તરે પણ તમારે હાથમાં લેવીજ પડશે. અરે ! છેવટે પૈસા કેંઈ દેવાને ખાતર પણ તમારે ખરીદવી પડશે ! કારણ શું તે જણો છો ? એમાં કાવ્યલાલી સાલનાં પાત્રો કે બનાવો નથી ! એમાં તો હમણાં તમારા ઘર સંસારમાં રોજ બનતા બનાવોનું ચિત્ર છે, આર્ય સંસારમાં પેઠેલો સડો અને અર્વાચીન સ્ત્રી કેળવણીનું દિગ્દર્શન છે. દરેક પાત્રો જાણે જીવતાં જગતાં પૂતળાં છે. જાણે તે બધાં તમારી નજર સ્થામે ઉભાં રહી પોતાનો પાર્ટ બજવી રહ્યાં છે ! વાંચતાં તમે તક્લીન થઈ જશો. ભૂખ તરસનું પણ ભાન નહિ રહે એવી અમને ખાત્રી છે. “ સસ્તી વાર્તામાળા ” ના પ્રકાશક કહે છે કે: “ આ નવલકથામાં એક સાચું ચરિત્ર રજુ કર્યું છે. પ્રત્યેક પાત્રો-માંથી વાંચક નર, નારીને બોધ પ્રાપ્ત થાય એમ છે. વાંચકો તરફથી આશ્રય મળવાની જરૂર છે. ”

કેમ ? હવે કંઈ વિચાર થાય છે ? આ નવલકથામાં ગ્રેમરસનો પ્રવાહ પણ વહે છે ! આજેજ પત્ર લખો ! તુરત ગ્રાહક થાઓ. ચીકણા કાગળ, પાકું સુંદર પૂઠું, પૃષ્ઠ ૨૮૦ છતાં મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ પોષ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ ૦-૨-૦ આના વધુ. પત્ર વ્યવહાર:—

રણછોડલાલ હરિલાલ ભટ્ટ.

ડૉ. રાયપુર-બકિવાની પોળ-અમદાવાદ અથવા “ સસ્તી વાર્તામાળા ”
ઓફીસ-અમદાવાદ અને સસ્તી વાર્તામાળાના દરેક એજન્ટો પાસેથી મળશે.

શું સનાતન ધર્મરક્ષકોને ખુશી થવા જેવું નથી ?

જો હોય તો તેનું રક્ષણ કરવા

સિદ્ધપુર શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ બ્રહ્મચર્યા- શ્રમ સંસ્થામાં.

દયાની લાગણીથી ઉદાર દાની હાથ લગ્યાની સનાતન ધર્મનું અને
વિદ્યાનું પાલન કરવા યથાશક્તિ દાન આપો.

સનાતન ધર્મથી ચાલતું આખા ગુજરાતમાં આ પહેલું અને એકજ
બ્રહ્મચર્યાશ્રમ છે. આ આશ્રમમાં સદ્ય જનોદ્ધ દીધેલા ગામ પરગામના દિવ્જ
બુદ્ધોને દાખલ કરી નિત્યકર્મ સાથે દંડ ધારણાદિ પ્રાચીન વેશમાં રાખી
સાયંપ્રાતઃ હોમ કરાવવામાં આવે છે, ને વેદ સંસ્કૃત, ને ગુજરાતી, શિક્ષણ
સાથે વ્યાયામ ને સંગીતની પણ યોજના કરાય છે. તેમજ અનાથાશ્રમ
તથા અશક્તાશ્રમ તરીકે અનાથો રાંક જનોનું તથા આંધળા, લુલા, અશ-
ક્તોનું રાખીને પોષણ થાય છે, તથા તેવા આખરદાર જનોને ગુપ્ત મદદ
પહોંચાડાય છે. તેમજ ગરીબો માટે દવા અપાય છે. વ્યવસ્થા પ્રતિષ્ઠિત
ગૃહસ્થોના હાથમાં રહે છે. ૩. ૧) અથવા વધુ દાન આપનારને વાર્ષિક
રીપોર્ટ તથા પાવતી મોકલવામાં આવે છે. આવા શુદ્ધ બ્રાહ્મણ બુદ્ધોને
તથા ગરીબોને એક દિવસ ભોજન કરાવ્યાનું મહાન ફળ લેવા ક્યો પુરષ
ચુકશે ? કોઈજ નહિ. તો ખનતી મદદ મોકલો.

લખો:—

મંત્રી શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ સંસ્થા.

સિદ્ધપુર. (ઉત્તર ગુજરાત.)

સચિત્ર સુન્દરી સુબોધ.

સ્રીઓ બાળકો અને કુટુંબીજન માટે પ્રકટ થતું:
સસ્તામાં સસ્તું-મોટામાં મોટું-લોકપ્રિય માસિક પત્ર.

બે કદમાં બહાર પડે છે.

૧૦૦ પાનાંનું સચિત્ર માસિક-લવાજમ રૂ.૬૦૦ ત્રણ રૂપિયા.

૩૨ પાનાંનું સચિત્ર માસિક-લવાજમ રૂ.૨૦૦ એક રૂપિયો.

(હિન્દુસ્થાનની બહાર છ શીલિંગ અને ત્રણ શીલિંગ.)

દરેક કદના ગ્રાહકને લેટનું પુસ્તક તથા ખાસ અંક મળે છે.

આ માસિકનું નવું વર્ષ જાન્યુઆરીથી શરૂ થાય છે.
નમૂનો મંગાવો:

નીચેને સરનામે લખો:—

સુન્દરી સુબોધ મન્દિર—અમદાવાદ.

સ્રી-ઉપયોગી દરેક કુટુંબમાં વાંચવાં લાયક.

ઉત્તમ પુસ્તકો.

ચોગિની. (રસીલી નવલકથા.)	...	...	...	૩. ૧-૪-૦
ખાલા. (સુબોધક ,,)	...	...	...	,, ૧-૪-૦
વાર્તાલહરી. (મનોહર વાર્તાઓ.)	...	...	...	,, ૧-૦-૦
રસીલી વાર્તાઓ. (મીઠી મીઠી)	...	...	...	,, ૦-૮-૦
અનંગલસમ. (અદ્ભૂત નવલકથા.)	...	...	...	,, ૦-૮-૦
કમલિની. (રસીલી નવલકથા.)	...	...	...	,, ૧-૦-૦

સુન્દરી સુબોધના સ્રી લેખના સચિત્ર ખાસ અંક.

૧૯૧૨ નો ખાસ અંક (પંદર ચિત્રો-૧૨૮ પાનાં)

૧૯૧૩ નો ખાસ અંક (સત્તર ચિત્રો-૧૯૨ પાનાં.)

૧૯૧૪ નો ખાસ અંક (બાવીસ ચિત્રો-૧૩૫ પાનાં.)

મૂલ્ય દરેકના ૩. ૦-૧૨-૦.

સુન્દરી સુબોધનાં પાછલાં પુસ્તકો.

સુ. સુ. છ કું વર્ષ	...	...	...	૩. ૦-૧૨-૦
,, ,, આઠમું	,,	...	...	,, ૦-૧૨-૦
,, ,, નવમું	,,	...	...	,, ૧-૦-૦
,, ,, દસમું	,,	...	...	,, ૧-૪-૦
,, ,, અગિઆરમું	,,	...	...	,, ૧-૪-૦
,, ,, બારમું	,,	...	...	,, ૧-૦-૦
,, ,, તેરમું	,,	...	...	,, ૧-૦-૦

(દરેક પુસ્તકનું ટપાલખર્ચ જુદું.)

નીચેના સરનામે લખવા વિનંતિ છે.

વ્યવસ્થાપક, સુન્દરી સુબોધ-અમદાવાદ.

સેન્ટનો રાબ્બ ઓટો મોહિની (રજીસ્ટર્ડ)

ચંબેલીના કુલોનો બહાર.

હિન્દુસ્તાનને ઘેલા બનાવનાર ફક્ત ઓટો મોહિની જ ખરીદવને, કે જેની ઉત્તમતા, મધુરતા, અને ટકાઉ કુલોની ખુશખો માટે હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રદર્શનોમાંથી પહેલા નંબરના સોના રૂપાના ચાંદો મળ્યા છે. તેમજ વળી એકઝીબીશનોના અધિકારીઓએ અમારા પ્રખ્યાત સેન્ટ “ઓટો મોહિની”ને “સેન્ટનો શાહેનશાહ” તથા અત્તરોના અધિપતિની ઉપમા આપેલ છે. “ઓટો મોહિની સેન્ટ” નાં ફક્ત ચાર જ ટીપાં રમાલ ઉપર કેટલાક દિવસો સુધી તાજાં ચંબેલીના કુલોની ખુશખો આપે છે. વળી તેની ખુશખો ચાર દિવસ સુધી ટકતી નથી તેજુ સાબીત કરનારને રૂ. ૧૦૦)નું ઇનામ આપવાને બંધાયે છે.

કીમત:—અર્ધા ઔંસની બાટલીના રૂ. ૨-૦-૦

એક દ્રામ સુંદર ટયુબના રૂ. ૦-૧૨-૦

કપડાંમાં રાખવાનાં સુંદર સુગંધી કાઠો બાર આને હાલ.

માત્ર નાની ટયુબ અજમાવી જુઓ. પસંદ ન પડે તો પૈસા પાછા.

એકલા માલીક:—ધી ઓરીએન્ટલ ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.

સોલ એન્ટ મોહિની એજન્સી જુમામસ્જીદ મુંબઈ.

અમદાવાદના સોલ એન્ટ—ફતેચંદ દોલતચંદ શાહ.

ખરા ચેબલના ચરમા, ચરમાને લગતો દરેક જાતનો સામાન, દરેક જાતની પેટ્ટ દવાઓ, સ્ટેશનરી સામાન, વગેરે મોટા જથ્થામાં કીફાયત ભાવે પુરો પાડનાર. ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

બસો રૂપેઆમાં અન્નદાન સાથે અમર નામ

દાનવીર સજ્જનો, અનાથોની પ્રાણ રક્ષા કરવા
આપના વરદ હસ્તને આ આશ્રમ તરફ લાંબાવવા
કૃપા કરશે!! અન્નદાનનું અન્નદાન અને સાથે અમર
નામ!! જે દયાળુ દાતા તરફથી એકી વખતે રૂ. ૨૦૦
બસો દાનમાં મળશે, તે રકમ અનામત રાખી તેના
વ્યાજમાંથી દર વર્ષે દાતાની મરણ પ્રમાણે કરાવેલા
એક દિવસે આશ્રમના અનાથોને દાતાના સ્મરણમાં
અન્નદાન આપવામાં આવશે અને તે દાતાના નામની
આરસની તખ્તી કરાવી ઓફીસમાં ચોઢી અમર
નામ પણ કરવામાં આવશે. શું આવા દાનવીર
દાતાઓ માત્ર ૩૬૫ નહિ મળે? જરૂર મળશે. દયા
લાવી લખો:—

મંત્રી—હિંદુ અનાથાશ્રમ,

નડીઆદ.

ગુજરાતમાં ગંજાવર ફોટો- ગ્રાફીક સ્ટુડીઓ.

અપ-ટુ-ડેટ અને નેચરલ લૂઝથી
સુંદર છબી પડાવવાને આખા ગુજરાતમાં
આ એકલું સ્થાન છે.

એકવાર હમારો શોરૂમ જોઈ જવા ભલામણ
કરીએ છીએ.

પરમાનંદ ઍન્ડ જનાર્દન

ફોટોગ્રાફર્સ.

રીચીરોડ,

અમદાવાદ.

સરસ્વી વાર્તામાંના પ્રસિદ્ધ અલંકારોને આજ પુસ્તકના
આલંકારમાં જાણ આપારી લાગામણ છે.

જો ઉત્તમ વર્ગે જાય ! તુર્ત જ અલંકારોના પત્ર લખો !

જગત્ વિખ્યાત સ્વામી વિવેકાનંદના ચરિત્ર દેવ

શ્રી રામકૃષ્ણ

પરમહંસ.

(એમનું વિસ્તૃત, રંગીન ચિત્રો સહિત જીવનચરિત્ર, ૭૫૦-
દિપકામૃત સહિત, ચિત્રણ જાદા કાગળ, પાકું પૃષ્ઠ ૬૦૦-
૬૫૦. લેખક-દાહ્યાભાઈ રામચંદ મહેતા.)

મૂલ્ય—આસો ચુદ્ધ સુધીમાં અગાઉથી નામ નોંધાવનાર પાસેથી
રૂ. ૨-૦-૦ પાછળથી રૂ. ૨-૮-૦. પોષ્ટ ખર્ચ છુટું.

જીવનચરિત્ર ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ-જેઓ જગત્ વિખ્યાત
સ્વામી વિવેકાનંદના સદગુરુદેવ હતા તેનું, પ્રત્યેક વ્યક્તિને
જાણ્યો જોઈએ અને શિક્ષાપદક વડે એનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર હજી સુધી
પ્રકટ થયું નહોતું, તે કારણે અગાળી પુસ્તકો તથા જૂનાં અપ્રાપ્ત
અગાળી માસિકપત્રોને આધારે લખવામાં આવ્યું છે. સરસ અને
રસીલી જાપામાં લખાયેલી આ પુસ્તકમાં, ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણજીના
જન્મસમયથી તે અંતપર્યંત અનેકા અલૅકિક ચમત્કારિક જ્ઞાનોનું વર્ણન
અહીં સુંદર રીતે લખાયું છે. આર્થિક ભાટે મૂલ્ય—શ્રીલીપ ૩ પેન્સ ૪ નો
પોષ્ટ ખર્ચ મોકલવો. સર્વ પત્રવ્યવહાર—

દાહ્યાભાઈ રામચંદ મહેતા.

વ્યવસ્થાપક—સરસ્વી વાર્તામાંના, દાહ્યાભાઈ નરેશવાન-અમદાવાદ.

